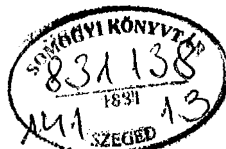
KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK
3

Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete
1945–1965

KORALL
Budapest, 2012

A kötetet szerkesztette
Horváth Gergely Krisztián

A kötet megjelenését
a Vidékfejlesztési Minisztérium
támogatása tette lehetővé

A képmelléklet összeállítását nagyvonalúan támogatta
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága
Finta Múzeum Túrkeve
Göcseji Múzeum – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága
Gödöllői Városi Múzeum
Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Xántus János Múzeum
Kazincbarcikai Városi Könyvtár
Magángyűjtemények
Marik Sándor
Nógrádi Történeti Múzeum
Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára
Terror Háza Múzeum

Végardó című honlap szerkesztői

A borítóképen

Begyűjtés az 1950-es évek elején,
Nógrádi Történeti Múzeum, 3.811

ISSN: 2062-4522

ISBN: 978-963-89221-1-3

TARTALOM

ELŐSZÓ

Egy könyv születése, megírása jóval korábban elkezdődik, mint ahogy azt a szerző tudatosítaná magában. Úgy gondolom, hogy a jelenkortörténetben, a kutatótól különösképp elvárt objektív közelítésmód és racionalizálás ellenére, az érzelmek legalább annyira befolyásolnak bennünket az ábrázolás során. A következő emlékeimet idézném fel ehhez kapcsolódva. Az egyik fóti interjúzás alkalmával már hosszú ideje hallgattam az idős férfi részletes visszaemlékezését a település múltjáról. Kezdetben, örülve, hogy szóba áll velem, a szokásos módon nyitottá tettem az interjút, hagytam beszélni, amiről ő jónak látja. Észrevehető volt, hogy az engem leginkább érdeklő 1959–1960. évi történéseket rendszeresen kikerüli. Megszakítva az emlékezését, felolvastam neki egy ügyészségi dokumentumból, a megkínzottak névsorával együtt. Ő, a vállam fölé hajolva követte a számítógép képernyőjén olvasható szöveget, s minden névnél megjegyezte, „igen, ismerem, de magának erről itt senki nem fog beszélni." Egy másik, sok hasonló közül kiválasztott emlékem a Magyar Országos Levéltár kutatótérméhez kötődik, amikor több hivatalos beszámoló olvasása közben világossá vált, hogy a kollektivizálás elől valójában öngyilkosságba menekült személyek családtagjai talán még ma sem ismerik az elhalálozás valódi körülményeit, mert azokat hamisan ábrázolták, illetve megpróbálták a nyomokat eltüntetni. S ha a hozzátartozók és a falubeliek egy része sejtette, tudta is a tényleges okokat, azokról jobbnak látták nem beszélni.

Más alkalommal, amikor Komárom megyében kutattam, egy megkínzott gazda lánya, ötven évvel az 1960. évi traumatikus történések után, egy közvetítő segítségének köszönhetően először hajlandóságot mutatott a beszélgetésre. A két nappal későbbi telefonos jelentkezésemkor azonban már elhárította a velem való találkozást, mondván, hogy „ne bolygassuk a múltat [...], most is könny szökik az ember szemébe, [...] és hát a gyerekeknek se legyen ebből bajuk." Végül elfogadta, hogy az én dolgom mégiscsak a múlt bolygatása, s így találkoztunk, a diktafont viszont nem kapcsolhattam be. Eljutottam egy sikeres fővárosi üzletemberhez is, aki saját felnőttkorának kezdetét, egyben a Vas megyei falu elhagyásával kapcsolatos döntését, s apja alkoholistává válásának idejét ahhoz az emlékképhez, tapasztalathoz köti, amikor kamaszként az agitálás alatt titokban megleste apja kínzását.

Ezek a történések, elfojtások és kérdések kikényszerítik, hogy a jelenkorkutató rákérdezzen hivatásának céljaira, értelmére is. Miért, milyen szándékkal tölt hosszú időt levéltárakban vagy emlékezők társaságában? Pusztán azért, hogy írjon egy érdekes történetről, hozzájárulva ezzel a tudomány építéséhez, vagy van egy, az előbbihez illeszkedő, de fontosabb feladata is? Azt gondolom, hogy alapvetően a társadalmi, nemzeti önismerethez kell a maga eszközeivel, erejével hozzájárulnia, különösen akkor, ha mint jelen esetben is, nyilvánvalóan tabusított, torzítottan ábrázolt múltbeli történésekről van szó. Persze, mint mindig, minden ilyen szellemű vállalkozásnak ára van.

A kutatás során tisztában voltam azzal, hogy a saját diktatúránkról szerzett személyes tapasztalataim, konkrét forráselemzéseim sok esetben mennyire szemben állnak a sok-sok publikációban olvasható interpretációkkal. Világos volt számomra, hogy az egyéni és kollektív traumákat rejtő téma, a történeti források körének mennyisége mind a kutatói erőt, mind pedig az eddigi értelmezéseket túlfeszítheti. Időben kaptam pofonokat, például publikáció visszautasításának formájában, amelyek által még élesebbé váltak a határok és a magamnak szabott feladatok kontúrjai. Ugyanakkor biztatásban is részesültem. Így például városi, kutatói beszélgetések során kiderült számomra, hogy témám kapcsán sok kollégám őriz személyes és traumatikus, bár rendszerint kibeszéletlen családi emléket a kollektivizálásról. A politikai diktatúrák egyik súlyos öröksége, hogy az utókorra marad a gyászmunka elvégzése.

A fentiekben idézett példák és a saját szakmai felelősségem alapján döntöttem el, hogy egyelőre félreteszem az interjús visszaemlékezéseket, s először a hagyományos, írott forrásokon keresztül, elsősorban magukból a pártállami szervezetek által rögzített és rendszerint titkosított beszámolókból, a propaganda saját logikájából kiindulva bontom ki a valódi képeket, hiszen a detektívek módszereivel abban is megtalálhatók az életszerű történeti láncszemek. A feladat egyik nehézsége az volt, hogy a többségi tapasztalatot jelentő, de elfojtott, s levéltári forrásokban nem vagy alig dokumentált erőszakalkalmazás jellegadó voltát szakmánk követelményének megfelelően igazolnom kellett. Az „egy tanú nem tanú" elve alapján fogalmazódott meg az újabb feladat, az, hogy a teljes kollektivizálás éveinek kiemelt fondjait kutassam, valamennyi megyei levéltárra kiterjedően. A levéltári forrásokban elsősorban a járási szinteken igyekeztem megtalálni a selejtezetlen dokumentációt, s megfejteni a pártiratok jellegzetes és önleleplező nyelvi kódjait. Hosszú, az interjúzásokkal egybekötött vidéki levéltári napok, a kollegiális segítségek, a szaporodó spontán emlékezések egyre több szabályszerűséget körvonalaztak a kollektivizálásról. A „történet" már a fejemben volt, de a lépésről lépésre történő történetkutatói gyászmunka ezután következett, amikor a többdoboznyi fénymásolatot és fotófelvételt ki kellett jegyzetelni, vagy teljes terjedelemben legépelni. Olykor magam is észleltem, családom még inkább, hogy túlzottan is benne éltem az egyszerre lélekölő és lélekemelő munkában, bár mindannyian tudtuk, hogy ezt a kutatást nekem el kell végeznem, az olvasottakat, a találkozásokat fel kell dolgoznom, sőt ki kell beszélnem, meg kell írnom tárgyszerűen. Ahogyan a dolgok tulajdonképpen történtek, történhettek.

A könyv alapjául szolgáló kéziratot az MTA doktori pályázat részeként fejeztem be 2011-ben.[1] A kötet szerkesztése során jelentős részben átdolgoztam a disszertációt. Hálás szívvel mondhatom el, hogy a családi segítség, majd a szakmai gondozás és olvasószerkesztés során az arra hivatottak mindent megtettek a munka sikeréért. A könyv bármilyen hiányossága természetesen az én felelősségem.

---

1 A disszertáció címe: *A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténetei 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar–német összehasonlításban.* (1. kötet) 2011. 545 oldal; *Dokumentumok a vidéki Magyarországról 1945–1962.* (2. kötet) 2011. 491 oldal.

A monográfiában elsősorban új szempontok és ismeretek megfogalmazására törekedtem, amelyek hitelességét, életszerűségét azzal is erősíteni szándékozom, hogy a disszertáció mellékleteként összeállított forrásgyűjteményt kibővítve, idővel önálló kötetben is közzéteszem, bízva benne, hogy az nemcsak minden ilyen témájú további kutatás számára bizonyul majd hasznosnak, de az oktatás céljait is jól szolgálja.

Mérlegelve a kutatás során felhalmozott írásos történeti források mennyiségét és minőségét, úgy döntöttem, hogy lemondok annak a közel 40 interjúnak a közreadásáról, amelyeket az elmúlt években e témában készítettem, s azokat csupán bizonyos esetekben, illusztratív módon használom. Az írott források bősége mellett tekintettel kellett lennem arra is, hogy a szóbeli történetek és az emlékezetkutatás hatványozottan mai perspektívából formált szövegei alapvetően más közelítésmódot és tudományos ábrázolást követelnek meg. Az interjúk kellő mélységű elemzése szétfeszítette volna az egyébként is terjedelmes munka kereteit. Miként azt már érzékeltettem, a megyei levéltári látogatások idejére részben előre megszervezett vagy spontán interjúzások során megrázó élményekre, tapasztalatokra tettem szert. Önmagukban is tanulságosak, a rendszerváltozás természetrajzára is utalóak voltak azok a beszélgetések, amelyek során még 2010-ben is sokszor a kondicionált félelem, az öntabusítás hatásával szembesültem. Azt gondolom, ez arra is visszavezethető, hogy a 20. század második felében felszámolt parasztság társadalmi csoportjának valódi képe, traumatikus múltja a nyilvános emlékezetben és a történeti ábrázolásban alig jelenik meg. A vidék társadalmi eróziójának, mentális és fizikális kiüresedésének eredői sok tekintetben feledésbe merültek, miközben a következményekkel naponta szembesülünk.

A kutatás, majd pedig a monográfia elkészítése során több személyes és intézményes támogatásban részesültem. Akik az előbbiben itthon és külföldön érintettek, azok különösen jól tudják, hogy köszönettel tartozom nekik. Az idegen nyelvű jelenkortörténeti munkák többségét az 1990-es évek második felétől a rendszeressé váló, hosszabb-rövidebb idejű göttingeni (Max-Planck-Institut für Geschichte), berlini (Humboldt Universität zu Berlin, Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas) és potsdami (Zentrum für Zeitgeschichte Potsdam) ösztöndíjak idején ismerhettem meg.

A Miskolci Egyetem Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének, majd pedig az ottani Történettudományi Intézet oktatójaként 2005 és 2008 között az Országos Tudományos Kutatási Alap segítségével folytathattam munkámat. Az OTKA-szerződésnek megfelelően, munkahelyem lehetővé tette, hogy a 2007/2008-as tanévben csak kutatással és tanulmányírással foglalkozhassam. Új munkahelyem, a Károli Gáspár Református Egyetem is kellő szakmai hátteret biztosított ahhoz, hogy a kéziratot lezárhassam.

Ezzel a tematikával (Vidéki társadalmak Magyarországon 1930–1960. Struktúra- és tapasztalattörténet) ugyanebben az időszakban két nemzetközi együttműködéshez is csatlakozhattam. Egyrészt részt vehettem a „Rural Societies" nevű COST-programban, másrészt 2007–2008-ban a „The Collectivization of Agriculture

in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s" című programban.

A kutatás és a szövegírás során több tervezett és váratlan találkozás, beszélgetés, műhelyvita hatott a gondolkodásomra. Köszönöm az attól eltérő és az azt megerősítő véleményeket!

Gödöllő, 2012. február

I. KÖZELÍTÉSEK. A JELENKORTÖRTÉNET-ÍRÁS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

„Mindenesetre találóan és helyesen válaszolt Nagy Sándornak egy elfogott kalóz. Ugyanis, amikor a király ezt az embert megkérdezte, hogy mi jogon nyugtalanítja a tengert, a kalóz teljes vakmerőséggel így szólt: »Azon a jogon, amelyiken te a földkerekséget nyugtalanítod. De mivel én csekély számú hajóval viszem véghez, ezért rablónak neveznek, téged pedig hadvezérnek, mivel nagy hajóhaddal követed el ugyanazt.«"[1]

Amikor tizenkét évvel ezelőtt – egy tanszéki oktatói feladat miatt – eldöntöttem, hogy a korábbi újkori társadalomtörténeti kutatást felváltom a jelenkortörténeti elemzéssel, több kihívással is szemben találtam magam. Az első, máig meghatározó tapasztalatom az volt, hogy talán csak a pályám elején foglalkoztatott ennyire egy téma és annak kutatásmódszertana. Diákként különböző okok miatt inkább elkerült vagy tabutémák kötötték le az érdeklődésemet, s ugyanezt éreztem a kezdeti jelenkortörténeti tájékozódásban is. A történelmi jelenségeket mennyiségi kérdésnek is tekintem, ami egyaránt megjelenik a történeti forrásokban, a szereplők viselkedésében, de állításaink érvényességében is. Éppen ezért a kezdeti tájékozódásban az foglalkoztatott, hogy mi történt a „munkás-paraszt állam" két nagy társadalmi csoportjával? Paradox módon, arányukhoz képest az említettekről van a legkevesebb tudományos kutatási eredmény.[2] Ez a kérdés egyre inkább érdekelt. Egy kisebb léptékű, német–magyar összehasonlításra törekvő munkásságtörténeti vizsgálat után mindinkább foglalkoztatott, hogy miként és miért hullott szét ilyen radikális gyorsasággal egy, a 20. század közepén még többségi agrártársadalom. A társadalomstatisztikai mutatók alapján egyértelmű volt, hogy az egykori parasztság marginalizált helyzete a történeti kutatásokban komoly feladatot takar. A tudományos és a társadalmi önismeret ezen hiánya alapvetően motivált a munkámban.

Az egyik kiinduló kérdésem az volt, hogy milyen tudományos hozadéka lehet – utalva Fél Edit egyik írásának címére[3] – a saját diktatúrájában kutató történész munkájának? Milyen feladatokkal találja magát szembe az ember? A normatív válasz erre a kérdésre elvileg az lehet, hogy éppen úgy kell eljárnia, mintha a középkori vagy a hosszú 19. századi jelenségeket vizsgálná. A gyakorlatban azonban számolnom kellett azzal, hogy – 1960-ban született – öregdiákként természetesen saját

1 Szent Ágoston 2005: 265–266.
2 A külföldi kitekintésben értelmezett, hasonlóan csekély súlyú német agrártörténeti kutatásra lásd Bauerkämper 1994; Zimmermann 1998; Eckart 1998a, Eckart 1998b; Gudermann 2001; Schöne 2003; Kluge 2005. A munkásságról szóló első átfogó monográfia: Belényi 2009.
3 Fél 2001.

gyerek- és fiatalkori emlékeim, megfigyeléseim is beépülnek az eredendően tudományos elméletek értelmezésébe és a forrásvizsgálatba. Kérdésfelvetéseink önmagukban is nyilvánvaló szelektálást és személyességet tükröznek.[4] Ezt azonban nem tekintem problémának, csak tudatosítani szeretném a kikapcsolhatatlanul jelen levő személyes tapasztalat erejét. Egyfajta fegyelmezett szubjektivitással igyekszem személyes nézőpontjaimat besorolni sok „túlélő" kortársam emlékképei és értelmezései közé.[5] Azt, hogy mennyire az adott korszak iránti, vagy az életkorra és személyes okokra visszavezethető érdeklődés vezetheti a kutatót, azt részben magam is igazolhatom. Egykor levéltárosként hivatalból foglalkoztam az ún. szocialista kori fondokkal, de akkor az újkori forráskutatásaim tükrében még nem gondoltam, hogy ezeket – a zárolt dokumentáció és a tiltás miatt – tudományos igényességgel éppen én elemezhetném.

A kutatás kezdetén, a személyes benyomásokon túl, a megszokott újkori társadalomtörténeti témák és módszertanok miatt azt gondoltam, hogy továbbra is társadalomtörténetet fogok művelni. A korabeli kontextusok vizsgálata azonban arról győzött meg, hogy több okból is át kell értékelnem kutatási módszereimet. Egyértelművé vált, hogy a – későbbiekben fogalmilag még tisztázandó – politika tágabb, közvetlenül megtapasztalt hatásainak figyelembe vétele nélkül szegényesebb és empátia nélküli lesz a magyarázat.

A régmúlt korok felől szemlélve a 20. századi történelmet, felvethető a kérdés, hogy a diktatúrák „leleplezésén" túl miért olyan fontos a kutatás, hiszen ezek a rezsimek lényegében önmeghatározásuk szerint is diktatórikus politikai hatalmat és uralmat jelentettek. Képzeletbeli kritikusunk a jelenkortörténet-kutatás bármilyen eredményét a korszak lezáratlansága, közelsége, a hiányzó alapkutatások miatt is kérdésesnek tarthatja. A kételkedő értelmezésre többféle válasz adható, amelyek madártávlati perspektívából nézve a történetkutatás folyton visszatérő problémáira is vonatkoznak. Nagyrészt ezen elméleti és módszertani kérdésekre gondolva, a bevezető oldalakon azt igyekszem érzékeltetni, hogy az olvasó milyen szempontból megírt múltképre, történetekre számíthat.

A sajátos, köztes élethelyzetek és mondanivalóm egyik fontos elemét, az *alkalmazkodó ellenállás* jelenségét egy igen távoli kor anekdotakincséből származó, a fejezet elején mottóként szereplő példával illusztrálom. Az idézettel mindenekelőtt arra kívánok utalni, hogy mennyire fontos a fogalmak, a kortársi megnyilatkozások, a motivációk, az elbeszélt történetek mögötti társadalomképek és kapcsolatok különböző szempontú történetkutatói értelmezése. Egy-egy történelmi időszak magatartási kódjait, a cselekvéseket indukáló körülményeket valamiképpen meg kell fejteni, különben egy idő után a még élő kortársak egy része sem érti meg

4 Vö. Mannheim 1996: 72.

5 Erre a problémára többen is utalnak az 1990 utáni első átfogó jelenkortörténeti konferencia kötetében. Vö. Glatz 1995; Kende 1995a, 1995b; Ormos 1995. A fegyelmezett szubjektivitásra lásd Botond 2003.

azokat.[6] Ez a jelenség jelentősen befolyásolta történetkutatói beszédmódomat is, ezért igyekeztem a kortársi idő- és térbeli kontextusokhoz kötődő szövegrészeket beilleszteni az ábrázolásba. A diktatúra működési mechanizmusainak feltárásán belül különösen a vidéki életvilágok érdekeltek, azonban egyre világosabbá vált, hogy elsősorban egy átfogóbb problematikából, a kommunista párt társadalomátalakító programjából kiindulva lehet szerves módon megmagyarázni a történéseket és folyamatokat. A további oldalakon még visszatérek erre a kérdésre, de ismét jelzem, hogy az alkalmazkodás problémáját, másként: a politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét nagyon fontosnak tartom a korszak vizsgálatában. Némi kockázattal azt állítom, ez egy olyan paradigma, séma, ami a vizsgált korszak összefüggéseinek esetében alapvetően alakította a gondolkodásomat.

Az okok és okozatok sokszor naiv megismerési láncolatán túl a „többszörös egymásutániságot",[7] és persze az egyidejűségeket kellene ábrázolnunk, hogy a diktatúrában kialakult viselkedésformákat a maguk életszerűségében láthassuk meg.[8] Amennyiben a hatalmi/uralmi kapcsolatok kölcsönhatásos folyamatai nem érdekelnek bennünket, hanem megmaradunk a fekete-fehér kategorizálásnál, akkor a diktatúra kutatása akár még unalmas tevékenységnek is tűnhet. Ezt elkerülendő, a struktúrákat, folyamatokat és cselekvéseket alulnézetből, a mindennapok perspektívájából konstruálom meg.[9]

1. Kinek a történelme? Történetkutatói beszédmódok

Kinek a történelmével, és ez által milyen jelenségekkel és kapcsolatrendszerrel akarunk foglalkozni? A kérdésfelvetésben már egyfajta nézőpont is benne rejlik, amelynek tudatosítását elsődleges fontosságúnak tartom.[10] Nyilvánvalóan nem közömbös, hogy holisztikus, teleologikus, apologetikus, vagy mikroléptékű, diskurzus-elemzésre koncentráló a nézőpontunk, „alulról" és/vagy „felülről" kívánjuk-e láttatni a kortársi

6 Chris Hann a pártállami időszak publikációinak rejtett kódjai kapcsán jegyezte ezt meg. (Fél – Hofer 1997: XXII.) A társadalmi emlékezet és a történeti ábrázolás egyéb sajátosságaira lásd Connerton 1989: 13–15.

7 A probléma felismerésére lásd például: „Ok és okozat: ilyen kettősség valószínűleg sohasem létezik, a valóságban egy kontinuum áll előttünk, […] A gondolkodó. – Ő gondolkodó: vagyis ért hozzá, hogy egyszerűbbnek lássa a dolgokat, mint amilyenek." (Nietzsche 1997: 143, 177.)

8 „[A] »szubsztancialista« és naivul realista felfogás minden gyakorlatot […] önmagában és önmagáért tekint, függetlenül minden más gyakorlattól, amelyek helyette állhatnak; […] Vagyis minden társadalmat minden pillanatban társadalmi pozíciók összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek […] és javak […] együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relácionálisak)." (Bourdieu 2002d: 13–15.)

9 Vö. Szijártó M. 2011.

10 Bloch 1996: 106.

életvilágokat. Természetesen nem lehet itt célom a 20. századi történetkutatói irányzatok és hagyományok bemutatása, csupán azt emelem ki, amit a saját közelítésmódom szempontjából a legmeghatározóbbnak gondolok.[11] A historizmussal szemben magát újként azonosító történetírás néhány jellemzőjét jelenkortörténeti témánk szempontjából is érdemes összefoglalni. Először is azt kell kiemelni, hogy e szerint mindennek van története, nem csupán a politikának. Másodszor, nagyobb hangsúlyt kívántak fektetni a struktúrákra (amely „új" törekvés időközben már többnyire meghaladottá lett). Harmadszor, határozott igény volt a történelem alulnézeti közelítésmódjára,[12] azaz arra, hogy az „átlagemberek" mindennapi tapasztalata is beemelődjön a történetírásba. Negyedszer, az emberi viselkedésmódokra vonatkozó tanúbizonyságok, nyomok, jelek világa kitágította az ötödik jellemzőként említhető történeti kérdések körét is.[13] Végül, mindezek alapján igencsak viszonylagossá vált mindaz a módszertani álláspont, amit a 19. századi rankei útmutatás alapján a történészek korábban elegendőnek tarthattak.[14]

Annak ellenére, hogy a jelenkortörténet-írás normái nem térnek el a társadalomtudományos megismerés elvárásaitól, mégis vannak sajátosságai.[15] A jelenkortörténet egy olyan kutatási irányként jellemezhető, amelynek képviselői a különböző kontextusokhoz igazítják, azaz változtatják a megközelítési módjaikat.[16] A végtelen számú kontextus azonban néhány alapnarratívához (master narrative) rendelődik, amelyek közül a következők a legdominánsabban jelenlévők:

- A jelenkortörténet elgondolható mint progresszív magyarázat, amely például a háború utáni felépülésből, Európa modernizálásából, vagy éppen a nyugat-európai integráció szempontjából kiindulva ábrázolja a nyugati civilizáció történetét.
- Megjelenhet mint tragikus narratíva (Hobsbawm), amely katasztrófatörténetként tárja elénk a folyamatokat, vagy éppen mint regresszív narratíva, amely a dekolonizációs folyamat részeként tekint az európai súlyvesztés történetére és a globalizációra.

11 Lásd Bódy – Ö. Kovács 2003. A társadalomtörténettel kísérletező jelenkortörténet-írás egyes módszertani kérdéseire lásd Majtényi 2003; Szabó Márton 2007; Horváth S. 2006. Utóbbi tanulmányban nem látom igazoltnak az ún. totalitárius narratíva puszta „nézőpontváltással" történő kiiktatását. Több szempontból is ellentmondásos és életszerűtlen az a megállapítás, hogy a „társadalom tagjai" inkább „lemondtak" az „autonómiájukról" és nem pedig „elvették" azt tőlük (Horváth S. 2006: 5). Egyrészt homályban marad, hogy kikről és hol, melyik időszakban, az autonómia milyen formájáról vagy megtestesüléséről van szó, másrészt talán sokan azt sem tudták, hogy „van autonómiájuk". Harmadrészt, a javasolt „lemondás" esetén is megmarad az „uraltak" „cselekvési képessége". A probléma gyökerét én inkább az ideológia és az utópia, valamint az erőszak patológiája, vagy akár az archetípusok kérdéseinek megfontolása mentén keresném, annak ellenére, hogy sokak szerint az emberek szívesen vezettetik magukat. Lásd Halász 1981; Szabó Márton 1991; Jung 1999: 39; Ricœur 1997; Geertz 2001.

12 Erre lásd Sharpe 1992: 24–41; Berger – Luckmann 1998: 41; Szijártó M. 2003; Apor P. 2003.

13 Vö. Connerton 1989: 72–95.

14 Burke 1992: 4–6, 12; Kövér 2003; Ö. Kovács 2004c: 22–62.

15 Weidenfeld – Lutz 1992: 4–6.

16 Hockerts 2001; Dülffer 2005.

- Lehetséges egy dialektikus magyarázat is, amely kapcsolattörténetekben, a hidegháborús, nyugat-keleti megosztottság ábrázolásában látja a történészi munka fő feladatát.
- A periferiális közelítésmód a „kis országok" nézőpontjából láttatja a történéseket.
- Végül, az ökológiai narratíva a növekedés határainak veszélyeire koncentrálva bontja ki a közelmúlt történelmét.[17]

Elvi és módszertani szempontból is érdemes végiggondolni a jelenkortörténészek előtt álló – elkerülhetetlen – konfliktusokat vagy sajátosságokat. Az első probléma az időbeli közelségből adódik. A második kérdés, hogy sokszor nem lehet tudni, hol húzódik a megélt és a kutatott időszak, a múlt és a jelen határa. Harmadszor, az előbbiekből is fakadóan, jelentős szerepe van a politika és a tudomány kapcsolatának.[18] Negyedszer, más korszakokhoz képest, a média és az ott megszólaló különböző helyzetű közszereplők viselkedése a jelenkortörténet-írás legnagyobb vetélytársa. Ötödször, hiányzik a konszenzus a szűkebb szakmában a tudományterületi lehatárolódást illetően. Hatodik konfliktusterületként önmagukban a tartalmi kérdések is jelentkeznek, amelyek az intézményesülési formákat is meghatározzák, nem beszélve azok generációs különbségeiről.[19] Mindehhez további – magyar – sajátosságként hozzátehetjük a kis ország, szűk tudományos nyilvánosságából adódó következményeket, a személyes és intézményes szerveződések bel- és külföldi igazodási, sokszor tünetszerűen rövid idejű magatartásformáit.[20]

1.1. Politikai társadalomtörténet

A saját megközelítésem szempontjából igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont: a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná is teszi a két szférát.[21] A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben az itt olvasható kötet politikai társadalomtörténetnek nevezhető. Főként abban az értelemben, amelyben már nem csupán a „politika", hanem a „politikum" kontextusai jeleníthetők meg.[22] Ennek során érdemes abból kiindulni, hogy a kortársak döntéseit az

17 Dülffer 2005: 18–26.

18 A kérdéskör tanulságos magyar vonatkozásaira lásd Klimo 2004.

19 Jessen 2002: 153–175.

20 Csíki – Halmos – Tóth 2003.

21 Burke 1992: 19; Szabó Dániel 2003. A mások viselkedéséhez igazodó „társadalmi cselekvés" kérdését lásd Weber, M. 1987: 38, 51–54. A keletnémet kommunista rezsimet és társadalmi kapcsolatait, az ismert angol történész összefoglalójában „participatory dictatorship"-ként értelmezi (Fulbrook 2005: 12–14). Az NDK társadalomtörténetére lásd Fulbrook 1995; Jarausch 1999; Bauerkämper 2005.

22 Az elméleti kérdésekre lásd Claußen 1996; Szabó Dániel 2003: 372. Hasznos historiográfiai szempontokat ad Rothfels 1953; Bauerkämper 2002: különösen 29–35. A német történeti társadalomtudomány

akkori „vak folyamatok”, tehát az előre nem látható következmények alapvetően meghatározták.[23]

Egy további, szintén gyakran megfigyelhető álláspont szerint a jelenkortörténeteket – természetes módon – a személyes életpályából visszatekintve értelmezzük. Bármennyire is nehéz azonban, célszerűnek mégis azt gondolom, hogy ne csupán az események, a lezárult történések perspektívájából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket, vagy éppen sodródást.[24] Ezt a nézőpontot azért is tartom fontosnak, mert különösképpen a marxista-leninista programot felvállalók gondolkodási horizontjában igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész szocialista projekt központi elemét, ami átszőtte a viselkedési mintákat is. Marxtól Sztálinig, sőt a reprezentáns magyar kommunistákig lehetne idézni azokat a megnyilatkozásokat, amelyek egy sajátos kelet-európai „rendi norma” áthagyományozódásáról tanúskodnak, amelyben a paraszt mindenkor a társadalmi presztízsrangsor alján található, aki a vizionált bolsevik „fejlődés” útjából kiiktatható, vagy éppen verhető.[25] Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kortársi szövegek mai olvasója óhatatlanul is csapdába esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amely sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, nem pedig valamilyen szükségszerűségről szólt.[26]

---

képviselői évtizedekkel korábban indították el azt a vitát, amely az újkori Németország történetének tipikusan német sajátosságairól szólt. Ebben a vitában az egyik legaktívabb résztvevő Jürgen Kocka volt, aki az egyesülés után intenzíven foglalkozott jelenkortörténettel. Az első NDK-s társadalomtörténeti összefoglalóban elsősorban amellett érvelt, hogy a volt „szocialista rendszer” történeti kutatásakor nem lehet élesen szétválasztani a társadalom- és a politikatörténetet. Az NDK története is felmutatja a modern diktatúrák összes ismert vonását. Az egyébként alapvetően más történetkutatói irányzathoz tartozó, egyben gyakori vitapartnerének, Alf Lüdtkének a fogalomhasználatát ekkor elfogadva, ő is „áturalt társadalomról” írt (Kocka 1994b: 547–453).

23 Grenier 1999. Egyes mikrotörténeti kiindulópontokra is lehet itt hivatkozni, miszerint nem abból kell kiindulni, „ami valójában történt”, hanem a történéseket létrehozó körülményekből, struktúrákból. („Többé nem azt kell rekonstruálniuk, »ami valójában történt«, hanem azt, »ami létrehozta, ami történt vagy történhetett volna«.” (Rosental 1995: 87.) A mikrotörténelem módszertanára lásd Szijártó M. 2003. A pártállami dokumentáció ilyen jellegű elemzési lehetőségeire lásd Farkas 2006.

24 Lényegében arról van szó, hogy valamiképpen meg kell értenünk azokat a gondolkodásmódokat, amelyek szerint a korábbi generációk saját múltjukat, múltképeiket értelmezték (vö. Strauss 1998: 49). Utalni kell itt a tapasztalat ismeret- és tudományelméleti fogalmára, amely lényegében a tudás megszerzését, az élmény- és cselekvési mintákat foglalja magába. A tapasztalat egyrészt az elmúltra irányul, annak felidézése (emlékezete) hozzájárul a jelenbeli cselekvési orientációhoz. Az emlékezetbe vésődés révén a tapasztalati elemek az idők folyamán ismeretekké és szokásokká válnak. Másrészt az emlékezés és emlékezet egyben feltételek is a tapasztalat számára (Pethes – Ruchatz et al. 2001: 150–151).

25 A rendi norma fogalmára lásd Tóth Z. 1991a és 1991b, adaptálásához a szocialista korszakra Szabó Márton 1991.

26 Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkel is összefüggésben a „szocialista-

Erre a kérdésre vissza fogok még térni, annyit azonban itt is érdemes rögzíteni, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.[27] Ezeknek a szinteknek az összemosása gyengíti a történeti ábrázolás érvényességét.

1.2. Történeti források és múltértelmezés

Értelmezéseimben, a történeti források minél hitelesebb interpretálása céljából a rokon társadalomtudományok tapasztalatait is igyekszem hasznosítani. Mindez veszélyeket is hordoz magában, amit a kritikus olvasó bizonyára észrevesz, de vállalva ennek kockázatát, az új értelmezések, az interdiszciplinaritás szempontjából eljárásomat mégis gyümölcsözőnek látom, szemben azzal, ha maradnék a szikárabb leírásnál.

A „kinek a története” kérdés indukálja a „kinek a történeti forrása” felvetést, amelylyel arra szeretnék utalni, hogy egyáltalán nem közömbös az információk keletkezési körülménye, helye és ideje. Az egész kutatás során elsősorban írott forrásokat kutattam, amelyek döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkeztek. Emellett elemeztem az állambiztonsági, a bírósági és tanácsi ügyintézés során született dokumentációt, szem előtt tartva, hogy ezek mennyire „metaigazságokat” tartalmaznak, még pontosabban: csak akkor szólalnak meg, ha kérdéseket teszünk fel és a kódolt szövegeket „lefordítjuk” egy, a tudományos értelmezés számára alkalmas nyelvre.

Az írott történeti forrásokon túl a jelenkortörténész további fontos bázisa a múltra vonatkozó beszélt hagyaték, amelynek kutatása közben persze igen sok „vetélytársra” akadunk.[28] A történetkutató fejében lévő struktúra- és folyamatképekkel, eseményértelmezésekkel szemben az interjúk sokkal inkább vonatkozhatnak a töréspontokra, a személyes vonások sokféleségére.[29] A szóbeli történelmet adott esetben meg lehet különböztetni a szóbeli hagyománytól. Amíg az oral history elvileg egy életpályán belüli események elbeszélése, addig a szóbeli hagyomány inkább a múltról alkotott kép generációk révén áthagyományozott gyűjteménye.[30]

---

kommunista elméletet” az „intuicionizmus és a végleges racionalizálni akarás szintézisének” tartotta, majd így folytatja: „A marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásaként jelenik meg.” (Mannheim 1996: 150, 155.) Lásd még: Kaminski 1992; Sabrow 2000a.

27 Lásd erre Leopold Labedz bevezetőjét: Kolakowski 1971: 17. Az ideológia, a sztereotípiák és a mindennapi viselkedésformák összefüggéseire lásd Behrends 2003.

28 Bővebben lásd Sabrow 2002; Jarausch – Sabrow 2002.

29 A struktúra fogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem áll egymással szemben. Lényegében a „struktúra” a cselekvések következményeit, a gondolkodási tereket, és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magában foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát egy olyan struktúrafogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, és nem adott a cselekvés „előtt” (Welskopp 1997: 44–45).

30 Brivati – Buxton – Seldon 1996: 353–365. Az oral history kérdéseit lásd Stöckle 1990; Vértesi 2004; Bögre – Szabó 2010.

A szóbeli források alapján sok, egyébként fellelhetetlen információra tehetünk szert, azok alapvetően segítik a hiányok kitöltését. Különösen azokét, amelyek a történéseknek a személyes és kollektív tapasztalatát, társadalmi jelentését is megvilágítják. A szóbeli források elég sok tekintetben különböznek az írottól, így például nincs pontos formájuk, valamint sokszor bizonytalan bennük a kronológia. A szóbeli források sokkal inkább tekinthetők generációról generációra átöröklődött tradíciónak, vagy a személyes emlékek valamilyen más típusának.[31] Mivel a szóbeli interjúkban rendszerint a politikai hatalomban részt nem vevő emberek szólalnak meg, így azt is mondhatjuk, hogy ezáltal a történelmi képünk is sokkal demokratikusabb lesz, mindenesetre sokszínűbb. Ugyanakkor a szóbeli történet radikális kihívást is jelent a fősodrú történetírással szemben, vagy egyáltalán a különböző történelmi mítoszokat illetően. Töréspontok, átértelmezések, személyes és kollektív stratégiák a maguk életszerű kontextusukban jelennek meg.[32]

A szóbeli interjúk tapasztalata is azt mutatja, hogy a múlthoz lényegében háromféle módon közelítünk, amely megközelítések persze csak elvileg, az ábrázolás céljából választhatók szét: a saját élethelyzetünkből kiindulva, azaz egzisztenciális alapon, másodszor érzelmi (ami egyben a személyes elbizonytalanodást is tükrözi), harmadrészt értelmiségi módon.[33] A jelenkortörténetben – nem cáfolva a másik kettő hatását sem – célszerű a harmadik közelítésmód felé orientálódni, különben még nehéz történelemként értelmezni és leírni a történeteket. Tárgyunk tehát ebben az esetben tényleg múltnak látszik, azonban még nem, vagy nem eléggé történelem.[34] Nyilván azért sem, mert annak számos jelensége, kontextusa feltáratlan, fel- és átdolgozatlan. Különösképpen a holocaust traumáját feldolgozó publikációk alapján vált elfogadottá, hogy aki a diktatúra nyomasztó jelenségeivel foglalkozik, az sokszor egyfajta gyászmunkát végez.[35] Hogy ez a jelenből kiinduló szembesülés minél szakszerűbb legyen, kérdéseinknek, és az azokra adott válaszainknak bizonyos igazságkövető kritériumoknak kell megfelelniük. Jelen esetben például az erőszakos kollektivizálásra vonatkozó szövegek és kommentárok hatókörét, magyarázóerejét és átfogó jellegét kell figyelembe venni.[36]

Voltaképpen eddigi tűnődéseim az objektivitás és a szubjektivitás örök kérdése körül mozognak. A történelmi-társadalmi valóság intellektuális, történetkutatási módszertani szempontjából kiindulva, egy „nyitott" szöveget akartam írni, amely

31 Prins 1992: 119–120.
32 Thompson 1978. 2–8, 18, 96–98. A humort is fontos történeti jelenségnek vehetjük. A totalitárius rendszerek lényegét kifejező, a „szovjet időkre" emlékeztető vicc, hogy vajon megjósolható-e a jövő? Természetesen igen, a probléma a múlttal van, ami mindig változik (Prins 1992: 127).
33 Weidenfeld – Lutz 1992: 4–6.
34 Gyáni 2003: 16.
35 A holocaustot túlélők emlékezetére lásd Bettelheim 1988; Virág 1996: 9–19. Az érzelem és a nemzedéki élettörténetek problémájára lásd Elster 1997: 67; Frevert 2000; Giesen 2003.
36 Vö. Gyáni 2003: 36. A részleges ismeretek társadalomelméleti, kutatói kérdéseire lásd Fulbrook 2002a: 185–196.

egyúttal megfelel a jó hagyomány értelmében vett történeti, társadalomtudományi közelítésmódoknak.[37] Csak remélhetem, hogy ez a típusú interszubjektivista megközelítés (mivel nehezen meghatározható, hogy mi az objektív és szubjektív) az enyémtől eltérő szemléletmódok számára is jelentőséggel bír.[38]

Mint lehetőségről érdemes beszélni a múlt, helyesebben a „múltak" fel- és átdolgozásának azon módjáról is, amelyik a diktatórikus uralom utáni kor nemzedékeinek a törvényességet szem előtt tartó értelmezési kísérletét, szembenézését jelenti. Ennek a feldolgozásnak a következményeit szintén különbözőképpen ítélik meg. Sokan a törvényességből kiindulva, a tettesek felelősségre vonását tartják elsődleges fontosságúnak, míg mások a tettek megnevezése mellett inkább a múlt lezárásáról beszélnek. Utóbbi egy politikai nyilatkozat formájában ugyan elképzelhető, azonban a kérdés a mindennapok világában már messze nem ilyen egyszerű. Hogy érzékeljük a jelenségek rendszerspecifikus vonásait, két közismert külföldi példára utalok, mint amilyen a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra tetteinek feldolgozása a keletnémet múltban, másrészt a dél-afrikai apartheid megszűnését követő útkeresés.[39] Utóbbi kapcsán, a dél-afrikai igazság- és megbékélési bizottság működése óta terjedt el az az elképzelés, hogy az egyénekhez hasonlóan, a társadalmak is gyógyíthatók. A múlttal való tudatos szembenézés nemcsak elkerülhetetlen feladat, de bizonyos szempontból gyógyító hatású is lehet, hiszen a brutalitások és félelmek emlékképének közelivé tétele sajátos módon el is távolít, valamilyen módon fel- és átdolgozhatóvá teheti a traumákat.[40] (Gondoljuk ezt végig következményeivel együtt az ezzel ellenkező alternatívában, a tabusítás keretei között!)

Ehhez azonban az „igazság" megnevezése kell, ami bármilyen megbocsátás és megbékélés alapja lehet. Persze itt nem feltétlen a keresztény vallási megbékélésről, sokkal inkább a szekuláris értelemben vett politikai dimenzióról van szó, amely ugyanakkor feltételezi a személyes, a másokhoz kötődő és a csoportok közötti megbékélést.[41] De miért kell itt ezzel foglalkozni? A válasz elméletileg és gyakorlatilag is csak az lehet, hogy azért, mert a diktatúrákban igen mélyreható, erőszakon alapuló politikai traumatizálás történik. Ez ennek a rendszernek az egyik legfontosabb

37 Babbie szerint ez a közelítésmód a téma felderítésére, leírására és magyarázatára épül (Babbie 2000: 112–114, 135). Ez a módszertani szál kötődik Bloch más korszakbeli, de klasszikus gondolataihoz (Bloch 1996: 38–45, 102–123). Kissé sematikus leírásban: „a tudományban a logikus gondolkodás híd az elmélet és a megfigyelés között – méghozzá kétirányú híd. A tudományos kutatás gyakorlatára a dedukció és az indukció váltakozása a jellemző. Dedukciós szakaszban gondolkodásunk a megfigyelések *felé* halad; az indukciós fázisban a megfigyelések *felől* indul a gondolatmenet." (Kiemelés az eredetiben.) (Babbie 2000: 76.) Itt csak utalok arra a problematikára, ami az előbbiekben felvetett kérdések alapján a történeti tényeink konstruálásához elvezet. Lásd Gyáni 2003.
38 Lorenzet idézve: „a történészek nem azt állítják, hogy csupán egy történetet, hanem hogy *igaz* történetet mutatnak be; ez az igazságigény a történelem megkülönböztető jegye." (Lorenz 2000: 143.)
39 Faulenbach: 1994: 14–16. A részletes összehasonlítást lásd Heydemann – Beckmann 1997: 12–40; Evans 2005.
40 Alexander 2004.
41 Gajdukowa 2004: 23.

megkülönböztető jegye. A trauma görög szó, sebet jelent.[42] Az orvosi gyógyítás mintájára, a természetes gyógyulás mellett, a mesterséges kezeléssel is foglalkozni kell egy magát demokráciának nevező rendszerben. Ugyanakkor ismét hangsúlyozni érdemes, hogy egy társadalomtudományos megközelítésben a politikai traumatizálódás, a politikailag motivált erőszak az áldozatokat és a tetteseket egyaránt érinti.[43] Az erőszakot azért alkalmazzák, hogy a politikai hatalmat megszerezzék és megtartsák, és az abból kiszorítottakat vagy alattvalókat minél inkább gyengítsék.[44]

A traumatizálódás egyik sajátossága, hogy a trauma a következő nemzedékekben pszichikai és mentális értelemben tovább él, és további konfliktusok forrása.[45] Ezt azért is emelem ki, mert ennek alapján a pszichológiában mindkét érintett fél megjelenik, szükségessé téve az áldozat pszichoszociális traumatizálásának és a tettes morális traumatizálásának megkülönböztetését. Előbbit a terhes emlékezet, utóbbit a terhes lelkiismeret sújtja. Az emlékek erejének nyilvánvalóak a politikai vonatkozásai, hiszen az egyéni múltak mint kollektív tapasztalatok később aktivizálhatók, ahogyan ez nyomon követhető a diktatórikus rezsimek összeomlása utáni időszakban. A jelenkortörténész különösen nehéz feladata, hogy az utókor szemszögéből szükségszerűen a tettes-áldozat felosztásban jelentkező problematikát egy rendszerszemléletű megközelítés alapján az intézményes és strukturális erőszak sémájába ágyazza be. Ebből sok nézeteltérés, értetlenség származhat, így például a generációs alapon szerveződő „sérült közösségek" és személyek marginalizálva érezhetik magukat. A tudományos, irodalmi és művészeti feldolgozásoknak azért is kell ezekkel a kérdésekkel, tehát az áldozatok és a tettesek politikai traumatizálódásával foglalkozniuk, mert itt is elsősorban társadalmi kapcsolatokról van szó, amelyek bizalmi tőkéjét a diktatúrák kiürítették.[46]

1.3. Társadalomtörténeti esemény

Az a megfigyelés, hogy az erőszak nyomot hagy a testben és a gondolkodásban, önmagában is kitágítja a történetkutatói látószöget. Azonban ennek ellenére sem elegendő csupán a „látható" politikai és eseménytörténeti mozzanatokra figyelni, hanem az emberi kapcsolatok további mindennapi jelenségeit is

42 Pethes – Ruchatz et al. 2001: 602–604.
43 Ehhez hasonlóan az idegen- és önmeghatározások, vagy a közvélemény megosztásakor az „ellenségek", sajátosan összetartozva feltételezik egymást (Koselleck 1998: 14; Edelman 1998: 93). A jelenség jól nyomon követhető a Recskről szóló klasszikus dokumentumfilmben és könyvben (Böszörményi 2005).
44 Ö. Kovács 2008b; Ö. Kovács 2010e.
45 Lásd Losonczi 2005: 31–32, 294–305; valamint a jelen kutatás során készített interjúkat. Keletnémet kontextusokban ezt példaszerűen vizsgálták: Schüle – Ahbe – Gries 2006.
46 A 20. századi (kollektív) emlékezet problematikára lásd Echterhoff – Saar 2002; Gyáni 2000; Losonczi 2005: 23–24; Gajdukowa 2004; K. Horváth 1998.

elemezni kell, különösen akkor, ha azok tömeges társadalomtörténeti eseményként értelmezhetők.[47]

Klasszikusokhoz fordulva, Durkheim szerint a „tények" egyik „osztálya" „egészen sajátos jellegzetességgel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén mintegy ráerőszakolják magukat az egyénre."[48] Weber is utal az „egyéni és kollektív esemény" „társadalmivá" válására, miszerint az abban érintettek mások viselkedéséhez igazodnak.[49]

Kulcskérdés, hogy a történészek mit tekintenek eseménynek. A legtömörebben talán azt lehet mondani, hogy az a különböző cselekvők és csoportjaik komplex cselekvéssorozata. Úgy tűnik, hogy az esemény kategóriája eleve életszerűen magába foglalja a társadalomtörténeti vonatkozásokat is, csak ez fogalomhasználatunkban nem tudatosul.

Egy elméleti célú megközelítés szerint az eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is, a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, olyannak, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszor, ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére képez egy közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözőek a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt, az ilyen értelemben vett eseménynek – a puszta történéshez képest – struktúraváltoztató következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.[50] Az ilyen módon felfogott társadalomtörténeti esemény kérdésére az erőszakos kollektivizálás értelmezésekor még visszatérek.

1.4. Negatív identitás és alkalmazkodó ellenállás

Ahhoz, hogy az elmúlt évtizedekben történtek történelemmé, és ez esetben egy tudományos célú elemzés számára jobban hozzáférhetővé váljanak, a kérdéseink és megfigyeléseink alapján érzékelt jelenségeket, „dolgokat" névvel ellátva kell leírnunk. Mindez persze korántsem olyan egyszerű, és mint minden kategorizálás, nevesítés, úgy ez is vitatható, hiszen többek között az értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözősége is befolyásolja a következtetéseinket. Különösen így van ez akkor, ha az erőszakossághoz, a terrorhoz kötődő érzelmek története ilyen

47 A fogalmat Bódy Zsombor egyik miskolci oktatási tervezetében olvastam.
48 Durkheim 1978a: 27.
49 Weber, M. 1987: 38. A társadalomtörténeti esemény jelenségére, mint lehetséges kiindulópontokra lásd még: Sztompka 1993: 212–213, 222–228; Merton: 2002: 142; Ankersmit 2000: 169–171; Pataki 2001a: 391; Koselleck 2003.
50 Suter – Hettling 2001: 24–25; Alexander 2004. Igen fontos ebben az értelmezésben a „sorsesemény" fogalma, amely „olyan történéseket jelöl, amelyek hatására *az önazonosság mint az élettörténet foglalata meghasad és felnyílik.* [...] egy sors*csapás* csak akkor válik sors*eseménnyé*, ha nem egyszerűen utolér valakit, hanem épp vélt önazonosságában sújtja őt." (Kiemelés az eredetiben.) (Tengelyi 1998: 43, 199.)

hangsúlyos módon áll a középpontban. (Egyébként az emóciók világa ritkán válik a társadalomkutatás tárgyává, holott az életünk szerves része.)[51]

Történeteink visszatérő tapasztalata, hogy az emberi alaptermészet jellemző tulajdonságait konfliktushelyzetekben szinte laboratóriumi körülmények között lehet megismerni.[52] Az ezzel a kérdéssel foglalkozó pszichológiai, szociálpszichológiai művekben a történelmi előzményekre való hivatkozás magától értetődő, ezért is kell vázlatosan érintenünk ezt a kérdést.[53]

A megszokott történetkutatói tematizálás személyközpontú címadásait (például Széchenyi és kora) ebből a nézőpontból is érdemes lenne átgondolni, és kísérletképpen megfordítani a sorrendet, és a „kor" kategóriájából kiindulni. Az eriksoni definíció szerint a személyiség a „régmúltban kialakult képességek és a jelen által nyújtott lehetőségek összekapcsolása, az egyén fejlődése során kialakult, tudattalan előfeltételek, és a nemzedékek finom kölcsönhatása által kialakított és újjáteremtett társadalmi feltételek kombinációja."[54] Az emberi személyiség összetettségének, a történeti forrásainkban talált konfliktusok nyomainak értelmezésekor célszerű a hasonlóan többjelentésű kortársi reakciókra gondolnunk, amelyekben egyszerre több, egymásnak ellentmondó lelkiállapotot lehet megtalálni.[55] A terrorizálásról szóló forrásszövegek történetkutatójaként tehát egyszerre kell figyelni az ilyen válságos helyzetek „kínzóan tudatos" és a konfliktusok dinamikájából is következő „tudattalan" elemeire.[56] Erikson „pszichoszociális identitás" kategóriájának

> „tehát van lélektani-történeti oldala is, s ez annak tanulmányozását jelenti, hogy az egyéni élettörténet milyen kibogozhatatlanul összefonódik a történelemmel. A pszichoszociális identitás tanulmányozása tehát három, egymást kiegészítő tényezőtől – vagy egyetlen tényező három oldalától? – függ: az egyén személyes koherenciájától és a csoportjába való szerepintegrációjától, az őt irányító eszményképektől és kora ideológiájától, valamint élettörténetétől és a történelmi pillanattól."[57]

51 Lásd Durkheim véleményét: „Az érzelem a tudomány tárgya, nem pedig a tudományos igazság kritériuma." (Durkheim 1978a: 55; Durkheim 1978b.) Az érzelmek magatartást szabályozó jelentőségére lásd Roth G. 2003: 285–310.

52 Erikson 1991: 19.

53 Lengyel 2002.

54 Erikson 1991: 17.

55 Az identitás fogalmának eriksoni meghatározása: „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul." (Erikson 1991: 402.) Pataki kiindulópontja az előbbieket így tömöríti: „[az] identitás, a társadalmi azonosságtudat jelenségköre", s ennek alapján beszélhetünk személyes és szociális énről (Pataki 2001b: 111–119; Fiske 2006: 241–253). Az élettörténetek kutatási nehézségeire szemléletes példákat nyújt: Mohay 2000; Bögre 2007.

56 Erikson 1991: 403.

57 Erikson 1991: 404.

Mindezt azért idéztem, hogy a forrásszövegeinkben csak megemlített személyekkel kapcsolatos történések olvasataiba bele kellene képzelnünk ezeket, a történetkutató számára mára már megismerhetetlen kontextusokat. Racionálisan leginkább a negatív identitásokat, vagy az identitásnélküliséget indukáló rendszerspecifikus, közhatalmi tényezőket tudjuk megnevezni, miközben általában – és különösképpen a paraszti világra érvényes módon – rejtettek maradnak a személyes, félelmet keltő és feloldó mechanizmusok.[58] (Lásd a 32. dokumentumot a függelékben.) Az identitáselemek összetett kategóriák, egyszerre tartalmaznak antropológiai, pozicionális és csoport-, a társadalmi minősítési műveletek és a beszédaktusok révén előállott ideologikus, embléma jellegű elemeket.[59] Kissé leegyszerűsítve ezeket a fontos megállapításokat: ezen elemek intézményesített erőszakos megsértésekor az identitás legfontosabb funkciója sérül meg, ti. hogy „az egyént tartósan elhelyezze létének »társadalmi terében«". Ilyenkor nyilvánvalóan csökken a pozitív társadalmi értékekhez jutás esélye.[60] Ugyanakkor ismételten kiemelném, hogy a „jelentős életesemények" traumatizáló és patogén szerepük mellett új identitások alakulásához is hozzájárulhatnak.[61]

Ha nem éltünk benne a 20. század második felének világában, akkor célszerű színvonalas, kortársi irodalmi vagy filmes alkotásokkal kezdeni az ismerkedést, hogy érzékeljük, mit jelentett olyan miliőben élni és alkotni, amelyben parabolikus művek keletkezésénél „a titok helyett a tiltás bábáskodik".[62] De ennél is fontosabb idős kortársaink megszólítása, interjúk készítése, miközben arra is figyelnünk kell, amiről nem beszélnek. Trauma, traumatizálódás, tabuk, tabusítások – ezen fogalmak mentén célszerű kutatásainkhoz közelítenünk, hogy történeti forrásainkat valóban meg tudjuk szólaltatni.

Számolnunk kell azzal is, hogy a „másodlagos szemtanú" szerepét magára öltő történetkutató részéről megnyilvánuló empátia idővel a saját identitás részévé válhat, ami többféle nehézséget okoz. Ezek közül a legfontosabb talán az, hogy a kutató mindinkább félreérti a múltbeli kontextusokat.[63]

58 Erikson lehetségesnek tartja, hogy az emberi szorongás (új dolgok, szimbolikus veszélyek, a bizalom dezintegrációját követő rémület) következtében bizonyos történelmi időszakok identitás nélkülivé válnak (Erikson 1991: 405).

59 Pataki 2001b: 127.

60 Pataki 2001b: 149–150, 153.

61 Pataki 2001a: 390–391.

62 Gelencsér 2002: 129. A parabola itt egy olyan történet, ami valójában másra vonatkozik, mint amit elmond.

63 LaCapra 2006: 90. A szerző megkülönbözteti a hiányt és a veszteséget: „[a] hiánnyal ellentétben a veszteség történelmi szinten helyezkedik el, és meghatározott események következménye." (LaCapra 2006: 91.) „Amikor a hiány veszteséggé alakul, nő a félreirányzott nosztalgia vagy az új, totalitást célzó, utópisztikus politika esélye. Amikor a veszteség változik hiánnyá (vagy elmosódott, általánosító retorikaként kódolják), akkor a vég nélküli melankólia, feloldhatatlan gyász és végeérhetetlen apória patthelyzetével szembesülünk." (LaCapra 2006: 89.) A nosztalgia jelenségére, történeti tapasztalataira lásd Ahbe 1997; Ahbe 2004.

A következő fejezetekben azért is foglalkozom hosszasan a pártállami diktatúra életvilágaiban kialakult alkalmazkodási, ellenállási formák mindennapi kérdéseivel, mert más tiltakozásra egyébként nem volt lehetőség.[64] Egyrészt joggal beszélhetünk alávetettségi helyzetekről, másrészt viszont számításba kell venni azt is, hogy a történések rendszerint folyamatszerűek voltak, vagyis a diktatórikus formák kiépülésével párhuzamosan módosultak az alkalmazkodási technikák is. Scott megfigyelését idézve,

> „[a] düh és agresszió kordában tartása – meglehetősen nyilvánvaló okokból kifolyólag – jelentős részét képezi az alávetett csoportokban fölnevelkedők szocializációjának. Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép".[65]

Az álcázás egyes értelmezésekben a „normális ellenállás" legjellemzőbb formájaként jelenik meg,[66] jóllehet más viselkedésformákban is jelen van. Sokszor nem látható, hogy ki mit fed el, s a történetkutató is inkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja.[67] A politikai hatalom által kijelölt határvonalak betartása vagy figyelmen kívül hagyása közismerten jutalmazással vagy büntetéssel jár együtt.[68] A társadalom tagjainak ezzel kapcsolatos viselkedése életszerűen nem magyarázható a homogenitás nézőpontjából: a határvonalakra figyelő szereplők „illemórái" változatosak, a behódolástól, a passzív rezisztencián át a lázadásig terjedhetnek.[69]

Mindezen alapvető problémák felvetése után értelmeznünk kell a modern diktatúra szabályszerű jelenségeit és az erőszak tapasztalatának történeti tényezőit is.[70]

64 Scott 1996: 109–110.

65 Scott 1996: 125. Kifejezetten a kollektivizálás során tapasztalt ellenállási stratégiákra lásd Fitzpatrick 1994: 5–7; Viola 1996: 3–10.

66 Scott 1996: 126.

67 Tischner 2000: 79. Érdemes itt utalni a következő különbözőségre is: „A maszk nem az arc elfedésére szolgáló fátyol, és nem is arc. A fátyol csak elfedi az arcot, a maszk hazudik. [...] a maszk igyekszik olyan látszatot kelteni, mintha ellentéte volna annak, ami valójában. [...] A maszk és az álcázott igazság között afféle axiologikus ellentét alakul ki: a negatív érték pozitívnak akar látszani." (Tischner 2000: 83.)

68 Az alárendelődésnek a kollektív történelem és az individuális történelem által kiváltott hatásai szempontjából is érdekes megfigyelés az, hogy a társadalom tagjai azért sem kérdőjelezik meg (tegyük hozzá, nyíltan) sokszor az állami parancsokat, mert „az állam szabta meg azokat a kognitív struktúrákat, amelyek által észlelhetik őket." (Bourdieu 2002a: 108–109.)

69 Aronson 2003: 52–53.

70 A „modern" kifejezés jelentéstartalma sokszor tisztázatlan. Az elvek, ismertetőjegyek és a napi cselekvések, a jellegzetes társadalmi változások egyfajta ideáltipikus felsorolását lásd Hradil é. n. 68–70.

2. Az erőszak történeti tapasztalatai és a modern diktatúra olvasatai

A Szovjetunióban az 1920–30-as években elterjedt népszerű vicc szerint egy csapat nyúl felsorakozott a lengyel határon, hogy átengedjék őket. Arra hivatkozva kértek bebocsátást, hogy a Szovjetunióban elrendelték a tevék letartóztatását. „De hát ti nem vagytok tevék! Na, ezt próbálják meg elmagyarázni a politikai rendőrségnek!"[71] Ebben a fejezetben a tevéknek tartott nyulak, s félretéve a valósághű tréfát, elsősorban az emberek megélt tapasztalata alapján igyekszem feltárni az erőszak természetrajzának néhány vonását. Nézőpontom tehát itt is „alulnézeti": arra keresem a választ, hogy miképpen jellemezhető és értelmezhető az állam, a politikai hatalom beavatkozásának hatása? Az erőszaknak milyen általánosítható elemeit lehet megnevezni, amelyek egy történeti kutatás számára is fogódzókat nyújtanak? Bár ezzel a szakirodalmi szemlével valamelyest ismételten egy eltávolító beszédmódra kényszerülök, mégsem lehet megkerülni ezt a feladatot.

Először egy olyan tágabb elméleti keretbe helyezem a kérdést, ami nem kifejezetten történettudományi, legalábbis nem a hagyományos módszer szerinti megközelítés. Fontosnak tartom az erőszaknak mint antropológiai jelenségnek, problémának a történeti ábrázolásba való tudatosabb beemelését, ezért ezen elgondolás mellett sorolok fel szempontokat és érveket.[72] Eljárásomnak abban látom az értelmét, hogy a más tudományterületekről származó fogalmi meghatározások és tartalmi interpretációk hozzájárulhatnak a történelmi jelenségek megértéséhez és magyarázatához. Kérdés azonban, hogy ebben a konkrét esetben az erőszak kategóriája és problematikája valóban ennyire távol van-e a mi hagyományos történészi megközelítéseinktől? További felvetések is megfogalmazhatók, mint például, miért és mihez képest gondolják a jelenkortörténészek, hogy a sajátjuknak tekintett 20. század annyira különleges vonásokat mutat fel a történelemben? Hogyan vált az intézményesített és a közvetlen erőszak ennyire mindennapos tapasztalattá? A diktatórikus rezsimek erőszakossága hogyan befolyásolhatta a kortársak tapasztalatait és annak emlékezetét? Nem fogok tudni mindegyik kérdésre válaszolni, ugyanakkor olyan jelenségeket és magyarázatokat szeretnék kiemelni, amelyektől elvárható lenne, hogy szerves részét képezzék a mai magyar a jelenkortörténet-írásnak.

Ebben az összevetésben a közös nevezőnek tekintett, több kutató által használt kifejezéssel élve, a „genetikailag kódolt szovjetizálás" céljainak és hatásainak, módosulásainak feltárását vélem az egyik legfontosabb kiindulópontnak, ami szükségessé

71 Fitzpatrick 2003: 164. A tömegterrorra lásd Figes 1996: 575–577, 642–646; Baberowski 2004; Baberowski 2006a; Baberowski 2006b. Az idézett vicc keletkezési idejétől nagyot ugorva, de hasonló struktúraelemekre ismerhetünk a következő példában. A keletnémet állambiztonsági szolgálatnál – legalábbis a tankönyvek szerint – még 1984-ben is a „csekista éberség" alapkövetelményeit kellett elsajátítani. A módszerekhez hozzátartozott a toxikus anyagok használata is (Materialien der Enquete-Kommission 1995: 490–492, 585–643).

72 A problémához idehaza lásd Gyáni 2007; Szabó János 2004; Bolgár – Gyökös – Szokol 2009.

teszi az erőszak problémájának tárgyalását is.[73] A Szovjetunióra, pontosabban a leninizmusra támaszkodó politikai rendszer lényeges elemei a következők voltak: egy avantgárdpárt mindenhatósága, káderigazgatás szerinti bürokratikus struktúra,[74] magas fokú szervezettség és átpolitizáltság, erősen korlátozott autonómia. Az említett rendszerelemekre támaszkodó rezsimben minél nagyobb tömeglojalitást kívántak elérni. A szovjetizálás további jellemző tényezője a szovjet példaképek folyamatos átvétele volt. Előtérbe helyezték a különböző tömegrendezvényeket, amelyek céljuk szerint egy „kollektivizált" társadalom képét mutatták. A politikai szándék alapján az egyén mindig valamilyen kollektíva (például üzem, iskola) tagjaként jelent meg. Ezt a kollektív tablót kellett volna kiszolgálniuk a különböző rituális megemlékezéseknek és a történelemképeknek. A helyek és a rituálék szovjetizálása elsősorban monumentalitást jelentett. A politika oldaláról maximálisan befolyásolt történelemábrázolásban mindig szimbolikusan közvetített, elvont üzenetek és politikai pedagógia mutatkoztak meg.[75]

Az erőszak tapasztalati és emlékezeti kategóriáit nehéz egymástól elválasztani, miközben ez a differenciálás nagyon fontos. Itt eltérő, az emlékezetben azonban összemosódó idősíkokról és történeti összefüggésekről van szó. A megkülönböztetés jelentőségét azzal érzékeltetném, hogy mást jelent valamit megélni egy diktatúrában és mást jelent(het) arra emlékezni egy alkotmányos jogállamban. A különböző évjáratú nemzedéki tapasztalatok szempontjáról sem feledkezhet meg a jelenkortörténeti megközelítés, amely hiány feltűnő a magyar történeti kutatásokban.[76]

Egy fentebbi gondolatmenetet legalább egy megjegyzés erejéig továbbfűzve: foglalkozni kell a hallgatás, a tabusítás jelentőségével is, amely jelenség mind az erőszakot alkalmazók (tettesek), mind pedig az erőszakot elszenvedettek (áldozatok) körében jól megfigyelhető. Mint korábban említettem, több más tényező mellett ez mindenképpen összeköti a két felet.[77] Ennek történeti jelentőségét csak akkor láthatjuk be igazán, ha nem csupán egyedi jelenségeket tárgyalunk, hanem a mennyiségi szempontokat is szem előtt tartjuk.

73 Az idézőjelben szereplő kifejezés a német szaknyelvből származik. Danyel 1997: 68–69; Rohwasser 2002. A szovjetizálás kérdéseire lásd Apor – Apor – Rees 2008; Grzymała-Busse 2002: 26–51; Ohlerich 2005; Mevius 2005: 267–268.

74 A katonai nyelvből kölcsönzött káder kifejezésre és a szovjet rezsimre lásd Balla Bálint megállapítását: „Ebben a rendszerben nemcsak »*minden a kádereken múlik*«, de mindenki káder is." (Kiemelés az eredetiben.) (Balla 2005: 182.)

75 Maetzke 1953: 339–346; Koselleck 1977; Kocka 1977; Danyel 1995; Danyel 1997; Kandzora 1996; Jarausch 1997; Sabrow 2000b; Vö. még: Hadler – Iggers 1998; Harrison 2000: 202 –203.

76 Kiváló, többnyire más diszciplínák ellenpéldáinak számítanak a következő művek: Szenti 2008; Szilágyi M. 2008a; Szilágyi M. 2008b; Losonczi 2005. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi, nyíregyházi konferenciája is a generációk történeti kérdéseivel foglalkozott (Gyáni – Láczay 2008).

77 Így például, aki bocsánatot kér vagy hazudik, az emlékezik. Vö. Ricœur 1998b. Ennek a jelenségnek a tanulmányozására a politikai diktatúra éveiben készült dokumentumfilmek különösen alkalmasak.

A történészek e tekintetben elsősorban a háborúk történetéből vehetnek példákat, amelyekben ideáltipikus módon megtaláljuk az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet, mint amilyen például a kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, az anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.[78] Ha ez a probléma- és jelenségcentrikus, a társadalomtudományi logika alapján formálódott szempont erőteljesebben jelen lenne a magyar történetírásban, akkor sok esetben másként, életszerűbben és árnyaltabban lehetne magyarázni történelmünket.[79] Mindez nézőpont- és léptékváltást követelne meg: elszakadást a csak államközpontú, a külpolitikára, az individuumokra, a vezető pártpolitikusokra és a szűk értelemben vett politikára koncentráló ábrázolásoktól.[80]

A kollektív erőszakalkalmazás módjai alapján a 20. századi átfogó ábrázolásban a nemzetiszocialista és a lenini-sztálini típusú kommunista rezsimeket az anticivilizáció-történeti rendszerekhez sorolom, amelyek ideologikus (ön)meghatározásuk alapján úgy is értelmezhetők mint antimarxisták és antibolsevisták, vagy antifasiszták. Ha az öndefiníción túl a gyakorlatot vesszük tekintetbe, akkor egy közösnek vehető ellenségük van: az alkotmányos állam.[81]

A probléma kibontásának nyelvezetét és fogalomhasználatát az is meghatározza, hogy a kommunizmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. A rendkívül ambiciózus kommunista projekt céljai nem érthetők meg anélkül, hogy ha nem vagyunk tisztában annak újkori előképeivel, a haladásról szóló 19. századi elképzelésekkel, amelyeket alapvetően befolyásolt az európai és az észak-amerikai iparosodás folyamata. A kommunizmus gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígérte. Sokak számára éppen ez tette a kommunista eszmét „varázslatossá", feledve-feledtetve azt, hogy ebben a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.[82] Az erőszak emiatt különösen fontos megkülönböztető, bár tabusított jeggyé vált ebben a rendszerben.

A szocializmus kifejezést leginkább abban az értelemben célszerű használni, hogy az egy utópista program alapján kialakult, de a célokat még be nem teljesítő társadalmi állapot. Ebben valójában a beavatkozó, ellenőrző állam túlsúlyos működése, s nem a „munkásosztály" – nyilvánvalóan fiktív, mitizált és fetisizált – hatalma volt a meghatározó.[83] Ha mozgalomnak tekintjük a kommunizmust, akkor természetesen

78 Trotha 1999: 42; Herbert 2003.

79 Vö. Bettelheim 1988.

80 E kérdés áttekintését átfogóan lásd Bódy – Ö. Kovács 2003.

81 Furet 2000: 44–54; Steinbach 2002: 36; Haury 2002.

82 Langewiesche 1993: 39–55; Pipes 2004: 18–21. Lásd még Gibas 1996; Gries 1996. A beadványok, kérelmek intézményesülése, jogi normái is erre utaltak. Vö. Fulbrook 2005: 269–288.

83 A kérdéskör nemzetközi – benne a magyar – történeti összehasonlítását lásd Hübner – Kleßmann – Tenfelde 2005. A munkásságra, a politikai hatalom által „megtalált", „kijelölt" társadalmi bázis

más meghatározó elemek kerülnek előtérbe, mint például a totális igénnyel fellépő ideológiai tanítás, a pártszervezet és a magatartásmód.[84] Éppen ezért, a jövőbeli kutatások számára célszerű lenne, ha „ideológiamentessé" tennénk a kommunizmus fedőnévvel ellátott társadalmi gyakorlatot. Ez többek között azt jelentené, hogy ebben a közelítésmódban az alaphipotézis szerint a „gyakorló kommunistáknak" valójában nem a kommunizmus felépítése lehetett a céljuk (hiszen ennek eleve tisztázatlan volt a jövőképe, társadalmi megvalósulása, ideje). Ha mégis, akkor azt csak a „társadalom megerőszakolása" révén vélhették megvalósíthatónak. A „reálszocializmus" rendszerspecifikussá vált folytonos működési zavaraira tekintve, amelyeket sokszor maga a pártvezetés sem leplezett, feltételezhető, hogy a valódi cél tisztázatlan, vagy nem egy egalitárius társadalom megteremtése lehetett. A különböző történelmi szituációknak, de még inkább az egyéni és kollektív emberi magatartásmódoknak a megértése szempontjából fontos tényező az utópia varázsa,[85] ami a kommunista projekt kivitelezői számára is felmentést adott a társadalmi következmények alól. Alapvetően ezzel is magyarázhatók a 20. századi diktatúrák „sikerei".[86]

További lényegi elméleti és gyakorlati kutatási kérdés, hogy a kollektív, a politika által motivált erőszaknak milyen általános és konkrét rendszerekhez köthető vonásai vannak? A 18. századig visszatekintve, az újkori történelemben a francia forradalom jelentős fordulópontot jelent, amikor a korábbi erőszakkészség egy politikai renddel is összekapcsolódott, amelyben az emberek tömeges mobilizációját a nemzetépítés–nemzetalkotás céljának rendelték alá.[87] Ennek a változásnak a tanulságait összegezve, az új- és jelenkori történelemben az erőszakra vonatkozó általános jellemzőket és körülményeket keresve, megnevezhetők bizonyos szabályszerűségeket és tendenciákat mutató elemek, amelyek egyúttal a jövőbeli kutatások hipotéziseiül is szolgálhatnak. Az első ilyen elem lehet az igazolási törekvés, ami egyúttal egy átfogó, globális érvényű ideológiát és egy távoli célt, utópiát is kínál – a kommunista program esetében az „új ember" társadalmát.[88] A második elem egy ellenségképtől való – tegyük hozzá, tömeges – kondicionált függés, ami termé-

kérdésére lásd Hübner 1996; A mítizált képpel szemben, a kétlaki munkások társadalomtörténetére lásd Nehrig 1995; A mindennapok történéseinek, életpályákba ágyazott tapasztalattörténeti ábrázolása: Niethammer – Plato – Wierling 1991.

84 A bolsevik, szovjet felfogásra, a „nagy történelmi problémák" erőszakos megoldási kísérleteire lásd Friedrich 1957: 37, 49–50; Bochenski 1958: 5–13.

85 Bauman 1976: 17–37. Az ennek eredményeképpen is kifejlődő „szocialista ellenkultúra" úgy tekinthető, mint a „liberális kapitalista kultúra" folytatása, másrészt annak elutasítása (Bauman 1976: 40–47).

86 Ormos 1994; Koenen 2000: 34; Ohlerich 2005: 91.

87 Friedrich 1957: 34–35; Becker – Groβbölting – Owzar – Schlögl 2003: VI. Az ideológiára mint kulturális rendszerre lásd Geertz 2001: 26–71.

88 Az „új ember" programra, különösen Rees bevezetőjét lásd Apor – Behrends – Jones – Rees 2004; továbbá Groys – Hagemeister – Kassek 2005; Jenkins 1992: VIII–IX, 392–399; Müller 1998: 9–11, 118, 246.

szetéből fakadóan érzelmileg rendkívüli módon telített.[89] Az ideológia a faji vagy osztályalapon kijelölt és diabolizált ellenséget mint életveszélyes, fenyegető tényezőt állítja színpadra. A harmadik, a politikai diktatúrák történelmi példái szerint nélkülözhetetlennek bizonyuló pillér egy működőképes, a napi aprómunkát elvégző közigazgatási apparátus. Az eredeti tömeges mobilizációs célból kiindulva végül szükséges a társadalom jelentős részének a bevonása az apparátusba, legyenek ezek a személyek titkos ügynökök vagy rendszeres és alkalmi feljelentők.[90]

Az erőszak alapvető eleme a formális és informális hatalomnak, és legfőképpen a „politika" kategóriájának.[91] Vegyük például az állami hatalmat, amely arra hivatkozva alkalmaz erőszakot, hogy más erőszakot megakadályozzon. Az erőszak ebben az olvasatban a társadalmi kapcsolatok, vagy másként fogalmazva, a kultúra eredménye, hiszen minden rend feltételezi az erőszakot.[92] Érdemes azonban arra is utalni, hogy a politikai hatalom, létéből fakadóan, rituálisan alakított, színpadias, különböző médiumok által közvetített, vagyis kifinomultabb manipulációs technikákat alkalmaz.[93]

Az erőszak-problematika lépten-nyomon megjelenik a modernitásról folytatott vitákban is.[94] Itt lényegében két konkuráló értelmezésről van szó. Az egyik szerint a történelemben elsősorban a tudományos-technikai haladás a döntő folyamat, míg a másik az erőszak rendkívül meghatározó szerepét hangsúlyozza.[95] Mint eddig látható volt, az előbbi választás kényszeréből is fakadóan, az utóbbi mellett sorakoztatok fel érveket. Ennek az álláspontnak az alátámasztására leginkább a történeti antropológiai értelmezést tartom irányadónak és igazoltnak, amely az erőszak számos formájának állandó, egyidejű jelenlétére utal. Történeti szempontból ugyanakkor fontos hangsúlyozni az uralmi formák közötti különbözőségeket.[96] Sajátos, de történelmileg értelmezhető módon, az analitikus koncepciók inkább a szovjet rezsimek bukása után terjedtek el. Ennek az egyik oka az lehetett, hogy a „szocialista" a „nemzetiszocialista" diktatúráról egy viszonylag világos koncepciót alkotott.

89 Szabó Márton 1998.

90 Burrin 2002: 184–185. Azonban itt is utalni kell a ránk maradt forrásszövegek szerzőinek képességeire, az információk keletkezési miliőire. Lásd például: „Meglévő hiba az is, hogy egyes esetekben a kapcsolatot tartó rendőr elvtárs az általános politikai és értelmi képességek tekintetében jóval alatta áll a hálózati egyén általános tudásának." A megyék hálózati munkájának értékelése, 1952. április 24. MOL, XIX-B1-j. 50.d. 68.

91 Az állam mindig az emberek ellenségének tűnik, azt mondhatnánk, hogy ennek ellenkezője szintén utópiának számít. Vö. Scott 1998: 2.

92 A „hatalom" nem lebeg a „társadalom" felett, lényeges jellemzője az, hogy „cselekvésekre ható cselekvési" mód (Foucault 2000: 473–476). E problémát az egyén szempontjából nézve, az ember fizikai, társadalmi és pszichikai korlátai felől is tárgyalni kell, érvel Lánczi (2000: 40–41). A modern és a szociális hatalomértelmezésekre lásd Balázs 1998; Secord – Backman 2002: 348–352.

93 Foucault 1990: 19–27; Becker – Groβbölting – Owzar – Schlögl 2003: V.

94 A fogalomértelmezés kérdésétől a mindennapok világáig lásd Lindenberger – Lüdtke 1995: 7–38.

95 Imbusch 2005: 11; Hoffmann 2003; Kotkin 2003; Plaggenborg 2006: 15–16.

96 Lásd Szabó Csaba 2008.

A diktatúraelméletet lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Nyilvánvaló vitathatósága ellenére ma is gyakran használt magyarázatról van szó. Mint ismeretes, a diktatúra alapelemeihez Friedrich és szerzőtársa, Brzezinski a következőket sorolja: ideológia, egy párt, egy terrorszervezetként működő titkosrendőrség, hírmonopólium, fegyvermonopólium, központilag irányított gazdaság. Az utóbbi kettő persze több – nem diktatórikus berendezkedésű – modern államban is létezik.[97] A hatpontos katalógussal szemben azt szokták felvetni, hogy a szerzők egyrészt nem vették figyelembe az egyeduralkodó párt kaotikus gyakorlatát, másrészt pedig az egész elméleti megközelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott.[98] Természetesen hiba lenne teljesen elvetni ezeket a magyarázatokat, mert a társadalomkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak és alkalmasak a források tesztelésére.[99]

97 Friedrich 1957: 19. Friedrich műve előtti klasszikus munka: Arendt 1992 (1951). A filozófiai, fogalmi differenciálást illetően lásd Arendt 2000: 67–185. A modern diktatúrák többek véleménye szerint egyúttal totalitáriusak is, figyelembe veendő azonban, hogy ezeket az értelmezéseket nagyban befolyásolja a szerzők intézményi beágyazottsága. Vö. Steinbach 2002; Vollnhals 2006. Nyilvánvaló az is, hogy lehetőség volt az „önfejű" eltérésekre, alkalmazkodásra. Ez a következtetés azonban más, elsősorban társadalomtörténeti, történeti antropológiai megközelítéseket feltételez. Lásd Huinink – Mayer 1995; Majtényi 2003; Bódy 2004; Ö. Kovács 2004a; Majtényi 2009.

98 Jarausch 1998: 33–36; Hildebrand 1999.

99 Ebben a tekintetben az NDK-ra vonatkozó korai, elméleti és empirikus kutatásokban megfogalmazott értelmezések is tanulságosak. Így például Artur Meier Max Weberre támaszkodva, az NDK-t „szocialista rendi-társadalomnak" nevezi (lásd Szabó Márton hasonló értelmezését), amely megjelöléssel a „mindent megerőszakoló militáns-bürokratikus diktatúra" kapitalizmus előtti jellemzőjét kívánta kiemelni. Kritikusai azt vetették a szemére, hogy értelmezésében nem vett tudomást az NDK modern jellegéről, így például az iparosításban betöltött szerepéről (A szerző módosított véleményére lásd Meier 1990). Meuschel „osztálynélküli, egalitárius módon egyenlősített társadalomról" beszél, amivel a hosszú távú fennállást kívánta igazolni. A társadalomtörténészek erőteljesen elutasítják ezt a megközelítést, mert ezzel valóban csak a SED legitimációjáról szólt, de nem vette figyelembe a társadalmi átrétegződést, a szétesést (Meuschel 1993). A további értelmezések közül Englerét idézem még, miszerint az NDK „kialkudott társadalom" (Aushandlungsgesellschaft), amely az „uralkodók" és az „uraltak" napi kompromisszumának az eredménye lett volna. Gyengéje e megközelítésnek, hogy nem vesz például tudomást az időben és térben fennálló, s olykor változó politikai hatalmi viszonyokról. A totalitariánus elméletből kiinduló egyik értelmezés az NDK-t mint modern ipari társadalmat ábrázolta. Erre is támaszkodva alakította ki Kocka a „Durchherrschung" koncepcióját, amely német kifejezés egyfajta jelenkori nyelvújítás is, magyarul talán „áturaltságnak" lehetne mondani, ha lenne ilyen szó (vö. 22. lábjegyzet). Kocka teljesen helyénvalónak tartja, hogy az NDK-t fogalmilag diktatúraként határozzák meg, hiszen megsértették az emberi és polgári jogokat (Kocka 1994a; Kocka 1994b). Az NDK államrendszere is megfelelt a sztálinista modellnek, amely három alapvető intézményre támaszkodott: az uralkodó párt és annak szoros együttműködése az állami és a gazdasági szervekkel, biztonsági szolgálattal és a hadsereggel (Holzer 1998: 155–162). A „Stasi" révén a nyilvánosság teljes kontrolljára törekedtek. A róla készült ügynökjelentéseket tanulmányozó Stefan Heym megállapította: „Üveg alatt éltünk [...] a feltűzött rovarokhoz hasonlóan, és a lábak minden kapálózását érdeklődve követték és részletesen kommentálták." Nemegyszer kiderült ennek során, hogy testvér figyelt testvért, vagy házastársak egymást (Wolle 1998: 152).

A mikro- és a makroerőszak megkülönböztetése alapján manapság legelterjedtebb tézis szerint a modern civilizáció és a 20. századi „makroerőszak" ugyannak az éremnek a két oldalát jelenti.[100] Történeti perspektívában szemlélve, az első világháború abban is kiemelkedően nagy hatású volt az azt megelőző erőszakos konfliktusokhoz képest, hogy a történelemben először valósítottak meg ilyen magas fokú technikai szintet, másrészt a háborús törekvéseket a résztvevőknek sikerült totálissá alakítaniuk.[101] Ezek az „eredmények" a második világháborúban és azt követően még inkább felerősödtek.[102]

Érdemes sorra venni, hogy a diktatórikus rendszerek közül a nemzetiszocializmus miért tekinthető modernnek. A legfontosabb elemek a következők:

- az erőszak rendjének tudományosan megtervezett belső és külső modellje;
- a holocaust bürokratikus igazgatása;
- a megsemmisítés munkamegosztásszerű racionalitása;
- az iparszerű megsemmisítési módszerek.

Ha mindezen modern jegyeket a kommunista gyökerű sztálinista diktatúra esetében nézzük, akkor a következő rendszerspecifikus sajátosságokat nevezhetjük meg, mint amilyen

- egy tervszerű, racionális társadalom elképzelése és az ennek megfelelő rendteremtési törekvések;
- egy előzetes ideológia megléte;
- az erőszakos modernizálás;
- a határok (frontier) eltolása és az azzal összekötött belső honfoglalás;
- az ember átfogó fegyelmezése;
- a társadalom kényszerű homogenizálása.[103]

Az itt felsoroltak alapján kívánatos az 1989 előtti évtizedek magyar történelmének újragondolása. Eddigi történeteink vajon hogyan mondhatók el az említett tényezőkhöz rendezve?

Az előbbiek kritikájaként ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ezeknek a sajátosságoknak a rendszere mintha nélkülözné a kölcsönhatásokat, az aktív emberi, társadalmi cselekvésmódokat, kevéssé érzékeny a részvétel, az együttműködés, a kollaboráció, az eltávolodás és főleg a színlelt magatartásmódok kérdésére. Utalva a kötet tulajdonképpeni problémájára, jelzem, hogy a fentebb felsoroltak közül az erőszakos modernizálás és belső honfoglalás szerves részét képezte a kollektivizálásnak.

100 Imbusch 2005: 31–35.

101 Schmitt 1998. „A halálfélelem elleni modern védekezést – a fejlődés korlátlan áldásaiba vetett hitet – komolyan aláásta az első világháború és következményrendszere." (Bettelheim 1988: 11.)

102 Nagyrészt ez a 20. századi alapkérdés motiválta Arendt másik alapművét is (Arendt 1970).

103 Imbusch 2005: 533–537.

1. táblázat. Az erőszak történeti antropológiai tipológiája

	Túlélés	*Jólét*	*Identitás*	*Szabadság*
Közvetlen erőszak	gyilkolás	rokkanttá válás, szorongatott élethelyzet, szankciók, nyomor	deszocializálódás, reszocializálódás, másodosztályú polgár	elnyomás, börtön, elüldözés
Strukturális erőszak	kizsákmányolás (A)	kizsákmányolás (B)	penetráció (behatolás), normalizálás	marginalizálódás, töredékessé válás

Forrás: Galtung 1997: 913.

Az eddigi példákból is érzékelhető, hogy más társadalmi jelenségekhez hasonlóan, az erőszak értelmezését és leírását illetően is különféle nézetek találhatók az egyes tudományterületeken. Bár elvárható lenne az eltérő megközelítésekben rejlő kapcsolódások és ellentmondások egymás mellé helyezése, szembesítése, erre itt nem vállalkozom. Elsősorban azért nem, mert ebben a szemlében – a kérdés eddigi mellőzöttségének hangsúlyozásán túl – éppen a témakör összetettségére, az egyes szaknyelvi kategorizálások immanens különbözőségére is utalni akarok. A szerzői, tudományos magyarázatokban igen gyakran eltérő ember-, történelem- és társadalomképek vannak, amelyeket vakmerőség lenne összekeverni. Mindazonáltal megnevezhető három olyan – nyilván eléggé sematikus – alapforma, amelyek nagyrészt elfogadottak: a személyes vagy közvetlen, az intézményes és a strukturális erőszak, bár az utóbbi kettő megkülönböztetése nehéz. Az intézményes erőszak inkább azokra az alávetettségi helyzetekre vonatkozik, amelyeket fizikai szankciókkal is megerősítenek. (Az erőszakfogalom latin eredetének kettős jelentése részben erre is utal: a violentia a testi támadásra, a potestas a hivatali erőszakra, nyomásgyakorlásra vonatkozik.[104]) A strukturális erőszak kategóriáját leginkább a társadalmi viszonyok (például szegénység) miatt keletkező károsodásra értik.[105] Egyébként az előbbi, legtágabb értelmű megközelítésben a történeti antropológusok minden olyan elkerülhető támadást erőszaknak tekintenek, amely az alapvető emberi szükségletek ellen irányul. Ennek tipologizálását mutatja be az 1. táblázat.[106]

104 Waldmann 2002: 283–287.
105 Nohlen 2002: 281.
106 Galtung 1997: 913–919. A szerző nem minden esetben részletezi a táblázatban használt kifejezések jelentését. Így például a penetráció esetében minden bizonnyal annak identitást veszélyeztető voltáról, a „töredékessé válás" esetében pedig a szabadság csorbulásáról van szó. A szociológiában, a feltételezettel ellentétben, nem jellemző az erőszak kutatása. Vö. Trotha 1997; Elwert – Feuchtwang – Neubert 1999; Giddens 1997; Andorka 2000. A mindennapi erőszak kérdésére lásd Kleinmann 2000.

Ezek az elvont kategóriák azért is fontosak, mert általuk az egyedinek látszó események és jelenségek tágabb értelmezési keretbe helyezhetők. Különösen a társadalomtudományi elméletekre nem vagy alig támaszkodó történészi szövegek olvasása közben érzékelhetjük, hogy az éppen kiragadott esetleírás mennyire nincs elhelyezve és értelmezve egy tablóképen, egy struktúrában, egy folyamatban, egy tömeges cselekvéssorozatban, s az előbbiekre adott egyéni reakciók különbözőségében. E tekintetben is nyilvánvaló a mikrotörténet rendkívüli hozadéka, annak belátása, hogy az elméleti kategóriákat csak egy-egy konkrét tér- és időbeli közegben lehet életszerűen, emberi kapcsolataiban „tesztelni", hiszen a dolgok lényegüknél fogva helyben történnek. Mind a közvetlen, mind pedig a strukturális erőszak jellemzője az, hogy egyes társadalmi csoportokat egy szűk réteggel szemben kizsákmányolnak. Bár az erőszak és a kizsákmányolás egymásba nyúlik, mégsem azonosak egymással. Az erőszakot meg kell különböztetnünk a terrortól is. A terror rendszerint egy célt, esetleg programot magában foglaló cselekvéssorozat, intézményrendszer, amit egyének vagy csoportok rendeznek, szerveznek, hajtanak végre. Leginkább „felülről" vezérelt, és működése során az erőszakot mint eszközt alkalmazza. A nemzetiszocializmusban és a sztálinizmusban az állami politika feltételezi az erőszakot.[107]

Az erőszak kategóriájának értelmezési kísérletei után továbblépve, tekintsük át a hatások és határok kérdését. Az erőszakstruktúrák hatásait illetően két fontos megkülönböztetést kell tennünk: az egyik a testben, a másik a gondolkodásban hagy nyomot.[108] Az előbbire utalva azt mondhatjuk, hogy az „erőszak az érzések valósága", amelynek a középpontjában a test áll. Sőt, egyes szociológiai értelmezések szerint a kínzás, a testi erőszak alkalmazása – a növényekhez hasonlíthatóan – az „ember átültetését" jelenti. Az általános tapasztalatok szerint az áldozatok fokozatosan érzékelik a kétségbeesést, az egyedüllétet és az elhagyatottságot.[109]

A gondolkodásban, viselkedésben az ún. kulturális erőszak jelensége is megmutatkozik, feltételezve, hogy elfogadjuk a kultúra kategóriáját, ami létünk szimbolikus szféráját jelenti (vallás, ideológia, nyelv és művészet, különböző tapasztalati és formális tudományok).[110] A kultúrát a diktatúrák arra használják, hogy a közvetlen vagy a strukturális erőszakot igazolják vagy legitimálják.[111] A kulturális vagy szimbolikus erőszak rendszerint három kontextusban jelenik meg. Egyrészt az erőszak mint nyelv, azaz kifejeződési forma, másrészt mint agresszió bizonyos területeken, amit „pótcselekvésnek" is nevezhetünk (például a sportban). Harmadrészt a kultúra

107 Plaggenborg 1998: 75.
108 Galtung 1997: 916.
109 Trotha 1997: 25–30.
110 Ismert módon, a kultúra és a társadalom fogalmai konkurensként jelennek meg az egyes részdiszciplínákban. Az utóbbi melletti társadalomtudományos érv az, hogy a társadalom kategóriája inkább utal a koherenciára és a konfliktusra, míg a kultúra az „identitással" kapcsolható össze, egyfajta integrációs asszociációt jelent (Kocka 2000: 19).
111 Galtung 1997: 916–917.

minden formája ide sorolható, amely a közvetlen vagy a strukturális erőszak legitimálását szolgálja, az ideológiától a tudományig.[112]

Az erőszakos magatartásmód hatását és határát illetően inkább pszichológiai magyarázatot és tagolást láthatunk az instrumentális vagy hideg, körültekintő, tervező típusú és a reaktív vagy forró erőszak megkülönböztetésében. Az előbbihez egy reflexszerű, bizonyos procedurális gondolkodást is társítanak, amely ebben az értelmezésben például azokra a hivatalnokokra jellemző, akik a diktatúra destruktív feladatait pedáns módon végrehajtják.[113] Társadalomtörténészként erre ismét azt mondhatnánk, hogy ez a magyarázat – a lélektani megközelítés ellenére – kevésbé vesz tudomást a cselekvések és jelenségek kölcsönhatásos voltáról, a kortársi egymásra ható alkalmazkodási folyamatokról, az idő- és térbeli különbözőségekről.

Összességében az erőszakhatásokat illetően látható, materiális és láthatatlan, immateriális nyomokat fedezhetünk fel. Ha az „embereket" vesszük alapul, akkor a látható kategóriában konkrét szomatikus következményeket tapasztalhatunk, mint például a meggyilkoltak, a megerőszakoltak és sérültek számát. Az úgymond láthatatlan dimenzióban kell keresnünk a gondolkodást befolyásoló tényezőket, így például a trauma által okozott veszteségérzést, a gyűlöletet, a bosszút, s paradox módon: az elnyomás utáni vágyat. A társadalom, azaz az emberi kapcsolatok összessége tekintetében konkrét anyagi károkról és strukturális, valamint kulturális károkról lehet beszélni. Ez utóbbira vonatkozóan mint hosszú távú következményt fontos kiemelni az erőszakkultúra kialakulását, a konfliktuskezelő képesség elvesztését, s ennek nemzedéki átörökítését.[114]

Az eddig leírtak alapján mind elméleti megközelítésben, mind pedig a konkrét történeti ismeretek fényében indokolt, hogy az erőszak problematikája az érdeklődés perifériájáról a hazai kutatások középpontjába kerüljön. A kutatások hiánya sok okkal magyarázható, ezek közül csak egyre térek ki a továbbiakban: a magából a „20. századból" következő traumákra és azok tabusításaira, amelyek sajátos stabilizáló tényezőkké váltak.

A traumák tudniillik – mint fentebb láttuk – stabilizálják a tapasztalatokat. Ha a traumatikus események emlékezetét heroikus és nem heroikus kategóriákba soroljuk, akkor az utóbbit leginkább a sérültséggel, a károsodott személyiségképpel jellemezhetjük. A trauma mint stabilizáló tényező a tudat számára közvetlenül nem hozzáférhető, de látensen folyton érezteti a hatását. Magyarán belénk rögzül, ugyanakkor az emlékező nehezen szövi azt történetté.[115] Az egyén a szovjet típusú rendszerben nem egyszerűen passzív tárgya volt a politikai hatalom akaratának, hanem

112 Imbusch 2005: 24–25.
113 Beck 1999: 36.
114 Galtung 1997: 918; lásd még Alexander 2004; Herrmann 2003.
115 Assmann 1998: 131–152. Részben a politikai hatalmat, a nyilvánosságot birtoklók tabusítására is utal az „elfojtott emlékezet" fogalma. Hogy ebben mekkora szerepe volt az „aktív felejtés" folyamatának, az ismét egy másik közelítésmódot igényel. Az aktív felejtés fogalmát Nietzsche vezette be. Vö. Rauschenbach 1998: 355; Ricœur 1998b; Gyáni 2000: 128–144; Leó 2003.

annak számos tekintetben aktív alakítója, még inkább sokszorosítója.[116] A hagyományos és a modern egyeduralmi rendszerek közötti egyik alapvető különbség éppen az, hogy a 20. századiak lelkesedést, részvételt vártak el alattvalóiktól. A bolsevikok elgondolása lényegében olyan volt, mint egy kertészé, aki ebben a hasonlatban az állammal egyezik meg. Az általuk irányított állam a vad tájat akarta művelés alá vonni, olyan „emberparkká" alakítani, amelyben az „új emberek" hozzájuk az öltözködéstől a beszédig hasonlatosak.[117]

A modern instrumentális racionalitás szabályaihoz illeszkedő „kertész-mentalitás" – mint állami beavatkozási forma – a biológiától és az orvostudománytól sok ismeretet kölcsönzött. E szerint vannak gondozandó kultúrnövények és a gyomok. Az ennek megfelelően kiépített bürokratikus állam és kultúra a társadalomra mint „igazgatási tárgyra" tekintett.[118] A különböző társadalomtudományi munkák olykor érintik az erőszakos tettekkel kapcsolatos viselkedésmódokat. Különösen érdekes a társadalomban tömegessé váló erkölcsi közömbösség megteremtődésének kérdése. Az ilyen típusú erkölcsi gátlások erodálódása egyes vélemények szerint akkor alakul ki, ha az erőszak intézményesül (például hivatalos parancsokban); a cselekvések rutinszerűvé válnak a központi diktátumokban megnevezett módszerek és szerepek szerint; az áldozat dehumanizálódik. Bauman ideáltipikus magyarázata szerint az erkölcsi felelősségvállalás helyébe a fegyelmezett igazodás lép, sőt – ahogy ő fogalmaz – létrejön az erkölcsi láthatatlanság. Ha mindezt a kérdést a történések színhelyéhez is mért közelség és távolság kapcsolatában mérlegeljük, akkor az egyes emberi reakciókat nyilvánvaló módon meghatározza a tevékenység közvetítettsége. A távolság csökkenti, illetve fölszámolja az erkölcsi gátlásokat is.[119]

A Norbert Elias által tárgyalt civilizációs folyamat egyes kérdéseit továbbgondolva, Bauman abból indul ki, hogy fokozatosan alakult ki az „irracionális és lényegileg antiszociális ösztönök elfojtása", másrészt az erőszaknak a társadalom életéből való kiiktatása révén az állami koncentrálódás. „[A] civilizációs folyamat többek között azzal az eredménnyel is jár, hogy lehetővé teszi az erőszaknak erkölcsi

116 A modernizációról kialakított németországi szakirodalmi megállapítást általános értelemben ki lehet terjeszteni a szovjet típusú rezsimekre is: az NDK a diktatórikus uralmi módszereket, a propagandát és ellenőrzési rendszereket tekintve kimondottan modern államként működött. A kutatók az NDK-beli felfogást modernnek minősítik, amely alapján névleg hangsúlyozták az egyenjogúságot, a szabadságot és a szociális biztonságot, s általában a személyiség minden oldalú fejlődését. Persze ez egy jól kigondolt csereüzlet volt, mert az egyéntől, mint felelős alanytól, az elismerés mellett, követeltek is. Ebben az értelemben már mint „szocialista személytől" várták el azt, hogy a „társadalom érdekében" fejtse ki tevékenységét. Mindezt azzal is megtoldották, hogy a „szocializmusban" úgymond az egyéni és a társadalmi érdekek egybeesnek. Ebben a megközelítésben az NDK tehát úgy tekinthető modern államnak, hogy az egyént jogi, politikai és társadalmi értelemben részvételre kényszerítették (Huinink 1995: 33–34).
117 Baberowski 2004: 8–13. A bolsevik nyelv gyakorlatias nyelvhasználatára, a társadalmi jelenségek „átértelmezésére" lásd Figes – Kolonitskii 1999: 127–130.
118 Bauman 2001: 41, 109, 138.
119 Bauman 2001: 45–51.

mérlegelését mellőző alkalmazását és fölhasználását, és fölmenti a racionalitást az alól, hogy kívánalmaiban tekintettel legyen az erkölcsi normákra vagy az erkölcsi gátlásokra." Ezek szerint egyes cselekvések racionális összehangolásának feltétele bizonyos erkölcsi normák elfojtása.[120] A társadalmi gyakorlatok vizsgálata során célszerű elkülöníteni a technikai és az erkölcsi felelősség kategóriáit. Az előbbi az ideáltipikus értelmezés szerint figyelmen kívül hagyja azt, hogy a „cselekedet csak eszköz; túlmutat önmagán."[121] Az előbbiekkel összefüggésben kell megemlíteni a társadalom tudatos tervezésének szempontját is, ami centrális programmá különösképpen a fajelméletekben vált. Az ennek megvalósításáért színre lépett „társadalom-mérnökök" kategóriái és mintái meghatározóak voltak a fajelmélettől is kölcsönző későbbi utópiák számára.[122]

A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően kezdik el használni, vagy a tartalmat összekeverik.[123] Az állami erőszak bevezető fázisa az áldozat identitásának feloldásával kezdődik, ami elsősorban szavakkal, vagyis a nyelv lehetséges manipulációjával érhető el. Sztálin elhíresült mondása szerint a nyelv nem puszta kommunikációs eszköz, hanem fegyver.[124] A nyelv meghamisítását „követi" a gondolkodás megváltozása, így lesz a háborúból béke, a rabszolgaságból szabadság, a gyilkosságból terápia.[125]

A történész számára e kérdések tisztázása a történeti források nyelvhasználatának, a hivatalos és a közbeszédformák megfejtése, dekódolása szempontjából rendkívül fontos előfeltétel.[126] A modern diktatúrák korának egyik sajátossága éppen az,

120 Bauman 2001: 54–55.
121 Bauman 2001: 149.
122 Bauman 2001: 104–109. Bauman azt állítja, hogy „Sztálin és Hitler áldozatait nem azért ölték meg, hogy gyarmatosítsák a tőlük »elhódított« területet. Gyakran minden emberi érzelemnek – még a gyűlöletnek is – híjával lévő egykedvű gépiességgel ölték meg őket. Pusztán csak azért, mert ilyen vagy olyan okból nem látszottak beleilleni a tökéletes társadalom sémájába. Megölésüket nem úgy fogták föl, mint pusztítást, hanem mint teremtést." (Bauman 2001: 139.) A kiváló esszé itt idézett soraihoz, különösen az utolsó mondat után az egyes történetek kutatójaként természetesen kérdőjelet kellene tennünk. A szerző további tanulságos szabályszerűségre utal: „Az emberietlenítés akkor kezdődik, amikor a távolságteremtésnek köszönhetően azok a célok, amelyeket a bürokratikus művelet kitűz, számokban kifejezhető teljesítményadatokká redukálhatók, – s így is fejezik ki őket." (Bauman 2001: 151.)
123 Arendt ezt a „totális uralomhoz" vezető első lépésként úgy értelmezte, hogy „megölték a jogi személyt az emberben." (Arendt 1992: 539.) Vö. Edelman 1998: 98–99; Balázs 2003: 11–12; Pók 2005.
124 Hodgkinson 1954: V. A kommunista nyelvhasználat egyes kérdéseire lásd Apor B. 2010. A kortársi „elemzők" is megfigyelték, hogy „[a] szavakkal ugyanaz történik ilyenkor, mint a pénzzel az infláció idején. Több bankjegy kerül forgalomba, mint amennyire fedezet van. Ennek következtében csökken a bankjegyek értéke." (Fónagy – Soltész 1954: 23.)
125 Ternon 1996: 78–80. A bolsevik diktatúra működtetőinek gondolkodásmódjára, a kettős kommunikációra, a terror hátterére is lásd Pipes 2002: 30–37, 85, 225–227.
126 Ismételten utalok az információk keletkezési helyének a fontosságára. Például a speciális falusi körülményekből is fakadó újabb torzításokról az ügynökjelentések kapcsán a politikai rendőrség egyes szövegei is tudósítanak. A tartótisztekről szólva így írtak: „Ugyanis falvakban »T« lakásokkal

hogy a kommunikáció rendkívüli módon instrumentálissá és színpadiassá válik.[127] Sokan magát az erőszakot is elsősorban nyelvként értelmezik, legyen szó például a szülői pofonról vagy éppen a generációs jelenségként értelmezett fiatalkori erőszakos cselekedetekről.[128] Akár az előbbi megközelítés ellentétének is tarthatnánk Paul Ricœur véleményét, aki az erőszakot és a nyelvet ellentétpárnak véli. Az „egyik terjedelme a másikéhoz igazodik", szerinte az „erőszak az, ami beszél és jelentésre tör", hiszen az emberi beszéd önmagában is „a diskurzus és erőszak elegye." Erre alapozva lép tovább és tágítja ki a problémát a zsarnokság és a filozófia szintjén: „[a] zsarnokság esetében nyilvánvaló, hogy az erőszak beszél. [...] A filozófia éppen azért leplezi le a zsarnokságot, mert az a filozófia legsajátabb területét, a nyelvet bitorolja."[129]

A modern zsarnokságok eredetükben és természetrajzukban is különböznek a korábbi önkényuralmaktól.[130] A 20. századi diktatúrák kommunikációs terei mindig foglalkoztatták a kutatókat, mert mindenki érzékelte, hogy a politikai hatalom a nyelvet egyre tudatosabban eszközként használja és ellenőrzi uralma fenntartása érdekében. Ez az állami akarat persze más történelmi korszakokra is jellemző volt, azonban különösen a modern rezsimekben már olyan élethelyzetekről van szó, amelyeket talán leginkább a viccekkel lehet érzékeltetni. (Én gyűjtöm a vicceket.

az elvtársak nem rendelkeznek, a találkozókra pedig minden esetben más területekre nem tudják meghívni a hálózati tagot. Gyakori eset, hogy a találkozókat ott a faluban, vagy a falu szélében tartják meg az esti órákban. Este pedig, vagy ha esik az eső, a kapott jelentést az operatív tiszt ott a helyszínen nem tudja elolvasni, kiértékelni. Ilyen esetben kizárólag a hálózati személy beszámolására támaszkodhat, és sok esetben egészen másképp adja elő a hálózati személy a jelentés tartalmát, mint ahogyan az le van írva." Összefoglaló jelentés, 1959. február 9. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.7. 1–10. A BM előbbi forráscsoportjára Papp István hívta fel a figyelmemet.
127 Cassirer 1997: 37–50; Koselleck 1998: 20–22. A rendszerint politikatörténetinek tekintett források társadalomtörténeti elemzésére lásd Farkas 2006; Klimo 2003.
128 Lüdtke 1994; Ahbe – Gries 2005.
129 Ricœur 1998a: 125–126, 128.
130 Maier 2003: 9–28. Hogy miként változott a totalitarizmus fogalmának megítélése, használata az utóbbi években, lásd Vollnhals 2006. A magyarországi kutatásról, a problémakör, a fogalom hiányzó, rendszeres vizsgálatáról beszámol Tomka M. 1996; Lánczi 2004; Körösényi 2004. Anélkül, hogy a kritikai továbbgondolásokat részletezhetném, Arendt többek között abban látta a modern diktatúrák és más egyeduralmi rendszerek közötti különbséget, hogy az elsőként említettekben „az erőszak nem az ellenfelek kiirtásának és megfélemlítésének egy módja, hanem a tökéletesen engedelmes tömegek feletti uralom eszköze." (Arendt 1992: 10.) Fontosnak tartom a hatalom („ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.") és az uralom („ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak személyek engedelmeskedni fognak.") weberi fogalmának, és változó kontextusainak figyelembe vételét. Ugyanígy kellene kutatni a falusi életvilágok „fegyelmezettségének" tényezőjét is, ahogy Weber mondja, „a *tömegek* »beidegzett«, kritikátlan és ellenállás nélküli engedelmességét." (Weber, M. 1987: 77.) Ugyanakkor a hatalom és az uralom között feszültség van, amit ha az ideológia megkísérel feloldani, akkor a „puszta integrációtól a torzítás és a patológia felé közelít." (Ricoeur 1997: 123.) Ha megfontoljuk, akkor ez az állítás témánk esetében, a „csendes csataterek" 1957–1958-as történései után, igazolható.

Én azokat, akik vicceket mesélnek.)[131] A hivatalos nyelv nem csupán azért vált totalitárius jellegűvé, mert nyilvánvaló módon kiszolgálta az önkényuralmat és annak ideológiája által átitatott, hanem etimológiai okok miatt is. Totalitáriussága abban is megnyilvánult, hogy mindent dominálni akart, a nyilvános és a privát életet egyaránt.[132] Ebben mutatkozik meg a „gyengesége" is, hiszen a kabaré, a szatíra, a vicckultúra, az utalásos beszédmód kódolása és dekódolásának elterjedése éppen a terror csúcsfázisaiban (például Rákosiék diktatúrája alatt[133]) volt a legelterjedtebb és a legszínvonalasabb. A kommunista-sztálinista új nyelvvel elsősorban az egyházi, a papi nyelv és a „nyilvánosság" különböző, rejtett szintjei álltak többé-kevésbé szemben.[134]

Cassirer klasszikus tanulmányában elemezte a 20. század politikai mítoszteremtését, ezért gondolatmenetét érdemes föleleveníteni.[135] Az új technikai eszközök ügyes használata nélkül hatástalannak tartotta a mítoszt. A mítoszteremtés akkor bizonyult a legerősebbnek, ha az emberek új és veszélyes helyzettel találták magukat szemben. A modern politikus ideáltipikus vonásait szerinte mindenekelőtt az határozta meg, hogy alapvetően két funkciót kell egyesítenie, egyrészt a homo magust, másrészt a homo fabert. A modern politikus

„egy új, teljesen irracionális és misztikus vallás papja. De amikor védelmeznie és népszerűsítenie kell ezt a vallást, akkor nagyon is módszeresen jár el. Semmit nem bíz a véletlenre; minden lépése jól előkészített és előre megfontolt. Ez a furcsa kombináció politikai mítoszaink legfeltűnőbb vonása. [...] Az új politikai mítoszok nem szabadon fejlődnek ki, nem gazdag képzelet vadon termett gyümölcsei. Mesterséges dolgok, melyeket rendkívül ügyes és ravasz mesteremberek fabrikálnak. A huszadik század, a mi technikai korunk, találta fel a mítosz új technikáját."[136]

A lelki hadviselés során Cassirer szerint

„[e]lső lépésként a nyelv működését kellett megváltoztatni. Ha az emberi beszéd fejlődését tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy a civilizáció során a szavak két teljesen különböző feladatot láttak el. Az egyszerűség kedvéért e két funkciót nevezhetnénk a szavak szemantikai és mágikus használatának. [...] A varázsszóval nem a dolgokat vagy a dolgok közötti

131 Steinke 1995: 364; Mead 1955: 46. A nyelv valójában „maga a hangot öltött emberi viszony" (Elias 1987: 250).

132 Az ilyen típusú hatalom az idegen kultúrát meghódítók tevékenységéhez hasonlítható (Arendt 1992: 509, 539–540). A totalitarizmus historiográfiájára alapvető művek: Jesse 1999; Hildebrand 1999. A totalitarizmus jelenségeire lásd még: Aron 2005: 186; Körösényi 2004: 73–75. Arra, hogy a 20. századi diktatúrák miként törekedtek a földek, az emberek és az információk, a kommunikáció meghódításával leigázni az embereket, s ezáltal birtokolni az emlékezetet, lásd Todorov 1998: 9–12.

133 Szabó Miklós 1988: 161.

134 Głowinski 1995: 126. A szerző tézise az, hogy a kommunista nyelv befolyása leginkább azoknak a nyelvében mutatkozik meg, akik magukat antikommunistának tartják.

135 Cassirer 1997; lásd még: Lasswell 2000.

136 Cassirer 1997: 40–41.

viszonyokat írják le, hanem bizonyos hatásokat próbálnak előidézni, segítségükkel megpróbálnak beavatkozni a dolgok természetes menetébe. [...] A varázsszó elsőbbséget élvez a szemantikaival szemben."[137]

A varázsszó mellett ugyanilyen fontosságú a rítus, amely – az egykori primitívnek mondott társadalmakhoz hasonlóan – az egyén felelősségét nem, vagy alig ismeri. Cassirer gondolatmenete az 1930-as évek elejéig kialakult totalitárius ideológiák és gyakorlatok megfigyelésén alapulhatott. Értelmezései – mint például a következő megállapítása – azonban nem csupán arra az időszakra vonatkozóan figyelemre méltók:

„Nem azzal kezdték, hogy megkövetelték vagy megtiltottak bizonyos cselekedeteket. Az embereket próbálták megváltoztatni annak érdekében, hogy irányítani és ellenőrizni tudják tetteiket. A politikai mítoszok úgy jártak el, mint a kígyó, mely megbénítja áldozatait, mielőtt megtámadná őket."[138]

Azt gondolom ugyanakkor, hogy a kommunista mítosz mégsem volt ennyire differenciálatlanul mindenki számára magával ragadó. Legalább annyira alkalmas volt arra is, hogy rá építve lehessen előbbre jutni. Abból a szempontból is nagy jelentőséggel bírt, hogy az emberek kiélezett, veszélyes helyzetben inkább választják a függést. „Ez magyarázza, hogy a szabadságot mind az egyéni, mind pedig a politikai életben sokkal inkább tehernek tekintik, semmint kiváltságnak. Szélsőségesen nehéz körülmények között az ember megpróbál szabadulni ettől a tehertől. Itt jelenik meg a totalitárius állam és a politikai mítosz."[139] Tudniillik, folytatja Cassirer, „[m]odern politikusaink nagyon jól tudják, hogy a tömegeket sokkal könnyebb irányítani a képzelet erejével, mint nyers fizikai erőszakkal. És számtalanszor használják is e tudásukat. A politikus egyfajta közéleti jövendőmondóvá válik."[140] A kommunista hatalmi nyelvezet irányítói is elsősorban a jel és a beszélő közötti viszonyra akartak oly módon hatni, hogy a normatív szóhasználat révén elérjék bizonyos értékelképzelések átvételét.[141] Ezért is lett akkora jelentősége a tömegkommunikációnak és a propagandának.[142]

137 Cassirer 1997: 41.

138 Cassirer 1997: 43.

139 Cassirer 1997: 44. A politikai mítosz kérdésére lásd Lasswell 2000: 18–19; Zimmering 2000.

140 Cassirer 1997: 45. Lásd még Turner fejtegetését (Turner 1997), vagy a státusmegfordítás fontos kérdését: „A státusnövelő rítusok megaláztatást és átmeneti jámborságot rendelnek el annak érdekében, hogy az egyének vagy a csoportok tekintélye növekedjen. [...] semmi sem erősíti úgy a megszokott rendet, mint az abszurd és a paradox. A státusmegfordítás az erőset gyengének álcázza, a gyengét agresszívnek" (Zentai 1997: 21). Az átpolitizált szovjet gazdaság, és a jövőorientált, az erőszakot alkalmazó „forradalmi cselekvés párt" jelenségre lásd Aron 2005: 22, 56.

141 Steinke 1995: 362–363.

142 Ennek kapcsán külön is utalni kell a személyi kultuszra és a következményeire, de nem csupán a bolsevikra, hanem a korábbi történelmi előzményekre, vö. Kaminski 1992: 33; Aron 2005: 60, 178–186; Apor – Behrends – Jones – Rees 2004; Apor B. 2010.

Ugyanakkor kételkednünk kell ennek a törekvésnek a „sikerében", ugyanis folyton töréspontokat találunk. Meddig és milyen módon kell figyelembe venni és általánosítani az új nyelvet? Egyrészt teljes mértékben, hiszen az egy adott történelmi korszak fő jellegzetessége. Másrészt folyton félre is kell húznunk a függönyt, és meg kell keresni az előbbi színlelt magatartásmódok mögötti további cselekvésstrukturáló tényezőket és konkrét cselekvésmódokat.[143] Azért is foglalkozom majd külön fejezetben a kettős kommunikáció kérdéseivel, hogy az életszerű szituációkat minél inkább megközelíthessük.

Az általam kutatott időszak és rendszer legfontosabb tényezőinek az erőszakos állami beavatkozást, a színlelt viselkedésformákat és a tabusítást tartom, hiszen azok egymást szülték. Hangsúlyozom azonban, hogy ezzel a kijelentéssel nem kérdőjelezem meg az előbb felsoroltaknak sem a korábbi, sem pedig a későbbi jelenlétét, érvényességét. Újólag szeretném kiemelni azt is, hogy ezeket a kérdéseket elsősorban a politikai hatalom különböző szintű reprezentánsainak és az adott miliőnek társadalmi kapcsolataiban konkrétan kell vizsgálni, maximálisan figyelve a kölcsönhatásokra.

A nyelvproblematikával kapcsolatban célszerű kitérni a korabeli, tömeges feljelentések, panaszok és beadványok jelenségére. Mások tettének a hivatalos hatalom számára névvel, de még inkább névtelenül történő bejelentése, feljelentése a mindenkori emberi kapcsolatok része lett. A történetkutató nem kerülheti meg ezt a kérdést sem, bár nyilvánvalóan nehéz megfejteni a feljelentések pszichológiáját. A jelenség eredetével foglalkozó elméleti munkák szerzői szerint a (fel)jelentés az egyházi körökben a koraközépkori morális *(denunciatio canonica)* kontroll, a nevelés eszköze volt.[144] Ha ennek elfogadottságát vagy támogatottságát pszichoanalitikus szempontból nézzük, akkor a családi, szülő-gyerek-testvér kapcsolathálóban is tájékozottnak kellene lennünk. A feljelentés elsődleges személyes élménye, prototípusa minden bizonnyal visszavezethető a gyerekkori árulkodásokig, megtapasztalva a szülői tűrés határait és az információk ilyen módon való felhasználásának lehetőségeit. E kérdéskört kivetítve a tágabb felnőttkori világra, sokak számára a funkcionáló – hatalmat és felügyeletet gyakorló – állam, a párt egyfajta szülői pótlékként jelent meg. Mindez persze sajátos deformációt, nárcizmust is feltételezhet: döntőnek bizonyulhatott a hatalomban való ilyen típusú részvétel, amit a hatalom felsőbb szintjeiről ráadásul minden formában ösztönöztek is.[145] A kommunista hatalmi politika azért is erősítette az ilyen módon való részvételt, mert a folyamatos társadalmi mobilizációt minden szempontból fontosnak tartotta.[146] Legalább egy mon-

143 A „hallgatás spiráljának" jelensége, vagy a pártállami nyelv szerinti „hangulat" valójában a szóhasználatból ekkor száműzött közvélemény, ami a diktatúra miliőjében nem az egyetértés, hanem sokkal inkább az ellenvélemény, az elutasítás révén, és elfojtott formában jön létre (Anderson 2005: 246).

144 Jerouschek – Marβolek – Röckelein 1997: 9.

145 Jerouschek – Marβolek – Röckelein 1997: 10–12.

146 A történeti kutatásban, pontosabban a magyarázatban megfontolandó egyik elméleti-filozófiai

dat erejéig utalni kell a feljelentettek stratégiáira is, mint amilyen az önfeljelentés, a „vallásmegtagadás" és a hallgatás.[147]

A szovjet típusú diktatúrák történetét, vagyis egyáltalán a szocialista projektet illetően is igazából nem az a kérdés, hogy mi történt, hanem az, hogy miképpen történhetett meg? Az egyik, a marxista tradícióból kiinduló válasz az, hogy ez elkerülhetetlen történelmi szükségszerűség volt, egyben válasz az eltérő nemzeti köntösökben jelentkező nemzetiszocialista múltra. Az ezzel ellenkező érvelés középpontjában az áll, hogy a szovjet tankoknak köszönhetően egy radikális kisebbség hajtotta uralma alá a kelet-európai társadalmakat, amely uralmi rendszernek nem volt legitimációja.[148] Az első értelmezést alapvetően az az alapállás jellemzi, hogy a kommunista hatalmi gyakorlatot kimondva-kimondatlanul egy, a képzetek világában fixált utópiából, annak szükségszerűségéből kiindulva értelmezi, ami önmagában is korlátozza a kritikai gondolkodásmódot, lévén, hogy ez elsődlegesen egy ideologikus nézőpont.[149] A totális hatalomra alapvetően nem a megismerésre törekvés a jellemző, hanem a „szebb", a „jövő" világának felépítése. Elméleti-filozófiai szempontból ennek a hatalomnak „első szolgája a politikai ész, amely ezzel a metafizikai ész szintjére emelődik."[150]

A nyelv valóságteremtő gyakorlatként való értelmezése különösen a politikai diktatúra világában fontos, hiszen a jogállamiság hiányában bármilyen kommunikációs szituáció könnyen „rendszerellenesnek" minősülhet. Ugyanakkor a nyelv olyan hatalmi, irányítási eszköz, amely nem csupán a diktatórikus rendszerekben teremt státusokat és szerepeket.[151] Bennünket jelen vizsgálatban elsősorban az orwelli „Újbeszél" miliője érdekel, amelyben megszokottá váltak a nyelvi perverziók, a hazugság precizitása, nyíltsága, logikája, egy szóval a nevezetes „duplagondol" gondolat- és viselkedésformája. Ahogy Orwell írja: „[a]z újbeszélt nem arra szánják, hogy kiterjessze, hanem arra, hogy *szűkítse* a gondolkodás területét, s közvetve ezt a célt szolgálja a szóválasztéknak a minimumra csökkentése."[152] A nyelvi összesűrítéssel megtörténik az összetett gondolatok kiiktatása, s ennek helyébe semlegesítés révén egyszerűbb fogalmat cserélnek.[153]

meghatározás: „Ideológiáknak nevezzük azokat a lét-transzcendens képzeleteket, amelyek de facto sohasem jutnak el a bennük foglalt tartalom megvalósításához. Bár gyakran – jóhiszeműen – a szubjektív cselekvés motívumává válnak, jelentéstartalmuk a legtöbbször mégis átalakul a cselekvés során." (Mannheim 1996: 224.) Az ideológia-típusokra lásd Mannheim 1996: 224–225. Arendt szerint az ideológia az, „amit a neve jelöl: valamely eszme logikája. Tárgya a történelem, amelyre az »eszmét« alkalmazzák". (Arendt 1992: 588.) Az ideológia közismerten a hatalom legitimációját szolgálja, egyfajta „interpretációs kód" (Ricoeur 1997: 123). Lásd még: Gyurgyák 2004.

147 Jerouschek – Marβolek – Röckelein 1997: 15.

148 Allinson 1997; Allinson 2000: 1–5.

149 Kolakowski 1971.

150 Tischner 2000: 186.

151 Kopperschmidt 2000: 119–120; Rothman 2000: 137; Fowler 2008: 231–232.

152 Orwell 1989: 330.

153 Orwellre hivatkozva lásd Hodge – Fowler 2008: 255.

Az orwelli – nagyrészt igazolhatóan megvalósult – víziót továbbgondolva eljutunk a tabusítás, a titkosítás jelenségéhez. Az etimológia szerint a

„titok (*secretus*) egy elválasztott és félretett tartalom vagy szubsztancia. Olyan kizáró cselekedet révén jön létre, amelynek során legalább két, egymással negatív *kapcsolatban álló* fél (ember vagy csoport) vesz részt: a *titokőrző*, aki az elválasztott tartalom birtokosa, és az a *címzett*, akire a visszatartott tartalom vonatkozik, vagy akit az érint. [...] A misztérium igen, de a titok aligha képzelhető el címzett nélkül. [...] mivé válik az elválasztott és félretett szubsztancia: összesajtolt, összetömörített dologgá, vagyis olyan valamivé, ami *feszültséggel telt*."[154]

Lényegében ez adja a titok egyik legfontosabb energetikai tulajdonságát. Ebből a perspektívából még inkább érthető az, hogy a pártállami életvilágokban rutinszerű „kiszivárgás" miért vált a rendszer egyik sajátos stabilizáló tényezőjévé. A kiszivárgás, mint a titok „beszélésének" egyik formája (a felfedés, a közlés mellett) „a feszültség szabályozásának és a titok megőrzésének legáltalánosabb módja." Funkciója az, hogy „fenntartsa a titok feszültségét."[155]

A szóbeli befolyásolás új formái alapvetően transzformációk révén valósulhatnak meg. Az első a nominalizáció (például beszámol helyett beszámolás), a másik pedig a szereplők, cselekvők jelentős mértékű vagy teljes törlése, kivéve a pártot. Ezek együttes következménye és hatása mindenekelőtt az, hogy – az igeidő, a mód, az idő és az igazságérték jelzésének eltávolításával – csak egy hatósági intézkedés, csak egyetlen aktív szereplő marad a színpadon. A mindennapi nyelvhasználatban is végbemegy a transzformáció, amely a távirati stílushoz hasonlítható. Mindegyikben közös, hogy elfojtással, belső cenzúrával működik. A nyelvhasználat ezen módjának mint ideáltípusnak a konstruálása, elsősorban a történetkutatásban folyton előbukkanó hivatalos szövegek értelmezése, megfejtése szempontjából nélkülözhetetlen. Ezekben a kommunikációs alapsémákban előre gyártott, csomagolt kifejezések, mondatok vannak. A határvonal előírásként, határozat formájában vagy a szocializáció révén már létezik: „[a]z alapvető jelentés elő van írva egy mögöttes struktúra formájában, amely meghatározza a megkövetelt tulajdonságokat és azok megengedhető viszonyait." A részletek behelyettesítése, aktualizálása megmarad egyéni feladatnak. Mindezen megfontolások alapján a történetkutató számára e szövegekben a vizsgálatra valóban érdemes jelentés a mögöttes struktúra, a kibocsátó közeg feltérképezése.[156] A pártállami sajtóirányítás sok példával szolgál az ebből eredő helyzetre.[157]

154 Zempléni 2000: 182. Lásd még: Simmel 1973a: 317–335.
155 Zempléni 2000: 182–184.
156 Vö. Mead 1955: 15, 28; Hodge – Fowler 2008: 263–264; Dieckmann 2000: 79–84; Lasswell 2000: 17.
157 Cseh – Kalmár – Pór 1999.

A diktatúra természetrajzának megértéséhez tehát egy további alapvető lépés, hogy figyeljünk a propagandából eredő nyelvezetre. Az állambiztonsági szolgálatok szóhasználata ebben a tekintetben mértékadó volt az életszerű történések, helyzetek hamisított formában való beállítására. Vegyük rövid példaként az „operatív megsemmisítés", a „presszionálás", a „konspiráció" és „dekonspiráció" hivatalos kifejezéseket, amelyek a politikai rendőrség tagjainak szövegeiben állandósultak. Ha egy hálózati személy valamilyen formában felfedte tevékenységét mások előtt, akkor adott esetben internálták, hogy minél gyorsabban kivonják korábbi miliőjéből. Azonban ez utóbbi helyzetben is egy „elterelő" okot – például gazdasági „bűncselekményt" – neveztek meg.[158] Az egész eljárásmód legjobban a katonai hadműveletek logikájához hasonlítható: döntő volt ebben az ellenségkép-teremtés, az elszigetelés és a célzott kriminalizálás.[159]

A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása és elemzése alapján sokunk tapasztalata lehet, hogy ezeket akkor tudjuk igazán hatékonyan felhasználni egy tudományos elemzésben, ha két dolgot szem előtt tartunk olvasás közben. Először is azt, ami hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből. Másodszor pedig állandó „fordítási", tömörítési, dekódolási műveletet kell végeznünk. Úgy látom, ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.[160] Magyarán ezek a megfogalmazások rendszerint inkább az illetők pozicionális helyzetéről, funkcionárius mivoltáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, még inkább annak hiányáról szólnak.[161] Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire" (a kulákoktól az egyházi személyekig) vonatkozó minősítések és leírások. Ahogy már láthattuk, a „varázsszavak" mágikus használata ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.[162]

A fenti, elsősorban a hivatalos pártállami megnyilatkozások mögöttes struktúráinak elméleti, dekódolási lehetőségei után célszerű a mindennapok története és a tapasztalattörténet nézőpontjából is megvizsgálni a kérdéskört. A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdésekre adott válaszok sokszor azért tükröznek

158 Hálózati dekonspirációkkal kapcsolatos helytelen eljárások, 1952. március 31. MOL, XIX-B1-j. 50.d. 73.
159 Knabe 1999: 203–208. A mindennapi következményekre is lásd Goffman 1981: 197. A katonai nyelvre, például a mezőgazdaságba helyezett parancsnokok szerepére, a „munka frontjának" kérdésére, a gyűlöletre építésre lásd Révész L. 1983; Tóth Sz. 1991; Révész B. 1997: 17–23. A 2561/1949 (III. 19.) sz. kormányrendelet a kolhoz típusú tsz-ek bírálatát bűncselekménynek minősítette, akár 10 évig terjedhető börtönbüntetéssel (Kahler: 2008: 22). A statáriális perek, kivégzések a kollektivizálás során szintén ebbe az értelmezési keretbe illeszthetők, vö. Sipos – Závada 1989.
160 Szabó Márton 1998: 10. Már csak azért is, mert történeteink „szereplői" elsősorban falusi miliőből származtak, a doktrína nyelve pedig úgymond „városi találmány" volt – kortársi nézőpontból is (Mühlmann 1989: 44).
161 Az elitek antielit jellegzetességeire lásd Hübner 1999.
162 Cassirer 1997: 41.

félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Több hozadéka van ezzel szemben annak az eljárásnak, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők, a társadalom tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.[163]

Az előbbi szempontból is tanulságos eredményekhez vezethet a különböző pártállami információs jelentések elemzése. Tartalmuk ugyanis azt is kifejezi, hogy miképpen változik a rendszer hatékonysága. Így például a magyarországi forrásokról is elmondható, hogy a kezdeti részletes – és persze sokszor kitalált – beszámolók információértéke látványosan csökkent. Azokat mindinkább az elvárásoknak elébe menve írták.

Számolnunk kell azzal is, hogy a pártállamban az egyenlőséget és a közösség elsőségét a gyakorlatban megjelenítő kommunista „politikai társadalom" alapvetően individualizált volt. Ezt a politikai túlhatalom váltotta ki. A „politikai szféra privatizálásának" következményei nagyon komoly politikai jelentőséggel bírtak. A „felülről" érkező és kiszámítható beavatkozások, eljárások sajátos, egyéni módon instrumentalizálódtak. Az emberek általában „belülről" a különböző intézkedéseket másként tudták megtapasztalni és elsajátítani: módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra és visszavonulásokra.[164] Ennek a miliőnek konstruálása céljából a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára" irányuló érdeklődésnek van igazán értelme.

Ebben az összefüggésben válik ismételten fontossá a kortársi nyelv problematikája, amely nyelv a politikai hatalom és uralom által produkált társadalmi gyakorlat része. Tehát ismét a kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, ahol komolyan kell venni – a manőverezési lehetőségeket is kínáló – rituálékat. Különösen a politikai diktatúrák alatti nyelvhasználatot illetően kell megkülönböztetni a „hivatalos" és a „hétköznapi" nyelvet, hiszen az utóbbi az emberek egyfajta „magára találását" jelenti.[165] Az előbbi gondolatmenetet követve, a „diktatórikus uralmat mint kommunikációs gyakorlatot" értelmező közelítésmód szerint a párt egy olyan hegemón

163 „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják." – mondja Lüdtke, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját (Lüdtke 1998: 3–4). A „politikai mindennapok történetének" kérdéseire lásd Kleßmann 1993; Gyáni 1997: 11–15; Lange 2003: 36–41, 65–67, 91–93; Roth K. 2005: 223–241; Johler 2005: 213–222.

164 A drámai helyzet ebben a történetkutatói nyelvben leginkább a következőt jelenti: „a dráma szó az ember életére utal. Megérteni a drámát annyit tesz, mint megérteni, hogy az ember drámai lény. […] Drámai lénynek lenni azt jelenti, hogy másokkal körülvéve, talpunk alatt a földdel mint színpaddal kell leélnünk a számunkra kiszabott időt. Három tényező teszi az embert drámai lénnyé: nyitottsága a *másik emberre*, a dráma *színhelyére* (a színpadra) és a *múló időre*." (Kiemelések az eredetiben.) (Tischner 2000: 5–6.)

165 Lüdtke 1997.

nyelvi stílust valósított meg, amely a dolgok és a jelenségek meghatározásában is monopóliumra törekedett.[166] A hivatalos nyelvben a ritualizálásának egy előrehaladó tendenciája érvényesült. Ez a „nyelvi ritualizáció" az „uralom mint gyakorlat" ambivalenciájára és többértelműségére is utal. Sajátos módon, a ritualizmus ugyanakkor a hatalom címzettjeinek nagyobb cselekvési biztonságot, helyenként egyfajta autonómiát adott. Mindazonáltal a nyelvi ritualizmus a krónikus legitimációs krízis egyik jelének tekinthető. A párt politikai diktatúrájának közigazgatási struktúrája különösképpen felerősítette a ritualizmus kommunikatív stílusát.[167] Minél magasabb szinten jelent meg a beszámoló, annál kevesebbet mondott. Másrészt érvényesült az a tendencia is, hogy a politikai diktatúra „öregedésével" párhuzamosan növekedett a standard közhelyek és propagandaformák súlya.[168]

A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem annak különböző miliőiben élt emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére" kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.[169] A kortársi cselekvéseket és történéseket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni. A mindennapok és tapasztalatok történetkutatási irányzatában további figyelemre méltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban" (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia" adódott az emberek számára, amelyek több szempontból is élhetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy a rezsim bukása utáni nosztalgikus – akár erőszakkal is párosuló – megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével voltak-vannak összefüggésben.[170]

Ezzel az értelmezéssel egybeesik az egyén és az állam kapcsolatát, valamint a társadalmi reakciókat vizsgáló magyarázat. Eszerint a kommunista diktatúrában irányadó viselkedésmód alakításában leginkább a „közösségi ugródeszka-stratégia" volt a meghatározó, ami többek között azt jelentette, hogy a társadalom tagjainak nagy része igyekezett kihasználni az uralkodó viszonyok előnyeit. Az állam polgárai valójában „felelősségnélküliek" voltak, tényleges érdekérvényesítő képességük és a döntésekben való részvételi joguk nem, vagy alig volt. Mindemellett olyan pártállami privilégiumrendszer alakult ki, amely összességében az állam és a népesség nagy része közötti szolidaritási kötelékek megszűnését eredményezte. Az „ugródeszka-stratégia"

166 A nyelvészek mintegy kétezer új keletnémet kifejezést számláltak össze (például Weihnachtsengel = „geflügelte Jahresendfigur", Särge = Erdmöbel) (Wolle 1998: 78–79).

167 Jessen 1997: 75. A Lasswell által leírt ún. intenzív stílus (standardizálás, ökonomizálás, sűrítés, variációs szegénység, ismétlés, szuggesztió, agitáció, emóció, dinamizmus) és a propaganda nyelve közötti összefüggésre világít rá Dieckmann (2000: 109).

168 Judt 1997: 35–36.

169 Lindenberger 1999b: 18.

170 Lindenberger 1999b: 18; Klinger 1993; Maaz 1993. A jelenség közéleti értelmezéseire lásd Materialien der Enquete-Kommission 1999.

az egyének szempontjából a társadalom tagjai és a pártállam közötti „várbéke" része volt, jóllehet sok tekintetben ellentmondott az állami érdekeknek.[171]

A párt propagandája sok esetben a kitűzött célokkal ellentétes hatást ért el. A párt által befolyásolt szocializációs folyamatokba, a káderrendszerbe nemzedékek sora nőtt bele. Erre az alkalmazkodási folyamatra szintén folyamatosan utalt a humoros és a gúnyos nyelvhasználat.[172] A mentalitást például alapvetően befolyásolta a „negatív reklám", tehát azon cikkeknek a hiánya, amelyek szezonálisan éppen nem voltak kaphatók, de ebbe a körbe tartozott a rituálisan hanyag munkavégzés is.[173]

A „közös" fogalmát és jelenségét nem pusztán a politikai hatalmat birtoklók szempontjából kell a pártállami rendszerben értelmezni, tehát nem csak mint a társadalmi kontrollt erősítő tényező veendő figyelembe, hanem úgy is, mint a mindennapi életben megfigyelhető, az egyének szintjén természetes módon kibontakozó szolidaritás. Azaz olyan, a hivatalos állami és párthatalommal szembeni informális kommunikációs eszköznek is tekinthetjük, amely nagyban hozzájárult a különböző hiányok ellensúlyozásához.[174]

3. A „szocializmus" mint kutatási téma

Hogyan lehet a saját igazságainknak megfelelően történetekké formálni az alábbi idézetekben felbukkanó olyan pillanatképeket, amelyek egyidejű tapasztalatokat, de eltérően pozicionált értelmezéseket tartalmaznak?[175] Lehetséges-e egy diktatúra kutatását nem csupán a „vége" felől elkezdeni, s ha igen, milyen történelemképünk lesz? Hogyan és milyen adekvát fogalmakkal írható le a politikai hatalmat birtoklók és az alattvalók kapcsolatrendszere? Hol húzódtak az emberi és társadalmi korlátok?[176] Milyen értelemben beszélhetünk társadalomról a politikai diktatúrában? Ezek a kutatás-módszertani kérdések vezettek jelen fejezet megírása során.[177]

A következőkben jobbára csak illusztrációként idézem az erőszakos kollektivizálás idejéből származó szövegeket, amelyekhez hasonló, tömeges dokumentáció kutatása közben fogalmazódtak meg bennem kérdések és válaszok a jelenkortörténet fogalomhasználatával és közelítésmódjaival kapcsolatban. Ebben a fejezetben több helyen közvetetten utalok az idézetek egyediségen túlmutató, rendszerspecifikus vonásaira.

171 Huinink 1995: 25–44.
172 Häder 1998; Wolle 1998: 70–71, 98–105, 150.
173 Wolle 1998: 215.
174 Diewald 1995: 223–225.
175 Lorenz 2000: 121–146; Kövér 2002: 397–401.
176 Kérdés, hogy mikortól és hol indokolt uralomról és uraltakról beszélni?
177 Ezen műveket is tekintetbe véve lásd Valuch 1995; Püski – Timár – Valuch 2000; Püski – Valuch 2002; Majtényi – Szabó 2008.

„Azonban egyes, magukról megfeledkezett emberek néhány esetben – úgyszólván minden megyében – durva módszerekkel megsértették az önkéntesség elvét. Ezek leginkább a tanácsházára való beidézgetésekben, bekísérgetésekben, fizetés nélküli szabadságra való küldésben és egyes esetekben tettlegességben nyilvánultak meg. E módszerek alkalmazása számszerűleg az elmúlt évhez képest lényegesen csökkent, viszont az utóbbi hetekben növekedett azoknak a különböző szervekhez (sajtó, rádió, FM. stb.) küldött bejelentések száma, amelyek a durva módszerekre hívják fel a figyelmet, illetőleg orvoslást kérnek. Pl. a Rádióhoz január 16–31. között 56 ilyen levél érkezett. E levelek többségére jellemző, hogy részben vagy egészében igazat tartalmaznak, a levelek többségét íróik aláírják, s kisebb részük eltúlozza a dolgokat, de van közöttük kifejezetten ellenséges levél is."[178]

„A községek átszervezése után, télen nem indult el a közös tevékenység, s így a dolgozó parasztok többsége töprengett, ivott. A legtöbb községben nem volt meg az az erő, amely a kételyeket eloszlatta, a töprengést levezette volna. Pedig, mint ahogy az egyik tsz-tag megjegyezte: ők még »vigasztalásra« szorulnak."[179]

„Azok akik eltűrik, hogy éveken keresztül legyen párttitkár az, akit a szövetkezeti kocsma vezetésétől tevékenysége miatt le kellett váltani, tudomásul veszik, hogy a falu szocialista átszervezése során éppen a párttitkár nem lép be a szövetkezetbe, hanem az átszervezés befejezése után iparban vállal munkát, hogy a jelenlegi párttitkár olyan ember legyen, akinek a községben semmi tekintélye nincs, aki tömegbotrányokat okozott (pl. részegen, szamárháton belovagolt a templomba), azok a kommunista erkölcs szellemében járnak el? Azok, akik mindenben a párt tekintélyének lejáratását látják, azok a párt ellenségei? [...] Képletesen szólva, az ember úgy érzi, hogy falnak ütközött. Mintha láthatatlan kezek sokasága ügyködne azon, hogy a kivizsgálást lehetetlenné tegye, vagy legalábbis megnehezítse."[180]

A szocializmus egykori aktív utópiájával és társadalmi gyakorlatával kapcsolatban kutatóként most csak arra vállalkozhatom, hogy a történeti elemzés néhány elméleti és empirikus problémáját megfogalmazom.[181]

178 Szigorúan titkos PTO-jelentés a PB-nek a „tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről." 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.
179 Információs jelentés, 1960. március 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 625.ő.e. 1–11.
180 Levél egy budapesti egyetemi oktatótól, 1963. június 1. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 48.ő.e. 40–41. A község neve Géderlak (Bács-Kiskun m.).
181 Az aktív utópia kérdésére lásd Bauman 1976: 17–37.

4. A társadalom konstituálódása a „színlelt szocializmusban"

Társadalom alatt az emberi együttélési formák összességét értem, ami lehetővé teszi, hogy e fogalom alá soroljam a politika és a gazdaság alrendszereit is.[182] A színlelt szocializmus fogalmának bevezetése mellett pedig azzal érvelek, hogy az államosítás végrehajtását önmagában nem tartom elegendő bizonyítéknak ahhoz, hogy az ezt követő időszakra vonatkozóan a „szocializmus", „szocialista rendszer" fogalmakkal kielégítő módon magyarázhassuk a kortársi miliőket.[183] Bár elfogadom, hogy a kommunista program és gyakorlat még a saját céljai közé is illeszkedő emberi együttélési formákat is radikálisan széttörte, mégsem gondolom, hogy a politikai diktatúra terrorja ellenére, a társadalom „kihalt" volna. Első ránézésre ez a közelítés a totalitarizmus-elméletek elutasítását sejteti.[184] Nem gondolom így, sőt azokat nagyon fontosnak tartom akár a hagyományos társadalomtörténet szempontjából is, jóllehet egy politikai társadalomtörténet mellett érvelek, ami legjobb eszköz a diktatúra anatómiájának megértéséhez: az állam- és erőszakszervezetet egy adott társadalmi közegben kezdetben radikális kisebbség(ek) irányították, és amely szférák elválaszthatatlanok egymástól egy korabeli életszerű kontextusrendszerben. A „kisebbségek" kifejezést használnom, amelyek ugyanakkor változó – központi, megyei, járási, városi, falusi – színtereken, módosuló összetételben és hatékonysággal, többes identitással működtek.[185]

Visszatérve a társadalom konstituálódásának kérdéséhez, előfeltevésként elfogadhatjuk, hogy a társadalmi kapcsolatok a diktatúrában a következő tényezők összjátékaként alakultak.[186] Az első a diktatórikus, bolsevik típusú társadalmi konstrukció, amely magát a szocializmus projektjét jelenti. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópia megvalósítására irányultak. Második helyen említett társadalomalkotó tényezők a hagyományos struktúrák megtartó erői lennének, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban mutatkoztak meg, és amelyek – mint társadalmi korlátok – a politikai hatalom számára a legnagyobb kihívást is jelentették. A harmadik tényezőhöz az iparosodást, a technikai változásokat lehet sorolni, amelyek sokak számára minden erőszakos beavatkozást és következményt elfogadhatóvá tettek. Végül a negyedik tényező az lenne, amit a történész rendszerint csak érzékeltetni tud, megragadni azonban sokszor alig. Ehhez tartoznak a társadalmi cselekvések azon célszerű és nem tervezett struktúrái és folyamatai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodások, kollaborációk,[187] tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társadalmi autonómia" bizonyos formáját képezték a diktatúrában.[188] Ha egy történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor ez esetben a mindennapok története vagy a tapasztalattörténet vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a „társadalmi kapcsolatokról", amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait kihasználva, a hétköznapokban kijátszották a rendszert (lásd például: cserekereskedelem, üzemek, tsz-ek, brigádélet).

A fenti társadalomszervező tényezők alapján igyekszem a vidéki életvilágokban minél életszerűbben bemutatni a diktatórikus program helyi-területi megvalósulását, a társadalmi korlátként is felfogható helyi miliőket, az iparosításként leegyszerűsített folyamat hatásait, valamint a tapasztalatokat és mentalitásokat.[189]

182 Berger – Berger 1972: 3.

183 Ebben az összefüggésben is utalnom kell Szabó Márton „rendi szocializmusról" szóló, a további társadalomtörténeti kutatások szempontjából is fontos írására (Szabó Márton 1991). A kérdéskörrel kapcsolatos publikációkra, a fentiek igazolására, a további értelmezésre lásd Mead 1955: 100; Kemény 1991; Fitzpatrick 1998; Schoeck 2007: 349–351, 416–421; Ö. Kovács 2009h. A kérdés kapcsán utalni kell a „színlelt kapitalizmus" kifejezésre is, vö. ifj. Leopold 1988. A pszeudokarizmatikus pártvezetésre lásd Dessewffy 1999: 55–57.

184 Tomka M. 1996; Steinbach 2002.

185 Ebben az összefüggésben is meg kell említeni, hogy a magyar kutatási értelmezésekből mennyire kimaradt az, hogy magát a diktatúra kifejezést egy párthoz, az MSZMP-hez kössék. Ezzel szemben a németben a „SED-Diktatur" kifejezés honosodott meg. Lásd például: Kocka 1995.

186 Közel áll ez a „társadalom világa felhalmozott történelem" bourdieu-i gondolathoz (Bourdieu 1999: 156).

187 E problémakör a tőkefelhalmozás és a közösségi ugródeszka-stratégia, a kooperációk problematikája mentén ragadható meg (Bourdieu 1999; Huinink 1995: 41–42).

188 Alapvetően lásd Jessen 1995. A társadalmi korlátokra lásd Bessel – Jessen 1996; Pollack 1997; Meyer 1999; Ross 2000; Fulbrook 2002b; Fulbrook 2006.

189 Ahogyan ezt Benda Gyula is javasolja (Benda 2003). Merton más sémára vonatkoztatott szempontjait kissé átalakítva, a politikai diktatúra programjától való eltéréseket a következő szempontok alapján is vizsgálhatjuk: „1. mennyire *hat* az egyes rétegekre a kulturális cél, s mennyire hatnak a normák, amelyek a célhoz igazodó magatartást szabályozzák; 2. mennyire *fogadják el* a célt és a normákat mint erkölcsi követelményt és belsővé vált értéket; 3. milyen eltérések mutatkoznak a cél *viszonylagos elérhetőségében:* milyen helyet foglalnak el az esélyek a lehetőségek szerkezetében; 5. *milyen fokú az anómia* és 6. milyen arányban fordulnak elő az alkalmazkodási (adaptációs) módok tipológiájából adódó *deviáns viselkedésformák*." (Kiemelések az eredetiben) (Merton 2002: 258). Az anómikus munkamegosztásra lásd Durkheim 2001: 351–355.

II. A KOLLEKTIVIZÁLÁS OLVASATAI

5. A kollektivizálás értelmezésének különbségei

A kutatási téma korábbi eredményeinek áttekintése külön feladatot és fejezetet képez. A kérdések szempontjából ezek áttekintése és historiográfiai értékelése elkerülhetetlen, hiszen a korábbi művekben felfedezhető „kánonokhoz" képest kellett mérlegelnem, hogy miben, hol, milyen mértékben tudok új kutatási eredményekkel hozzájárulni az eddigi múltképekhez. Mindezt azonban nem – vagy nem csupán – egy eltávolító beszédmódban szándékozom megvalósítani, hanem amennyire lehetséges, egy kérdés-felelet típusú közelítésmódban, talán az olvasót is bevonva ebbe az ábrázolásba, hiszen a történetírás eredetileg a kérdezés tudománya volt.[1] Ezt az eljárást a jelenkortörténet-írás buktatóinak lehetséges elkerülése céljából is választottam:[2] a kutatás során többször gondoltam azt, hogy mint kutató már „tudom", hogy mi és hogyan történt, de azzal is tisztában voltam, hogy szerzőként majd máshová vezet a szöveg, s az lesz a ténylegesen értékelhető tudás.

Jelen fejezetben válogatott szakirodalommal, és annak lehetséges értelmezésével foglalkozom. A magyarországi politikai diktatúra történetének egy olyan aspektusát tárgyalom a kollektivizálás elemzésén keresztül, ami egyben a kollektív erőszakalkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított, negligált történése.[3]

A kollektivizálás alapvető historiográfiai kérdéseihez és kutatási eredményeihez problémacentrikusan közelítve, különösen érdekelt, hogy az egyes szerzők milyen célkitűzések mentén és milyen módszerekkel dolgoztak, és milyen megállapításokra jutottak.

A pártállami cenzúrának, a retusált múltképnek megfelelő magyarázat ismétlődő történetírói tálalása lényegében így hangzik:

> „A szocialista átszervezés meggyorsításának 1958 decemberi elhatározását csakhamar a cselekvés, a végrehajtás követte. A központi előkészületek után most már a vidéken; a megyékben, a járásokban, majd a téli csöndben váró falvakban, pusztákon és tanyákon indult a szervezőmunka. Nem egy megyében szinte napok alatt elevenedett meg a világ. Részint a helyiek által ismert, részint soha nem látott emberek, – »téeszagitátorok« – jártak házról-házra, csoportok tanakodtak kint és bent, egymást követték a különböző

1 Lorenz 2000: 146.
2 Lásd bővebben Koselleck 1985: 19–22.
3 Lásd például: Rüsen – Straub 1998. A Freud által is használt „átdolgozás" történetkutatási hasznosítására lásd Schulz – Hageleit 2003: 17–32.

összejövetelek és gyűlések. [...] Nehéz és gyötrelmes döntések napjai voltak ezek. Döntéseké, még akkor is, ha itt-ott meg nem engedhető úton és módszerrel vett magának kárpótlást a tehetetlenség. [...] Az átmenet legjellemzőbb sajátossága, a rövid idő alatt elért eredmény. Ha a termelőszövetkezet mellé még odasoroljuk az állami szektort, kiderül, hogy 1961/62 fordulójára az ország területének mintegy 96%-a, az agrárnépesség keresőinek pedig majdnem 94%-a tartozott már a mezőgazdaság szocialista szektorához. Mindez azt jelentette, hogy gyakorlatilag befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése."[4]

„Lefordítva" és kiegészítve az idézett szöveget, a központilag megszervezett agitátorok látogatásai, vitái révén, „itt-ott meg nem engedhető úton és módszerrel" az agrárkeresők túlnyomó többségét beszervezték az állam által működtetni kívánt „szektorba". A szerző a „vártnál gyorsabb ütemhez" kapcsolódó magyarázatokat „ellenségesnek" minősítette: „mindez valamiféle »erőszakos« szervezési kampány eredményének tudható be." A további fejtegetésekben ez olvasható:

„Nem kétséges, volt ebben valami rajtaütésszerű s ugyanakkor a valóságos paraszti kétkedésekre apelláló, kedvező kilátásokkal kecsegtető tartalmi érvelés is, amely különösen az elmúlt évtizedek keserves előzményei után és az akkori, valóban kedvező politikai légkörben találhatott csak utat a parasztság tömegeihez. [...] a rendőrség tagjait visszahívták a közvetlen szervezésből, és nem a gyötrő bizonytalanságtól passzív vagy akár hangoskodó parasztok megfélemlítése, hanem változatlanul a valóságos kártevők üldözése maradt a feladatuk."[5]

Az idézett szövegben ma már könnyen megnevezhetjük a belső ellentmondásokat, rávilágíthatunk azokra a bonyolult mondatfűzésekre, amelyekben egyrészt mindig megtaláljuk a pártvonalhoz való igazodást, ugyanakkor követhetjük azokat a kiragadott részleteket, amelyek a beavatottak számára egészen életszerű tapasztalatokat is rögzítenek. Ebben a munkában is szó esik a különböző adminisztratív kényszerek és a „mintegy 45 községben előforduló tettlegességről", de – és szinte mindig így hangzik az ilyen típusú értelmezéseknek a konklúziója – „a nemkívánatos módon elért eredmények is éppen úgy objektivizálódtak és beépültek a szocialista átszervezés sikerébe, mint a többségi helyes gyakorlattal kivívott előbbre jutás."[6]

Nyilvánvaló, hogy részletesen foglalkozni kell az „ellenséges" beállítódás, az „objektivizálódás" és a „többségi helyes gyakorlat" más típusú értelmezésével,

4 Orbán 1972: 217–218.
5 Orbán 1972: 219.
6 Orbán 1972: 221–222, 228. Ettől az ábrázolástól lényegében nem tér el Donáth Ferenc sem (Donáth 1977: 169–170). Gyenes Antal 1986-ban úgy emlékezett, hogy a „kollektivizálás törvénysértéseinek" számát illetően az FM állítólag mintegy negyven esetet tárt fel. Azonban ő maga is hozzáteszi, „de ezt egy nagyságrenddel mindenképpen meg kell emelni, tehát legalább négyszáz helyen történt törvénysértés." (Molnár A. 2004: 75.)

hiszen az előbbi, kriminalizáló fedőnevek mögötti tényleges történések továbbhagyományozódó „torzítása" más összefüggéseket sem tesz érthetővé számunkra.

Nehéz feladatra vállalkozunk azonban, ha megpróbáljuk az ideologikus, propagandisztikus elemeket a bizonyos szempontból reáltörténetinek minősíthető részletektől leválasztani. Többek között azért is nehéz művelet ez, mert az ilyen típusú, totalitárius gyökerű szövegekben lényegében egy Patyomkin típusú szervezeti formához, például idealizált államhoz, társadalomhoz, faluhoz igazított képek konstruálódtak.[7] E művek szerzői arra törekedtek, hogy az ezzel ellentétes jelenségeket és szereplőket lehetőség szerint izolálják és kriminalizálják. Ugyanakkor egyes – az 1980-as években megjelent – gazdaságtörténeti elemzések az előbbi ideológiai kényszerűség figyelembevétele mellett is sokkal életszerűbben tükrözik a történéseket, utalva a kollektivizálás során alkalmazott „ráhatásokra", a „fizikai erőszakra" és következményeire.[8] Az 1990 előtti időszakból mint úttörő kezdeményezést feltétlenül meg kell említeni a társadalomtörténeti megközelítésű homokmégyi kutatást.[9]

A faluszociográfia egyik klasszikusának számító Márkus István kritikai leírásaiban a kollektivizálás alapvetően mint szükségszerűség jelenik meg.[10] Munkássága ennek ellenére komoly tudományos értékkel bír, mert a paraszti, utóparaszti tevékenység- és életformákról írt dolgozataiban rendkívüli éleslátással mutatja be a szocialista rendszer mindennapi világait. A néprajzi, antropológiai szempontú, klasszikussá lett művek sorából kiemelkedik Fél Edit és Hofer Tamás munkássága, akiknek kifejezett célja éppen a kollektivizálás előtti – a helyzetbe „beleszületett", „igazi", „korrekt" – parasztság állapotának ábrázolása volt.[11] Hasonlóképpen nem tárgyalom itt Závada Pál szociográfiáját, ami a kollektivizálás kezdetével foglalkozik.[12] Sajátos módon itt kell utalnom a szociológus Juhász Pál írásaira, akinek személyes tapasztalatain, rendszeres helyszíni jelenléten alapuló, és gyakran

7 Kiváló elemzés, a látásmódot belülről is jól ismerő, egykori sztálinista filozófus műve: Kolakowski 1971.
8 Pető – Szakács 1985: 441–446. Más tudományterületekhez hasonlóan, az alapvetően elvárt beszédmódban a történetkutatás is részletesen foglalkozott az 1968 utáni állami agrárpolitika változtatásaival, a társadalomtörténeti problémákat is felölelő, átlag alatti bérekhez jutó állami gazdasági dolgozók helyzetével (Szakács 1983; Szakács 1989), vagy az első hullámban kollektivizált Szolnok megyével (Urbán 1980; Urbán 2002). A településtörténet és a tanyakérdések tárgyalása ma is fontos adalékokkal szolgál a jövőbeli új nézőpontú közelítésmódokhoz (Belényi 1981; Belényi 1987). A kortársi statisztikai és demográfiai közlemények nyilvánvalóan a tárgykörünkhöz tartoznak, azonban azok hasznosítható adatai ebben a historiográfiai fejezetben nem részletezhetők (Nagy I. 1966; Nagy L. 1966; Vági F. 1966).
9 Valuch 1987: 24–39.
10 Márkus 1967; Márkus 1971.
11 Fél – Hofer 1969; Fél – Hofer 1997; Fél – Hofer 2010.
12 Závada 1986. Az 1956 előtti témákkal többen is foglalkoztak, volt, aki jóval később publikálta magyarul a munkáját (Rév 1996). Az először 1986-ban megjelent *Dunaapáti 1944–1958* című szociográfiai mű átdolgozott változatában közölt kronológia az 1959. február 16. és 1960. május 15. közötti dunapataji mikrovilágokról a múzeumalapításon és a tanácselnök kijelölésén túl csupán annyit közöl, hogy „Megtörtént az Új Élet termelőszövetkezet átszervezése." (Magyar 2007: II. 481.)

a hivatalos felfogással szemben megfogalmazott plasztikus állításai ma is számos új, immár történeti megközelítés hipotézisei lehetnek. Az egyik, 1989-ben megjelent írásában azt a kérdést teszi fel, hogy „[a] falusi társadalomtörténet nagy kérdése, *hogy hogyan sikerült rávenni a parasztságot – egy-egy faluban néhány hét alatt – arra, hogy szinte teljesen a téeszekbe vigye a földjét?* Azt a parasztságot, amelyiket az 1950 nyara és 1953 tavasza közötti, majd az 1955 őszén és 1956 tavaszán volt sokkal erőszakosabb szervezések idején még felerészt sem sikerült közös gazdálkodásra kényszeríteni, és amelyik nagyobb része az 1956 utáni gazdasági megélénkülés idején magángazdálkodóként nagyon jól feltalálta magát." (Kiemelés az eredetiben.)[13] A lényeges kérdésfelvetés ellenére, ma már a történeti kutatásra vár az 1956 tavaszára vonatkozó megállapítás. Juhász a teljeskörű kollektivizálás idején a fizikai erőszak alkalmazását ritkábbnak találta az ötvenes évekhez képest, elfogadva, hogy ugyanakkor „a látleletekkel nem igazolható kegyetlenség változatos formáit alkalmazták."[14] A tsz-be állást, a kampány és a modernizálás hite mellett alapvetően két társadalomlélektani tényezővel magyarázza. Egyrészt azzal, hogy „a parasztság egyedül maradt a társadalomban", másrészt azzal, hogy az egész társadalom úgy láthatta, nincs más út a forradalom leverése után, csak a szovjeteké. Elfogadva, hogy sok esetben igazolhatóak a fenti állítások, néhány további szempontot is érdemes tekintetbe venni, különösen, ha a kérdést a maga történetiségében vizsgáljuk. Nagyon fontosnak látom a konkrét időszakok és régiók, a földrajzi, települési különbségek, valamint a szervezett és spontán ellenállás módozatainak figyelembevételét, hogy lehetőség szerint megóvjuk magunkat a víziószerű képektől.

6. Külföldiek magyarországi terepgyakorlatai

Az 1970–1980-as években alkotó szerzők többségének a figyelmét alapvetően lekötötte a modernizáció problémája, még inkább az iparosítás nézőpontja, a munkaszervezet, és főleg a gazdasági hatékonyság.[15] Az európai parasztság története szakértőjének művébe például a hatvanas években a szovjetizált vagy „keleti" tömbből csak Jugoszlávia és Lengyelország példája fért bele. Mindkét országban elmaradt az agrártár-

13 Juhász 2006: 315.

14 Juhász 2006: 317. Ennek kapcsán akár egy mikrotörténeti elemzés számára is tanulságos lehet, hogy mások mellett egy monogrammal ellátott levél írója utal az esetleges látleletekre. A magát „józan pártonkívülinek" valló személy a káptalantóti brutális tsz-agitációról számol be: az „Uzsai Kőbánya Pártszerve agitált ottan, a Tapolcai Kórház pedig nyelte az áldozatokat. Vajon, mi köze az agitáláshoz a kórháznak?" Tsz-problémákkal foglalkozó munkáslevelek, 1960. január 30. VeML, MSZMP, 1.f. 1960. 34/1.ő.e. 1114. A kollektivizálás helyi irányítói rendszerint megtiltották, hogy a körzeti orvosok a verések után rögzítsék a látleletet, lásd például: H. I. és Sz. I. bakonycsernyei tsz-tagok panaszának jegyzőkönyve a Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságán. Budapest, 1959. július 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 7.ő.e. 55/1959.

15 Shanin 1990: 6–8. Magyar szerzők 1990 előtt idegen nyelven írt műveiben is elsősorban a reform állt a középpontban, lásd például: Benet 1990.

sadalom teljes kollektivizálása, amit a szerző a parasztság szükséges integrációja és politikai képviselete szempontjából fontosnak vélt.[16] Helyenként az egyes ábrázolások nagyon madártávlatiak, de a szemléletet és közelítésmódot a korabeli szakirodalmak is formálhatták. Az alábbi rövid áttekintésben a külföldi szerzők műveiből itt elsősorban a kollektivizálás módjának tárgyalására, még konkrétabban az erőszakproblematika értelmezésére koncentrálok.

Chris Hann, aki az úttörő nyugatról jött kutatók közé tartozik, 1976-tól rendszeresen visszajárt a Bács-Kiskun megyei Tázlárra, hogy elsősorban résztvevő megfigyelőként elemezze a lokális történéseket. Vállalkozása azért is egyedi, mert az átlagostól eltérő tanyai és szakszövetkezeti miliőben vizsgálódott. Témaválasztása elsősorban a tömeges kollektivizálás utáni paraszti gazdaság alkalmazkodásához kapcsolódott. Az erőszak alkalmazásának kérdését csak érintette, azt inkább az 1950-es évek elejéhez köti.[17]

A Hollos–Maday szerzőpáros célirányos módon a kollektivizálás hatását, az „új magyar parasztok" helyzetét állította a vizsgálatok középpontjába. A kollektivizálást a második világháború utáni legfontosabb „gazdaságfejlődési jelenségnek" nevezték, amelynek során a vidéki társadalom nagy megrázkódtatásokon ment keresztül,[18] a teljes kollektivizálást ugyanakkor itt is elsősorban egy állami, pragmatikusnak minősített nézőpontból láthatjuk. A tsz-ekhez való csatlakozás „önkéntességét" a gazdasági támogatással magyarázzák.[19] Erénye e műnek, hogy szó esik mindazokról a következményekről is, amelyek a kollektivizálás társadalmi betegségeivel (például rossz munkavégzés, alkoholizmus, korrupció) kapcsolatosak.[20] A kutatók a „kollektív embert", a „szocialista embertípust" sem találták meg, s különösen a tázlári vizsgálatból derül ki, hogy az átalakítás mennyi kudarccal járt. A kollektivizálással szembeni ellenállást a Nagykőrösön és Tiszakécskén végzett vizsgálat alapján alapvetően a paraszti racionalitással, és nem pedig földbirtokhoz való „irracionálisnak" minősített ragaszkodással magyarázzák.[21]

Peter D. Bell egy falura terjedő elemzése árnyalt képet ad a kollektivizálás kezdeti „sikertelenségéről", majd pedig arról, hogy ez a vegyes gazdálkodási forma az itt maradtaknak miként nyújtott megélhetést. A szovjet megszállás erőszakosságait is tárgyaló műben szó esik a kezdetben „nomádoknak, vándornépeknek" tartott tsz-tagok és a többi falubeli ember konfliktusairól is. A teljes kollektivizálásra már

16 Franklin 1969: 13. Az előzményekre is utalva, a „mezőgazdasági fejlődés", a gazdasági növekedés és modernizáció nézőpontjából, tehát mindenképpen a makrováltozásokat középpontba állító nemzetközi összehasonlításból is kiderül, hogy az 1950-es évek fejlesztő közgazdászai a mezőgazdaságot általában másutt sem tekintették a nemzetgazdaság fontos tényezőjének (Staatz – Eicher 1998: 9–10). Ennek a kérdéskörnek eltérő kelet-európai mintáit lásd Starosta – Kovách – Gorlach 1999.

17 Hann 1980: 1–2, 36–40.

18 Hollos – Maday 1983: 1.

19 Hollos – Maday 1983: 11.

20 Hollos – Maday 1983: 20–24.

21 Hollos 1983: 121–122.

számították a falubeliek, hiszen más országokból származó hírek alapján ez egy igen valószínűsíthető akkori jövőképnek számított. A szerző kifejezett fizikai erőszak alkalmazásáról nem, csak bujkálásról és pszichikai nyomásról ír.[22]

Az 1976–77-ben Magyarországon kutató Nigel Swain szerint a kollektivizálás gazdasági és társadalompolitikai tekintetben „siker" volt, amely biztosította a népesség jóltápláltságát, a 1980-as évek elejének általános stagnálása ellenére a vidékieknek „soha nem volt ilyen jó" életük. Lényegében ez az álláspont, amelyhez képest a szerző tárgyalja a kiválasztott tsz-ek működését, részletezve azok „demokratikusnak" minősített működését is.[23] Munkája középpontjában tehát az a „siker" áll, ami egy olyan magyar modellt hozott létre, amely egyben a szovjet úttól való eltérést is bizonyítja. Swain célja volt ugyanakkor a velejáró „mellékkörülmények" árnyoldalainak a bemutatása is. A kollektivizálást radikális, nagymértékű, társadalmi-gazdasági folyamatnak, átalakulásnak, sokoldalú fejlődésnek tartja, amit a munkaszervezet nézőpontjából elemez. Úgy tűnik, hogy ezen leszűkített látószög, és még inkább a következő kiindulópont miatt sem fért bele a tárgyalásmódjába az erőszakosság vizsgálata. A szerző az 1949 és 1953 közötti időszak kollektivizálását a sztálinizmus minősítésével lezárja, majd az 1956-os forradalom utáni „kibékülés szellemét" az egész Kádár-korszakra kiterjesztve, mindössze egy helyen tesz említést minimálisnak minősített fizikai erőszakról.[24]

Sokkal életszerűbb, árnyaltabb képet nyújt Ildikó Vásáry, aki a Veszprém megyei Pécselyen kutatott. Szerinte a kollektivizálás radikalizmusa a parasztságot mint „társadalmi osztályt" felszámolta. A teljes kollektivizálás kampányát leírva, arra is felhívja a figyelmet, hogy a kortársi szakirodalmi (Donáth, Márkus) értelmezésekkel szemben mennyire nem lehet az egyes helyeken történteket beilleszteni egy uniformisba. Az erőszakosság részletezésével azonban ő sem foglalkozik, ennek kapcsán csupán utalásszerűen idézi egy visszaemlékező ironikus megfogalmazását.[25]

Asztalos Morell Ildikó a gazdasági szempontokat és a nemek szerepét az 1956 és 1989 közötti időszakban elemezte, s ennek alapján a magyar agrárvilágot három kulcsperiódusra tagolta. Szerinte az elsőt, az 1956 és 1968 közötti időszakot konszolidáció jellemezte, amelyen belül viszont nem differenciált. A teljes kollektivizálás kapcsán viszonylagos önkéntességről beszél, melynek során fizikai erőszakot kivételesen alkalmaztak. Lényegében megismétli mindazt, amit erről a magyar gazdaságtörténészek az 1980-as években írtak.[26]

Martha Lampland a fenti művek tanulságait és hiányait hasznosítva a Fejér megyei Sárosdon kutatta a falusi életvilágokat, középpontba állítva a „mezőgazdaság kollektivizálásának" hatásait a munkakultúrára. A szerző az elvárható

22 Bell 1984: 100–122, 131–138.
23 Swain 1985: 1–4.
24 Swain 1985: 4.
25 Vasary 1987: 1–10, 71–73.
26 Asztalos Morell 1999: 65–69.

empátiával és kutatási technikákkal tárgyalja a teljes kollektivizálás sokkját, felülvizsgálva a Nigel Swain által képviselt álláspontot is. Az erőszak kérdését kifejezetten érinti, bár az interjúk szerint a fizikai módszerekről alig tettek említést, eltekintve a tanácsi beidézések során elkövetett tettlegességektől. A beléptetettek ironikus megfogalmazásai jól illusztrálják ezt az atmoszférát: „önként álltam be, ő' két pofont kaptam."[27] A szerző világosan differenciál, egyrészt láttatja azt, hogy a helyiek jelentős része alapvetően jó elképzelésnek tartotta a szövetkezetet (tegyük hozzá, hogy az 1980-as évek visszaemlékezőiről van szó), másrészt emlékeikben az erőszakot illetően – természetes módon – elsősorban a Rákosi-időszakhoz viszonyítottak. Mindezzel együtt Lampland egyértelműen kijelenti, hogy kutatása szerint az 1959–1960-as sokk nagyobb volt a korábbiakhoz képest, az a helyi parasztság végső vereségét jelentette. A személyes érintettségből, a konkrét érdekekből kiindulva az erőszak mértékét illetően ugyanolyan súlyúnak tekinti a gyermekek jövőjével kapcsolatos zsarolást, mint az első kampányokban inkább alkalmazott tömeges bebörtönzést.[28] (Lásd a 8. dokumentumot a függelékben.) Fontos még megemlíteni Jason Wittenberg művét, amiben a szerző az egyházszervezeti társadalmi összetételt és a választói viselkedést több magyarországi megyében vizsgálta, érintve az erőszakos kollektivizálás történetét.[29] Kutatási eredményei inspirálóak a regionális vizsgálatok és a politikai társadalomtörténet számára is. Az áttekintés végén kiemelem Tatjana Thelen kutatómunkáját, aki már szintén a kétezres években egy magyarországi és egy romániai településen hasonlította össze a kollektivizálás menetét és hatásait.[30]

7. A kollektivizálás 1990 utáni magyarországi értelmezéseiről

Módosított nézőpontból kell értékelnünk azokat a hazai műveket, amelyek a jogállami normák nyilvános elismerését követően, 1990 után születtek.[31] Mit mondanak ezek a művek az erőszakos kollektivizálásról?[32] Az agrártörténeti összefoglalók lényegében

27 Lampland 1995: 190.
28 Lampland 1995: 189–192.
29 Wittenberg 2006: 173–178.
30 Thelen 2003: V, 150–151.
31 A külföldön íródott, átfogó művek egyikéből lényegében kimaradt az 1958–1961 közötti erőszakos kollektivizálás problémájának tárgyalása (Berend 1999: 183–189). Ezzel szembeni tárgyalásmódra lásd Berend 1983: 261–263, 270–272; Berend 2006.
A „vidéki félproletárokat" ábrázoló szociológiai mű a kollektivizálást a polgárosodási folyamat megszakításaként értelmezi, amelynek eredményeként egy, a junkerbirtokokhoz hasonlítható rendszer jött létre (Szelényi 1992: 27, 44). Pragmatikus kampányként, viszonylag kevesebb erőszakot alkalmazó eljárásként írja le a kollektivizálást a Harcsa – Kovách – Szelényi szerzőhármas (1998: 24–28).
32 Az 1989–1990-es évek közbeszédmódjának és jogos elvárásainak megfelelő agrárhelyzetképek és lehetőségek felvázolására lásd Harcsa 1991. Az agrártörténeti dolgozatok nagy része ezt követően is az 1956 előtti történések további részleteit írta le (Hamar 1997; Sipos L. 1997). Nagy József önálló kötetben jelentette meg kutatásai összegzését (Nagy J. 2009). Az erőszakosság példáit lásd

mellékesen említik meg a tsz-szervezés módját, a kollektív erőszakalkalmazás problémáját és hatásait pedig alig tárgyalják.[33]

Az egyik tankönyvnek szánt munka szerzője elsősorban a hagyományos politikatörténeti tagolásban tárgyalja a „szövetkezeti mozgalom történetét". Szerinte az 1958 végétől megindított „offenzíva" politikai feltételei adottak voltak, szemben a gazdasági, külkereskedelmi feltételekkel. Tisztázatlan, hogy mit ért a „politikai" kategóriája alatt, emellett a radikális változások alapvetően egy visszatekintő nézőpontból konstruált konszolidációs periódusba sorolódnak be, amit azután az 1968-ban meginduló reform időszaka követett.[34]

Az 1990 utáni egyik jelentős, Gyarmati György által írt árnyaltabb szintézisből a kellően hangsúlyozott radikális társadalomátalakítás mellett azt tudhatjuk meg, hogy a korábbi kísérletekhez és kampányokhoz képest „mérséklődött az ellenzőkkel szembeni fellépés, elhurcoltatás, bebörtönzés száma is."[35] Mindez részben igazolható, azonban elsikkad, hogy az egyéni és kollektív erőszakalkalmazás más módon és színtereken ment végbe.

Az áttekintésben a megjelenés sorrendjét követve, a legnépszerűbb, 1999-ben megjelent, Magyarország huszadik századi történetét összefoglaló monográfiában Romsics Ignáctól azt olvashatjuk, hogy az 1956 utáni politikai hatalom a „mezőgazdaság kollektivizálása" céljából

„[a] feltételezhető paraszti ellenállás miatt ez egy több évre elnyújtott, hosszú átmeneti periódussal számolt, és a korai 50-es évektől ismert erőszakos módszerek helyett a meggyőzésre, az »agitálására« helyezte a hangsúlyt. A békés eszközök azonban csak mérsékelt eredménnyel jártak; [...] A pártvezetés 1958 decemberében ezért a folyamat felgyorsítása és az eszköztár kibővítése mellett döntött. Az ezt követő három év telén pártfunkcionáriusokból, gyári munkásokból és értelmiségiekből álló agitáló brigádok lepték el a falvakat, amelyek házról házra járva győzködték a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit belátni vonakodó s földjükhöz ragaszkodó parasztokat. [...] S persze ha kellett, fenyegetőztek is az agitátorok – adóemeléssel, adóhátralék esetén árveréssel, s a gimnáziumban vagy netán egyetemen, főiskolán tanuló gyermek kizárásával és hazaküldésével. [...] A parasztság, amely a katolikus egyházhoz hasonlóan immár egy évtizede állt ellen a kommunista akaratnak, végül beadta a derekát. [...] »*Nem győztük az angolokat várni, várni/ Be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni*« – énekelték utóbb a földjeiktől, eszközeiktől, s különösen állataiktól

Vági G. 1994: 166–191, 172–176; Hudi 1994; Kocznné 2001: 119–128. A politikatörténet „alulnézeti" perspektívája, a szervezett akciók, ellenállási formák dokumentációjára lásd Őze – Őze 2005. A mikrotörténeti, történeti antropológiai módszereket érzékenyen adaptáló Farkas Gyöngyi művei hosszú idő óta a kollektivizálással foglalkoznak. Vö. Farkas 1994; Farkas 1997; Farkas 2009.

33 Romány 1996: 510–513; Romány 1998: 351; Romány 2002. Ugyanakkor a kollektivizálás „hogyanjának" kérdését, annak fontosságát veti fel Harcsa (1996). A kollektivizálással is összefüggő anómia jelenségére lásd Andorka 1994a és Andorka 1994b.

34 Gyenis 1994: 3–4, 72–74.

35 Gyarmati 1996: 223.

gyakran könnyezve megváló falusiak. Az új helyzettel megbékélni nem tudók közül sokan örökre hátat fordítottak a mezőgazdaságnak, és az iparban kerestek munkát."[36]

Romsics a kollektivizálás értelmezésében mások korábbi próbálkozásaihoz képest közelebb jutott egy életszerűbb ábrázoláshoz, de az alapvető jelenséget, az erőszak kollektív alkalmazását mint a parasztság megtörésének egyértelmű eszközét ő sem emelte a figyelem középpontjába.[37]

A 2000-ben kiadott néprajzi összefoglalás a „mezőgazdaság kollektivizálásáról" szűkszavúan azt írja, hogy az két szakaszban, 1949-től 1962-ig ment végbe, amely „nem nélkülözte a kényszerítés elemét 1958 és 1962 között sem."[38] Ezen, keveset mondó megállapításon alapvetően túllépve, elsősorban visszaemlékezések alapján, tehát egyéni nézőpontból nyújt igen életszerű képet a „történelmi parasztság" felszámolásáról/megszűnéséről egy több szerzős vidékkutatási mű.[39]

A 2003-ban kiadott, Varga Zsuzsanna által írt agrártörténeti összefoglalás szerint „Kádárék a korábbi kényszerítő eszközök részleges fenntartása mellett egy sor újdonságot is alkalmaztak". Ezen a megállapításon túl nincs szó arról, hogy konkrétan milyen módon ment végbe a „kollektivizálás magyar módra".[40]

Az erőszakos kollektivizálást sokan ma is csak a „szövetkezetesítés" szóval, a lényeget elfedő kifejezéssel illetik.[41] Az agrárvilág történései olykor az okok és következmények a történeti források és igazolás nélküli álláspontokban tükröződnek.[42] Ezzel szemben, ha például közgazdasági elemzéseket veszünk kezünkbe, vagy több történelmi időszakot átfogó műveket, valamint kritikát is megfogalmazó visszaemlékezéseket, úgy az erőszakos kollektivizálásra vonatkozó érvelést erősítő megállapításokat találunk.[43]

Valuch Tibor, a politikai diktatúra agrár- és parasztpolitikájának értelmezését eleddig legárnyaltabban kidolgozó, az 1945 utáni időszak első átfogó társadalomtörténeti szintézisének a szerzője, az 1959 és 1961 közötti kollektivizálást – az igazolható kiindulópontok minimumaként – „hadjárathoz" hasonlítja.[44] Az agitátorok és

36 Romsics 2000: 417–419.

37 A kortársi közvetlen reakciókra, azok írásos, időben részben párhuzamos rögzítésére lásd Máthé 2008: 160–168; Romsics 2009: 270–287.

38 Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000: 979–980. Az 1945 utáni falukutatásra lásd Kósa 2001: 204–211.

39 Szilágyi M. 2005a. Igen értékesek Szilágyi Miklós néprajzkutató kortársi, akkor nem a nyilvánosságnak szánt, majd évtizedekkel később publikált feljegyzései a tsz-szervezésről (Szilágyi M. 2005b). A paraszti, utóparaszti életvilágokra, mentalitásra lásd Szilágyi M. 2008a és Szilágyi M. 2008b.

40 Varga Zs. 2001: 58–62; Varga Zs. 2003: 307.

41 Mindez persze távol volt a tényleges szövetkezeti működéstől, erre lásd Mezey 1997: 165–166.

42 Lásd például: Földes 2002: 229–243. Ennek kritikáját lásd Szakács 2002.

43 Varga Gy. 1990: 920–925; Orosz 2003: 255; Molnár A. 2004: 70–77.

44 Valuch 2001: 195. A gazdaságtörténeti irodalomból kiemelendő Kaposi Zoltán műve. Kaposi az 1960-as év történéseit a parasztság számára mint kataklizmát értékeli, melynek során a „hatalom fegyverrel, veréssel, lelki-pszichológiai terrorral kényszerítette a magyar parasztot a tsz-be való belépésre." (Kaposi 2001: 177.)

a falvak megszállása során alkalmazott eszközökről azt olvashatjuk, hogy „[a] fizikai kényszer háttérbe szorult a korábbiakhoz képest, de a lelki-pszichikai ráhatásnak gyakorlatilag minden lehetséges eszközét alkalmazták [...]."[45] Arra a kérdésre, hogy „miként sikerült rábírni a parasztságot az ötvenes-hatvanas évek fordulóján arra, hogy feladja 1945-ben és 1956-ban megerősített önállóságát, és megváljon az élete értelmének tekintett földjétől", a szerző gazdasági, politikai és társadalom-lélektani tényezőket említ, amelyek többek között tartalmazzák az 56 utáni megtorlások hatását, a „társadalmi vereségtudatot", a parasztság magára maradtságát. Lényegében egyetértek a szerző több állításával. Azonban kérdés marad továbbra is, hogy ezen tényezők mint áttörést valóban átfogóan megmagyarázzák-e a kollektivizálás befejező hullámát? Kortársi kontextusokból kiindulva úgy látom, hogy a legdöntőbb elem – az 1958 és 1961 közötti – tömeges, az egyes régiókban egyszerre történő, a bekerítési hadművelethez hasonlítható kampány és terror volt.

Szociológus szerzők sajátos, folyamatvégi nézőpontból kiindulva a következő módon értékelik a kollektivizálást: „[a] kollektivizáció szerepet kapott a rurális túlnépesedés problémáinak kezelési kísérleteiben." Másrészt foglalkoznak a „politikai intervencióval végrehajtott szövetkezetesítés" révén eltűnt parasztság problematikájával, a „nagy átalakulás, az ország »elparasztiatlanítása« ellentmondásos, kétarcú" folyamatával.[46] Ugyanakkor a legújabb parasztságtörténeti monográfia szerzője árnyalt módon figyelembe vette a kollektivizálás befejező szakaszának traumáit.[47]

Röviden ki kell térni a paraszt fogalmának meghatározásaira is. Bármiféle definiálási kísérletkor célszerű figyelembe venni, hogy a második világháború és annak következményei már önmagukban is megrázták a korábbi társadalmi tömböket, a kommunista párt által elindított erőszakos állami beavatkozás pedig radikálisan felgyorsította a parasztság felszámolását.

Társadalomnéprajzi megközelítésben Sárkány Mihály így összegzi véleményét:

> „a parasztok mezőgazdasági termelők, akik ezen tevékenységük mellett végezhetnek más munkát is, ám termelő tevékenységüket olyan körülmények között folytatják, hogy »lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján a termelt javak egy részét elsajátítják.«[48] [...] Eszerint parasztokat csak a prekapitalista, de uralmi és szolgasági viszonyokkal átszőtt társadalmakban találunk, amelyek hálójából senki sem vonhatta ki magát – függetlenül foglalkozásától. Ez a háló alakította ki a műveltség megoszlását, népi és elit kultúra elválását."[49]

45 Valuch 2001: 195–196. A kollektivizálás hatásaira, az ezzel kapcsolatos tudományos feladatokra is lásd Valuch 2003a és 2003b.
46 Csite – Kovách 2002: 221–223. A kérdéskör vitáját lásd a *Századvég* 2003. 1–4. számaiban.
47 Kovács 2010: 127–133.
48 A szerző saját 1983. évi megállapítását idézi.
49 Sárkány 2000: 60.

Különösen az utóbbi mondatok tükrében válik jelentőssé majd az a radikális változtatás-változás, ami az itt leírt paraszti világot a kollektivizálás során érte.

A nemzetközi szociológiai összehasonlításra is támaszkodva, Kovách Imre a politikai beavatkozást is kifejező „parasztalanítási" folyamatok kapcsán a „mi a paraszt?" kérdésre a következő tényezőket sorolja fel:

1. kistermelő, aki nem feltétlenül birtokos;
2. nem magában létező társadalmi csoport, másokhoz képest meghatározható;
3. nem passzív társadalmi csoport;
4. a paraszti tevékenység kulturálisan is jelentős aktivitásforma, nem visszamaradottság;
5. a parasztság körében a gazdaságnak kiemelt szerepe volt.[50]

Az ideáltipikus módon szerveződő paraszti gazdaságban a mezőgazdaság, a család és a fogyasztás egységet képez; a tulajdonlás, az irányítás, a munkavégzés és a fogyasztás funkciói szorosan összekapcsolódnak. Nem csupán a gazdálkodás világát jellemzi, hogy a saját munkavégzésnek szinte nincs ára, emellett bármiféle kockázatvállalás alacsony szintű, és a falusi társadalmi normák alapvetően meghatározzák az egyéni és kollektív cselekvést.[51] Érzékelhetően egy, a társadalmi-gazdasági-kulturális tényezőket együttesen szem előtt tartó – s tegyük hozzá –, hogy egy visszatekintő társadalomtudományi perspektívában konstruált „csoport" kontúrjai rajzolódnak itt ki. Kérdés, hogy például az átányi fölfogás szerinti „parasztból", azaz a „föld népéből"[52] mindinkább „tsz-paraszttá" váló csoport megjelenik-e ilyen módon az itt felsorakoztatott történeti forrásokban, megragadható-e történetkutatói eszközökkel?[53] Az utólagos társadalomkutatói kategóriával szemben milyen lehetett a parasztság önképe?

50 Kovách 2003: 50–51. A „globális", a valóságban rendszerint néhány országban szerzett tapasztalatok alapján formált, „postpeasant perspectives" szerinti kritériumokat lásd Kearney 1996: 1–3, 8.
51 Borsos – Csite – Letenyei 1999: 175–176.
52 Fél – Hofer 1997: XIV.
53 „A paraszt csak akkor igazi paraszt, ha saját földje van. Ez az a szabadság, ami minden szolgasága mellett is megkülönböztetett emberi állást biztosít számára, és ez az, ami kultúrára teszi képessé." (Erdei 1938 (1973): 150.) Vessük össze az előbbi megfogalmazást a hivatalos álláspontház igazított, részben a társadalmi gyakorlatot is kifejező, kollektivizálás utáni, tehát a saját földjétől már megfosztott „utóparasztság" leírásával: „A »paraszt« minden esetben szövetkezeti *tag*, de a szövetkezeti termelés *perifériáján* foglal helyet, azaz nem tagolódik be a termelőszövetkezet nagyüzemi munkaszervezetébe, [...] A »paraszt« tehát a termelőszövetkezeti gazdálkodásba sajátos módon bekapcsolódó *kisárutermelő*. [...] A »paraszt« nem szocialista termelő, de nem egyéni kisárutermelő a szó régi értelmében, alkotórésze a *szövetkezeti* mezőgazdaságnak, amelybe a maga módján betagolódott." (Kiemelések az eredetiben.) (Gyenes 1968: 28–29.)

8. Historiográfiai kommentár és új értelmezés

Első ránézésre a kollektivizálás a „föld népének" tartott parasztság magántulajdonának majdnem teljes állami felszámolásaként értelmezhető.[54] Mint minden történelmi jelenségnek, ennek is külön kell feltárnunk a kiváltó okait és azokat a funkciókat, amelyeket végül az rövid és hosszú távon betöltött.[55] Hogy a magyarországi kollektivizálás lefutását értelmezni tudjuk, először is célszerű röviden összefoglalni azt, amit erről a modellről az azt exportáló Szovjetunióban történtek alapján tudni lehet. Lynne Viola szerint állami szempontból a kollektivizálás pürroszi győzelem volt, amely rendkívüli társadalmi árat követelt és rengeteg emberi tragédiával járt együtt.[56] Ez az erőszakos állami beavatkozás szétdúlta a paraszti közösségeket, az addigi kultúrát és életmódot. A kollektivizálás folyamatában a kommunista párt által meghirdetett program egyúttal valódi polgárháborút is jelentett az állam és a parasztság, a város és a vidék között.[57] A rombolásra építő kampány a parasztság belső gyarmatosítását célozta meg, hogy ezáltal hozzáférjen a szocialista projekt számára létfontosságú forrásokhoz (gabona, katona, munka).[58] Paraszti nézőpontból ez a folyamat a „világvégét" jelentette, ami ellen a legkülönbözőbb módon védekeztek (verbálisan, gyújtogatás, tettlegesség, lincselés, helyi hivatalnokok meggyilkolása).[59]

54 Tanulságos, hogy például francia kontextusban a „föld" a „faluhoz" is kapcsolódik szerves módon, ezért egyes szerzők a „paraszti társadalmat" „egy nem városi terület embercsoportjának társadalmi-gazdasági szerveződéseként" határozzák meg (Bodiguel 1989: 253). A „föld népe" kifejezésbe az is beleértendő, hogy bármiféle termelékenység-növekedés pusztán a gépesítéstől nem várható (Bonnen 1998; Hayami 1998: 300). A „paraszti racionalitás" szerint ezért is lehetett ésszerűtlen a kollektivizálás társadalmi gyakorlata, mert ott az ember a tervutasítás, a gépesítési tervszámok függvénye lett. Vö. Molnár M. 2000: 488–491. Tudománytörténetileg is tanulságos régebbi agrárszociológiai nézőpontokra lásd Planck – Ziche 1979.

55 Durkheim 1978a: 113–114.

56 Merl 1990; Merl 1991; Viola 1996: 240; Mead 1955: 30.

57 Kelet-közép-európai összehasonlításban is ez történt az 1950-es évekbeli kollektivizálás sikertelenségei során (Pittaway 2004: 100). Az összevetés ellenkező, további szempontjait a szovjet hegemónián kívüli Finnország története nyújtja. Az ún. „peasant state", „jóléti állami" támogatási rendszerében a településpolitikai hangsúlyt többek között arra helyezték, hogy miként tudják növelni az agrártermelők bevételeit (Granberg 1995: 71–78; Struff 1999; Granberg – Kovách – Tovey 2001). Hasonlóképpen lásd Exner 1997; Humm 1999. A parasztság 20. századi történeti összehasonlítására, a kollektivizálás következményeinek megfelelő súlyú értelmezésére lásd Tomka B. 2009: 58, 179–181, 193. Az egyébként színvonalas, Nyugat-Európában keletkezett (társadalom)történeti összefoglalók alig érintik ezt a kérdést, vö. Fulbrook 2001; Kaelble 2007. Ezen a helyzeten módosíthat a "The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s" című budapesti és berlini konferenciák megjelenés előtt álló kötete.

58 Lenin 1920a: 169, 241; Lenin 1920b: 249–258. A lenini megfogalmazásokra hivatkozó Sztálin az „elmaradott, kistermelői/paraszti mezőgazdaság felszámolásáról" ír, utalva itt is az iparosítás és a kollektivizálás összefüggéseire: „az ipar a motor, a mezőgazdaság viszont az ipar fejlődésének bázisa úgyis mint piac, amely felveszi az ipar termékeit, úgyis mint a nyersanyag és élelmiszer szállítója, úgyis mint a kiviteli tartalékoknak a forrása, melyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a népgazdaság számára szükséges felszerelést behozzuk." (Sztálin 1928: 273–275.)

59 Viola 1996: 3–10; Lewin 1980: 56–57.

Az ellenállás egyben bizonyos mértékig és ideig kohéziós erőként hatott az egyébként többféle értelemben szegregált parasztságon belül.

A paraszti magántulajdon és életforma államosításának „szovjet modellhez" igazodó következményeit a konkrét társadalmi-politikai miliőbe ágyazva kell feltárni.[60] A „szovjet modell" érvényesítése nem jelentette Kelet-Közép-Európa puszta meghódítását, hanem több szinten zajló adaptációs-módosító folyamatok együttese volt.[61] A politikai paramétereket megszabó szovjet döntések utópiái egy egyenlőségre, termelékenységre és munkacentrikusságra alapozó társadalmi formát követeltek meg. Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon" nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A radikális beavatkozások rendkívüli mértékben átszabták a gazdaság és a társadalom világát, ami ellen ismert és ismeretlen, a kutatásban sokszor még feltáratlan módon protestáltak, sőt felkelések törtek ki. Itt nem csupán a teljes kollektivizálásból végül kimaradt Lengyelországban és Jugoszláviában kialakult hatásos ellenállási formákra kell gondolni, hanem például a bulgáriai, romániai tiltakozásra, majd az azt követő brutális represszióra.[62]

A kollektivizáláson kívül alig találunk más, ennyire átfogó témakört, ami a szovjetizálási folyamat kelet-közép-európai jelenségeit egy új típusú beszédmódban értelmezheti.[63] Kézenfekvő kiindulópontja lehet az új értelmezéseknek az a közös történelmi tényező, tudniillik, hogy a parasztság többsége egyértelműen nem akarta a „kolhozt", ami mégis sajátos realitás lett.[64] Másodsorban fontos a kollektivizálás újszerű megközelítése azért is, mert össztársadalmi hatásai miatt ezáltal kiemelhetjük az egyébként sokak számára érdektelennek tűnő puszta agrártörténet – annak is erősen mitizált, pusztán csak a „sikeres magyar modellként"[65] leírt – köréből, ahogyan ez

60 Nézhetjük ezt egyrészt személyes nézőpontból, ahogyan az egykori, nyugatra szökött kolhozvezető 1956-ban publikálta mindennapi tapasztalatait a radikális átalakítás következményeiről (Belov 1998). Tekinthetünk rá a tudományos elemzés perspektívájából is, kifejezetten utalva arra, hogy ebben a rendszerben például a fogyasztás mennyire volt elsősorban politikai döntés, és a társadalom tagjai számára egyfajta „belső emigráció" (Merl 1997b).

61 Bessel – Jessen 1996; Jarausch – Siegrist 1997; Gibianskij 1999; Boyer 2005.

62 Vö. Pittaway 2004: 8–10, 56–61, 98; Dobrincu 2009: 290–293; Iordachi – Verdery 2009: 462–466.

63 Az ideológia- és politikatörténeti szempontok, és az agárpolitika régebbi, de ma is hasznosítható értelmezésére lásd Wädekin 1982: 4–13; Wädekin 1990. Az összehasonlító gazdaságtörténeti kutatások a makromutatók alapján már régtől fogva tárgyalták a kelet-európai „szocialista gazdaságok" jellegzetességeit. A magyar fogyasztás színvonalát Ausztriával összevetve, az 1939 előtti közel azonos helyzettel szemben, az 1960-as évekre már 40%-os lemaradással jellemezték. Ugyanakkor, a szovjet fennhatóság alatti nyolc ország gazdasági növekedést jelző adatai 1970-ben a világ ipari termelési outputjában 30%-ot jelentettek, szemben a 20 évvel korábbi 18%-kal (Aldcroft 2001: 165–180). A „források" ilyen mértékű kisajtolása nyilvánvaló módon összefüggésben van a társadalmi következményekkel is.

64 Panzig 1999.

65 Benet 1997a; Benet 1997b. Arról, hogy 1956 egyik következményeként a gazdasági döntéshozatal miként vált „fogyasztáspártivá", lásd Kornai 1995: 1195.

már elég régen megtörtént a külföldi fogalom-, társadalom- és kultúrtörténeti kutatásokban.[66] Harmadszor, a kollektivizálást célszerű olyan dinamikus folyamatként értelmezni, amely számos olyan összefüggést, jelenséget érint, lefed (például városi hatások, szegénység, proletarizálódás, vagy éppen vagyonosodás, lokális, regionális különbségek, társadalmi részvétel a rezsim felépítésében, alkalmazkodó ellenállás), amelyek tárgyalása szintén hiányterületnek számít a jelenkortörténeti kutatásokban.[67]

A historiográfiai áttekintés, az eddigi eredmények és a fehér foltok számbavételét követően alapvető kérdéseim a következők: Miért és hogyan volt a kollektivizálás mint társadalomtörténeti esemény megrázó, kollektív természetű és struktúraváltoztató? Miként igazolható, hogy a kollektivizálás az egész társadalmat érintette?[68] Milyen egyéni és kollektív viselkedésformák figyelhetők meg a kollektivizálás folyamatában? Ezen, számomra kiindulópontként szolgáló kérdéseken túl a téma közelítésmódjának egyik további problémájára is utalok. Hogyan értelmezzük a visszaemlékezők információit úgy, hogy a történetkutatás írásos forrásokra támaszkodó érvelési kényszerén belül maradjunk?

A korábbi historiográfiai fejezetben idézett szerzői állítások nagy többségében kimondva és kimondatlanul benne van az, hogy az 1956 előtti kollektivizálási kampányok erőszakosságával szemben az 1958 és 1961 közötti teljes kollektivizálás már alapvetően más eszközökkel, de mindenesetre a fizikai kényszerek elenyésző mértékű alkalmazásával ment végbe. Ennek épp az ellenkezőjét állítom, kissé sarkítva fogalmazva azt, hogy egy hadjárat, a belháború logikájából fakadóan, igazából csak a több lépcsős, alapvetően a fizikai erőszak és a társult adminisztratív eszköztár alkalmazásával tudta a megmaradt paraszti tömböt beterelni az állami szektorba. Sőt, egyáltalán nem kisebbítve a korábbi kuláküldözést és a parasztellenes diktatórikus eljárások jelentőségét, de azokhoz képest is átfogóbb érvényű és nagyobb hatásfokú kollektív erőszakalkalmazásra került sor 1958 és 1961 között. Úgy látom, az is megtévesztő lehet a mai kutatások számára, hogy eleve az 1956 előtti Rákosi-diktatúra intézményesült, viszonylag jól látható büntetési formáiból és mennyiségéből indulnak ki (például perek és a bebörtönzöttek száma, kitelepítések).[69] Ugyanakkor háttérbe szorul az, hogy a kádári diktatúra gépezete lényegében ugyanolyan államosítást hajtott végre, csak alapvetően megváltoztatta a módszereit.[70] A kollektivizálás

66 Giordano – Hettlage 1989; Bauerkämper 2002; Ö. Kovács 2003. A kollektivizálás hatásainak szélesebb értelmezéseire (például gyerekszám, mobilitás), sajátos európai különbségeire lásd Tomka B. 2009: 58, 109–111, 179–194.

67 A külföldieknek szánt, magyarországi, átfogó historiográfiai reflexiókra lásd Trencsényi – Apor 2007.

68 A vidék mint a társadalmi terek egyik típusa jelenik meg a következő szerzőknél: Beetz 2004: 151; Csite 1999.

69 Böszörményi 2005; Holopcev – Irha 2003; Hantó 2009.

70 Az „új" ekkor is inkább a „régiből" fakadt, még akkor is, ha először ennek az ellenkezőjére gondolnánk. Az ezzel a jelenséggel is összefüggő represszió, az érdekek, a szenvedélyek, a kihasználás, a racionalitás, az állami irányítás elméleti és történeti kérdéseire is lásd Hirschman 1998: 10, 22–23, 47; Ripp 1990; Ripp 2002.

esetében is az látható, hogy az erőszakos beavatkozás színtereit, szereplőit és konkrét eszközeit sokkal inkább kiterjesztették a „civil világra", azaz sok szempontból láthatatlanná tették az eljárást, az érintettekre a kölcsönös tabusítást is rákényszerítve. A korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest, a társadalom egészének manipulált bevonásával szétterítették a „felelősséget" és a következményeket.

A marxista alapeszmék értelmében a parasztok kistermelőként (tulajdonosként vagy bérlőként) a saját termelőeszközeik felett rendelkeznek, azonban az egyéni termelés jellege miatt sem képesek saját érdekeik megszervezésére. Ebből az alaphelyzetből kiindulva őket másoknak kell vezetniük. Politikai szempontból eleve ambivalens volt a helyzetük, hiszen mint tulajdonosok, egyrészt a kapitalisták rokonai, másrészt mint dolgozók, a munkásokhoz állnak közel.[71] Erre alapozva azután a lenini értelmezésben az árutermelő parasztok már polgári és kapitalista, sőt kizsákmányolói vonásokat is felmutattak. Kollektivizálásuk a lenini-sztálini doktrínában ezért is tűnt elkerülhetetlennek, amely modellben a parasztság így mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg.[72]

Ahogy azt a későbbi fejezetekben látni fogjuk, a pártállami gépezet kifejezetten csak a nyers erőszak révén hódíthatta meg a tervutasításszerűen kijelölt területet, amit több kortársi, ún. alsóbb szintű hivatalos állásfoglalás egyáltalán nem is leplezett. Sok helyen ugyanakkor még ennek ellenére sem ment végbe a kollektivizálás, ami szintén a főállítást igazolja. A „békés eszközök" és ehhez hasonló, a kortársi életszerű szituációkkal szembeni kifejezések használatát nem tartom adekvátnak. A túldimenzionálás szándéka nélkül azt gondolom, hogy a jelenkortörténeti írások jelentős részében egyszerűen sokszor arról van szó, hogy a szükségszerű keveredik a megszokottal, és az előbbi valamiképpen mindig az első helyre kerül.[73] A „szükségszerűség" nézőpontja azután szinte mindig „totális" történelmi helyzetet feltételez, amiből rendszerint kimarad a kortársak – ez esetben valóban nagy tömegének – értelmezése, tapasztalata.[74] Különösen felerősíti ezt a megközelítést az, ha a korszak „végéről" nézzük a történéseket és a jelenségeket.[75]

A kollektivizálás esetében is célszerű a klasszikus szabályt követni, azaz annak tényeit dolgoknak kell tekinteni.[76] Az erőszakos kollektivizálás, még inkább az utána következő időszakok annak a kölcsönös tanulási folyamatnak is a példáit nyújtják, miszerint a hivatalos normák megkerülésének módjaihoz illeszkedő – egyfajta

71 Wittfogel 1958: 426; Maurel 1994.

72 Wittfogel 1958: 427, 443. A sztálinista állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is képeztek ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközségi miliők, fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. Az egyik kutató erre a kapcsolathálóra utalva idézte Sztálint, aki szerint „könnyű bezárni a templomokat, de a parasztok a lelkükben építik fel a templomot." (Wittenberg 2006: 40–41.)

73 Merton 2002: 117.

74 Merton 2002: 562–563.

75 Vö. Kocka 1994a: 34.

76 Durkheim 1978a: 37.

társadalmi – megegyezés teremt hatásköröket és olykor szolidaritást.[77] A pártállami normák világa és azok színlelt követése, kijátszása, mindennapi társadalmi gyakorlata tehát nem képeztek különböző színtereket.[78] Ez a színlelések, a kölcsönös manipulatív képességek és a lehetőségek kihasználásának hálózata. Majd egyszer azt is mérlegelni kell a kutatásokban, hogy a kommunista párt szocializmus projektjében gyakran hangoztatott „népi demokrácia" ígéreteit, így például a „gazdasági és társadalmi felemelkedést" a megszólítottak mennyire vették komolyan, s abból persze miként kívánták kihagyni a „kommunista gyakorlatot".[79] A pártállami ideologikus, propagandisztikus programoknak az ilyen típusú praktikus értelmezése, és az ahhoz mért viselkedésmód többször felbukkan a történeti forrásokban. A közvetlen politikai hatalmon kívüliek ilyen módon is a maguk hasznára igyekeznek formálni az adott – jóllehet ideológiai szempontból ellentétes vagy éppen érthetetlen – programot. A kortársi propaganda-történeteket tehát diakrón módon is ki kell terjeszteni, azt folyamatként célszerű felfogni, ami magában foglalja az üzenetek és a fogadók közötti interakciót.[80] A jelenségek kölcsönhatásos konstellációként való elgondolását a hagyományos szociálantropológiai felfogás is erősíti. Így például a paraszti életvilágok szempontjából rendkívül fontos földtulajdon nem csupán ember és dolog, hanem a jogoknak az összekapcsolódása, amelyek szoros társadalmi és politikai kontextusokban léteznek. Ennek megfelelően az ilyen típusú jogokat a magyarországi paraszti háztartás mint termelő üzem, a piac és az állami szféra együttes rendszerében lehet életszerűen konstruálni.[81]

Összefoglalóan, és a további fejezetek tematikáját is jelezve, a kollektivizálás szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, azonban azt a politikai diktatúra szocializmus projektje és a társadalmi gyakorlat össztársadalmi kérdéssé tette. Fentebb megfogalmazott kérdéseimen túl a kollektivizálás társadalomtörténeti laboratórium[82] jellege foglalkoztat, amelynek révén számos más, itt nem részletezhető általános probléma vizsgálata is szükségesnek tűnik. Ilyen például az, hogy elégséges

77 Amit itt szolidaritásként értelmezek, azt a társadalmi kapcsolatot sokszor nehéz a történeti forrásokkal igazolni. A politikai rendőrség jelentéseiben ez például a következő tipikus megfogalmazásban jelenik meg: „Sajátos vonás az ellenség módszerében a magyarkodó nacionalista demagógia. »Mi magyarok tartsunk össze – hangoztatja a kulák is falun, ne bántsuk egymást. Parasztnak a föld a mindene, ha megválik tőle, ki lesz semmizve. A magyar paraszt nem szereti a közösködést. Természetével ellentétes a termelőszövetkezet. A magyar parasztnak nem jelent fejlődést a termelőszövetkezet.«" Összefoglaló jelentés, Budapest, 1959. február 9. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.7. 1–10.

78 Cerutti 1995: 151–168.

79 Az ún. revizionista értelmezést ennek kapcsán érdemes megemlíteni, miszerint fentről, az állam által kezdeményezett programot a munkások és a parasztok tömegei kívánták. Sok minden összemosódik ebben a torzításban. Lásd például: Suny 2003. Úgy látom, hogy ez a probléma valójában a legitimáció kérdése is, tehát azé, hogy „valamely rend" miként biztosítható (Weber, M. 1987: 60).

80 Gries 2000: 570.

81 Hann 1999: 161–166. A jog mint „elvárások biztonsága" kérdésre lásd Horowitz 1999; Grimm 2000.

82 Az ezzel kapcsolatos identitás és a konfliktusok értelmezésére lásd Erikson 1991: 19, 404–405; Pataki 2001b: 127–155.

magyarázat-e a „szovjet modellt"[83] követve, a pártállami szóhasználatot átvéve, termelőszövetkezetekről beszélni, vagy a kényszerűen létrehozott üzemformákat más adekvát névvel kell illetni? A kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás a szokásos módon magyarázható-e a szovjet típusú „társadalmi mérnökség" programja, a szükségszerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliők, az egyéni civilizáltság foka, még inkább hiánya ugyanakkora szerepet játszott? A kérdés tehát ez esetben nem az, hogy az erőszak kultúrája milyen mértékben volt társadalmi gyakorlat a mindennapokban, hanem az, hogy a politikai hatalmat birtoklók milyen mértékben tekintették normának az általuk generált erőszakot.[84]

A kollektivizálás ideje alatti magyar politikai rendszer egy voluntarista, a társadalomra kényszerített akaraton alapuló diktatórikus modellben írható le. Ebben, a pártállami eszköztár teljes bevetése mellett, az államhatalmi erő sokszorozódását egy újabb kikényszerített társadalmi mobilizációval és részvétellel érték el.[85] Ebből a nézőpontból a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete.[86] Olyan társadalomtörténeti esemény, amelyben a rövid és hosszú időtartamok, lokális és regionális különbözőségek ellenére, megnevezhetők azok a közös történelmi elemek, amelyeket társadalmi önismeretünk inkább negligál.

Jelenkori perspektívából a kollektivizálást célszerű egy szűkebb és egy tágabb jelentéstartalommal értelmezni. Az általában használt, első jelentésében az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és a közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok „összegyűjtését" (*collectio*) értjük alatta. Hiányérzetet kelt azonban az, hogy ebből a meghatározásból mintha kimaradnának az emberek, holott nélkülük nincs értelme a történetkutatásnak. A kiválasztott időszak társadalmi szereplőit igen különböző helyzetben találjuk, ami egyben a kutatási horizontot is kitágítja. A paraszti és falusi társadalom vertikális és horizontális értelemben radikálisan átrendeződött ekkor, a kötet címében található problémakör már csak ezért is messze túllép a szűken vett agrár-, parasztság- vagy falutörténeti kereteken. A kollektivizálás a végrehajtási

83 A viszonyítási alapnak tekintett észak-amerikai és a nyugat-európai iparosításra lásd Scott 1998: 193–222.

84 A patologikus történések tapasztalattörténete önmagában is jelentős kutatási feladat. Vö. Ricœur 1997; Kiss B. 2002; Ö. Kovács 2008a, 2008c, 2008d; Ö. Kovács 2009a, 2009b, 2009c, 2009d, 2009f, 2009g; Ö. Kovács 2010a, 2010b, 2010c, 2010d, 2010e; Ö. Kovács 2012b.

85 A témáról bővebben lásd Ö. Kovács – Kunt G. 2009. A hatalom és az uralom kapcsolatáról lásd Balázs 1998: 21, 67, 221–244; Lánczi 2003: 34–36.

86 A helyi nómenklatúra köréből idézve, az encsi járási párttitkár „frontális helyzetnek", a forrói vb-titkár „idegharcnak", „idegháborúnak" nevezte a tsz-szervezést. A járási pártbizottság mezőgazdasági osztályvezetője szerint: „[v]oltak bizony olyan parasztok is, akik annyira belemélyedtek, hogy bizony közel voltak az idegösszeroppanáshoz." Jelentések a tsz-szervezésről. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, 1960. január 16. BAZML, MSZMP, Encsi JB. 1960. 1.ő.e. 4; 3.ő.e.

módok és hatások révén egyszerre vidék- és várostörténeti jelenséggé vált.[87] Ebben a témakörben a történetkutatási beszédmódok (az eseménytörténettől a kultúrtörténetig) művelőinek mindegyike megtalálhatja a maga kiindulópontjait, ha képes arra, hogy nézőpontot és léptéket váltson.[88]

Visszatérve a magángazdaságok felszámolásának és nagytáblákba történő összevonásának kérdéséhez: történeteink minden szereplője tisztában lehetett azzal, hogy a nagyüzemi gazdálkodást a kiszabott idő- és térbeli keretek között csak kényszerrel lehet elindítani. Ez az a közös pont, amelyhez való igazodás az utókorra maradt írásos és audiovizuális történeti forrásokban meghatározza, sajátos színlelésre késztetve konstruálja a beszédmódokat és viselkedésformákat. Egy másik fontos tényező, a „proletárdiktatúra" létezése, amely a kommunista pártvezetés nyilvánosságra hozott szövegeiben visszatérően szerepel, tehát a kortársi horizontok szempontjából – a mindennapi tapasztalatokon túl – deklarált módon is megjelent. Ebben az esetben mégsem ezt a homlokzatra kiírt elnevezést, hanem a mai nézőpontból, a politikatudományi értelemben vett politikai diktatúra kategóriáját tartom fontosnak a középpontba állítani. Az érdekelt, hogy a forrásokban megjelenő emberek a diktatúrában milyen módon értelmezték a változó helyzeteket? Az erőszakos kollektivizálás jelensége elvileg azt a kérdést is felveti, vajon hol húzódtak a politikai és a társadalmi diktatúra határai, még pontosabban, lehet-e ez utóbbiról igazolt módon beszélni?[89]

A kollektivizálást mennyiségi és minőségi tekintetben is társadalomtörténeti eseményként, dinamikus folyamatként értelmezve, el kell szakadni az eddigi szűk értelemben vett agrártörténeti ábrázolásmódoktól. Arra törekszem, hogy a különböző kortársi értelmezési és gondolkodási horizontokat, azok észlelési, tapasztalati és alkalmazkodási szintjein mutassam be. Elsősorban a kollektivizálási kampány irányítóinak, döntéshozóinak megnyilvánulásait és a lokális terekben érintett társadalmi szereplőknek akkori reagálását figyeltem és próbálom a következő fejezetekben értelmezni.

87 A problémakör a „dekollektivizálás" gyakorlata miatt is a jelenig nyúlik (Hamar 1998; Kovács 2010).
88 A külföldi közelítésmódokra lásd Fitzpatrick 1994; Bodó 2004; László 2006; László 2009; Bárdi – László 2008; Dobrincu – Iordachi 2008; Viola 1996; Bokovoy 1998; Bauerkämper 2002; Oláh 2001; Jarosz 1999.
89 A megfogalmazott kérdések kapcsán a témáról lásd Ö. Kovács 2004a és 2004b; Ö. Kovács 2008a és 2008b; Ö. Kovács – Kunt G. 2009.

III. SZOVJETIZÁLÁS. A KOLLEKTIVIZÁLÁSI KAMPÁNY ÉS TÁRSADALMI GYAKORLAT „SZOCREÁL" KONTEXTUSAI

„Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy nagy tömegeket foglalkoztató tudományos-kutató mezőgazdasági munkánkban nem annyira te tanítod a kolhoz-tagokat, mint inkább ők tanítanak téged."[1]

„Nekünk a dolgozó parasztság nagy tömegeivel együtt kell építenünk a szocializmust, mert, ha előreszaladunk, azaz elszakadunk a tömegektől, akkor sose jutunk el a szocializmushoz. De ebből az is következik, hogy nekünk nemcsak a paraszti termelést kell megváltoztatni, hanem magát a parasztot is."[2]

9. Kérdések

A Sztálin halálát követő időszak és 1956 történései a széles nyilvánosság előtt is világossá tették az 1948-ban elindított kollektivizálás kudarcát. Az 1953-as „új szakasz" belpolitikai fejleményei a radikális társadalomátalakítás terrorját valamelyest felejttették, mindenesetre kevesebb rosszat ígértek a jövőre. A visszatekintő nézőpontból megfogalmazott patologikus agrár- és vidékpolitika, valamint a paraszti társadalom széttörésének jól ismert állomásait itt nincs értelme sokadszorra is részletesen elmondani. Az utókor szemében fokozottan irracionális döntések és jelenségek leltárát csak akkor lehet életszerű közelségbe hozni, az adott térben és időben felhalmozott tapasztalat súlyát mérlegelni, ha egyfajta „laboratóriumként" tekintünk a második világháború utáni szovjetizálás és a diktatúra időszakára.[3] Ahogyan erre már a bevezető fejezetben utaltam, ez a közelítésmód minimálisan is feltételezi, hogy a politikai hatalmat társadalmi miliőjébe ágyazva értelmezzük. Célszerű a „politikát" láthatósági viszonyként felfogni, arra mint színpadra tekinteni, amelynek szereplői akarva-akaratlanul részesei egy társadalmi drámának. Rákosi, a sztálinizmus magyarországi megtestesítője a dramatizálás jelentőségére konkrétan utalt.[4] Az ilyen módon instrumentalizált politikai gyakorlatnak az volt a jelentősége, hogy normaadó lett a ránk maradt forrásszövegek nyelvét tekintve is. Erre az összefüggésre is vonatkozik a fejezet címében olvasható „szocreál" kifejezés. Amit

1 Liszenko 1948: 71.
2 Donáth 1949: 22; Az itt megfogalmazott „új paraszt" figurája a szocialista projekt új ember mítoszához tartozott. Lásd Berger – Berger – Kellner 1973: 124; Scott 1998: 195.
3 Lásd például: Lampland 1995: 16–23.
4 Izsák – Kun 1994: 203.

ma látunk, olvasunk, az egy, a virtuális valóságteremtés sztálinista sztereotípiái szerint formált forrásbázis, amelynek értelmezése számos nehézséget okoz.[5]

A földreformot követő agrárpolitika és a megélhetés rendkívüli nehézségei, majd pedig a politikai diktatúra által intézményesített terror és a nyomában járó összeütközések egyidejűleg sajátos kooperációkat, az alkalmazkodó ellenállás különböző formáit indukálták,[6] így retrospektív nézőpontunk mellett kísérletet kell tennünk az akkori jelenfelfogások és jövőhorizontok értelmezésére is. Egyrészt tudjuk, hogy a szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszőtt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.[7] Másrészt tekintettel kell lennünk arra is, hogy az államosítási, az erőforrásokat központosító folyamatokban a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezték meg az állam parancsait, mert az állam maga jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos, testbe vésett jelensége.[8] E felismerésből kiindulva célszerű felvetni az „alkalmazkodó ellenállás" mindennapi formáival (például munkalassítás, álengedelmesség, névtelen fenyegetés) kapcsolatos bármilyen teoretikus és reáltörténeti kérdést.[9] Témánk szempontjából szükséges James Scott ismert, ám magyar miliőkben alig kutatott értelmezésének adaptálása, aki szerint „[a] paraszt az állammal, mint munkaadóval, felvásárlóval, ellátóval, pénzkölcsönzővel, munkavezetővel, gazdasági főnökkel és adóbehajtóval szembesül."[10] Kérdés, hogy a kollektivizálás során a magyarországi parasztságnak csak ezekkel az évszázados kihívásokkal kellett-e szembenéznie?

5 Az agitációs propagandára és a szocialista realista jellegzetességekre lásd Győrffy 2009: 55–86.
6 A „társadalmasodás", a „szintézis" korai szociológiai megfigyelésére lásd Simmel 1973b: 261.
7 Bourdieu 2002c: 27.
8 Bourdieu 2002a: 108–109.
9 Scott 1985; Scott 1996: 109–110. Kiváló elemzés a témáról: Oláh 2001: 199–252.
10 Scott 1996: 117.

10. Új politika?

> „Az elkobzott cséplőgépekkel kapcsolatosan említésre méltó, hogy dolgozó parasztságunk megelégedéssel vette tudomásul az elkobzásokat, egy község volt, Tarnaörs, ahonnan elvtársaink is kiküldöttségileg jöttek az alispán elvtárshoz, előadták, hogy szeretnék, ha Orczynak (volt báró) visszaadná az alispán az elkobzott cséplőgépet. Az alispán elvtárstól aztán kaptak egy előadást az osztályharcról, amelyben úgy megmosta a fejüket, hogy a Megyebizottságra már nem mertek eljönni."[11]

1945-ben, amikor nem csupán a földet, hanem a „politikai hatalmat is parcellázták",[12] a Vörös Hadsereg jelenlétével nyomatékosított szovjetizálási esélyeket a kortársi országgyűlési szónokok saját pártjuknak megfelelően értelmezték.

A háború előtti időszak agrárszakértőjének, Kerék Mihálynak elvi szempontjai – függetlenség, felelősség, szakszerűség – a legkevésbé látszottak érvényesülni.[13] Ez kiderült az egyik vita során is, amikor a nagybirtokrendszer megszüntetéséről szóló kormányrendelet végrehajtásáról volt szó.[14] A kommunista párti Donáth Ferenc „új honfoglalásról", a „feudális reakciónak az országvezetésből való teljes kikapcsolásáról", Bencze Imre a kisgazdapárt részéről a végrehajtás visszásságairól, a szocdem Szeder Ferenc a kommunista párt élen járó voltáról szónokolt, tudniillik e pártnak voltak meg leginkább az eszközei az irányításhoz.[15] A parasztpárti Kovács Imre az „ezeréves per", a „kiáltó igazságtalanság" végéről beszélt.[16] Füzesséry István a Polgári Demokrata Párt nevében attól tartott, hogy a „»koldusgazdák« száma fog gyarapodni, mert akármilyen szép is a szövetkezeti gondolat, félünk attól, hogy a magyar paraszt lelkétől idegen marad. […] Félünk attól, hogy a szövetkezeti termelés az első alkalommal kiszántja a határkarókat, mert a nadrágszíjföldeken szövetkezeti termelést folytatni nem lehet. (Nagy Imre földmívelésügyi miniszter: Mit ért hozzá? – Zaj a kisgazdapártban) Eltűnik a föld tulajdonjellege (Zaj. – Az elnök csenget.) és a szövetkezeti termelés következtében a magyar parasztból rabszolga lesz".[17]

Egy másik kortárs, Bibó István, a demokratikus átalakulás mellett elkötelezett, és kivételes erkölcsi érzékű jogász és politikus 1945-ben a következőképpen fogalmazott: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok

11 Heves Megyei MDP-jelentés, 1949. június 29. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 00540.
12 Kovács Imre, parasztpárti képviselő megfogalmazása. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 11-i vitája (Balogh 1980: 117).
13 Kerék 1939: 472. Más időpontban és más nézőpontból, de hasonló jelenségekre utalt: Veres 1948: 9–19, 198–205.
14 A földreform végrehajtására és hatásaira lásd Harcsa 1996; Honvári 1997; Szakács 1998a.
15 Ez a megállapítás a földreform végrehajtásának radikalizálására is vonatkozott (Szakács 1998a: 291).
16 Balogh 1980: 94–117.
17 Balogh 1980: 130.

nem indokolják egyik félelmet sem".[18] Figyelmesen olvasva a szövegét, az utolsó félmondatban Bibó mintha figyelmen kívül hagyta volna a kollektív tapasztalatot, hiszen másutt azt írja, hogy a magyarországi „felszabadulási élmény" együtt járt a „megszállás tapasztalatával".[19]

Az eddig feltáratlan helyi források és a visszaemlékezések egy addig nem tapasztalt tömegjelenség által kiváltott magatartásváltozásról szólnak.[20] Bibó egyébként ugyanezt az általános tapasztalatot fogalmazta meg, hiszen ő is láttatja azt, hogy mennyire „válságba jutott az országnak a megszállókhoz való viszonya." Az „idegen" hadsereg szerinte is „kalkulálhatatlanná" vált.[21] A második világháború végének ezt a kollektív tapasztalatát semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha le akarjuk írni és meg akarjuk érteni a falusi társadalmi reakciókat.[22] Rendkívüli fontossága van az egyéni és kollektív magatartásmódok alakulásában a „kommunizmus", „1919", a „kolhozosítás", a „felszabadulás", a „megszállás" – eddig rendszeresen fel nem dolgozott – konkrét, lokális-regionális tapasztalatainak.[23] Ezt a tényezőt nem csupán a későbbi magyar politikai diktatúra előtörténetében lehet megfogalmazni, hiszen az egy közös kelet-európai szálhoz kötődik.[24] A szovjet katonák ekkori erőszakosságai, és főként a nők megerőszakolása, tömegek elhurcolása malenkij robotra és a Gulagra, a ki- és áttelepítések mindenki számára nyilvánvalóvá tették, hogy a háború vége egyúttal egy másik, kevésbé gyötrelmes időszak kezdetét is jelenti.[25]

Ez esetben is utalni kell ugyanakkor arra, hogy – mint minden traumatikus jelenségnél – a háború archaikus-patriarchális tudata és az emberi alkalmazkodóképesség, vagy éppen a sikeres elbújási akciók, esetleg az erőszak hiánya, majd pedig időbeli kiszámíthatósága és a felejtés természetessége részben feldolgozhatóvá tették a történéseket. A történetkutató ma már sokszor csak a hallgatást, vagy éppen az intellektuális-érzelmi megközelítést és a megértést konstatálhatja.[26] Az egyes településeken a szovjet parancsnokok részéről hozott rendkívüli intézkedések, így például az, hogy ekkortól a politikai szempontok végképp elsőbbséget jelentettek a szakmaival szemben, egyben új szervező tényezőkké lettek. A rendőrségi egységek más országokban is a megszálló politikai hatalom végrehajtó szerveként kezdtek el tevékenykedni.[27]

18 Bibó 1986: 15.
19 A korabeli, akkor titkosított és a szovjetek által ellenőrzött belső kommunikációban is utalások vannak erre (Izsák – Kun 1994: 53, 57–76). A diplomáciatörténeti szempontokat lásd Borhi 1997; Rainer 1998; Romsics 2000: 272–276.
20 A historia domus településenkénti bejegyzései jelentik az egyik fontos forrástípust.
21 Bibó 1986: 15–18. Bibóra és a kortársi politikai gondolkodókra lásd Litván 1998: 171–184.
22 Tájnyelvben leírt tapasztalatokra lásd Szilágyi M. 1990.
23 A lokális forrásokra lásd Bödő – Czetz 2009.
24 Pittaway 2004: 14, 31–33.
25 Gulyás – Gulyás 1987–1989; Erdmann 1990; Tóth Á. 1993: 51–86; Pető 1999; Dobos é. n: 27–51; Stark 2008; Tóth Á. 2008; Bognár Z. 2009: 13–72; Bognár Z. 2010: 30–59, 294–300.
26 Pető 1999.
27 Bessel 1999; Lindenberger 1999a; Lindenberger 2003: 89–81.

A történéseket a lokalitások nézőpontjából szemlélve, a helyi, politikainak mondott érdekszövetségek hosszú időre meghatározták az egyes társadalmak világát. A magyar társadalom új típusú politikai mobilizációja az 1945. évvel kezdődött meg.[28] A földigénylő, igazoló és a nemzeti bizottságok összetételét alapvetően felülről határozták meg.[29] A háború végét társadalmi és politikai értelemben sokan „felszabadulásként" élhették meg, azonban az ehhez a komplex és eléggé kaotikus helyzethez társuló kézzelfogható tapasztalat, a szovjet birodalmi terjeszkedés révén, a Vörös Hadsereg biztosításával végbement új megszállás volt. Ezt az ambivalens helyzetet a korábbi uralmi rendszerek üldözöttjei, mindenekelőtt a magyar zsidóság kirekesztett és a holocaustot túlélt, bár megosztott csoportjai élhették meg felszabadulásként.[30]

A sokak számára csak közvetítés révén (például újság, rádió) megismert új rendeleti, politikailag instrumentalizált nyelvben a legveszélyesebbnek az bizonyult, amikor valakire rásütötték a „demokráciaellenességet".[31] Ha csak illusztratív példaként tekintünk az 1948 előtti rendeletekre, és azt kérdezzük, hogy mennyire szabályozták, pontosabban: miként cenzúrázták a közbeszédet, akkor e vizsgálat egyik területe a mozikban vetíthető filmek köre is lehetne.[32]

Magyarországon az 1940-es évek második felétől a kommunista párt mind a központjában, mind pedig a területi, lokális egységeiben azon elv szerint igyekezett működni, amit ténylegesen és közismerten az MDP 1948. évi programjában fogalmaztak meg.[33] Mindez, sajátos „magyarosítás", önszovjetizálás révén illeszkedett a kelet-európai szovjetizálás általános folyamataihoz, amelyek alapvetően a Szovjetunióban kialakult intézményesülési formák és módszerek importálását jelentették. Ennek kétféle aspektusát célszerű kiemelni, egyrészt a szovjet területszerzési, uralmi gyakorlatot, másrészt a modernizáció szovjet, sztálinista típusú stratégiáját.[34]

28 1945-ben alapvetően megváltozott a politika nyelve, „kizáródott belőle az 1944-re uralkodóvá vált jobboldali radikális regiszter, s dominánssá vált egy korábban csak kevesek által beszélt »dialektus«, a marxista pártok nyelvezete. 1947-től fokozatosan felszámolódott a nyilvános politikai véleménykifejtés tere" (Takáts 2007: 136). Vö. Szabó Márton 2007; Bódy 2008; Jobst 2009: 179–191. Az ekkori, demokráciával kapcsolatos jelen- és jövőképekre lásd Rainer M. 2005; Standeisky 2005. A „földosztásos földreform" és a „merkantil gazdaságpolitika" összefüggéseire lásd Tagányi 1999: 89.
29 Az ún. „igazoló eljárásokat" rendeletben 1948. október 28-án szüntették meg. *Magyar Közlöny*, 11.200/1948. sz. r. az igazoló eljárások befejezéséről. 241. Az eljárások kezdetére, az átpolitizálás jellegére lásd Szöllösi-Janze 1991; Szakály 2008. A „káderlapos demokratizálásra" lásd Gyarmati 1992.
30 Győri Szabó 1997: 71–112; Karády 2002.
31 *Magyar Közlöny*, 750/1947. M.E. sz. r. (1947. január 21. 213–214.)
32 *Magyar Közlöny*, 311.438/1947. B. M. sz. körrendelet az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság által 1947. január 5-től 11-ig megvizsgált filmek közzétételéről (1947. január 21. 224.)
33 Lásd Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 15–32. A lokális politikai hatalom és a hivatalos nyilvánosság számára szabályozták a „felszabadulás" államilag elrendelt kultuszát is. Ennek egyik általános példáját jelentette a falusi főterek tervutasítás szerinti, és sorozatban megépített szovjet hősi emlékműveinek és gondozásának feladata. *Magyar Közlöny*, 1949. január 28. 21. sz. 1949. évi I. tc. a szovjet katonai emlékművek és hősi temetők céljára szolgáló ingatlanoknak községi (városi) tulajdonba vételéről; Bánóczi 1998: 266–268; Prakfalvi 1998: 293–295; Pótó 2003.
34 Rees 2008: 1–3. A modernizációs értelmezések egyes kérdéseire lásd Gyekiczky 1993: 63–77.

A szovjetizálási projekt állami szabályozásban megjelenő elemei közül célszerű néhány példát hozni a mindennapi élet területéről.[35] Az új kultuszteremtés és a régi kultuszok eltörlésének szándékával, a tömeglojalitás megszerzését célzó intézkedés volt például az az emlékbélyeg-sorozat, ami a „Magyar–Szovjet Művelődési Társaság javára szolgáló 100%-os felárral 3 értékből" állt: Lenin arcképéből, egy ötágú csillag fehér mezőjében a gellérthegyi emlékmű nőalakjából és Sztálin marsall arcképéből.[36] Mindez összekapcsolódott a „takarékos jelen – boldog jövő" kampánynyal és kommunista szimbólumaival,[37] vagy a „Munkaversennyel győz a hároméves terv" című film kötelező vetítésével.[38] A „terv" úgy is értelmezhető, mint a politikai hatalmat gyakorlók egyik fegyelmező eszköze, ezért is propagálták az élet minden területén.

1948 elejétől újabb fegyverként szolgált – a „demokratikus szellemű megújulás" álarca mögé rejtett – azon rendelet, amelynek alapján a közigazgatásban új tanfolyamok elindítását irányozták elő.[39] Néhány nappal az MDP hivatalos megalakulása után, valamint és feltehetően az éppen ekkor lezáruló koncepciós Pócspetri-perrel és az egyházi iskolák államosítási akciójával összhangban jelent meg egy, a hallgatás kultúráját felerősítő rendelet.[40] Ennek egyik lényeges pontja alapján a két vagy több személy jelenlétében elhangzott megfogalmazásokat akadályok nélkül minősíthették „híresztelésnek", a „demokratikus államrend vagy köztársaság illetőleg annak

35 Külön kutatási feladat lenne a különböző területeken tevékenykedő „magyar-szovjet" gazdasági társaságok (például Magyar–Szovjet Nyersolaj Rt.), és a részükre adott hosszú távú (15 éves) adó- és illetékkedvezmények köre. Lásd a *Magyar Közlönyben* megjelent cégek nevét, így például: 1947. április 12. (82.)

36 *Magyar Közlöny*, 266.700/1947. A közlekedésügyi miniszter rendelete a feláras bélyegsorozat kibocsátására (1947. október 26. 243–244). A propagandabélyegekre lásd Kunt G. 2008: 384–387. A szimbólumok lecserélésének értelmezésére lásd Harrison 2000: 202–203.

37 *Magyar Közlöny*, 265.600/1947. A közlekedésügyi miniszter rendelete az általános forgalmú takarékossági postabélyegek kibocsátására. (1947. október 26. 243–244.).

38 *Magyar Közlöny*, 5.080/1948. sz. miniszterelnöki rendelet, 1948. május 4. 101. Az 1947-es hároméves tervet (XVII. tc.) kiemeltnek nyilvánították, és a tömeglojalitást ilyen módon is erősítették a Magyar Munka Érdemrend és Érdemérem adományozásával. Ennek szimbólumai: az ötágú vörös csillag, fogaskerék búzakalász. *Magyar Közlöny*, 1948. július 21. 163. A kultuszteremtés egyéb példái: *Magyar Közlöny*, 9.860/1948. sz. miniszterelnöki rendelet a „Százéves a honvédség" c. film kötelező bemutatása tárgyában. Rendelet az új bélyegekről. *Magyar Közlöny*, 262.800/1948. sz. közlekedési miniszter r. 1948. október 14. 231.

39 *Magyar Közlöny*, 36.500/1947. sz. belügyminiszteri r. a közigazgatás demokratikus szellemű megújításával kapcsolatos képesítő tanfolyamokról. 1948. február 10. 33.

40 Belügyminiszteri utasításra a járási főjegyzők a harangozás ellenőrzését is ellátták. A Pócspetri-per során a községi vezetőket felszólították, hogy figyelmeztessék a katolikus papokat: „ha a harangozással kapcsolatban rendzavarásra kerül sor, ezért a plébánosokat fogják személyileg felelőssé tenni, és az intézkedéseket ellenük azonnal foganatosíttatni fogják." Az egyes településeken megszerveződő „testőrgárdákkal" kapcsolatban arra is utaltak a főjegyzői fenyegetések, hogy a „testőrgárdát a reakció fedőszervének és illegális államellenes alakulatnak" tekintik. Ezek feloszlatásának elmulasztása esetén a papnak és az abban résztvevőknek internálás járt. Az aszódi járási főjegyző körlevele, 1948. június 16. PML, V. 1042. Galgamácsa, „Bizalmas ir." 1.d. 2.409/1948. kig. A perre lásd Mikó 2008.

intézményei iránti" „megvetésnek", „nemzetközi megbecsülése csorbításának". A hallgatás kultúrája mellett a feljelentés kultúráját is meg kell említeni, amelynek – a múltbelieken túli – új típusú gyakorlatához tartozott a rendelet szerint az is, hogy a feljelentési kötelezettség alól csak az mentesített, ha az illető hozzátartozójáról volt szó.[41] A társadalom tagjainak önszerveződését tette egyéb módon lehetetlenné az egyesületeket megszüntető rendelet.[42]

A kommunista párti diktatúra jellegadó, de egyébként nyilván múltbeli politikai gyakorlatokra támaszkodó 1948. szeptemberi, emberi jogi korlátozó intézkedései közül illusztrációként említek meg egy további társadalmi fegyelmezési eszközt. A tanulók korábbi, „magaviselet" és „rendszeretet" szerinti osztályzatai helyett innentől kötelezően csak a magaviseletre kellett a következő szempontok szerint jegyet adni: „a tanuló magatartása az iskolában és az iskolán kívül milyen mértékben felel meg az erkölcsi, továbbá a népi demokratikus és a nemzeti szempontból támasztott követelményeknek."[43]

Mint érzékelhető volt, a különböző célú és módszerű, az életvilágok eltérő színpadainak ellenőrzése, sőt a gyerek-család-iskolai szocializációs folyamatokba való behatolás révén valóban kezdett formálódni egy „új embertípus", még inkább új emberi kapcsolatrendszer, amely az országban maradókból kikényszerítette a többes identitást, az új típusú, színlelt alkalmazkodási formákat. Aki elhagyta az országot, annak hozzátartozóit – sőt, az illető személyt is – sakkban tartották, mert a távozók nevét a nyilvánosság elé tárták.[44]

A szovjetizálás kategóriája sok olyan további rendelkezést is tartalmaz, amelyek a mindennapok világában közvetlenül nehezen azonosíthatók. Kutatói szemmel ugyanakkor számos előírást találhatunk, amelyek az életkeretek korlátozásáról tanúskodnak. Ilyen volt például a papírtakarékosságra hivatkozó, valójában egy újabb ellenőrzési, fegyelmezési eszközt is teremtő abszurditás, amely szerint írógépelésben is a legsűrűbb – egyes – sortávot kellett alkalmazni.[45] A háború alatti beszolgáltatási rendszer pressziója fokozódott, ennek közismert példái a zsírbeadási rendeletek és utalványok.[46] Az állandó ellenőrzés és korlátozás, a kriminalizálás

41 *Magyar Közlöny*, 6.660/1948. sz. kormányrendelet a demokrácia ellen irányuló magatartást tanúsító munkavállalók munkaviszonyának azonnali hatályú felbontásáról. 1948. június 16. 134. Lásd még: Palasik 2000: 290–304; Kahler 2008: 20–23.

42 *Magyar Közlöny*, 1948. július 14. (157.)

43 *Magyar Közlöny*, 9.500/1948. sz. vallás- és közoktatásügyi, a földmüvelés, kereskedelmi és szövetkezetügyi miniszter rendelete a tanulók minősítéséről és tanulmányi előrehaladásáról. 1948. szeptember 18. (210.)

44 Ez különösen a volt elit tagjaira vonatkozott, vö. *Magyar Közlöny*, 1948. szeptember 18. (210.)

45 *Magyar Közlöny*, 26.010/1948. sz. Anyag- és Árhivatali körrendelet a papírtakarékossági megbízottakról. 1948. március 23. (68.)

46 Lásd például *Magyar Közlöny*, 2.980/1948. sz. kormányrendelet a zsiradék beszolgáltatásáról. 1948. március 28. (73.) Különösen a kulákokat sújtó zsírbeszolgáltatás mértékére lásd *Magyar Közlöny*, 106.660/1948. sz. földművelésügyi miniszter rendelete a magánfogyasztás céljára levágható sertések számának megállapításáról. 1948. november 26. (261.)

mellett a másik oldalon megjelent egy oldás is: 1948 márciusában megszüntették az égetett szeszesitalok – 1921-ben betiltott – vasárnapi árusítási tilalmát.[47] Az ennek nyomán is erősödő negatív társadalmi hatások leírása, mérése később a demográfusok, szociológusok, szociálpszichológusok és történészek visszatérő témája lett.[48]

11. Vidéki miliők 1945 után

A politikai-hatalmi átrendeződés és a fentiekben illusztratív módon, kronologikusan rendszerezett beavatkozás történetei mellett szükséges lenne rendszeres kutatásokban feltárni a háború utáni vidéki miliőket. A kortársi kontextusoknak a megismerése céljából a következőkben – a minden megyében fellelhető dokumentációból válogatva – több olyan, Abaúj-Tornából írt jelentést ismertetek, amelyek a kommunista párt küldöttjeinek nézőpontjából keletkeztek. A ránk maradt szövegek ennek megfelelő, célzott „felderítési" beszámolók az „erőviszonyokról". Külön kiemeltem azokat a részeket, amelyek a közellátási állapotokra és a megélhetési formákra, az állami rendeletek normaszegéseire vonatkoznak.

Abaúj-Torna megye pártpolitikai támogatottság tekintetében 70 százalékban kisgazdapártinak számított. Az országban mindenütt tapasztalható közellátási problémákból és az állami szabályozás hiányaiból is fakadóan továbbélő gyakorlat volt az árpából és kukoricából készített, „szlovákiai" szesztermékek árusítása. A malomtulajdonosok megítélése egységesnek látszott, a pártküldött jelentésíró szerint is ők azok, akik a „közismert módra rabolják a földtulajdonosokat."[49] Hasonlóan szó esett zugtímárokról, olajütőkről, cserealapon üzletelő, igen nagyszámú kereskedőről, akiket az illető azért „csodál", mert „napokat ülnek az üzletben üres pultok előtt és mégis megélnek." Az ekkor igen kezdetleges agrártermelést alapvetően meghatározó vetőmagellátás anomáliái itt is rendszeresen előfordultak. Az ebből fakadó hátrányos helyzet elsősorban az újgazdákat sújtotta.[50]

A „fentről" érkező politikai beavatkozások, helycserék és az azokhoz való kényszerű alkalmazkodás ebben a térségben különösen sokakat érintett. A közigazgatásban „tisztogatásnak" nevezett eljárások 1946 márciusában már a befejező szakaszba

47 *Magyar Közlöny*, 12.100/1948. sz. kereskedelem és szövetkezetügyi miniszteri rendelet az égetett szeszesitalok vasárnapi árusítási tilalmának feloldásáról. 1948. március 27. (72.)

48 Andorka 1994a; Józan 1994; Kopp 1994; Kopp – Kovács 2006; Tomka B. 2009.

49 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 4–9.

50 „Sajnos a megye területén a termelési bizottságok a gazdagparasztok kezére kerültek túlnyomó részben. Nem kapnak az újgazdák hathatós támogatást, sőt, hajmeresztő uzsora dühöng. Pl. 1 liter üzemanyagért, írd és mondd, 5 kg búzát kellett egy szerencsétlen újgazdának fizetnie, melyet uzsoraszerűen szerzett a gazdagparasztoktól. A traktorok elsősorban a gazdagparasztok földjét szántják, és ehhez számítva a hatalmas vetőmaghiányt, meg kell állapítani, hogy a termelési bizottságok kapott jogkörükkel egyáltalán nem élnek, vagy hogy éppen ellenkező célra használják, mint az kívánatos volna." MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 4–9.

értek. A köztisztviselők igen jelentős része Kassáról települt vissza, akiknek a viselkedése „február 1. után nagyrészben egy csapásra megváltozott, de igen tekintélyes hányada a legvadabb rémhírek kovácsolásával próbál a lelkekben anarchikus állapotokat teremteni." A „rémhírek" szerepével másutt még foglalkozom, annyit azonban itt is meg kell említenem, hogy a „tisztogatások" tényleges gyakorlatára rendszerint az volt a jellemző, hogy az elbocsátásokról néhány ember döntött. Erre egyértelműen utal a következő mondat is: „Ugyancsak segítségemre van a rendőrség politikai osztálya is. Végül sikerült megnyerni két olyan közigazgatási funkcionáriust, akik jól ismerve »kollégáik« üzelmeit és népellenes cselekedeteiket, maguk is igen hatékonyan közreműködnek a tisztogatási munkában."[51]

A Vörös Hadsereg jelenlétében a szovjetizálás egyik legláthatóbb pillére a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciók elfoglalása volt. Az Abaúj-Torna megyei rendőrség kommunista párti befolyásáról a jelentéskészítő azt írta, hogy „[k]ezünkben van a legfontosabb rendőrségi pozíciók igen tekintélyes része. Így az őrszemélyzeti parancsnok, politikai osztályvezető, őrszemélyzeti parancsnokhelyettes, valamint 9 járási pozíció." Ezzel szemben a nemzeti bizottságokban „nyomasztó kisgazda fölényt" tapasztalt, amely vármegyei bizottság 1945 tavasza után csak 1946 elején ült össze ismét. A megyei döntéshozatalban és törvényhatósági állások betöltésében erőteljesen érvényesült a kommunista párt befolyása.[52]

A kommunista párt jelentésírója az antiszemitizmus jelenségét a következőképpen jellemezte:

> „Ennyire még a nyilasok alatt sem tombolt, merem állítani, nem gyűlölték a zsidóságot a deportálások idején annyira, mint most. Ennek két oldala van. Az egyik, a reakció nagyon ügyesen használja fel ezt a fasiszta módszert, azonban egy kétségtelen, hogy a hazatért zsidóság egyáltalán nem kíván beilleszkedni a demokráciába és népellenes állásfoglalást tanúsít. Aránylag kevesen vannak, akik hitet tettek a demokrácia mellett. Igen kemény harc folyik az antiszemitizmus ellen, nemcsak külső, de belső pártvonalon is. A legjobb elvtársakról kell megállapítani, hogy antiszemiták."[53]

Az idézet több kontextusra is rávilágít, amelyben megjelennek a múltbeli hagyományos elemek és az új társadalmi-politikai élethelyzetek vonásai. A történetkutató, ha nem csupán ellentétes kategóriákban gondolkodik, valóban „egyidejűségeket",

51 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 4–9.

52 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 4–9; „Linka elvtárs munkájának eredménye az, hogy sikerült pártunk számára biztosítani az alispáni széket. Beregszászi Sándor személyében egy jóindulatú, de gyönge kezű elvtársat kapott a vármegye. Megfelelő segítőtársat még nem találtunk. Közigazgatási összekötő ő lesz. Községi önkormányzatokban a kommunista frakció kiépítése még meg sem kezdődött. Először a felső irányítást tervezzük, hogy az egész megye területén egységes irányítás szerint dolgozzanak a kommunista frakciók." MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 10–13.

53 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 4–9.

egymásra rétegződött viselkedés- és mentalitásbeli jegyeket talál. E kortársi kontextusokban fellelhető a tényleges faji alapú és funkcionális antiszemitizmus, a zsidósors tragikussága, a kommunista párthoz kötődés vagy éppen távolságtartás, valamint az azon belüli antiszemitizmus is.[54]

Ha a háború utáni létformák megértésére törekszünk, és nem csupán egyenes vonalú, mintegy tervszerű politikai eseménysorokat látunk a történetekben, akkor különösen meghatározónak tarthatjuk azt az alaphelyzetet, amit a kortársak a fizikai állapotokról és a pártszerveződés életszerűségéről észleltek. Ismét egy kommunista párti jelentésírót idézek 1946 márciusából:

„A megyebizottság fázott és éhezett a szó legszorosabb értelmében. [...] Csupán a párttagságra támaszkodhattunk, annak ellenére, hogy az előző vezetők szétzüllesztették a pártot, és a széles tömegek szemében a legsúlyosabban kompromittálták. Csapszék volt a párt, és tagjai között jó néhány züllött, iszákos személy volt a szóvivő.[55] [...] A párt közutálatnak örvendett megyei viszonylatban, rossz vezetői révén, és sok párttag letagadta tagságát, és a legutóbbi jelentések alapján megállapítható, hogy az 1945. októberi, valamint 1946. januári taglétszám, mely 4.100 párttagot mutat ki, egyáltalán nem fedte a valóságot, ugyanis mi nem tudtunk több párttagot kimutatni, mint 2.200-at. Ez a két szám mindennél jobban mutatja a való helyzetet. Bódvaszilas, Encs, Gönc, járási titkárok nélkül állt. Csupán két járásban volt járási titkár."[56]

Az abaúj-tornai mintavétel alapján – a több helyen hangoztatott tétellel szemben – úgy tűnik, hogy 1946 elején a földhöz juttatott rétegek és a nincstelenek nem voltak „természetes szövetségesei", tényleges „tömegbázisa" a kommunista pártnak. A helyzetfelmérést végzők szerint az újgazdák mintegy kilencezer fős és a birtoktalanok ötezer fős tömbje ekkor még a „szervezési politika főbb célját" jelentette. A jelentés szerint egyértelmű volt, hogy ez a társadalmi csoport a falusi miliőkből puszta agitációval elérhetetlen a kommunista párt számára: „igen nagy nehézségekkel kell megküzdeni az ifjúsági szervezőnek, ugyanis az a reakciós papság, tanítóság kezében van." Más szempontból illusztrálja a motiváció- és legitimációhiányt az, hogy a „nagy problémának" tartott rendszertelen tagdíjfizetést természetbeni juttatásra javasolták átváltani. Mint írták, „sokan emiatt is távol maradnak a pártunktól." Hasonlóképpen látták a pártsajtó, és különösen a parasztságot megszólítani hivatott

54 A különböző történeti értelmezésekre is lásd Standeisky 1992: 284–308; Szakács – Zinner 1997: 242–254; Győri Szabó 1997; Apor P. 1998; Karády 2002; Gerő 2004: 279–283.

55 Az *Abaúji Szabad Nép* című lapot a pártvezetés három szám után megszüntette, mert a lap „sok hibája" közül az egyik legfőbb, hogy a főszerkesztő „nyilas gyanús volt". MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 10–13. A kommunista párttagság történeti forráscentrikus ábrázolására lásd Kende – Somorjai 2000.

56 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 10–13. Az 1945-ös helyi politikai hatalomátvételre, kölcsönös eltulajdonításokra, visszaélésekre, nemi erőszakot is magába foglaló brutalitásokra sok példát találhatunk, így például: BAZML, XXXV/1. 41.f. 2. I/1.ő.e.

kiadványok szerepét. Ezeket a propaganda szempontjából azért vélték fontosnak, mert egyértelműen úgy látták, hogy a gazdák „földmunkás szakszervezeti" beszervezésére – a kommunista párttaggá válással szemben – nagyobb esély volt. Mindazonáltal, a mindennapi állapotokat illusztrálva, a jelentésíró legfontosabb kérése az volt, hogy a kerékpárokat és az ígért egy darab gépkocsit utalják ki a megyei pártapparátusnak, hogy rendszeres jelenlétük hatékonyabb legyen.[57]

Az MKP helyi jelentésírója szerint a számukra stratégiai jelentőségűnek gondolt B-listázások során „hatalmas politikai kudarcot szenvedtek". Ezt többek között az alapján mérték le, hogy például az Encsi járásban egyetlen személyt sem tudtak feltetetni az eltávolítandók névsorába, vagy sokakat visszahelyeztek állásukba. A frontbeszámolók stílusában fogalmazott szövegekből a döntéshozói és közvéleményformálói helyzetben lévő személyek lépéseiről és kapcsolatairól tanúskodik egy másik példa. Győzelemnek minősítették, hogy „[s]ikerült megszerezni Pártunk számára a megyei cserkészparancsnok Pap Lajost, aki a jövőben a MADISZ szervezését fogja végezni és irányítani, igen eredményes munkát fejt ki." Az új típusú kádergyűjtést tehát egy olyan miliőben kell értelmezni, amelyben a többes kötődések voltak jellemzőek, az MKP-tagok ezen beszámoló szerint is többségében vallásosnak minősültek.[58]

A politikai rendőrség (ÁVO) vidéki osztályai összetételének vizsgálata szintén a jövő kutatási feladatai közé tartozik.[59] A szikszói ÁVO-ról készült kimutatásban azzal foglalkoztak, hogy ki mennyire megbízható a kommunista párt számára, jóllehet a 28 főből 25 az MKP tagja volt. Áthelyezéssel és elbocsátással toroltak meg olyan kapcsolatokat, amelyek korábbi „nagytőkésekhez", vagy éppen földbirtokosokhoz kötődtek.[60] A rendőrség összetételéről 1946. augusztus 20-án készített kimutatásból az látszik, hogy pártpolitikai kötődések alapján a vezetésben nem a kommunista pártnak volt a legfőbb befolyása. A főkapitány szociáldemokrata, az öt járási kapitány közül négy pedig kisgazda volt. Az MKP sokkal nagyobb szerepet játszott a nyomozó csoportban. Összességében, a 83 rendőrségi tiszt, alkalmazott 30,2 százaléka kommunista, 30,2 százaléka kisgazdapárti, 20,4 százaléka szociáldemokrata, 3,6 százaléka pedig parasztpárti kötődésű volt. A tiszti személyi állomány 15,6 százaléka pártonkívülinek számított.[61] Ezen túl igen nehéz feladat a rendőrségen tevékenykedők

57 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 10–13. A tagdíj másutt sem játszott szerepet: Vida 2008: 9.

58 MKP-jelentés, Szikszó, 1946. áprilisa. BAZML, XXXV/1. 41. II. 5.ő.e. 20–28. Egyes országos felmérések szerint a római katolikus egyházközségi képviselőtestületi tagok 50–60%-a (!) az MDP-hez tartozott 1948-ban. Idézi Gyarmati 2000: 121.

59 Az eddigi eredményekből lásd Szakács – Zinner 1997: 105–136; Krahulcsán – Müller 2009. Tanulságos példa a vidéki politikai rendőrség konferenciájának 1945. október 1–3. jegyzőkönyve (165–227.). A hírhedt gyömrői politikai gyilkosságok történeti forrásfeltárására lásd Palasik 2010. Az MKP térhódítását Szolnok megyében is elsősorban a rendőrségen belül lehetett megfigyelni (Csönge 2005: 202).

60 BAZML, XXXV/1. 41. MKP Abaúj-Torna Megyei Biz. (1945–48). 6.d. 47.f. V/4/157. 14–16. (1947).

61 MKP-jelentés, 1946. augusztus 20. BAZML, XXXV/1. 41. MKP Abaúj-Torna Megyei Biz. (1945–48). 6.d. 47.f. V/4/157. 107.ő.e. Lásd például a további kimutatást, változózást: Magyar Államrendőrségi

identitásainak feltárása. A kommunista párt jelentésírójától származó jellemzések egyes részleteiben mindenesetre életszerű viselkedést, attitűdöt mutatnak.[62] Anélkül, hogy bármilyen értelemben túldimenzionálnánk a forrástöredékeket, annyi mindenképpen kijelenthető, hogy sok más dokumentumhoz hasonlóan, sok tekintetben ezek a szövegek is a megfogalmazók világlátásáról és céljairól, az átpolitizált nyelvhasználatról tanúskodnak. A belső pártnyilvánosságban, azaz az ennek megfelelően megfogalmazott „osztályharcos" nyelvben a különböző vidéki döntéshozói pozíciók mögötti tényleges ideológiai tartalmat igen nehéz dokumentálni. Sokkal inkább fellelhetők az érdekek, a lokális szocializáció nyomai. Az MKP mezőcsáti járási értekezletén így például a „malmok szabálytalansága, a feketézés" volt az egyik, a mindennapi gyakorlatot tükröző beszédtéma. Az itt elhangzottak szerint, a „jobboldali beállítottságú" mezőcsáti rendőrség tagjai „csak a szegény emberek kárára dolgoznak." Az UFOSZ-elnök szintén „a rendőrség ellen emel panaszt, mondván, hogy a kommunisták, az újgazdák panaszát a feljelentéseket tevő gazdag emberekkel szemben nem veszik be a jegyzőkönyvbe, nem hallgatják meg, hanem a legtöbbször hamisan emelt vádakat elfogadják, s szegény embereket óriási összegek erejéig megbüntetik, ezen kívül tettleg is bántalmazzák éppen úgy, mint a csendőrök." A kritika másik célpontja a helyi szociáldemokrata pártelnök volt, aki szerintük „még mindig különbséget tesz ember és ember között, s ezt a múltban még inkább hangoztatta, büdös parasztnak, stb.-nek elmondva a szegényebb embereket."[63]

A politikai pozíciók birtokosai és a falusi társadalom tagjai egyre többször kerültek egymással szembe. Ezt a miliőt és a tiltakozás bizonyos formáját illusztrálja az a mezőkeresztesi eset, amikor a helyi lakosság jelentős része aláírást gyűjtött, és kérte, hogy az 1946 nyarán az ÁVO által letartóztatott római katolikus és református papot engedjék szabadon, hiszen „azóta magatartásukkal bebizonyították azt, hogy

jelentés, Szikszó, 1947. január 8. BAZML, XXXV/1. 41. MKP Abaúj-Torna Megyei Biz. (1945–48). 7.d. 47.f. 221.ő.e.

62 Az egyes személyek jellemzésére példák: „politikailag teljesen megbízhatatlan", „aljas", „kétkulacsos", „összejátszik a csempészekkel". „Nem a demokráciát, hanem az anarchiát képviseli." „Azért lépett be Miskolcon a Kommunista Pártba, mert rendőrtiszt akart lenni." „Gyűlöli a demokráciát, és olyan kijelentést tett, hogy: »Olyan a demokrácia, mint mikor a kártyák közül kiveszik a királyt, és ott maradnak a tökfilkók.«" „A múltban egy nyegle dzsentry gazdatiszt volt, és ilyennel járó tulajdonságait magával hozta. Egyszer a lefoglalt 50 liter pálinkát barátaival megitta. Züllött, erkölcstelen életet él. Korrupt. Részeges. Kizártuk a pártból, mert már hónapokkal előbb tárgyalt a Kisgazda Párttal és átlépett hozzájuk. Ügye már a Belügyminisztériumban van, de intézkedés még nem történt. Bár tagja a Kommunista Pártnak, áruló, fasiszta. A múlt letűnt urainak talpát nyalja és biztatja őket. Nincs olyan nap, hogy részeg ne lenne. Emellett szélhámos. Jellemzője az a tény, hogy rendőri felügyelet alatt álló fasisztával jár inni a pincébe, és kifecseg minden olyan dolgot, ami hivatali titok. Fegyelmezetlen. Korrupt. (Sajnos tagja Pártunknak.) Mindenki rongya, antiszemita, politikai prostituált." MKP-jelentés, 1947. d. n. BAZML, XXXV/1. 41. MKP Abaúj-Torna Megyei Biz. (1945–48). 6.d. 47.f. V/4/157.ő.e.

63 MKP mezőcsáti járási jelentés, 1947. november 9. BAZML, XXXV/1. 41. MKP, 15.d. 55.f. 1.ő.e.

hajlandók a demokratikus pártokkal együtt dolgozva részt venni az ország gazdasági és kulturális újjáépítésében".[64] Az akció nem járt sikerrel.

12. A földreform utáni agrárpolitika új jelentése

„A kulák befolyásolás alatt álló parasztságnak egy része úgy vélekedik, hogy »nem érti, mi szükség van a beszolgáltatásra, amikor Rákosi Elvtárs azt mondta, hogy jó termés esetén szabad forgalom lesz«. Viszont vannak már kulák hangok, ahol azt suttogják, hogy »mi termelünk, az állam meg tartja a zsákot és elviszi«."[65]

Kelet-Közép-Európában a második világháború végén a birtokhierarchia gyökeres megváltoztatásában kiemelt szerepet játszott a szovjet típusú állami agrárpolitika, ami erőteljesen visszahatott a vidéki, falusi értékvilágokra is.[66] Történeti távlatból szemlélve a magyarországi háború utáni folyamatot, a földkérdés csak paradoxonok mentén írható le.[67] Hiszen amennyire meghatározó volt a parasztság földéhsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, amely a kollektivizálás kényszere miatt keletkezett.[68] A földreformrendelet (1945. március 17.) megszületését és értékelését itt nincs módom részletezni, de az mindenesetre elmondható erről, hogy a kommunista párt radikalizálta a földosztást, ami további konfliktusokat eredményezett.[69] A földreform következtében megerősödött

64 MKP mezőkeresztesi járási jelentés, 1947. április 29. BAZML, XXXV/1. 41. MKP, 15.d. 56.f. 2.ő.e.

65 Heves Megyei MDP-jelentés, 1949. július 6. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 00451. sz.

66 Bauerkämper 1996a; Osmond 1996; Humm 1999; Schier 2001: 281; Osmond 2002: 130–131; Ö. Kovács 2004a; Dobrincu – Iordachi 2008; Jarosz 1999; Jarosz 2008; Rychlik 2008.

67 Bauerkämper 1996b; Kuntsche 1996; Laufer 1996; Marquardt 1999; Brauer – Ernst – Willisch 1999; Gudermann 2001; Boldorf 2001; Hoffmann – Schwartz 2004: 80–88; Steiner 2004; Szakács 1998a; Honvári 1997: 439–447; Valuch 2001: 189–191. A fölbirtokviszonyok változását, mint lokális mintát lásd a Hajdúböszörményről szóló tanulmányban: Mónus 1998. A hajdúsági agrártársadalomra lásd Valuch 1998; Völgyesi 1998.

68 Ennek egyes jelenségeit lásd Káposztás 1977, valamint a *Földreform 1945* c. dokumentumgyűjteményt. A polgári demokratikus földreformnak két ismérvét szokták megemlíteni. Az első a polgári értékminta szerint a „munkaszervezet és a tulajdon elkülönülését a földhasználat és a földtulajdon alanyi egységének helyreállításával megszünteti úgy, hogy a földet – mint termelőeszközt – működő tulajdonként a termelőnek adja." A második ismérv szerint hosszú távú agrár- és földpolitikát követnek, amely a tulajdonos megélhetését garantálja. Ennek tükrében elmondható, hogy az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszti mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform (Tanka é. n. 148–149). A földtulajdon és a kollektivizálás további kérdéseire lásd Kovács – Ö. Kovács 2011; Ö. Kovács 2008e; Ö. Kovács 2012a.

69 Például Fejér megyében is egy-egy család mintegy hat holdat kapott 1945-ben. Ezt a helyzetet később így kommentálták: „Ez az oka annak, hogy népgazdaságunk rohamos fejlődésének a mezőgazdaság elaprózottsága a felszabadulás után három évre már igen nagymértékben kerékkötőjévé vált." Jelentés az 1949. február 12. és 1951. augusztus 6. közötti tagosításokról, 1951. augusztus 6. FML, MDP, 9.f. 2.fcs. 97.ő.e. Az igényes falutörténeti munkák másutt is megerősítik az előbb idézetteket: Hudi 2005: 293–297; Hudi 2007: 426–431.

a magántulajdon kisüzemi formája. Magyarországon a mezőgazdasági népesség 80%-a törpe- és kisbirtokosnak, közel 3%-a gazdagparasztnak, 17%-a pedig földnélkülinek számított.[70] A jelenből nézve tehát, a parasztság jelentős részének birtokos tudata megerősödni látszott, amely a későbbi megrázkódtatások szempontjából is fontos tapasztalatnak bizonyult. Az 1945. évi földreform mélyreható változásait mutatja, hogy az ország mezőgazdasági szempontból hasznosítható területének 34,5 százaléka (5,6 millió kat. hold) gazdát cserélt. Az 1941. évi adatokhoz képest a mezőgazdasági munkások 48,5 százaléka, a cselédek 53 százaléka, a törpebirtokosok 55,8 százaléka, a kisbirtokosok 20,3 százaléka jutott földhöz. Minden harmadik gazda új birtokosnak számított, akik többségében a cselédek, a mezőgazdasági munkások és a törpebirtokosok közül kerültek ki, hiszen ők alkották a juttatottak 90 százalékát, és a kiosztott föld 93 százalékát birtokolták. A valóban radikálisan új helyzet azt eredményezte, hogy a törpebirtok átlagterülete 1,4-ről 5,3 kat. holdra, a kisbirtokoké 7,2 kat. holdról 11,6-ra növekedett.[71] A kétmilliónyi magánbirtok közül csak 56.000 területe haladta meg a 25 kat. holdat, amely helyzet a későbbi „osztályharc" egyik hivatkozási alapjául szolgált.[72]

Összességében azt lehet mondani, hogy a földosztás után – a kisiparosokat, kereskedőket és fuvarosokat is ide sorolva – részarányában egy 50%-os kistermelői társadalmi tömb jött létre. Az ő megélhetési lehetőségeik elvileg növekedtek, sőt, a politikai szempontból is támogatott kategóriába kerültek. Az 1946. augusztus 1-i eszmei árstabilizáció után a mezőgazdasági árak az 1938–1939. évi adatokhoz képest 40–50 százalékkal alacsonyabbak voltak, mint az ipariak. Egyes termelői árak is drasztikusan csökkentek. A katasztrofális mértékű aszályhoz vetőmaghiány is társult. Az 1946-os őszi állami akció vetőmagkölcsönei az uzsorahitelekhez hasonlítottak, egy mázsa búzavetőmagért 147 kg búzának megfelelő ellenszolgáltatás járt.[73]

Az 1945-ben alapvetően megváltozott új helyzet az addigi falusi, szigorú társadalmi (ön)kontrollt is lényegesen átalakította: szinte „űrbetöltő" szerepe lett az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának. Értelmezési szempontból azonban fontos az agrárpolitikai célok és módszerek megkülönböztetése. Az első cél az volt, hogy a mezőgazdasági termelés intenzitása révén egyszerre tudják biztosítani az állami bevételt és a lakossági ellátást. Másodsorban – újabb utópikus tartalommal – a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt. Harmadrészt az ideológiai célkitűzésnek, a munkás-paraszt szövetség erősítésének kívántak megfelelni. A mindenekfelett álló célkitűzés persze az volt, hogy a „szocializmus" vidéki felépítését a termelőeszközök „társadalmasításával" minél inkább előbbre vigyék. A módszerek elsősorban azt jelentették, hogy végrehajtották a kisajátítást, a birtokmegoszlás

70 Valuch 2001: 190.
71 Szakács 1998a: 293.
72 Szakács 1998a: 294. A magánbirtokok 12,8 millió kat. holdas területéből 3,1 millió kat. hold tartozott a 25 holdon felüli kategóriába (Szakács 1998a: 312).
73 Szakács 1998a: 295–302.

korábbi szerkezetét megváltoztatták, és egyre inkább támogatták a nagyüzemi gazdálkodást. Folyamatosan változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be, amit egyben a parasztság „megfegyelmezésére" is használtak. Az agrárpolitikai módszereket általában az jellemezte, hogy az éppen fennálló helyzetnek megfelelően változtatták őket, egyszer nagyobb, máskor csekélyebb nyomást gyakorolva.[74]

A vidéket és az agrárvilágot érintő állami szabályozás és beavatkozás jellegzetességeinek vizsgálatához a hazai alkotmány- és jogtörténet forrásai kínálják az egyik lehetséges kiindulópontot. Történetkutatóként a hivatalosan kiadott jogszabályokat, törvényeket mindenképpen tekintetbe kell vennem, hiszen – a kortársak által is nagyrészt köztudottan – ezek jelölték ki a kereteket, a mozgásteret, a retorziók szintjeit. A jogalkotáson túl még sokatmondóbb a nyilvánosságnak szánt kommunista pártprogram, ami rövid és hosszú távra megszabta az igazodási vonalat. Nem ismertetem azokat a részleteket, amelyeket immár kellő mélységben feltártak a diktatúra első időszakáról született művekben, csupán azokat az elemeket emelem ki, amelyek témánk szempontjából nélkülözhetetlenek a kortársi kontextusok érzékeltetéséhez. Ezek figyelmen kívül hagyása azért sem célszerű, mert a kommunista párt irányvonalától függött minden további hivatalos vélemény, a helyi irányítástól a sajtóig.

A háború utáni időszakból mindenekelőtt ki kell emelni a kötelező beszolgáltatás megváltozását. Formálisan 1945 májusában hatályon kívül helyezték az 1943-tól működtetett Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszert, s ezután az államnak a megszabott áron kellett beadni a „gazdasági és háztartási szükségleten" túli búza-, rozs-, árpa-, zab-, kukorica-, bab-, borsó-, lencse- és burgonyakészletet. Különösen a földhöz juttatottak már említett nagy tömbjének volt fontos, hogy az öt kat. hold alattiakat mentesítették akkor, ha az 1946–1947. évi földadójukat terményben rendezték. 1947-től, majd 1948-tól, nyilvánvalóan a választások miatt, ezt a rendelkezést kiterjesztették a 8, majd a 15 kat. hold alattiakra is. A földadó így átalakított rendszere a termelést szabályozó jellegűvé vált, valamint alapvetően jövedelemelvonást jelentett. Becslések szerint a mezőgazdasági népesség jövedelmi színvonala az 1938–1939. évinek kb. 60 százaléka, a pénzjövedelemnek pedig 40 százaléka volt. 1946–1947-ben az összes jövedelem 60 százalékát naturáliák alkották, míg ennek aránya 1938–1939-ben csupán 40 százalék volt.[75]

A háború előtti évekhez képest 1948 táján egy átlagos három kat. holdas üzem akár 50 százalékkal több adót is fizethetett. Munkaszervezeti szempontból a kisüzem volt az uralkodó, a gyarapodó állami és szövetkezeti formák mellett. Az összes birtok 99 százaléka, az összes terület 78 százaléka volt magánkézben. Ezek alapján is érzékelhető, hogy a háború utáni évek agrártermelési rendszerének alapvető tényezőjévé a saját munkára támaszkodó, azaz lényegében a nem tőkés gazdálkodásra építő munkaszervezet vált. Külön ki kell emelni a 400 ezer főnyi mezőgazdasági

74 Honvári 1997; Bauerkämper 2002; Schier 2001; Langenhan 2003.
75 Szakács 1998a: 305–306. A kötött gazdálkodásra lásd még: Csöppüs 1995.

bérmunkásság helyzetét, akiket a kommunista párt „tömegbázisként" tartott számon, annak ellenére, hogy ők sok szálon kötődtek kijelölt „osztályellenségeikhez". 1947–1948-tól is markánssá váltak a tőkekorlátozó intézkedések, amelyek a mezőgazdasági ár- és terményforgalmi politikában, a beszolgáltatási rendszerben, a földforgalom korlátozásában és a traktorvásárlási tilalomban nyilvánultak meg. Utóbbi hátterében főként az állt, hogy a munkanélküliség lényegében megmaradt a háború előtti – 12 százalékos – szinten.[76]

Az 5–25 kat. hold területen gazdálkodó (kis)árutermelő üzemek 2,5 milliónyi embert foglalkoztattak és tartottak el. A magánbirtokon belül ez 28, az összterülethez képest 53 százalékot jelentett. Jellemző módon, az 1947-es adatok szerint, a saját fogyasztáson túl mintegy 90 százalékban ők biztosították a közellátást.[77] Az öt kat. hold alatti birtokosokat joggal sorolták be a szegényparaszti, önellátó üzem kategóriába. Az összes üzem 68,5 százaléka, a terület 22,5 százaléka tartozott ide. Azonban a kép összetettebb volt, hiszen az egy kat. holdnál kisebb gazdaságok 64 százaléka, az 1–3 kat. hold közöttiek 34, a 3–5 kat. holdasok 17 százaléka alkalmazott, kisiparos, kiskereskedő vagy fuvaros volt. A „kettős gazdaságok" struktúrája és életmódja a nemsokára meginduló kollektivizálási kampány szempontjából is döntő tényezőnek bizonyult. Ezek az öt kat. hold alatti üzemek az állami gazdaságpolitika (ár, adó és beszolgáltatás) rendszerén lényegében kívül voltak. (Pontosabban a beszolgáltatási kötelezettségük kisebb volt, de az őrléshez kapcsolt dézsmakötelezettségük már megegyezett az 50–100 kat. holdasokéval.)[78] Az állami szabályozás különleges figyelemben részesítette őket, ennek illusztrálására két intézkedésre utalok: 1947 januárjában rendeletben tették lehetővé az 5 kat. hold alatti birtokon gazdálkodók számára a gabonaszállítási kedvezményt, valamint az előző évi földadótartozásukat 1947. december 31-ig egyenlíthették ki.[79] Ugyanekkor a beszolgáltatási kvótájukat teljesítőket jutalomban kívánták részesíteni.[80]

A földosztás révén felduzzadt újbirtokosi tömb többsége a birtoka után középparasztinak számított, de termelési színvonala nem érte el azt. Nagy kihívás volt számukra az árpolitikai hatás és a megváltási teher is. A magángazdaságok mellett már a földreform idején létrejöttek újabb állami mezőgazdasági üzemek is. Az állami gazdaságoknak jellemzően nagy adósságaik voltak, területük 60 százaléka szántóterületből állt.[81]

A témánk szempontjából fontos, a kollektivizálás tényleges fősodrába illeszkedő szövetkezetek ekkoriban az ország szántóterületének 27–30 százalékán (2,7–3 millió kat. hold) tevékenykedtek. A szőlők 12,5 százaléka, a rétek 42 százaléka volt

76 Szakács 1998a: 310–314.
77 Szakács 1998a: 316–317. Az állatállomány nagy többsége is náluk volt.
78 Szakács 1998a: 319.
79 *Magyar Közlöny*, 1947. január 5. (4.) 100.020/1947. sz. közellátásügyi miniszteri rendelet.
80 *Magyar Közlöny*, 1947. január 19. (14–15.) 199–210. 300.400/1947. sz. közellátásügyi miniszteri rendelet.
81 Szakács 1998a: 320–324.

a kezükben, nem beszélve a szeszgyárakról, malmokról és más gazdasági egységekről. Az 1947. év végi 400–600 ezres tagságuk egy év múlva már két millió fő volt, amely arány a mezőgazdasági keresők 30–40 százalékát jelentette. Önmagában ez a tény is igen fontos volt minden politikai erő számára. A jövőről alkotott elképzeléseket illetően nagy különbségek voltak a kisgazdák dán és svéd típusú szövetkezetei, a szociáldemokraták munkásszövetkezetei és a kommunista párt kollektív gazdaságai között.[82]

A földreformmal kapcsolatos munkálatokat egy 1947-es rendelet zárta le, ami a különböző földbirtokrendező tanácsok és földigénylő bizottságok megszűnésére vonatkozott.[83] 1947-től szervezték meg a Tervgazdasági Tanácsot, mindez azonban nem azt jelenti, hogy már előtte nem lettek volna a tervgazdálkodásra utaló szabályok.[84] Mindazon tényezőket (erőforrás, idő és terület) behatárolták, amelyek a mezőgazdaságban fontosak voltak.[85] Az állami beavatkozás igen sokoldalú és aprólékos volt, amit a tavaszi szántási kötelezettségre vonatkozó előírással szemléltetek: egy 30 lóerősnél kisebb traktorral egy legalább 90 kat. hold területet május 15-ig középmélyen meg kellett szántani.

1947 tavaszán rendelkeztek a 100 kat. holdon felüli szőlő- és gyümölcsterületen felállítandó hegyközségekről, amelyek nem sokkal későbbi megszüntetése igazolhatta az erősödő állami beavatkozástól való félelmet.[86] A géppel való cséplés kizárólagosságát meghatározó 1947. júniusi rendelet is nyilvánvalóan döntő volt a terménybetakarítás és az ellátás állami ellenőrzése szempontjából.[87]

82 Szakács 1998a: 325–326. Nem is beszélve az agrárvilág fiataljainak egyéb perspektíváiról: „A parasztifjak magyar és paraszt öntudatának elmélyítése, továbbá mezőgazdasági elméleti és gyakorlati szakképzettségének emelése céljából Magyar Állami Parasztfőiskola felállítását és szervezését rendelem el." *Magyar Közlöny*, 1947. április 17. (86.) 138.110/1947. sz. földművelésügyi miniszteri rendelet a parasztfőiskola felállításáról.
83 *Magyar Közlöny*, 1947. február 1. (26.) 132.000/1947. sz. földművelésügyi rendelet.
84 *Magyar Közlöny*, 1947. július 16. (158–159.) 8.530/1947. sz. kormányrendelet a Tervgazdasági Tanács és az Országos Tervhivatal létesítéséről.
85 *Magyar Közlöny*, 1947. február 13. (36.) 90.600/1947. sz. földművelésügyi miniszteri rendelet a mezőgazdasági traktorok tavaszi szántási kötelezettségének szabályozásáról.
86 *Magyar Közlöny*, 1947. május 11. (106.) 4.600/1947. sz. miniszterelnöki rendelet a hegyközségekről.
87 *Magyar Közlöny*, 1947. június 14. (132.) 101.570/1947. sz. közellátásügyi miniszteri rendelet a gabona gépi csépléséről.

13. Politikai mobilizáció

„embereket még annyira félni valamitől nem láttam, mint ott a falvakon és tanyákon a kolhosztól. Ha megkérdeztem tőlük, hogy mi az, amitől félnek, vagy idegenkednek, a válasz 98%-ban a kolhosz volt, csak ezután jött a vallás, az egyház és az Isten. Így érthető, ha a reakció épp erre fektette a fősúlyt és mint mumust dobta a nép közé, és amint látjuk, különösen a nőknél, ért is el eredményt."[88]

A szovjetizálás egyik fő eszköze és színtere az átfogó propaganda volt. A következőkben elsősorban a propaganda irányítóinak helyzetmeghatározásaira, céljaira, paraszt- és faluképének néhány jellemzőjére, valamint a jövőkép elérésének feltételezett módszereire figyelve említek példákat. Hiba lenne könnyedén félretolni e szövegeket, mondván, hogy mindez csak propaganda volt, amit senki nem vett komolyan. A helyzet ennél jóval komplikáltabb, hiszen a kortársi hivatalos vizsgálatok éppen arról szólnak, hogy milyen módon kell megtorolni az elhajlásokat. Sajátos nyelvi fegyverekről van tehát szó.[89] Hogy a megszólítottak miként reagáltak, azzal a kérdéssel később foglalkozom.

A hazai sztálinizmus egyik fő reprezentánsa, Révai József úgy vall a szovjet állam megteremtéséről a gyakorlatban, hogy az a proletárdiktatúrával egyenlő, amellyel egy időben „megkondult a kapitalizmus lélekharangja, nemcsak Oroszországban, hanem az egész világon." Az erőszak kulcselemnek számít ebben az érvelésben, miszerint az a „nép ellenségeivel" szemben alkalmazható. A későbbi történések szempontjából hangsúlyozandó, ahogy Révai a proletárdiktatúra lényegéről fogalmaz, az ti. „a dolgozó tömegek, az egyszerű munkások és parasztok önálló életre és cselekvésre ébresztése, a dolgozók bevonása az állam és a gazdaság igazgatásába, az új élet építésébe. Egyszóval a proletariátus diktatúrája a legszélesebb, addig soha nem látott méretű szabadság a dolgozó nép számára". A szavak eredeti jelentéstartalmának elvétele, kifordítása ez, amivel egyúttal új tartalmat ad a demokrácia fogalmának. „Demokrácia, a szó igazi értelmében csak a kisajátítók kisajátításával, csak a kizsákmányolók uralmának megdöntésével kezdődik."[90] Ebben a beszédmódban, a későbbi jelentésekben igen gyakran hivatkozott „népi demokrácia" a „proletariátus diktatúrájának válfaja" lett, amely „nem parancsolgatást, bürokratikus diktálást jelent, nem a nép közreműködésének szűkítését az állami életben, hanem bővítését, az egyszerű emberek tapasztalatainak és bírálatának fokozott tekintetbevételét."[91]

88 Csizmadia Ferenc népnevelő jelentése Abaúj megyéből. Antalpuszta, 1947. szeptember 1. BAZML, MKP, 47. f. 2.alcs. IV. 61.ő.e. 215–218.
89 Lásd Kopperschmidt 2000: 119–123; Rothman 2000:137, 154.
90 Révai 1949: 67–69.
91 Révai 1949: 73. „És az új hajlék, amelyet népünk számára építünk, a szocializmus nagy építészei, a Lenin és Sztálin kidolgozta általános tervek szerint, és legjobb magyar építőmesterünk, Rákosi Mátyás részletes tervei szerint, otthonosabb és magyarabb lesz, mint az a hajlék, amelynek sötét és fénytelen zugaiban népünk eddig tengődött." (Révai 1949: 74.)

Az idézett részekben témánk szempontjából azt tartom fontosnak, hogy azokban milyen mértékben hangsúlyozzák a társadalom – különösen annak „egyszerű" – tagjainak megszólítását, bevonását. A modern típusú zsarnoki rezsimek egyik kulcseleme a társadalmi részvétel lehetőségének és feltételének a megadása. A párthatározatok szövegein túl a napi agitációs tevékenységre felkészítő, irányadó kiadványok közvetlenebb módon határozzák meg a helyzetet és a célokat. Rögzítik, hogy a falu az „elmaradottság, a sötétség" színtere, ahol még a „kapitalizmus" erői rendkívül erősek, akikkel szemben „a szocializmus, az emberi haladás erői" vívják a „harcot".[92] A párt- és állami döntéshozók retorikájában a falvak világa elsőrangú, „központi" kérdéssé vált. A falut a kisárutermelés világaként láttatták, amit „a szocialista nagyüzemi termelés vágányaira való átállítás" révén lehet fejleszteni.[93]

A fentiekben vázolt célkitűzések eléréséhez a párt helyzetértékelése szerint egyrészt rendelkeztek az államhatalommal, másrészt pedig döntőnek tartották, hogy a „közgazdaság parancsnoki magaslatai a munkásosztály irányítása alatt állnak." A paraszti és falusi társadalom radikális átalakítását tehát háborús állapotként értelmezték, ahol azonban a „győzelem" után

„távolról sem következik az, hogy a falu magától, harc és beavatkozás nélkül, automatikusan a szocialista fejődés útjára lép. Nem, a falu nem nő bele csak úgy szőröstül-bőröstül, kulákkal és kizsákmányolókkal a szocializmusba. Nem automatikusan, hanem harc útján, éspedig az ellenség ellenállása következtében igen kiélezett harc útján építjük majd fel a falun is a szocializmust. Ezért a leghatározottabban el kell utasítani a békés belenövés, a falu spontán szocialista fejlődéséről szóló minden feltevést, amelyet sokszor az ellenség megtévesztő, alakoskodó magatartása szül – ahogyan pld. most a kulák felajánlja földjét vagy állatját, s amelynek veszélyessége abban áll, hogy elaltatja a Párt éberségét, leszereli a Pártot a szocializmus építésének nehézségei előtt."[94]

A térfoglalásban a kommunista párt tudatosan a „szegényparasztságra" kívánt támaszkodni, amely réteget egyszerre mozgó „tömegként", és nem pedig cselekvő egyénekből álló, több szempontból differenciált társadalmi miliőként értelmeztek. Az osztályalapú szemléletben a helyzet így leegyszerűsödött: „A kulák elleni harc »fekszik« a mi pártszervezeteinknek. Folyománya ez annak, hogy a kulák és szegényparasztság közötti ellentét mély és nem is mai keletű."[95] Ebben az ábrázolásban ugyanakkor, az előbbi leegyszerűsítésen túl, a „falusi politika gyönge pontja" maradt a „középparaszttal való szövetség".[96] Ennek az egyik oka az, hogy a középparasztság

92 Donáth 1949: 4.
93 Donáth 1949: 3.
94 Donáth 1949: 6–7.
95 Donáth 1949: 9.
96 Donáth 1949: 9–10.

nagy része még képes volt felesleget termelni, amit piacra vitt, így a párt jövőképe már csak ezért sem felelt meg nekik.

Az 1948. évi pártprogram szerint a kommunisták szervezete „harci párt, szigorú fegyelemmel, egységes politikai irányvonallal, egységes ideológiával, egységes vezetéssel."[97] A politikai döntéshozatalban ez egyeduralmat jelentett. Hozzátehetnénk, másként nyilván nem lehetett volna végrehajtani az államosítást. Az agrárvilágot érintően így hangzott a pártálláspont, ami az ismétlődésekben, a propagandában a társadalom tagjai számára egyszerre volt kínálat és igazodási támpont:

> „A mezőgazdaságban a demokrácia felszámolta a feudális maradványokat, felosztotta a nagybirtokot, demokratizálta a földbirtok-megosztást. Ugyanakkor azonban még nem vetett gátat a falu tőkés fejlődésének. A földreformmal a demokrácia megvédte a szegény- és középparaszt egyéni gazdaságát, magántulajdonát a nagybirtokosok nyomásával szemben, a nagybankok és a gyáripar államosításával pedig megvédte a nagytőke kizsákmányolásával szemben. A további feladat: fokozottan védeni a dolgozó parasztságot a falu kizsákmányoló elemeivel szemben. A népi demokrácia a minden kényszertől mentes, a teljes önkéntességen alapuló mezőgazdasági szövetkezetek támogatásával megakadályozza a szegény- és középparasztság romlását és lesüllyedését, lehetővé teszi gazdasági és társadalmi felemelkedését. Ily módon új munkásosztály, új parasztság, új értelmiség van kialakulóban."[98]

Ma már könnyű leplezőnek, a valóságos, életszerű helyzetek torzításának, meghamisításának minősíteni a programnyilatkozat agrárvilágra vonatkozó részét. Azonban a bevezetőben mondottaknak megfelelően, nem szabad elfeledni, hogy a kortársak jelentős része hasonlóképpen maszkírozásnak tartotta, gúnyolhatta a megfogalmazást, ám ugyanakkor kénytelen volt azt tudomásul venni: sokaknak éppen a „kizsákmányolók" elleni harc és üldözés meghirdetése jelentett új lehetőséget, míg a hangos kritikusok rövid úton az üldözöttek között találhatták magukat. A pártszöveg megfogalmazói is tisztában lehettek azzal, hogy a kiadott program nem helyzetleírás, hanem egy nyelvi fegyver. Segített abban, hogy tudatosan kihasználják a társadalom különböző rétegeiben meglévő belső ellentéteket, miközben a társadalmi nagycsoportokat a kreált osztálykategóriák révén homogenizálni törekedtek. Ez egyúttal azt is lehetővé tette, hogy osztályalapon és bármikor bevethetően szítsák fel az ellenségeskedést.

97 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 5.

98 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 22–23. A politikai mobilizáció ekkori jelszavait Hegedűs András így foglalta össze: „A fejlődés e szakaszán Lenin és Sztálin három jelszava irányadó: »Támaszkodj a szegényparasztra, egyezz meg a középparaszttal, és egy pillanatra se szüntesd meg a harcot a kulák ellen.«" (Hegedűs 1949: 323.)

A gazdasági- és társadalomszabályozó elemek meghatározó részei voltak a programnak, mint amilyen a „tervszerű munkaerő-gazdálkodás", a mezőgazdaság gépesítése, a beszerzési, értékesítő, termelő és egyéb szövetkezetek megerősítése, az „állami birtokok" „mintagazdaságokká, a parasztság valóságos iskoláivá" való fejlesztése.[99] A következő megfogalmazás azért nagyon fontos, mert sűrítetten tartalmazza azt, amit a kommunista párt döntéshozói a hivatalos megnyilatkozásaikban a későbbi években is ígértek, kínáltak az agrárvilágban dolgozóknak, de a falun és városon élőknek is. A további tapasztalattörténeti fejezetekben majd különösen az első mondatban olvasható tényezőkre érdemes gondolni, hogy érzékeljük a program bukását:

> „A tervgazdálkodás legfontosabb feladata a mezőgazdaságban: a terméshozam fokozása, trágyázás, talajjavítás, a föld jobb megművelése révén. Irányt kell venni a belterjesebb mezőgazdaságra, az állattenyésztésre és takarmánytermelés fejlesztésére, állati termékek fokozott feldolgozására, ipari növények vetésterületének növelésére, hogy kielégítsük a növekvő városi fogyasztást, az ipar nyersanyagszükségletét, biztosítsuk a dolgozó parasztság gazdaságának a jövedelmezőségét, fokozzuk kivitelünket, foglalkoztassuk a mezőgazdaság fölös munkaerejét."[100]

A programnyilatkozat a „földfelajánlás" – valójában: a földtől való megfosztás – céljainak és technikáinak az eredőjére is rávilágít: „[a] mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása a mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlőszövetkezeteknek."[101]

A kortársi latolgatások és döntések megértése szempontjából kell tekintetbe venni a párt „szociálpolitikára" vonatkozó ígéretét. Ennek eredményeit deklaráltan a nemzeti jövedelem „nagyarányú fejlesztése" révén akarták megvalósítani. Befejezett tényként, elért célként tárgyalták, hogy „[a] népi demokráciában megvalósult a munkásság évtizedes szociálpolitikai programjának legtöbb követelése: a 48 órás munkaidő, a fizetett szabadság, a női és gyermekmunka törvényes védelme, egyenlő munkáért egyenlő bér, a tanoncmunka törvényes rendezése stb."

99 Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a nyilvánosság előtt még ekkor is elsősorban az egyéni gazdaságokról beszéltek: „A mezőgazdaság területén a döntő feladat a paraszti kisbirtokra épülő mezőgazdaság számára lehetővé tenni a technika és a tudomány alkalmazását. […] A párt védi a paraszti magántulajdont, éppen ezért ellenzi a kisbirtokok további elaprózását, és síkraszáll tervszerű állami birtokpolitika keretében a föld adásvételénél az állam elővételi jogának gyakorlásáért a dolgozó parasztság javára." A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 26–27.

100 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 26.

101 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 27. A sztálinista iparosítás, a „szocialista" városiasítás „projektjére" lásd Germuska 2004a: 19–21, 47–53, 92–95.

Mindez lényegében a propaganda részét képezte, amiben nem volt szó a társadalmi és jövedelmi különbségekről, a legális és illegális között húzódó határokról (utóbbi fogalompár használata persze igen problematikus egy jogállamon kívüli állapotban). Részben utaltak azonban arra a súlyos történelmi-társadalmi örökségre is, amit a programnyilatkozatban az egészségvédelemben és az ún. szociális biztonság terén akartak elérni. Korábban vidéken gyakorlatilag hiányzott, kiépületlen maradt a betegségi, öregségi, rokkantsági és balesetbiztosítási rendszer. Nyilvánvalóan hátrányos helyzetben voltak az önálló agrártermelők, mert a háború előtti fél évszázadban az intézményesülő társadalombiztosítás csak az alkalmazotti csoportoknak nyújtott védőernyőt.[102] Az anya- és csecsemővédelemnél, a napközi otthonos ellátásnál „különös figyelemmel" kívántak lenni „az e téren elmaradt falu szükségleteire".[103]

Az 1948 nyarán kiadott pártprogram a munkanélküliség teljes felszámolását ígérte „a termelőerők fejlesztése, a tervgazdálkodás, a kapitalista elemek kiszorítása útján".[104] Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban foglalkozni kell a program azon részével, amely az egyházak és a vallásosság kérdésére vonatkozott.[105] A rendeletek tükrében az egyházi – vagy, ahogyan hivatalosan fogalmaznak, vallásfelekezeti – iskolák pedagógusainak és más alkalmazottjainak a számát már korábban, 1946-ban is csökkentették (B-listázás), amit később valamelyest korrigálni igyekeztek. 1948 nyarán azonban gyors ítélet született a falu „megszállásának" szimbólumaként értelmezhető, „Pócspetri-ügyként" elhíresült koncepciós perben.[106]

A „demokratikus nevelés egységes szellemére" való hivatkozással, a kommunista párt célkitűzései között a kollektivizálást megelőzően az egyik legfontosabb kohéziós tényező, a különböző egyházi és civil miliők széttörése is szerepelt. A program azon, a hivatalos forrásokban leplezett, de a politikusok által mind gyakrabban idézett mondata, hogy „megfelelő embert a megfelelő helyre", a politikai lojalitáshoz kötött kontraszelekciós mechanizmusokat erősítette meg.[107]

A pártállami vezetés, a tervgazdálkodás céljainak megfelelően, már 1949 elején kitűzte, hogy a kezdeti „korlátozások" után 1952–1953-tól át kell térni a „kulákságnak, mint osztálynak a likvidálására, és a termelőszövetkezetek fejlődése át kell, hogy lendüljön a tömeges kollektivizálásra."[108] A „szocialista nagyüzemnek"

102 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 27; Valuch 2001: 344–347; Tomka B. 2003: 88–91.

103 *Magyar Közlöny*, 1947. március 18. (63.) 51.210/1947. sz. közellátásügyi miniszteri rendelet a vendéglátóipari árak szabályozásáról.

104 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 27–28.

105 *Magyar Közlöny*, 1947. január 19. 680/1947. sz. miniszterelnöki rendelet.

106 Ember Judit: *Pócspetri* (dokumentumfilm) 1982; Marik 1994; Zalán 2003.

107 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.). In: Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 29. Az egyházi miliők állambiztonsági ábrázolására lásd Klimo 2003.

108 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, 1949. február 24. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 15.ő.e. A kuláklikvidálási folyamat az 1945. évi földosztásig nyúlt vissza, hiszen – a rendeletekkel ellentétben – már akkor elvették a vagyonos parasztság földjét. 1948-tól bevezették a köznyelvben „kulákadó"

a mezőgazdaságban 55–60 százalékos arányt, az állami gazdaságnak 5–6 százalékot kell elérnie, a többi megmaradt volna árutermelő gazdaságnak. Ehhez mérten rögzítették, hogy a gépesítés az állami gazdaságban teljes, a tszcs-kben 80 százalékos, a legutóbbiak körében pedig 50 százalék legyen.[109]

További átfogó programként jelölték meg a szakkáderek képzését néhány hetes-hónapos tanfolyamokon. Minden tekintetben érvényesíteni kívánták a kommunista párt „vezető szerepét", amelynek falusi jelenlététől azt is várták, hogy segíti majd egy, a szegény- és a középparasztság között a kuláksággal szembeni „tartós szövetség" kialakulását. Ennek egyik lépésének gondolták a földműves-szövetkezetek „egységes általános szövetkezetekké" való átalakítását. Az 1949 elején papíron létező kb. 450 tszcs átlagosan 125 kat. holdas területét a tagosítások révén 350–400 kat. holdra akarták növelni. Ugyanígy számoltak az üzemegységek számának megduplázásával. Végül, az első ötéves terv végére, 1954-ben 35 százalékos életszínvonal emelkedést terveztek.[110]

Mit tartalmazott még a kommunista párt propagandája a falun lévőknek? A párt melletti első érv rendszerint az volt, hogy a „kapitalista út" egyenlő a „kulákosodás" útjával, ami a „dolgozó parasztság" lesüllyedéséhez vezet. 1949 elején ezt úgy fogalmazták meg, hogy a „vagyon hatalma leáldozott". Amitől mindenki félt, arra vonatkozott a következő agitációs utasítás: meg kell mutatni a „középparasztnak, hogy a kulák után nem kerül rá sor." A tszcs-t politikai és kulturális bázisként állították a színpadra, amelybe „teljesen önkéntesen" lehet be-, és onnan három év után kilépni. A sztálinista radikális utópiának megfelelően, kilátásba helyezték az időjárástól való függőség kiiktatását is. A nők egyenjogúságát kifejezetten a szövetkezeti úthoz kötötték. Ami a későbbi tszcs-struktúrákat is magyarázza, az agitáció során az agrárproletároknak és szegényparasztoknak, valamint az újgazdáknak a harmadik típusú üzemegységet javasolták, míg a középparaszti rétegeknek a – jóval több önállóságot jelentő – első és második típusút.[111] Általában mindegyik esetben azt tekintették vezérfonalnak, hogy az új tagok a már meglévő csoportokba lépjenek be.[112]

néven meggyökeresedett adónemet (hivatalosan mezőgazdaságfejlesztési járulék: 15 kat. hold felett, ha a jövedelem 150 aranykorona felett, kert és szőlőnél magasabb szorzóval, majd később 25 kat. hold és/vagy 350 aranykoronás területen). *Magyar Közlöny*, 1948. június 27. (144.) 7.090/1948. sz. kormányrendelet a mezőgazdaságfejlesztési járulékról, Honvári 1997: 537–540.

109 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, 1949. február 24. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 15.ő.e.

110 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülésén rögzített terv, 1949. február 26. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 15.ő.e.

111 A különböző típusok tartalmi jelentésére, a további fejezeteken túl, lásd Honvári 1997: 524.

112 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, 1949. március 10. MOL, M-KS-276.f. 85. cs. 16.ő.e. A földreform során kialakult újgazdák társadalmi rétegét az állami beavatkozás rendeletekkel is a tsz-ek felé terelte. Lásd például: *Magyar Közlöny*, 1949. január 30. (23.) 1.020/1949. sz. kormányrendelet a „földreform és a telepítés során juttatásban részesült és termelőszövetkezeti csoportban résztvevő személyek egyes juttatott vagyontárgyai után fennálló fizetési kötelezettségének felfüggesztéséről."

Az MKP – itt illusztratív példaként idézett észak-magyarországi – helyzetfelmérései szerint, a nyilvánosságban már 1948 nyarát megelőzően is egyértelmű hegemóniára tett szert.[113] Meghatározó tendenciának önképük szerint ezt tartották:

„A járás területén a pártok közötti viszony javunkra sokat változott. Megmutatkozik ez abban, hogy a járás minden községében, tanyáján és üzemében minden koalíciós partner elismeri pártunkat, mint a magyar nép nagy vezető pártját. A Rákosi-nagygyűlésen ezt lehetett is látni, mert Tiszakarádon, Bodroghalomban, Tolcsván, Vajdácskán, Hercegkúton, Bodrogolasziban a koalíciós partnereink azt tették a gyűlés előkészítése érdekében, amit mi mondtunk nekik. Együtt jártak házi agitációban, feliratok készítésében, stb. munkálatokban."[114]

Az említett, lehengerlő politikai mobilizációs formák, a sportversenyektől a gyűléseken át „községpolitikai akcióknak" nevezett községi vezetői lemondatásokig azt eredményezték, hogy a nyilvánosság jelentősebb tereiben az MKP képviselői mindenütt jelen voltak. 1948 április elején azt írták, hogy az „egyház" – Sárospatak kivételével – „igazodik a népi demokráciához". Ezzel kapcsolatban

„a végardói pap a Rákosi-gyűlés után azt mondta, »Ebből a gyűlésből mindenki láthatta, hogy minden becsületes embernek a népi demokrácia mellett van a helye«, és sajnálatát fejezte ki a felett, hogy a katolikus egyház és a demokrácia viszonya még most sem rendeződött. A Rákosi-gyűlés a ref. és a g. kat. templomokban ki volt hirdetve, de a róm. kat. templomokban csak néhol volt ki hirdetve. Március 15-én Tiszakarádon a ref. és a kat. egyház papjai nem tartották meg az istentiszteletet, hivatkozással arra, hogy betegek."[115]

A kommunista párt kettős kommunikációjában a szintén szovjet importból származó átfogó kampány tudatosan épített a vizualitásra, ezért szervezték meg gondosan a filmvetítéseket, a képes újságok és különböző brosúrák terjesztését. Különösképpen figyeltek a nők megszólítására. A „szövetkezeti agitációban" továbbra is tagadni igyekeztek a szovjet „kolhoz meséket", és elsősorban a földműves-szövetkezeteket népszerűsítették. Az ezzel kapcsolatos agitációs háttérutasításban az ún. „demokratizáló és egyesítő közgyűléseket" tudatos módon tették saját megfogalmazásuk szerint is „harci tereppé".[116]

A program utópikus jellegét és a megvalósulás hiányait is érzékeltetve, jelentősen előre ugorva, vessünk egy pillantást a kollektivizálás idejében használatos propagandaszövegekre. 1959-ben egy gyakorlati használatra szánt tanácsadó így határozta meg a tsz-t:

„A termelőszövetkezet *szocialista típusú gazdaság*, mert gazdálkodásának alapja a kollektív csoporttulajdon, amely az össznépi tulajdon mellett a szocialista tulajdonnak egyik formája. A termelőeszközök – a földet kivéve, amelyet azonban szintén közösen használnak – nincsenek magántulajdonban, ebből kifolyólag a szövetkezeten belül nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak."[117] (Kiemelés az eredetiben.)

A 20. század második felének leírására használt kifejezés egyik kortársi agitatív megfogalmazása így hangzott:

„Mi mindent ölel fel a *szocialista tartalom* fogalma? Sokat. Főbb vonásaiban a szövetkezeti gazdaság létrehozását, megszervezését, a termelőerők állandó növelése és kihasználása révén, a közös vagyon állandó gyarapítását és védelmét, a tagság jóléte és a társadalom szükségleteinek kielégítése érdekében kifejtett közös munkát, a munka kollektív szervezését és a szocialista díjazást, a tagság szocialista öntudatának állandó növelését és a szövetkezeti gazdaság szocialista szellemű vezetését."[118] (Kiemelés az eredetiben.)

A kollektivizálás ideje alatt valamelyest módosult formában, de helyenként tetten érhető a „szocialista új ember" típusának megvalósítására való törekvés is, amely propagandaelem inkább az egyik fegyver, a normaadás tartozéka volt.[119] A tsz-vezetőket gyakorlati tanácsokkal ellátó, a pártvonalat követő szövegíró az emberekkel való bánásmód kérdését a „legbonyolultabbnak" tartja. Az emberkép ebben a leírásban egyértelműen termelési szempontból formált, hiszen – mint írja – a „szövetkezetekben is, mint minden más üzemben a dolgozó ember az, aki a javakat munkájával előállítja. Az emberekkel való törődés, a velük való megfelelő bánásmód nagyon fontos feltétele a termelés fokozásának." A szerző, a pártállami beállítódásnak megfelelően, a felbomlott paraszti tömb tsz-be kényszerült tagjait egyértelműen megkülönbözteti a többi „szocialista üzem vagy vállalat dolgozóitól, mivel a tsz-tagok *„nem csupán dolgozók*, hanem vagyonbevitelük és munkájuk után *tulajdonosok is.* A több száz vagy ezer holdas szocialista nagyüzemnek ők a gazdái." (Kiemelések az eredetiben.)

113 MKP Zemplén Megyei Bizottsági jelentése, 1948. április 8. BAZML, XXXV/1. 41. 2.d. 2. leltár, V/1/51. 155–156. Előzményként, a háború utáni időszakra vonatkozóan meg kell említeni, hogy a távoli falvakba sokszor csupán az MKP szervezői jutottak el. Egy 1946. novemberi zempléni leírás szerint a szegénység, az ellátási hiányok voltak jellemzőek, tényleges pártéletről annak ellenére sem lehetett beszélni, hogy az MKP megtette az ehhez szükséges lépéseket. Az egyes foglalkozási és korcsoportokat tekintve csupán az ifjúság körében tudtak megemlíteni olyan eredményeket (kultúrgárda, fonó), amelyek saját normáik szerint pártkötődést jelentettek. MKP Zemplén Megyei Bizottsági jelentése, 1946. november 1. BAZML, XXXV/1. 41. 2.d. 2. leltár, V/1/51. 246–247.

114 MKP Zemplén Megyei Bizottsági jelentése, 1948. április 8. BAZML, XXXV/1. 41. 2.d. 2. leltár, V/1/51. 155–156.

115 MKP Zemplén Megyei Bizottsági jelentése, 1948. április 8. BAZML, XXXV/1. 41. 2.d. 2. leltár, V/1/51. 155–156.

116 A „szövetkezeti agitáció munkaterve", 1949. március 10. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 16.ő.e.

117 Fejér 1959: 6.

118 Fejér 1959: 8.

119 Sokkal konkrétabb utalások vannak a pártszövegekben a termelésen túl a „paraszt", mint ember megváltoztatására (Donáth 1949: 22).

A súlyos, traumatikus paradoxon feloldása tehát láthatóan foglalkoztatta a kollektivizálás irányítóit. A „tulajdonosi", illetve „gazda-státus" mítoszát próbálták ezáltal megteremteni. Az életmód- és mentalitásbeli különbözőségek a „feladatot nehezítő körülményként" fogalmazódtak meg.

„Ilyen körülmény az, hogy a tagok azelőtt egyéni gazda korukban, mint kistulajdonosok a dolgozó parasztság különböző rétegeihez tartoztak. Van közöttük agrárproletár, félproletár, újgazda, régi kisparaszt és középparaszt. Ezek kis gazdaságaikban valamikor mind önálló egzisztenciát képviseltek, és az »ahány ház, annyi szokás« elve alapján, egymástól eltérő szokásokat, hagyományokat hoztak magukkal. Ezek összefogása, kiegyenlítése a szövetkezeti vezetésnek sokszor igen nehéz munkájába kerül. Elmondhatjuk, hogy a szövetkezeti vezetésnek ez a legnehezebb és legbonyolultabb területe. A szövetkezetbe lépés után is még hosszú ideig többféleképpen gondolkodó tagság gondolkodásmódját átformálni, helyes irányba vinni csak komoly, következetes és szívós munkával lehet. Ezt a munkát csak a *termelőszövetkezeti pártszervezetek* segítségével lehet sikeresen elvégezni."[120]

A politikai mobilizáció, a rendszeres „termelési és közösségi lázban" tartás gyakorlata a rezsim természetrajzának alapeleme volt. Gazdasági megfontolások alapján az mondható, hogy a hiány, a „szűk keresztmetszetek" ellensúlyozása céljából állítottak fel prioritásokat. Mindez elválaszthatatlan része volt a politikai szempontoknak, amelynek az „osztályalapon" propagált, valójában egyéni retorziókat eredményező bűnbakképzési mechanizmus lett az eredménye.[121]

A *Szabad Föld* 1952-ben „Olvassa az egész ország... Milyen lesz falunk az ötéves terv végére? Milyennek szeretnénk – mit tehetünk érte?" címmel hirdetett pályázatot, amelyre állítólag hatezer válasz érkezett fotókkal, a résztvevők megyék szerinti névsoraival.[122] A pártállami propaganda ebben a formában is törekedett a társadalom tagjainak megszólítására, amely törekvés rendszerint nem maradt eredmény nélkül. Az írott formában való kapcsolattartáson túl, a társadalmi részvétel másik és valóban mindennapi lehetőségét a rádió nyújtotta. A sztálinista propagandairodalomban a rádió volt a falusi élet „kulturális színvonal emelésének" legfontosabb eszköze és színtere.[123] Történetkutatóként ezeket az aktív-passzív kapcsolatokat, részvételeket olyan kommunikációs formaként célszerű felfogni, amelyben a megszólítottak rendszerint hallgatnak, reakcióik kivételes esetekben követhetők nyomon. Számos olyan, mellékesnek szánt megjegyzés, utalás is elénk kerül, amelyek hagyományos történeti forrásokkal nem, vagy csak hézagosan bizonyítható jelenségekre vonatkoznak, jóllehet az ilyen „apróságok" az emberi viszonyok, alárendelődés és

120 Fejér 1959: 11.
121 Szabó Miklós 1989: 281–291; Kornai 1993; Rév 1996: 146.
122 Köpeczi 1952.
123 Kuropatkin 1953: 298.

normaadás új szempontjait illusztrálják. Így például az, amikor a tanácsháza ajtajára kiírták, hogy „[a] megszólítás: elvtárs, kartárs, szaktárs."[124]

A kommunista párt által mozgósított „népnevelőket", agitátorokat tanfolyamokon készítették fel a falusi terepmunkára úgy, hogy megtanultattak velük bizonyos lenini-sztálini szövegrészeket.[125]

Célszerű sorra vennünk az útmutatást, amit szem előtt kellett tartaniuk. Nehezen rekonstruálható, hogy milyen párbeszédek hangzottak el az egyes látogatások során, de a különböző kortársi gondolkodási horizontok feltérképezése szempontjából is érinteni kell ezt a kérdést. A Szovjetunióban intézményesített propagandaképzésben mindenekelőtt azt hangoztatták, hogy az „agitátoroknak tudniuk kell »tíz szót kettőbe tömöríteni«". Ezen doktrína szerint a „fölösleges szavak csupán gyengítik a gondolat szabatos kifejezését".[126] Miként azt folyton hangsúlyozták, legyenek mindig „világosak". További követelményként szabták meg, hogy a bolsevik agitáció legyen „hű az eszméhez", „igaz", „célirányos", „konkrét és hatékony", „harcos, támadó", mert a pártnak a „dolgozókkal való kapcsolata megszilárdításának és a dolgozók kommunista nevelésének egyik legfontosabb eszköze a politikai agitáció a tömegek között."[127] A bolsevik módszertanok az egyéni agitáció mellett kialakították a csoportos formákat is, amelyek leggyakoribb – munkahelyi – példái a beszélgetés (heti 1–2, 6–10 fős), a kisgyűlés (jelentősebb problémák, termelési kérdések) és a röpgyűlés (rendkívüli esemény), valamint a csoportos újságolvasás volt.[128]

14. Sztálinista manipuláció

Valamelyest megismerve a szovjet típusú propaganda és politikai mobilizáció normatívait, most kissé eltávolodva a kortársi szövegektől, próbáljuk meg sorra venni ezeknek a szituációknak az elemeit. A kollektivizálási kampányban megfigyelt módszerek alapján a „népnevelő" és a megszólított viszonyában feltűnő az ilyen típusú manipulatív, félrevezető meggyőzési módszer egyik jellemzője, az tudniillik, hogy az előbbi személy tekintéllyel rendelkezzen. Mint majd látni fogjuk, az agitátorok sokszor ezért adták ki magukat például ügyésznek, katonatisztnek. Az ilyen – részben ígéretekkel való „megkísértéses" – szituációban a legfontosabb a másik emberhez fűződő viszony, amelyben az „én és te" kapcsolata rendkívül hangsúlyos. Egy másik döntő jellemző,

124 Őze – Őze 2005: 38.
125 A „népnevelők" összetételére hézagos információk vannak. Számukat 1950 augusztusában 130–140.000 főre tették, amely a kampányban még 60–70.000 fővel növekedett. 25–30 százalékuk nem volt párttag. Jelentés a falusi népnevelő munkáról, 1950. augusztus. MOL, M-KS-276.f. 89.cs. 179.ő.e. 153–158. Az Enyingi járásban 50 százalékukat „parasztnak" minősítették. Jelentés a népnevelők szociális összetételéről, Enying, 1951. május 22. FML, MKP, 12.f. 2.fcs. 1952. 22.ő.e.
126 Kalasnyikov 1952: 37.
127 Kalasnyikov 1952: 8.
128 *A csoportos agitáció*, é. n. 2–3.

hogy az agitációs célról, a jövőről való gondolkodást lényegében egy illuzórikus, de szép jövőkép megteremtésének szándéka hajtja.[129] Talán ebből is fakadt az, hogy ezen sok tényezőből álló, ismeretlen és bizonytalan jövőkép kapcsán olyan ígérgetésbe fogtak az egyébként is gyakran felkészületlen agitátorok, amit a pártbizottsági ellenőrök nem győztek ellensúlyozni. Ma már „mindentudók" lehetünk, hiszen ismerjük a kortársi, akkor még titkosított pártjelentéseket, amelyek alapján valóban igazolható az, hogy a diktatúrák „valóságteremtő", hazugságok sorára építő kampányait irányítóknak sokat kellett tudniuk a „sikeres" manipulációkhoz. Történetkutatóként gyakran nem is tudjuk szétválasztani a kortársi társadalmi értelemben vett hazugságokat, az illúziókat és a tévedéseket.[130] Erre a konstellációra is érvényes egy sztálinista propagandakiadvány szövegrészlete.

> „»A terv – a száraz számok és a szárnyaló álom összefonódása.« – mondta Konstantin Szimonov, a nagy szovjet író. Valóban – mindaz, ami tudás és építőmunka, mindaz, ami lelkesedés és merész kezdeményezés, akarat és vágy; együtt van előttünk, úgy nevezzük, hogy Első Ötéves Tervünk."[131]

A bolsevik, szovjet típusú propagandában a fizikai valóság, a világ radikális megváltoztatása mellett napirenden volt a kulturális forradalom mítosza is, amely az új ember típusára épített.[132] Általánosságban mind a szovjet, mind pedig a nemzetiszocialista totalitárius rezsimek propagandája a modernitással szembeni elégedetlenségre épített, ehhez képest vázolták fel jövőképüket és a tömegmobilizációs programot. Volt, aki a modernizálódást szociológiai értelemben az otthontalanság (homelessness) állapotának terjedéseként írta le, s ennek alapján határozta meg a szocializmust úgy, mint az „új otthon ígéretét".[133]

A személyközi befolyásolás egyik legősibb formája a kényszerítés, ami persze – az uralmi jellegből fakadóan – folyton váltogatja az eszközöket. A parancsok, fenyegetések, manipulációk (amikor nem teszik nyilvánvalóvá a célokat) szintén alkalmas eszközök az emberi viselkedés és véleményalkotás alakítására.[134] Már Max Weber is megállapította, hogy a kommunista mozgalmak a „tömegszervezetek" kialakítása során követőik felé értékracionálisan, propagandájukban pedig célracionálisan érvelnek, „tehát mind a két esetben sajátosan *racionális* és – ellentétben a mindennapi élet körén *kívül eső* katonai és vallási

129 Vö. Tischner 2000: 155–156.
130 Vö. Tischner 2000: 156–167.
131 *A csoportos agitáció*, é. n: 1.
132 Scott 1998: 195; Történeti előzményeivel együtt tárgyalja: Jenkins 1992.
133 Ez egyben a szekularizációs folyamatokat is felerősítette. Berger – Berger – Kellner 1973: 124, 165; A szekularizáció egyes elméleti és empirikus, a szovjet tömb országaira is vonatkozó tényezőire lásd Martin 1978: 151–161, 209–243. A modernizálódásról, a kommunizmusról és a fasizmusról szóló nagyhatású művek két szerzőjének igen tanulságos párbeszédét lásd Furet – Nolte 2001: 7–35.
134 Merton 2002: 503.

közösségekkel – *mindennapi* meggondolásokra hivatkoznak."[135] (Kiemelések az eredetiben.) A vizsgálati körünkbe vont időszak sajátos célracionalitást tükröző pártállami propagandáját az egyéni parasztgazdaságok szempontjából azonban kevéssé lehet racionálisnak nevezni. A paraszti logika szerint az abszurd és irracionális volt.

Ezt a gondolatmenetet megerősíti Pierre Bourdieu megállapítása, aki az osztályfogalom kapcsán kritizálja a marxi elméletet és gyakorlatot. A probléma lényegét többek között abban látja, hogy a „papíron létező osztályból" miként lesz „valódi osztály". Válasza egybevág a bolsevikok színrelépésekor tapasztaltakkal, miszerint egy osztály kialakulásához egy meghatározott cél érdekében politikailag mozgósítani kell az embereket.[136] De miért van erre egy diktatúrában szükség? A „tömegeket" mobilizáló és lojálissá tevő befolyásolás egy olyan diktatórikus miliőben történik, amelyben az egyetlen szervezett erőt az államapparátus jelenti. A „társadalom", az emberi együttélési formák több tekintetben darabjaira hullottak.[137] A társadalom egy ilyen, a mozgásteret, a „szabadságokat" eleve államosító, fentről lefelé szervezett rezsim alatt érezheti magát leginkább erőtlennek, lesz végletekig kiszolgáltatott.[138]

Hannah Arendt – elsősorban a háború előtti és alatti totalitarizmusok ismeretében – megkülönböztette a propaganda és a terror kategóriáit. Úgy látta, hogy

> „[a] propaganda valójában a »lélektani hadviselés« szerves része; a terror ennél sokkal több. A terrort a totalitárius rendszerek akkor is alkalmazzák, amikor pszichológiai céljaikat már elérték; a legszörnyűbb benne éppen az, hogy egy már teljesen leigázott lakosság felett uralkodik. Ahol a terror uralma tökéletes, a propaganda nyomtalanul eltűnik; sőt a náci Németországban kifejezetten tiltották is. Vagyis a *propaganda a totalitarizmus egyik, ha nem a legfontosabb eszköze a nem totalitárius világhoz való viszonyban; a terror pedig, éppen ellenkezőleg, kormányzási módjának legfőbb lényege.*"[139] (Kiemelés tőlem – Ö. K. J.)

Történeti szempontból nem igazolható, hogy a terror hatására nyomtalanul eltűnne a propaganda. Korszakunk ilyen jellegű esetleírásai is csak részben erősítik meg a fenti állítást, mert a rezsim irányítói maximálisan leplezni igyekeztek a terrort, azt például „konszolidációnak", „fejlesztésnek", a „szocializmus alapjai lerakásának" nevezték. A negatív, patologikus jelenségeket előjelváltással, pozitívumként

135 Weber, M. 1987: 170.
136 Bourdieu 2002d: 22–23. „A társadalmi osztályok nem léteznek […]. Ami viszont létezik, az a társadalmi tér, a különbségek tere, amelyekben az osztályok némiképp virtuális módon, halvány kontúrokkal léteznek, nem eleve adottként, hanem létrehozandóként." (Bourdieu 2002d: 23.)
137 Ilyen módon a politikai cselekvés gyakorlatilag lehetetlenné válik. Van, aki ezt „atomizáltságnak" nevezi, amelynek révén a „politika" sok tekintetben kicsúszik a tudatos irányítás alól. Az egyébként is atomizált parasztgazdák ebben az értelemben váltak „politikai szereplővé". A termelő funkcióra továbbra is szükség volt, ezért is álltak állandó ellenőrzés alatt. (Rév 1996: 148, 158.)
138 Kaminski 1992: 102–104.
139 Arendt 1992: 427.

állították színpadra. Ennek beláttásához a kortársak számára elegendő volt beleolvasni a pártállami sajtótermékekbe és propagandakiadványokba.

A propaganda hatását illetően röviden vissza kell térni a sztálinizmus és különböző adaptációs jelenségeinek értelmezéséhez. Litván György, elsősorban a diplomások, az értelmiségiek mentalitásváltozásaira figyelve – az orwelli érvelés alapján – a „kettős morál" kategóriájából indulva közelíti meg a kommunista „pártos morál", a „harsogó propaganda" természetrajzát, amely úgymond leleplezte az „imperialisták" olyan bűneit, amelyeknek maga a többszörösét követte el. A már említett érték-átfordítás alapja a sztálinizmus „morális cinizmusa, pontosabban moralizáló cinizmusa" volt, amely abban az értelemben lett kontraproduktív, hogy a szerző szerint „csak addig volt igen hatásos, amíg állt a hit épülete, de lemeztelenedett, sőt visszájára fordult abban a pillanatban, amikor ez az épület megingott, majd düledezni kezdett. Moralizálnia kell, mivel világmegváltást hirdet, de épp a moralizálás teszi sérülékennyé." Akár Ernst Cassirer idézett gondolataival is párhuzamba állítható az előbbi megállapítás, amit a szerző úgy zár le, hogy sokkal hosszabb és nehezebb a sztálinizmusból való „kipörgés", mint a „bepörgés".[140]

Mindezek a kérdések hogyan kapcsolódnak a tárgykörünkhöz? Egyrészt fontosnak gondoltam vázlatosan érinteni az eddigi kritikai múltértelmezéseket. Másrészt a belülről való látásmód hitelesítheti egyéb tapasztalattörténeti leírásainkat. Természetesen egy visszatekintő ideológiatörténeti nézőpontból könnyebben felismerhető, hogy az egalitarizmus és az ehhez kapcsolódó utópikus célok illúziók gyűjteményén nyugodtak. Növekedés és innováció nélkül a javak kollektív tulajdonon nyugvó, egyenlőnek mondott elosztása csak a hiányokat, a szegénységet teríti szét egyenlőbben.[141]

15. „Szövetkezetesítési" kampány

Az MDP-vezetésben 1949 januárjában döntöttek az ún. „tanyai kérdés megoldásáról". Az itt használt zsargon szerint a „tanyai település [...] akadályát képezi a fejlődésnek [...], a mezőgazdaság szocialista átszervezésének későbbi szakaszán az átszervezés akadályát fogják képezni már az aprófalvak és majorok is."[142] Az aktuális feladatot abban

140 Litván 1988: 157–158; Cassirer 1997.
141 Kekes 2004: 9, 88; Kehrer 1998; Schoeck 2007: 416–421, 349–351; Grundmann 2002; Mertens 2002.
142 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5. Jelen voltak: Gerő Ernő, Erdei Ferenc, Vas Zoltán, Donáth Ferenc, Hegedűs András, Rónai Sándor, Berend József, Dégen Imre, Keresztes Mihály, Schiffer Pál, Dögei Imre, Boldoczky János, Hont János, Hegedűs Tibor, Horváth Lajos, Fehér Lajos, Magos Gábor, Lőcsei Pál és Sándor Ottó. Január 19-ig kellett felállítani a Tanyai Tanácsot: Erdei Ferenc (elnök), Beér János (elnök-helyettes és közigazgatási szakértő), Dégen Imre (szövetkezeti és földbirtokpolitikai szakértő), Pogácsás György (mezőgazdasági és tervszakértő), Berczeller György (pénzügyi szakértő), Nógrádi László (közlekedésügyi szakértő), Simor Dénes (építésügyi szakértő), Nagy Gyula (földmívelésügyi szakértő). A tanyaközpontokat március 20-ig kellett kijelölni.

látták, hogy a „tanyai lakosság összetömörítését" úgy kell megoldani, hogy városi vagy városkörnyéki, községi belterületre, és „új belterületekre" (tanyaközpontokba) telepítsék át őket. Kettős feladatot határoztak meg, egyrészt a „meglévő tanyai [...] rendszer elsorvasztása (tanyai építkezés korlátozása, állandó jellegű tanyai építkezés meggátlása, támogatás megvonása, belterületi építkezés minden eszközzel való elősegítése, stb.), másrészt a tanyaközpontok fejlesztése."[143]

A pártállami szabályozás újabb elemeként foglalkoztak a mezőgazdasági bérezéssel. Az állami birtokokon dolgozókkal kollektív keretszerződések megkötését írták elő, amelyben csökkenteni kellett a természetbeni juttatás arányát, másrészt be kellett vezetni a teljesítménybérezést. Ugyanakkor a magánszektorban dolgozók számára érvényesíteni kellett a munkabér-határozatot, amelynek során elvileg emelték a természetbeni juttatást.[144] Kommentárként hozzátehetjük, hogy ennek célja több is lehetett, például az, hogy a magántermelőket ilyen módon is visszatartsák a piaci termeléstől, illetve növeljék az állami üzemek lehetőségét. A további célkitűzések között szerepelt a kenyérgabona és egyéb, jól tárolható szemes termények mennyiségének fokozása úgy, hogy még 1949-ben megszüntethessék a kenyér- és a lisztjegyeket, és minél több állami ellenőrzés alatti tartalékot képezzenek. Hasonlóképpen növelni akarták az állatállomány számát, „amit elsősorban nem a takarmány vetésterületek növelésével", hanem „főként a rétek és legelők megjavításával, kukorica-szárítógépek munkába-állításával, silóépítéssel, répaszelet szárító berendezések kapacitásának növelésével, szálas takarmányok másodterményként való vetésével" kívántak elérni.[145] A harmadik célkitűzés a gépesítés „lehető legnagyobb növelése" volt, elsősorban az állami gazdaságokban. Ezek 1949. évi fejlesztését így határozták meg: az állami gazdasági területeket 200 ezer kat. holdra akarták növelni; „technikai lemaradottságuk" megszüntetése után azt az országos színvonal fölé kívánták emelni. További célkitűzés volt a „nagyüzemi állattenyésztés alapjainak lerakása a tenyészállatok számának nagyméretű emelésével", valamint az állathízlalás; a nemesített vetőmag termelésének kiszélesítése.[146]

143 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5. A Szeged környéki tanyavilágban az agrárproletárok számára egyfajta perspektívát jelentett az MDP tanyapolitikája (Belényi 1981: 234).
144 A határozatban azt mondták ki, hogy a „kollektív szerződésben a fejadagjuttatás helyett az FM által megállapított mennyiségű és árú gabonát kell a munkaadónak fizetnie. A béremelési kérdést külön kell választani a kollektív szerződéstől, valamint a felmondási okok között csak a munkavállalónak a munkaviszony ideje alatti jogerős elítélése szerepelhet." Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5.
145 A „minőségi állattenyésztés bázisait" elsősorban az állami gazdaságokban akarták kiépíteni, és csak másodsorban számoltak a tszcs-kkel. Elrendelték a törzskönyvezés kiterjesztését, valamint növelni akarták a mesterséges megtermékenyítő állomások számát. Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5.
146 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5.

Mint látható volt, az érintett határozatok elsősorban a centralizálás jegyében születtek meg. Ehhez illeszkedett egy további terület, a vadásztársaságok pártállami ellenőrzés alá vonása. A kortársi nyelvben ezt hivatalosan „demokratizálásnak" nevezték. Az agrártermelés egyéb területein (hal- és nádgazdaság) is állami vállalatot kellett létrehozni, s ugyanígy foglalkoztak a cukorgyári ingatlanokkal, valamint a rizstermelőkkel, akik közül csak a „dolgozó parasztokkal" kívántak szerződést kötni.[147]

A már létrejött termelőszövetkezeti csoportokban dolgozó „újbirtokosok" helyzetét úgy kívánták javítani, hogy fizetési kötelezettségeiket könnyítették. Azonban itt is differenciáltak. A III. csoportba tartozó újbirtokosok mentessége az egész juttatott földre érvényes volt, míg az I. és II. típusú csoportoknál az csak a kollektív gazdaságba bevitt földterületre vonatkozott.[148]

1949 elején a kommunista pártvezetés a nyilvánosság előtt a „szövetkezeti mozgalom fejlesztése" és a „kulákság korlátozása" céljából elsősorban a meglévő szövetkezetek „demokratizálását és fúzióját", majd pedig az „általános földmíves-szövetkezetek" megteremtését tűzte ki célként.[149] Mint az a belső használatra szánt tervekből tudható, ettől azt várták, hogy így a „kulákság és a vele összenőtt klerikális és egyéb reakció" támadásba lendül, illetve összességében a „falusi osztályharc további kiéleződését" jósolták. A bolsevik, osztályharcos nyelvről sokszor nehéz leválasztani az életszerű történéseket, folyamatokat és kortársi struktúrákat, azonban az instrumentalizált, szándékoltan konfliktusokat gerjesztő diktatórikus politika határai mérhetővé lettek. A társadalmi reakciókban sajátos inkorporációk figyelhetők meg, amelyek során az eredeti jelentéstartalmak sokszor mással cserélődtek, töltődtek fel. Az „osztályharc" doktrínája a gyakorlatban – természetes módon – individualizált jelleget öltött. A párt belső utasítása szerint a szövetkezetesítési kampány során a középparaszti rétegek „bevonását", a kulákokról és a klerikális reakcióról való leválasztását tűzték zászlóra. A „dolgozó parasztság" feladataként a „kizsákmányoló elemek" kiszorítását, likvidálását jelölték meg. Az utópia deklarált végcélja a falu városi színvonalra emelése volt.[150]

Mivel a pártközpontokban nagyon is tisztában voltak azzal, hogy az ilyen módon történő szövetkezetesítésnek rendkívül nagy a társadalmi elutasítása, ezért az agitátorokat eleve felkészítették a várható ellenérvekre. Ezek között elsősorban két fő toposz szerepelt: a „csajkamese" és a „belekényszerítik a parasztságot

147 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5.

148 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülés, Budapest, 1949. január 14. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 9.ő.e. 2–5.

149 A szövetkezetek demokratizálásának és fúziójának propaganda munkaterve. 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34.

150 A szövetkezetek demokratizálása és fúziójának propaganda munkaterve, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34.

a szövetkezetbe".[151] Az előbbi arra utalt, hogy a tsz-tagok a szegénység miatt majd közös csajkából esznek, úgy, mint a szovjet kolhozokban. Ebben a paradox kommunikációs háborúban a pártpropaganda képviselői azzal érveltek, hogy a „csajkamesével szemben" az „általános, egységes szövetkezet nem jelent közösen termelő szövetkezetet". Az önkéntesség elvét azzal gondolták elfogadhatóvá és meggyőzővé tenni, hogy a „szövetkezet nemcsak önkéntes, hanem nem is lehet mindenki a tagja (kulákok, kupecek és rendeletben meghatározottak)."[152]

Hogy mennyire idegen miliővel nézett szembe a pártpropaganda, azt a „dolgozó parasztság részéről várható veszélyek" fedőnév alatt sorolták fel, amelyek életszerű képeket nyújtanak a kortársi reakciókról és kontextusokról. Az agitáció nyelvében opportunizmusnak nevezték azt a gyakorlatot, amikor egyesek ellen „jó kulák, szükség van rá" jelszóval nem léptek fel. „Szektariánusnak és klikkmagatartásnak" minősült az, ha egy-egy szövetkezet vezetőségébe csak párttagokat és újgazdákat, vagy csak régi gazdákat, majorbelieket, csak falusiakat vagy rokonokat választottak be. Az agitációt hangsúlyos módon erősítették a „dolgozó parasztasszonyok" szövetkezetbe való beléptetése, sőt vezetése érdekében. A kampányban a szövetkezetet mint a „kizsákmányolók elleni fegyvert" állították színpadra, amely a beszerzés terén a „spekuláció" kikapcsolásával a hasznot és a jó áruminőséget biztosítja a „dolgozó parasztoknak", de az értékesítésben is kikapcsolja a spekulációt, a termelésben pedig a gépállomás a szövetkezet tagjainak 10 százalékos, a tszcs-knek pedig 30 százalékos kedvezményt fog biztosítani. A szerződéses termelésben továbbá állami támogatást, nagyobb jövedelmet (prémiummal), kisgépakciót, megfelelő műtrágya-ellátást, nemesített vetőmagot, alacsony szántási vagy kamatmentes hitelt ígértek.[153] A terv végrehajtásának hadműveleti jellegéről tanúskodik egy további mondat is: a „demokratizálás és fúzió indult december 28-án, tetőfokát eléri február 6-án, befejeződik április 5-én." Az ennek megfelelően szervezett sajtókampány, a népnevelők területenkénti bekapcsolása, a plakátok és röplapok tartalmának és mennyiségének részletezése is szerepelt az utasításokban.[154]

151 A hazatértek elmondásából ismerős lehetett a szovjet kényszermunka-táborokban előforduló eset, miszerint öt-tíz rab evett egy csajkából. Lásd például: Bognár Z. 2010: 298.

152 A szövetkezetek demokratizálásának és fúziójának propaganda munkaterve, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34.

153 A szövetkezetek demokratizálásának és fúziójának propaganda munkaterve, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34.

154 A következő megfogalmazások szerepeltek a szövegben: 15 ezer példányban szalagplakátok a fúzió tennivalóiról; 10 ezer db plakát „Dolgozó parasztok és parasztasszonyok vezessék a szövetkezetet!", „Ki a kizsákmányolókkal a szövetkezetekből!"; egy-egy röplap a földműves-szövetkezetekről és a Hangya Szövetkezetek tagjaihoz; négy oldalas rajzos röpcédula 60 ezer példányban a DÉFOSZ kiadásában a közgyűlések eddigi tapasztalatairól; egy millió példányban gyufáskatulya-címke vidékre a fúziós plakát kicsinyített másával; megbízták „Dögei elvtársat", hogy a *Pártmunkás*ba, Dégen Imre elvtárs pedig a *Szabad Nép*be írjon cikket. A DÉFOSZ, az MNDSZ, az EPOSZ, a Faluradió, az ÁMG is megkapta a leosztott propagandafeladatot. A szövetkezetek demokratizálásának és fúziójának propaganda munkaterve, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34.

A „szövetkezeti közgyűlési kampány" első szakasza 1948 karácsonyától 1949. január elejéig tartott. 257 ilyen találkozó, pártszempontból összegzett tapasztalata a következő volt: Csanád, Csongrád, Fejér, Komárom, Somogy, Tolna, Veszprém és Zemplén megyékben 1949. január 2-án kezdték meg a kampányt. A legfontosabb célt abban jelölték meg, hogy a meglévő szövetkezetek vezetését – „osztályidegen kapitalista elemként" stigmatizálva őket – kiiktassák. Ezt nagyrészt elérték, azonban arra is utaltak, hogy a „tömegek passzívan, [...] hozzászólás nélkül, közönyösen" szavazták meg az előterjesztéseket. Sok helyen továbbra is kitartottak volna a „terménykereskedők, korcsmárosok" mellett, mert azok „jó szakemberek, ill. becsületes emberek". A közgyűlések valóságos lefutására közvetlenül is rávilágít a Heves megyei példa, ahol végül csak a rendőrség jelenlétében tudták elérni a kommunista párt célját. A jelentéskészítő szerint az „egész látvány a Horthy-féle választásokat idézi vissza." Zemplén megyében a „politikailag megbízhatóbb" főjegyzők előzetesen meglátogatták a községek befolyásos tagjait. A helyi párttagok (a jelentésben „pártszekta") sok helyen kisajátították a földmíves-szövetkezetek vezetőségét, és további tagokat sem akartak felvenni. Az igazgatóságokban az MDP-tagok aránya Békés és Zala megyében 90%, ezzel szemben Somogy és Tolna megyében 43–46% volt. A pártközpontban „helyes aránynak" a 60–75 százalékos kommunista párti jelenlétet tartották, amit 14 megye ért el (lásd 2. táblázat).[155]

A nincstelennek számító és öt kat. holdon aluli igazgatósági tagok aránya Baranyában 17, Fejérben 19, Tolnában, Somogyban 21, Vasban, Zalában 26 százalék volt. Ennél jóval nagyobb arányban voltak jelen az előbbi rétegekből Csongrádban (64%), Békésben (49%), Hevesben (44%), Nógrádban (47%) és Szatmárban (45%).[156]

A nők részvétele hasonló megoszlást mutatott az igazgatósági tagok között: Szabolcsban 16, Bács-Bodrogban 34, Pest és Hajdú megyében 33 százalék. A nők részvétele országosan az igazgatóságban 23, a felügyelőbizottságokban 21 százalék volt.[157]

2. táblázat. A „szövetkezeti" vezetőség „pártmegoszlása" 1949 elején

	MDP %	*NPP %*	*FKGP %*	*Pártonkívüli %*	*Összesen %*
Igazgatóság	57	16	13	14	100
Felügyelő-bizottság	56	16	11	17	100
Választmány	69	15	8	8	100

Forrás: Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 37.

155 A szövetkezetek demokratizálásának és fúziójának propaganda munkaterve, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 32–34. A dokumentumban csak a százalékszámok szerepelnek.

156 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 35–41.

157 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 35–41. Okányban, Alsózsolcán és Érsekcsanádon egy-egy asszony lett az igazgatóság elnöke. Ugyanakkor „veszélyként" értelmezték, hogy több helyen nem „dolgozó parasztasszonyt", hanem mást, például Sármelléken a helyi orvos feleségét választották meg.

Regionális szempontból a kommunista párton kívüli más, korábbi szerveződések tartósabb struktúrájára utal az, hogy az igazgatósági tagok sorában a Nyugat- és Dél-Dunántúlon 50 százalék körüli volt az arányuk (3. táblázat).

3. táblázat. Az igazgatósági tagok párttagsága Nyugat- és Dél-Dunántúlon

	MDP %	*NPP %*	*FKGP %*	*Pártonkívüliek %*	*Összesen %*
Vas	50	22	12	16	100
Sopron	52	18	9	21	100
Győr	53	17	10	20	100
Tolna	46	25	10	19	100
Somogy	43	18	11	28	100

Forrás: Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 37–38.[158]

4. táblázat. A középparasztok jelenléte az igazgatóságban országos adatok alapján

	Birtokosok %		
	6–10 kh	*11–15 kh*	*15 kh felett*
Igazgatósági tagok	36	15	4
Felügyelőbizottsági tagok	32	12	3
Választmányi tagok	36	12	4

Forrás: Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 37.

A 4. táblázat adatait a következőképpen kommentálták:

„a 10 holdon felüliek részvétele a szövetkezeti vezetőségekben 15–25%-ig mozog. A további munkában javításokat kívánó adatokat mutat és a baloldali elhajlás veszélyére figyelmeztet a 10 holdon felüliek Békés és Bihar megyei 6%-os aránya. A Heves, Nógrád és Szabolcs megyei 7%, és ezeknek a kategóriáknak Borsod megyei múlt heti teljes hiánya. Békés 15, Bihar 10, Heves 14, Nógrád 9 és Borsod 10%-ra javított. Szabolcsban azonban 4%-ra romlott az arány. A jobboldali veszélyre figyelmeztet a 10 holdon felüliek Baranya megyei 42 (36) %-a, Tolna megyei 32 (–) %-a, és különösen a 15 holdon felüliek Vas megyei 10 (14) %-a."[159]

A pártzsargon szerinti vidéki „osztályharc" taktikája 1949 elejére ezek szerint úgy alakult, hogy a „legexponáltabb kizsákmányolók önként félreálltak", vagy a párt

158 „Még nagyobb a kilengés a felügyelő-bizottságokban, melyekben 10 megyében 50% alatt van az MDP-tagság, Tolna 24%, Somogy 36%." Különösen a parasztpártiak súlya volt nagy.

159 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 38. A zárójeles érték minden bizonnyal a korábbi adatra utal.

számára kedvezőtlen kimenetelűnek ítélt közgyűlések „szabotálását" – nem kevés sikerrel – szorgalmazták, vagy pedig a velük kapcsolatban álló „dolgozó parasztok" megválasztása mellett érveltek. A dokumentumokban felbukkanó ilyen jellegű megfogalmazások arra utalnak, hogy az agrártársadalom tagjai egyrészt tudomásul vették a nyilvánvaló kommunista befolyást és pozícionálást, de ugyanakkor törekedtek az adott kereteken belüli ellensúlyok kialakítására is.

A pártapparátus a földmíves-szövetkezeti alapszabály megjelenése után fordulópontként értékelte a „kulákok" viselkedését. Szerintük ekkor megszűnt a „szelídségi taktika", és innentől kezdve a közgyűlésektől való távolmaradásra buzdítottak, másrészt „rémhíreket" terjesztettek, hogy aki ott megjelenik, az egyben a közös gazdálkodást is vállalja. Hogy ez az irányítottan passzív magatartás milyen eredményeket ért el, arra utal például a Zala megyei Rezi községben a Hangya-szövetkezet közgyűlésének határozatképtelensége. Tolnában 12 kitűzött közgyűlésből hatot azért nem tudtak megtartani, mert a tagok távol maradtak. A Szabolcs megyei Anarcson állítólag a „kulákok" a korábban eltávolított vezetőséget leitatták, majd a közgyűlést ily módon botrányba fullasztották. A jelentések szerint hasonló esetek fordultak elő Szokolyon, Mátraballán, Babarcon és Dávodon.[160] A Heves megyei Felsőtárkányon viszont állítólag az egyik igazgató „kulák" személyt „pofonokkal távolították el". A pártpropaganda szempontjából negatív híreket lépten-nyomon a „klerikális reakció" számlájára írták. Így például a sajószögedi Hangya-szövetkezet elnökétől, aki egyúttal görög katolikus pap is volt, eredeztették azt a kijelentést, hogy a „közgyűlés időpontjával kezdődik a »csajka-rendszer«".[161] 1948 decemberében első nekifutásra a Békés megyei Bucsa községben sem sikerült a pártterv szerint a Hangya beolvasztása, mert annak ügyvezetője, Tóth Kálmán református lelkész „a közgyűlésen lévő 500 fő közül mintegy 70 tagú megszervezett klikkjével nem fogadta el a jelölő bizottság által javasolt új kulákmentes vezetőséget, és a közgyűlés menetét erős kiáltozásokkal megzavarta."[162]

Más, sajátos paradoxonok is előfordultak az említett események során. A kommunista párt tagjai, nem egy esetben eltérve a pártvonaltól, az ún. fúzió ellen agitáltak. Zichyfaluban maga a párttitkár is, akinek részvételével a közgyűlésre érkező hivatalos küldöttet „kikergették" a faluból. Osli községben pedig a „kommunista bíró" akadályozta meg a beolvasztást.[163]

160 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 38–39.
161 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 39.
162 Az MDP Békés Megyei Bizottságának jelentése a Központi Vezetőségnek, 1949. január 8. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 51–54.
163 Jelentés a szövetkezeti közgyűlési kampányról, 1949 eleje. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 39.

16. Individualizált osztályharc, kuláklikvidálás

„Politikai szempontból ez ideig, bár nem merült fel kifogás ellene, mégsem megbízható."[164]

A pártállami beavatkozás módszereinek és következményeinek illusztrálása céljából az egyik pártküldött északkelet-magyarországi – 1949. áprilisi – úti beszámolóját idézem, amely részlegesen, de életszerűen mutatja be a kortársi tapasztalatokat és reakciókat:

„Szabolcs megyében [...] a dűlőbiztosi rendszer minden községben ki van építve, azonban itt sok hiányosság tapasztalható, a dűlőbiztosok nem állanak kellőképpen a hivatásuk magaslatán, a dűlőbiztosi rendszerben nagyon kicsi létszámmal van képviselve az MDP-tagság, legtöbb községben jelentős részük FKG-párti, vagy NPP-i és pártonkívüli. A megye területén a verseny beindulása minden községben ünnepélyes keretek között történik, úgy, hogy vasárnaponként felvirágzott kocsikkal vonul fel a dolgozó parasztság abba a községbe, amelyet versenyre akar kihívni, de a verseny tovább kiszélesedni [...] nem tud, dűlő dűlővel stb. Nincs a községben, aki tovább tudná vinni. Tapasztalható a megye területén, hogy a kulákok felé kollektív felelősség eszközét alkalmazzák, pl. ha egy kulák valamit elkövet, a községben feltalálható összes kulákot felelősségre vonják. A megyei titkár elvtárstól értesültünk, hogy elég gyakori eset az, hogy a kulákot megtalpalják, amiből sok esetben kórház következik, és ugyanezt alkalmazzák a nagykereskedők felé is, aminek a következménye disszidálás, a kulákoknál pedig az első talpalás után felajánlják a földjüket. Ezzel kapcsolatban nem egy esetben a járási titkár elvtársak fenyegető levelet kapnak. A megye területén a klerikális reakciónak erős működését tapasztaltuk, több helyen látjuk, hogy a pap vagy apáca köré csoportosult emberek álltak, és ez a jelenség valószínűleg nem a népi demokráciánk mellett való beszélgetést tükrözi vissza, hanem pontosan a reakció érdekeit szolgálja. Egy néhány példa itt bizonyítja a túlkapásokat. Pl. Nyírbátor község, ahol a helyi szervezetek túlkapásokba bocsátkoznak és baloldali elhajlás tapasztalható, a kulákkérdéssel kapcsolatosan. A községben egyes házakra ki van írva, hogy kulák vagyok, vagy népnyúzó kulák, és így a középparasztságot is összekeverik a kulákkal. Így az egyik nádfedeles házra is ki volt írva, hogy népnyúzó kulák vagyok, és amikor bementünk a házba és megkérdeztük a háztulajdonosától, hogy miért van kiírva, hogy népnyúzó kulák vagyok, erre ő azt felelte, hogy nem tudja. Megkérdeztük tőle, hogy tényleg kulák-e. Ő azt mondta, hogy ha egyszer kiírták, valószínűleg az. Beszélgetés folyamán megtudtuk, hogy az egész földterülete nem egész 26 kat. hold, a kataszteri tiszta jövedelme pedig 200 aranykoronán alul van. Kilenc drb. szarvasmarhája van, három drb. hízó disznója. A tavalyi gabonatermése 30 q volt. Ez az illető egyén nem kupeckodott soha és jelenleg sem. Időszakonként, de leginkább aratás alatt szokott egy hétre két bérmunkást alkalmazni. Továbbá ugyanakkor, amikor a hó olvadt, és a kútnál lévő itató vályú mellett sár volt, 1.800 forintra büntették. Másnap reggel elmentünk

164 Varga Miklós csátaljai lakosról készített rendőrségi környezettanulmány. Baja, 1948. december 31. ÁBSZTL, O-9/558. sz. dosszié. BM, Kecskeméti osztály, 33.

a járási bizottságra, és amikor az elvtársakkal beszélgettem, és elmondtam, hogy az illető nem kulák, ők azt feleltek, hogy mi nem tudjuk, és nem ismerjük, az illető kulák, de megindokolni mással nem tudták, csak azzal, hogy közel 26 hold földje van. Továbbá az elvtársaktól kérdeztem, hogy a község hangulata milyen. Maga a főjegyző elvtárs elmondotta, hogy bizony a hangulat olyan, hogy sokan rémuralomnak nézik a demokráciát. Ugyanakkor, mondják az elvtársak, hogy ez egy nagyon jó hatással van a középparasztságra, mert így nem mer a kulák mellé állni. Ugyanezzel a jelenséggel, hogy a kapukra és a házfalára ki vannak írva ezek a szavak, több községben is találkoztunk. Kemecse, Nyírtura és Nyírbodán, és mindenütt az elvtársak azt mondják, hogy ez egy nagyon jó hatással van a középparasztságra. Általában véve megállapítható, hogy ezen községben a középparasztságot összekeverték a kulákokkal. A megye területén, úgyszintén Nagykálló községben van olyan jelenség, hogy egy 17 holdas középparasztot a tanyáról nem mer a községbe bejönni, attól fél, hogy ő is kulák. Megyeszerte tapasztalható, hogy erős klerikális befolyás érvényesül. A legjellemzőbb Máriapócs, ahol a papok csendes imaórákat rendelnek el, és ez jelentősen hátráltatja a tavaszi munkálatokat, úgy szintén a kulák befolyása is erősen érvényesül. A megye területén tapasztalható rémhírterjesztés is. Többek között Máriapócson háborús híreket terjesztenek, azt mondják, hogy Pártunk vezetősége már listán van, és jönnek az angolok, és akkor mindet fel fogják kötni. Mások pedig azt mondják, hogy csak alakítsanak termelőszövetkezeti csoportot, majd nagyon rá fognak fizetni, amikor jönnek az angolok. Sényő községben azt híresztelik, hogy a kormány feloszlott, és ezután már csak a változás jöhet. Tapasztalható, hogy Nyírgyulaj községben az asszonyok a papnak kezet csókolnak, és a papok már jó előre, amikor találkoznak, már a kezüket nyújtják. [...] Szatmár megyében [...] Mindenki attól fél, hogy ha valami legkisebb szabálytalanságot követ el, az súlyos következményekkel jár, például, ha egy kuláknak sáros a kocsitáblája 600, meg 1.800 forintra bünteti, ha a tűzcsapója eldől, 1.800 forintra bünteti, és egyéb ilyen dolgokért, és ez olyan következményt von maga után, hogy a középparasztság is azt hiszi, hogy kulák. [...] Szatmár megyében 17 termelőszövetkezeti csoport van és ezek közül csak egy kapott megsegítést ez idáig. Úgyszintén tapasztalható, mint Szabolcs megyében, hogy a kulákok tömegesen ajánlják fel a földjüket, és nagy része a földeknek, amelyet felajánlanak, nincs megmunkálva."[165]

A helyi társadalmak vagyonosabb és általában presztízzsel rendelkező parasztgazdáinak a korábbi falusi miliőkből való kiiktatásáról, ahogyan a pártzsargon is nevezte, likvidálásáról rendszerint csak utalásszerűen olvashatunk a kortársi szövegekben.[166]

165 Feljegyzés a Szabolcs-Szatmár megyei ellenőrzésről, Budapest, 1949. április 11. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 142. dosszié, 214–216.

166 „Kuláktörténetekre" eltérő megközelítésben lásd Závada 1986; Kávási 1991; Rév 1996; Nagy J. 1999. Érdekes kérdéseket felvető, új fogalomtörténeti kísérlet, többnyire hipotézisek gyűjteménye: Bolgár 2008. A tanulmány szerzője ceglédberceli mintájában például figyelmen kívül hagyta a kuláküldözés történetének korábbi, kiemelkedő lokális kutatási eredményeit: Nagy Varga 1995. A problémakör 1956 utáni további jelenlétére, az „osztályidegenek" számontartására lásd *Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának Intéző Bizottságának tájékoztatója az egyetemi és főiskolai iskoláztatással kapcsolatos határozatról* (1957. május 28.) In: Feles 1964: 66–67.

Ezért is célszerű azon ritka dokumentációból válogatni, amelyek „feljegyzésként" vagy „jegyzőkönyvként" fellelhetők, és a hivatali ritualizmus ellenére elég eleven képet nyújtanak a radikális kuláküldözés idejéből. Az egyik eset a Tolna megyei Faddon történt 1949. március végén, ahol a helybeli kommunista párt és a DÉFOSZ „kulákokat likvidált", de mivel ezt a pártközpont szerint „hibásan" hajtották végre, ezért keresték a módokat – miként a budapesti helyszínelők megfogalmazták –, hogy „ha visszavonulót kell csinálni, akkor ez ne vereség formájában történjék."[167] Hogy egy-egy ilyen eljárás mennyire félelemkeltő légkörben zajlott és mekkora félelemnövelő hatása volt, azt maguk a feljegyzést készítők is rögzítették:

„20 barátot szereztünk a községben, és jó pár száz ellenséget a dolgozó parasztok köreiből. A község utcáin egyébként alig láttunk embereket, és a kerítés mögül ijedten lestek ránk, amikor az autóval a községbe érkeztünk."[168]

Maga a likvidálás egy 200 kat. holdas (Padányi Gulyás Béla) és egy 170 kat. holdas (Fejér Jánosné) gazdaságot érintett. 1949. március 23-án döntöttek a „helyi szervek", majd másnap reggel rendőri kísérettel kiszálltak és a gazdának átnyújtották a likvidálási határozatot, felleltározták az ingó és ingatlan vagyont, a községben lévő házakat és felszerelést pedig elkobozták. A családtagokat azonnali távozásra szólították fel, majd később egy szobát biztosítottak nekik. A feljegyzés közvetetten azt is kimondja, hogy ellentmondás volt az indoklás („ebek harmincadjára van a birtok, szétosztogatják az állatokat és a nemzetgazdaságnak kárt okoznak, és földjükből részes, harmados művelésre adnak ki területet") és a tényleges helyzet között, ugyanis a „likvidált személyek" minden adókötelezettségüknek, zsír- és egyéb beszolgáltatási kötelezettségüknek eleget tettek. Az összes földterület megfelelően felszántott, illetve 70 kat. hold terület búzával bevetett állapotban volt. Az is kiderült, hogy a szomszédos Gerjén és a távolabbi Ozora községben hasonlóképpen likvidáltak „kulákgazdaságokat".[169]

Kérdés, hogy mi indokolhatta az ennyire radikális és brutális eljárást? A válasz a pártbeszámolók utalásai alapján az, hogy a helyi döntéshozók a lehetséges gyorsasággal és erőszakkal akarták így létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet" fizikai bázisát. A megfelelő nagyságú és jól művelt terület egy tagban, a szükséges felszereléssel együtt megtalálható volt a „kulákgazdaságokban", azok elfoglalása kézen fekvő volt a hódítók háborús logikája szerint.[170]

167 Feljegyzés, 1949. március 25. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 147.ő.e. 44.

168 Feljegyzés, 1949. március 25. MOL, M-KS -276.f. 93.cs. 147.ő.e. 44.

169 Feljegyzés, 1949. március 25. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 147.ő.e. 44.

170 Az előbbi faddi leírásban olvasható menetrendet részletezi egy csibráki volt gazdatiszt (Váry Gusztáv) is, aki 1949. március 22-én ügyintézés céljából Pécsett volt, miközben a felesége értesítette, hogy az egyik 80 kat. holdas „kulákgazdaságot" éppen most számolták fel, és ezután ő következik. Mire hazaért, a birtokát már körülzárták. Vetőmagját rögtön, majd a Földbérlő Bizottság határozata alapján az aprójószágig terjedően mindenüket elvették. „Azt mondták, hogy úgy határoztak, hogy

A kulákság mint stigmatizált paraszti réteg radikális felszámolásának eleven mutatói a növekvő adóterhek és ugyanakkor a személyek számának csökkenése.[171] Történeti értelemben nem az abszolút számok pontossága, hanem az azok alapján látható tendencia a legfontosabb, hiszen sokszor maguk a hivatalok sem voltak teljesen tisztában a represszió statisztikájával (5–6. táblázat).

5. táblázat. „Kulákadózás" 1949 és 1953 között

Év	*Adózó kulákok száma*	*Saját használatú földterület (kh)*	*Befolyt adó millió forintban*	*Saját használaton kívül bérbe adott föld (kh)*
1949	57.016	1.500e	280 m	597e
1950	53.269	1.348e	331 m	500e
1951	48.253	963e	547 m	528e
1952	39.711	684e	345 m	251e
1953	Nem ismert	661e (várt)	416 m (terv)	Nem ismert

Forrás: A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

6. táblázat. Az 1 kat. hold utáni „kulákadó" országos átlagban 1949 és 1953 között

1949	186 Ft
1950	245 Ft
1951	568 Ft
1952	504 Ft
1953-as terv	629 Ft

Forrás: A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

semmit sem tarthatok meg magamnak. Feleségem kérdezte, a bútorainkat elvihetjük-e? Azt válaszolták erre, hogy elvihetjük, csak a szülőotthon részére adjunk le néhány darabot. Kértek 2 ágyat, 1 szekrényt, 1 asztalt, ezeket a dolgokat a feleségem mindjárt ki is adta. Ezután megint lejött hozzám Fekics elvtárs, megnézte a lakásokat. Az ebédlőben azt mondta, hogy a könyvszekrényre, az íróasztalra, kőrasztalra 6 székkel, a másik kis asztalra szüksége van, felveszik a leltárba." Formálisan az elvétel „lemondásként" szerepelt. Ez a következőképpen történt. A helyi kommunista párt helyiségében felvettek egy jegyzőkönyvet arról, hogy „Váry Gusztáv előadja, hogy előrehaladott korára való tekintettel a számára a földbirtokreform során juttatott mezőgazdasági ingatlant, bérmunkás alkalmazása nélkül, és az ütemterv megfelelő teljesítését vállalni nem tudja", másrészt, hogy ő egy másik munkakört fog kapni, ezért a „neki juttatott földdel együtt az összes gazdasági felszerelést, beleértve az igás és haszonállatokat is, felajánlja a f. évi III. hó 22-én megalakult hármas minta szerint működő táblás csoport részére." Az MDP helyiségben és az FM Termelőszövetkezeti Főosztályán készült jegyzőkönyvek, 1949. március 25. és április 2. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 147.ő.e. 46–47.

171 Kádár János belügyminiszterként, 1948. december 13-án a következőképpen határozta meg a „kulák" kategóriát: „A kulák meghatározása is egyszerű. A kulák: a kizsákmányoló. Mi azt szoktuk mondani, hogy általában az a kulák, aki rendszeresen bérmunkát vesz igénybe, tehát kizsákmányol. Természetesen a kizsákmányolás uzsorakölcsönök vagy termelőeszközök kölcsönzésének formájában is megnyilvánulhat. [...] az öklöt csak akkor kell éreztetni, ha a kulák megmozdul." (Kajári 1999: 210–211.)

A táblázatok adatai valóban csak tájékoztató jellegűek, hiszen maguk az irányítók is megfogalmazták, hogy a „kivetett adó ezeknél az összegeknél magasabb volt, kivételt képez az 1950–1951. év, amikor elértük, illetve túlteljesítettük az egy évre előírt adóbehajtást, és a hátralékokból is hajtottunk be adót. 1952-ben már nagy összeggel alatta maradtunk a tervezett bevételnek, mintegy 150 millióval."[172] Ez az „adóhátralék" csak növekedett, annak mértékét 1953-ban 360 millió forintra tették. Mindez persze csak az egyik része a „kulákparasztok" kiszorításának, hiszen ezekben a számokban nincs benne például a bírósági, a begyűjtési és a különböző közigazgatási bírságok összege. A 5. táblázatban szereplő, közel 40–57 ezer gazdán túl még ekkor 26.904 „kupeckulákot" adóztattak, akiknek általában nem kellett „mezőgazdaságfejlesztési járulékot" fizetni, mert a földbirtokuk 15 kat. holdnál és 150 aranykorona-értéknél kisebb volt, de a mellékfoglalkozásuk révén 5.000 forintnál több jövedelmük volt. Ebbe a csoportba tartoztak például a kocsmárosok is. Az 1949 és 1952 közötti három évben 57 ezerről 40 ezer főre csökkenő rétegben a különbözetet jelentő, több mint 17 ezer személy a földjét elhagyta, a pártnyelv szerint „felajánlotta". A következmények egyike – a jelentések korabeli stílusában fogalmazva – ez lett:

„a kulákok által folytatott szabotálás a gazdálkodásukban. Földjeiket csak részben vagy nagyon rosszul művelték. Állatállományukat nem pótolták. Részben hozzájárultak ezekhez egyéb intézkedések is. Az adózás területén hozzájárult a behajtás vonalán, hogy általában elhoztuk a hátralékos kulákoktól a továbbtenyésztésre alkalmas állatokat és a vágóállatokat. Általában az volt a szempont, hogy a kuláknak a gazdálkodásban feltétlenül szükséges eszközei és igaereje maradjon meg."[173]

A behajtások nagy részét azért sem vállalták sokszor, „mert a kulákság tömeges likvidálásához vezetett volna", továbbá a kiiktatási folyamathoz „igen nagymértékben járultak hozzá a kitelepítések, a tagosítások során a kulákok gazdaságában beállott lényeges változások és egyéb hatósági intézkedések."[174]

A politikai hatalom képviselőinek frazeológiája szerint az adóprés a „kulákok korlátozását és a dolgozó parasztoktól elválasztását szolgálja". Az adóprés főbb összetevői a következők voltak: az általános jövedelemadónál a minimális földjövedelmet a kataszteri tisztajövedelemre számított negyvenszeres szorzóval alkalmazták az ún. dolgozó parasztok huszonnégyszeres szorzójával szemben; a kulákok általános jövedelmét „becsléssel úgy kell megállapítani, hogy az adóteherben

172 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9.

173 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

174 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 10.

a dolgozó parasztokhoz viszonyítva holdanként legalább 60–80 Ft többlet jelentkezzék."[175]

Az adóbehajtás további intézkedései voltak: „terményelszámoltatás"; termények és állatok elszállítása, elárverezése; a beszolgáltatás fokozása; bírságolás; békekölcsön; a „kulákok" szerződéseinek letiltása; a kiemelten nagyszámú „kulák települések" (például Orosháza, Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Békés városokban) gazdáinak fokozott molesztálása, ellenőrzése.[176]

A kuláküldözés társadalmi gyakorlata a fent ismertetett presszió mellett is számos eltérést, kijátszást, bizonyos mértékben megtapasztalható társadalmi szolidaritást is eredményezett. A politikai hatalom reprezentánsai ezt „opportunizmusnak" nevezték, ami szerintük leginkább abban nyilvánult meg, hogy a „kulákok által megjátszott szegénységet egyes helyeken általában elfogadták, és úgy vélekedtek a »kulákokról«, mint nincstelen, szegény emberekről, akiktől az adót behajtani nem lehet." Nem tudhatjuk, hogy a következő, illusztratív példaként felsorolt esetek adatai mennyire tükrözték a valóságos helyzetet. A Pest megyei Alsónémediben egy 42 kat. holdas gazdánál (Garai Miklós) „nemleges zálogolási jegyzőkönyvet" készítettek, miközben az illető koldulási engedélyt kért. A felülvizsgálat során kb. 25 ezer Ft értékű ingóságot találtak. A másutt is (Böhönye, Somogy m.) előfordult esetet példázza az a jáki (Vas m.) leírás, miszerint a faluban kilenc „kulák" adóhátraléka miatt lezálogolt ingóságok értékesítéséből befolyt összeget két „kulák" mint kedvezményezett részére sertésvásárlásra fordították, hogy rendezhessék a beadási kötelezettséget.[177]

A kuláklisták bizonytalanságait, egyben a fokozódó „osztályharcot" érzékelteti, hogy az 1952. évi gazdalajstromok alapján nyilvántartott „kulákok" száma újra az 1949-es értékre ugrott, 47.889 fő volt, azonban egy későbbi új összeállítás szerint ez az érték is további 48 százalékkal, 23 ezer fővel növekedett. Az osztályharc neve alatt végrehajtott individualizált intézkedések során az egykori 2.913.000 kat. holdnyi kulákbirtok területe az új típusú névsorok összeállításáig 71 százalékkal, 800.000 kat. hold területtel csökkent.[178] Egyértelműen látszik, hogy a korábbi falusi társadalmi-gazdasági miliők mindenáron való feltörése, a konfliktusok gerjesztése és a politikai hatalmi céloknak alárendelt átrendezése volt az egyik meghatározó tényező. Az egyik krízis követte a másikat, a sodródás olyan, társadalmi gyakorlatot szabályozó elemmé lett, amely csak a radikális állami beavatkozások idején jellemző

175 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

176 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

177 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

178 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1953. április 16. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 9–16.

mint tömeges stratégia. A vegzálás és kriminalizálás sűrűsödő tételei a rendőrségi és tanácsi statisztikákban a következő képet mutatják (7. táblázat).

7. táblázat. Rendőri „kulákbüntetések" 1951–1952-ben

Év	*Személyek száma*	*5–10 forintos büntetésre ítéltek száma*	*30–100 forintos büntetésre ítéltek száma*	*100–500 forintos büntetésre ítéltek száma*	*500 Ft feletti büntetésre ítéltek száma*	*Összesen pénzbüntetésre ítéltek száma és aránya*	*Elzárásra ítéltek száma*
1951	41.234	415	7.429	29.720	3.476	41.040 (62%)	194
1952	25.237	123	5.359	18.668	744	24.894 (38%)	343
Összes	*66.471*	*538*	*12.788*	*48.388*	*4.220*	*65.934 (100%)*	*537*

Forrás: A BM Helyi Tanácsok Főosztályának jelentése, 1953. április 15. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 18.[179]

A 66.471 kiszabott „kulákbüntetésből" kiemelkedik 33.081 (50%) tűzrendészeti és 19.042 (29%) közlekedési kihágás, amely adatok elsősorban nem a gazdasági tevékenységre utalnak, tehát még nyilvánvalóbban jelzik a politikai represszió. A rendőrségi zaklatások ugyanebben az időszakban hasonló módon érintettek 61.219 kisparasztot és 50.298 középparaszti családot, vagyis a vagyon és ideológiai szempontú osztálykategóriák mentén alkotott struktúra összképe a teljes falusi miliő (a rokonságtól a szomszédsági kapcsolatokig) széttörését tükrözi.

8. táblázat. Tanácsi „kulákbüntetések" 1951–1952-ben

Év	*Kulákok száma*	*5–30 forintos büntetésre ítéltek száma*	*30–100 forintos büntetésre ítéltek száma*	*100–500 forintos büntetésre ítéltek száma*	*500 Ft feletti büntetésre ítéltek száma*	*Összesen*	*Elzárásra ítéltek száma*
1951	45.855	452	6.143	28.174	10.721	45.490	365
1952	57.606	191	5.576	38.726	11.146	55.639	1.967
Összes	*103.461*	*643*	*11.719*	*66.900*	*21.867*	*101.129*	*2.332*

Forrás: A BM Helyi Tanácsok Főosztályának jelentése, 1953. április 15. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 18.

179 A büntetések csökkenése csak látszólagos, mert 1952. július 15. után a „kihágási ügyek" jelentős része a rendőrségtől a tanácsokhoz került.

A tanácsi gyakorlatban 1951–1952-ben a 103.461 esetből a tervgazdálkodás elleni (56%) és a közegészségügyi (18%) kihágások voltak többségben. A tanácsok 77.460 kisparasztot és 80.080 középparasztot büntettek meg ebben az időszakban (vö. 8. táblázat).[180]

9. táblázat. A „kulákok" létszáma megyék szerint 1952-ben

Megye	*Létszám*	*Az összes százalékában*
Bács-Kiskun	9.379	13,5
Baranya	4.373	6,3
Békés	5.745	8,3
Borsod	3.605	5,2
Csongrád	5.897	8,5
Fejér	3.016	4,4
Győr	1.930	2,8
Hajdú-Bihar	4.883	7,1
Heves	2.522	3,6
Komárom	973	1,4
Nógrád	691	1,0
Pest	4.288	6,2
Somogy	2.336	3,4
Szabolcs-Szatmár	2.830	4,1
Szolnok	6.293	9,1
Tolna	2.609	3,8
Vas	2.283	3,3
Veszprém	2.208	3,2
Zala	1.195	1,7
Budapest	2.143	3,1
Összesen	*69.199*	*100,0*

Forrás: A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1952. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 429.

Területi szempontból „kulákokat" a legnagyobb arányban Bács-Kiskunban regisztráltak (9. táblázat). Ha Pest megyét is ideszámítjuk, ami regionális tekintetben indokolt, akkor a kuláknak nyilvánítottak közel 20 százaléka lakott a Duna-Tisza

180 A BM Helyi Tanácsok Főosztályának jelentése, 1953. április 15. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e; MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 442.ő.e. 19. A Baranya megyei Bakócáról írt levél is utal arra, hogy a helyi gyakorlatban milyen önkényeskedések történhettek: „most már a tagok józanul gondolkodó része azt kérdezi, hogy miből élünk meg? Erre Farkas és Tóth János, a brigádvezető azt mondja »jaj, de elmaradtak vagytok, majd kilökünk egy-két kulákot a csoportból, és lesz mindenünk!« Persze középparasztra gondol." 1952. május 5. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 384. dosszié.

közén. A Tiszántúl középső, déli és keleti része egy másik nagy blokkot képezett. Ezekhez a területekhez képest másutt kisebb arányú volt a módosabb parasztság jelenléte.

10. táblázat. A „mezőgazdasági-fejlesztési járulék alanyai"[181] és a járulékkal terhelt terület változása 1949 és 1952 között

Megye	*Év/tétel*	*Év/tétel*	*Év/tétel*	*Év/tétel*	*1949–52: %-os csökkenés vagy növekedés*	*Terület/év*	*Terület/év*	*Terület/év*	*Terület/év*	*Csökkenés 1949–52 között, %*
	1949	*1950*	*1951*	*1952*		*1949*	*1950*	*1951*	*1952*	
Baranya	1.898	1.922	1.652	1.197	37	70.156	58.208	39.863	12.098	83
Bács-Kiskun	8.743	6.690	6.664	5.722	35	326.044	290.736	265.368	178.572	45
Békés	6.676	6.459	6.268	5.043	25	176.085	165.967	155.792	122.380	31
Borsod	3.286	3.124	2.966	1.920	42	108.044	92.359	79.830	37.301	66
Csongrád	5.078	4.677	4.579	3.827	25	181.285	162.949	141.643	94.658	48
Fejér	2.164	1.830	1.652	1.449	33	88.945	63.088	48.198	31.010	65
Győr-Sopron	2.114	2.052	1.905	1.530	28	77.406	67.943	57.635	35.407	54
Hajdú-Bihar	4.632	4.452	4.206	3.694	20	157.168	148.736	128.886	83.009	47
Heves	1.431	1.392	1.354	1.050	27	54.220	47.620	44.220	20.162	63
Komárom	992	883	812	673	32	47.201	31.415	26.354	16.245	66
Nógrád	656	568	474	377	43	29.058	23.361	12.872	7.194	75
Pest	1.978	3.313	3.019	2.328	+15	81.654	122.975	90.697	47.165	42
Somogy	1.880	1.769	1.552	1.165	38	64.716	59.587	40.509	20.760	68
Szabolcs-Szatmár	2.499	2.119	2.113	1.524	39	109.694	71.506	62.425	27.371	75
Szolnok	5.298	5.138	3.861	3.123	41	218.320	201.456	111.256	68.668	69
Tolna	1.839	1.628	1.553	1.387	25	71.455	50.165	38.518	23.113	68
Vas	1.509	1.488	1.403	1.097	27	54.670	49.999	41.071	21.846	60
Veszprém	1.967	1.772	1.693	1.369	30	69.714	53.431	51.316	28.694	59
Zala	1.301	842	819	643	51	81.633	34.573	21.360	12.880	84
Megyék	*55.941*	*52.118*	*48.545*	*39.118*	*30*	*2.067.468*	*1.796.074*	*1.457.813*	*888.533*	*57*
Budapest	1.075	1.151	1.008	593	45	29.689	52.442	35.773	16.647	44
Országosan együtt	*57.016*	*53.269*	*48.253*	*39.711*	*30*	*2.097.157*	*1.848.516*	*1.493.586*	*905.180*	*57*

Forrás: A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság számára készített kimutatás, 1952. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 382.

181 A „kulákadó" hivatalos elnevezése.

A parasztellenes állami beavatkozás és a rendszeres napi terror eredményeként 1949 és 1952 között egy újabb földindulás történt (10. táblázat). A kuláklikvidálás során Magyarországon 30 százalékkal csökkent a „kulák adóalanyok" aránya, de ennél sokkal nagyobb mértékben, 57 százalékkal kevesebb földterületet jegyeztek a nevükön. Messze átlagon felül kerültek ki korábbi miliőjükből Zala (51%-os létszámcsökkenés), Nógrád (43%), Borsod (42%) és Szolnok (41%) megyében. Baranyát (37%) is tekintetbe véve, az ipari munkahelyek közelsége döntő szerepet játszott ebben. Pest megyében, kivételes módon, 1949 és 1952 között növekedett a kuláknak nyilvánítottak száma. Zalában és Baranyában volt a legnagyobb arányú (84 és 83%-os) a „kulákbirtokok" területcsökkenése, de ez a mérték nem sokkal volt kisebb (75%) a közismerten mezőgazdasági vidéknek számító Szabolcs-Szatmár megyében sem.

17. A „sváb" ingatlanok államosításáról

A magyarországi németek kitelepítése után és az azt követő át- és betelepítések során a kiosztott földek mellett maradtak ún. tartalékingatlanok, amelyeket a pártvezetés – kollektivizálási célból – az állami birtokokhoz szándékozott csatolni. 1949 elején ezzel kapcsolatban felmérték, hogy milyen forrásokból lehetne előteremteni a projekthez nélkülözhetetlen további földmennyiséget. A legnagyobb kihívást a szétszórtság jelentette számukra, a felületes látlelet készítői tehát ezen szempontnak alárendelve vették sorra a területeket. „Jogi" értelemben így érveltek:

> „Mintegy 270 községben, mintegy 270.000 kat. hold sváb ingatlan van, amelyből a juttatottak a kiosztott ingatlanokat az 5.300/1947. M. E. sz. rendelet 11. §-ának (2) bekezdése értelmében ideiglenes jelleggel kapták használatba, ebből a használatba adásból tulajdonba adási jogok nem származhatnak. Ezek az ingatlanok tehát a juttatottakra telekkönyvezve nem lettek, a betelepítettek ezeket az ingatlanokat 1–2 éve használják, sőt egy része csak a közelmúltban vette azokat birtokba."[182]

Az 1949. február 1-től érvényes „ütemterv" szerint az Országos Földhivatal 108 községben tervezte elindítani az elvételi eljárásokat, a birtokok összevonását és az állami gazdasághoz való csatolását.[183] További 120 községre vonatkozóan a 11. táblázatban látható felmérés készült.

[182] Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 15–17.

[183] Elsősorban azokról a községekről volt szó, ahol az ún. tartalékingatlanok területe 200 kat. holdon felüli volt. Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 15–17.

11. táblázat. Részleges becslés az ún. sváb ingatlanokról 1949-ben[184]

Megye és Budapest	*Kb. kat. hold*
Baranya	37.500
Fejér	4.120
Győr-Moson	4.430
Komárom-Esztergom	2.450
Sopron	10.600
Tolna	24.200
Vas	2.140
Veszprém	3.210
Zala	3.730
Bács-Bodrog	2.580
Dél-Pest	10.670
Észak-Pest	19.700
Budapest	32.400
Somogy	61.700
Összesen	*219.430*

Forrás: Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 15–17.

A 12.200/1947. számú kormányrendelet alapján a „német anyanyelvűek" ingatlanait is államosították, ami az ún. sváb területeket 20 százalékkal megnövelte, így a 219.430 kat. hold még 33.600 kat. holddal gyarapodott. Ennek bő 10 százalékát, kb. 20 ezer kat. holdat szántak a tartalékalapba, amit állami birtokként kezeltek. Érdemes idézni a földelvétel és telepítés egyik kortársi értelmezését:

> „A sváb ingatlanokra telepítettek kb. 70%-ban felvidéki menekültek, melyek (sic!) a földet csak ideiglenes jelleggel kapták használatba, míg a belföldi telepesek örök tulajdonba. A telepítés 1946. évtől folyamatosan 1948. év végéig tartott. A telepítés időrendi sorrendjében legelőször a Budapest környéki, Sopron vidéki és Veszprém megyei ingatlanok kerültek a telepítettek kezelésébe, később a Tolna megyeiek, melyeken a kiegészítő telepítés jelenleg is folyamatban van. Baranya és Bács-Bodrog megyékben a telepítés 1948-ban történt, tehát az utóbbi két megyében lehet a legkisebb nehézséggel a területösszevonásokat végrehajtani."[185]

[184] A korabeli becsléseket különös óvatossággal kell kezelnünk. Ennek példája lehet a Budapest neve alatt szerepeltetett túlzóan nagy terület. A táblázat adatai ezek szerint a birtokba adottakra, vagy pedig a tartalékalapba felveendő földekre vonatkoznak, nem pedig az összes elvett területre.

[185] Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére. 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 16. A területi adatok ellentmondásosak, az itt közölt adatok inkább kiegészítő jellegűek és a helyzet illusztrálására szolgálnak. Erre is lásd Tóth Á. 1997; Tóth Á. 2009. A tolnai földigénylések és a közigazgatási apparátus kérdéseire lásd Kisasszondy 1979.

12. táblázat. Az 1949 januárjában felbecsült és „legfontosabb" államosítandó baranyai területek a német ki- és áttelepítéssel összefüggésben[186]

Község	*Terület (k. hold)*	*A német anyanyelvűek ingatlanai nélküli terület 1947-ből (k. hold)*
Alsómocsolád	820	429
Babarc	1.870	Nincs adat
Borjád	750	805
Bár	2.250	1.380
Gerényes	1.220	603
Hásságy	980	695
Hercegtöttös	1.030	805
Hidas	4.650	2.691
Ivándárda	660	742
Jágónak	860	Nincs adat
Kiskozár	550	573
Kisjakabfalva	920	519
Lapáncsa	460	Nincs adat
Liget	520	Nincs adat
Magyarboly	1.290	Nincs adat
Mekényes	2.670	1.690
Nagyárpád	710	341
Nagynyárád	1.070	944
Németboly	1.250	941
Nagybudmér	800	610
Püspökszenterzsébet	800	Nincs adat
Romonya	580	260
Szőkéd	450	305
Szederkény	890	730
Szépény	720	Nincs adat
Villány	1.110	Nincs adat
Versend	630	370
Zsibrik	630	417

Forrás: Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 17.

A németek helyére telepítettek a kollektivizálás miatt egy újabb nagy kihívással szembesültek: ismét földindulás előtt álltak. A radikális változás mértékéről az

186 A két oszlop egymáshoz viszonyítható területi adatai minden bizonnyal a kitelepített és az itt maradt németekre is vonatkoznak. Az itt felsoroltak az államosítási folyamatok érzékeltetésére alkalmasak, nem pedig lokális-regionális történeteinek pontos bemutatására.

egyes községek részletes történeteinek ismeretében lehetne véleményt formálni.[187] A kiemelten érintett Baranya megyében a fentebbi községeket tartották a területösszevonás szempontjából a legfontosabbnak (12. táblázat).

A német anyanyelvűek ingatlanainak államosítási eljárását a feljegyzés készítője így kommentálta: „[a] juttatott ingatlanok egy tagba hozásával mód lenne a juttatottakat a táblás művelésre rávezetni, amit az ingatlanok jelenlegi szétszórtsága miatt, erre irányuló szándék esetén sem lehetne sokszor gyakorlatilag megvalósítani."[188]

18. Makro- és mikroképek a földindulás időszakából

Az évszázadok során kialakult tanyavilág felszámolását „szétszórtságukra" és „gazdasági, közigazgatási, kulturális és egészségügyi helyzetének megjavítása" fedőnévvel kezdték meg, az 1949 februárjában megfogalmazott rendeletre hivatkozva. A jogi határozatokban említett, természetesen megindokolt infrastrukturális beruházások tervein túl nem foglalkoztak a társadalmi miliők szétszakításának következményeivel. A radikális változtatást vezénylők szeme előtt a nagytáblás gazdálkodás és az új településstruktúra – benne a tanyaközpontokkal – képe lebeghetett. Ennek eleve útjában volt minden más jellegű üzem, épület. A községi vezetőknek egy hónapot adtak, hogy kijelöljék az új belterületi határokat, amelyek egyben a tanyák elsorvasztását is szolgálták.[189]

Az 1945 utáni tagosítások részletes, a lokális és regionális különbségekre figyelő történetének feldolgozása önálló témát képez.[190] A következőkben három, különböző földrajzi területről származó kortársi beszámolóra támaszkodva illusztrálom a történéseket. A Békés megyei 1949. évi helyzetjelentés a mintegy ezer esetet jelentő, „földfelajánlás" utáni állapotról tudósít.[191] A szöveg hangsúlyozza, bár a tagosítás hivatalosan a földhivatal dolga, azonban a „kampány a Párt feladata". A tagosítás a pártmegfogalmazás szerint a következő lépéseket jelentette: 1. földösszeírás,[192] 2. táblakijelölés, 3. csereterv, 4. csereföld kimérése. Ezt követően került (volna) sor a gyorsított telekkönyvezésre.

187 Például Bács-Bodrog vármegyében Katymár község 2.600 kat. holdját szánták állami területnek. Ennek 10%-a kerülhetett az állami gazdasághoz. Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 17.

188 Feljegyzés a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság részére, 1949. január 17. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 140.ő.e. 17.

189 *Magyar Közlöny,* A tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról, 1949. február 12. (33.) 1.300/1949 sz. kormányrendelet; A táblás gazdálkodásra lásd Nagy J. 2001: 1083–1085.

190 Nádasdi 1996; Bárth 1996.

191 Jegyzőkönyv az összevont titkári és tszcs-vezetők értekezletéről, 1949. augusztus 27. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 5–13. 183 fő volt jelen az ülésen.

192 „A föld összeírása politikai feladat. A tszcs tagjait meggyőzzük, hogy minden földjüket – kivéve $^1/_2$–$^3/_4$ kat. holdat – bevigyék a tszcs-be." Jegyzőkönyv az összevont titkári és tszcs-vezetők értekezletéről, 1949. augusztus 27. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 5–13.

A ténylegesen meghatározott határidők ismeretében az egyéni agitáció idejét igen szűkre szabták, gyakorlatilag két-három nap alatt (1949. augusztus 30. és szeptember 3. között) kellett a számításba vehető földeket összeírni, miközben a nyilvántartások közismert kaotikussága további konfliktusokat generált. A földelvételre hadjáratként tekintettek, az abban követendő stratégia alapelveit a következőképpen határozták meg:

„a tagosítás, illetve a tagosításban a helyes erőviszonyok értékelése, mint minden harcban, csatában alapvető kérdés. Súlyos hibák származhatnak az ellenség erejének a lebecsüléséből, mind a túlértékeléséből. A tagosítás helyes értékelése mellett fontos, hogy a tagosítást szigorúan pártunk parasztpolitikájának alapján, a lenini hármas jelszó alapján, »támaszkodjon a szegényparasztságra, egyezzünk meg a középparasztsággal, és egy pillanatra sem szüntesd meg a harcot a kulák ellen«, hajtsuk végre."[193]

A Békés megyei jelentésírók a szavak eredeti jelentését kiforgatva, azaz továbbra is leplezett formában, de utaltak a tagosításnak a való életben jellemző módjára: „[a] helyzet még az is, hogy sok esetben követtünk el hibát. A tagosításnál erre a kérdésre azért kell vigyázni, mert magával a tagosítással jelentős mértékben megnő az önkéntesség megszegésének a veszélye." A kommunista párt belső kommunikációjában folyton felbukkan az az érv, hogy a tagosítást csak erőszakos úton lehet megvalósítani. Erre vonatkozik a kijelölt területek mértékére és összetételére tett irányadás is: a 200 kat. holdas tszcs-k „lehetőleg a kulák és úribirtokból ¾-részben, csak ¼ legyen a »dolgozó paraszt« rész".[194]

Az erőszak tapasztalatát – amit a későbbi fejezetekben külön is érintek –, a paraszti alkalmazkodás, adott esetben ellenállás kérdését célszerű a tagosítás kapcsán is tárgyalni, egyelőre abban a formában, ahogyan erről a pártjelentés beszámol. Az egyik illusztratív esetleírásunk szintén Békés megyéből, 1949 augusztusából származik. A szárnyaló, igen sokszor ellentmondásos hírek igen nagy szereppel, mondhatni stabilizáló jelentőséggel bírtak a diktatúrában. A kényszerű „felajánlásokat", „lemondást", „önkéntességet" csak ebben az életszerű, tehát az akkori életlehetőségekből és jövőhorizontokból kiindulva célszerű tudományos beszédmódunkba beemelni: „szórványosan már lehet hallani, hogy vége már a magántulajdonnak, most már megcsinálják a kommunisták a kolhozt." Dobozon a földelfoglalási tervek konkretizálása közben ezt látták a helyi kollektív viselkedésformákról:

193 Jegyzőkönyv az összevont titkári és tszcs-vezetők értekezletéről. 1949. augusztus 27. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 5–13.
194 Jegyzőkönyv az összevont titkári és tszcs-vezetők értekezletéről, 1949. augusztus 27. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 5–13. A tagosítást a megmaradt kisgazdapárt megyei titkára is – Rákosi és a Szovjetunió „éljenzése" mellett – helyeselte.

„A tagosítás előfeltétele igen jó, mert meg tudják oldani kulák földeken, alig két-három kisparasztot kell csak elmozdítani. Vannak olyan hangok, hogy eddig védték a kommunisták a magántulajdont, most már összerakják a földet, hogy később egészen elvegyék. A pártvezetőség kiértékelte a rendeletet, és a hangulat jó irányáról gondoskodik."[195]

A tagosító bizottságok a dolgok logikájából fakadóan elsősorban szegényparasztokból álltak, erre az összetételre Endrőd kapcsán utal a jelentés. A Gyula melletti Kétegyházán „[m]ár tárgyalásokat is kezdtek két kulákkal, akik szó nélkül felajánlották földjük túlnyomó részét teljesen ingyen az államnak, maguknak mindössze 10–12 holdat tanyával kívánva meghagyni." Az állami földelvétel során Szarvason az okozott nehézséget, hogy a „terv alapján négyszázkilenc kat. hold felajánlására van szükség, hogy a csoportokat feltöltsék, eddig azonban mindössze 120 kat. hold önkéntes felajánlás, illetve 20 tagbelépés történt, ezért a DÉFOSZ-ban gyűlést tartanak, alulról megszerveznek felszólalásokat, akik felajánlják földjüket társas művelésre és belépnek a tszcs-be."[196]

Maradva továbbra is Békés megyében, egy hónappal később a jelentésíró így látta a helyzetet:

„A birtokbaadás munkájának megkezdésével főleg a kulákok részéről tapasztalható erősebb ellenállás. Szarvason Bobvos Pál 36 kat. hold. Kőröstarcsán Veight Márton 26 kh, Nagyszénáson Nagy István 40 kh, Szentetornyán Pavuk János 35 kh, Gádoroson Győrkös Károlyné 15 kh, férje őrnagy volt, aki nyugatra menekült, és még mindig nem jött vissza. Nevezett kulákok és még több társaik olyan kijelentést tettek, hogy nem hajlandók területükről elmenni. Sőt, még olyan is volt, aki azt mondta, hogy még az életével is megvédi a földet, csak próbáljon valaki a földjére lépni. De vannak olyan kulákok is, mint Dobozon D. Nagy nevű, aki kérte a Tagosító Bizottságot, hogy hagyják meg a földjén, ne tegyék őt tönkre, hisz a beszolgáltatásnak is eleget tett. A kulákok többsége azonban, amikor megtudta, hogy a földje a táblába esett, kezdett hurcolkodni a tanyából. Egyes helyeken a kulákok között az a vélemény alakult ki, hogy jobb volna, ha az ő földjük is beleesett volna a táblába, legalább nem kínozzák őket tovább. Vannak kulákok, akik a tanyájukon hozzáfogtak lebontani és elvinni a górét és egyéb hasonló épületet, ezt azonban megakadályoztuk. Kis- és középparasztok részéről is mutatkozott ellenállás, de csak szórványosan, főleg Mezőberény, Kőröstarcsa, Gyoma, Doboz, Szarvas községekben. Gádoroson 56 kisparasztnak esett földje a táblába, mivel több földdel rendelkező kulák kevés van a községben. Jó népnevelő munkával és a kisparasztok érdekeinek figyelembevételével csak egy kisparaszttal nem tudtak megegyezni. A többi vállalta önként, hogy el fogja cserélni földjét. Főleg úgy oldották meg, hogy a kisparasztok a tszcs-be jelentkező tagoknak a faluhoz közelebb eső

195 Az MDP Békés megyei Bizottságának „szigorúan bizalmas" jelentése a KV részére, 1949. augusztus 31. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 1–4.
196 Az MDP Békés megyei Bizottságának „szigorúan bizalmas" jelentése a KV részére, 1949. augusztus 31. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 1–4.

földjüket adták. Mezőberényben 23 kisparaszt földje esett a táblába, és 12-vel még mindig nem tudtak megegyezésre jutni. A táblába eső kisparasztoknak a megyében kb. 4–5%-a makacsul ellenáll a földcserével szemben. Kivizsgáltuk, kik ezek a kis- és középparasztok, és megállapítottuk, hogy főleg volt jobboldali Sz.[ociál]D[emokratá]-k vagy a családjukba csendőr nősült, és most velük van. De több olyan is van, aki kuláktól is bérelt földet, és azok befolyásolják. A fenti példák igazolják a Szervező Bizottság azon határozatát, hogy a tagosítás legnehezebb szakasza a birtokbaadás fog lenni. Azok a községek, mint Nagyszénás, Gádoros, akik a népnevelőket egy-egy táblába eső kisparasztokhoz úgy osztották be, hogy egy-egy emberre egy népnevelő jusson, és azt egész birtokbaadásig látogatja. Ezt a népnevelő munkát fokozott mértékben átvisszük a tagosítással érintett többi községekbe is, hogy a kulák várható erősödő támadását megakadályozzuk. A fenyegetődző és erősen támadó kulákokat a rendőrségen keresztül ijesztjük meg, hogy elvegyük a kedvüket a támadástól."[197]

A korabeli állapotokat kortársi nézőpontból idéző másik példa Heves megyéből való. Tiszanánán

„110 fő akar belépni a termelőcsoportba mintegy 800 kh területtel, akik között kismértékben középparasztok is vannak. A parasztok nagy többsége részéről azonban passzivitás van a termelőcsoporttal szemben. A község politikai hangulata az utóbbi időben leromlott. Csillik József országgyűlési képviselő elvtárssal kezd szembeállni a dolgozó parasztság is. Azt mondják, ha előnyös a szövetkezeti termelés és a gépállomással kötendő szerződés, miért nem megy bele ő először a csoportba, és miért nem köt ő először szerződést a gépállomással. De ugyanezt mondják a pártvezetőség és községi vezetőség egyes tagjaira. A párttitkárra, a községi bíróra, a törvénybíróra és a többire. [...] A csoport meglévő területe 134 kh-ból áll, amely jelenleg 4 részben áll. A csoport területét kulák és úri birtokok veszik körül, amelyből eddig felajánlottak 42 kh-t."[198]

A bekerítéseket, a szoruló hurok hatásához hasonlítható helyzetet érzékelteti a tiszafüredi jelentés: „vannak kisparasztok, akik még mindig várakozó álláspontot foglalnak el a T. Sz. Cs-k-kel, azt várják, hogy mennyi lesz a szövetkezeti tagok jövedelme a rizs learatása után. A kulákság arról beszél, hogy ők most vannak soron, majd később aztán jönnek a középparasztok is." Átány neve Fél Edit és Hofer Tamás kiemelkedő munkássága révén a néprajzi és antropológiai irányultságú hazai és nemzetközi tudományos világban jól ismert. Erről a faluról a következőket jelentették:

„Ebben a községben a pártszervezetünk elég jó. Már eddig is működött itt egy 18 tagú illegális csoport. A földműves-szövetkezetnek egy 180 kh területű legelője van, van továbbá 180 kh kisbérlet és 54 kh kulákfelajánlás. Van továbbá a községben 441 kh kincstári tartalékterület. A felülvizsgálatnál arról győződtünk meg, hogy csak 10-en írták alá a belépési nyilatkozatot, és így félő, hogy a területet, amely rendelkezésre áll, ennyien nem fogják tudni megdolgozni. A községben többen vannak, akik termelőcsoportot kívánnak létrehozni, ezeket azonban, mivel Budapestre és az ország különböző részébe járnak dolgozni, nem találtuk odahaza. Vasárnap azonban, amikor a tagosítási kérelmet elindítjuk, odahaza lesznek."[199]

A kollektív gazdaságtól való idegenkedés más hevesi falvakra is jellemző volt. Különösen felerősítették a szembenállást a szovjet táborokat megjárt foglyok beszámolói. A pártapparátus ritualizált nyelvén „konspirációnak" tervezett műveletek célját a gyakorlatban józan paraszti ésszel valójában mindenki átlátta:

„A konspiráció a részleges tagosításra vonatkozólag nem szivárgott ki, bár kint a megyében az emberek beszélgetnek a tagosításról, mert látják azt, hogy a termelőcsoportok tagjainak a földjeit csak tagosítással lehet összehozni. [...] Megyénkben az eddigi földfelajánlás 3.648 kh, amely területet figyelembe véve, még a termelőcsoport tagjainak bevitt földjeivel sem tudjuk biztosítani, hogy az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek területét duplájára tudjuk felemelni."[200]

„A legnagyobb probléma a debreceni földbérlőcsoportok megszervezése körül volt. Itt ugyanis mintegy 7.000 kh területet vettek igénybe. Az igénybevétel azonban a határ nagysága, az illetékes szervek magára hagyottsága szempontjából nehézségekbe ütközött, mely helyzeten a Párt segített azzal, hogy ipari munkásokat és teherautókat vett igénybe, és ezeknek segítségével rövid idő alatt történt meg a 9.000-es rendeletnek a végrehajtása. Tekintettel azonban arra, hogy az egyeseknek kiosztott terület a várostól 25–30 km-re esett, sokan emiatt visszaadták a földet, vagy egyszerűen tájára sem mentek sem az Intézőbizottságnak, sem a földnek." [201]

197 Nem pusztán az erőszakos eljárások, hanem önmagában a körvonalazott „kolhozgazdaság" paraszti szempontból irracionális, pazarló volta is taszíthatta a gazdákat. Erre vonatkozóan tanulságosak a Békés megyei adatok: „A megyében kialakított 32 tszcs és 10 állami gazdaság táblái 151 tagban vannak. A tszcs területe 10.575 kat. hold. Az állami gazdaság területe 20.411 kat. hold." Az MDP Békés megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. szeptember 15. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 115.ő.e. 23–24.

198 Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. augusztus 25. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131.ő.e. 55.

199 Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. augusztus 25. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131.ő.e. 55.

200 Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. augusztus 25. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131.ő.e. 55.

201 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, 1949. február 7. MOL, M-KS -276.f. 85.cs. 12.ő.e. 2–7.

Harmadik leírásunk színtere Hajdú-Bihar megye, ahol 13 községben volt 1949 elején III. típusú földbérlő-szövetkezeti csoport:

13. táblázat. Földbérlő tsz-ek Hajdú-Bihar megyében 1949 januárjában

Település	*Terület (kh)*	*Család*	*Hány részből áll a terület?*	*A központtól való távolság (km)*
Kaba	241	32	8	3,5
Hajdúszovát	550	120	12	4
Hajdúnánás	706	100	–	–
Hajdúdorog	152	23	2	–
Hajdúhadház	341	44	7	közel
Püspökladány	309	32	3	közel
Hajdúszoboszló	210	24	3	közel
Balmazújváros	1.778 (330 legelő)	131	62	–
Józsa	379	44	19	6
Debrecen	4.970	604	219	15–18 (egy része 28)

Forrás: Az MDP Hajdú megyei Bizottságának jelentése a KV részére, Debrecen, 1949. január 29. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 8.

Az MDP Hajdú megyei Bizottsága 1949. január 29-én jelentett a szövetkezetek helyzetéről. Kampányok,[202] gyűlések,[203] agitátorcsoportok révén szerveződtek meg az első, egy-egy településen belül sok határrészben tevékenykedő csoportok (13. táblázat). E szövetkezetek azonban a már belépéskor is „nincstelen” tagságnak nem biztosították a megélhetést, amit az igazol, hogy másutt is munkát vállaltak, illetve, hogy nem volt állatállományuk és igavonó állatuk. A megye 23 községében, illetve városában 29 földmíves-szövetkezet működött, valamint 24 egyéb szövetkezeti forma (Hangya, Népszövetkezet, Fogyasztási, stb.). Az utóbbiakból négy városi „szövetkezeti népbolttá” alakult át, amelyeket ezt követően államosították. Volt olyan szövetkezet is, amit megszüntettek, maradványait pedig különböző

202 Így írtak erről gabonavetés után: „A bevetés után hozzáfogtunk a szövetkezeti gondolatnak a tömegekbe való beviteléhez, így a szövetkezeti tagok részére kb. 50 kisgyűlést tartottunk”. Az MDP Hajdú megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. január 29. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 9.

203 Az ún. Szabad Föld téli esték tapasztalata szerint „a falvainkban állandó vita tárgyát képezik a szövetkezeti kérdések, a hozzászólások túlnyomó többsége a körül csoportosul, mi lesz a tehénnel, vagy más állatokkal, sokan szólnak hozzá olyan értelemben, hogy mi lesz a 60 éves, vagy azon felüli emberekkel, akik nem bírnak versenyt dolgozni a fiatalokkal, és mi lesz az öregekkel, ha egyáltalán nem tudnak dolgozni, tud-e biztosítani a szövetkezet részükre valamit, hogy öregségükre ne kerüljenek az utcára. Az eddig befutott jelentésekből kitűnik, hogy szövetkezet ellen felszólalások nemigen történnek, szinte egyáltalán nem, bár megállapítottuk, hogy legtöbb esetben kulákok is részt vesznek a téli Szabad Föld estéken, azonban hozzászólni nem mernek.” Az MDP Hajdú megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. január 29. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 13.

formákba olvasztották. Az is egyértelműen kiderül, hogy ezek a munkahelyek a párttagok birtokában voltak,[204] a tagság túlnyomó többségének, a vezetőség több mint felének volt párttagkönyve. A nőket is minél inkább be kellett vonni a vezetőségbe, helyenként a vezetőség 40 százaléka közülük került ki. A középparasztság számára ekkora már világosan látszott, hogy milyen jövő vár rá: „jelentős része várakozó álláspónton van, és elhiszi, hogy most a kulákokon, később rajtuk a sor.”[205]

A földterületek közötti minőségi különbségek önmagukban is konfliktusokat gerjesztettek a tszcs-be „tömörített” tagok között. Hajdú-Bihar megyében a legnagyobb kihívást az a mintegy 1.500 kat. holdnyi homokterület jelentette, amit egyéni úton művelhetetlennek tartottak. Közös művelés esetében a tagok egyenlően részesedtek volna a termésből, tekintet nélkül arra, hogy előtte kinek milyen minőségű földje volt. További problémát jelentett a működésképtelennek tekintett kis csoportok összevonása. 1949 februárjában már 16 helyen akarták ezt végrehajtani, 14 helyen pedig megtörtént. Azonban ezek a „fúziók” sem voltak eredményesek, a bizottsági vélemény szerint az „összevonás igen sok veszéllyel jár”.[206] A látogatás egyéb tapasztalatokra is rávilágított. Általános gyakorlat volt az, hogy a földdel rendelkező kis- és középparasztokat nem vették be a szövetkezetbe. Kifogásolták azt is, hogy munkanap alapján mérték a közös területen elvégzett munkát és nem munkaegységben. Ez a gyakorlat szerintük azt mutatta, hogy valójában a „szövetkezetnél napszámot fizetnek a szövetkezet tagjainak.”[207]

204 „A tagság túlnyomó része Pártunk tagja, bizonyos szektáns vonások mutatkoznak.” Az MDP Hajdú megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. január 29. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 11.

205 A pártapparátus a „falujárók”, a „népnevelők” két-három hetenkénti házi agitációjával akarta ellensúlyozni ezt a beállítódást. A propaganda célja az volt, hogy éket verjenek a „kulákok” és a középparasztok közé, ahogy erre a szövegek visszatérően utalnak. A társadalmi reakcióra egy példa: a hajdúböszörményi „kulákok” néhány nap alatt több mint 4.000 fát vágtak ki a földjük végéről engedély nélkül, ami az „értékmentés” és a „jövőkép” egyik eleven mutatója volt. Az MDP Hajdú megyei Bizottságának jelentése a KV részére, 1949. január 29. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 12.

206 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, 1949. február 7. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 2–7. Debrecenben ezt így fogalmazták meg: „Ezzel az egyenlősdiséggel elidegenítik a szövetkezeten kívülálló kis- és középparasztokat, mert a jobb minőségű földön gazdálkodó kis- és középparaszt nem lesz hajlandó belépni olyan szövetkezeti csoportba, ahol le kell mondania az ő termelvényeinek egy bizonyos részéről a rosszabb földön dolgozó csoportok javára. […] Az elosztásnak ez a módja bizalmatlanságot teremt az egyes csoportok tagsága között, mivel nem látja az egyik csoport, hogy hogyan dolgozik a másik.” A központosítástól azért is tartottak, mert ez többek között a „csoport tagjaiból azt váltaná ki, hogy a termés jelentős részét eladminisztrálták. […] A bizottság az összevont értekezletekből és a csoportok tagjaival folytatott beszélgetésekből azt a tapasztalatot vonta le, hogy a vezetőség az egyenlősdi elv alapján túlságosan előreszaladt, és elszakadt a valóságtól.” Főként a hajdúsági tapasztalat alapján úgy határoztak, hogy az önálló tsz-nek minimum 400 kat. holddal kell rendelkeznie, biztos vezetése legyen, és a tagok közé vonják be a kis- és középparasztokat is. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, Budapest, 1949. február 7. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 15–16.

207 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, Budapest, 1949. február 7. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 2–7.

Az ország egyes pontjain folyó rizstermesztést is állami ellenőrzés alá vonták. Ezzel kizárólag a III. típusú tszcs-k foglalkozhattak, amelyeknek számos előnyt biztosítottak a vízszolgáltatásban, miközben a „kulákokat" arra kényszerítették, hogy a rizstelepüket szerződéses formában adják bérbe.[208]

A politikai mobilizáció eszköztárát a mezőgazdasági termelésben is bevetették. Különböző agrárversenyeket hirdettek meg. Mindez része volt a kulákellenes akcióknak, őket ugyanis a versenyekből eleve kizárták. A doktrína szerint a versenyeztetéssel és a díjazással a „kapitalista útról való letérítést" célozták meg.[209] Gerő Ernő álláspontja alapján végül elsősorban a „társadalmasított szektorra" helyezték a verseny súlypontját (állami birtokok, gépállomások, tszcs-k).[210] A versenyekkel az ilyen módon mobilizált dolgozók kohéziós erejét vélték növelhetőnek.

A kortársi leírások alapján láthattuk, hogy a sorsfordító tagosítással szó szerint szétzilálták a korábbi birtokszerkezetet az egész országban, a kuláknak nevezett paraszti réteg alól pedig kihúzták a földet.[211] A bevezetett és folyton változó adó- és beszolgáltatási rendszert egyúttal a parasztság „megfegyelmezésére" is használták.[212] (Megemlítendő ugyanakkor, hogy ez – főleg a háborús hadigazdálkodás tapasztalatai után – önmagában nem volt újdonság a parasztság számára.[213])

A korábbi időszakkal szemben, 1952-re az egyik fontos változás, hogy ekkor már a kétlakiak és a „dolgozó parasztok" is szabadultak a földtől. Ez a menekülési forma korábban elsősorban a „kulákokra" volt jellemző.[214] A 14. táblázat adatai ezt a folyamatot érzékeltetik.

208 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, Budapest, 1949. február 7. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 2–7.

209 Valójában sokszor az volt a célkitűzés, hogy a talajerőt javítsák. A „verseny" csak a szokásos színpadias eszköz volt a munkaintenzitás növelésére.

210 A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülése, Budapest, 1949. február 7. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 12.ő.e. 2–7.

211 A földek egy tagba szántásának számos egyéb káros következménye lett (a dűlőutak, vízelvezető-rendszerek megváltozásától a fasorok védelmi funkciójának megszüntetéséig, átrendeződéséig). Az ezekből eredő egyik problémára világít rá Rákosi Mátyásnak címzett levelében a herceghalmi Simon József a tavaszi szántás kapcsán: „Közben én mondom, milyen nagy mezsgyekövek ezek itt a földben, erre a traktorvezető azt feleli, sok bajt okoznak ezek nekünk, én azonnal tisztán láttam, hogy mi okozta a tengelytörést, a mezsgyekő. Ezért hívom fel Főtitkár Elvtárs figyelmét, hogy mivel megszűntek a barázdák és felesleges dűlőutak, de még a mezsgyekövek mindenütt a földben és a földön hevernek, ezek nemzetgazdaságunknak is csak továbbra is sok kárt okoznak". 1952. április 9. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 384. dosszié, 998/52/H.A.

212 Erdmann 1992.

213 Nagy Varga 1995.

214 Jelentés az őszi tagosításokról, a földfelajánlásokról és az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1952. november 4. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 263.

14. táblázat. „Földfelajánlások" 1951–1952-ben

„Osztálykategóriák"	*1951. december 31-ig (kh)*	*„Osztály-kategóriák" szerinti %*	*1951. dec. 31-től 1952. okt. 31-ig (kh)*	*„Osztály-kategóriák" szerinti %*
„Kulákoktól"	778.800	70	148.800	31
„Dolgozó parasztoktól"	171.700	15,5	137.500	29
„Kétlakiaktól"	22.900	2	163.500	34
„Egyebektől"	140.100	12,5	28.200	6
Összesen	*1.113.500*	*100*	*478.000*	*100*

Forrás: Jelentés az őszi tagosításokról, a földfelajánlásokról és az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1952. november 4. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 263.

1952 őszére már az vált jellemzővé, hogy a tulajdonosok nagy része a földet szinte bármilyen áron ott akarta hagyni. Ezt a jelenséget a tanácsi apparátusban is észlelték, hiszen 1951-ben az állam tulajdonába megvétellel került földek aránya 22 százalék volt, egy évvel később ez az arány lecsökkent 5 százalékra. Ez azt jelentette, hogy a föld „ellenszolgáltatás nélkül" került ki a tulajdonosok kezéből. A „dolgozó paraszt" politikai kategóriája magában foglalta az újgazdákat és a telepeseket is, akik ezt követően rendszerint az iparban vagy állami gazdaságokban helyezkedtek el. Elsősorban a nyári időszakban váltak meg a földtől, amikor leginkább számíthattak arra, hogy a helyi tanács átveszi a területet. A „kulákoktól" elsősorban az általános tagosítás során vették el földjeiket. Túlnyomó többségüknek az összes földjét államosították. A növekvő területtel az állami átvevők viszont egyre kevésbé tudtak mit kezdeni:

> „Általában lényegesen több földet ajánlanak fel, mint amennyit a megyei tanácsok átvesznek. Gyakori jelenség, hogy helyi tanácsaink – tartalékföldek hasznosításának nehézségeitől félve – akadályozzák a kétlaki dolgozók földfelajánlásait is, és csak azokat veszik át, amelyekre állami gazdaságoknak, vagy termelőszövetkezeteknek szüksége van, vagy ha a tulajdonos öregsége, vagy betegsége miatt képtelen a földet megművelni."[215]

A hivatalokban sem tudták pontosan, hogy mekkora mennyiségű földdel rendelkeznek. Helyenként kétszer-háromszor is számításba vették ugyanazokat a területeket. 1952. október 1-ig az állam kezére jutott „fölajánlás" címén 1.591.500 kat. hold. Ebből 1.360.600 kat. hold szántónak számított (15. táblázat).

215 Jelentés az őszi tagosításokról, a földfelajánlásokról és az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1952. november 4. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 262–263.

15. táblázat. A „fölajánlott" földek eredete és aránya 1952 októberéig[216]

„Kulákoktól"	927.700 kh	58,3%
„Dolgozó parasztoktól"	309.200 kh	19,4%
„Kétlakiaktól"	186.400 kh	11,7%
„Egyéb felajánlóktól"	168.200 kh	10,6%
Összesen	*1.591.500 kh*	*100%*

Forrás: Jelentés az őszi tagosításokról, a földfelajánlásokról és az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1952. november 4. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 262.

Az állami elosztás alapján a „fölajánlott" földek 52 százaléka (829.000 kh) állami gazdaságokhoz és vállalatokhoz, 24,5 százaléka (389.000 kh) tszcs-khez került. Az irracionalitást azonban önmagában is érzékelteti az, hogy „állami tartalék" majdnem ugyanekkora mértékben (372.600 kh, 23,5%) parlagon maradt.[217] Az ilyen módon elhanyagolt területek 1951 végén a legnagyobb kiterjedésűek Szolnok (96.299 kh), Bács-Kiskun (37.428 kh), Fejér (19.951 kh), a fővárossal együtt vett Pest (19.410 kh), Borsod (19.385 kh), Veszprém (18.433 kh) és Nógrád (17.827 kh) megyében voltak.[218]

216 Egy 1952. szeptember 10-i kimutatás szerint 1949 júniusa és 1952. július 31. között az állam összesen 120.472 főtől 1.473.000 kat. holdat vett át a következő megoszlásban: 41.844 „kuláktól" 977.500 kh; 52.851 „dolgozó paraszttól" 268.000 kh; 18.726 „kétlakitól" 90.000 kh. Érdemes külön kiemelni, hogy 1952 első félévében az említett 1.473.000 k. holdból a következő bontásban és mennyiségben „ajánlottak fel" földet: „kulákok" 155.000 kh; „dolgozó parasztok" 96.000 kh; „kétlakiak" 72.000 kh (itt megjegyzik, hogy kb. 14.100 főről van szó), „egyéb" 25.500 kh. Ebben a félévben összesen 348.500 kat. holdat „ajánlottak fel", de a tanácsok a már említett okokra hivatkozva csak 278.000 kat. holdat (80%) vettek át ténylegesen. Feljegyzés az állam által átvett, felajánlott földekről, 1952. szeptember 10. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 317.

217 A hivatalos jelentés szerint a részleges és az általános tagosítás során 1952 őszéig 686 községben 1.215 tsz (ebből 903 III. típusú és „önálló"), továbbá 611 állami gazdaság és vállalat részére tagosítottak 1.352.200 holdat (ebből 1.073.700 hold szántóterület). Az állami gazdaságoknak nagyobb táblákat alakítottak ki, ezek átlagos területe 1952-ben a részleges tagosítás után 411 kat. hold, az általános tagosítás esetében 928 kat. hold volt. Jelentés az őszi tagosításokról, a földfelajánlásokról és az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1952. november 4. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 260–263.

218 Az adatok ebben az esetben is a folyamatok illusztrálását szolgálják, hiszen a jelentésben azt is közlik, hogy 511 községben még nem készültek el a nyilvántartások. Kimutatás az állami tartalékföldekről, 1952. július 19. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 378.

19. Tapasztalatok és hírek a politikai mobilizáció és represszió világában

„Mióta parasztemberek ülnek a községházán, azóta a népet nyúzzák, mint a kutyát. A reakciós világban nyugodtan és jól élt a nép. Az urak nem tudták, hogy a parasztember hogyan csal. A tanácstagok nagyon is jól tudják, mert maguk is nagyon sokat csinálták. Minden félretett vagy eldugott terményünket megtalálnak, mert tudják, hogy a parasztember azt hova dugta el. Az eldugott terményt nemcsak megtalálják, hanem el is viszik. Ezért mi örökre gyűlöljük a tanácsrendszert és a Szovjetuniót."[219]

A parasztellenes állami politika mentén formálódó mindennapi jelenségek sokrétegű társadalmi reakciókban tükröződtek. A bizonytalan eredetű szárnyaló hírek, a hangulatjelentések tömegesen keletkező szövegeit hiba lenne csak folklórnak, a történetkutatás tárgykörén kívülinek tekinteni.[220] Az azokban olvasható viselkedésformák éppen a bizonytalan helyzetek, a bomló identitások miatt váltak a háborús hangulatban sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé. Szűken vett témánkon látszólag túlmutat, egy gondolat erejéig azonban feltétlenül utalni kell arra, hogy alig néhány év telt el a háború és az azt követő újabb kollektív traumák óta (malenkij robot, kitelepítések, internálások), miközben új földindulás és individualizált „osztályharc" kezdődött. Ebben a miliőben lehet életszerűen értelmezni az énfelfogásokat még inkább elbizonytalanító híreket, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálásokat.[221]

Az ellenőrzött nyilvánosság ekkori világába az ún. közérdekű hírszolgálat, még pontosabban a járási főjegyzők írásos jelentésein keresztül tekintünk be.[222] A sajátos történeti forrásban elsősorban két szabályszerűségre ismerhetünk rá. Egyrészt, ezek a szövegek a diktatórikus hatalom elvárásainak és a jelentésíró íráskészségének megfelelően formálták. Másrészt folyton a hiányokra, a problémákra világítanak rá, amelyek a diktatórikus hatalom kijelölte utópikus célok ismeretében eleve megoldhatatlanok voltak. Végeredményben a célok mitikus jellegére és elérhetetlenségére utalnak a kortársak. Ebben az esetben a leghelyesebbnek az tűnik, hogy ezekben a szövegekben a politikai mobilizáció mértékét, módszereit és következményeit kövessük. Az élet különböző területein bevezetett állandó ellenőrzéssel,

219 Jelentés a *Szabad Föld* szerkesztőségéhez 1951. február 15. és március 3. között írt levelekről, 1951 márciusa. Kapuvári név alatt jelölt. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 259.ő.e. 274. A tanácstagság egyben a különböző kampányokban való folyamatos részvételt is jelentette, aminek még az ürgeirtás is részét képezte: „Tanácstagok elvállalják, hogy minden hold után 3 ürgét fognak, és a farkát bemutatják a községi tanácsházához. 1 nap pedig, ami majd dobszóval tudatosítva lesz, egész napos ürgeirtó napot rendeznek. Majd elnök elvtárs a Szabad Föld kampányra hívja fel a tagok figyelmét, és szétoszt 15 drb csekket, melyet a tanácstagok egyénileg megrendelnek." Galgamácsa tanácsülési jegyzőkönyve, 1951. április 2. PML, XXIII. 745/d. 4.d. 101.cs.

220 Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a hangulat kifejezés, szemben a közvéleménnyel, lényegében a diktatórikus rendszerek szókészletéhez tartozik. A „megrendelő" elvárásai ekkor még inkább megszabták a leírtakat. Lásd Aly 2006: 10.

221 Goffman 1981: 12–15, 40–41; Bodó 2004: 51–53.

222 Galambos 1994.

a mesterségesen felfokozott háborús tudat kialakításával (amelyben csak ellenség és barát létezik) bármilyen jelenség más értelmezést kapott. Így például a Dadai alsó járásban található Polgár községben a tiszai átjárónál állategészségügyi okokból bevezetett karhatalmi ellenőrzés kapcsán az a „vélemény alakult ki, hogy ezzel az intézkedéssel hadiállapot állt be az országban".[223] A pápai nyilatkozat „lakossági elítélése", a kötelező antiklerikális kijelentések, a „sikeres" termelési versenyek, mint a mobilizáció megszokott módszereiről való megnyilatkozások mellett a több községben tapasztalt rossz terméseredményről és bizonytalanságról is értesülhetünk. Így például Tiszadobon több területen még a vetőmagot sem tudták biztosítani, ugyanott a tanyai lakosság nem tudta, hogy hova kerül az ún. tanyaközpont, ahol a továbbiakban élniük kellett volna. A prügyi pillanatkép a megszokott koreográfiára utal. Azok, akik a beadási kötelezettségeiket nem tudták teljesíteni, a jelentés szerint „elestek a prémiumtól", amely eljárás valójában a járandóság instrumentalizált és újabb elvonását jelentette. Ezzel egy időben, három-négyszáz fős falusi lakosság jelenlétében tartották meg július 24-én a „terménybegyűjtési ünnepélyt, amikor is feldíszített traktorokkal és új terményszállító szekerekkel a közönség felvonult a szövetkezeti magtár elé, ahol a községi MDP-titkár ünnepi beszéd keretében adta át a terményt a szövetkezeti átvevőnek."[224] A korábbi vallási-kulturális tradíciók kiiktatása céljából megtervezett rituálék alapvetően megfeleltek a sztálini modellnek. A „szövetkezetinek" nevezett magtár lett volna az az új kultikus hely, amely gazdasági-kereskedelmi egységnél a politikai hatalom birtoklója – a papi szerep mintáját követve – felajánlja, átadja a terményt az „államnak".

A színfalak mögött azonban Szabolcsban is éles konfliktusok voltak, amelyeket itt is főként az erőltetett „táblás gazdálkodás" programja váltott ki. Sokakat, köztük a Dadai felső járásbeli, 1945-ben földhöz juttatott ibrányiakat frusztrálta a cséplés elhúzódása, az őrlési „kedvezményektől" való elesés miatti bevételcsökkenés. Rakamazon gyűlést szerveztek 1949. július 17-én, ahol a jelentés szerint 700–800 fő összejövetelét „zavarták meg". Az ÁVH többeket letartóztatott, az „osztályellenség" normájának megfelelően volt vitézt, csendőrt, cséplőgép tulajdonost és „kulákot". Ezek a „szövetkezeti üzemek" a gyakorlatban működésképtelenek voltak, amit a jelentés is elismert.[225]

A jelentésekből hitek, vélemények, értelmezések kavalkádja tárul elénk, amelyekből markánsan kirajzolódik, hogy a kommunista párt ideológiája szerint elkészített anyagok idővel miként alakultak át ritualizált szövegekké. A sajátos „közvéleményt" tükröző idézetek ugyanakkor azt érzékeltetik, hogy a vidéki társadalom tagjai és a nekik tulajdonított kijelentéseket megszólaltató jelentésírók sokszor nem véletlenül túloztak. Joggal feltételezhető, hogy ezek a megfogalmazások egyben a kommu-

223 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
224 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
225 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.

nista programmal szembeni leplező magatartásmódok érzelmi-mentális eltávolító technikái is voltak.[226] Mindennapi, alattvalói „ellenpolitikai rítusoknak" is nevezhetők.

A hitvilág, a mindennapi falusi életvilágok metszéspontjaiban egyeduralomra törő pártdoktrína képviselői azzal is szembesülhettek, hogy a legitimitás, a tömeglojalitás megszerzése hallatlan nagy kihívás. Nagyhalásziban például

> „azt beszélik, hogy azért van rossz idő, mert istentelenek az emberek, és veri őket az Isten. Beszélik továbbá, hogy csak propaganda az, hogy országosan jobb a termés, mint az elmúlt évben volt. Sokkal kevesebb a termény keresztre és súlyra is, mint tavaly, és ez is az Isten büntetése. Beszélik továbbá, hogy a szerződéses sertéstenyésztőktől az állam elvesz ingyen két malacot, és azt azoknak adja, akinek nincs. Azonkívül azért volt a kanok eltiltása a fedeztetéstől, mert 80 Ft lesz egy koca fedeztetése."[227]

A lokális miliőkben a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak.[228] Az új kommunista doktrínát és mint láttuk, egyes helyeken nevén nevezve: a propagandát, az azt megillető módon kezelték.[229] Feltételezhetően nem csupán a jelentésíró fantáziájával és a valóságot kiszínező tollával magyarázható, hogy a falusi folklór ritualizált hírei, idézett és persze konstruált megnyilvánulásai egyúttal társadalom- és kultúraszervező erővel bírtak.[230] Akár ellenállási formaként is értelmezhető, hogy Demecserben a „pápai határozattal kapcsolatban arról beszélnek, hogy a kommunista párt tagjai nem részesülhetnek szentségekben, nem fogják őket megesketni és eltemetni, és a gyerekeiket nem fogják megkeresztelni."[231] E sajátos kettős kötődések, kultúrák, mint a kommunista párttagság és az egyházhoz tartozás, a templomlátogatás és a hittanoktatás gyakorlata eleddig feltáratlan fejezetei a magyar társadalomtörténetnek.

A pártpropaganda gerjesztette háborús hangulatban felerősödtek a védekezési reflexként és vágyakozásként is értelmezhető képzetek, világvége-képek. Ebben a közegben a „vezető hírek" miatt fő viszonyítási ponttá a háború vált, ami még hatékonyabbá tette a belső megosztottság politikáját, a hatalom- és uralomgyakorlást. Demecserben az a hír terjedt, hogy „Olaszország fegyverbe lép és háborúra készül,

226 Vö. Bodó 2004.
227 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
228 A falusi szimbolikus terek szabályozása kiterjedt a kocsmára is, ahol, sok helyen belátva a kontraproduktív jelleget, a gúnyolódás következményeit, inkább levetették a „szocializmus nagyjainak" arcképeit. Az Aszódi Járási Tanács VB-titkárának levele, 1950. december 29. PML, XXIII. 745/d. Galgamácsa község ir. 4.d. 52–131. (520–48/950–1).
229 Szintén erre példa a *Szabad Nép*nek panaszlevelet író tsz-elnök megfogalmazása: „Ha én mondok valamit a tagoknak, azt mondják, hogy hazudtunk már eleget. Hiába építjük a szocializmust, ha közben éhezni kell." Jelentés a *Szabad Nép* szerkesztőségéhez 1951. június 18. és 23. között írt levelekről. 1951. júniusa. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 259.ő.e. 107.
230 A politikai rítusok érzelmi, oktató hatása, az absztrakt problémák megjelenítésének lehetősége közismert. Vö. Zentai 1997: 20–21.
231 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV.B. 411/d. 2.d.

és valami keresztes háborút akarnak megszervezni az amerikaiak." Nyíracsádon többen úgy látták, hogy a „görög katolikus templom tornyában azért van őrség felállítva, mert minden percben azt várják, hogy mikor jönnek a jugoszláv ejtőernyősök."[232] Mezőladányban az volt az egyik hír, hogy a kommunista párttagokat a római katolikus egyház kiközösíti. Lövőpetriben is a „nép rosszasága" miatti „Istenveréssel" magyarázták a sok esőt és jeget, sőt azt beszélték, hogy „Oroszországban köves eső elverte az egész országot, mert ott kommunisták laknak." Tuzsérban a vallásos emberek attól tartottak, hogy elviszik a papjaikat. A nagykállói járásbeli Kállósemjénben az úttörők nyaraltatása kapcsán az terjedt el, hogy tizenegy balkányi és szakolyi lány esett teherbe, akik a nyíregyházi kórházba kerültek. Itt is beszédtéma volt, hogy a kommunistákat kitagadják az egyházból.[233] Leveleken egyesek kifejezetten az idők változását látták abban, hogy a gyerekeik már sokszor nem a megszokott „Dicsértessékkel" köszönnek. Ófehértón az iskolai „szülői értekezleten egy pár asszony felemlítette, hogy az iskolákból a feszületet miért vették le. Azt mondták, hogyha ott volt eddig, most is maradhatott volna. Ez úgy tűnt fel, mintha a pap izgatta volna fel az asszonyokat, s emiatt az államvédelmi hatóság ki is szállt, de a kihallgatások megfelelő eredményre nem vezettek."[234]

Egy további, közvetlen félelemforrás a kolhozszervezéshez kapcsolódott. Nyíradonyban „azt hangoztatják, hogy most már minden jó volna, csak ne csinálnák tovább azt a táblácsoportot, mert az kolhozt fog eredményezni." Nyírbéltek községben arról beszéltek az emberek, hogy „most már itt a kolhoz, cselédnek kell lenni mindenkinek, már pedig örültek, hogy a cselédsorstól megszabadultak, és most újra visszaessenek oda, ahol voltak." Jellegzetesnek tekinthető, hogy a helyi társadalmak rendszerint konkrét személyek viselkedéséhez kötötték a történések eredőit. Az említett faluban két helyi „bűnbakot" is megneveztek, a gazdajegyzőt és a tanyabírót, mint akik aláírták, hogy az itteni tanyák helyén kolhoz legyen.[235]

Nyírbogáton az volt a „rémhír", hogy „Rákosi Mátyást a közelmúlt napokban Budapesten meglőtték és sebesülésével a kórházban kezelik", de azt is terjesztették, hogy „Rajk letartóztatásakor Péter Gábor vezérőrnagyot meglőtték és meghalt." Penészleken azért volt nyomott hangulat, mert „sokan félnek a jövőtől, miután nem akarnak szövetkezeti gazdálkodásban lenni. Arra utalnak, hogy ők dolgoznak és többet munkálkodnak, mintha közös gazdálkodással művelnék földjeiket. Panaszkodnak továbbá, hogy a községben nincsen legelő, és ezt összefüggésbe hozzák

232 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
233 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
234 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. október 13. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
235 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. július 27. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d. A Heves megyei Poroszlón a törvénybíró állítólag rendszeresen ezt mondta a tszcs-be lépőknek: „hát már Te is megbolondultál, hogy beléptél a tszcs-be. Be akarjátok hozni a faluba a kolhozt?" Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése, 1949. november 23. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 1708. Különösen az asszonyok és a fiatalok részéről mutatkozott igen erős ellenállás. Jelentés a Szabolcs-Szatmár megyei tapasztalatokról, 1949. szeptember 19. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 142. dosszié, 135–138.

azzal, hogy most nincsen nyomásos gazdálkodás és ezért nem lehetséges a legeltetés sem."[236] Nyírmadán is egyre többen gondolták a fogatot feleslegesnek, mert azt várták, hogy minden munkát traktorral végeznek majd.[237]

Az őszi jelentésekben a „tervkölcsönjegyzés" volt a központi téma. Tiszaeszláron a „reakció" mesterkedésével magyarázták, hogy a „kötvényjegyzés azért kell, mert félünk a szerbektől, hogy megtámadnak bennünket, és a kötvény áráért Amerikától vásárolunk fegyvereket. Azt is beszélik, hogy kell a pénz, hogy megint meglógjon valaki." A gyorsan terjedő beszédtémák közé tartozott az is, hogy „Rákosi elvtárs már több mint 3 hónapja nincs meg, de titkolják, mert ha közzé volna téve, akkor kitörne a forradalom."[238]

A „tervkölcsön" igen népszerűtlen volt, az azt jegyző „népnevelőknek sokan azt mondták, hogy inkább odaadják a földjüket, de ne kérjenek tőlük pénzt. Több helyen csúfosan, szóbaállás nélkül utasították ki a népnevelőket." Az elutasítást tanúsítók persze „ki lettek pellengérezve". Az egyik helyen a római katolikus pap is kritizálta a tervkölcsönjegyzési gyakorlatot. Gégényben az elsők között viszont éppen a római katolikus pap jegyzett 1.500 forintot, amit rögtön közhírré tettek. Ismét a jelentésíró szóhasználata szerint, a „suttogó propaganda" több helyen azt terjesztette, hogy a tervkölcsön valójában hadikölcsön. Mándokon azt prognosztizálták, hogy „ennek a rendszernek" csak három hónapja van hátra, háborúval vagy anélkül, de megváltozik a helyzet. Ennek megfelelően a falusiak általában úgy értelmezték a tervkölcsön-kampányt, hogy azt is „azért csinálták, hogy a kommunisták ezzel magukhoz vegyék az ország pénzének minél nagyobb részét". Pócspetriben, több mint egy évvel az ott élők megalázása után is, a helyi miliők erejének tartósságát fedezhetjük fel: „a tervkölcsönnel kapcsolatosan népnevelői munka során előhozzák a vallás kérdését, és ez az első, amellyel a legtöbb házban kitérnek és azt mondják: meg lennének elégedve a demokráciával, csak a vallást ne bántsák." Encsencsen kifejezetten bizalmatlanok voltak a tervkölcsönnel szemben, „és azt mondják, hogy Rákosi Mátyás sok pénzzel megszökött, és ezért kérik most a kölcsönt."[239]

Ahogy erről már szó esett, a politikai hatalom a teljesítmény fokozása érdekében és a központi ellenőrzés átfogóbbá tétele céljából, a munkaversenyeket az agrárvilágban is bevezette. Ennek egyik előzményeként, a községekben megszervezték az ún. dűlőbiztosi rendszert. Az ebbe a hálózatba bevont személyek mindennapi figyelőszolgálatot is elláttak. 1949-ben velük kapcsolatban azt tartották problémának, hogy csupán kis részük az MDP tagja. Az állami beszolgáltatási versenyben elvileg „dűlőnek dűlővel" kellett küzdenie, azonban ennek hétköznapi gyakorlata,

236 A penészleki ekkori beszámolót szemléletesen igazolja Gulyás Gyula és Gulyás János „Vannak változások" c. dokumentumfilmje. Lásd még: Ö. Kovács 2006a.
237 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. október 13. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
238 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. október 13. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.
239 Közérdekű hírszolgálati jelentés, 1949. október 13. SZSZBML, IV. B. 411/d. 2.d.

színpadiassága messze nem felelt meg a sztálinista koreográfiának. Amit ma erről fotókon láthatunk, hivatalos szövegekben olvashatunk, az többnyire arra szorítkozik, hogy a gazdákat vasárnaponként – lehetőleg az istentiszteletek/szentmisék látogatottságának csökkentése céljából is – felvirágzott kocsikkal vonultatták fel a szomszéd községben, amelynek gazdáit versenyre hívták ki.[240]

20. Az alkalmazkodó ellenállás példái

„Teljesen passzív magatartás nem valósítja meg a hatósági közeg elleni erőszak bűntettét."[241]

Az 1945 utáni történetkutatásban megkerülhetetlen feladat, hogy párhuzamosan tárgyaljuk az egyes települések radikális politikai-gazdasági átalakulása, az egyházi iskolák államosítása és a lokális egyháztörténet problémáit.[242] A kommunista párt agrárpolitikája azért is járt megrázó következményekkel a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl koncentrált egyház- és valláselleneséggel kapcsolódott össze.[243] A korábbi történéseken túl, a falu szovjetizálása és „megszállása" 1948-ban valójában az egyházi iskolák erőszakos államosításával kezdődött, tehát még a radikális agrárfordulat előtt. Ez a szempont rendszerint kiesik a történetkutatásból, pedig ennek a kontextusnak a figyelembevétele a kortársi falusi kapcsolathálók és miliők széttörése szempontjából igen fontos.[244]

Mint fentebb már jeleztem, az első és nagy nyilvánosságot kapott ügy, a Pócspetri társadalmát terrorizáló fellépés, majd az ezt követő koncepciós per a falusi terek megszállásának szimbólumává lett.[245] A pártpropaganda, ezt ellensúlyozandó,

240 Feljegyzés a Szabolcs-Szatmár megyei ellenőrzésről, 1949. április 11. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 142. dosszié, 214–216.

241 Igaz, hogy ez az államjogi, Legfelsőbb Bírósági megfogalmazás egy konkrét terménybehajtási ügy kapcsán fogalmazódott meg normaként, de jól érzékelteti a büntetőjogi határok átlépésének hétköznapi veszélyeit. Legf. Bír. Bf. I. 2.222/1955. sz. *Bírósági határozatok* 6. Harmadik évf. 1955. június (163). Az állami politikai háttérre lásd Révész B. 1997: 17–34.

242 Szabó – Szigeti 2008. A mindennapokra is lásd Bandi 2008.

243 Habuda – Rákosi – Székely – T. Varga 1998: 164–166.

244 A szerepek, az énképek eltávolításaira, zavaraira és a negatív identitás kérdéseire lásd Goffman 1981: 12–15, 40–41.

245 „A perújítási eljárás során bizonyítást nyert, hogy az ún. »pócspetri ügy« előre kitervelt és tudatosan ekként lebonyolított koncepciós per volt, azzal a céllal, hogy a katolikus egyházat és híveit megfélemlítsék, és az egyházi iskolák államosítása ellen tanúsított ellenállást letörjék. Ez olyan sikerrel járt, hogy az ítélethozatal után 5 nappal, 1948. június 16-án az országgyűlés elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. Törvényt. [...] 1948. június 3-ról 4-re virradó éjszaka, illetve 4-én reggel részben Debrecenből, részben Budapestről nagyobb létszámú rendőri autók érkeztek tehergépkocsikon Pócspetribe, a falut napokra körülzárták és valósággal megszállták. A lakosságnak nem volt szabad házát elhagynia és a földekre kimennie, sőt, még az

az államosítási törvény melletti aláírásgyűjtést kezdeményezett, brosúrákat adtak ki. Tolnában például megjelent a *Megyei Népnevelő*, „kultúr" és más agitációs csoportokat, röpgyűléseket szerveztek – rendszerint a városokból kiküldött pártapparátusbeliek. A pócspetri eljárásban is közreműködő Kádár János ezt olvasta az „ellenállásról":

„Néhány adat az elvétve előfordult, s az egyházi reakció által szervezett akcióról: Fejér megyében Sárszentágotán a pap elárvereztette az iskola udvarán lévő fát az államosítás előtt. Dunaföldváron az államosítás előtt való éjszaka betörtek az iskolába, és a pénztárban lévő 2.500 forintot ellopták. Hőgyész községben a bútorokkal jártak el így az államosítás előtt. Baranya megyében néhány pap a kulccsal együtt (iskolakulcs) megszökött. Abaújszántón a pap a pócspetri gyilkos lelki üdvéért misét mondott. Letartóztatták. Az egyházi reakció által elkövetett esetek túlnyomó többsége anyagi jellegű."[246]

A tiltakozások további formái: a Fejér megyei Szedresen a püspöki megbízott a templomban mérte fel az államosítás támogatóit, majd tiltakozó táviratot küldött Budapestre a község nevében. Ugyanő a gyerekek mesedélutánján a főszerepeket „Reakció Jóska és kommunista Pista" között osztotta ki, akik közül a jelentésíró szerint az előbbi győzött a színpadon. A Szekszárdhoz közeli egyik major miséjén a pap azt mondta, hogy „az iskolák államosításával a templomokat is államosítják, és lehet, hogy a vallást is eltörlik. Ne tartsunk a fekete demokráciával, hanem a fehérrel. Közölte ezen kívül, hogy már egy pár katolikus papot letartóztattak. Felhívta a hívők figyelmét, hogy nehéz napok várnak a katolikus egyházra, és álljanak mellette. Értesülésünk szerint a lakosság között ez a felhívás visszhangra talált." Nagykónyiban a pap a tanítókat az esküjükre emlékeztette, s tanítási „sztrájkra" biztatta őket, miszerint akkor „kezdjenek csak tanítani, ha a rendőrség kényszeríti rá." Városi miliőben, például Szekszárdon a tiltakozásra összehívottak inkább elhagyták az iskolát. Újfehértón gyerekek részvételével zajlott tiltakozás, de végül elfogadták az államosítást.[247]

Az egyes felekezetek papjainak megnyilatkozásait folyton ellenőrizték. Tömegesen olvashatók verbális rendszerkritikára utaló feljegyzések, mint például a Heves

állatok etetését is megakadályozták. A rendőrök 4-én hajnalban behatoltak a házakba, és szinte válogatás nélkül összeszedték a férfiakat, főként a fiatalabbakat. Az akció során durván bántalmazták és puskatussal ütlegelték őket." A Fővárosi Bíróság ítélete, 1990. január 17. BFL, VII. 5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ir. C. Büntetőperek. B. III. 10.550/1948. 3.533/A.d. A Legfelsőbb Bír. Nyomozó Oszt. Nyom. 19.060/1989. sz. FB 38–89. csomójában (16. Bp. 387/1989/39.) A per elemzését lásd Mikó 2008.

246 Rövid jelentés az egyházi iskolák államosítása utáni helyzetről, 1948. június 22. MOL, M-KS-276.f. 75.cs. 25.ő.e. 1–2.

247 Budapesten több helyen, ott is, ahol a dolgozók fele MDP-tag volt, inkább ellenezték az államosítást, például azt állítva, hogy „nem értenek egyet azzal, hogy a reakció az egyház palástja alatt bújik meg." Adatok az államosítással kapcsolatban, 1948. d. n. MOL, M-KS-276.f. 75.cs. 25.ő.e. 18–20.

megyei gyöngyösoroszi papról, aki (a marxizmus kapcsán) az „izmusoktól" óvta az embereket.[248] A Bács megyei Katymár református lelkésze pedig a tagosítás elleni tiltakozásra biztatta a gazdákat.[249]

A különböző vidéki miliőkben az előbb említett reakciók a pártállami mozgósítás újabb hullámát indították el, aminek egyik technikai formája a faliújság volt. A Szatmár megyei Hodászon a „népnevelők" – a görög katolikus pap szovjetellenességének ellensúlyozására – a faluban faliújságokat helyeztek el. Ennek tartalmáról és eredményéről így számoltak be: „elmegy a nép búcsút járni Máriapócsra, és ott a temetőben együtt alszanak a férfiak a nőkkel, és ezzel elérték, hogy a búcsújárás csődbe jutott."[250] A helyi pártvezetőségek általában konkrét személyek megszégyenítését célozták meg. A negatív kampány eszközei voltak többek között a kihelyezett szégyen-, és dicsőségtáblák.[251] A tagosítás után nekik juttatott földön a „kuláknak" nyilvánítottak több helyen nem végezték el az őszi munkát. A helyi hatalom beidézte az ilyen módon ellenállókat. Rövid határidőt szabtak számukra, s ha ezzel sem értek el eredményt, akkor „politikai vonalon [...] a fekete táblákon és népnevelőkön keresztül leleplezik őket. Általában ez a módszer bevált. Ahol ez nem használ, közigazgatási intézkedés történik."[252] A politikai hatalom által irányított megszégyenítésből keletkező szégyen mint szociális fájdalom egészen kézzelfogható történetei bontakoznak itt ki, amelyek egyszerre fejezik ki a már oda nem tartozás, az identitásvesztés, és az elutasítás érzését.[253]

A „kulákszervezkedéseknek" bélyegzett esti, kártyázás közbeni beszélgetésekről számos esetben jelentettek. Az ezek alapján konstruált koncepciós perek megfélemlítő hatásúak voltak, sokakat ténylegesen belső emigrációra kényszerítettek. Volt, aki ilyen módon, 1951-től 1958-ig különböző rejtőzködési trükkök révén vált elérhetetlenné, például álnéven dolgozott az iparban (lásd 10. kép a képmellékletben).[254] Más típusú ellenállási formák is előfordultak, amelyek szintén egy sajátosan „aktív" társadalomról adnak hírt, azonban ezek spontán (verések, szimbolikus aktusok az ablakbetöréstől a döglött állat rituális kihelyezéséig) és szervezett jellegéről, internálással végződő történeteiről máig csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk.[255]

248 Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése, 1949. július 27. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 00485.
249 Az MDP Bács megyei Bizottságának jelentése, 1949. augusztus 29. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 113. dosszié, 65–66.
250 Feljegyzés a Szatmár megyei ellenőrzésről, 1949. október 31. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 142. dosszié, 221–223.
251 Az MDP Békés megyei Bizottságának jelentése, 1949. április 8. MOL, M-KS-276.f. 115.ő.e. 62–67; Közérdekű hírszolgálat, 1950. d. n. SZSZBML, IV. B. 411/d. 1.d.
252 Jelentés a Szabolcs-Szatmár megyei ellenőrzésről, Mátészalka, 1949. október 21. MOL, M-KS-276. f. 93.cs. 142. dosszié, 105.
253 Vö. Goudsblom 2005: 12–15.
254 Cs. I. és Gy. J. kihallgatási jegyzőkönyvei, 1958. november 25. és 1959. január 3. ÁBSZTL, V-145.335.
255 Őze – Őze 2005. Jelentések a porcsalmai tüntetésről, 1951. március 25. ÁBSZTL, V-91.584. A téma részletes feldolgozását Farkas Gyöngyi végzi.

A Nagy Imre-kormány represszión enyhítő, 1953. július 12-i rendelete előtt az ország több pontján szervezett módon is megindult a tsz-ek feloszlatása. Néhány példa erejéig ismét utalok ezek jellegzetességeire, mert a történéseket aktívan alakító társadalom képét mutatják. Szabolcs-Szatmár megye ebben a tekintetben is kiemelkedett, s minden bizonnyal a szervezett ellenállás feltűnően nagyszámú dokumentációi valóságos, életszerű eseményekre utalnak. Nyírbátorban a Vörös Csillag tsz, egyébként agrárproletár tagjai 1953. július 8-án este egy hivatásos őrmester vezetésével, 100–150 főnyi tagság támogatásával szerveztek „megmozdulást". Konkrétabban, kérvényt küldtek a Földművelésügyi Minisztériumba, majd másnap délelőtt a 250 főre becsült tömeg jelenlétében „illegális csoportgyűlést" tartottak.[256] Sőt, a „szekrényből a [belépési] nyilatkozatokat kivették, azonban szétosztásra nem került." A jelentésírók „fenyegető hangulatúnak" írták le a megmozdulást, amit karhatalommal oszlattak fel. A nyírbátori (középparaszti) Petőfi tsz-ben július 9-én aláírásokat gyűjtöttek a kilépéshez. A következő napon az újgazdákból, az 1945-ben földhöz juttatottakból alakult Lenin tsz tagjainak mintegy fele szintén megjelent a csoportirodában, és bejelentették kilépési szándékukat. A szomszédos Nyírvasváriban a Kossuth tszcs elnöke a követelés hatására július 9-én kiosztotta az egykori belépési nyilatkozatokat. Hasonló módon, fenyegetések után cselekedett a Vasvári Pál tsz elnöke is. Ezzel ellentétben, az Új Világ tsz vezetője nem adta ki a nyilatkozatokat. Az ekkori jelentésekből már egyértelműen kiderül, hogy az említett üzemek nagy része a „tanács pénzügyi és mezőgazdasági osztálya együttes végrehajtása", tehát az adóprés fokozása révén, kényszerből jött létre. A Terem községbeli Béke tsz tagságának mintegy harmada július 10-én benyomult a tanácsházára, és a belépési nyilatkozatokat „erőszakkal elvették". A további részletezéstől eltekintve, az előbbi jelenetek nagyrészt ismétlődő módon fordultak elő a következő községekben: Aporliget, Nyírpilis, Piricse, Nyírcsászári, Nyírbéltek, Penészlek, Ömböly, Encsencs, Nyírgelse, Nyírlugos, Nyírbogát, Nyírmihálydi, Máriapócs, Nyírgyulaj, Kisléta. Pócspetriből – nyilván az 1948. évi terror közvetlen emléke miatt –, a négy tsz egyikéről sem jelentettek „illegális csoportgyűlést vagy megmozdulást".[257]

256 Ezek szerint a tsz-tagsággal közel azonos nagyságú embertömeg csatlakozott a tiltakozáshoz.
257 Kimutatás a nyírbátori járás tsz-csoportjaiban történt megmozdulásokról, a csoportok létrehozásáról és gazdasági helyzetéről, 1953. júliusa. SZSZBML, XXXV. 8. 9.d. 1.cs. 33.ő.e. 5–23.

21. Magyar kolhozok a pártállamban

„L. Hegedűs e.
A statisztika szerint a helyzet az állami gazdaságok terén legtöbbször romlik.
Az adatok hemzsegnek felháborító tényektől, melyek zöme mögött
legtöbb esetben bűnös hanyagság rejtőzik. Ismeri ezt?
Visszavárólag! VIII. 4. R[ákosi]."[258]

A magyar szövetkezeti mozgalom kezdetei a 19. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. A második világháború előtti szövetkezetek nagy többsége hitel-, fogyasztási, beszerzési, értékesítő és tejszövetkezet volt. Ezekhez képest csekély súlyt képviseltek a termelő típusú szövetkezetek. A második világháború után a régi típusú – polgárinak is nevezett – szövetkezetek újraszerveződtek, valamint a földműves-szövetkezetek is megalakultak. Az ekkor létrejött mintegy 100 termelőszövetkezet az állami támogatás hiánya miatt a kommunista típusú szövetkezetek 1948. évi programhirdetésének idejére – néhány kivétellel – meg is szűnt. A későbbiekben ott is kötelezően földműves-szövetkezeteket kellett alakítani, ahol a földosztás során legalább 300 kat. hold szántót, ill. 60 kat. hold szőlőt vagy gyümölcsöst adtak egyéni tulajdonba. Ezek lényegében általános falusi szövetkezetek voltak, amelyekben a helyi kommunista párttagok már kezdettől döntő befolyással bírtak. A kommunista párt által elindított kollektivizálás megkezdése előtt a különböző típusú szövetkezetek taglétszáma (7.753 szövetkezetben) 2.199.673 fő volt,[259] ami hatalmas társadalmi és gazdasági súlyt tükröz. A Magyar Kommunista Párt irataiban 1948 februárjától lehet utalásokat találni arra, hogy a kisparaszti gazdaságokat át akarták formálni, azonban a kolhoz típusú tsz-ek tömeges szervezéséről 1948. július 10–11-ig nem szóltak az írásos szövegekben.[260] Innentől viszont a sztálini ihletettségű dogmatikus megfogalmazások már tartalmazták a „falusi kizsákmányolók", a „kulákok" visszaszorítását. Az ekkor megrendezett ún. szövetkezeti konferencián mondták ki, hogy a mezőgazdaság fejlődésének bázisai a földműves-szövetkezetek lesznek (ekkoriban mintegy 2.285 szövetkezet

258 Rákosi Mátyás Hegedűs Andrásnak írt céduláján szereplő szöveg, kb. 1950. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 630. dosszié, „Rákosi és Gerő elvtárs anyaga I." 75.

259 A legnagyobb tagságúak a fogyasztási szövetkezetek voltak 1.051.222 taggal (1.922 szövetkezetben). Ezeket követték a hitelszövetkezetek (957 db, 550.312 taggal), majd a földműves (2.285 db, 190.428 taggal) és a tej-, ipari, mezőgazdasági, beszerző, és egyéb profilú szövetkezetek (Honvári 1997: 514–516).

260 Az irányváltás a Tájékoztató Iroda 1948. június 27-i határozatához köthető a magyarországi kommunista vezetés esetében is (Szakács 1998a: 331; Honvári 1997: 521). Az ettől eltérő pártbeli véleményre lásd Nagy Imre álláspontját (Honvári 1997: 522). Közben, 1948. július 21-én (163.) a *Magyar Közlönyben* megjelent a 7.500/1948. sz. kormányrendelet az Országos Szövetkezeti Tanács átalakításáról. A kollektivizálás kapcsán utalni kell a Földművelésügyi Minisztérium 1948. évi szovjetizálására is, a koncepciós perek sorára (Cseszka 2008).

190.428 taggal), amelyekbe a korábban alakult szövetkezeteknek szegényparaszti vezetéssel be kellett olvadniuk.[261]

A kollektivizálási programot a nyilvánosság előtt is elindító Rákosi Mátyás kecskeméti beszéde előtt (1948. augusztus 20.) néhány nappal, az 1948: XXIV. és XXXI. törvények alapján, megjelent a földműves-szövetkezetekről szóló rendelet. A tagok számára megjelölt legfontosabb – pártállami – cél, hogy a tulajdonukban lévő vagy bérelt ingatlanon „tervszerű mezőgazdasági termelést" folytassanak, amit részben a gépi művelés kiterjesztésében és a termelési szerződések révén véltek megvalósíthatónak. Azt is kimondták, hogy a földbérlő szövetkezeteken túl ezután csak „földmíves-szövetkezetek" alakíthatók, amelyek hatóköre egy községre terjedhet, illetve községenként csak egy alakulhat. Hogy ebben az elgondolásban mennyire nem egy tényleges gazdálkodási üzem szerinti szándék érvényesült, hanem elsősorban a politikai bázisteremtés szempontja dominált, arra a szokásos korlátozásokban lehetett ráismerni. A földmíves-szövetkezet 15 községi, vagy 25 városi „dolgozó földmívesből" alakulhatott meg. A „dolgozó földmíves" homályos, és szovjetizált módon mitizált kategóriájába a rendelet szerint az a személy tartozott, aki „földműveléssel élethivatásszerűen" foglalkozott, aki „gazdaságában túlnyomórészt saját maga, illetőleg családtagjaival együtt végzi a mezőgazdasági munkálatokat, vagy túlnyomórészt mezőgazdasági bérmunka vállalásából él." A szegényparasztoknak és az agrárproletároknak szánt földmíves-szövetkezet igazgatótanácsi és felügyelőbizottsági tagjainak négyötöd részben szintén ebből a csoportból kellett verbuválódniuk. További korlátozás volt, hogy a szövetkezet tagja akkor is kizáródott, ha a tulajdonában vagy a bérletében lévő ingatlanon, vagy ipari üzemben, műhelyben a „munkát túlnyomórészt bérmunkással végezteti". A későbbi társadalmi-gazdasági gyakorlat szempontjából is fel kell idézni azt a feltételt, miszerint a földmíves-szövetkezetnek az évi tiszta felesleget legalább 50 százalékban beruházásra, eszközbeszerzésre és más termelési célokra kellett fordítania. A terv szerinti nyereségből ezek alapján csak azoknak lehetett fizetni, akik az évi munkában személyesen is részt vettek.[262]

261 A különböző szövetkezeti formák államosítását 1948. október végén mondták ki rendeletben. *Magyar Közlöny*, 1948. október 28. (241.) 57 és 58/1948. sz. min. tan. r. a Szocialista Beszerző, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetek állami tulajdonba vételéről; a Termőföld Termelő, Beszerző, Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetnek, valamint a Vármegyék Gazdáinak Termelő és Értékesítő Szövetkezetének állami tulajdonbavételéről.

262 *Magyar Közlöny*, 1948. augusztus 13. (182.) 8.000/1948. sz. kormányrendelet a földmíves-szövetkezetekről. Ugyanekkor rendelkeztek a növények és a magvak termelésére, ill. elszaporításának – rendkívül jelentős – termelési és szerződéskötési feltételeiről, miszerint itt is előnyben kell részesíteni a földmíves- és földbérlő-szövetkezeteket. *Magyar Közlöny*, 1948. augusztus 13. (182.) 8.090/1948. sz. kormányrendelet a mezőgazdasági szerződéses termelés szabályozásáról. A mindennapokra döntő befolyással volt az is, hogy szabályozták a traktortulajdonosok kötelezettségeit, azt, hogy a saját területükön túl pontosan mennyi földön kell még gépi munkát végezniük. *Magyar Közlöny*, 1948. augusztus 25. (190.) 228.700/1948. sz. földművelésügyi miniszteri rendelet a mezőgazdasági traktorokkal és traktorekékkel való szántási kötelezettségről (vö. még a 8.130/1946. évi rendelet). 1948 végén rendelkeztek a további államosítási lépésekről, amellyel

Az ún. földbérlő szövetkezetek a tagok tulajdonában lévő ingatlanokon folytatták gazdálkodást. Hasonlóképpen a földmíves-szövetkezethez, egy településen csak egy ilyen típusú egységet alakíthattak. Legalább tíz földműves, akik földjének kataszteri tiszta jövedelme egyénenként nem haladhatta meg a 350 aranykoronát (azaz a „kulákokat" kizárva) legalább 30 kat. holdat kellett, hogy megművéljen. A rendelet szabályozta a géphasználatot is: „a szövetkezet használatában lévő mezőgazdasági gépeket és eszközöket elsősorban a közösen termelő, másodsorban a részben közösen termelő (táblás), harmadsorban az egyéni gazdálkodást folytató bérlőcsoportok tagjainak kell rendelkezésükre bocsátani." A szovjet kolhoz modellhez igazodó gépállomási és termelési szerződések rendszerét az alapszabályzat mintaszövege szerint részletezték. A kommunista párt szokásos programpontja itt is megjelent, amely szerint „a szövetkezetnek gondoskodnia kell arról is, hogy tagjai közösségi szellemben nevelődjenek és a szövetkezet céljainak megfelelő gazdasági szaktudást, a szövetkezeti önkormányzati ügyekben és ügyvitelben való jártasságot, közgazdasági, illetőleg haladó szellemű társadalomtudományi tájékozottságot szerezzenek."[263]

Az uniformizált alapszabályzatok szövegét 1948 decemberében tették közzé, amelyek a következő évtizedekben – jóllehet változtatásokkal – minden településen megszabták a követendő magatartást és normarendszert a vidéken élőknek. A papíron gazdasági és politikai üzemformaként bejegyzett tsz-ek ezáltal hosszú időre jellegzetes társadalmasodási magokká lettek a magyar falusi társadalomban. A kérdés tehát az, hogy hivatalos munkahelye milyen múlt- és jövőértelmezést kínált az agrártársadalom tagjainak? Az alapszabály normaszövege erre vonatkozóan így hangzik:

„Hazánk felszabadulásával, a földbirtokreform megvalósulásával, a gyárak és a bankok államosításával, a népi demokrácia államrendjének kialakulásával és megszilárdulásával a magyar dolgozó parasztság elindult az emberibb élet útján. A hároméves terv hatalmas beruházásai, a gépállomások létesítése, az állami vetőmagkölcsönök és egyéb akciók, a földhaszonbérleti rendeletek, a szövetkezetek állami támogatása, a terhek igazságosabb elosztása érdekében, a gazdag parasztokat erősebben sújtó progresszív adózás rendszerének bevezetése megjavították a dolgozó parasztság helyzetét. Azonban annak ellenére, hogy a dolgozó parasztság sorsa jobbra fordult, gazdálkodása általában a régi maradt, elszórt kisparcelláján jelenleg is szintén ugyanazokkal a módszerekkel gazdálkodik, mint apái és nagyapái. Pedig a dolgozó parasztság életét csak úgy lehet tartósan és hathatósan jobbá, könnyebbé, szebbé tenni, ha a mezőgazdaságban ugyanúgy, mint az iparban, nagyüzemi gazdálkodást honosítunk meg. Ha korszerű gépeket, traktorokat, nemesített vetőmagot, műtrágyát, növény védőszereket stb. alkalmazunk. Csakis a nagyüzemi termelés adhat a falunak, a dolgozó parasztságnak jólétet és műveltséget: villanyt, vízvezetéket, kórházat, szülőotthont, jó iskolát és óvodát, könyvtárat, mozit, szóval mindazt, amitől a mi dolgozó parasztságunk és gyermekei még jórészt el vannak zárva. A nagyüzemi termelés megvalósításának útja a dolgozó parasztság számára: a szövetkezés."[264]

a nagyüzemi gazdálkodást akarták kiterjeszteni. *Magyar Közlöny*, 1948. december 14. (274.) 10.081 (8.320) a magyar köztársaság kormányának 12.490/1948. sz. rendelete a Mezőgazdasági Nemzeti Vállalatok létesítéséről.

263 *Magyar Közlöny*, 1948. november 6. (246.) 12.000/1948. sz. kormányrendelet a földbérlő-szövetkezetekről és más módosításokról.

1945 itt a pozitív „új élet" fordulópontjaként jelenik meg, és a változás ebben a mítoszban – kimondatlanul is – a Szovjetuniónak köszönhető. Eszerint azóta folyamatos a civilizálódás, amely tervszerű gazdálkodást és felemelkedést hozott falun. Mint korábban többször hangsúlyoztam, ezekben az igazított, sőt, torz múlt- és jelenábrázolásokban (nem kevésbé a jövőképekben) természetesen az a fontos, amiről nem szólnak. Most mégsem ezekkel a tapasztalati, kortársi helyzetekkel foglalkozom, hanem először a határvonalak kijelölésének problémáját járom körbe, azon határokét, amelyek alapvetően megszabták az emberek életét. Mit jelentett a nagyüzemi gazdálkodás ebben a beszédmódban? A kívánalom, a rendelet címéből is látszóan az volt, hogy a földmíves-szövetkezetekből és a földbérlő-szövetkezetekből kell megalakítani a termelőszövetkezeti csoportokat, amelyek azonban még ezen a rendszeren belül is három alrendszer szerint működtek volna.[265]

Az első kategóriájú „szövetkezeti táblás termelőszövetkezeti csoport" tagjai a művelésük alatt álló ingatlanokat az intézőbizottság utasítása szerint a saját, vagy hozzátartozóik munkaerejével voltak kötelesek megművelni. Az ide belépett tagok, a szabály szerint csak a harmadik gazdasági év végén léphettek ki. Bár ezek a tagok meglévő földjüket – ugyanígy a haszonélvezetben vagy bérletben lévő ingatlanaikat – tulajdonosként a nevükön megtarthatták, ám az a földkönyvi bejegyzés révén mégis bekerült a „közösbe". Ez a furcsa helyzet bizonyos mértékig egyszerre jelentette a tulajdontól való megfosztást és „lemondást", ami persze nem történhetett volna meg, ha „felülről" nem idézik elő ezt a helyzetet. Az első típusú tszcs hivatalosan akkor szűnt meg, ha tagsága tíz fő, területe pedig 30 kat. hold alá csökkent, vagy egy másik egységgel egyesítették.[266]

Az első típusú tszcs-ben a szovjet kolhoz-minta érvényesült. Ezt a gazdálkodást helyénvaló „táblás művelésnek" nevezni, amely viszont feltételezte, hogy rendelkezésre áll egy összefüggő földterület (mint az előző fejezetekben láthattuk, ezért volt kézenfekvő egy-egy „kulákbirtok" elfoglalása), ahol elvileg közösen lehet szántani,

264 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

265 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

266 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

valamint gépi erővel vetni.[267] A csoportnak a vetéstervek és a termelési szerződések alapján kellett dolgoznia, amelynek során a szántást és a vetést (a kalászos és apró-magvas termények, és általában a gépi vetésű termőföldek esetében) közösen, de a betakarítást már egyénileg végezték. A betakarított terményből a vezetőség által megállapított mértékben minden tagnak le kellett adnia a közös költségek fedezésére és az ún. tartalékalap céljára.

A következő, ún. átlag elszámolású tszcs-k esetében az előbbi szervezeti formához képest az volt az eltérés, hogy több munkafolyamatban kellett közösen osztozni, mindenekelőtt például – a szántáson és a vetésen túl – a betakarításban. Elviekben az év végi elosztás során először a közös, állami kötelezettségeket kellett teljesíteni, és a maradékelvnek megfelelően, a tagok csak utána részesülhettek a jövedelemből.[268]

Végül a harmadik típusú, ún. „közösen termelő szövetkezeti csoport" a rendelet szerint a következő elvek szerint működött:

> „A csoport tagjai a közös termelésben a művelésük alatt álló összes ingatlannal vesznek részt tekintet nélkül arra, hogy azt tulajdon címén, vagy más jogcímen használják. Egyéni művelés céljára a tag jogosult másfél kat. hold földet megtartani, ebbe a területbe azonban bele kell számítani a ház körüli teleknek mezőgazdasági művelés alatt álló részét is."

Már itt fel kell hívni a figyelmet a rendelet egyik engedményére, amely lehetővé tette a háztáji terület előbb említett mértékének növelését, ha az nem haladta meg azt a földrészt, amekkorán a tszcs-tag közös művelésben dolgozott. Ez utóbbi terület lényegében a bevitt ingatlant jelentette. Majd látni fogjuk, sok helyen éppen ez a kivétel lett a szabályszerű társadalmi gyakorlat. A csoportok tagjainak igavonó állataikkal kellett részt venniük a közös tevékenységben, amely munka ellenértékét elviekben megtérítették. A korábbi állatállományból ugyanakkor csak annyit tarthattak meg, amennyit a családi háztartás igényeihez normatív módon társítottak. Az ilyen típusú kollektív gazdaságnak fontos eleme volt a munkaegység is, amely elviekben szabályozta a jövedelemelosztást, azonban bevezetésével a gyakorlatban az egyik leginkább megosztó elemet intézményesítették. A munkaegység a rendelet szerint egy tag átlagos munkanapi teljesítményének felelt meg, amit külön táblázatban, munkafajták szerint differenciáltak. Ennek megfelelően azt kifejezhették

267 Ideáltipikusak a szabályzat önellentmondásai. Közös tevékenységet írt elő a kalászosokkal, apró-magvakkal kapcsolatos műveleteknél, és általában ott, ahol géppel vetettek. Ugyanakkor a gépellátást nem, vagy alig biztosították. Egy másik, konfliktust jelentő munkafázis volt a trágyázás, amelynek – istálló- és műtrágya – költségeit elviekben a vetésterv szerinti részesedés szabta volna meg a tagok között. Ennek egyenletes biztosítása, elfogadható és ellenőrzött adminisztrálása azonban egyáltalán nem került szóba.

268 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

kataszteri holdban, mázsában vagy éppen literben. Így például egy napi – évi első – szénakaszálás egy kataszteri holdon két munkaegységnek felelt meg. A harmadik típusú üzemben hat-tíz fős „munkacsapatokat" kellett szervezni. A tagok a rájuk kiszabott munkát egyébként családtagjaikkal is elvégezhették, ami kimondatlanul is azt jelentette, hogy a gyerekmunka több évszázados hagyományú paraszti alkalmazásával korlátozás nélkül számoltak.[269] Érdemes utalni az uradalmi munkaszervezésből átvett belső differenciálódásra, sőt, az ebből eredő konfliktusokra is. Néhány tagnak (például a kocsisoknak, tehenészeknek) állandó elfoglaltsága volt, akik az adott esetben csak más módon, vagy csak a háztájiban tudták saját családtagjaik egyáltalán nem lebecsülendő munkaerejét hasznosítani.[270]

1948-ban normaszabó módon szabályozták a kollektív gazdaságok ekkor hivatalosan még intézőbizottságnak nevezett vezetőségének minimális jövedelmét. Papírforma szerint a csoportértekezlet az évi terméseredmény egy százalékát adhatta meg a vezetőknek. Az IB elnöke 25 százalékkal többet kaphatott.[271]

A radikális vezetőségcsere következményeként 1949 tavaszáig a földműves-szövetkezetek száma 3.010-re (834.000 taggal), 1950 őszére pedig már 3.200-ra (másfél millió taggal) nőtt. Mindez azt jelentette, hogy a földműves-szövetkezeteknek nem a termelési funkciójuk volt az elsődleges. Közben, erőszakos módon, ezen keretek között szervezték meg az első kolhoz-típusú tsz-eket, amelyekről azután 1950-től leválasztották a földműves-szövetkezeteket.[272]

Érdemes egy pillantást vetni a kollektivizálás első hullámainak számszerűsíthető eredményeire. A folyamatokat tükröző adatokat célszerű 1953 júliusáig, az állami represszión csökkentő Nagy Imre-kormány színrelépéséig nyomon követni, mert ezt követően a tsz-ek száma csökkent, azaz a kollektivizálás első szakaszának lezárultáig (1959) ekkor volt a legnagyobb arányú a kollektivizált terület kiterjedése és az abban résztvevők száma. Magyarországon 1953 közepén 5.224 tsz-t és tszcs-t tartottak nyilván, amelyek 376.000 taggal 2.819.000 kat. holdon gazdálkodtak. Ez azt jelentette, hogy az ország mezőgazdasági területeinek 26 százaléka tartozott az említett „szövetkezetekhez". Ekkor az egyéni gazdaságok aránya 54 százalék volt, a maradék pedig más formákhoz tartozott.[273]

A pártállami apparátus a szovjet minta szerint 1949-ben létrehozta a mintakörzeteket. A hivatalos cél a következő volt: az „ország egyes körzeteit, járásait a dolgozó

269 Ezzel összefüggésben a nők szerepére, az elvárásokra lásd Budde 2000.

270 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

271 *Magyar Közlöny*, 1948. december 18. (278.) 8.162. a magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.

272 Honvári 1997: 519. Az igavonó- és haszonállatokat, eszközöket be kellett adniuk a közösbe. Munkaegység-rendszer volt (Honvári 1997: 524).

273 Honvári 1997: 536.

parasztság mintaképeivé, példáivá fejlesszük ki, és ezekben a mintakörzetekben a szocializmus alapjait gyorsabban rakjuk is, s ezen belül elsősorban fokozottabb mértékben gépesítsünk."[274] Két szempontot követtek a kiválasztáskor. Egyrészt, hogy a mintakörzet a nagyobb tájegységek jellegzetes, centrális helyén legyen, másrészt a kijelölés előtt a termelés legyen átlag feletti színvonalú, „mert így nagyobb és szembeötlőbb eredmények érhetők el" – vélték.[275] További szempont volt a birtokosok összetétele. A kiszemelt két dunántúli járásban az összes terület 72 százaléka, a tiszántúliban 57 százaléka a 20 kat. holdnál kevesebb földön gazdálkodók tulajdonában volt. Az ún. dolgozó parasztság aránya itt magasabb volt az országos átlagnál, de főleg a Tiszántúlon még a 20–50 kat. holdasok körében is számon tartottak „dolgozó parasztot".[276] A stratégiai terv lényege az volt, hogy széttörjék a kialakult birtokszerkezetet, s ennek egyik fő eszközét a gépesítésben látták. A gépesítés hátterét az év során felállítandó gépállomások révén vélték biztosíthatónak. A mintakörzetekben azonban azt tervezték, hogy az országoshoz képest ezekben látványosan megemelik a gépek számát, ami tipikus példája a voluntarista politikával együtt járó szemfényvesztésnek, az irracionális és szakszerűtlen célkitűzéseknek.[277]

Az erőteljes gépesítéstől azt várták, hogy a mintakörzetekben az őszi és vetőszántás 20–22 százalékát traktorokkal végzik, szemben a 8–10%-os országos átlaggal. További három szempontot kezeltek kiemelten: az első az állattenyésztés (főleg a mesterséges megtermékenyítő állomások odatelepítésével), az öntözés, a villamosítás és az infrastruktúra fejlesztése; a második a tszcs-k támogatása; a harmadik pedig a pártszervezetek „megerősítése".[278]

Az 1949 februári terv alapján a tiszántúli mintakörzetben feltűnő jellegzetesség volt a kulákbirtokok nagy száma,[279] míg a dunántúlinál az ipari munkásság „közelségét" vélték kedvezőnek. Az első esetben abból indultak ki, hogy a gerjesztett individuális „osztályharc", míg a másodikban az iparban dolgozók különböző módon igénybe vehető ereje szorítja majd rá a parasztokat a közös gazdálkodásra. Szolnok megye tiszántúli részét[280] (Tiszai alsó és felső, középső járások, Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás, Karcag), míg a Dunántúlról Komárom megye Tatai és Gesztesi járását[281] szemelték ki. A kiválasztáskor figyelembe vették az éghajlati, talaj- és termelési viszonyokat, amelyek a Tiszántúlon jórészt hasonlóak volt, mint általában az Alföldön,

274 Mintakörzetek terve, 1949. január 21. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 49–51.

275 Mintakörzetek terve, 1949. január 21. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 49–51. A mintakörzetek további történetét, a propaganda jellegzetességeit lásd Urbán 2002; Farkas 2004a.

276 Mintakörzetek terve, 1949. január 21. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 49–51.

277 1949 végéig 3.200 traktor munkába állítását tervezték, ami azt jelentette, hogy egy gépre kb. 3.000 kat. hold jutott, viszont a mintakörzetekben csak feleannyi területtel számoltak.

278 Mintakörzetek terve, 1949. január 21. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 49–51.

279 „Itt az osztályharc fokozottabb kiéleződése várható." Mintakörzetek terve, 1949. február 12. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 13.ő.e. 28.

280 539.711 kat. holdon, ebből 443.947 kh szántóterület volt. A nagykunsági miliőre lásd Örsi 2004; Farkas 2004a; Tóth E. Zs. 2004.

281 247.850 kat. holdon, ebből 146.241 kh szántóterület volt.

a Komárom megyei adottságokat pedig a dombos dunántúli vidék jellegzetességeivel azonosították. Mindkét esetben elsődleges szempont volt az is, hogy műúton és vasúton jól megközelíthető, mindazonáltal a termelés színvonalát a dunántúli mintakörzetben közepesnek, a tiszántúliban pedig az átlagnál alacsonyabbnak tartották.[282]

A két terület közül a mintakörzetek tervének elkészítéséig a tiszántúlin már léteztek tszcs-k (48), amelyek 825 főnyi tagsága 3.006 kat. holdon tevékenykedett, azaz egy csoportra átlagosan mindössze 62 kat. holdnyi szántó jutott. Feltűnő az is, hogy az országos átlagot messze túlhaladónak minősítették az újgazdák 52 százalékos arányát (418 fő), ami arra utal, hogy a szervezőket a korábbi években igen sok kudarc érte.[283] A dunántúli mintakörzetben csupán négy tszcs-ről számoltak be, amelyek 727 kat. holdat műveltek. A meglevő tsz-ek labilis működése ellenére, mindkét tájegységben 45–50, illetve 14–16 új csoport megalakítását tűzték ki célként.[284]

A mintakörzetekben kiemelt szerepet szántak az állami gazdaságoknak is. Bár jelen kötetben nem foglalkozom ezzel az üzemformával, egy rövid kitérő erejéig mégis vessünk pillantást a mintakörzetekben az 1949 elejéig kialakított állami gazdaságok struktúrájára. A tiszántúliban az államosított birtokok szántóterülete 6.500 kat. hold volt (ebből 2.500 kat. hold rizs), amit az év végére 9.600 kat. holdra szándékoztak növelni. A dunántúli mintakörzetben 8.200 kat. hold állami birtok feküdt (és még mellette 7.000 egyébnek nevezett terület), amit rövid időn belül 12.000 kat. holdra kellett bővíteni. A Szolnok megyei állami gazdaságokban elsősorban az öntözéses gazdálkodás „kikísérletezésével", a minőségi rizstermesztéssel és pillangósvirágú takarmánynövényekkel, valamint a kapások öntözésével kellett foglalkozni. Az állattenyésztésben fő feladatként a mangalica, a magyar tarka marha, a lovaknál pedig a „kis Noniusz" tenyésztését írták elő. A Dunántúlon a bábolnai állami üzemben az aprómag- és a fűmagtermesztést határozták meg fő profilként. A nándorpusztai állami birtok üzemegységei közül a környei, a mesterbereki és a körtvélyesi tartozott

282 Mintakörzetek terve, 1949. február 12. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 13.ő.e. 28.

283 Mintakörzetek terve, 1949. február 12. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 13.ő.e. 28. Az újgazdák a jelzett 3.006 kat. holdból 1.903-at birtokoltak, vagyis a többséget. Egykor kapott földjükkel inkább az alakuló tszcs-kbe „szorultak". A 48 tszcs-t alapul véve, egy csoportra 39 kat. hold „kint hagyott" területet, tehát az előbb említett 1.903 kat. holdat számoltak. Ennek a tszcs-hez viszonyított nagysága figyelemre méltó, különösen, ha a műveléshez szükséges munkát is alapul vesszük. Ez az üzemszerkezet egyértelműen az otthoni, házimunkához kötődő erőkifejtésre ösztönzött.

284 Mintakörzetek terve, 1949. február 12. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 13.ő.e. 29. A tiszántúli körzetben elsősorban a rizstermesztést, az öntözéses takarmány- és az öntözött kukoricatermelést akarták fejleszteni. A nem öntözött területeken búza-, kukorica-, lucerna-, cukorrépa-, dohány- és kendertermelést irányoztak elő. Az állattenyésztésben elsősorban a „hármas hasznosítású" magyar tarkát, a magyar „fésűs juhot" és a mangalicát preferálták. A közeli szolnoki cukorgyár miatt a marhahízlalást gondolták növelni, valamint a korai csirkenevelést, lúd- és pulykatenyésztést. A dunántúli mintakörzetben főként intenzív tehenészettel, marhahizlalással és hússertéstenyésztéssel akartak foglalkozni. A baromfitenyésztésben elsősorban tojástermelés, a kacsa- és libahizlalás került volna előtérbe. Itt is megoldandó feladat volt azonban a megfelelő istállók, silók, a tenyész- és haszonállatok biztosítása, valamint a vetőmagellátás. A gabonaféléken kívül főként a cukorrépa, takarmánynövények és burgonya termesztését írták elő.

a mintakörzetbe. Itt főként pillangósnövényeket és gabonaféléket kellett termeszteni. Az állattenyésztés feladata így hangzott: „Bábolnán berkshirei sertéseket, telivér szimenthali szarvasmarhát, arabs lovat, valamint angolfélvér és lipicai lovat kell tiszta vérben tenyészteni. A Nándor pusztai NV Komárom megyei üzemegységeiben mangalica, magyar tarkamarha, magyar fésűsjuh, hucul és angol telivér ló, valamint a javított magyar parlagi tyúkféle tenyésztésével kell elsősorban foglalkozni."[285]

1949 elején vizsgálatot végeztek a minisztérium szerint a *legjobbak közé tartozó* 103 tszcs körében.[286] Már a vizsgálat első fázisát követően nem javasolták tizenhárom működésének engedélyezését, „ki nem küszöbölhető kapitalista, szektáns veszélyek, taglétszámcsökkenés, terrorizmus miatt". Így 90 csoport alapján alkothatunk – nem pusztán gazdasági – képet arról, hogy mennyiben is tekinthetők ezek kollektív gazdaságnak. Eszerint 70 százalékuk felelt meg a pártállami normáknak. Más szempont alapján, 45 százalékuk „részben osztatlan csoportbérleten" gazdálkodott, 13 százalékuk pedig „egyénileg kijelölt tagok tömörülése útján". Ekkor még elenyésző volt azoknak a csoportoknak a száma, amelyek a „kulákoktól" elvett területen gazdálkodtak. Szintén csekély volt azoknak a tagoknak az aránya, akik saját, korábbi földjüket művelték, esetleg még részben ide lehet számítani az ún. vegyes származású földterületeken dolgozókat. Összességében, a kis létszámú tagság (1.992 fő 90 csoportban) legnagyobb része a mezőgazdasági, agrárproletár rétegből (58%) és a háború után az újbirtokosokból (38%) került ki. Hozzájuk képest csupán 4 százalék volt a régi kisparasztok aránya, s alig lehetett számszerűsíteni a régi középparaszti réteget. Bár a tszcs-k többségében (56%) a tagoknak volt saját földje, de azt csak kis részük (14%) volt hajlandó bevinni a közös tulajdonba. A kint hagyott területeken jellemzően belterjes művelést, míg a bevitt földeken extenzív gazdálkodás folytattak. Ez utóbbi sem képezett jelentős arányt (21%), és az őszi munkák idején – „kapitalista tendenciaként értékelve" – alkalmanként bérmunkásokat is alkalmaztak.[287]

A forrásban szereplő tszcs-ék tagsága nagyobb részben (58%) rendelkezett kommunista párttagkönyvvel. A kommunista tagok azonban nem képeztek homogén

285 Külön foglalkoztak az öntözési tervvel, amit csak a tiszántúli körzetben véltek megvalósíthatónak. A gépesítési tervben a korábbi elképzelésnek megfelelően az állami traktorokra feleannyi (1.350 kh) szántóföldet szántak. A meglévő 88 traktort (8 állomáson) kb. 330 darabra (13 állomáson) tervezték emelni. A dunántúli körzetben 33-ról (3 állomás) 100-ra (5 állomáson). Mint fentebb jeleztem, várakozásaik szerint ezzel a gépparkkal az állami traktorok 1949 őszén a mintakörzetek őszi és vetőszántásának kb. egynegyedét végeznék el, szemben az országosan jellemző 12 százalékkal. Mintakörzetek terve, 1949. február 12. MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 13.ő.e. 29–31. A bábolnai gazdaság 1945-től 1960-ig folyamatos veszteséggel küzdött (Schlett 2007: 26).

286 Az első táblás csoportok úgy alakultak meg, hogy az említett 1948. augusztusi kormányrendelet alapján kisajátíthatták a 25 kat. holdnál nagyobb nagybérleteket. Az első tagok a földosztásból 1945-ben a kimaradt, vagy a hadifogságból hazakerült személyek, vagy más nincstelenek közül kerültek ki (Honvári 1997: 523).

287 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16. A terület nagyobb részén feltételezhetően legelő- és rétgazdálkodást folytattak.

tömböt, a kortársi pártértékelés szerint a vizsgált körben egyértelmű a „szektás veszély",[288] emellett a szociális különbségek és az eltérő sorstapasztalatok mentén szegregációs jelenségek is feltörtek.[289] A tagság alapvetően a következő megosztó vonalak alapján különült el: újbirtokosok, régi kis- és középparasztok, volt hadifoglyok, Szlovákiából kitelepített magyar telepesek, a kommunista párt „rendezőgárdistái", „közös munkában összeszokottak", rokonság. Több helyen kizárták a nőket vagy az időseket. A legelterjedtebbnek az számított, hogy csak a földnélküliekből alakultak meg a csoportok. Országosan általánosnak vélték, hogy a középparasztok nem akarnak a kollektív gazdaságban tevékenykedni. Ekkor még csupán két helyen, az észak-magyarországi zempléni borvidéken és a Pest megyei Zsámbékon fordult elő az, hogy néhány közülük tag lett. A pártzsargon szerint a „kolhoz-rágalmazás és csajkamese" tartotta őket távol.[290] „Baloldali elhajlásnak" minősítették azokat a híreket, hogy földhöz egyes helyeken csak azok jutnak, akik egyúttal a tszcs-hez is csatlakoztak. Pusztaföldváron (Békés m.), kivételesen, bolsevik típusú „kommuna-rendszer" alapján akartak szervezkedni.[291]

288 Például a Heves megyei Tiszanánán kétszer is tagosítani kellett, ugyanis „[a] táblák kijelölésénél a tiszanánai Vörös Csillag tszcs tagjai kezdetben a jó föld (politikai) álláspontjára helyezkedtek. A megyebizottságnak kellett lemenni a táblák kijelöléséhez, és segíteni a tszcs-nek, hogy baloldali elhajlás ne legyen. Az egyik kiszemelt táblát pl. ott akarták kijelölni, ahol 60%-ban évelő takarmány volt. S itt szembe kerültünk volna, csak ezen az 1 táblán 91 újgazda, dolgozó paraszttal. Más táblát jelöltünk ki". Jelentés a Heves megyei tagosításról, Budapest, 1949. szeptember 23. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 360.

289 Bács-Kiskun megye egyik településén – más nemzetiségi területekhez hasonlóan – a kitelepítésből kimaradt svábok egy 80 százalékban csak közülük kikerülő csoportot alakítottak 1948-ban. A csoport megalakítása mellett azt hozták fel, hogy egyébként nem kaptak volna földet. Terveik között állítólag az is szerepelt, hogy a hivatalosan közös területet egy év használat után szétparcellázzák. Másutt külön székely tszcs-k vagy foglalkozások szerint szerveződő tszcs-k alakultak (utóbbiakban a hivatalos, fő tevékenységi körben iparosok, molnárok, rendőrök). Ismét másutt csak földművesekből vagy csak a kommunista párt tagjaiból verbuválódott az új üzemforma tagsága. Az MDP Bács-Bodrog megyei Bizottságának jelentése, 1949. január 19. MOL, M-KS-276. f. 93.cs. 113. dosszié, 99–101. A svábok és a felvidéki telepesek közötti mindennapi súrlódásokat és verekedéseket lásd T. Kiss – Tibori 2006: 44–52; A korai kollektivizálás kudarcaira vonatkozó, gazdaság- és társadalomtörténeti elemzésen alapuló regionális minta: Belényi 1979; Farkas 2004b: 228–230.

290 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16. A *Szabad Nép* szerkesztőségéhez írt levelek kivonatolt szövegei szerint például „a budakalászi »Szabadság« tszcs-ben vidékről hozott munkáscsaládok, akiket azért irányítottak oda, mert a tszcs-tagok maguk nem tudták megművelni földterületüket, istállókban laknak, ami az úgyis elég passzív dolgozó-parasztok között komoly visszahatást váltott ki." Sokan írtak éhező állami gazdasági dolgozókról, primitív ellátási feltételekről, vagy – mint Nagyberek esetében – a következőkről: „ígérgetéssel toborzott munkaerőt az ÁG részére a munkaerőfelelős. Ha valaki szólni mer – írja – a hibákért, arra mindjárt azt mondják, hogy szabotál. Villa, kés az ÁG-ban nincs. Tíz-tizenöten kényszerülnek tányérhiány miatt egy lábasból enni." Jelentés a Szabad Nép szerkesztőségéhez 1951. május 7. és 12. között írt levelekről, 1951. májusa. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 259.ő.e. 60–61.

291 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

A többségében kommunista párttagokból álló csoportokról sokatmondó az a megállapítás, hogy a „kezdeményezésnél éppúgy, mint a későbbi irányításnál, általában a párt szerepe érvényesült." Ez azt jelentette, hogy helyenként az „önkéntesség elve nem érvényesült a megalakulásnál, a csoportot kisebb-nagyobb kényszerrel hozták össze."[292]

Széles körű társadalmi tapasztalatot reprezentál a következő beszámoló a Hajdúságból:

„Egyes csoportokból a tagság szívesebben jár a kulákokhoz dolgozni, mint a csoportba. (Debrecen-Kismacs). Emiatt a csoportok munkája lemarad. A cserei »Vörös csillag« egyik tagja azt a kijelentést tette az egyik kuláknál: »adj ennem, mert éhen halok.« [...] A tagság, de maga a felülvizsgáló bizottság sem azon volt, hogy a kulákot kidobja, hanem próbálták meggyőzni, hogy adja be a lovát, akkor benn maradhat a csoportban. [...] Sok helyen maga a vezetőség, az elnök és a párttitkár is a kulákok malmára hajtja a vizet (Téglás, Debrecen, Ebes). A cserei csoportba az elnök maga igyekezett bevinni egy 78 holdas kulákot. A tagosítás alkalmával a jószágok és a takarmány mindenütt teljes egészében a kulákoknál maradtak. Több esetben a kulák is ottmaradt a tanyán és szabadon gondozta tovább állatait, és izgatott a csoport tagjai között. Vannak aztán olyan csoportok, amelyek jól viszik az osztályharcot a kulákok ellen. A debrecen-ebesi, »Marx és Kossuth«, a hajdúdorogi »Rákosi« csoport tagjai állandóan ellenőrzik és munkára szorítják a környéken lévő kulákokat. A jobboldali elhajlások között a szektás veszély néhány csoportban előfordult (egyeki »Sztahanov«). Van néhány csoport, ahol nem akarnak új tagokat felvenni. A 16 éven felüli családtagok felvétele elől a csoportok nagy része általában nem zárkózik el. Az egyek-óháti-telekházi csoportba a parasztpártiak nem lépnek be. A hajdúböszörményi csoportba két nincstelen tagot nem akartak felvenni. A nagyhegyesi »Kinizsi« csoport elnökét szegénysége miatt váltották le. Néhány csoportban a tagok lovaikat egyéni tulajdonban megtartják, és fuvaroznak vele. Sok csoportból a tagság a kulákokhoz vagy a városba jár dolgozni, és a csoportot csak ugródeszkának tartják (kishegyesi »Táncsics«). A kapott gazdasági megsegítéseket és üzemi tartalékokat kiosztják egymás között (nagyszepesi csoport). Sok csoportban előfordult, hogy az összes malacot kiosztották (Debrecen-Fancsika és Ondódi). A baloldali elhajlások közül az egyenlősdi is felütötte a fejét néhány csoportnál (Hajdúszoboszló »Kossuth« és Püspökladány). Egyes csoportok ahelyett, hogy a gépállomást vették volna igénybe, kirendelt kulákigával szántották meg földjeiket, és ezzel a középparasztságot is maguk ellen hangolták. [...] A földek bevitele általában nem okozott nehézséget. Itt-ott voltak, akik vonakodtak behozni földjeiket, ezeket azonban kizárták. Mintegy 5–6 helyen fordult ilyen eset elő. A debrecen-bellegelői csoportban a tagok egy holdnál nagyobb földjüket nem hajlandók bevinni. Vannak tagok, akik feleségük földjét kinn akarják hagyni. Mások azért nem tudták bevinni földjüket, mert apjuk haszonélvezete van rajta. Jelentős számú csoport telekkönyvileg is szerette volna átadni a földjét, hogy ne legyen vele több gondja, és az adósságtól megszabaduljon. Az is előfordult, hogy egyes tagok csak azért léptek be a csoportba, hogy eladósodott földjeiktől megszabaduljanak. Az állatok beadásától már sok helyen idegenkedtek. Sokszor maga az elnök is igyekezett lovát és kocsiját kinn hagyni. Az egyeki »Sztahanov« csoportban az elnök két lovát és kocsiját nem akarta bevinni a csoportba. Egyes csoportoknál előfordult, hogy a tagok belépés előtt eladták állataikat (Debrecen-Fancsika, Debrecen-Ebes »Vörös Csillag«). Egyes tagok tehenüket meg akarják addig tartani, amíg takarmányuk van, de utána szabadon akarják értékesíteni, hogy tudjanak maguknak ruhát venni. Több tag úgy nyilatkozott, hogy ha volna neki ruhája és élelme, vagy ha azonnal kifizetnék az állatokat, minden további nélkül beadná a csoportba. [...] Néhány vezetőség diktatórikusan viselkedik. [...] A böszörményi »Ságvári« csoport elnöke felpofozta az egyik tagot. A meg nem felelő elnököt sok esetben nem lehetett leváltani, mivel a tagság közül senki sem volt hajlandó az elnöki tisztséget elvállalni (debrecen-ebesi »Kossuth«) [...]. A munkafegyelem általában laza volt. A tagok nyáron 8 órát akartak csak dolgozni. A cserei »Dózsa« csoportban több ízben előfordult, hogy a tagok 9 óra felé mentek ki dolgozni, és már 12 órakor abbahagyták a munkát. Különösen elhanyagolták a munkát egyes csoportoknál a városban lakó tagok. Munkaegységet a csoportok tekintélyes részében nem jegyeztek. Ahol pedig jegyeztek, sokszor hiányosan és helytelenül írták be. Több helyen előfordult, hogy felhígították a munkaegységet."[293]

A létrejött kolhozokat elsősorban a beígért állami támogatás tartotta egyben. Ebből a szempontból is jellemző a Dunántúlon található III. típusú csoportok összetétele, ahol feltűnően magas volt az újgazdák aránya. 1949 elejéig a magyar kolhozokba elsősorban a családfők léptek be, asszonyok és fiatalok általában nem. Nők csak a csoportok 26 százalékában fordultak elő, elenyésző számban.[294]

A szociális összetételt tekintve a nincstelenek aránya a Tiszántúlon volt a legmagasabb a tsz-ekben, ugyanakkor a nagyobb ipari körzeteket is magában foglaló Észak-Magyarországon volt a legmarkánsabb az újbirtokosok jelenléte. Gazdasági helyzetüket jól visszaadja az állami bizottság tömör jellemzése:

292 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16. Ismét érdemes az átányi helyzetleírást idézni. A Petőfi tszcs szervezése során a földcseréhez nem volt meg a szükséges aláíró: „Az elvtársunk, hogy ki legyen a 25 kérelmező, behívatott egy pár elvtársat, akik jelenleg még nem támogatói szövetkezeti politikánknak valamilyen okból, és rábeszélte őket, hogy írjanak alá a kérelemnek, tekintettel arra, hogy 25 kérelmezőnek kell lenni. Mikor arról volt szó, hogy saját földjeiket be kell vinni a csoportba, ezek a jóindulatú aláírók visszaléptek, és ez szülte a csoportban az ingadozást. Úgyhogy a megyebizottságnak kellett lemenni, ahol megerősítettük, megszilárdítottuk a csoport tagjait elhatározásukban. Ennek a községnek a határában, tagosítás nélkül, ugyancsak létrehoztunk egy állami gazdasági üzemegységet 450 kh-on. Tudniillik, itt kulák és úri birtok fölajánlások, közvetlen egymás mellett voltak, és ezeket a fölajánlott területeket az állami gazdaság üzemeltette 1 tagban." Jelentés a Heves megyei tagosításról, 1949. szeptember 23. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 131. dosszié, 360.

293 Hajdú-Bihar megyei helyzetjelentés, Budapest, 1949. december 31. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 142. dosszié, 178–184.

294 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

„A csoportok nagyobb részét rossz gazdasági körülmények között találták [...] az igénybevett földek nagyon kiuzsorázottak, viszont a szabotáló kulákok földjei jó termőerőben vannak. A tagok a jószágaikat általában nem vitték be a »társas gazdálkodásba«. [...] A nincsteleneknek nagyon gyakran még a fejadagjuk sincsen meg, éppen ezért sűrűn jelentkezik az igény gabonára, más élelmiszerekre, Hódmezővásárhelyen felnőttek és gyermekek ruházati és lábbeli ellátására."[295]

Szakszerű nagyüzemi gazdálkodásról sem lehetett beszélni, aminek egyik alapvető oka a területek szétszórtsága és a közöttük levő nagy távolság volt.[296] A vizsgált csoportok egyharmadánál ráadásul annyira kevés volt az egy tagra eső földterület, hogy az embereknek nem tudtak munkát adni. Sőt, ezeken a helyeken eleve extenzív gazdálkodásra rendezkedtek be, ami még irracionálisabbá tette a helyzetet. Ezzel ellentétes tendenciát mutat az a néhány csoportnál (például Gyönk-Szabat) előforduló jelenség, hogy a tagok és családtagjaik a nagy terület miatt nem tudták elvégezni a munkát, a hiányzó munkaerőt ezért bérmunkásokkal kellett volna pótolni. Ezt viszont a bizottság az „elkapitalizálódás" veszélyeként értelmezte.[297]

Minek a hatására jöttek létre a „csoportgazdálkodás" első formái? Erre a kérdésre első helyen a kortársi pártjelentés készítői is a „politikai tényezőket" nevezték meg:

„Pusztaföldváron Rákosi elvtárs augusztusi beszéde, Enyingen Gerő elvtárs beszéde indította be a szervezkedést. Másutt pártszervezeteink felvilágosító és nevelő munkájának eredményeképpen fogtak a csoport szervezéséhez (Debreceni városi pártszervezet, kunmadarasi, jászkíséri alapszervek). A Szovjetunióból hazatért és ott kolhozban dolgozott, és iskolázott tagok kezdeményezése sem hanyagolható el (Kőröstarcsa, Szentes)."[298]

Döntő elemnek számított a megígért állami támogatás és hitel, valamint a gépállomások munkája is. Olykor előfordult a „külső személyes egyéni támogatás" is (nagyigmándi gazdajegyző), „de ez a támogatás a legtöbb esetben magában hordta a kapitalista elferdülés veszedelmét."[299]

A rendkívül csekély gazdasági erőt felmutató tszcs-k (amiket a bizottság a „legjobbaknak" minősített) jelentései alapján megfogalmazható néhány jellegzetesség,

295 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

296 A „debrecen-bellegelői csoport gazdálkodási területe 41 tagban fekszik, Bereten 26 parcellán gazdálkodnak". További nehézséget jelentett a távolság. Makón, Földeákon, Mezőhegyesen mintegy 20 km-re feküdtek a területek a centrumtól. Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276. f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

297 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

298 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

299 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

amelyek a területi elhelyezkedést is tükrözik. Az 1949 elejéig engedélyezésre javasolt III. típusú csoportok (103) a legnagyobb arányban (43%) a Tiszántúlon és a Dunántúlon (34%) helyezkedtek el, míg Észak-Magyarországra (13%) és a Duna-Tisza közére (10%) kis hányaduk jutott. Érdekesség, hogy az Abaújban és Borsodban bejelentett csoportokat egyik típusba sem tudták besorolni, így azokat nem létezőnek vették.[300]

Az előbbiekhez hasonló arányokat mutat a szociális összetétel is (16. táblázat). A nincstelen kategóriába tartozók 45 százaléka a Tiszántúlon élt (a legtöbben Hajdú és Bihar megyében, majd Csongrádban és Szolnok megyében). A Dunántúlon az összes nincstelennek számító tszcs-tagság 35 százaléka élt. E megoszláshoz hozzátartozik az a jellegzetesség is, hogy a Tiszántúlon az első csoportok tagságát kiugróan magas, 74 százalékos arányban alkották nincstelenek. Ehhez képest arányuk más földrajzi tájakon a következőképpen alakult: Északi-középhegység: 65%; Dunántúl: 54%; Duna-Tisza köze: 52%. Ha az I–II–III. típusú csoportokat együtt nézzük, akkor azt látjuk, hogy ez esetben is a Tiszántúlon (főleg Csanád, Hajdú-Bihar, Szolnok megyében) volt a nincstelenek aránya a legnagyobb. Ugyanakkor az erősen iparosodott körzeteket is magában foglaló Észak-Magyarországon volt a legmarkánsabb az újbirtokosok jelenléte a tszcs-ben.[301]

16. táblázat. Az I–II–III. típusú, engedélyezésre javasolt tszcs-k szociális összetétele 1949 elején

Terület	*Nincstelen*	*Újonnan juttatott*	*Régi kisparaszt*	*Régi középparaszt*
Észak-Magyarország	131 (48%)	119 (44%)	17 (6%)	5 (2%)
Tiszántúl	641 (69%)	271 (29%)	18 (2%)	–
Duna-Tisza köze	90 (31%)	159 (55%)	39 (13%)	4 (1%)
Dunántúl	277 (56%)	206 (41%)	15 (3%)	–
Összesen	*1.139 (57%)*	*755 (38%)*	*89 (4,5%)*	*9 (0,5)*

Forrás: Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 16.

1949 végén a tagok 98,5 százaléka agrárproletár volt. 1950. december 31-én 2.185 tsz-t tartottak nyilván, amelyek szinte mindegyike (2.149 db) III. típusú volt. E tszcs-k földterületének 59 százaléka, vagyonuk 65 százaléka állami juttatásból, beruházásból vagy hitelből származott.[302] A politikai hatalom ezen eredményeket[303]

300 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

301 Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján, 1949 eleje, MOL, M-KS-276.f. 85.cs. 10.ő.e. 7–16.

302 Honvári 1997: 525–526.

303 A kommunista párti nómenklatúra visszatérő indoklása szerint ez azért történhetett meg, mert „a győzelem két nagy fontosságú objektív feltételével" rendelkeztek: az államhatalom „munkásosztály" általi birtoklásával, valamint „az ipar, a közlekedés, a hitelrendszer, egy

úgy érte el, hogy a megfélemlítés és a terror,[304] az adópolitika, azaz az adminisztratív és a fizikai erőszak fentebb már vázolt eszközei révén szétzilált egyéni gazdaságokat 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével is ellehetetlenítette. Ennek egyik döntő lépése volt a több évszázad alatt kialakult tanyarendszer és majorok elsorvasztása, népességük kijelölt helyre költöztetése. Az évről évre megbolygatott, előző fejezetekben már tárgyalt földindulások azt eredményezték, hogy 1949 őszétől 1953-ig 2.280 községben (a települések 70 százalékában) mintegy négymillió kat. hold területet tagosítottak. A községek felében kétszer, másutt ennél többször is átszabták a határt. Az ennek során alkalmazott erőszakos és rendszerint hátrányt jelentő földcserét sokan nem vállalták. Ezen állami politika katasztrofális következményeket okozott a vidéki társadalom szövetében: a földtulajdon biztonsága lényegében megszűnt,[305] nagyfokú elvándorlás indult és munkaerőhiány lépett fel, a termésátlag-eredmények pedig messze elmaradtak az egyéni gazdákétól. A szakszerűség hiánya[306] is fokozta a krízist, ezért kollektív gazdaságról vagy a mai értelemben vett nagyüzemi gazdálkodásról nem lehet beszélni. Ténylegesen a háztáji gazdaság volt a gazdálkodás és az intenzív munka színtere. Becslések szerint az 1950-es években a paraszti jövedelem 70%-a, az 1960-as években több mint fele innen származott.[307]

22. Népesedés és munkaerő. Egy mikrovizsgálat tanulságai és a kollektív üzemformák

Általános kortársi tapasztalatnak számított a kollektív gazdaságok munkaerőhiánya, a falvak kialakuló demográfiai válsága. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a népszámlálási adatsorok összevetésével tegyünk kísérletet a regionális-lokális szinten végbemenő változások megragadására. Erre itt nincs módom, ellenben a kérdéskörhöz kapcsolódó, hosszabb távon ható tendenciákat, a népesedés és a településszerkezet változásaival

szóval a közgazdaság parancsnoki magaslatai a munkásosztály irányítása alatt állnak." (Donáth 1949: 6–7.)

304 A kommunista párt ellenőrzése alá vonta a falusi tereket, amelynek leghatékonyabb eszköze az ÁVO, majd az ÁVH volt. A közhelyszerű megállapítás ellenére mégsem mondhatjuk, hogy átfogó ismeretünk lenne arról, miként és mikortól bontották fel azokat a hagyományos struktúrákat, amelyek során például a korábbi vadásztársaságok, a kisgazdapárti és más szerveződések felszámolása ténylegesen végbement. Ennek dokumentálására példaként lásd ÁVO-jelentések az MKP Zemplén megyei Bizottságának, 1947 februárja, BAZML, XXXV/1. 41. 2.d. 2. leltár, V/7/91. és VI/95.ő.e.

305 A „földfelajánlások" révén 1953-ig 1,5 millió hold került az államhoz, amelynek nagy részét a gazdaságok nem tudták művelni (Honvári 1997: 529).

306 1953. december 31-én 3.307 tsz-elnök közül 2.203 semmilyen képesítéssel nem rendelkezett (Honvári 1997: 533). Az államosítási folyamat kezdetétől százával-ezrével kellett máról holnapra kiállítani a „kádereket". Feljegyzés az 1949. évi decemberi államosítással kapcsolatos kádermunkáról, 1950. január 23. MOL, M-KS-276.f. 75.cs. 4.ő.e. 15–16.

307 Kovách 1988: 40–49; Honvári 1997: 535; Valuch 2003b.

kapcsolatos jelenségeket, a társadalmi reakciókat egy esettanulmányban szeretném bemutatni. Egy dél-alföldi falutörténeti kutatás során arra kerestem a választ, hogy milyen strukturális jegyeket mutatott a Kiskunhalasi járás társadalma az 1940-es évek végétől 1960-ig.[308] A kutatás középpontjában Balotaszállás tanyavilága állt. A település Bács-Kiskun megyéhez, az ország legnagyobb megyéjéhez tartozik. A népességszámot illetően Bács-Kiskunt csak Pest és Szabolcs-Szatmár megyék előzték meg.[309] Ezek a sorrendek persze önmagukban keveset mondanak el Balotaszállás népességének változásáról, azonban segítik azt elhelyezni egy tágabb összefüggésben. Bács-Kiskun megye népessége az 1949. évi népszámlálásban kimutatott lélekszámhoz képest először 1960-ban jelez csökkenést. Ennek mértéke nem tűnik rendkívülinek, 0,4 százalék (2.522 fő), de az 1870-ben meginduló rendszeres népszámlálások alapján tudható, hogy 90 év óta először fordult elő csökkenés. Tanulságos, hogy Bács-Kiskunon kívül csak másik három megye, Békés, Csongrád és Tolna népessége csökkent az 1949 és 1960 közötti tizenegy évben.[310] Az összesített adatok rávilágítanak arra, hogy az elvándorlást a természetes szaporodás először ekkor nem tudta ellensúlyozni. Ez az új jelenség mindenképpen figyelembe veendő, és Balotaszállás társadalmának változásait egy olyan strukturális folyamatba helyezi, amelynek eredője a szovjet, vagy sztálini típusú erőszakolt iparfejlesztés és a mezőgazdaság radikális átalakítási programja. A népességszám csökkenése és más társadalmi jelenségek makro- és mikroszinten egyaránt jelzik azokat a változásokat, amelyek új egyéni és kollektív reakciókat, jobb esetben stratégiákat alakítottak ki.

1960-ban Bács-Kiskun megye népességének 71 százaléka a nyolc járás 108 községében élt. A városi népesség 1949-hez képest három százalékkal nőtt (26%-ról 29%-ra).[311] A változás valódi súlyát érzékelteti, hogy míg ebben a bő évtizednyi időszakban a megyebeli községek népessége 5 százalékkal, azaz 20 ezer fővel csökkent, addig a városok népessége közel 18 ezer fővel emelkedett, ami 12 százalékos emelkedés. A városi népesség növekedésének egyötöde a bevándorlási többletből származott, négyötödét pedig a természetes szaporodás eredményezte. Ha járások szerint vizsgáljuk a változásokat, akkor a legnagyobb mértékben a határ mentén található Bácsalmási járás lakóinak száma csökkent, miközben a megyeszékhely, Kecskemét szívóhatása volt a legerősebb, amelynek lélekszáma ez idő alatt 10 ezer fővel, 17 százalékkal növekedett.[312]

A Kiskunhalasi járásban Jánoshalma volt a legnépesebb és a legkiterjedtebb határú település (17. táblázat). Sajátosságai miatt Balotaszállás markánsan elüt a környező településektől: az 1960-ban 3.316 fős település és tanyavilága a járás második legnagyobb területű tagja. Lakosságának 95,6 százaléka külterületen, tanyán élt.

308 Ö. Kovács 2006b; Ö. Kovács 2008d.

309 KSH 1960b: 1960. évi népszámlálás 3.d. 9.

310 KSH 1960b: 1960. évi népszámlálás 3.d. 9.

311 Közben nem történt várossá nyilvánítás.

312 KSH 1960b: 9. 1960-ban, 66.842 fővel az ország hetedik legnagyobb városának számított.

Belterületen csupán 147 fő lakott. A népességszámot tekintve, a kisebb népességű Zsanán volt még ugyanekkora a kül- és belterületi népesség megoszlása.[313]

Érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy a megye öt legjelentősebb városában mekkora aránnyal képviseltette magát a külterületi népesség. Kecskeméten (31,3%), Kiskunfélegyházán (30,9%), Kiskunhalason (30,8%) a népesség közel azonos része élt a településen kívül, hozzájuk képest Baja (8,9%) és Kalocsa (3,8%) értékei jóval csekélyebb tanyasi népességről árulkodnak.[314]

17. táblázat. A Kiskunhalasi járás települései és népessége 1960-ban

Település	*Terület*							
	K. hold	*Hektár*	*Népesség-szám*	*Népsűrűség/ km²*	*Külterületi lakott helyek száma*	*Külterületi népesség*	*Belterületi népesség*	*A külterületi népesség aránya %*
Balotaszállás	18.212	10.481	3.316	31,6	4	3.169	147	95,6
Borota	14.213	8.179	3.826	46,8	6	2.545	1.281	66,5
Harkakötöny	9.173	5.279	1.318	25	3	1.076	242	81,6
Jánoshalma	22.971	13.219	13.189	99,8	8	2.422	10.767	18,4
Kelebia	11.953	6.671	3.773	56,6	7	1.167	2.606	30,9
Kéleshalom	10.706	6.161	1.844	29,9	4	1.755	89	95,2
Kisszállás	15.998	9.206	4.701	51,1	8	3.715	986	79
Kunfehértó	13.679	7.872	2.413	30,7	7	1.667	746	69,1
Rém	6.939	3.993	1.894	47,4	6	296	1.598	15,6
Tompa	14.173	8.156	6.072	74,4	27	2.818	3.254	46,4
Zsana	15.354	8.836	2.103	23,8	5	2.011	92	95,6
Összesen	*153.371*	*88.053*	*44.449*	*50,5*	*85*	*22.641*	*21.808*	*50,9*

Forrás: KSH 1960a: 31.

Hasonlóképpen, legalább járási összehasonlításban kell értelmezni a rendelkezésre álló 1949. évi adatok fényében, hogy miként változott az egyes települések népességszáma, azzal a feltételezéssel élve, hogy ezáltal megragadhatóvá lesz az 1950-es években az egyes községek vonzó és taszító ereje. Ez alapján azt láthatjuk, hogy két település, Kunfehértó és Kisszállás lakosságszáma növekedett (előbbié kiugróan nagy mértékben, 43,8 százalékkal). Az összes többi helyen népességfogyást jeleznek az adatok, a járási szinten átlagosan 4,5 százalékos csökkenést. Ehhez képest Balotaszállás népessége az évtized alatt nyolc százalékkal csökkent, amely tendencia – mint látni fogjuk – folytatódott. A 18. táblázatra tekintve az is látszik,

313 Kéleshalom hasonló helyzetben volt, de ez a terület valójában Jánoshalmához tartozott, később hivatalosan is.

314 KSH 1960a: 31.

hogy Balotaszállás abban az értelemben is egyedülállónak számított, hogy a nők férfiakhoz viszonyított aránya itt volt a legalacsonyabb. Ez nyilvánvalóan nehezítette a családalapítást, s maga is jelentősen hozzájárulhatott a népességfogyáshoz.[315]

18. táblázat. A Kiskunhalasi járás népessége és a nemek aránya 1960-ban

Település	*Népességszám (jan. 1.)*		*Tényleges szaporodás*		*Férfiak*	*Nők*	*1000 férfira jutó nő*
	1949	*1960*		*%*			
Balotaszállás	3.603	3.316	-287	-8	1.670	1.646	986
Borota	4.444	3.826	-618	-13,9	1.823	2.003	1.099
Harkakötöny	1.252	1.318	66	5,3	657	661	1.006
Jánoshalma	14.042	13.189	-853	-6,1	6.431	6.758	1.051
Kelebia	4.192	3.773	-419	-10	1.859	1.914	1.030
Kéleshalom	2.080	1.844	-236	-11,3	903	941	1.042
Kisszállás	4.570	4.701	131	2,9	2.324	2.377	1.023
Kunfehértó	1.678	2.413	735	43,8	1.154	1.259	1.091
Rém	1.947	1.894	-53	-2,7	917	977	1.065
Tompa	6.577	6.072	-505	-7,7	2.970	3.102	1.044
Zsana	2.177	2.103	-74	-3,4	1.039	1.064	1.024
Összesen	*46.562*	*44.449*	*-2113*	*-4,5*	*21.747*	*22.702*	*1.042*

Forrás: KSH 1960a: 105.

A községekből elvándorlók jelentős részben a megye városaiban leltek új otthonra. Ebben az időszakban, sorrendben haladva, Kalocsa (+18,4%), Kecskemét (+16,6%), Kiskunhalas (+8,9%), Baja (+8,8%), Kiskunfélegyháza (+5,5%) népessége gyarapodott leginkább. A megye népességszerkezetében végbement változás másik sajátossága, hogy inkább a déli, határ menti községek népessége fogyott, amit a kollektivizálással összefüggő megpróbáltatásokon túl a Jugoszlávia elleni hisztéria is erősített. A csökkenés elsősorban a Bácsalmási (-12,7%) és Bajai (-9,3%), majd a Kiskunfélegyházi (-6), a Kalocsai (-5,7%) és a Kiskunhalasi (-4,5%) járásokban ment végbe, a legkevésbé pedig a Kecskeméti (-0,2), a Dunavecsei (-0,2) és a Kiskőrösi (-2,8) járásokat érintette.[316] Abszolút számokban kifejezve, míg a járások népessége 19.518 fővel kevesebb lett, addig a járási jogú városoké 17.940 fővel növekedett.

315 Magában a megyében 1949-et követően a férfiak aránya 0,5 százalékkal, a nőké 0,3 százalékkal csökkent. A nőknek a férfiakhoz képest megmutatkozó többlete némileg alacsonyabb értéket mutatott az országos átlagnál. A városokban 1.000 férfira 1.086 nő jutott, míg a községekben 1.060. A nagy eltérés hátterében főként Baja és Kalocsa népességének összetétele áll, az előbbi városban 1.000 férfival szemben 1.168, az utóbbiban 1.222 nő szerepelt a statisztikában (KSH 1960b: 10).

316 KSH 1960a: 1960. évi népszámlálás. 1. 105.

19. táblázat. A Kiskunhalasi járás népessége 1870–1969

	A tényleges szaporodás és fogyás (-) mértéke					
	1870–1969		*1949–1960*		*1960–1969*	
	fő	*%*	*fő*	*%*	*fő*	*%*
Balotaszállás	2.010	298,2	-919	-25,5	-642	-19,3
Bácsszőlős	1.121	314,9	-1.669	-53,1	-714	-32,6
Borota	2.689	2.298,3	-1.638	-36,9	-1.002	-26,3
Csikéria	950	187,0	-595	-29,0	-280	-16,1
Csólyospálos	998	61,6	-504	-16,1	-186	-6,6
Harkakötöny	859	364,0	-157	-12,5	-218	-16,6
Jánoshalma	4.863	63,4	-1.508	-10,7	-670	-5,1
Jászszentlászló	2.118	250,1	-442	-13,0	-251	-7,8
Kelebia	3.460	n. a.	-732	-17,5	-344	-9,0
Kéleshalom	1.270	579,9	-591	-28,4	-355	-19,3
Kiskunmajsa	6.417	105,4	-1.406	-10,1	-507	-3,9
Kisszállás	2.249	127,8	-561	-12,3	-701	-14,9
Kömpöc	703	137,8	-122	-9,1	-146	-10,7
Kunbaja	-455	-16,8	-1.217	-35,1	-78	-3,4
Kunfehértó	2.342	952,0	910	54,2	222	9,4
Mélykút	1.401	22,5	-803	-9,5	-528	-6,5
Pirtó	514	114,2	-197	-17,0	-46	-4,6
Rém	1.442	591,0	-261	-13,4	-214	-11,3
Szank	3.159	317,2	-721	-14,8	-264	-6,0
Tompa	5.365	n. a.	-1.212	-18,4	-690	-11,4
Zsana	938	139,0	-564	-25,9	-485	-23,1
Összesen	*44.413*	*345,7*	*-14.909*	*-16,8*	*-8.099*	*-11,6*

Forrás: KSH 1972: 414–415.

Mindezek a mennyiségi adatok az egyéb körülmények ismerete nélkül is jelzik, hogy milyen általános, strukturális hatások érvényesültek Balotaszálláson, amely folyamatos elszenvedője volt a községeket sújtó népességfogyásnak. Százéves időtartamot vizsgálva (19. táblázat), 1870 és 1969 között közel 300 százalékkal növekedett a település népessége. Jóllehet már az 1930–1940-es évektől kimutatható egy, az elöregedésre és az élveszületések csökkenő számára visszavezethető népességcsökkenés, ennek folyamata a háborút követően drasztikusan felgyorsult. Balotaszállás népessége az egyes népszámlálások közötti évtizedekben a következő arányokban csökkent: 1949–1960: -25,5% (919 fő), 1960–1969: -19,3% (642 fő), 1970–1979: -25,3% (694 fő). A természetes szaporodás csökkenő rátája messze nem tudta ellensúlyozni az elvándorlásból adódó veszteséget. A Kiskunhalasi járásban, az említett évtizedekben Bácsszőlős, Borota és Zsana népességcsökkenése volt a legmagasabb, őket

követte Balotaszállás (-19,3%).[317] A nemek közötti arány megbomlása 1970-re több szomszédos falut is elért, az 1.000 férfira jutó nők aránya immár nem Balotaszálláson (912 fő) volt a legalacsonyabb, hanem Zsanán és Harkakötönyben, de több más helyen sem érték el a járási átlagot (1.022 fő).[318]

Az elvándorlás rendszerint az elöregedési folyamatok felerősödésével jár együtt a falvakban. A megyében 1949 és 1960 között 12 százalékról 14 százalékra nőtt a 60 éves és annál idősebb korcsoport aránya.[319]

A Kiskunhalasi járás és Balotaszállás példáján érzékeltetett gyors demográfiai változások nyomában járó problémáknak a szerveződő „szocialista" gazdaságról adott jelentések is hangot adtak. 1952 tavaszára az országban hivatalosan tsz-nek nyilvánított egységek több mint felében munkaerőhiány volt. Ennek egyik okát rendszerint az asszonyok távollétével magyarázták,[320] a másik fő okként pedig azt jelölték meg, hogy a tagok az iparban vagy pedig valamelyik közeli állami gazdaságban vállalnak munkát. Különösen nagymértékű elvándorlást tapasztaltak Bács-Kiskun és Fejér megyében. Mindkét területről elsősorban az új „szocialista" iparvárosba, Sztálinvárosba mentek dolgozni.[321] Az egyik tszcs-ben Hajóson és Bácsalmáson is egy tagra – nyilvánvalóan megművelhetetlenül nagy terület – 30 kat. hold jutott, az elvándoroltak viszont nem voltak hajlandók visszamenni. Hasonló jelenségekről számoltak be a borsodi iparvidéken is. A korábbi évek erőszakos

317 KSH 1972: 414–415; KSH 1981: 550–551.

318 KSH 1972: 422–423.

319 Járási összevetésben a Kalocsai járás állt a tendencia élén. A két nem kohorszait vizsgálva, a legnagyobb mértékben a 60 éves és annál idősebb nők aránya emelkedett, összefüggésben a férfiak korábbi elhalálozásával (KSH 1960b: 10–11). A balotaszállási halálozási anyakönyvek (1952 és 1960 közötti) mintavételes vizsgálata hasonló eredményt hozott. Szintén megyei összevetés alapján látható, hogy az 1950-es években lényeges változás következett be a családi állapotban, hiszen megnőtt a házasok és az elváltak száma. Az országoshoz képest magasabb volt a házasok és az özvegyek aránya. A születési helyzetből való kényszerű kimozdulás nyilvánvalóan a családi kötelékek lazulását jelentette ebben a térségben is. A városokban lényegesen alacsonyabb (65%) volt a házasok aránya, mint a községekben (70%). A népesedési folyamatok elsősorban a Kecskemét környéki településeken mutattak dinamikus változást, a megyében itt volt a legmagasabb a házas nők termékenysége, míg a Bajai járásban a legalacsonyabb (KSH 1960b: 1960. évi népszámlálás 3. 11).

320 „A munkaerőhiány nagyrészben abból adódik, hogy a tszcs-be az asszonyokat nem vonták be. Emiatt Nagyivánon 120, Mágocson 60, Vaskúton 90 munkaerő nincs a termelésbe bekapcsolva. Ezeken a helyeken a vezetők felesége sem dolgozik. Mutatkozik olyan jelenség, hogy az asszonyok orvosi bizonyítványt szereznek be, hogy ezzel igazolják a munkából való távolmaradásukat. [...] Az asszonyok bevonásához erőteljesebb agitációs munkával még nem nyúltak hozzá. Általában nem tudatosították az asszonyoknak adható könnyítéseket. Az asszonyok beszervezésével a pártszervezetek sem foglalkoznak megfelelően." FM Termelőszövetkezeti Főosztályának feljegyzése Erdei Ferenc miniszter részére, 1952. március 25. MOL, XIX-K-1-ah. 18.d. 2.451/IV.sz. 1–3. A tervgazdálkodás normái szerint 1948 végén létrehozták az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatalt és Tanácsot, amelynek tevékenysége a rendszer működését, zavarait, és a társadalmi reakciók specifikus vonásait folyamatosan jelzi. *Magyar Közlöny*, 1948. december 11. (272.) 12.400/1948. sz. kormányrendelet.

321 A sztálinvárosi falusias miliőkre lásd Horváth S. 2004: 66–77.

telepítési politikája következtében – egy újabb kényszer hatására – „telepes szövetkezetek" jöttek létre, amelyek tagjai azonban a nyomorúságos helyzetből gyakorta visszamenekültek a régi lakóhelyükre. Különösképpen a Baranya, Győr-Sopron és Bács-Kiskun megyei telepesek indultak vissza falujukba. Ennek az egyik technikai – a földesúri jobbágylétre emlékeztető – megoldása az volt, hogy az ebben érintettek a régi lakóhelyükről hoztak hivatalos levelet, miszerint ők már ott tszcs-tagok. Az állami gazdaságok ekkor valamivel biztosabb megélhetést nyújtottak az agrárvilágban, ezért – főleg Fejér, Somogy és Bács megyében – szintén sokan menekültek ezekbe a katasztrofális állapotokban lévő tszcs-ékből. A sztálinvárosi építkezés és az állami gazdaságok munkaerőigénye felülírta a korábbi tsz alapszabályzatot. Elvileg a tagok a belépés után három évig kötelesek voltak a tszcs-ben dolgozni, ezt az előírást azonban csak a járási pártbizottságok „megfelelő nyomatékával" tudták betartatni. A tényleges okra a minisztériumi jelentés készítője is rávilágított:

„A munkaerő elvándorlását részben okozza az is, hogy a tagságnak megfelelő kitartása nincs. Főleg agrárproletár, vagy szegényparaszt tagokról van szó, akik tszcs-be belépésük előtt rendszeresen bérmunkán dolgoztak, és napszámbért, vagy hetibért kaptak. Ezek a termelőszövetkezetben az elmúlt évben annyit keresni nem tudtak, hogy a nyár elején jelentkező – első nagyobb bevételükig, amiből előleghez juthatnának – ki tudnának tartani. Különösen a Tiszántúlról, Békés, Szolnok és Hajdú megyékből kapunk nap, mint nap egyre sürgetőbb előlegkéréseket. Kisebb mértékben a Dunántúlon is jelentkezik telepes, vagy az elmúlt évben rossz eredménnyel zárt tszcs-éknél. A termelőszövetkezetek döntő többségében az elmúlt év szeptember óta készpénz előleget nem adtak ki."

Ezeken túl arra is egyértelműen utaltak, hogy különösen a nagy, tiszántúli tsz-ekben nem dolgoztak az emberek.[322] Az állami apparátus a munkaerőhiány mérséklésére újabb és újabb mozgósítási kampányokkal reagált (rádió, filmhíradó, újságok, politikai „tömegszervezetek" révén). Kiemelték az asszonyok és a családtagok bevonásának szükségességét. A statisztikák szerint a III. típusú tsz-ekben és tszcs-kben 1952 elején 185.000 család, 283.000 taggal dolgozott. A művelhető szántóterület ekkor 1.267.000 kat. hold szántó és 30.000 kat. hold szőlő és gyümölcsös volt. A tagok 75 százaléka (214.000 fő) a növénytermesztésben dolgozott. Összességében 6,6 kat. hold föld jutott egy tagra (a szőlő, a gyümölcsösök és a kertészet esetében magasabb szorzószámmal számolva), ami a korabeli feltételeket tekintve nagyon magas volt.[323] Egy családból átlagosan 1,5 fő vett részt a tsz-munkában, amely arányt alacsonynak tartották. A számítások szerint, ha családonként két fő dolgozott volna, az 106.000 fővel

322 FM Termelőszövetkezeti Főosztályának feljegyzése Erdei Ferenc miniszter részére, 1952. március 25. MOL, XIX-K-1-ah. 18.d. 2.451/IV.sz. 1–3.

323 FM Termelőszövetkezeti Főosztályának feljegyzése, 1952. március 28. MOL, XIX-K-1-ah. 18.d. 1–3. Az átlagos érték azért is volt ennyire magas, mert közben az állattenyésztésben is egyre több emberre lett volna szükség, nem beszélve az építőbrigádokról.

növelte volna meg a munkaerő létszámát. Úgy tűnik azonban, hogy erre nem láttak esélyt, ezért is érveltek inkább százezer új tag beszervezése mellett.[324]

Az állandósult munkaerőhiány különösen 1951-től eredményezett súlyos problémákat, jóllehet ezt követően tovább romlott a helyzet. Egy tagra 1953-ban 7,7 kat. hold, 1954-ben már 8,3 kat. hold jutott. Ennél jóval nagyobb tehernövekedés ment végbe a növénytermelésben dolgozók körében, ahol 1954-ben egy tagra 10,9 kat. hold esett, amiből két hold kapásterület volt. A statisztikai tsz-tagság nagyrészt „csökkent munkaképességű, öreg dolgozó", 20 százalékuk 50–60 év közötti, egy körülbelül 15 százaléknyi rész pedig 60 éven felüli volt: „Ennek ellenére a termelőszövetkezetek többsége nem gondoskodott az öregek megsegítéséről."[325] Ennek oka azonban sok esetben nem az volt, hogy az ún. szociális alapot nem tudták volna létrehozni, hanem az, hogy a tsz-ek

„vezetői inkább kizárásokkal és egyéb módszerekkel igyekeznek megszabadulni a munkaképtelenné vált tagoktól. Ez a rideg magatartás tovább fokozza a tagok megélhetésének bizonytalanságát, és ez annál veszélyesebb, mert a falusi lakosság jelentős része 50 éven felüli dolgozókból áll, akiknek gyermekei elköltöztek, és földet, gazdaságot az öregekre hagyva ipari, vagy igazgatási munkában helyezkedtek el."[326]

23. Tiszta vagyon? Egy zárszámadás tanulságai és kötődés az „ősi földhöz" 1956 előtt

„L. Donáth, Hegedűs e. VIII. 12.
1. Ennek a jelentésnek a fényénél felötlik az a gondolat, hogy talán nem ártott volna előbb kikérni a véleményt s utána beleölni a rengeteg pénzt 2. A jelentés lényegében elutasítja a további kertészkedést, ahelyett, hogy megmondaná, hogyan javítsunk. Szerintem érdemes futni a pénzünk után s megtalálni gyorsan a javítás módját. A jelentés ilyen formában egyébként elégtelen. R[ákosi]."[327]

Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter, a háború előtti kitűnő szociográfiai művek szerzője, 1955. január 26-án szokásosan titkos jelentésében számolt be a kommunista párt vezetőségének a mezőgazdasági termelőszövetkezetek állapotáról.[328] Ekkor már

324 FM Termelőszövetkezeti Főosztályának feljegyzése, 1952. március 28. MOL, XIX-K-1-ah. 18.d. 1–3.

325 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.sz. 7.

326 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága előterjesztése Erdei Ferenc földművelésügyi miniszternek, 1955. január 22. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 3.sz. 2.

327 Rákosi Mátyás Hegedűs Andrásnak írt céduláján szereplő szöveg, kb. 1950. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 630. dosszié, 75.

328 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9; Nem tekintem feladatomnak Erdei Ferenc kutatói és politikusi tevékenységének elemzését. A háború előtti tanyapolitikai elképzeléseinek vizsgálatára lásd például Bognár B. 2007.

ország-világ láthatta az agrártársadalom katasztrofális helyzetét, igaz, ezt a képet többnyire Erdei sem leplezte. Ezzel együtt azért is érdekes ez a beszámoló, mert érzékelteti, hogy a minisztériumi szerzők, a hivatalos gondolkodásmódnak megfelelően, miként ügyelnek a „szükségszerű fejlődés" és az életszerű állapotrajz támasztotta kívánalmakra. A jelentés szövege kimondva-kimondatlanul az azt megelőző évek politikai döntéseinek, folyamatainak, a gazdaság strukturális átalakításának, és természetesen a társadalmi reakcióknak a szabályszerűségeit tárja elénk, amelyeket éppen ezért érdemes részleteiben is megvizsgálni.

Először is azt kell tekintetbe venni, hogy a megállapítások egy – szociológiai értelemben – rendkívül nagyszámú népességre (186.910) vonatkoznak.[329] A minisztériumi norma szerint mintegy 1.000 tsz, „tehát a termelőszövetkezetek egyharmada ért el jó eredményt."[330] A korábbi évek parasztellenes agrárpolitikájának objektív bizonyítékai ebben a jelentésben is fellelhetők, elég, ha az akkori szokás szerint mi is a munkaegységek számának évszerinti változásait vesszük alapul. A tsz-ekben rekedt tagok egy munkaegységre jutó részesedése a következőképpen alakult (20. táblázat).

20. táblázat. Munkaegység-részesedés az 1950-es évek első felében

	1951	1952	1953	1954
Természetbeni részesedés értéke (Ft)	29,92	10,01	21,33	17,77
Készpénzrészesedés (Ft)	8,91	5,15	6,95	7,94
Összesen	*38,83*	*15,16*	*28,28*	*25,71*

Forrás: FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

A számok változásaira tekintve – sok más kortársi és későbbi történetkutatói véleménnyel összhangban – megállapítható, hogy az agrártársadalom számára 1952 jelentette az egyik mélypontot. De az is látható, hogy a rendszerint Nagy Imre nevéhez kötött agrárpolitikai változtatások csak mennyire részleges pótlást eredményeztek 1954-re. Ebben az évben mindenesetre enyhült a tsz-t elhagyók száma, sőt az Erdei-jelentés szerint 41 új tsz is alakult, melyek tagságát az iparból visszatérőknek (15 ezer fő) minősítették. Úgy tűnik, hogy ilyen sanyarú állapotok mellett is a pártvezetés szempontjából „jól dolgozó" üzemegységek 500–900 kat. hold közötti területen működtek. Az ennél nagyobb, több ezer kat. holdas gazdaságok – „egy-kettőt kivéve – messze elmaradtak az általános fejlődéstől!" A minisztérium hivatalosan a fő okot a „vezetők erélytelenségében, a jó szakemberek hiányában" látta. Itt lépjünk ki a fenti perspektívából, és kíséreljünk meg egy multikauzális magyarázatot formálni. Az állami politika jellegzetes materialista nyelvezetében, a 3.255 tsz

329 3.255 mgtsz-t tartottak nyilván, 1.546.714 kat. hold területtel. FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

330 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

zárszámadási jelentése szerint (amelyek többsége valójában a csődeljárás folyamatos leplezése) a „tiszta vagyon" struktúrája így nézett ki (21. táblázat).

21. táblázat. A tsz-ek zárszámadásának minisztériumi kimutatása 1955-ben

Vagyon	*1000 Ft-ban*	*%*	*Terhek*	*1000 Ft-ban*	*%*
Beruházott	2.482.091	67	beruházási hitelek	1.357.678	47,5
Forgóvagyon	1.229.245	33	földalap és beruházási szállítási követelés	374.258	13,1
Összvagyon	3.711.336	100	tagok követelése, behozott állat és felszerelés	41.752	1,5
			üzemviteli, középlejáratú hitelek	350.403	12,2
			prémiumok	6.407	0,2
			kötelezettségek	731.424	25,5
Terhek	2.861.922	77	összes teher	2.861.922	100
Tiszta vagyon	849.414	23			

Forrás: FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

„A tiszta vagyon az összes vagyonnak 22,9 százaléka, tehát a termelőszövetkezetek közös vagyonát 77,1%-ban kötelezettség terheli." Természetesen a „tiszta vagyon" (849.414 eFt) kérdése is jóval összetettebb és problematikusabb volt, amit az is érzékeltet, hogy ennek 38 százaléka (320.582 eFt) a „hiányos tsz-ek tiszta vagyonának" kategóriájába került.[331]

A „közös vagyon" kezdett sajátosan értelmezhető „láthatatlan kéz" módjára működni. Az egykori tulajdonosok számára a kollektivizált vagyon egyrészt nyilvánvalóan és drámai körülmények között elveszett, még ha az ingatlan fizikailag a helyén is maradt. Másrészt a kortársi miliőben szinte minden korábbi tudás érvénytelen lett, az addigi jogi, gazdálkodási, társadalmi és szimbolikus jelentések radikális megváltoztatásának köszönhetően. A volt tulajdonos így rendszerint nem ment a „közösbe" a földje után, hanem inkább „elmenekült", vagy ha az nem sikerült, akkor próbált hátat fordítani korábbi identitásainak. A „mérleg szerinti fel nem osztható", centralizált, államosított vagyontárgyak köre ezáltal folyamatosan bővült a falvakban és a határban. Az állam mint gazda, a statisztikáiban rögzítette is, hogy 1951-ben 214.505 eFt, 1952-ben 449.129 eFt, 1953-ban 532.841 eFt, majd 1954-ben 711.256 eFt értékű vagyont kezel, azaz négy év leforgása alatt 3,3 szorosára duzzadt a „szövetkezeti alap".[332] A rendeletek szerint ehhez az alaphoz nem lehetett

331 Egy kat. holdra 309 Ft jutott, míg az „aktív" tsz-eknél ez az összeg 1.036 Ft volt. Ez is eleven mutatója az egyes gazdasági egységek közötti nagy különbözőségeknek. FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

332 Egy kat. holdra számítva az adott években: 204, 292, 245, 460 Ft. FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

hozzányúlni, azonban a társadalmi gyakorlat ezt a normát is kiiktatta: „számos termelőszövetkezetben nem valósították meg a közös vagyon alapszabály szerinti növelését, sőt egyes termelőszövetkezetek fel nem osztható szövetkezeti alapba tartozó vagyontárgyakat eladtak, és szabálytalanul gyakran tagjaik részére kiosztották azokat. A párt- és az állami szervek általában eltűrik a közös vagyon herdálását."[333] A kiosztás, a pártnyelv értelmezésében: „herdálás" persze a színlelt szocializmus ökonómiájának sajátos önszabályozása volt. Feltételezhetjük azt is, hogy a hivatalos normákkal ellentétes irányú folyamatokban a párt- és állami apparátusok tagjai a saját hatókörükön belül sodródtak. A herdálás egyébként valóban katasztrofális mértékű volt, elég, ha ismételten az ún. állami tartalékföldek ugrásszerű növekedésére utalunk.

1954-ben egy tsz-tag a munkaegysége alapján átlagosan 4.816 Ft természetbeni értéket (69%) és 1.997 Ft készpénzrészesedést, valamint 154 Ft „állami támogatást" kapott, összesen tehát 6.967 Ft-ot. Ehhez persze hozzá kellett számolni a minden korszakban jelentős háztáji gazdaság jövedelmét, amit országosan családonként évi 4–5.000 forintra becsültek. A minisztériumi vélemény erről így hangzott:

„A beadási és más kedvezmények folytán a háztáji gazdaságban a tagság érdekeltsége nagyobb, mint a közös gazdaságban. Az utóbbi időben az ellenséges propaganda támogatja a termelőszövetkezetek ezen tevékenységét, hogy az alapszabályban meghatározott keretnél nagyobbra növeljék a háztáji gazdaságokat, mert ez alapja lehet később az egyéni gazdaságoknak."[334]

A tsz-ek a bevételeiket először a tagságnak osztották ki. Ezt a gyakorlatot a pártállami vezetésben így kommentálták: „a termelőszövetkezetek elsősorban a jogaikat érvényesítették, a kötelezettségeket figyelmen kívül hagyták, másodsorban oka az is, hogy az állami irányító szervek sem szereztek érvényt a fennálló kormányrendeletnek."[335]

A termelőszövetkezetek termelése a minisztérium szerint is csekély volt, és elsősorban a külterjes gazdálkodás irányába tolódott el: „Ily módon a termelőszövetkezetek százaiban a talajerő évről évre romlik." Ennek alapvetően két oka volt, egyrészt a munkaerőhiány, másrészt az, hogy évről évre növelték a kenyérgabona vetésterületet (az összes szántóterület 38,3%-a).

Az agrártermelés világát (föld-ember) kölcsönhatásos rendszerként, a termelést körforgásként felfogva, a 22. táblázat adatai igen beszédesek. Még ezen fésült adathalmazok alapján is egyértelműen láthatta mindenki, hogy az egyéni gazdaságokkal szemben kitűzött irreális terméseredmények a különböző állami kiváltságok ellenére sem voltak tarthatók. A külterjes gazdálkodás egyik súlyos következménye

333 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.
334 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.
335 FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

volt – a takarmányhiány miatt – az állatállomány minőségi romlása, és trágya hiányában a terméshozam esése.[336]

22. táblázat. A növénytermelés helyzete a fontosabb növények esetében 1954-ben

Termény	*A szántók százalékában (terv)*	*A szántók százalékában (tény)*	*Vagon (terv)*	*Vagon (tény)*	*Átlagtermés (q) (terv)*	*Átlagtermés (q) (tény)*	*Egyéniek (q)*
Kenyérgabona	39,1	38,3	42.079	30.511	8,3	6,1	6,5
Takarmány	15,1	10,9	17.011	13.238	8,6	7,1	8,0
Kukorica	10,6	10,9	18.699	16.872	13,5	11,9	13,0
Burgonya	2,0	1,9	15.229	12.528	57,8	48,0	56,0
Rizs	1,5	1,4	3.057	1.803	15,3	9,6	–
Cukorrépa	2,2	2,3	37.202	31.890	127,9	107,0	110,0
Napraforgó	2,6	2,3	2.333	1.974	6,9	6	6,8
Szálastakarmány	10,7	9,1	45.015	31.263	27,5	26,4	29,2

Forrás: FM Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése, 1955. január 26. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 9.

A tsz-ek alapvetően nem az alapszabály szerint működtek. A vezetés

„gyakran semmibe veszi a tagok legelemibb jogait. [...] tagokat zártak ki, nagyrészüket a közgyűlés megkérdezése nélkül, teljesen indokolatlanul. Ezrével fordultak elő jogos panaszok a jövedelem igazolatlan elosztása, a megszolgált részesedés jogtalan visszatartása miatt. A tagok jogaival való garázdálkodás számos termelőszövetkezetben aláásta a tagok termelőszövetkezetbe vetett bizalmát, bizonytalanná tette megélhetésüket, a kívülállókat visszariasztotta a belépéstől. A megélhetés bizonytalansága és az erőszakolt szervezés miatt erősen tért hódítottak [...] az egyéni termelés különböző formái."[337]

Ennek egyik típusa a háztáji területének emelése egy kat. hold fölé és a háznál tartott jószágok számának növelése, a másik pedig a részesművelés volt.[338] Különösen a főváros környéki tsz-ekben kezdett gyakorlattá válni az olyan ipari és kereskedelmi tevékenység, amelynek során a tsz-t az állami támogatás

336 Bár a 100 kat. holdra számított állatszám emelkedett, de különösen a tehenek száma alacsony maradt, 100 kat. holdra csak 3,7 db, szemben az egyéni gazdaságok 11,5 darabszámával.
337 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának előterjesztése Erdei Ferenc földművelésügyi miniszternek, 1955. január 22. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 3.
338 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának előterjesztése Erdei Ferenc földművelésügyi miniszternek, 1955. január 22. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 3. Ennek az okát nem csupán a munkaerőhiányban látták, hanem a hanyag vezetésben és munkavégzésben is.

kihasználásával „fedőszervül használják fel tiltott ipari és kereskedelmi tevékenységük és csalásaik leplezésére."[339]

A Nagy Imre által vezetett kormány 1953. július 12-i határozatával számos módon könnyített az agrártermelők terhein.[340]

23. táblázat. A tsz-ek száma, területe, taglétszáma 1953–1957

Időpont	*Tsz-terület*	*Tsz-ek*	*Szántóterületük az ország szántóterületének százalékában*	*Szövetkezetek száma*	*Tagok száma*
	összes területe (ezer kh)	*összes szántóterülete (ezer kh)*			
1953. jún. 30.	2.339	1.937	20,3	3.768	300.370
1953. dec. 31.	1.631	1.294	13,6	3.307	193.328
1954. dec. 31.	1.548	1.193	12,6	3.239	174.583
1955. dec.31.	1.983	1.519	16,2	3.759	253.355
1956. szept. 31.	2.232	1.718	18,3	3.907	292.837
1956. dec.31	905	679	7,2	1.617	96.126
1957. márc. 31.	1.170	871	9,3	2.536	119.739

Forrás: Honvári 1997: 551.

A 23. táblázat adatai plasztikusan jelzik az állami beavatkozás változásait. Egyrészt jól látható, hogy amikor a Nagy Imre-kormány belátta (1953 második felétől), hogy tarthatatlan a korábbi évek erőszakos kolhozosítási gyakorlata, látványosan csökkent a tsz-ek súlya. A korábbi évekre is visszatekintve, az is látszik, hogy a kollektivizálást legerőszakosabban 1952-ben folytatták. Az 1954-ig feloszlott tsz-ek 70 százaléka éppen 1952-ben alakult. Az ekkor kilépők 80 százaléka tsz-tagsága előtt kis- és középparaszt volt.[341] Nagy Imre 1955. márciusi bukása után viszont egy újabb erőszakos kollektivizálási hullám kezdődött, majd a tsz-ek számának legnagyobb mértékű csökkenése az 1956-os forradalom heteiben történt.[342]

339 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának előterjesztése Erdei Ferenc földművelésügyi miniszternek, 1955. január 22. MOL, XIX-K-1-ah. 19.d. 3.

340 Így például a háztáji terület is szeptember 1-től lett egy kat. hold. Lehetővé tették a kilépést (ami persze sok hátránnyal is járt), sőt, ha a tagok kétharmada úgy döntött, akkor feloszlathatták a tsz-t (Honvári 1997: 543).

341 Honvári 1997: 551.

342 Erdei Ferenc miniszter az ekkorra kialakult állapotot Hegedűs András miniszterelnöknek és Matolcsi János miniszter-helyettesnek írt szigorúan titkos feljegyzésében így jellemezte: „A szocialista átszervezés eddigi tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a termelőszövetkezetek és a termelés színvonalának emelését egyidejűleg nem sikerült elérni. [...] A fő oka ennek az, hogy a szervezés során lényegében csak mint tömegszervezeteket hoztuk létre a termelőszövetkezeteket. [...] Az alapkérdés az, hogy a termelőszövetkezetek szervezését – mind a meglévő szövetkezetek növelését, mind az új szövetkezetek alakítását – a mai személyi vagy családi beléptetésre, és nagyrészt

Tekintettel a regionális különbségekre, a taglétszám és a területnagyság szerinti következő megyei sorrend keletkezett 1952 elejéig: Szolnok, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Békés, Pest, Baranya, Borsod, Bács-Kiskun, Somogy, Csongrád, Vas, Tolna, Heves, Zala, Fejér, Győr-Sopron, Veszprém, Nógrád, Komárom. Az alföldi régiók súlya igen nagy volt a kollektivizálás kezdetén is. A Dunántúlra az ország összes megyei taglétszámának 29 százaléka, a tsz-területek 31 százaléka esett.[343]

A forradalom előtti időszak változó helyzetei, az egyéni és kollektív motivációk sokrétűsége miatt is tárgyalni kell a kollektív gazdaságtól szabadulni igyekvők történeteit. A Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkársága 1954 januárjában megyei felmérést készített a tsz-ekből kilépett „dolgozó parasztok" helyzetéről.[344] Ez a dokumentáció mind hangnemében, mind pedig konkrétságában jelentősen eltér a korábbi évekből ismert ritualizált sztálinista szövegektől.

A kollektív jelenségek hátterében a Nagy Imre-kormány mintegy féléves működésének tükröződését is láthatjuk. Az adott politikai-gazdasági rendszeren belül változtatások történtek, és természetes módon szinte mindenki a terror korábbi kiterjedéséhez mérte az „enyhülést". Egyrészt tehát ráismerhetünk az új kurzus társadalmi-gazdasági hatásaira, másrészt azt is nyomon követhetjük a föld és a tulajdonjog kezelését érintő hivatali magatartásformák tárgyalásakor, hogy menynyiben és miként működött – vagy éppen nem működött – tovább az apparátus. A felsőbb utasítás konkrétan megfogalmazta azokat a kérdéseket, amelyekre választ kellett adni. Ezeket a kortársi, államhatalmi szempontokat most mint sajátos kérdőívet, történeti forrást értékelhetjük. Mindezt azért is tartom fontosnak, mert így az 1940-es évek végéig visszatekintve rákérdezhetünk számos olyan folyamatra, mint amilyenek az államosítási, erőszakos beavatkozások, köztük a kollektivizálás következményei és társadalmi ára, amelyekre egyébként – az azonos szempontú és egy időben készült források hiánya miatt – ritkán van lehetőségünk.

1954 elején nyolc megyei vizsgálat (Baranya, Békés, Borsod, Fejér, Somogy, Szabolcs, Szolnok, Zala) alapján nagyrészt befejeződött a tsz-ekből kilépettek földjeinek kimérése. A felsorolt megyék közül – amelyek földrajzi fekvésük miatt jól reprezentálják az ország egészét – leginkább Baranyában voltak hátrányban, bár már onnan is 80 százalékos földkiadásról jelentettek. Az elmaradás okát elsősorban a szakemberhiányban jelölték meg. Az apparátus energiáit egyébként is lekötötte az ismételten készülő gazdalajstromok összeállítása. Ehhez persze hozzáfűzhetjük, hogy valószínűleg a megfelelő számú szakemberrel is megoldhatatlan lett volna a földügyek tisztázása, hiszen a korábbi évek államosításai, „földfelajánlásai", a földelvételek, cserék, önkényes foglalások, a gazdátlan és hanyag munkavégzés, a nyilvántartás

csak tömegszervezetek létrehozására irányuló szervezés vágányáról áttegyük a gazdasági szervezés vágányára." 1956. április 26. MOL, XIX-K-1-zz. 2.d. 4.cs.

343 Kimutatás a termelőszövetkezetekről, 1952 eleje. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 407.ő.e. 380.

344 A Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkárságának „K"-vonalon leadott utasítása a megyei tanácsok VB-elnökei számára, 1954. január 11. MOL, XIX-A-2-z. 8.d. 04/112/1954.

pontatlanságai miatt rendkívüli káosz alakult ki. A technikai és a műszaki munkaerő hiányán túl a minisztériumi jelentésíró szerint a problémákat fokozta, hogy a „kilépettek nagy része nem olyan földet kapott, amilyenre igényt tartott. A kilépetteknek átlagban 25–35%-a kapta meg azt a földet, melyet tsz-be lépése előtt is birtokolt." Azaz az egykori tulajdonosok háromnegyede nem a korábban birtokolt és művelt földjét kapta meg. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a birtok nem csupán egyszerű, bárhol megtalálható fizikai egység és jogi kategória, hanem konkrét helyhez (például mező, rét, erdő) kötődő érzelmi valóság, a maga társadalmi, ezen belül szocializációs dimenzióival.[345] A paraszti lét ezen leválaszthatatlan „kellékére" vonatkozó kortársi értelmezéseket azonban ritkán lehet a konkrét történelmi szituációkban megragadni és fontossága mellett meggyőzően érvelni. Amikor azonban forrásainkban az „ősi földhöz" való ragaszkodásról írnak, akkor mégis érzékelhetővé válik ez az érzelmileg telített kapcsolatrendszer.

1954-ben az egyes megyék kilépett tsz-tagjainak viselkedése nyilván az általuk jól ismert társadalmi-gazdasági miliőhöz igazodott. A tsz-ből kilépő és korábbi földjüket visszakapó gazdák előbb említett, átlagosan 25–35 százalékos értéke jelentős regionális eltéréseket takar. Szabolcs megyében a kilépettek 65 százaléka jutott hozzá saját korábbi területéhez, Fejérben viszont csak 2 százalékuk. Jelentésírónk az e mögött meghúzódó szabályszerűséget a következőkkel magyarázta: „[á]ltalában aránylag azokban a megyékben kapták vissza többen saját földjüket, ahol sok tsz feloszlott, továbbá ott, ahol a tsz földjeit előzőleg nem tagosították." Egy másik részlet adalék annak cáfolatára, miszerint a politikai diktatúrában az alávetettek mindig passzívan viselkednek: 1954 januárjában a „kilépetteknek egy része nem volt hajlandó átvenni azokat a földeket, melyek – legtöbbször jogos – igényeiket nem elégítették ki. A földkiadás végleges befejezésének ez a jelentősebb akadályozója és hátráltatója." A korábbi évek ténylegesen pusztulást és pazarlást okozó állami beavatkozásaira is rávilágít a szöveg:

> „A kilépettek földigényének megfelelő kielégítését gyakran központi intézkedések is gátolták. Előírták ugyanis többek között, hogy ott, ahol a tsz-nek tagosított földje van, a kilépettek földigényét elsősorban a szétszórt tartalék-földterületekből kell kielégíteni. Köztudomású azonban, hogy a tartalékterületek mindenütt jóval gyengébb minőségűek, mint a szövetkezeti táblák."[346]

A pártállami apparátus és a helyi politikai hatalom képviselőinek viselkedését így jellemezték:

> „A földkiadások ügyénél jelentősebbek a zavarok a jövedelemelosztások, elszámolások, jószág és művelési eszközkiadások, közteherelosztások körül. Általánosan tapasztalható, hogy a szövetkezetben megmaradtak az állammal szembeni kötelezettségek (adó, beadás, kölcsön, stb.) aránytalanul nagy részét igyekeznek áthárítani a szövetkezetből kilépett dolgozó parasztokra. [...] Legtöbb törvénytelenség ezen a téren a közös sertésbeadási kötelezettség elosztása körül van. Több helyen előfordult, hogy a szövetkezet az 1953. év végén esedékes sertésbeadási kötelezettsége arányos részével a kilépetteket terhelte meg, holott megvolt annak teljesítéséhez szükséges hízóállománya, amiből viszont a kilépetteket nem részesítette. Sok helyen különbséget tettek a kilépőkkel történő elszámolás során abban is, hogy részükre egy munkaegység után csak bizonyos hányadát adták annak a terménynek, amit az együtt maradt tagoknak adtak. Gyakori eset, hogy a kilépők részére gazdasági felszerelést akkor sem adnak, ha a szövetkezetnek abból feleslege van, a kilépők jószágát sem adják ki, vagy túl magasan szabják meg annak megváltási árát, de előfordult az is, hogy a kilépők jószágát elszámolás előtt szabadpiacon értékesítették. A kadarkúti Szabadság tsz-nél megtörtént, hogy egy kilépett dolgozó részére jószágát akkor sem adták át, amikor az ki akarta fizetni az előzetesen megállapított szabad árat. A tanácsok munkájára ezen a téren inkább a törvénytelenségek hallgatólagos tudomásulvétele, mint az azok elkövetésében való aktív részvétel jellemző. Legtöbb tanács megfelelően ismertette a kilépőkkel való elszámolás törvényes követelményeit, leggyakrabban szemet hunyt azonban, ha a szövetkezet vezetősége és tagsága mégsem e szerint járt el a kilépőkkel szemben. Volt azonban olyan eset is, amikor a tanács maga is aktív részese volt a törvénytelenségnek. A csurgói járási tanács elszámolását végző dolgozói részrehajló munkájukkal maguk rövidítették meg a kilépőket; a gyulavári községi tanács VB pl. nem engedte kiadni a kilépettek részére az elszámoltató bizottság által megállapított vagyontárgyakat. [...] A kilépett dolgozókat ért, felsorolt többféle jogsérelem miatt igen sok helyen ellenséges viszony alakult ki az együtt maradt tagság és a kilépettek között. A megmaradt szövetkezeti tagok ellenségnek tekintik a kilépetteket és így kezelik őket."

Ahol nem voltak „törvénytelenségek", ott többen visszaléptek, rögzítette a jelentésíró. „Borsod megyében például a kilépettek mintegy 20%-a, Szolnok megyében mintegy 15%-a máris visszatért."[347] A földtulajdon problémája ekkor még mind a politikai hatalom, mind pedig az agrártársadalom tagjainak szempontjából egzisztenciális kérdés volt.

* * *

345 Vö. Siegrist – Sugarmann 1999.

346 A Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkárságának „K"-vonalon leadott utasítása a megyei tanácsok VB-elnökei számára, 1954. január 11. MOL, XIX-A-2-z. 8.d. 04/112/1954.

347 A Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkárságának „K"-vonalon leadott utasítása a megyei tanácsok VB-elnökei számára, 1954. január 11. MOL, XIX-A-2-z. 8.d. 04/112/1954.

A vidék társadalma a beszolgáltatás, az adózás, a tagosítás, a terrorral társuló kollektivizálási kampány, valamint a korábbi egyházi és társadalmi miliők felbomlasztásának hatására megbolydult az 1950-es évek első felében.[348] A szocialista projekt – iparosításhoz és utópikus célokhoz – igazított kínálata, egyes rétegek számára nyújtott előnyei, a társadalom sajátos részvételét, a politikai diktatúra társadalmiasítását eredményezte. A kampányoknak a mindennapok világát feltörő folytonossága és színpadiassága a tervszerűnek gondolt program számos elemét önjáróvá és dinamikussá tette. A történetkutató ezt a helyzetet többnyire káosznak láthatja. A szovjetizálás hírei és tapasztalatai, a tömeges egyéni és kollektív traumák, az alkalmazkodási kényszerek együttesen alakították ki a kettős kommunikáció és a színlelt magatartásformák rendszerét, amelyek a „létező szocializmus" évtizedeiben is nyomon követhetők. A földek és emberek részleges „összegyűjtése", „kollektívákba" terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja. Ugyanakkor, a földindulások ellenére, a kollektivizált, rendszerint csak papíron létező szocreál üzemformák a vizsgált periódusban még látványos kisebbségben voltak. A „kolhoz modell" elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története volt, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

348 1949-ben 65 ezer, 1950-ben 45 ezer, 1951-ben 50 ezer, 1952-ben 150 ezer, 1953-ban 50 ezer, azaz 1949. január 1. és 1954. január 1. között összesen mintegy 360.000 agrárkereső hagyta el a mezőgazdaságot. KSH 1957: 30. Az ország egyik legsűrűbben lakott, és a háború után is még háromnegyedében agrártársadalmat képező megyéjében, Szabolcs-Szatmárban 1959 májusában a megyei döntéshozók így összegezték a radikális népességmozgást: „1949 óta mintegy 97 ezer fővel kellett volna emelkednie a megye lélekszámának a természetes szaporodás folytán. A megye lakossága ezzel kb. 655 ezer fő lenne. Ezzel szemben 1957. január 1-én a megye lélekszáma nem haladta meg az 560 ezret." Közismerten igen magas volt a Pest és Borsod megyében ipari munkát vállaló szabolcs-szatmáriak aránya. Számításuk szerint Szabolcs-Szatmárt 1955 és 1958 között közel 21.000 fő hagyta el véglegesen. Jelentés a munkaerőről, kétlakiakról, 1959. május 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 252.

IV. A VIDÉKI MAGYARORSZÁG TAPASZTALATTÖRTÉNETEI 1956–1962

24. 1956 utáni helyzetképek

„Egyre kevesebbet halljuk az első időszakban agitációnk során ismert mondását (sic!): »Majd meglátjuk, hogy még mi lesz«. Nagy előszeretettel emlegetik a kormány rendelkezéseit és folytonosan ismétlik, hogy a termelőszövetkezetekbe a belépés önkéntes, nem lesz tagosítás."[1]

„Az ibafai tsz-elnök pl. elmondotta, hogy csak közös sertés- és juhtenyésztést akarnak, szarvasmarhát nem. Elmondotta, hogy amióta a tagoknál van a tehén, sokkal több tejet adnak."[2]

A közelmúlt kutatója egyaránt részese az élő és/vagy az elfojtott emlékezetnek, a felejtésnek és a versengő múltértelmezéseknek, ezért maga is elbizonytalanodhat a felvázolt történelemképek láttán.[3] Kétségei tovább erősödhetnek, ha arra gondol, hogy a levert forradalom utáni megtorlás, a restauráció állapotában kell a társadalmi viselkedésformákat bemutatnia. Leginkább a mikrotörténet eszközeivel hozhatók életszerű közelségbe a néhány évtizede történtek, most azonban maradok az előző részben követett

1 A Szolnoki Járási Tanács VB-jelentése az egyénileg dolgozó parasztság helyzetéről, 1957. december 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 124–125.

2 Jelentés a Baranya megyei tapasztalatokról, 1957. április 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 56–57.

3 Az 1956 utáni represszió világának jelenségeit, a feledtetés és felejtés politikájának propagandisztikus megfontolásait és intézményesülését illusztrálja a következő, 1956. december 28–29-én keletkezett szöveg: „Több helyen tapasztalható az is, hogy még nagyon keveset járnak ki a megyei, járási apparátusból a dolgozók közé. Éppen ezen okok miatt rendkívül rossz a tömegek tájékoztatása. Az agitációs tevékenység eddig főleg a sajtó, rádió, röplapok, plakátok munkájára, illetve készítésére korlátozódott. Egyes megyéknek segítséget nyújtanak a kinyomatáshoz a szomszédos népi demokráciák is (pl. Borsodnak, Nógrádnak, Győrnek Csehszlovákia, Szabolcsnak Románia). Hajdú megyéből beszámoltak arról, hogy a helyi agitáció módszerét és tartalmát a következőképpen csoportosították: 1. pozitív program magyarázása; 2. az ellenség leleplezése; 3. az ellenpropaganda megzavarása. Konkrét anyagokat szednek össze (kompromittáló anyagok), amelyeket (röpcédulák, kiírások útján) ismertetnek a dolgozókkal. Egyes személyeket úgy vonultatnak vissza, hogy leveleket írnak feleségeiknek, családtagjaiknak, barátaiknak. Az ellenpropaganda megzavarására jelszavaikat eltúlozó röpcédulákat adnak ki, pl. »egy-két hétig éhezünk, de Kossuth-címert viselünk jelszó helyett kiadták«, »Egy-két évig éhezünk, stb.« Vagy pl. »Pékek 2 napig sztrájkoljatok« jelszó helyett »Pékek 10 napig sztrájkoljatok« jelszót adták ki, stb., ami nagy felháborodást keltett a sztrájkra uszítókkal szemben." Jelentés az Agitációs és Propaganda Osztály számára, 1956. december 28–29. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e. 1–2.

módszernél és forrástípusnál, és az 1957-es év kortársi tapasztalatait átfogó jelleggel, a hivatalos információs és egyéb jelentések alapján szeretném bemutatni.

Mi indokolja az évválasztást? Egyrészt az, hogy az ekkor megfigyelhető kortársi perspektívák és jelenségek feltárásával, leírásával 56 történései, az akkor történtek súlya utóhatásaiban is értelmezhetőbbé válik. Másrészt társadalmi önismeretünk szempontjából is sorra kell venni azokat az elemeket, amelyek a kádári diktatúra ezen időszakát jellemezték. Egy hagyományosabb történetkutatói ábrázolásban 56 leverése, a megtorlások és az erőszakszervezetek kiépítésének ismertetése alapján esetleg az a benyomás keletkezhet az olvasóban, mintha a társadalom megdermedt volna, az élet pedig megállt. Felvetésemmel természetesen nem kívánom cáfolni a félelem csöndjét, a terror hatására kialakult, időhöz köthető társadalmi bénultságot. Éppen ellenkezőleg, arra kívánok rámutatni, hogy történeteinkben még ebben a történeti szituációban is célszerű megkeresni az azonos idejű, párhuzamos történéseket és tapasztalatokat, hogy a kortársi összefüggéseket valóban a maguk életszerűségében lássuk. Ahogy az a történelemben számos alkalommal előfordult, a forradalom leverése a mindennapok világában is azt jelentette, hogy a lokális miliőktől a felső szintű döntéshozatalig előbb-utóbb minden szereplő igyekezett az új-régi helyzet*ben* berendezkedni.[4] Az agrártermelők az 50-es évek mindennapi zaklatásaihoz, lelki-fizikai nyomásgyakorlási technikáihoz mérték a kádári politikai hatalom engedményeit, így például a beszolgáltatás – legalábbis addigi formájának – eltörlését, a földek visszaigénylési és adásvételi lehetőségét bizonyos területhatárig.[5] A számok tükrében is kifejezhetően, a falun élők 1957 elején mindinkább azt gondolhatták, hogy érdemes márciusban újra kezdeni – a forradalom helyett – a mezőgazdasági munkát.

Az 1957-es év történéseinek – egy csendes csatatérre emlékeztető – sorozata egy olyan köztes időszakaszt jelez, amikor a politikai hatalom birtokosai a megtorlások szétterítése és elmélyítése mellett, bizonyos területeken sajátos alkukat kötöttek, és a behatóbb vizsgálat révén reményeink szerint megfigyelhető az ezekhez igazodó társadalmi-gazdasági gyakorlat. Az idetartozó jelenségek és kontextusok ez esetben is sokszor csak illusztratív módon érzékeltethetők. A közölt terepszemlék a kollektivizálás befejező, 1958-ban megindított hadjárata előtti időszakra vonatkoznak. Milyen információkat birtokoltak a döntéshozók az 1956. évi forradalom leverése után? Kérdés az is, hogy ki és mit látott, a tapasztaltakról mit írhatott meg, és az ekkori kihívásokra, lehetőségekre a társadalom vidéki miliőkben élő tagjai miképpen reagáltak?

4 Ennek alkalmazkodási módjaira igen szemléletes az életpályák – az agrártársadalommal is kapcsolatos – emlékezete (Molnár A. 2004; Bögre 2006: 90–101).

5 Bár a begyűjtést 1956. november 12-én, október 25-től visszamenőleges hatállyal eltörölték, azonban azt utána közvetett módon adó- és árpolitikával helyettesítették (Pető – Szakács 1985: 298, 433–435; Valuch 2001: 195–196; Varga Zs. 2001: 25–26). A beszolgáltatási rendszer regionális történetére lásd Papp 2002.

Az erre a problémakörre vonatkozó források kiértékelése azért is megkerülhetetlen, mert joggal feltételezhető, hogy elsősorban abból a célból „titkosították", zárták el a nyilvánosságtól a mindennapokban megfigyelhető tapasztalatokról gyűjtött adatokat, hogy legalább a diktatúra irányító köreiben átfogóan tisztában legyenek a valóságos helyzettel. A hírszerzés arra is irányult, hogy felmérjék a társadalmi reakciókat, a lehetséges ellenállási formákat, és ennek függvényében vessék be az adminisztratív és fizikai eszközöket. Másrészt arra is joggal gondolhatunk, hogy az egész társadalmat a megszokott technikákkal (a rendőrségi, ügynöki jelentésektől a pártbizottsági és tanácsi információkig) ellenőrizni törekvő politikai hatalom már a „jelentés tudatosításával" is fékező, és persze a társadalom tagjai számára is jól kiismerhető erővel hatott.

Szólni kell az itt felhasznált források jellegzetességeiről is. Olyan, a pártállami vezetés számára készített, előre megadott szempontok szerint szerkesztett, bizalmasan kezelt információkat tartalmazó dokumentációról van szó, amely szövegek készítői a tanácsi és pártapparátus tagjai mellett sokszor például ügyészek, vagy bankalkalmazottak voltak. A minimálisan elvárható ideológiai tételek hangsúlyozása, a pártállami normaadás mellett gyakran igen részletes, szakszerű leírást adtak a látottakról. Ennek ellenére általában korlátozott objektivitás jellemző a szerzőkre, hiszen nyilvánvaló módon az adott szempontok szerint meghatározott tárgyra, témakörre koncentrálva fogalmazták meg jelentésüket. Mégis a szövegek helyenként akár közvélemény-kutatásként is értelmezhetők, mivel a helyszíni kiküldetések, beszélgetések során látottak-hallottak többnyire leíró módon kerültek megfogalmazásra, vagy éppen a „szocializmus felépítése" érdekében beállított kritikai felvetések voltak.

A kádári vezetés nagyon is tisztában volt valós társadalmi „elfogadottságával", amit önmagában is jól illusztrál a munkásőrség felállítására vonatkozó egyik, 1957 februárjában keletkezett szöveg. Egyrészt a stigmatizáló, kriminalizáló definíció szerint az „ellenforradalmárok, fasiszták vereségükbe nem nyugodtak bele", akik ellen a munkásőrségnek nevezett, a párt által irányított fegyveres erőszakszervezetnek kell fellépnie. A rendőrséggel együtt meg kell akadályozniuk az „államinak és szövetkezetinek" mondott vagyontárgyak vissza- és elvételét. A javadalmazásáról a szokásos, színlelt módon és kettős kommunikációban úgy rendelkeztek, hogy a munkásőrség irányítóin kívül pénzbeli díjazást a beosztottak nem kapnak, csak ha „veszteség" érné őket. A testülethez való tartozás, a társadalom felől érkező rejtett, de gyakori megvetésen túl sokak számára egészen apró, de rendszeres előnyöket is jelentett. Jóllehet ezen előnyök természeti juttatások voltak, de olyan, pénzben is mérhető előnyökké konvertálhatták őket a gyakorlatban, mint amilyen például a nagyobb mozgástér az idő felhasználásában, munkahelyi kedvezmények, ellátás ételben és ruhában. A munkásőrség társadalmi kontrollt erősítő jellege és megfélemlítő hatása abban is lemérhető, hogy a helyi parancsnokság központját lehetőség szerint a tanácsházán, vagy a hadkiegészítő parancsnokságokon jelölték ki. A népesség- és településszámhoz igazodva, 1957. május 1-jére 20 ezerre, az év végéig

30 ezerre akarták növelni a párt „magánhadseregének" létszámát, akik közül 10 ezer fő Budapesten szolgált.[6]

A forradalom leverése után a családok életében az egyik alapvető kérdés a munkahely megtartása, vagy éppen a munkanélküliség körül forgott. „A munkásokat nagyon foglalkoztatják a munkanélküliség kérdései: milyen méretű lesz, kiket építenek le, azokat, akik belépnek a pártba, vagy akik távol tartják magukat a párttól, figyelembe veszik-e a munkások szociális helyzetét. Szerintük elsősorban a kétlakiakat kellene leépíteni. Lesz-e közmunka, bevezetik a csökkentett munkaidőt egyes helyeken, stb."[7] A munkanélküliség problémája ezek szerint sokszor közvetlenül összekapcsolódott a párttagsággal, ami ugródeszka funkciót töltött be az előnyökhöz jutásban. A kétlakiaknak nevezett, nagy tömegű foglalkozási-társadalmi csoport a munkásság mitizált egységképét zavaró, sok szempontból kivetett rétege volt.[8] Az ekkor is megfogalmazott nyugdíj problémája alapján érzékelhetjük a kortársi generációs különbségeket is, amelyek az eltérő életlehetőségekre és az érdekek cselekvésszervező erejére mutatnak rá. A pártjelentésekben emellett visszatérő elem a társadalmi konfliktusok kiemelése, ami itt elsősorban a munkások és a parasztság kölcsönös ellenszenvét, másrészt a mindkét csoportban érezhető értelmiségellenességet jelenti. A gyakran tapasztalatlan pártfunkcionáriusok számára a falvak világa sok szempontból egy felderíthetetlen, ellenséges terepnek számított. 1957 elején a következő helyzetképeket láttatták:

„Falun nyugodtabb a hangulat, mint az üzemekben. De ott is – jóllehet az eddiginél jóval csendesebben – igyekeznek nyugtalanságot tartani. Sok idegen fordult meg a falukban. Szemmel látható az ellenség vidékre való lehúzódása. A tsz-ek felbomlása az utóbbi két hétben nőtt. Borsod megyében 240-ből 60 maradt meg. Szabolcs megyében a tsz-ek kb. fele feloszlott. Somogy megyében 300-ból 40 maradt meg. A pécsváradi járásban 30-ból csupán 3 maradt. A pártbizottságoknak, pártszervezeteknek nem volt erejük e folyamat megállítására. A tanácsi szervek pedig csupán statisztálnak a tsz-ek feloszlásához, vagyis kioktatják a tsz-tagokat a szabályos feloszlásról. A tanácsi szervek ezekben a nehéz időkben teljesen magukra hagyták és hagyják a falusi dolgozókat. A tanácsoknál sok az olyan ember, kiknek semmi munkája nincs, vagy akik nem is hajlandók a kormány, a párt politikája érdekében dolgozni. Legtöbb helyen a megyei, járási tanácsoknál olyan csoportok is vannak, akik a hivatalokban kártyáznak, isznak és szidalmazzák a kormányt. Az elvtársak javasolják, hogy a racionalizálásnál elsősorban ezeket, és e légkör kialakítóit kell elbocsátani. A feloszlott termelőszövetkezetek tagjai közül, a legnehezebb helyzetben a volt agrárproletárok, a volt földnélküli tagok vannak. Nem tudják, mihez kezdjenek, tanácstalanul állnak, holott a falusi dolgozók közül ez a réteg állt a legszilárdabban a párt politikája mellé. A pártbizottságok és pártszervek lényegében politikai tevékenységet nem fejtenek ki e réteg között, és a tanácsok sem nyújtanak segítséget részükre. Küldöttségek sokasága jár a különböző központi szerveknél, de nem sok segítséget kapnak. Legtöbb esetben dolguk végezetlenül mennek vissza. A telepesek körében pl. (Dunántúlon sok telepes van) problémát jelent, hogy most megjelennek a volt tulajdonosok, földjüket-házukat követelik vissza, és a telepesek kezében semmi hivatalos írás, telekkönyvezés a tulajdonjogról nincs. E kérdésben sem a megyei szervektől, sem a központi szervektől nem kapnak segítséget. Ez is főleg volt szegényparasztokat és agrárproletárokat érint."[9]

6 Jelentés a munkásőrség felállításáról, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 14.ő.e. 8. A témára lásd Germuska 2004b; Kiss D. 2009. A későbbi évekbeli „rendkívüli eseményekre", erőszakos cselekedetekre lásd a Munkásőrség Országos Parancsnokságának 1959–1960. évi dokumentumaiból például: MOL, M-KS-295-1. 423–424.d.

7 Hangulatjelentés az APO számára, 1957. január 5. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e.

8 Ö. Kovács 2004b; Ö. Kovács 2005.

Tanulságos, hogy a jelentésíró magától értetődően használja a diktatúra kifejezést:

„A szegényparasztság, a tsz-parasztság és a középparasztok kis része megnyugvással veszi tudomásul a diktatúra erősödését. Több községben az a véleményük, hogy a kormány nem elég határozottan lép fel az ellenforradalmárokkal, a rendzavarókkal szemben nagyon elnéző. Több dolgozó paraszt a kormány, különösen a karhatalom gyengeségét látják abban, hogy azokkal semmi sem történik, akik a nyílt ellenforradalom idején a szocializmus ellen léptek fel: hivatalukban, funkciójukban maradtak, vagy ma is nyíltan lázíthatnak, agitálhatnak a kormány, a párt, a tsz-ek ellen. A parasztság körében nagy a várakozás a kormány eddigi intézkedéseinek megvalósítását és a további intézkedéseket illetően. Várják a kormány mezőgazdasági programját, továbbá, hogy a kormány határozottan kiáll a tsz-ek mellett (tsz-tagok). A középparasztok többsége bizonyos aggodalommal szemléli az adminisztratív intézkedéseket. Félnek az utóbbi évek politikájának visszatérésétől. Félnek, hogy más módon visszajön a begyűjtés, a túlzott megkötöttség időszaka. Az elvtársak elmondták, hogy a munkások körében erős parasztellenes, a parasztok körében pedig erős munkásellenes hangulat tapasztalható. Mind a munkások, mind a parasztok körében nagy az értelmiségellenesség. A falu igen hiányosan és rosszul van tájékoztatva az eseményekről, a kormány, a párt politikájáról. Áramhiány miatt sok községben a rádió híreit sem tudják hallgatni. A sajtó és egyéb írásos kiadványok rendszertelenül, késve, vagy egyáltalán nem jutnak el. Sok a rémhír, a találgatás, erős az ellenség agitációja."[10]

A korábbi, közel egy évtized hosszan tartó erőszakos tsz-szervezés nyilvánvaló kudarcát a fenti beszámoló is igazolja. A példák szerint a működésképtelen, kollektívnek nevezett gazdaságok igen kis hányada maradt meg. A kaotikus gazdasági helyzet mellett szétesett a tanácsszervezet, ami a közigazgatás bizonytalanságaira is utalt.[11]

9 Hangulatjelentés az APO számára, 1957. január 5. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e.

10 Hangulatjelentés az APO számára, 1957. január 5. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e.

11 A községi végrehajtó bizottsági és tanácsülési jegyzőkönyvek rendszerint ezért is hiányosak 1956 októbere és 1957 tavasza között.

A korábbi évek földelvétele és bekerítési politikája révén államosított, majd nagyrészt parlagon hagyott területek egyes gazdáinak régi-új tulajdonosként való jelentkezésekor kiderült az is, hogy a nyilvántartások átláthatatlanok, már ha voltak egyáltalán. Régi belső konfliktusra ismerhetünk rá az agrárproletárként, vagy földnélküliként, kisparasztként korábban tsz-be „menekült" réteg viselkedésének, érdekeinek jellemzésében. Érthetően leginkább ők várták az új mezőgazdasági pártprogramot. Érdemes még arra a korabeli félelemre is utalni, miszerint sokan, főleg a középparasztok és az értelmiségiek, attól tartottak, hogy a Rákosi-időszak politikája fog visszatérni. A jelentés ugyanakkor a belső ellenállásra, az akár sikeresnek is nevezhető pozíciószerzési stratégiákra is rávilágít. A következő két példában az a közös, hogy a kommunistának nevezett korábbi párttagságot a lehetőségekhez mérten ekkor még eredményesen szorították ki a különböző szerveződésekből. Ózdon arra panaszkodtak, hogy a kommunistákat a „szociáldemokraták" nem engedték pozícióhoz jutni a szakszervezetben. Fejér megyében pedig azt sejtették a pártaktivisták, hogy a „népfront leple alatt" a „forradalmi bizottságok" alakultak újjá.[12]

A budapesti Ganz Vagongyár pártszervezete jelentésírójának szövege szerint a dolgozók politikáról nem, vagy óvatosan beszélnek, másrészt „bizalommal" fordulnak a Kádár-kormányhoz, s talán a kötelező optimizmust is kifejezve rögzítette: „ha így haladunk tovább, mint most, és a hibákat kijavítjuk, akkor a munkások lesznek az elsők, akik megvédik a rendszerünket." Visszatérő elem a munkásság hangulatát tárgyaló jelentésekben a különböző társadalmi konfliktusok, többek között a parasztellenesség megfogalmazása:

> „A dolgozók elismerik, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány bérügyi intézkedései következtében jelentősen emelkedett az életszínvonal, de ugyanakkor felvetik, hogy a parasztság megint sokkal többet kapott, mint az ipari munkásság, azon keresztül, hogy eltörölték a beszolgáltatást. Kifogásolják, hogy miért kell a parasztnak mindig többet adni, mint a munkásnak. Ennél a kérdésnél felvetettek különböző problémákat: hogy lesz-e még áremelkedés; a dolgozók jelezték, hogy az utóbbi időben romlott a húsellátás, és ebben változást várnak. Ugyanakkor kifogásolják, hogy sok esetben a gyümölcsöt és a zöldségféléket inkább hagyják elrohadni, és utána a szemétbe dobják, de az árakból nem engednek. Általában a dolgozók felvetik, hogy a begyűjtés eltörlésével párhuzamosan hogyan fogja biztosítani az állam a lakosság megfelelő ellátását, és hogyan fogja biztosítani, hogy a parasztság részéről ne történjen áremelés."[13]

A munkás-paraszt szövetség mítoszával szembeni véleményen túl a pártnyelvben visszatérő motívumként jelenik meg a „nacionalizmus" és az „antiszemitizmus" is.

12 Hangulatjelentés az APO számára, 1957. január 5. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957.1.ő.e.
13 Az MSZMP Ganz Vagongyári szervezetének jelentése az üzem dolgozóinak hangulatáról, 1957. július 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 111.ő.e. 1957. 4.

> „Ennek különböző megnyilvánulásai vannak. Az 528-as hegesztő műhely és csőszerelő műhely pártonkívüli dolgozói a következő formában adtak ennek kifejezést. Felvetették, hogy 25.000 zsidó disszidált, és ennek jó része párttag volt. Ezzel kapcsolatban megjegyezték, hogy ezek mindig ott ülnek a húsos fazék mellett. Továbbiakban azt mondották, hogy szovjet katonai kocsik még ma is visznek ki pénzért zsidókat a határra. Beszélgetés során azt is elmondották, hogy szovjet katonák egész kereskedelmet bonyolítanak le, hogy ezen keresztül maguknak pénzt biztosítsanak. Mi ezekkel a véleményekkel szemben vitába szálltunk és meggyőztük őket."[14]

Az 1956 utáni megtorlás és mindennapi osztályharcos miliő számos esetben, visszatérően igazolható. A pártaktíva gyűléseken 1957 nyarán ez volt az egyik napirendi pont. Debrecenben az „ellenforradalommal" szembeni „megbékélést" kifogásolták, a Dabasi járásban a „»tiszta demokrácia« elképzelése tartja magát", ami a megtorlások mértékét kritizálta. A vidéki helyzetképet így összegezték:

> „Megítélésünk szerint a járási, városi és alsóbb pártszervek körében erősen hatnak a szektás nézetek, amelyeknek megnyilvánulási formái többek között a volt MDP-tagoktól való erős elzárkózás, a pártonkívüliek lebecsülése, az »elegen vagyunk« elbizakodott hangulat, a párt nevének MKP-ra való megváltoztatásának követelése. Pl. a Mátravidéki Erőmű pártszervezetében olyan hangulat uralkodik, hogy csak a kommunisták becsületes emberek. A selypi cukorgyárban a pártszervezet véleménye: jobb volt, míg 36-an voltak, most 80-an vannak, mert a többi nem őszinte kommunista. Csurgón egy alapszervezeti titkár felszólalásában hangoztatta, hogy minden funkcióba kommunistát kell tenni. A vásárosnaményi járásban elhangzott, hogy a pártonkívüliek többsége ellenforradalmár, nincs helyük a vezetésben. A bonyhádi, a ceglédi járásban elmondották, hogy a pártszervezet a meggyőző politikai munka helyett a parancsolgatás módszerével, adminisztratív eszközökkel dolgozik. [...] a faluban lényegében a tanácsokon kívül más tömegszervezet nincsen, [...] a tanácsokban a kommunista csoportok megalakítása mindig csak feladat marad".

Kaotikus állapotok, személyes konfliktusok, intrikus légkör jellemezte a munkahelyeket. A földműves-szövetkezetek hálózatát a „korrupcióval" azonosították.[15] A kádári politikai hatalom számára egyre fontosabb lett az agrárvilágban tapasztaltak nyomon követése. A bolsevik mítoszok és „közösségépítés" eszméi mindenesetre ambivalens fogadtatásra leltek, mint az egy Békés megyei beszámolóból tudható. Ott a kínai kommunisták példájára hivatkozva, a pártbizottság tagjai és a KISZ-vezetőség egy-egy napot fizikai munkával kívántak eltölteni. Huszonnyolc fő jelent meg a békéscsabai Előre és Petőfi tsz-ben, ahol azonban a „fogadtatás nem volt barátságos.

14 Az MSZMP Ganz Vagongyári szervezetének jelentése az üzem dolgozóinak hangulatáról, 1957. július 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 111.ő.e. 1957. 4.
15 PTO-tájékoztató a járási, városi pártaktívákról, 1957. július 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 120.ő.e. 1–7.

Ezt azzal indokolják az elvtársak, a tsz-ben féltek attól, hogy majd a »pártfunkcionáriusok agitálása« hátráltatni fogja a munkát. Továbbá attól is tartottak, hogy az elvtársak gyakorlatlansága miatt, a tsz-tagoknak kétszeresen kell majd dolgoznia".[16]

A vidék konszolidálása szempontjából elsőrendű kérdés volt, hogy az új rezsim hitelesen húzzon cezúrát az 50-es évek első felének gyakorlata és a saját politikája között. „A parasztság jó hangulatát elősegíti az is, hogy ma már mindjobban megerősödnek abban, hogy a kötelező beadás rendszere nem jön vissza." Az állami döntéshozók a fő szempontnak azt tekintették, hogy ún. biztosított címeken (természetbeni földadó, cséplési díj, állami gazdaságok átadásai, gabonakölcsönök visszafizetése) szabályozzák a felvásárlást. Mindemellett a „parasztság zaklatása nélkül, a piaci helyzet nyugodtságának biztosításával, az érvényben lévő állami felvásárlási árakon" akarták teljesíteni az ún. „szabadfelvásárlási tervet" is. A megyei és a járási vezetők gyakorlati intézkedései azonban sokszor szembekerültek egymással. Így például több járásban a „korábbi begyűjtésre emlékeztető felajánlási mozgalmat indítottak be", a „piac ellenőrzése címén helyenként őstermelőket is zaklatnak az állami felvásárlási árnál magasabb áron történő értékesítés esetén", a pénzügyi szervek a felvásárló telepeket adóbehajtásra akarták felhasználni, ugyanakkor elhanyagolták a kötelező címen történő felvásárlást. A rendszer alapjának elgondolt tsz-ek jelentős része sem tartotta be az utasításokat: az országos 210 Ft/q helyett, „árugabonájukat az állam felé történő értékesítés helyett magasabb áron piacra viszik eladni." Példaként említették a karádi és a berceli tsz-eket, amelyek saját gépkocsival Budapestre is szállítottak, ahol 400 Ft/q áron adták el a gabonát. Az értékesítési rendszer újabb, a meghirdetett elvekkel szembeni gyakorlata szerint a terményfelvásárló apparátus számát egyharmaddal csökkentették, továbbá a földmíves-szövetkezeteket mint „bizományosokat" is bekapcsolták. Ezek alapján 1.450 terményforgalmi telep és 711 földmíves-szövetkezet végezte a felvásárlást, de a várttal szemben, az átalakított rendszer éppen növelte a felvásárlás költségeit.[17]

Az áruellátás közismerten befolyásolja a közhangulatot. A fogyasztási szokások és lehetőségek, még inkább a hiányok reprezentatívak egy korszakra nézve, mert az emberek napi szintű életlehetőségeit és életminőségét is érzékeltetik. 1957 telére készülődve, a 10–15 százalékkal növekvő cukor- és a kb. 35 százalékkal emelkedő tojásfogyasztás ellenére, mindkét termék hiánycikknek számított. A pártjelentésben parasztinak minősített háztartások körében hagyományosan télre jutottak a jelentősebb bevételek (például a bor- és az almaértékesítés, sertéseladás után). Az év során az otthoni sütéshez fontos élesztőből is hiány volt, amit cseh és keletnémet importból valamelyest ellensúlyoztak. A Belkereskedelmi Minisztérium szerint „nehézség" volt a disznóvágásokhoz szükséges borsból és bélből. A hiányzó

16 PTO-tájékoztató a Békés megyei PB kezdeményezéséről, 1957. július 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 117.ő.e. 2.

17 Az Élelmezésügyi Minisztérium jelentése a gabonafelvásárlásról, 1957. augusztus 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 126.ő.e.

tételek listáját növelte még az épületfa, a tűzifa, a tűzhely és a tetőcserép. Bővített ellátást biztosítottak viszont kakaóból és kávéból, s a korábban boltokban nem található datolya, banán, kókuszdió importját is ígérték. 1955-hez képest narancsból húszszoros, mazsolából háromszoros, fügéből hatvanszoros behozatalt prognosztizáltak. A ruházati cikkek kínálatának 30 százalékos emelkedését várták, valamint több bort és sört kínáltak.[18] A beszámolóból fogyasztói szemszögből leszűrhető lényegi információ, hogy továbbra is hiányzott több alapvető cikk, másrészt elvben lehetőség nyílt az akkor luxusnak számító áruk megvásárlására is.

25. Mit írtak a faluról 1957-ben?

Igen messzire visz az a kérdés, hogy a vidék miért és hogyan látszik „csendesnek" a forradalmak, a nagy események idején.[19] Példákkal ugyanakkor bőségesen igazolható, hogy a paraszti, falusi életvilágok nem külön univerzumok, zárt szigetek, legföljebb az ottani események miértje és hatásai a kutató számára másként közelíthetők meg. Annyi azonban 56 vidéki helyszíneinek és az ott történtek megoszlásából is látszik, hogy a politikai-társadalmi mobilizáció szempontjából a centrumoktól való távolság mértéke tagadhatatlanul fontos tényező.

Az 1957. január elején készült jelentés szerint az ország valóságos gazdasági helyzetéről nem lehetett pontos képet alkotni.[20] Az azonban nyilvánvaló volt, hogy az energia- és a szénhiány nem csupán az ipari munkát bénította meg, hanem továbbgyűrűző problémát jelentett egyéb szolgáltatások területén is. Az élelmiszerek közül leginkább a sót (!) kellett nélkülözni. „Budapesten, vidéken legfőbb hiánycikkek a következők: készruha, férfi, női télikabát, cipők, meleg női, férfi fehérnemű, ágyneművászon, flanel, rádió, motorkerékpár, zománcedény, szappan, mosópor, tüzelőféleségek." A termelésben mindenütt zavaros állapotok voltak, ennek ellenére az agrártermelés részesedett legnagyobb arányban az exportból.[21]

1957 februárjában a pártközpontban már valamivel részletesebb képpel rendelkeztek az 1956. évi tervteljesítésről. Saját állításuk szerint az egyes minisztériumok 78–89 százalékban érték el a kitűzött célokat. A témánk szempontjából különösen fontos mezőgazdaságban „általában elvégezték" a munkát. A lemaradást az őszi vetések és a mélyszántás esetében minősítették jelentősnek. Az ellátás szempontjából meghatározó őszi kenyérgabonából sokkal – az 1955. évihez viszonyítva 15 százalékkal – kevesebbet vetettek a szokásosnál. A területek nagyságát illetően pedig

18 A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése a lakosság téli áruellátásáról, 1957. november 21. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 195.ő.e.

19 Mindezzel természetesen nem azt állítom, hogy a forradalom a falvakat nem rázta meg, éppen ellenkezőleg. Az aktivitásra, szereplőkre, időbeli és lokális eltérésekre lásd Tyekvicska 1992; Szakolczai – Á. Varga 2003–2006.

20 A fejezet egyik változatát lásd Ö. Kovács 2009e.

21 Friss István jelentése az ország gazdasági helyzetéről, 1957. január 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 7.ő.e.

különösen érzékelhető volt 1956 megrázó hatása vidéken: „[a]z őszi vetések területe kevesebb, mint 1945 óta bármikor, valamivel kevesebb, mint 1952-ben". Itt egy pillanatra érdemes meggondolni, hogy az ilyen és ehhez hasonló „gazdasági" helyzetképek mindig az emberi, társadalmi kapcsolatok, az üzemszerű formák és életmódok szétesését jelzik, ami bizonyos mértékig éppen úgy tömegreakciónak, kollektív társadalmi viselkedésnek minősíthető, mint egy politikai demonstráció. Érdemes arra is utalni, hogy az átlagokban megadott adatok nagy területi különbségeket takarnak. Az országosan 80–90 százalékos megyei vetésterületi arányok mellett Fejér és Tolna megyében az arra alkalmas területeknek csak 60–70 százalékát vetették be. Sok helyen egyszerűen hagyták a földön pusztulni a terményt. A jelentéseket olvasó pártvezetés is láthatta, hogyan estek szét a tsz-ek, mekkora mértékben pusztultak, éheztek, fertőződtek meg az állatok. Tolnában a takarmányszükségletnek csupán 60 százaléka állt rendelkezésre. Országosan az ekkor kb. 3.900-ra becsült tsz-ből 2.360 feloszlott, majd ebből 160 újjáalakult, illetve kisebbre bomlott. „A feloszlás néhol úgy zajlott le, hogy a vagyontárgyakat nyilvántartás nélkül széthurcolták, sőt még a könyvelési adatokat is elégették."[22] Ez a helyzet az állam részéről a közigazgatásban eluralkodott káosz beismerését jelentette.

26. Földérték

A földek egykori használói és tulajdonosai új helyzetben találták magukat 1957 elején.[23] Újra kellett gondolni az életvezetést, s akik tehették és akarták, sőt erre vártak, azok

22 Az Államgazdasági Osztály jelentése az 1956. évi népgazdasági terv teljesítéséről, 1957. február 5. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 18.ő.e. A Magyar Nemzeti Bank 1959-ben egy szigorúan titkos dokumentumban így értékelte a korábbi történéseket: „[a]z 1956. októberi ellenforradalmi események a mezőgazdaság átszervezésében, az akkor már meglévő 3.907 termelőszövetkezet gazdálkodásában komoly károkat okoztak. A termelőszövetkezetekre nehezedő külső nyomás, valamint több termelőszövetkezet gazdálkodásában az évek során jelentkező több-kevesebb hiányosság a tagság elégedetlenségét váltotta ki, s ez a körülmény oda vezetett, hogy igen sok, a termelőszövetkezetek mintegy 60 százaléka feloszlott. [...] A zárszámadást készített 2.519 termelőszövetkezet az év folyamán összesen 1.167.000 kat. holdon, ezen belül 863.400 kh szántón 120.000 taggal gazdálkodott." Az MNB szigorúan titkos jelentése a mezőgazdasági tsz-ek 1957. évi zárszámadásáról, MOL, XIX-K-1-c. 125.d. 0051/1958, 0042/1959.

23 A Kádár-kormány 1956. november 12-én adta ki 21. sz. törvényerejű rendeletét a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadásának megszüntetéséről. Hivatalosan szabályozták a sertés-, a marha-, a borjú- és juhforgalmazást és levágást, valamint eltörölték az október 25. utáni adóhátralékokat (*Magyar Közlöny*, 1956. november 12. (93.) November 27-én tették közzé azt a felhívást, amelyben elítélték „az elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást, mindazokat a módszereket". Támogatni ígérték „minden olyan szövetkezeti és magángazdálkodást, amely fokozza a mezőgazdasági termelés belterjességét, növeli a mezőgazdasági termékek mennyiségét, javítja azok minőségét, ugyanakkor meggátol minden kizsákmányolásra irányuló tevékenységet." (*Magyar Közlöny*, 1956. november 27. (96.) Ugyanekkor szabályozták a tsz-feloszlás és a kilépés eljárását (*Magyar Közlöny*, 1956. november 27. (96.), 65/1956. sz. földművelésügyi miniszteri utasítás). December 13-án

földigénylésükkel tömegesen jelentkeztek a tanácsházán. Az ezekben a hetekben történtek részben mennyiségi szempontból is megragadhatók, s bár az adatok sokszor csak becsültek, mégis fontos ezek felidézése. Az akkori perspektívákból megfogalmazott termelési célokat, motivációkat és kényszereket, az agrártársadalom ki tudja hányadik újrakezdési periódusát a földhöz való kapcsolódás alapján érdemes megvizsgálni.

A kormány nagyobb mozgásteret adott a magángazdaságoknak, de ugyanakkor egyértelművé tette az állami gazdaságok és a tsz-ek kiemelt védelmét is. Az agrárvilágra vonatkozó 10. számú törvényerejű rendelet legfontosabb rendelkezései a következő voltak.[24] Tagosításokat továbbra is terveztek, a vitás ügyeket azonban 1957. október 1-ig le kellett zárni. Kártalanítás céljára a 25 kat. holdnál kisebb területekből lehetett részeket kiszakítani, ugyanakkor az állami gazdaságok és a tsz-ek tábláit kivonták ebből az eljárásból; a kártalanítás mértékét és az abban részesülők körének meghatározását a tanácsi végrehajtó-bizottságra bízták. A lényeg ez esetben is a részletekben bújt meg, hiszen mind a határidő, mind pedig az egykor betagosított, értékes földek korábbi sorsa vagy ezt követő állapota, és a döntéshozók összetétele meghatározónak, és további konfliktusokat generálónak bizonyult. A föld adásvételét családonként legfeljebb 20–25 kataszteri holdban határozták meg, de akiknek ennél több volt, azok azt a területet megtarthatták. Ezen birtokosok körén belül a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozók öt kataszteri holdig, míg mások a házi veteményeskert céljára egy kat. holdig vásárolhattak földet. Bizonyos keretek között lehetségessé vált a haszonbérlés és a részesművelés.[25] Kártalanítást azok a „dolgozó parasztok és kisemberek" kaphattak, akiknek földjét 1949. szeptember 1. után tagosítás, földrendezés, közérdekű igénybevétel útján vagy más módon kártalanítás nélkül igénybe vették. Azt is kikötötték, hogy a „dolgozó parasztok, továbbá a dolgozó kisemberek közül a mezőgazdasági szakemberek legfeljebb 10, más dolgozó kisemberek legfeljebb 1 kat. hold csereingatlant kaphatnak". Akik 1951. augusztus 1. után kényszerültek arra, hogy

szüntették meg az ún. mezőgazdaság-fejlesztési adót. (*Magyar Közlöny*, 1956. december 13. (102.), 23. sz. kormányhatározat.) Egy hónappal később vették hatósági védelembe az „erőszakkal feloszlatott" tsz-ek „jogait" és „vagyontárgyait" (*Magyar Közlöny*, 1957. január 13. (4.), 1/1957. földművelésügyi miniszteri rendelet).

24 A NET 1957. évi 10. sz. tvr. a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről. *Magyar Közlöny*, 1957. február 3.(15.)

25 A MFMPK 1016/1957. (II. 1.) sz. határozata a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről. *Magyar Közlöny*, 1957. február 1. (13.). A kollektív üzemforma gyakorlatára jellemzően, például Kiskunhalason a kenyérgabonából 60%, a takarmánygabonából 30%, szőlőből és gyümölcsből 60% maradt a tsz-tagnál, és az utóbbi esetben permetező- és kötözőanyagot is kaptak. A tehenészek a borjú- és a tejhozam 50%-át kapták meg. A részesművelésen kívül minden családfőnek 2,5 kat. hold háztáji jutott, valamint a lányok 800 n. öl, a fiatal férfiak 1.200 n. öl háztáji földet kaptak. Megszüntették a brigádokat és nyolc munkacsapatot hoztak létre, különböző jövedelemelosztással. A vizsgálatból az is kiderült, hogy az ilyen típusú munkaszervezés a géphasználat ellen hatott, valamint az állattenyésztés és a növénytermesztés között sem alakult ki szerves kapcsolat (Csete 1958: 3–6).

megváljanak földjüktől, azok számára a föld visszaadása csak akkor volt lehetséges, ha az adott közigazgatási területen maradt még 25 kat. hold „állami tartalékföld".[26]

Az ismertetett rendelet végrehajtásáról szóló jelentések kellő összehasonlítási alapot – persze nem egyenletes mennyiségű és minőségű információt – nyújtanak a kollektív társadalmi reakciók elemzése számára is. Az egyes, 1957 februárjának végéről, március elejéről származó megyei beszámolókban fellelhető utalások, adatok itteni sorrendjét részben a földrajzi elhelyezkedés, részben pedig a probléma súlya alapján mutatom be.

Somogyban általánosnak tartották, hogy a falvak lakói, gazdálkodói körében a „legtöbb helyen az ősi földre való visszatérés hangulata terjedt el." A lokális miliők még mindig erős hatásaként, rendszerint a helyi párt- és tanácsi apparátusbeliek is helyeselték a politikai hatalom által egyébként elvetett „ősi föld elméletét". Az egykori családi birtokok újabb elfoglalása azonban általában nem valósulhatott meg, az ilyen típusú törekvéseket, ahogyan ezt általában eufemisztikusan megfogalmazták, „felvilágosító szóval és a rendelet helyes megmagyarázásával" meghiúsították. A gazdák a megszokotthoz, a több nemzedék által művelt, abba munkát fektetett területhez ragaszkodtak, azonban ezzel a törekvéssel szemben a hatóságok az állami gazdaságok és a tsz-ek tagosított tábláit – a rendeletre hivatkozva – nem akarták megbontani.[27]

Somogyban alapvetően két probléma nehezítette a földügyek bármiféle rendezését. Egyrészt a rendszerint 25 kat. holdon felüli táblás, ún. tartalékterületek kérdése, amelyeket egyik típusú kollektív gazdálkodás vagy állami gazdaság céljaira sem láttak hasznosíthatónak. Másrészt a „kisemberek" kielégíthetetlen igénye, akik a korábbi, a pártállami nyelvben „felajánlottnak" nevezett földjüket kérték vissza. Hogy ezt a személyenkénti problémát valamilyen módon megoldják, arra az illetékes döntéshozók csak ősszel láttak esélyt. A hosszú várakozási idő önmagában is veszteség lehetett, mert továbbra is fenntartotta a bizonytalanságot, és nem kezelte a nagy mennyiségű parlagon heverő föld problémáját. Az említett 10. tvr. a telekkönyvi ügyintézést csak a tsz-ekből kilépettek és a kártalanításban részesültek körében tette illetékmentessé. Ugyanezt akarták az egyéni gazdák is elérni, még pontosabban, hogy az október 1-ig végrehajtott földcserék is illetékmentesek lehessenek.[28]

A földkérdés Baranyában más okok miatt is égető problémává vált. A megyei vezetés, főként a Sásdi és a Sellyei járásban, azt akarta elérni, hogy saját hatáskörben módosítsák a 10. tvr-t. Itt ugyanis nagyon sok volt a szétszórt tartalékföld. A rendelet szerint azok, akiknek a parasztgazdálkodás nem főfoglalkozásuk volt, csak egy kat. hold földet bérelhettek. Az itt élők számára nyilvánvaló volt, hogy a nevezett állami szabályozás „végrehajtásával ennek hasznosítása, megművelése nem lesz

26 A NET 1957. évi 10. sz. tvr. a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről. *Magyar Közlöny*, 1957. február 3. (15.)

27 A Somogy Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 2/Biz.1957.

28 A Somogy Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 2/Biz.1957.

biztosítható. Ezen a területen sok az ipari munkás, a bányász, aki valamikor paraszt volt, a családja kint lakik a községben, és több földet képes lenne megművelni, vagy többet venne bérbe, mint egy kat. holdat, vagy többet kérne vissza használatába." Csak a Sásdi járásban hat-hétezer kat. hold földről volt szó, aminek a megművelését – a sok apró parcella miatt – községi kezelésben hagyva már előre ráfizetésesnek tartották. A megyei osztályvezető egy másik alapvető problémára is rávilágított, bár jelezte, hogy a „jelenlegi helyzetre való tekintettel hiába döngetem a kaput": az elhanyagolt árkok és vízelvezető rendszerek miatt a megyében évente 7.000 kat. holdnyi szántóterület, 17.800 kat. hold rét és 8.800 kat. hold legelő került víz alá, és lett nagyrészt terméketlenné: „[e]kkora területen van közvetlenül terméskiesés évente, savanyodik és veszít értékéből a rét és legelő területünk. Ez a megyében 33,5 millió forint kiesést jelent évenként."[29]

Tolna megyében a földkiadások – a Bonyhádi járás adatai nélkül – az alábbiak szerint alakultak (24. táblázat).

24. táblázat. Tolna megyei földkiadások 1957 elején

Járás, város	*Személy*	*Kat. hold*
Dombóvári	642	4.497
Gyönki	776	5.472
Paksi	577	3.843
Szekszárdi	633	4.031
Tamási	591	4.180
Szekszárd	4	17
Összesen	*3.223*	*22.040*

Forrás: A Tolna Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 5. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 42.228/1957.

Tolnában ezek szerint a földvisszaigénylőknek átlagosan 6,8 kat. hold földet mértek ki újra. Több helyen hivatalosan ekkor szembesültek a korábbi évek sajátos társadalmi gyakorlatával. Kisszékely községben 1951-ben volt a tagosítás, azonban a község területét a helyi vezetőség és a lakosok ezt követően több ízben is átrendezték – „feketén". Más jellegű ellenállással is számolni kellett 1957 elején, mint amilyen például az, hogy több helyen a földkimérési tervezet elkészülte ellenére „senki nem volt hajlandó a földek kimérését végrehajtani". Ez a megjegyzés a faluról falura változó eredetű érdekellentétekre is rámutat. A problémák részben kapcsolódtak az 1956 nyarán elrendelt tagosításhoz, amit sokszor már végre sem hajtottak. A vidéki életvilágokban már jóval 1956. október 23. előtt is forrtak az indulatok, másrészt a politikai hatalom sem volt képes minden területen keresztülvinni az akaratát.

29 A Baranya Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 9. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

Madocsa és Decs községekben nem valósult meg a tagosítás, azt október 1-ig befejezettnek nyilvánították, azonban a tsz a kijelölt táblákat végül nem vette birtokba. Másutt, így Dúzs, Lápafő és Szakcs falvaiban pedig azért nem maradt érvényben a tagosítás, mert a tsz feloszlott, emiatt itt sem jutottak el a birtokbavételig. Ismét más típusú képletet mutat Értény, Szakály és Dombóvár, ahol az 1956. évi tagosítás részben érvényben maradt: az állami gazdaság és más vállalatok birtokait egyben hagyták, a tsz-ek azonban itt sem birtokolták a kijelölt területet, így a gazdák a tagosítás előtti ingatlanjukon dolgoztak tovább. Ahol a fenti módon valamelyest helyreállt a „régi rend", ott a „hangulatot nyugodtnak" találták. Ellenben Kakasd és Pálfa településeken a volt tsz-tagok zúgolódtak, és nem fogadták el a kimért ingatlanokat, sőt, az utóbbi helyen még 1957. március elején sem kezdték meg a kimérést, mert ezt a feladatot senki nem vállalta.[30]

Vas megyében a 10. sz. tvr. megjelenése után egy héttel úgy látták, hogy „ma már nem vetődik fel olyan gyakran és élesen a »Vissza az ősi földre!« jelszó." Március elejéig 96 községben befejezettnek nyilvánították az ismételt „földrendezést", és még 36 községben befejezésre vártak. Ehhez a számhoz képest értendő az az egy-két eset, mint például ami Jákon előfordult, hogy néhányan nem akarták elfogadni a kiosztott földet. „Rendzavarásról" egyébként nem tudósítottak. A megyei és járási vezetőkkel olykor szemben álltak a helyi tanácsi vb-tagok, akik a volt tsz-táblákat visszaadták volna korábbi gazdáiknak, azonban a felettesek ezt megakadályozták. Az ún. tartalékterületeket sem engedték felparcellázni, hanem megmaradtak egy-egy táblában.[31] Ezek napi látványa a figyelmes és tapasztalt gazdákban joggal ébreszthette azt a sejtést, hogy küszöbön áll egy újabb agrárpolitikai fordulat lehetősége, az ismételt kollektivizálási kampány.

Veszprém megyében a „kártalanítási kérelmek tömegesen érkeznek be a községi tanácsokhoz", azonban ezek jelentős részét sokszor azért utasították el, mert az „illető más községben ajánlotta fel, vagy hagyta el a földjét és most a mostani lakóhelyén szeretné azt visszaszerezni. A kártalanítási kérelmek nagy száma azt bizonyítja, hogy a földhöz való ragaszkodás megnövekedett."[32] Az állami beavatkozás hatására feldúlt életvilágok restaurálásában az átszerveződő állami politika tehát csak feltételesen és egyoldalú felelősséghárítással kezelte a tulajdonviszonyokat. A tsz-vagyontárgyak többségét, az ellenállókat rákényszerítve, visszaadták a köznek.

Győr megyében is „állandó termelési kedv" növekedést tapasztaltak: a gazdák nagy számban kérték vissza földjüket. Az ezzel kapcsolatos eljárást március elejéig befejezték, bár 22 helyen még folytak a földkimérési munkálatok. Új növénykultúrákkal kezdtek el foglalkozni, az elöregedett szőlőket felújították. Ennek mértékére

30 A Tolna Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 5. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 4.222/1957.

31 A Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

32 A Veszprém Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 03–2/1957.

utalt az is, hogy nem tudtak elegendő mennyiségű szőlőkarót biztosítani. Magas földárakról különösen a Csornai járásból tudósítottak, ahol egy kat. hold területért 10–12.000 forintot kértek.[33]

Más miliőben keletkezett a Bács-Kiskun megyei terepszemle szövege. A kiskunhalasi, kunfehértói, valamint a császártöltési beszélgetésekre hivatkozó jelentésíró kiemelte, hogy a begyűjtés eltörlése után attól tartottak a helyiek, hogy a kötelező szerződés rendszere hasonló funkciót fog betölteni. A „kulákok" kiszorítását az említett településeken továbbra is fontosnak gondolták, amit azért is hangsúlyozhattak, mert a Kiskunhalasi járás tsz-ei mind eladósodtak. Bács-Kiskun megye határ menti részén az ún. kettős birtokosság kérdése is súlyosbította a földügyek rendezését. Több száz kat. hold ilyen területről volt szó. Egy további alapvető probléma a népesség-telepítések következményeire volt visszavezethető: az „1945-ös földreform idején sok telepes került – különösen a sváb lakta községekbe – ezeknek egy része azóta földjét elhagyta, és ez a föld parlagon hever, vagy jogtalanul használják. Ennek következtében különösen sok gyümölcsös és szőlő ment tönkre." További, igen komolynak minősített feszültség az államosított házak sorsához kapcsolódott, amelyekben jelentős részben tsz-tagok laktak. Mint másutt is tapasztalható volt, sokakat a lakáshoz, házhoz jutás ígéretével vettek rá a tsz-tagságra.[34]

A két bácsbokodi tsz közül a jobban működő, többnyire középparasztokból álló gazdaság feloszlott. A volt elnök szerint ez elsősorban azért következett be, mert a párt és a tanács

> „nagyon erősen beleavatkozott a szövetkezet ügyeibe, s többek között arra kényszerítette őket, hogy felvegyenek szövetkezeti tagoknak olyanokat is, akiket az állami gazdaságból rúgtak ki, mert nem szerettek dolgozni, vagy loptak. Ezek az elemek aztán dezorganizálták a szövetkezetek belső életét, a szorgalmas tagok egyre jobban kezdtek idegenkedni attól, hogy ezekkel az emberekkel együtt dolgozzanak." A községben elkezdték létrehozni az egyszerűbb társulási formát, Állattenyésztési Egyesület név alatt. Az idősebb gazdák kifejezetten ellenezték a szövetkezeti formát, amelynek az okát – a „maradiságnak" nevezett tartózkodáson túl – abban látták, hogy „félnek attól, hogy mi lesz velük, ha nem bírnak majd dolgozni." Erre az új problémára joggal reagálhattak ilyen módon, hiszen a „fiatal szövetkezeti tagoktól – mint mondják – gyakran lehet hallani, hogy ők nem dolgoznak az öregek helyett."[35]

Bácsbokodon azért is voltak óvatosak a beadás eltörlésének híre hallatán, mert eddigre már annak teljesítése után voltak, így csak ősztől várhatták terheik

33 A Győr-Sopron Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 20.384–1/1957.

34 Jelentés Bács-Kiskun megyéről, 1957. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 71–75.

35 A MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottság hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 113–114.

könnyítését. Másrészt a kötelező szerződés bevezetésével a korábbihoz hasonló módon működött tovább az állami felvásárlás rendszere. Hogy a múltbeli sérelmek és következmények hosszú távon mennyire meghatározónak bizonyultak, azt jól példázza az 1951. évi tagosítás utóélete:

„A tanács vezetői szerint mintegy 50 gazda, mások véleménye szerint ennél jóval többen szenvedtek sérelmet. Az történt, hogy ezek a gazdák a szomszéd község, Vaskút határában kaptak csereingatlant, de nem a Bácsbokod felőli részen, hanem a legtávolabbi helyen és azóta 3–4 óra hosszat kell szekerezniük, hogy eljussanak földjükre dolgozni. Emiatt elhanyagolták a földet, kipusztulóban vannak a szőlők". Ebben a helyzetben a „nem érintett gazdák is együtt éreznek a kitagosított gazdákkal és azt mondják, hogy annak idején rosszindulattal hajtották végre azt a tagosítást."[36]

A beszámoló szóhasználatát idézve, a „föld értéke, becsülete" Bácsbokodon is nőtt: „[m]egmutatkozik ez a földek árában is. A belterülethez tartozó részen, ahol eddig sem kellett félni a tagosítástól, 5–6 forintot fizettek négyszögölenként, míg a külső földekért ennek a felét kínálták."[37] Ugyanakkor a belterjes gazdálkodás kialakítása előtt két alapvető akadályt láttak a helyi gazdák: a „gyakori földmozgatást" és a kötelező vetésterületet. Hogy mennyit számított a több mozgásteret jelentő új helyzet, azt már ekkor többen érzékeltették, kijelentve, hogy „ők ezután a földjük 30 százalékán is megtermelnek annyi búzát, mint eddig a kötelező 50%-án." Másrészt viszont, 1957 elején a bizonytalanság továbbra is alapvető gazdálkodásszervezési tényező maradt. Finom indikátora ennek, hogy a községből két-három vagon trágyát szállítottak el naponta, ami nyilvánvalóan összefüggésben állt a földkérdés rendezetlenségével. Az őszi mélyszántást illetően kifejezetten rosszul álltak, hiszen az összes terület 40 százaléka felszántatlan maradt 1956 végig. Az intenzív állattenyésztést folytató község gazdái azt is sérelmezték, hogy az 1956. évi tejszállítási szerződést megszegte az állam és emiatt még a korábbi korpamennyiséget sem kapták meg, amit úgy kommentáltak, hogy „[n]o lám, [...] ennyit ér az állammal kötött szerződés."[38]

Csongrád megyében 1957 elejéig kb. 5.000–5.500 földigénylési kérelem érkezett be 15.000 kat. hold területre. A gazdák elsősorban Szentesen keresték fel a mezőgazdasági osztályt azzal, hogy ők az 1956. évi tagosítás folyamán gyenge minőségű területet kaptak, „ezért kérik vissza ősi földjüket." Csongrád városának a „Kilencesi" határrészen érdekelt „dolgozó parasztjai, mivel a törvényerejű rendelet szerint ősi

36 A MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottság hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 114–115.

37 A MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottság hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 115.

38 A MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottság hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 116.

földjeiket nem kaphatják vissza, dezorganizálják a parasztokat, és nem nyugszanak bele a döntésbe."[39]

Heves megyében a kérelmezőket az egyébként is szétszórt „állami tartalékföldekből" csak egyharmad részben tudták volna kielégíteni. A tavaszi munkákat azért sem kezdték el időben, mert először a „fekete használatú földeket" próbálták felderíteni. A megyei tanácsi megítélés szerint a földkérdésben két „súlyosan érintett" község volt, Atkár és Boldog. Itt újra megalakították a tsz-eket, azonban „probléma különösen Boldog községben a parasztok által elfoglalt ősi föld, melyet ősszel részben bevetettek, és így igen sok egyéni problémát vet fel: vetőmag, szántás, trágyázás kérdése, amit a parasztok egymás között kell, hogy rendezzenek." A konfliktus súlyát a döntéshozók tehát ismét a gazdákra hárították. Mint másutt, Boldogon is a minőségi föld hiánya volt az egyik fő konfliktusforrás: „a községben mintegy 200 kh terület hiánya okozza a fő problémát, amit 1952-ben az általános tagosítás alkalmával hoztak létre. Kb. mintegy 60 család a mocsaras területen kapott csereingatlant, ugyanakkor a juttatott és saját területüket az ÁGI-nak és tsz-eknek tagosították be."[40]

A termelőszövetkezetek felszámolását, a kivitt vagyontárgyak visszavitelét 1957 februárjában és márciusában általában már az új politikai hatalom vezényletével végezték. Somogy megyében például 40 „brigád ütemszerűen" tevékenykedett. Egy-egy brigádban rendszerint egy tsz-könyvelő, egy tsz-ügyekhez értő személy, egy pártmunkás és egy karhatalmista vett részt. Ellenállásra már csak ezért sem volt mód, ha mégis, akkor az illetőt a pénzügyi osztályok adózási, adminisztratív eszközeivel is rászorították a vagyontárgyak visszaadására.[41]

A tanácsi apparátusban Szolnok megyében is létszámcsökkentést, politikai „racionalizálást" hajtottak végre „határozatlan magatartás és az események helytelen magyarázása" ürügyén. A szokásos „tisztogatások" különösen erőteljesek voltak Kunhegyesen, Karcagon, Kunszentmártonban és Jászberényben. A gépállomásokon a jelentésíró az új viszonyok megerősödését tapasztalta, a munkástanácsok összetételét már „többségében kedvezőbbnek" tartotta, mint korábban. A megszorítások, megtorlások, a személyes alkalmazkodások és útkeresések szokásos jelenségei figyelhetők meg itt is. A kádári hatalom az „apparátusok megtisztítását" 1957 februárjára nagyrészt elérte, és elsődlegesen továbbra is a „termelőszövetkezeti mozgalom megszilárdítása, fejlesztése" szerepelt a napirenden. Ehhez kellett a „minden járásnál, városnál" „lent tartózkodó" „egy-egy fejlett elvtárs", akik a párt, a karhatalom és más szervek révén kellő fegyelmező erővel rendelkeztek. Közben

39 A Csongrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 9/1957.

40 A Heves Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 38.930/1957.

41 A Somogy Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 2/Biz.1957.

a rendeleteket a *Tiszavidék* című lapban húszezer példányban terjesztették, magyarázták, tanácskozásokat és egyéb propaganda-rendezvényeket szerveztek.[42]

Minden bizonnyal általánosnak számított az – ahogy azt Pest megyében megfogalmazták –, hogy a megyei párt- és tanácsi döntéshozók a 10. tvr. végrehajtására 1957. február elejétől a „provokációk és gyors intézkedések megtétele végett egy megyei operatív bizottságot" hoztak létre. Ennek tagjai a következő beosztású személyek voltak: a megyei tanács vb-elnöke, a megyei pártbizottság intézőbizottságának egy tagja, a megyei rendőrfőkapitány, a katonai karhatalom egyik parancsnoka, a megyei rendőr-főkapitányság politikai osztályának vezetője, a megyei ügyészség vezetője, valamint a megyei tanács mezőgazdasági osztályának vezetője. Ugyanilyen struktúra szerint állt össze a járási szintű bizottság. A földkérdéssel összefüggő problémák súlyát elevenen érzékelteti, hogy a pártállami apparátus ennyire militarizált formában működött a végrehajtás során. Az államhatalmi szervezet – saját önképük szerint is – „megtépázott" volt. A rendelet végrehajtása szempontjából a Nagykátai járást tartották problematikusnak, ahol a „VB-elnökök a tsz-ekhez küldték kártalanítás végett a dolgozó parasztokat. Így a tsz-eket támadásnak tették ki. Ezt az irányzatot idejében észrevettük és leállítottuk." Több helyen kevésnek tartották a tvr-ben rögzített kártalanítást, állítólag a mikebudai községi vezetés ezért mondott le.[43]

Részletes indoklás nélkül, de 1956 hatásával hozták kapcsolatba Pest megyében azt, hogy az őszi események miatt kellett tavasszal 180.000 kat. hold területen tavaszi szántást végezni. Például őszi búzából a vetés 20 kat. ezer holdon elmaradt. A vetőmaghiány itt is jellemző volt, árpából, zabból, burgonyából és lucernából saját bevallásuk szerint 60–65 százalékig tudták kielégíteni az igényeket.[44]

A Szabolcs megyei Dombrádról részletesebben ismertetett termelési problémák szintén a földkérdés megoldatlanságára utaltak. A korábbi kollektivizálási kampányok során a megmaradt tsz 1957 elején az ún. régi tartalékföldeken tevékenykedett, azonban az ekkor jelentkező, mintegy 600 visszaigénylőnek már csak 60 kat. hold „tartalékföld" maradt. A korábbi évek önmagában is konfliktust jelentő, tagosításnak nevezett, ám a telekkönyvi nyilvántartásban nem vagy kaotikusan rögzített földelvételei után az egykori tulajdonosok és örököseik visszakövetelték a „felajánlott földterületeket".[45]

Hajdú-Biharban abban a néhány községben voltak földfoglalások, ahol a tsz-eket az 1956. évi tagosítások előtt hozták létre. Az ilyen, kényszerűen kollektív formák az októberi forradalomban gyorsan feloszlottak. Az előbb említett földfoglalók száma január végéig 1.600–1.700 fő körül alakult, akik mintegy nyolc-tízezer kat. holdnyi területre tartottak igényt. Őket a legkülönbözőbb módon szorították vissza, de ennek ellenére még 1957 márciusában is 199 főt (864 kat. holdon) sorolták az ilyen módon ellenállók közé. Azt, hogy itt a politikai és a helyi végrehajtó hatalom is kompromisszumra kényszerült, érzékelteti a megyei tanácsi vélemény és javaslat:

> „Ebben a néhány községben a feloszlott termelőszövetkezeteket mind a mai napig nem tudtuk visszaállítani, és így ezeken a helyeken úgy a volt tsz-tagok, mint a tagosítással érintett dolgozó parasztok, saját földjükre mentek vissza. Ezt a kérdést a községekben most megkíséreljük erre az évre használati megállapodással nyugvópontra helyezni, de a kérdés végleges megoldása tekintetében változatlanul fenntartom azt a kérésemet, hogy ezekben a községekben a jelenleg folyó földrendezési munkálatok befejezésével az 1956. évi tagosítást célszerű lenne hatálytalanítani."[46]

Hajdúsámsonban is leginkább a föld sorsa foglalkoztatta az embereket, a módosabb parasztok pedig szívesen látták volna egy parasztpártot. A korábbi négy tsz közül három feloszlott, azok, amelyek tagságának zömét adminisztratív eszközökkel kényszerítették a belépésre. Különösképpen a tagosítások során elkövetett diszkriminatív intézkedéseket sérelmezték azok a parasztok, akik a „selejtes, a falutól távol eső csereföldet nem fogadták el a tagosításkor, inkább választották a termelőszövetkezetet." A gazdák egy része már 1956 őszén a saját földjét szántotta fel és vetette be, amit a jelentésíró anarchiának minősített. Ráadásul maga a tanácselnök is részt akart venni az új típusú területfoglalásban és agrárvállalkozásban, mert miközben a családonkénti 12 kat. holdas földet soknak tartotta, saját célra állítólag egy 100 kat. holdas bérlet megszerzésére tett lépéseket. A korábban „kuláknak" nyilvánított emberek is igyekeztek visszaszerezni eredeti földjeiket. A jelentés szerint Hajdúsámsonban több szembenálló csoport is volt a parasztságon belül, és a tanács – a módosabbak érdekeit képviselve – a tsz feloszlatásához is asszisztált. A hatalom attól tartott, hogy előbbiek tömeges kilépése növelni fogja a tsz-ben – a földművesek kétharmadát képező – szegényparasztok arányát. A földkérdés rendezése azért is tűnt nagy kihívásnak, mert kevés volt a tartalékterület.[47]

Hajdú-Biharban a földbirtokok – állami elképzelés szerinti – tulajdonosi és használati rendjének kialakítása a jelentés szerint karhatalom bevetése nélkül ment végbe. Mindez a forrásban is említett országos, „szocialista stabilizáció" fedőnévvel ellátott különböző típusú megtorlások, a valóban nem lebecsülhető, községi kommunikációs

42 A Szolnok Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. február 20. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

43 A Pest Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 70.265/1/1957.

44 A Pest Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 70.265/1/1957.

45 Az MSZMP Falusi Osztályának feljegyzése a „Szabolcs megyei kiutazás tapasztalatairól". 1957. április 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 67.

46 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

47 A MSZMP Falusi Osztályának feljegyzése a Hajdú-Bihar megyei falusi helyzetről. 1957. február 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. sz. n. Más megyei jelentésekhez hasonlóan, az adófizetési gyakorlatot a korábbi évhez képest itt is jobbnak tartották.

csatornák (nyilvános pártnapok, tanácsülések és agitáció) hatására is történhetett így. Az agrártársadalom egyes tagjai többféle „menekülési útvonalat" találhattak. Egyrészt az abban elsősorban érdekelt agrárproletárok és volt kisparasztok visszaállíthatták a tsz-eket, másrészt új, kevésbé kötött társulásokat hozhattak létre.[48]

Az 1956 utáni nagymértékű tulajdonosváltást, és persze újrakezdési nehézségeket Hajdú-Biharban is tapasztalhatták, hiszen 1957 tavaszán néhány héten belül 10.884 volt tsz-tagnak 67.227 kat. hold földet kellett kiadni. Ezt a műveletet március elejéig többnyire mindenütt befejezték, ugyanakkor súlyos lemaradásról tudósítottak a Püspökladányi, a Debreceni és a Berettyóújfalui járásban.[49]

25. táblázat. Néhány megye földkártalanítási és földvisszaigénylési adatai 1957 január–február hónapban[50]

Megye	*Földkártalanítást igénylők száma (az összes százalékában)*	*Kat. hold és az összes %-a*	*Föld vissza-igénylők*	*Kat. hold*	*Összes igénylő*	*Igényelt föld (kh)*	*Épület-kártalanítás*
Hajdú-Bihar	3.178 (40%)	7.864 (32%)	4.711 (60%)	16.881	7.889	24.745	288 fő
Heves	–	–	–	–	7.576	22.798	–
Csongrád	–	–	–	–	5.500	15.000	–

Forrás: MOL, XIX-K-1-ad. 6.d.

A Hajdú-Bihar megyei földkártalanítási kérelmek 70 százaléka az 1956. évi tagosítással kapcsolatos csereingatlanok kiegészítésére vonatkozott.[51] A 25. táblázat csonka adatai csupán jelzésértékűek, de egy-egy megye volt és ottmaradt tulajdonosainak, örököseiknek viszonylag gyors reakcióját, a korábbi évek sérelmeinek rehabilitációs kísérleteit tömegesnek láthatjuk.

Kik voltak az igénylők? Csekély információink ellenére, erről tudható, hogy a kortársi tanácsi nyelvhasználat szerint a következő kategóriába sorolt emberek akartak valamilyen módon továbbra is kötődni a földhöz. A nógrádi adatok szerint 478 (6%) „kulák", 6.291 (80%) „dolgozó paraszt" és 1.120 (14%) „dolgozó kisember". Nógrád megyében március elején is tapasztaltak tsz feloszlatásra irányuló szándékot, amellyel párhuzamosan mintegy 1.400 földvisszaadási és kártalanítási kérelem érkezett be a községi tanácsokhoz.[52]

48 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

49 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

50 MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. A megnevezett megyék 1957 március elején készült jelentései alapján.

51 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

52 A Nógrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

27. Agrártermelési üzemformák papíron és a gyakorlatban

A hivatalosan valamilyen szövetkezeti formában (tsz, tszcs) működő üzemek valójában igen eklektikus gyakorlati formákat alakítottak ki. A megyék többségére kiterjedő körképben illusztratív módon érdemes sorra venni, hogy a mennyiségi mutatók és a termelői szándékok, a minőségi munka miképpen tért el a kollektív gazdálkodás normáitól.

A háború utáni ki- és áttelepítések, majd pedig az iparosítás Baranya megyében különösen feldúlta a korábbi fölművelési rendszert. Hivatalosan a szántóterületek körülbelül 18 százaléka számított állami tartalékföldnek, ahol a gazdák szinte évről évre váltották egymást. Ezeken a területeken állattartás sem volt, ami végképp lehetetlenné tette a földek minőségének megtartását.[53] A kortársak jelentős része 1957-ben mégis az újrakezdés jeleit láthatta. Szemléletes és országosan érvényesnek tekinthető a következő megfigyelés: „amióta a tagoknál van a tehén, sokkal több tejet adnak." A háztáji munkavégzés, az önállóság életformája felülírt más szándékokat és gyakorlatokat. Ha alakultak is társulások tartalékföldeken, ott a tagok a saját földjüket továbbra is külön művelték.[54]

Somogyban 56 után 31 tsz maradt, majd ebből hetet úgymond visszahelyeztek a jogaiba, 37 megszűnt tsz pedig újjáalakult. A falusiak egy része – például Nagykorpádon, Karádon, Bedegkéren, Somogydöröcskén – fenyegetésekkel is igyekezett megakadályozni, hogy ismét tsz-ek alakuljanak. E törekvések súlya mégsem lehetett túl jelentős, hiszen a politikai hatalom ebben az esetben is rögtön kapcsolatba lépett a karhatalommal.[55]

Tolna megyében 1956 őszén 102 tsz oszlott fel, amelyek közül 1957. március 1-ig 47 alakult újjá, elsősorban az egyszerű társulások, valamint az alacsonyabb típusú tsz-csoportok. Március közepéig szándékoztak befejezni a visszavett, elvitt vagyontárgyak, állatok összegyűjtését. A volt tsz-tagok általában mindenütt a határozat átvételét követő 15 napon belül engedelmeskedtek a felszólításnak, azonban néhány helyen (például Felsőnána, Szakcs) csak a karhatalom kényszerítő erejével tudták ezt keresztülvinni. Volt, aki a tsz-ből hazavitt állatot levágta, értékesítette, „ellenértéket" pedig nem mutatott fel, ezért ügyét bíróságra vitték.[56] A gazdák jószágaikat nem akarták újra beadni, vagy ha mégis, akkor azok legyengült állatok voltak. Különösen a szarvasmarhák takarmányozása volt nehézkes.[57] Mindamellett megfigyelhető az is, hogy a gazdák fokozottan törekedtek az állattenyésztés korábbi szintjének helyreállítására.

53 Jelentés Baranya megyéről, Pécs, 1957 vége, MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 4.

54 Jelentés Baranya megyéről, Budapest, 1957. április 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 56–57.

55 A Somogy Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 2/Biz.1957.

56 A Tolna Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 5. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 4.222/1957.

57 Ez a jelenség, az agrártermelésre jellemző körforgás egy pontján, az országos szervestrágya-hiányban tipikusan megmutatkozott.

Elsősorban a sertések és a szarvasmarhák iránt volt kereslet, a lovak ára – a magángazdaságok regenerálódása és egyben a géphiány miatt – magas volt, azonos (7–8.000 Ft) a tehenekével.[58] A növénytermesztésben elsősorban a pillangós magvak, a lucerna, a lóhere és a baltacím iránt érdeklődtek, a földeket is főként takarmányvetés céljára vették ki. Általában mindenütt haszonbérleti földet kerestek megművelésre, kivételt képeztek azok a községek, ahol sok volt a parlagföld („tartalékterület"). Ezek ára és bérleti díja is alacsony volt: míg a Sárközben négyszögölenként 4–10 Ft volt a föld ára, a Dombóvári járásban már 1–2 forintért földhöz lehetett jutni.[59]

Tolnában alig felmutatható kollektív tevékenység és beruházás mellett, a gazdasági egységek „többsége csak a kedvezményeket használta ki." Bátaszéken például (Nagysarló tszcs) egy magánmérnökkel újra kimérették a korábban betagosított földeket, de nyilván a kivárást választva, jogi értelemben ugyanis nem mondták ki a feloszlatást. „A 68 tszcs-ből a munkaszervezetet mindössze 22-ben alakították ki, a kötelező közös munkát 19-ben végzik, 36-nál még a kötelező munkát sem, 13 pedig olyan, amelyeknél semmi közösség nem nyilvánul meg." A korábbi évek parasztellenes politikájának egyik következménye volt az állatállomány drasztikus csökkenése, ami a talajerő utánpótlását itt is lehetetlen helyzetbe hozta. Az állatszámot és a területet alapul véve – egy kat. holdra 125 mázsát számolva – közel 16 évre lett volna szükségük, hogy megfelelő módon (200 mázsa/kh) tudják a trágyázást folytatni. A társulások és a szakcsoportok (79) elsősorban állami tartalékföldön alakultak meg, saját földterületet ezekbe nem vittek be. A tagok meghatározó része volt tsz- és tszcs-tag, egy részük kisparaszt maradt. A középparaszti rétegből kevesen csatlakoztak ide. A példaként vehető mórágyi szakcsoport a bátaszéki földműves-szövetkezethez tartozott, amely 200 kat. holdon és hitelfelvétel segítségével kezdte meg a gyümölcstermesztést. Ennek tevékenysége azért is érdekes, mert a tagság egyébként ritkán megismerhető összetételét is sejtetni engedi. Az itteni, őslakosnak tekintett németek közül csak két fő tartozott a tagsághoz, az uralkodó többség telepesekből és volt tsz-tagokból állt, a csoportot pedig egy főfoglalkozású körzeti orvos vezette. Ez az eset és a következő idézet ugyanakkor arra is vonatkozik, hogy a kollektivizálás befejező hulláma előtti időszak a korábbi évek után a vidéken élők bizonyos – és nem csupán az agrártermelésből megélni akarók – rétege számára „rablógazdálkodási" lehetőséget is kínált. Erre utal a következő megállapítás is:

„Találkoztunk azonban olyan esettel is, ahol a szakcsoport tagjai nem dolgozó parasztokból álltak, hanem függetlenített dolgozókból, tanácselnök, földszöv. alkalmazott stb. Pl. a decsi és a paksi járás egyes részein. A másik probléma az, hogy ezeken a tartalékterületeken nem végeznek trágyázást, csak a termelést folytassák (sic!), és ha a talaj tápanyagban szegény, leromlott, kérnek másikat, de a saját területüket nem viszik be."[60]

58 A Tolna Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 5. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 4.222/1957. A törzskönyvezett (ami mindig egyik fontos mutatója az agrártermelésnek) tehenek 65%-át az állami gazdaságok tartották, azonban a tsz-beli (20%) és a magángazdák (15%) teheneinek átlagos súlya meghaladta azokét. A zsírtartalmat mindegyiknél 3,8%-ban adták meg.

59 A Tolna Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 5. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 4.222/1957.

A közösnek mondott gazdálkodás kudarcát tükrözi a Fejér megyei helyzetkép is. Az 1951–1952-es erőszakos kollektivizálás eredményeként létrejött 35 tszcs-ből 1957-ben „16-ban még a legelemibb munkát, a szántást sem végzik közösen." A későbbiekben megalakítottakkal együtt a tszcs-k száma 1957. október 15-én 69 volt, majd rövidesen 32 feloszlott, végül 52 maradt. Ezek közül 14-ben egyáltalán nem vezettek rendszeres nyilvántartást, egyébként is csak 10-ben volt könyvelő. Ha szövetkeztek is az agrártermelők, akkor a céljaik alapvetően eltértek a hivatalostól:

„a közös munkát munkaegység, vagy valamely más munkamérés alapján elsősorban állami tartalékterületeken kívánják megvalósítani. Ahol állami tartalékterület nincs, ott ehhez szinte fáznak hozzákezdeni, mondván »Könnyű közösen gazdálkodni ott, ahol nem a bevitt területen kell a közös munkát végezni.«"[61]

A Fejér megyei helyzetkép is rávilágít arra, hogy a kitűzött céllal ellentétben, a kényszer hatása alatt kialakított „szövetkezetek" nem működtek „politikai tömegszervezetként". A munkavégzésről azt lehet tudni, hogy a tszcs-k felében sem végeztek ún. táblás művelést (ahol a tagok bevitték földjüket a közös gazdaságba). „A többi tszcs-ben is megtörtént a földbevitel és a tagosítás is, de a tagosítás után a földet állandó jelleggel felparcellázták, és ha végeznek is gépi szántást, vagy más közös munkát, azt a biztosított táblán felül állandó jelleggel kimért egyéni parcellákon végzik." A korábbi társadalmi-gazdasági besorolás szerint az 52 tszcs tagságának 10 százaléka agrárproletárokból, 60 százaléka – földhöz juttatott – „újgazdákból", 30 százaléka pedig már 1945 előtt is önállóan gazdálkodókból állt. Sokatmondó az a zárszámadási adat is, miszerint csak hat tszcs-ben osztottak közös jövedelmet. A mintaalapszabály szerinti kollektív munkát 27 helyen nem végeztek:[62]

„van több olyan, ahol a táblás gazdálkodást úgy képzelik megvalósítani, hogy egyszerűen az egyes vidékeken alkalmazott nyomásos gazdálkodást vezetik be (pl. Perkáta és Mezőfalva községekben). E községekben úgy gazdálkodnak a tszcs-k, hogy a részükre betagosított területeket 3 vagy 4 táblába, vagy ennek többszörösére osztották be. Az egyes tagok a táblákon belül a bevitt földjeiknek megfelelő arányban állandó jelleggel megkapták a parcellájukat. Ha végeztek is gépi munkát, azt az egyéni parcellán végezték, figyelembe véve a parcellahatárokat. Az egyes táblákon belül kötelező az azonos

60 Jelentés Tolna megyéről, 1957. november 21. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 321.

61 Jelentés Fejér megyéről, 1957. október 8. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 293–298.

62 Például Bicske, Alcsút, Vereb, Lajoskomárom (például Nincs Barázda nevű), Nagylók, Sárszentmiklós, Aba, Seregélyes, Perkáta, Besnyő, Rácalmás, Mezőfalva, Pusztaszabolcs.

tulajdonságú a növények termelése. Ilyen formán a növények egy táblában voltak ugyan, de nagyüzemi munkát, még a legalapvetőbb szántást sem végezték közösen."[63]

Sok oka volt tehát annak, hogy Fejér megyében sem tudtak és akartak közös gazdálkodást folytatni. A közös gazdálkodásban olyan elemi feltételeket hagytak figyelmen kívül, mint amilyen például a talajerő utánpótlása. A gyakorlatban azért is volt szinte mindenkinek saját parcellája, mert a kiosztott trágyát a „közös" művelésű területre a gazdák rendszerint nem hordták ki vagy csak kevesebbet terítettek szét. Ennek ellenőrzése azonban lehetetlen feladatnak bizonyult.[64] Ugyanerről a gazdálkodói magatartásmódról számoltak be Komárom megyéből is, amikor a szakcsoportok tevékenységét értékelték: „[a] vezetőség és a tagok törekvése a pillanatnyi haszonszerzés, gyorsan kihozni a földből a lehetséges határig a termést."[65]

Győr-Sopron megyében „több olyan termelőszövetkezet alakult, ahol nem a mezőgazdasági termelés minden ágát, hanem csak annak egy részét kollektivizálják. Így például a Szigetközben két termelőszövetkezet működik, ahol csak a zöldségtermelést végzik közösen, a többi termelési ágat egyénileg. Ugyanitt egy harmadik termelőszövetkezet működik, ahol közös gyümölcstermesztés folyik, de a növénytermesztés, állattenyésztés egyénileg." A nagyüzemi termelés szempontjából itt kifejezetten veszélyesnek tartották, hogy jóformán minden tsz-tag megtartotta a lovát, ami a hivatalos megítélés szerint azt jelentette, hogy „a szövetkezetek tagjainak fő jövedelmi forrását nem a közös gazdaság, hanem a háztáji képezi." Még egy általános jelenséget tapasztaltak. A „dolgozó parasztoknak" nevezett tsz-tagok az ún. haszonállatokat nem, de a növendékállatokat úgymond szívesen adták át a kollektív gazdaságba. Ebben a tekintetben is a legcélszerűbb, személyes haszonelvű elgondolás volt a döntő.[66]

Vas megyében az ismételten tsz-tagnak jelentkezőket 1957 tavaszán több helyen nem akarták visszavenni. Tanulságosak az elutasítás hátterében meghúzódó okok. Az illető terhet jelentett, nem volt elég szorgalmas, öregnek számított, de a jelentésben szereplő, 1956. őszi „cserbenhagyás" is az okok közé tartozhatott. Ezt konkrétabban így fogalmazták meg: „decemberben már igazán nem volt olyan külső nyomás a tsz-ekre, hogy indokolttá tette volna kilépésüket." Ekkor, március elején már Vas megyében is, főleg a Szentgotthárdi és a Szombathelyi járás egyes településein vitettek vissza szarvasmarhát és lovat, valamint befizettették az állatok árát.[67]

A több szempontból is reflektorfényben lévő Pest megyében tapasztaltak is hasonlóak az eddigiekhez.

63 Jelentés Fejér megyéről, 1957. október 8. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 293–298.
64 Jelentés Fejér megyéről, 1957. október 8. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 293–298.
65 Jelentés Komárom megyéről, 1957. december 11. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 315–320.
66 Jelentés Győr-Sopron megyéről, Budapest, 1957. március 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 66–68.
67 A Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

26. táblázat. Pest megyei tsz-ek adatai 1956–1957-ben

Év	*Tag*	*Összterület (kh)*	*Szántóterület (kh)*
1956	6.512	31.680	23.620
1957	1.708	9.579	7.368

Forrás: Jelentés Pest megyéről, 1957. november 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 322–323.

A 26. táblázat adatainak értelmezéséhez lényeges kiegészítés, hogy míg 1956 októberében 99 tszcs volt Pest megyében, addig 1957 végére számuk 43-ra csökkent. A jelentésíró ennek okait a következőkben látta:

„Nagyobb százalékban voltak a tszcs-ben középparasztok, mint mtsz-ben, és többségük kilépett, vagy feloszlatták szövetkezetüket, mivel ezek még inkább a nagy teher csökkentésének szándékával léptek be előbb a tszcs-be, s az első adandó alkalommal el is hagyták a tszcs-t. Jelenleg a tszcs-ben is elsősorban a kevés földdel rendelkező szegényparasztok vannak. Ezt is bizonyítja, hogy a közös művelés alatt álló területnek mindössze a 68%-a bevitt föld, és ebből családonként 3,7 kh jut, azonban az állami tartalék-ingatlannal együtt 6,3 kh-ra emelkedik az egy családra jutó föld."[68]

A hivatalos alapszabály szerint lényegében egyik tszcs sem tevékenykedett. A csoportok közel felében (43-ből 19-ben) földjeiket egyénileg művelték tovább. A tagság jelentős része így egyébként jóval nagyobb földön gazdálkodott egyéni módon, mint amit bevitt, azaz itt is egy sajátos „kétlaki" állapot alakult ki. A kollektív tevékenységformák közül legfeljebb a közös beszerzést találhatjuk meg, közös értékesítésről aligha beszélhetünk. A szabályzat szerinti „közös alap" gyarapítása kapcsán Galgahévízen azt hangoztatták, hogy akkor inkább a feloszlást választják.

„Gazdálkodásuk teljesen külterjesnek mondható. A szántóterületnek 35%-án termelnek takarmányt, de ennek abszolút többségét a háztájiban hasznosítják, mivel a közösbe a 43 tszcs-nek összesen 14 db állata van. 3 tszcs-re jut 1 db. Ebből is következik, hogy a talaj termőerő szempontjából végtelenül elhanyagolt, különösen az állami tartalékterület, ha az külön van a bevitt földtől. Évente 20 q-ra tehető az 1 kh-ra jutó szerves trágya."[69]

Csongrád megyében a 106 tsz-en kívül 1957 elejéig hét tszcs alakult meg, amelyeknek tagjai agrárproletárok voltak, akik az ún. állami tartalékföldeken, vagy pedig a régi feloszlott tsz-ek területén akartak szövetkezetet működtetni.[70]

68 Jelentés Pest megyéről, 1957. november 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 322–323.
69 Jelentés Pest megyéről, 1957. november 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 322–323. Nagyrészt országos érvényességgel jellemzően, például a 169 Pest megyei szakcsoportban a 4.973 főnyi tagság semmilyen közös munkát nem végzett.
70 A Csongrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 9/1957.

A hagyományosan agrárvidéknek számító Békésben 1956 elején 120 tszcs volt bejegyezve, amelyek közül néhány hét múlva 33 feloszlott, 22 csoport súlya alaposan lecsökkent, 53 maradt meg úgymond változatlan formában, 17 tszcs létszáma pedig inkább növekedett. A forradalom leverése utáni időszakban a tsz-be belépők korábban is tagok és rendszerint földnélküliek voltak. Jellemző, hogy a tszcs-ben is idegenkedtek attól, hogy bármilyen közös alapba fizessenek. Ezt az ellenkezést főként Dombegyházán és Békéscsabán fogalmazták meg, s nem egy tszcs inkább választotta a feloszlatást, semmint hogy befizesse a jövedelem öt százalékát. Erre feltehetően ott kerülhetett sor, ahol volt egyéb megélhetési lehetőség is, vagy a vezetők olyan, jómódúnak számító, fogattal, lóval rendelkezők személyek voltak, akik az „igauzsorát" is alkalmazhatták a földszerzések mellett. Az ekkor 148 szakcsoport (közel fele rizstermesztő) kifejezetten az állami támogatás elnyerése céljából jött létre, hogy

„[p]éldául államkincstári föld megszerzése, vagy hogy a kapott hitelen saját maga számára állatot vásároljon, vagy elhagyott rizstelep megszerzése, stb., amikor céljukat elérték, továbblépni a legtöbbjüknek nincs hajlandósága. A termelőszövetkezeti csoportok felé való fejlődés elemei inkább a szántóföldi növénytermelő társulásoknál van meg, például rizs, hagyma, zöldség, aprómag és a törzsállattenyésztő társulásoknál. Ezek a szakcsoportok jó minőségű árut termelnek, hiba az, hogy a közösen termelt áruk zömét nem közösen értékesítik."[71]

Szolnok megyében a tsz-ek számánál messze nagyobb mértékben csökkent a családok, tagok (48% és 46%) és a földterület (34%) mennyisége.[72] A kollektivizálásban kiemeltnek tekintett Túrkeve egyik tsz-éről a következőt írták:

„Jellemző, hogy ilyen nagy munkák esetén sem az elnök, sem az agronómusok, sem a főkönyvelő nem tudták egyik napon sem megmondani – még megközelítőleg sem –, hogy a növénytermesztésben hány tag vett részt a munkában. Nem tudták a brigádvezetők sem, hogy vannak az embereik, s mindez olyan viszonyok között állt fenn, amikor a 130 kh répa szedését ottlétünkkor csak éppen hogy (két emberrel) megkezdték, és a 600 kh kukorica betakarításához még hozzá sem fogtak."[73]

1956 Hajdú-Biharban is igen erős hatást gyakorolt a tsz-ek felbomlására, ugyanakkor az alacsonyabb fokozatú „kollektív gazdaságban" az arányok láthatóan,

71 Jelentés Békés megyéről, 1957. november 8. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 288–292.

72 A Szolnok Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. február 20. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n. A tsz-ek és a tszcs-k száma kb. fele-fele arányban esett vissza. Ekkori jelentésük szerint 15.481 család (18.917 tag) hagyta el a kollektív gazdaságot, az összes földterület 97.975 kat. holddal (ebből szántó 83.104) lett kevesebb. 1957 februárjában a megyében 327 tsz és tszcs szerepelt a nyilvántartásban. A szakcsoportok száma 145-ről 107-re csökkent, amely kisebb mértékűnek számított az előbbiekkel szemben.

73 Jelentés Szolnok megyéről, 1957. október 18. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 1957. 325–357.

körülbelül 55–60 százalékban változatlanok maradtak. A tanácsi becsléseken alapuló jelentés a tsz-ek esetében a családok csökkenését 73 százalékra taksálta a forradalmat megelőző időszakhoz képest (27. táblázat).[74]

27. táblázat. Tsz-ek és tszcs-k adatai „megbízható" becslések szerint

Hajdú-Bihar	*1956. október 1.*	*1957. január 1.*	*Csökkenés*	*Csökkenés (%)*
Tsz	227	97	130	57
Család	18.073	5.005	13.068	73
Összterület kh	179.000	65.833	113.167	63
Szántó kh	142.000	50.053	91.947	65
Tszcs	28	16	12	43
Család	1.839	1.030	809	44
Összterület kh	10.377	6.319	4.058	39
Szántó kh	8.934	5.330	3.604	40
Tsz és tszcs együtt	255	113	142	56
Család	*19.919*	*6.035*	*13.884*	*70*
Összterület együtt	*189.377*	*72.152*	*117.225*	*62*
Szántó összesen	*150.934*	*55.383*	*95.551*	*63*

Forrás: A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

Az 1957. évi 10. tvr. végrehajtása során a tanácsi apparátus a földkiadási ügyintézést összekötötte a tsz-szervezéssel. Heves megyében erre hivatkozva nem tudták tartani a február 28-i határidőt, „mert előbb szükséges volt rendezni a tsz-ek sorait, és csak ezután kezdtük meg a földkimérést."[75] Hevesben is elsősorban a tagoknak több mozgásteret jelentő tszcs-ket alakítottak, amelyek egyes helyeken szinte gombamódra szaporodtak. Például Mezőtárkányban az 1955. évi általános tagosítás után hat tsz-t hoztak létre, amelyek egy évvel később mind feloszlottak, majd 1957 elején három mgtsz és 11 tszcs jött létre. A Heves megyei jelentésírók megerősítik azt az általános tapasztalatot, hogy míg a párt- és a tanácsi apparátus hivatalosan hangsúlyozott nyilatkozatai szerint a „tsz-szervezés terén a fő irány" a tsz, tszcs és „végső esetben a szakcsoportok létrehozása" volt, addig a becslésen alapuló statisztikájuk arról számolt be, hogy 1957 elejéig a legnagyobb számot a szakcsoportok jelentették (4.000 kat. holdon):

74 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

75 A Heves Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 38.930/1957. A földkiadás 77 községi tsz-ben február végéig megtörtént, 11 településen március 6-ig tervezték befejezni az ügyintézést.

„Meg kell mondanom, hogy a szakcsoportok, illetve különböző társulások igen laza szervezeti alapon működnek; kevés területtel, szétszórt parcellákon és részben tisztázatlan céllal. A SZÖVOSZ megyei központja és a mezőgazdasági osztály között vita van a szervezést illetően, mert a számok, amit ők produkálnak, tetszetősek, de azok mögött igen kevés eredmény, illetve gyakorlati tevékenység van."[76]

Borsodban az újjá- és visszaalakuló tsz-ekbe elsősorban az egykor földhöz jutottak, a kisebb földdel rendelkezők és az agrárproletárok léptek be. Más helyen, hivatalos megfogalmazásban a „szövetkezés ürügyén, sok esetben egy pár kereskedő – vagy kupec szellemű ember jelentős volt tsz-vagyon birtokában, és emellett állami támogatásra számítva kizsákmányoló tevékenység árán próbál boldogulni. Így pl. Tiszalucon 4–5 család daráló, szeszfőzde, gépkocsi, téglaégető, nagyobb gyümölcsös és legelő birtokában akart szövetkezetet alakítani, holott csak a fentiek üzemeltetéséhez 25–30 ember szükséges."[77]

A előbbiekben idézett megyei beszámolók általában a kollektív formák hiányára utalnak, egyben a háztáji gazdálkodás erősségét jelezik. 1956 után a megmaradt tsz-ek közel fele a szabályzatban rögzítettnél jóval nagyobb területet adott erre a célra:

„Tolna és Heves megyékben a termelőszövetkezetek túlnyomó többségében; Szolnok megyében 224 termelőszövetkezetből 171-ben, Csongrád megyében 124 termelőszövetkezetből 68-ban haladja meg a háztáji föld az 1 kat. holdat. Jobb a helyzet Bács megyében, ahol 227 termelőszövetkezetből 25-ben, Békés megyében 200 tsz-ből 33-ban, Komárom megyében 46 tsz-ből 6-ban, Nógrád megyében 67 tsz-ből 8-ban".

A helyi vezetők a háztáji területek megszabásakor általában a családtagok számát vették figyelembe. Sok helyen nem korlátozták a szarvasmarhatartás felső határát, így például Szolnok megyében „a háztáji gazdaságok túlméretezése miatt több termelőszövetkezet felszámolta a közös állattenyésztést."[78]

A munkaegység-elszámolás rendszerétől a tsz-ek 15,4 százaléka (397 tsz) tért el. Ott, ahol az elvégzett munka szerinti jövedelemosztást követték, leggyakrabban (277 tsz) a részes művelést alkalmazták. A tagok részesedése rendszerint 40–60 százalék között volt, aminek kiadása megelőzte az ún. közös alapok (például vetőmag, takarmány) és más állami kötelezettségek gyarapítását. Mindez konfliktust gerjesztett a különböző üzemágakban dolgozók között, mert például az állattenyésztőknél a százalékos elszámolás majdnem lehetetlen volt. Ők havibért kaptak, ami azonban

76 A Heves Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 38.930/1957.

77 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. február 19. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

78 A KB Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös jelentése, 1957. május 29. MOL, M-KS- 288.f. 28.cs. 1957. 2.ő.e.

alacsonyabb volt a más üzemágban dolgozók jövedelméhez képest. Ahol egy tagra sok földterület jutott, a tagok a munkaigényesebb növények területét (például kukorica, répa) maguk között osztották fel vagy kívülállóknak adták ki részesművelésre. Ez persze a saját munkaerő átcsoportosítását is eredményezte a kollektív gazdaság hátrányára, ami a tudatokban is markáns különbségtételt eredményezett: „ezeket a termelőszövetkezeteket az egyénileg dolgozó parasztok kizsákmányolóknak tekintik. Jellemző, hogy ezeknél a termelőszövetkezeteknél tapasztalható leggyakrabban a befelé fordulás, minthogy a kívülálló agrárproletárokat stb., akikkel részesművelést folytathatnak, nem áll érdekükben felvenni."[79]

A jövedelemelosztás 59 – „kis taglétszámú és gyenge vezetésű" – tsz-nél időbérezés alapján történt.[80] Előfordult vegyes rendszer is, például ahol az órabért, a teljesítménybért és a részesművelést együttesen alkalmazták. A Pest megyei „dunabogdányi tsz-ben a munkaegység-jóváírás mellett a tagok megkapják az általuk betakarított termény 1/3-át. A barcsi »Vörös Csillag« tsz-ben a kapásoknál n. ölenként fizetnek, egyéb munkáknál pedig órabért, a teljesítményre való tekintet nélkül."[81]

A termelőszövetkezetek többségében, ahol a gazdaság területe nagyrészt az ún. állami tartalékföldből került ki, nem mondták ki a földjáradék kötelező fizetését. Több helyen úgy határoztak, hogy új tagok felvételét vagyoni (pénzbeli vagy természetbeni) hozzájáruláshoz kötik. Hajdú-Bihar megyében a Polgári járás termelőszövetkezetei csak akkor vettek fel új tagot, ha az illető az egy tagra eső tiszta vagyon értékét befizette, vagy azt jószágban, felszerelésben a közös gazdaságba bevitte. (A tsz-ben a középparasztok aránya 27 százalék volt, a megyei 8 százalékos átlaggal szemben.) A Győr-Sopron megyei Újrónafőn az „Egyenlőség" termelőszövetkezet 8.000 forint, vagy annak megfelelő értékű vagyontárgy beviteléhez kötötte a tagfelvételt.[82]

A legfelső pártvezetés folyamatosan értesült a sajátos „kollektív" üzemformákról, a normaszegésről és a tsz-eket elhagyókról: „a szövetkezeti mozgalmat jelenleg megtorpanás jellemzi, mert a belépések ellenére május 1-től szeptember 1-ig a tsz-tagok száma 1.700-al, a szántóterülete pedig mintegy 7.000 kat. holddal csökkent." Eközben az FM statisztikája a családok és tagok számára vonatkozóan növekedést mutatott ki, miközben a terület az ő nyilvántartásukban is csökkent.[83]

79 A KB Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös jelentése, 1957. május 29. MOL, M-KS- 288.f. 28.cs. 1957. 2.ő.e.

80 A beszámoló országos adatokra hivatkozik.

81 A KB Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös jelentése, 1957. május 29. MOL, M-KS- 288.f. 28.cs. 1957. 2.ő.e.

82 A KB Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös jelentése, 1957. május 29. MOL, M-KS- 288.f. 28.cs. 1957. 2.ő.e.

83 Információs jelentés a tsz-mozgalomban tapasztalt jelenségekről, 1957. december 19. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 204.ő.e.

28. táblázat. A Magyar Nemzeti Bank titkos irata az 1957. évi tsz-zárszámadásokról

	Év	*Összesen*	*Az előző év %-ban*
Tsz-szám	1955	3.265	100
	1956	1.777	54,4
	1957	2.519	141,8
Tsz-terület (ezer kh)	1955	1.711	100
	1956	1.158	67,7
	1957	1.167	100,8
Tagszám (ezer)	1955	210	100
	1956	153	72,9
	1957	122	79,7
Munkaegységszám	1955	54.913	100
	1956	44.831	81,6
	1957	36.054	80,4
Szántó (ezer kh)	1955	1.335,2	100
	1956	884,3	66,2
	1957	863,4	97,6
Családok száma (ezer)	1955	164	100
	1956	119	72,7
	1957	97	81,5
Munkában részt vevők (ezer fő)	1955	212	100
	1956	184	87,0
	1957	139	75,5
1 tagra eső terület (kh)	1955	8,1	100
	1956	7,6	93,8
	1957	9,6	126,3
1 tagra eső szántóterület (kh)	1955	6,4	100
	1956	5,8	90,6
	1957	7,1	122,4
1 tagra eső munkaegységszám	1955	256	100
	1956	293	114,5
	1957	296	101,0

Forrás: Az MNB szigorúan titkos jelentése a mezőgazdasági tsz-ek 1957. évi zárszámadásáról, MOL, XIX-K-1-c. 125.d. 0051/1958, 0042/1959.

Tágítsuk a látószöget és vessünk egy pillantást az MNB belső kommunikációjában ismert országos értékelésére (28. táblázat)!

„A zárszámadást készítő termelőszövetkezetek száma 1957. október 31-én 2.519 volt. 1956. szeptember 30-án 3.907 mezőgazdasági termelőszövetkezet működött. A termelőszövetkezetek száma tehát 35%-kal csökkent. A termelőszövetkezetek taglétszáma 1957. október 31-én 121.690, összes területük pedig 1.166.737 kh volt. Az egy tagra eső terület az előző évi 7,6 k. holddal szemben 9,6 kh. A tagok létszámában 20,3%-os csökkenés következett be. A termelőszövetkezetek összes területe az ország területének 7,3%-át teszi ki, a szántóterület aránya pedig 9,2%-os."[84]

A főbb, s a jelentésben említett növények vetésterülete a szántóterülethez viszonyítva a következő volt: kenyérgabona 33,3%, takarmánygabona 16,4%, kukorica 13,5%, burgonya 1,8%, cukorrépa 2,5%, szálastakarmány 17,1%. A kenyérgabonára számított területcsökkenést (1955-höz képest 38,2%) sajátos korabeli hivatalos logika szerint kedvezőnek ítélték. Bár a nyers statisztikai összevetés szerint a tsz-ek mutatói „jobbnak" minősültek, a szöveges értékelés folyton jelzi a termelési problémákat. A tsz-ek például növelték a takarmánygabona vetésterületét, de annak hasznát, azaz a terményeket nem a színvonalas takarmányozásra fordították, hanem elsősorban a tagok természetbeni juttatására. További állandósult problémát jelentett a gépek hiánya is, aminek következménye egyértelműen megjelent a burgonya és cukorrépa vetésterületének csökkenésében. A kapások nagyfokú kézi munkaerő-igényének a tsz-ek tagsága nem tudott, de nem is akart megfelelni.[85]

* * *

A magyarországi kollektivizálás történetében az 1957-ben, és részben az 1958-ban történt szövetkezések bizonyos értelemben valóban „önkéntesnek" tekinthetők. Ezek a társas vállalkozások az adott tervgazdasági kényszereken és az állami beavatkozás keretein belül viszonylag nagyobb mozgástérrel rendelkeztek.[86] A tagsági összetétel azt is tükrözi, hogy mennyire a nyers életesélyek és képességek, egzisztenciális különbségek mentén alakultak az üzemformák. A pártnyelv szerint is agrárproletárnak nevezett réteg elsősorban a tsz-ekben tömörült. 1956. március 31. és 1957. március 31. közötti arányuk 37,6 százalékról 57,4 százalékra emelkedett. Ezzel párhuzamosan a középparasztok aránya 26,6 százalékról 15,3 százalékra, a kisparasztoké pedig 35,8 százalékról

84 A mezőgazdasági tsz-ek 1957. évi zárszámadásának értékelése, MOL, XIX-K-1-c. 125.d. 0051/1958. és 0042/1959. sz.

85 A mezőgazdasági tsz-ek 1957. évi zárszámadásának értékelése, MOL, XIX-K-1-c. 125.d. 0051/1958. és 0042/1959. Az állami üzemek a külterjes ágakban, főleg a gabonatermelésben versenyben voltak a magángazdákkal, de ahol a „legfőbb termelési tényező változatlanul a szorgalom, az emberi munka maradt (a föld, az állatok és az időjárás mellett), a magánüzemek" többet produkáltak, különösen a nagyobb munkaintenzitású növénytermesztésben és az állattenyésztésben (Pető – Szakács 1985: 439).

86 Így például Szabolcs megyében az állattenyésztés nélküli tsz-eket tartották jellemző formának. Sok gazdálkodási tevékenységet „álszövetkezetnek" minősítettek, vagy pedig olyannak, amit a karhatalom hozott létre, mint például a tiszaeszlári „Rákóczit", a papi „II. pártkongresszust", a nagyhalászi „Dózsát". Itt a tagok csak tartalékföldön, „de egyénileg gazdálkodnak". Az MSZMP Falusi Osztálya feljegyzése a Szabolcs megyei kiutazás tapasztalatairól. 1957. április 5. MOL, 288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 70–71.

27,3 százalékra csökkent.[87] A szegregálódási és a proletarizálódási tendenciák, belső konfliktusok a politikai hatalom számára is újabb leckét körvonalaztak. A 20. század második felének magyarországi agrártörténetében feltételezhetően csak ebben az időszakban, tehát a forradalom leverése utáni mintegy két évben fordult elő az, hogy a fiatalok sok településen inkább a helyben maradást, a mezőgazdasági munkát választották az elvándorlással szemben. Az ekkori trendváltozást a jelentésírók a tsz-ek összetételében is egyértelműen látták.

A hiány kulcsszónak számított 1957 tavaszán is. A 2.570 tsz-ből 425-ben hivatalosan is állandó volt a munkaerőhiány. A rendkívüli jelentőségű szervestrágyahiány az állatállomány drasztikus csökkenésével magyarázható (a szarvasmarha-állomány 63, a sertés 66 százalékkal csökkent). Mintegy 300 tsz-nél (11,5%) nem volt könyvelő, 382-ben „még a legalapvetőbb nyilvántartást sem vezetik". Ezért is problematikus ezeket a gazdálkodási formákat – a pártnyelv szerinti értelemben – tsz-eknek nevezni. A megmaradt parasztság igénye, szükségletei, és a másik oldalon a pártállam „szervezetlensége" is lehetővé tette azt, hogy a hivatalosan rögzített háztáji birtok határát országos átlagban 45–47 százalékkal túllépték.[88] Láttuk, hagyományosan ellentét volt az egyes üzemágakban dolgozók között, az állattenyésztők havibére alacsonyabb volt, másrészt a tsz-ekben elterjedő részesművelés következményeként, az azt vállalók nem teljesítették az elvárt munkaegységet.

A pártállami hivatalos beszédmódban, a mitizált kollektív formáknak a jövedelemelosztás hivatalos rendszere sem felelt meg. Jellemző, hogy a rendkívül labilis tsz-eknél, ahol eleve kicsi volt a taglétszám, és a vezetés is nagyrészt szakszerűtlenül működött, időbérezést vagy munkanapok utáni elszámolást alkalmaztak. Egy következő, vegyes formában az óra- és teljesítménybérezés és a részesművelés egyaránt megtalálható volt.[89]

Az 1956 utáni alapszabályok módosításaiban rendszerint nem foglalkoztak az évek óta problémát jelentő szociális kérdésekkel és a nyugdíjazással. Meghatározó tendenciává vált az is, hogy az idősebbeket nem vették fel tagnak.[90] A fentiekben rögzített állapot jellemzésére tanulságos az az adat, miszerint 928 tszcs közül a pártjelentés fogalmazói 192 tszcs-t álszövetkezetnek tartottak. A keretektől való ily mérvű elhajlás azért is következhetett be, mert 1956 után gyakorlatilag felszámolták a tsz-szerveződéseket addig többé-kevésbé egyben tartó és ellenőrző tanácsi apparátust.[91]

87 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

88 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

89 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

90 A KB Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös jelentése, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 2.ő.e. A kollektivizálás során felvetődő új kérdésekre, az öregek és az örökösödés megváltozott problémáira is lásd Eke 1990; Szilágyi M. 1998; A nemzedéki kérdés egyes paraszti vonásaira lásd Szabó László 2008.

28. A mezőgazdasági szakapparátus problémái

A megfelelő képzettségű és tudású agrárszakemberek munkába állítása 1957 tavaszán megoldhatatlan problémaként jelentkezett. Somogyban 154 községben sürgősen szükség lett volna gazdasági felügyelőkre.[92] Hajdú-Biharban is ennek a munkakörnek a betöltése jelentette az egyik legfontosabb szakmai nehézséget. Az állások politikai lojalitáshoz kötött betöltése jellemezte a mezőgazdasági szakapparátust is: „[a]z átszervezésnél csaknem kivétel nélkül mindenütt sikerült biztosítani azt, hogy az apparátus politikai szempontból jelentősen megerősödött és szakmai szempontból nem gyengült. A megyei és járási, valamint járási jogú városok mezőgazdasági osztályain a párttagok aránya meghaladja a 40 százalékot."[93] Hajdú-Biharban felmérték a községi mezőgazdasági előadók képesítését: a 80 fő közül 64 fő részben elvégezte az általános iskola nyolc osztályát,[94] 15 fő a középiskolát, egy fő pedig egyetemi diplomával rendelkezett. Mindez persze nem jelentette azt, hogy az itt tevékenykedőknek ne lettek volna tapasztalatai az agrárvilágban. Az említett 1957. évi – politikai szempontú – felülvizsgálat és átszervezés után megnőtt a középiskolát (a 80 főből 42) és az egyetemet (15 fő) végzettek aránya, míg az ún. végzettség nélküliekből 23 fő maradt bent az apparátusban. Ennek a sajátos átszervezésnek az egyik összetevőjére a jelentésíró így világított rá.

> A tanácsi vb-elnökök „az esetek nagy többségében ragaszkodtak, és nem egy helyen még ma is ragaszkodnak a végzettség nélküli, de helyi tapasztalatokkal viszont rendelkező mg. előadókhoz. Ez elsősorban abból adódik, hogy a vb-elnök elvtársak koránt sincsenek tisztában azzal, hogy milyen feladatok várnak a jövőben a községi gazdasági felügyelőkre, illetve a községi tanácsok végrehajtó bizottságaira a mezőgazdasági termelés belterjes irányú fejlesztése, és ennek útján fellendítése terén."[95]

91 Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

92 A Somogy Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 2/Biz.1957.

93 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

94 Itt arról is szó lehetett, hogy sok személy a korábbi rendszerben hat elemit végzett.

95 A felsőfokú végzettséggel rendelkezők a magasabb fizetésért inkább az állami gazdaságokban, vállalatoknál helyezkedtek el. A felsőbb állami szinteken megnyilvánuló pazarlás és szakszerűtlenség jellemző példája, ahogy Hajdú-Biharban hosszú ideje megoldatlan kérdést jelentett a – több százmillió forintból – megépített Keleti Főcsatorna kihasználatlansága. A munkálatok megszakítása és a belvízrendszerek elhanyagolása miatt igen nagy vízkárok keletkeztek. 1957 tavaszán az érintett területek nagyságát hivatalosan kb. 3.500 kat. holdra becsülték. 1956-ban kétmillió forintot fizettek ki kártalanítás címén. Az öntözőrendszer kiépítése már korábban leállt, öntözőmestereket

Az 1956-os forradalom előtti helyzethez képest a tsz-vezetők mintegy fele kicserélődött, a többségük azonban továbbra is igen alacsony szintű iskolai végzettséggel, ugyanakkor párttagsági igazolvánnyal rendelkezett. De ez utóbbi adat sem abszolutizálható, hiszen néhány megyében, mint például Bács-Kiskunban is, a vezetőségnek csak a kisebbik része tartozott a párttagsághoz. Itt a vezetők 91 százalékának nyolc általános iskolai vagy ennél kisebb fokú végzettsége volt, és csak négy százalékuk végzett közép- vagy ennél magasabb szintű iskolát. Ehhez hasonlóan, Szolnok megyében a 224 elnök közül csak 44 fő vett részt szakmai képzésben. Vas megyében a 97 elnöknek 75 esetben nem volt nyolc általános iskolánál magasabb végzettsége. Ezeket az arányokat a pártjelentésben is úgy jellemezték, hogy „nagyjából ugyanez a helyzet a többi megyében is."[96]

Csongrád megyében az 1956 előtti 106 tsz-elnök közül 52 maradt meg a pozíciójában 1957 tavaszáig. A könyvelők közül 73 fő, bár azok nagyobb része (42) továbbra is képesítés nélküli volt, 19 tsz-ben pedig egyáltalán nem alkalmaztak könyvelőt. 49 még agronómussal sem rendelkezett, mezőgazdász is csupán 57 tsz-ben tevékenykedett. Ennek következményéről így számoltak be Dögei Imre miniszternek:

> „Mindezek a vezetés színvonalát csökkentik és a jövedelmezőségre kihatnak. Nincs hitel és bizonylati fegyelem a termelőszövetkezetekben, a bankba nem fizetik be a bevételt, házipénztárból gazdálkodnak."[97]

29. Hiánygazdálkodás. Eszközök, tervgazdasági normák, árak, piacok

Az 1956 utáni mindennapi gazdálkodási helyzetképek jól szemléltetik a változásokat. A kisvárdai járási szövetkezeti központban 1956 első negyedévében a kisgépek, eszközök, valamint a növényvédőszerek és a műtrágya forgalmát egymillió forintra tették. A felsoroltak közül a forgalom nagyobb része elsősorban az utóbbiakból származott. Egy év múlva, 1957 áprilisában a forgalom megduplázódott, különösen nagy volt a kereslet az eke, a borona, a vetőgép és a lókapa iránt, amelyek készlete ekkorra már elfogyott. „A műtrágyát a vagonokból, az állomásokon mérik szét, sokszor egész napokat várnak a parasztok – fogatokkal – hogy hozzájussanak." Igen

sem képeztek, s ahogy a tanácsi megfogalmazásban olvasható, a „fenti helyzet a csatorna mentén lakó dolgozó parasztokat elidegeníti az öntözéstől". A megyei tanács azt akarta elérni, hogy a kormány a Keleti Főcsatornát kezelje úgy, mint a tokaj-hegyaljai szőlővidék rekonstrukcióját, és hozzanak létre egy öntözőtársulatot. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

96 A MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

97 A Csongrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 9/1957.

megnőtt a szakkönyvek iránti kereslet is.[98] Az 1957. április elején rögzített szabolcsi jelentés az őszi vetés és az almatermés jó állapotát érzékeltette. Az alma esetében százszázalékos termésnövekedéssel (5.000 helyett 10.000 vagon alma) számoltak. A gyümölcsfacsemeték (különösen a jonatánalma) iránti keresletnek csak 20 százalékát tudták kielégíteni. A felhasználható szerves trágya még ennél is kisebb arányban állt rendelkezésre, ami Szabolcsban is a korábbi évek hanyatló állattenyésztésének volt a következménye. Más szempontból jelzett változást a cukorrépa-termesztési szerződések alakulása: a vetésterület látványosan elaprózódott. 1956-ban a megyében 10.500 kat. holdra 55.000 termelő, 1957 márciusáig 5.000 kat. holdra 67.000 személy kötött szerződést. A saját vagy bérelt föld művelésének megnövekedett igénye mellett ebben feltételezhetően a regenerálódó állattenyésztés igényei is megjelentek. Erre utalt az is, hogy az összes tavaszi, sőt jelentős területű őszi gabonát „felülvetnek pillangós takarmányokkal".[99]

1957 tavaszán a piaci (vásári) árakban is jelentős változások történtek, amelyekről, szintén Szabolcsból, így jelentettek:

> „A teheneket általában 5–6.000 Ft-ért adják (az árak stagnálnak). A ló ára duplájára emelkedett – október óta – 10–12.000 Ft, sőt 16.000 Ft is. A sertés – különösen a süldők ára – emelkedett, 15–16 Ft-ról 21–23 Ft-ra. A választott malacok darabját 300–400 Ft-ért árulják. A kukorica ára: 350–390 Ft, a búzáé 220–250 Ft."

A lovak árának növekedése mögött egyrészt a földművelés ismételt jelentősége, és persze a géphiány nevezhető meg. Nem csupán a dombrádi helyzetet jellemezte az, hogy a helyi gépállomás két traktora csak az egyéni gazdák számára szántott. „A kisgépeket rendkívül veszik: évekig nem vettek vetőgépet, ez évben már 5 drb-ot eladtak, most nincs készletünk."[100]

Hajdú-Biharban 1957. március elején, a tavaszi munkák beindulásakor a mezőgazdasági kisgépek és szerszámok utáni keresletet szintén nem tudták kielégíteni, mert a készletek teljes egészében kiürültek. A tanácsi jelentés szerint az „egész megyében csak lókapa áll bizonyos mértékig rendelkezésre, de rendkívül fontos lenne sürgősen középnehéz és magtakaró borona, fogatos eke, és 12–16 soros vetőgépek szállítása."[101] Az állami szempontból lényeges szerződéses termeltetés problémái már 1957 márciusában láthatóak voltak. A tervgazdasági normák szerint 1956 őszén megadott

98 A MSZMP Falusi Osztálya feljegyzése a Szabolcs megyei kiutazás tapasztalatairól, 1957. április 5. MOL, 288.f. 28. 1957. 17.ő.e. 67–70.

99 A MSZMP Falusi Osztálya feljegyzése a Szabolcs megyei kiutazás tapasztalatairól, 1957. április 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 67.

100 A MSZMP Falusi Osztálya feljegyzése a Szabolcs megyei kiutazás tapasztalatairól, 1957. április 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 67. Más megyékhez hasonlóan, az 1956-os forradalom nem vizsgált jelentőségű, kollektív társadalmi gyakorlata volt a fakivágás.

101 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.

irányszámokat Hajdú-Biharban sem tudták tartani. Elsősorban a cukorrépa- (30%-os csökkenés), a kender- (40%) és rizstermesztésben (15%) prognosztizáltak nagy lemaradást. A homokos területeken is azt tapasztalták, hogy újra megnőtt a termelési kedv, azonban hiányzott a vetőmag. Például édes csillagfürt termesztésére kb. 7.000 kat. holdon lett volna lehetőség, azonban mindössze 1.100 kat. holdra elegendő vetőmagjuk volt, miközben a terv szerint 3.500 kat. holdon kellett volna vetni.[102]

Borsod-Abaúj-Zemplénben is motiváltabbá váltak a parasztok a termelésben és a kereslet is nőtt a szükséges vetőmagok és eszközök iránt, de rendszerint itt is csak a hiányról tudtak beszámolni. A takarmányellátás megoldatlansága és az alacsony felvásárlási árak miatt ugyanakkor a szokásos „feketevágás" volt jellemző, illetve a Bodrogközben a csehszlovákiai kétirányú csempészet.[103]

Nógrádban a szálastakarmányok esetében igen nagy eltérést tapasztaltak az állami és a „termelői szabadpiaci ár" között. Ennek mértékét szemlélteti a 29. táblázat.

29. táblázat. Takarmánynövények árkülönbségei Nógrád megyében 1957 tavaszán

Megnevezés	*Állami és szövetkezeti felvásárlási ár Ft/q*	*Termelői szabadpiaci ár Ft/q*
Lucerna, széna	128	200–250
Vörös here	118	200–250
Baltacím	113	200–250
Réti széna	103	150–200
Takarmányszalma	50	90–110
Alomszalma	35	78–80

Forrás: A Nógrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

Az abraktakarmány adásvételét határozottan kézben tartotta az állami és a szövetkezeti hálózat. Az árpa és a kukorica szabadpiaci árát 480–550 forint közé tették.[104] A szálastakarmány árát azért sem tudták átfogóan befolyásolni, mert nem volt megfelelő mennyiségű állami készlet. Ezzel kapcsolatban azt tervezték, hogy az első kaszálás után felvásárolják a takarmányt a „jelenleg érvényben lévő állami szabadfelvásárlási árak meghagyásával". A gazdák körében azt tapasztalták, hogy rendkívüli ambícióval foglalkoztak ismét az állattenyésztéssel. Az árak is ezt igazolták: egy gyengébb minőségű lóért itt négy-ötezer forintot, egy gyenge tehénért 2.800–3.500 forintot kértek és adtak.[105]

102 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 418–3/1957.
103 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. február 19. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.
104 A Nógrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.
105 A Nógrád Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 6. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

Az állami szempontból lényegesnek tartott termelési szerződések aláírását igen vontatottnak minősítették Hevesben is, ahol csak „határozottabb irányítással és szervezéssel", tehát például adminisztratív kényszerítéssel látták teljesíthetőnek a tervet.[106] Szolnok megyében a trágya annyira keresett volt, hogy februárban mázsánként öt-hat forintot adtak érte. A rendelkezésre álló mennyiséget a gazdák Jászberényben három nap alatt megvásárolták. Ugyanígy vettek (volna) nagy számban ekét és fogast. Itt is úgy látták, hogy a „dolgozó parasztok termelési kedve, földhöz való ragaszkodása nagyon megnőtt". Mindez itt is azt eredményezte, hogy a szerződéses kötöttségeket általában nem akarták vállalni: 1957 februárjában a cukorrépa-, a dohány- és a kendertermelési szerződéseket 30 százalékban látták csak biztosítottnak Szolnok megyében. A munkát, a tervezést az is akadályozta, hogy hiányt szenvedtek rézgálicban, mészben és káliszappanban. A fiatal gyümölcsfák is súlyosan károsodtak, mert az őszi bekötözések elmaradása miatt a vadak tönkretették őket. Ugyanígy írtak a földeken kint maradt terményekről, például 300 kat. hold cukorrépáról. Az állattenyésztésben a tsz-ek 40–64 százalékos csökkenést jelentettek.[107] Az 1956 előttivel szemben az újonnan szervezett tsz-ek mindenképpen csökkenteni akarták az állatszámot, aminek nyilvánvaló oka a feltételek hiánya volt (az embertől az épületig), miközben 104 tsz-épület befejezetlenül állt. Igen elterjedt a sertés és marha magánházaknál történő levágása és értékesítése, valamint az orvvadászat is.[108]

Vas megyében a legnagyobb nehézségnek a vetőmagellátás bizonyult. Az újonnan alakuló tsz-ek tagsága többségében földnélküli vagy egy-két kat. holdas szegényparaszt volt, akiknek nem volt mit elvetni. A megoldatlan feladatokat az is növelte, hogy a községi tanácsok nevére írt „tartalékföldekre" is a központi keretből kellett volna a vetőmagot biztosítani.[109]

Veszprém megyében az állatszám miatti csökkenés következtében előállt szervestrágyahiányt a közeli műtrágyagyár (Pét) miatt megfelelő módon tudták pótolni műtrágyával. Itt a mezőgazdasági termények árai a decemberi szinthez képest egyébként 20–25 százalékkal csökkentek, ugyanakkor jelentősen nőtt a jószágok ára, elsősorban a lovaké és az ökröké: „a kereslet nagy, a kínálat úgyszólván semmi."[110]

A baranyai jelentés arra is rávilágít, hogy milyen hosszú távú káros hatásai lettek a kistermelői agrárgazdaságok szétzilálásának, nagyrészt tönkretételének és

106 A Heves Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 38.930/1957.
107 A legnagyobb mértékben a lóállomány csökkent.
108 A Szolnok Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. február 20. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.
109 A Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.
110 A Veszprém Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Igazgatóságának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 03–2/1957.

a szakszerűtlenségnek: a korábbi években nem alakítottak ki tenyészkörzeteket, ezért nagyon leromlott a sertésállomány.[111]

Győr megyében a hiány miatt utalványrendszert vezettek be, amivel kivédhetőnek vélték például a „rézgálic iránti spekulációt". A tsz-ek traktorok iránti kereslete is megnőtt, azonban, mint írták, ezeknek ára „minden indoklás nélkül" 38 ezer forintról 52 ezer forintra ugrott.[112] Sok jellemző példáját találjuk az 1956 utáni években az agrár- és ipari termékek árai közötti különbségek növekedésének, az agrárolló szétnyílásának.[113]

30. Mennyiségi mutatók kommentárral

Máig terjedően lényegében ez volt az utolsó olyan időszak, amikor az egyéni gazdaságokban dolgozók ilyen intenzíven és ekkora számban akartak ismét mezőgazdasági munkát végezni. A jogos kritikai óvatosság ellenére, érdemes pillantást vetni a kortársi statisztikai gyűjtemények adataira is, amelyek egyben strukturális keretet is képeznek az eddig elmondottakhoz.

Az 1958-ban kiadott állami statisztika összeállítói úgy találták, hogy a mezőgazdaság „1957-ben kiemelkedő eredményeket ért el. A szántóföldi növénytermelésben számos növényféleségből kiemelkedő, sőt több növényből az eddigi legnagyobb termést takarítottuk be. A korábbi évekhez képest az állattenyésztés hozamai is jelentős mértékben javultak. Jó volt a szőlő és gyümölcstermés is."[114] Az ekkor kimutatott össztermelés értéke jóval meghaladta az előző évit, és megközelítette a korábban legmagasabbnak tartott 1955. évi szintet. A 30. táblázat adatai arra utalnak, hogy az agrártermelők az állami elvonások mérséklésére pozitívan reagáltak.

30. táblázat. A mezőgazdasági össztermelés értéke 1957-ben

Év	*Az össztermelés értéke, mFt**	*Index 1954 = 100,0*
1954	38.715	100,0
1955	43.286	111,8
1956	38.060	98,3
1957	43.089	111,3

Forrás: KSH 1958: 7. *Az 1954. évi változatlan áron

111 A Baranya Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 9. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. sz. n.

112 A Győr-Sopron Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának jelentése, 1957. március 4. MOL, XIX-K-1-ad. 6.d. 20.384–1/1957.

113 KSH 1959: 48.

114 KSH 1958: 7.

A statisztika szerint a növénytermesztés 1957-ben 1956-hoz képest összesen 21,1 százalékkal produkált többet. E mögött alaposan lemaradva, az állattenyésztés 2,8 százalékos növekedést mutatott. A tömbösített kategóriák nem teszik lehetővé, hogy a mélyebb rétegződéseket, üzemformákat is megnevezzük, de az – a közölt adatok százalékos megadásával – mindenesetre világosan látható, hogy az „egyéni és egyéb gazdaságok" blokkba soroltak termelőereje volt a legjelentősebb. Az egyéni gazdálkodási formák minden területen felülmúlták az állami üzemformákat, elsősorban az állattenyésztésben (81%).

31. táblázat. A mezőgazdasági össztermelés értéke „szektoronként" 1957-ben

„Társadalmi szektor"	*Növénytermelés összértéke mFt**	*Állattenyésztés mFt*	*Egyéb termelési ág mFt*	*Mezőgazdaság mFt*
Állami szektor	3.775 (15%)	1.747 (11%)	50 (36%)	5.572 (13%)
Mgtsz-ek közös és háztáji gazdaságai	1.866 (7%)	1.303 (8%)	8 (6%)	3.177 (7%)
Egyéni és egyéb** gazdaság	20.724 (78%)	13.534 (81%)	82 (58%)	34.340 (80%)
Összes gazdaság	*26.365 (100%)*	*16.584 (100%)*	*140 (100%)*	*43.089 (100%)*

Forrás: KSH 1958: 7.

* Az 1954. évi változatlan áron

** A tsz-ek, állami gazdaságok illetményföldje és a községi legelők adatai

32. táblázat. Egyéni gazdaságok 1957-ben

*Gazdasági csoport**	*Száma (1000 db)*	*Az 1956. évi %-ában*	*Szántó (1000 kh)*	*Az 1956. évi %-ában*	*Szántóterülete %*
0,25 kh alatt	0	0	30,6	0	0,5
0,25–1	276,6	103,1	150,6	114,0	2,2
1–3	441,0	111,5	719,7	115,6	10,5
3–5	297,8	114,6	1.045,3	115,6	15,2
5–8	294,2	116,6	1.681,9	118,5	24,5
8–10	123,0	123,0	952,5	124,0	13,9
10–15	132,1	115,9	1.389,9	117,9	20,3
15–20	41,7	112,8	582,0	116,9	8,5
20–25	11,4	100,4	194,6	102,1	2,8
25–30	2,5	84,1	47,8	84,3	0,7
30 kh felett	2,4	69,7	62,5	73,1	0,9
Összesen	*1.622,7*	*112,3*	*6.857,4*	*115,4*	*100,0*

KSH 1958: 9.

* Évközi adatok. A gazdaságnagyságban benne van a tsz-ek háztáji területe is.

Az abszolút számok alapján (32. táblázat) a legtöbben az 1–3 kat. hold közötti birtokkal rendelkezők voltak. Az 1956. évhez képest azonban a leginkább regenerálódni képes gazdaságok a 8–10 kat. holdasok közül kerültek ki. A táblázat adataiból érdemes még kiemelni, hogy az egyéni gazdaságok szántóterületének majdnem 60 százalékát az 5 és 15 kat. holddal rendelkezők birtokolták, akik majd a kollektivizálási kampányban kiemelt célponttá lettek. A statisztikai sorokra tekintve az is érzékelhető, hogy a kuláklikvidálási akciók révén valóban „elfogyott" a tehetősebb parasztbirtokosi réteg. A későbbi, osztályalapon kirekesztő és kulákokra hivatkozó politika ezért is volt hatékony megfélemlítő, megbélyegző eszköz.

A fenti, országosnak tekinthető kép mellé illeszthető az, amit a szolnoki járási tanács jelentése alapján nyerhetünk. Itt kifejezetten az egyéni gazdák helyzetét vizsgálták 1957 végén.[115] Ezzel a területtel azért is érdemes foglalkozni, mert a kollektivizálás szempontjából mindig is mintakörzetnek számított.

33. táblázat. „Egyéni parasztokra" vonatkozó adatok a Szolnoki járásban 1957 decemberében

Birtokkategóriák	*Birtokok száma*	*Arányuk az összesből %*	*Ezekhez tartozó föld, kh*	*Arányuk %*
5 kh aluli	8.111	63,55	30.263	34,64
5–25 kh	4.630	36,27	56.447	64,61
25 kh felett	22	0,001	647	0,007
Összesen	*12.763*	*100*	*87.357*	*100*

Forrás: A Szolnoki Járási Tanács VB jelentése az egyénileg dolgozó parasztság helyzetéről, 1957. december 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

A gazdaságok száma szerinti megoszlásban az öt kat. holdon aluli szegényparaszti birtokok közel kétharmadnyi részt tettek ki, de a járásban művelt földekből csak bő egyharmadnyi rész jutott rájuk. Az 5 és 25 kat. hold közötti birtokosok esetében a birtokok és a földek aránya szinte ugyanezt a két értéket mutatta, mint az előbb, csak fordított arányban: 36 százalékos birtokrészesedésre a terület közel kétharmada jutott. A kulákhatárnak tekintett 25 kat. hold feletti birtokok száma és aránya eltörpült feltételezhető társadalmi presztízsükhöz képest. A bemutatott egyéni gazdaságok a járási állatállomány 88 százalékát gondozták. Ez utóbbi arány különösen szemléletesen példázza, hogy állattenyésztéssel megfelelő színvonalon ekkor szinte kizárólag a magángazdaságokban foglalkoztak.

A szolnoki járási tanácson 1957 végén arról is véleményt formáltak, hogy szerintük „milyen a hangulata" az egyes paraszti rétegeknek. „Hangulat" alatt főleg a munka- és megélhetési körülmények egyes szempontjait értették. Eszerint

115 A Szolnoki Járási Tanács VB jelentése az egyénileg dolgozó parasztság helyzetéről, 1957. december 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

a „félproletárokra" a „kettőség" volt jellemző. Attól függően, hogy jó közlekedési útvonal mentén, Szolnokhoz, s így a gyárakhoz közel laktak, az egyik részük (Tószeg, Zagyvarékas, Újszász, Szajol, Martfű, Tiszaföldvár és Rákócziújfalu) „nagyon jól érzi magát a gyárban, vagy üzemben, aránylag tisztességes körülmények között él, de többségüket olyanok teszik ki, akiknek csak gyermekeik járnak a gyárba, üzembe, ő maga otthon kis földjén dolgozik." Ez utóbbiak érdeklődtek a tsz iránt ezekben a hónapokban, s ez a réteg az, amely „kezdi látni azt, hogy kevesebb munkával többet tud ott keresni". Valóban igen kis parcellákkal rendelkeztek, hiszen a november 1. után belépő 122 fő neve mellett mindössze 69 kat. hold területet jegyeztek. Az egyes községek szintjén azonban ez a kép is jelentős eltéréseket mutatott: míg például Besenyszögön 24 belépő 45 kat. holdat vitt be, addig Tiszaföldváron öt fő egy-egy kat. holdat. A középparaszti rétegről úgy írtak, mint amelynek tagjai „nyugodtak", „zavartalanul dolgoznak", és azt tapasztalják, hogy

> „az utóbbi egy évben nem történtek vele szemben olyan túlkapások, mint azelőtt voltak. Kezdi berendezni gazdaságát, és úgy gondolja, hogy most már a paraszti gazdaság időtlen-időkig fennmarad. A paraszti gazdaság konzerválására törekszik. Az ellenforradalmat követő időben egyike volt a legbizalmatlanabb rétegnek. Görcsösen ragaszkodik földjéhez. Kitűnik ez abból is, hogy a föld adás-vétele újra engedélyezése folytán elenyészően kevés volt azon középparasztok száma, akik földet vásároltak. A 607 földadás-vételi ügylet közül mindössze 56 középparaszt vett földet, azt is igen kis mennyiségben. Ahogyan a helyzet konszolidálódott, bizalma megnőtt, s az utóbbi két hónapban egyre sűrűbben tallálkozunk az adás-vételek engedélyezésénél középparaszti vevőkkel. Kezdeti bizalmatlansága igen nagymértékben kezd feloldódni. Egyre kevesebbet halljuk az első időszakban agitációnk során ismert mondását: »Majd meglátjuk, hogy még mi lesz«. Nagy előszeretettel emlegetik a kormány rendelkezéseit és folytonosan ismétlik, hogy a termelőszövetkezetekbe a belépés önkéntes, nem lesz tagosítás, stb."

Az idézet azért is tanulságos, mert érzékelteti, hogy mennyire nagy jelentőséggel bír az időbeliség a múltbeli történések értelmezésében, hiszen a forradalom leverése utáni időszakhoz képest egy éven belül mind az állami döntéshozatali mechanizmusban, mind pedig az ahhoz folyton alkalmazkodó paraszti viselkedésmódban láthatjuk a változásokat. A nyugdíjazás kérdése a középparaszti családokat is igen foglalkoztatta, ahogy a tanácsi jelentésíró ezt kommentálta: „[a]z a véleményük róla, hogy igen okos dolog."[116] A későbbi, teljes kollektivizálás során ez még inkább döntő szempontnak bizonyult.

116 A Szolnoki Járási Tanács VB jelentése az egyénileg dolgozó parasztság helyzetéről, 1957. december 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

31. A párt vidéken

„Somogyjád községben az agitációs csoport azt tűzte ki célul, hogy a meglévő termelőszövetkezetbe 1–2 holdas parasztokat szervezzen be, mivel a termelőszövetkezet munkaerőhiánnyal küzd, ugyanakkor a kulákok és jómódú középparasztok több napszámost alkalmaznak. Ennek értelmében felhívták Kara János MSZMP-titkár figyelmét is arra, hogy miért a kulákhoz megy napszámra, helyesebb volna, ha belépne a termelőszövetkezetbe. Kara János ezt visszautasította, mondván: »nem bolond, a kuláknál szakmányban napi 100–200 Ft-ot is megkeres, esze ágában sincs belépni a termelőszövetkezetbe.« Hasonló véleményen volt Tarló István tanács VB-elnök is, így az agitációs brigád kedvét vesztette, és a szervezés teljesen leállt."[117]

1956 után a kortársi tapasztalatok meghatározó eleme volt a karhatalmi alakulatok jelenléte. (Lásd az 1. dokumentumot a függelékben.) A Baranya, Somogy és Tolna megyei pártvezetők szerint, az akkori – 1956. november 22-én – „belső" szempontból értelmezett helyzet a következőképpen festett. Baranyában abban látták a „nehézségeket", hogy nem volt elég pénzük (a „béralap nem elégséges ahhoz, hogy az újonnan felvetteket kifizessék, másrészt ruhával, stb. ellássák"). További problémaként említették meg, hogy a „karhatalom régi tagjainak 90%-a dolgozik, de gyakran felvetik, hogy most sokszor becstelen munkát végeznek, a nép gyűlöli őket. Ezen kívül féltik állásukat az újonnan behívottaktól." A karhatalmi részvétel ezek szerint sokak számára – a közutálat tudomásulvétele mellett – a megélhetést több értelemben jelentő „munkahely" volt. A baranyai pártvezetés még a határőrség – egy új korosztály behívásával történő – megerősítését is szükségesnek látta. Általában fontosnak vélték, hogy Kádár János nyilatkozzon a nyersanyagellátásról és a munkások bérének látványos megemeléséről, mert a 10 százalékos növekedést kevésnek tartották. Másutt is láthattuk, a kommunista párttagság egy része is „üldözöttnek" hihette magát, hiszen a megyei pártvezetők is

„[n]agyobb védelmet kérnek a párttagság számára. Előfordul, hogy kommunistákat minden indok nélkül elbocsátanak, és betöltetlen fizikai munkás státuszba sem hajlandók párttagokat felvenni. Mezőgazdasági szakemberként még az állami gazdaságokban is csak »zergetollasokat« látnak szívesen. Gyakran előfordul, hogy pl. szakembereket – csak azért, mert párttagok – elbocsátanak."[118]

Az idézetben írtakkal kapcsolatban joggal gondolhatjuk, hogy itt egy sajátos társadalmi védekezésről, talán ellenállásról is szó lehetett.[119]

117 Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ekről, 1958. október 20. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/5.1–4.

118 Jelentés a Baranya, Somogy és Tolna megyei helyzetről, 1956. november 22. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 244–245.

119 Egyébként a vezetői állások betöltését meghatározó, káderhatásköri országos listák elemzése azt mutatja, hogy az ott szereplők 18 százaléka végzett csak elemit, ezek 80 százaléka hat osztályt (Huszár L. 1999: 149).

1957 elején a lezáratlan forradalom, az újabb megrázkódtatások folytathatóságának lehetősége a párttagok körében is növelte a bizonytalanságot és bizalmatlanságot. A megtorlások átfogó jellegéről nincs szó a következő szövegben, ami leginkább a korabeli szituációk, szigetszerű tapasztalatok és a megtorlások légkörének érzékeltetése szempontjából tanulságos.

„A pártnap nem volt előkészítve. Az Intéző Bizottság tagjai szétutaztak a járásba családjaikhoz, illetve a községekbe. [...] A községben az elbeszélésekből kiderült, hogy az egész járásban a párttagok meg vannak félemlítve. Még egymás között sem beszélnek nyíltan, őszintén. Az ellenforradalom idején elkövetett bűntettekért vagy kilengésekért a járás területén senkit felelősségre nem vontak. A kommunistákat, a régi párttagokat lépten-nyomon még ma is fenyegetik közismert ellenforradalmárok. A párttagok viszont feljelentést nem mernek ellenük tenni, mivel fenyegetik őket márciusi felkeléssel. [...] A megfélemlítés mértékére jellemző, hogy a járási pártbizottság tanácstermében, ahol a beszélgetésük folyt, du. 5 óra után a sötétedéskor nem merték felgyújtani a villanyt, mondván: »az ellenforradalmárok meglátják, hogy kik ülnek itt a teremben, s márciusban velük számolnak le először«."

Az ilyen és ehhez hasonló szövegeket célszerű a diktatúra idejének kommunikációs gyakorlataként értelmezni, hiszen sohasem közömbös, hogy ki és kinek írja a jelentést. Egyszerre van ebben jelen a már jól megtanult pártnyelv és kategorizálás, és a társadalmi kapcsolatokat átható bizalmatlanság tapasztalata.[120]

A megyei és járási párttitkárok megbeszéléséről készített beszámolókban visszatérően fogalmazódott meg, hogy

„a Kádár-kormány többet adott a parasztságnak, mint a munkásosztálynak, a munkások általában parasztellenesek, és a jelenlegi jövedelemadó emelést, és az egyénileg gazdálkodók az árak növelésével lényegileg a munkásokra hárítják át."[121]

A „tsz-fejlesztés" legfőbb akadályát a tagosítások végrehajtásának korlátaiban jelölték meg, mert szerintük „önkéntes földcserékkel általában nem lehet megoldani a termelőszövetkezeti nagyüzemi táblák kialakítását".[122]

A tsz-ek világa több szempontból is alkalmas a színlelt szocializmus rendszerének reprezentatív bemutatására. Ha a politikai hatalmat birtokló kommunista

120 A Győr-Sopron, Fejér és Pest megyei, 1957 végén született jelentésekben is elismerik, hogy a falusi pártszervezetek gyengék vagy nem léteznek. Fejérben az 52 tszcs-ből 33-ban egyáltalán nem volt párttag, egyébként az össztagság 5 százaléka rendelkezett párttagkönyvvel. Pest megyében a tsz-ekben egyáltalán nem volt pártszervezet. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. 66–68; MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 1.ő.e. 293–298, 322–323.

121 Ezt a kijelentést a „Fejér megyei elvtársak és a Ganz Vagon- és Gépgyár párttitkára" fogalmazta meg. Jelentés a párttitkári tanfolyamról, 1958. február 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 53–57.

122 Jelentés a párttitkári tanfolyamról, 1958. február 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 53–57.

pártvezetés és az intézményesülés szempontjából nézzük az általános helyzetet, akkor az látszik, hogy a párttagságon keresztül mérhető jelenlét igen alacsony volt a falvakban.[123] 1957 tavaszán a 2.570 tsz-ből 970-ben (38%) volt pártszervezet, ami egyben azt jelentette, hogy a többi helyen a tsz-párttagok rendszerint a községi alapszervezethez tartoztak. A 122.296 tsz-tagból 18.178 fő (a tagság 14,8%-a) rendelkezett pártigazolvánnyal. Az agrárproletárok és az életmódban hozzájuk közel állók jelentős részének párthoz való alkalmazkodását maguk a jelentéskészítők is karakterisztikusnak tartották: „[j]ellemző a tsz-tagság összetétele pl. Bács megyében: 1.454 párttagból 797 agrárproletár, 499 földhözjuttatott, 64 középparaszt, 43 munkás, 26 kisparaszt, 7 értelmiségi és 18 egyéb."[124] Az alacsonyabb vagyoni helyzet és a kisebb presztízs ekkor jelentős mértékben együtt állt – az előbbi hiányokat a hivatalos értékrendben kompenzáló – párttagsággal. Érzékelhető a párttagsági igazolvány remélt státusnövelő hatásának tendenciája.

Az 1956 utáni hivatalos nyelv standardizált szófordulatai erőteljesen megjelentek a pártszervezetekről szóló beszámolókban. A társadalmat párttagokra és pártonkívüliekre felosztó beállításban kialakult a pártot ugródeszkaként használó tagság képe, akik kapcsán a visszatérő megfogalmazás – „világosan látja" – valójában azt jelentette, hogy ők belátták a helyzet tudomásulvételének, a kisebb-nagyobb mértékű behódolásnak a szükségességét. A tagságot sokan a túlélésként meghatározott érvényesülés célravezető útjának tarthatták: „[m]egállapították, hogy a párttagság többsége ma már világosan látja, hogy hazánkban ellenforradalom volt." Az ezen az állásponton lévőkkel állították szembe a pártonkívülieket és a vidékieket: „[a]zonban a pártonkívüliek között ez még nem világos. Vidéken több helyen tapasztalható az a nézet, hogy lehet, hogy Budapesten ellenforradalom volt, de náluk ez nem állt fenn. Az ellenforradalmat csak a vérengzésben és a kommunisták gyilkolásában látják."[125]

Utóbbi kortársi értelmezésre érdemes külön is figyelnünk, mert itt is nyomon követhető egy-egy pártdoktrína szerint használt kifejezés jelentéstartalmának bővítése, átértelmezése. 1956 a pártot választók számára is történelmi dráma volt, de a forradalom emlékeit elfojtották emlékezetükben, az a tabuk zónájába süllyedt. Mindez ugyanakkor eleve kódolta az új kommunista párttagság egyik belső konfliktusát. A pártjelentés felidézésével csak érzékeltethető, ám nem számszerűsíthető

123 A pszeudójelleg korábban is meghatározó volt, erre szemléletes példa Gerő Ernő egyik megnyilatkozása: „megdöbbenéssel vettem észre, hogy pártunknak összesen 110.000 dolgozó paraszt tagja van (s ezek jelentékeny része tszcs-ben) szemben a Kovács elvtárs által megadott 250–300.000-es számmal. Akkor mindjárt írásban hívtam fel erre a jelenségre Rákosi elvtárs figyelmét azzal, hogy ezt a kérdést haladéktalanul meg kell vizsgálnunk és megfelelő intézkedéseket kell tennünk." Gerő Ernő „bizalmas" levele Donáth Ferencnek, 1950. április 26. MOL, M-KS-276.f. 93.cs. 630. dosszié, „Rákosi és Gerő elvtárs anyaga I." 44.

124 A MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról. 1957. május 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 84.ő.e.

125 Tájékoztató a budapesti és a megyei agitációs és propaganda osztályok értekezletéről és a pártnapokról. 1957. június 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 102.ő.e.

azok köre, akik már az MSZMP megalakulásától kezdve különböző céllal és eszközhasználattal képzelték el a „normalizálást". A korábbi nyelvezet szerint is „baloldali szektásnak" minősült az a párttag, aki a szokásos sztálinista értékrendnek megfelelően minősítette 1956-ot. Az előbbiektől lényegében alig különbözően, mások körében inkább a hódító és töretlenül „harcos" bolsevik attitűd volt a jellemző, amit ismét sablonos módon „befelé fordulásnak", „elbizakodottságnak" neveztek. A jelentés szerint ezek a kategorizálások a következő tartalommal bírtak:

„A megyék többségében egyértelmű vélemény volt, hogy a kommunisták nem igyekeznek foglalkozni a pártonkívüli dolgozókkal, sőt, sok helyen reakciósnak tekintik őket, elhatárolják magukat tőlük. Igen sok helyen tapasztalható olyan törekvés, hogy funkciót csak párttag tölthet be, aki pártonkívüli, az megbízhatatlan. Különösen megbízhatatlannak tartják a volt MDP-tagokat. A problémák megoldását csak az adminisztratív eszközök alkalmazásában látják. Mindenkit, akinek az ellenforradalomban helytelen vagy rossz megnyilvánulása volt, be akarnák csukatni, mindenkivel szemben a legerősebb ítéletet követelik. Ugyanakkor azonban nem tesznek semmit annak érdekében, hogy a pártonkívülieket meggyőzzék."[126]

Bizalmatlanság a pártonkívüliekkel, a volt MDP-tagokkal szemben, kirekesztő, adminisztratív eszköztár a mindennapokban, bebörtönzési szándék és bosszúvágy: mindezek visszatérő elemek voltak a nómenklatúra világában. Az agresszívan osztályharcos, bolsevik-sztálinista mentalitás megnyilvánulásai is gyakran előfordultak, mint például az egyik edelényi járásbeli pártgyűlésen: „[h]a Rákosi itthon van, nincs forradalom." Ugyanígy hibának tartották az 1953-as programot, majd pedig a középparasztság „rehabilitálását". Sokak számára még mindig Rajk László volt az egyik fő ellenség: „[t]isztázza a Központi Bizottság, hogy Rajkot elvtársnak kell-e mondani, mert neki Rajk nem elvtárs. Amikor a jelenlévő előadó elmondta, hogy a központ már tisztázta, s utalt Münnich elvtárs beszédére, az illető elvtárs kijelentette, hogy őt nem érdekli Münnich véleménye."[127]

A fizikai erőszak, mint gyakran használt megfélemlítési eszköz, magától értetődő volt sok párttag számára. Szintén az Edelényi járáshoz tartozó egyik

„községi párttitkár nagyon helyeslően nyilatkozott arról, hogy a községben jegyzőkönyv nélkül gumibottal »jegyzőkönyvezték« az embereket. Kérte, hogy ezt máskor is tegyék meg, mert azóta sokat javult a községben a hangulat. Voltak helyesebb felszólalások, de azokat így kezdték lehurrogni. Az egyik felszólaló a túlkapásokkal kapcsolatban elmondotta: ő abban látja a hibát, hogy a rendőrség minden eléje kerülő embert

126 Tájékoztató a budapesti és a megyei agitációs és propaganda osztályok értekezletéről és a pártnapokról. 1957. június 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 102.ő.e.

127 Tájékoztató a budapesti és a megyei agitációs és propaganda osztályok értekezletéről és a pártnapokról. 1957. június 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 102.ő.e.

ellenségének néz. Egy másik felszólaló arról beszélt, hogy náluk, ha valaki bírálni meri Rákosit vagy Gerőt, akkor azt mondják, hogy biztosan köze van Nagy Imréhez."[128] (Lásd a 2. dokumentumot a függelékben.)

Az egyediségen messze túlmutatóan, nem csupán Borsodban,

> „hanem Budapesten és az ország minden területén tapasztalhatók a különböző »baloldali« szektáns megnyilvánulások. A móri járásban 27 pedagógust »talpaltak« meg, ezután a járási pártbizottság a járási rendőrkapitányt bízta meg a pedagógusokkal való foglalkozással." A proletárdiktatúra szószólói jelen voltak ezeken a gyűléseken, akik leginkább azt képviselték, hogy „amíg a vezetők 6 elemis emberek voltak, addig nem is volt nagy hiba, hanem amikor az okosok jöttek, akkor lett elrontva minden."[129]

Az MDP-tagok jelentős része nem lépett be az MSZMP-be, Hajdú megyében például a 32.000 tagból 6.000 fő. A paraszti rétegek különösen távol tartották magukat a párttagságtól. 1957 februárjában a somogyi pártszervezetekről azt írták, hogy „politikai tevékenységük úgyszólván semmi". Ennek elsődleges okát abban nevezték meg, hogy a „legtöbb esetben meg vannak félemlítve, különösen ott, ahol a tsz újjáalakítását szorgalmazzák."[130]

A Bács-Kiskun megyei pártbizottságon tekintély nélkülinek nevezték a pártot, eszerint tagjainak „kisebbségi érzésük" volt, „székházukra még a párt nevét sem írták ki". Ez társadalmi értelemben azt jelentette, hogy saját tapasztalatuk szerint is a párt „elszigetelődik a paraszti lakosságtól". Volt MDP-tagok véleményét idézve, azt mondták, hogy félnek a régi módszerek visszatérésétől, ezért inkább nem akartak „politizálni". „Többen azt is megkérdezik, hogy van-e zsidó a felső vezetésben, mert véleményük szerint míg zsidó lesz ott, addig nem lesz jó." Egyikük, aki az MSZMP-be is átlépett, azt firtatta, hogy „most vajon meg lehet-e mondani az igazat, mert ő régebben, mint vezetőember igaz jelentést küldött egyszer a felsőbb szerveknek és emiatt majdnem bajba került. Ettől kezdve – mint mondja – sohasem írta

128 Tájékoztató a budapesti és a megyei agitációs és propaganda osztályok értekezletéről és a pártnapokról. 1957. június 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 102.ő.e.

129 Tájékoztató a budapesti és a megyei agitációs és propaganda osztályok értekezletéről és a pártnapokról. 1957. június 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 102.ő.e.

130 Az MSZMP Falusi Osztálya feljegyzése Somogy megyéről, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e. A Nyírbátori járásban a következőképpen indokolták a párttagságot: „232 párttagból az MSZMP-be 108 fő kérte az átigazolást, főleg kisparasztok, agrárproletárok. [...] Az egyéni dolgozó parasztság több alapvető kérdésben egyetért a párttal, kormánnyal (földosztás, munkás-paraszt hatalom, ipar, kultúra fejlesztésével, a mezőgazdasági termelés fellendítésével, stb.), azonban a pártba való belépéstől tartózkodik. A tartózkodásnak okai: a vallásosság, a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban elkövetett hibák (tagosítás, tsz-adósság, termelési biztonság zavarása, stb.). Mindezek ellenére az októberi ellenforradalmat a dolgozó parasztság nagy többsége nem támogatta." Jelentések a tsz-ekről, 1957. május 19. SZSZBML, XXXV. 41. 8.f. IX.cs. 1.ő.e.

meg az igazat."[131] A lengyel példára is hivatkozva, általános véleményként számoltak be arról, hogy az MSZMP mellett kisgazda- és parasztpárt is legyen, volt, aki azt javasolta, hogy „az MSZMP nevében ott legyen az a megjelölés is, hogy nemcsak a munkások, hanem a parasztok pártja is."[132]

A bácsbokodi párt- és tanácsi vezetők 1957 elején azt is elmondták, hogy „nem tudják, mi most a hivatalos álláspont az osztályharcot illetően." A régi módszereket azért sem helyeselték, mert sok olyan személyt is kuláklistára „kellett rakniuk, akiket nem tartottak kuláknak." A helyiek furcsállották, hogy a

> „városokban miért nem folyt osztályharc, hiszen a földjüktől megfosztott kulákok rendszerint városba mentek, és sok esetben úgy jöttek a faluba látogatóba, mint kiváló sztahanovisták, vagy mint állásban lévő vezetőemberek, és a község vezetőinek szeme közé nevettek. Széltében-hosszában beszélik például azt az esetet, hogy a 170 holdas Angeli Ferencné, mikor a községből Pestre került, Hegedűs András volt miniszterelnöknek lett a szakácsnője. Több kiküldöttnek ezt elmondták, aki fel is jegyezte, de utána nem történt semmi."

Középparaszti véleményekre hivatkozva, többen azt is jónak tartották volna, hogy „ezután ne legyen kulák elnevezés". Ugyanitt egy kisebb birtokkal (4,5 kat. hold) rendelkező gazda még azt is hozzátette, hogy semmilyen megbélyegzés ne legyen, csak azt büntessék meg, aki az állam törvényei ellen vét. Bácsbokodon a pártvezetők az értelmiségieket rendszerellenesnek tartották. Több tanító azt is megfogalmazta, hogy ezután nem lesznek hajlandók a vetésterület felmérésében, a begyűjtési akcióban és más agitációban való részvételre.[133]

A kollektivizálásban mintának tekintett Győr-Sopron megyében egy évvel később, 1958 nyarán a következőképpen foglalták össze az MSZMP helyzetét:

> „Megyénk községeiben 176 falusi, 58 tsz, 34 vegyes pártszervezet működik. A mezőgazdaság területén működő pártszervezetekhez tartozó kommunisták száma 3.720, ebből mezőgazdasági munkás 547 fő, tsz-tag 669, egyéni paraszt 686, a többi túlnyomórészt alkalmazottakból tevődik ki, a falusi értelmiség száma egészen jelentéktelen. Ezek a számok is tükrözik, hogy falun nem kielégítő a helyzet, magas az alkalmazottak aránya és nagyon kevés az egyénileg dolgozó paraszt."

A negatív megyei önképet egyes járások helyzete tovább rontotta. Így például a Csornai és a Soproni járásban különösen gyengének vélték a párt jelenlétét,

131 Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

132 Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

133 Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának hangulatjelentése Bácsbokodról, 1957. február 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1957. 17.ő.e.

előbbiben 76, utóbbiban 85 egyéni gazda volt párttag. A jelentésíró szerint a gazdákat az is tartózkodóvá tette a párttagságtól, hogy „attól tartanak, ha belépnek a pártba, be kell lépniük a tsz-be is." A kommunista párt rossz hírét növelte egyes vezetők diktatórikus viselkedése is.[134] A párttagság tehát több tekintetben is kisebbséget jelentett a magyar falvakban. 1959 őszén a tsz-tagoknak még mindig csak 12 százaléka volt párttag, amit a következőképp kommentáltak a pártközpontban: „falusi pártszervezeteink gyengék, a nők és a parasztok között nem tudtak eddig [...] politikai nevelőmunkát végezni".[135]

De milyen szociológiai jellemzők mentén ragadható meg azok közössége, akik számára a párttagság egyúttal karriert is jelentett? Az 1959. július 1-i állapot szerint az ún. függetlenített pártfunkcionáriusok (a KB, a megyei pártbizottságok, és például az újságok szerkesztőségi tagjai) számszerű megoszlása a következő volt.[136]

34. táblázat. Függetlenített párfunkcionáriusok száma 1957-ben és 1959-ben

A státus jellege	*1957*	*1959*
Engedélyezett státus	3.028	3.693
Betöltött	2.703	3.480
Betöltetlen	325	213

Az MDP hasonló beosztású apparátusához képest (6.288 fő) az MSZMP-ben kb. 40 százalékkal kevesebb személyt alkalmaztak ilyen poszton. A káderek világa alapvetően férfitársaság volt, a nők aránya csak 16 százalékot ért el. Az átlagéletkor[137] 35 év volt, de ennél is fiatalabb nemzedékhez tartozott a megyei pártbizottságok gárdája, ahol a 30 éves vagy azon aluliak alkották a többséget (529 fő). Egy ereje teljében lévő csoportot kell magunk elé képzelni, amelynek tagjai a háború viszontagságait felserdült ifjúként élték át, és a kommunista program gyakorlatias jövőképe és a pártkarrier konkrét lehetőségeket, előnyöket kínált számukra. Különösen azoknak, akik elsősorban csak a kapcsolataikra és pártlojalitásuk kinyilvánítására támaszkodhattak, mivel megfelelő végzettség híján – a hadsereget leszámítva – más mobilitási pályák nemigen jöhettek számukra számításba.[138] A statisztikai kategóriák

134 Megyei PB-ülés jegyzőkönyve, 1958. június 6. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1958. 8.ő.e.

135 PTO-tájékoztató a párttagságról, 1959. szeptember 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 553.ő.e; Az MSZMP tagsági összetételének évtizedekkel későbbi, kevésbé „munkásjellegére" lásd Gazsó 1996.

136 Az adatok pontosítása, például a vállalati körre kiterjesztve, további kutatást igényel.

137 A fiatal nemzedékek megoszlása: 30 éves vagy 30 év alatti: 629 fő (18%); 31–35 éves: 1.183 fő (33,5%); 36–40 éves: 965 fő, (27,5%).

138 Sokféle életutat illusztrál a következő leírás. Az apjától 28 kat. holdat öröklő férfi 1950-ben maradék birtokát „felajánlotta az államnak" és utána állatforgalmi telepvezető lett. Politikai jellegű tevékenységéről ezt írták: „1945-től a Kisgazdapártnak volt tagja. Aktív tevékenységet folytatott a párt megszűnéséig, vezetőségi tag volt, és tagja volt a Nemzeti Bizottságnak is. Már ebben az időszakban is együttműködött a párttal. 1956-ban az ellenforradalom idején tagja lett a városi »forradalmi nemzeti bizottság«-nak. A kapcsolatot az ellenforradalom alatt is tartotta, és a tanács

szerint a káderek 74,3 százaléka (2.587) munkás, 14,8 százalékuk (517) parasztszármazású volt. Iskolai végzettségükről a következőket tudjuk: nyolc általános iskolai vagy annál kevesebb osztályt végzett 696 fő, érettségizett 531. A pártvélemény erről így hangzott: „[a]z apparátus iskolai végzettsége nem kielégítő. Igen magas azoknak a száma, akik 8 elemit, illetve annál kevesebbet végeztek. Pl. a Megyei PB apparátusok munkatársainak 66%-a (1.705 fő), a budapesti apparátus 61%-a (374 fő)." Területi szempontból külön is kitértek az 1945 előtti időszakban párttaggá váltak kapcsán arra, hogy a párt az ipari körzetnek számító Borsodban rendelkezett a legtekintélyesebb múlttal. Borsod után, ahol 105 tagot számlált a második világháború előtt a kommunista párt, a legtöbb régi párttag a következő megyékben volt: Békés (87), Baranya (70). A legkevesebb Vasban (20), Zalában (24) és Fejérben (29).[139]

A 1940-es években elindított, majd az 1950-es években kiteljesedett „osztályharc" enyhített formában, de tovább folytatódott. Az 1960-as évek történeti forrásaiban, így a fentebb önálló fejezetben is bemutatott balotaszállási dokumentációban is gyakori utalások olvashatók az egykor kuláknak nyilvánítottakról, akiket ekkor is könnyedén kiáltottak ki bűnbaknak, ha termelési problémák jelentkeztek. 1961 novemberében az egyik tanácsi VB-tag erről így nyilatkozott: „a halasi MÉK-nél a főagronómus kulákszármazású, a múltban 300 kh földje volt, de a többi vállalatok is tele vannak nem oda való egyénekkel. Talán szándékosan teszik azt, hogy a Tsz-nek az áruját leminősítve veszik át az ilyen személyek."[140]

A helyi párt súlya és befolyása a döntéshozatali mechanizmusokra jelentősen megváltozott az 1950-es évek elejéhez képest, bár a taglétszám növelésének igénye ekkor is napirenden volt. A tagtoborzás ismert módszereit továbbra is alkalmazták. A balotaszállási erdészeti alapszervezet alakuló gyűlésén például azt szabták meg fő feladatként, hogy „a dolgozókat munkahelyeiken is meg kell látogatni, de az erdészet vezetői nélkül. Ott ígérni semmit nem javasol, általában véve, csak panaszfelvevőnek kell lenni. De a panaszokat ki kell vizsgálni, és ha valakit terhel felelősség, azokat felelősségre kell vonni, lehet az bárki."[141] Azaz itt lényegében nem valamiféle

vezetőivel, több esetben értékes tájékoztatást adott a nemzeti bizottság ténykedéséről, terveiről. Az ellenforradalom után – ténykedését figyelembe véve – másfél kat. hold földet visszakapott megművelésre. Ezen túl saját elhatározás alapján több esetben segítséget nyújtott a váci »Kossuth« tsz-nek szaktanácsaival." Az MSZMP Pest Megyei Bizottságának VB-ülése, 1960. február 22. PML, XXVIII. 750. 1.f. 3.fcs. 99.ő.e. Melléklet.
A különböző jelentésekben érintették a karrierek „ugródeszkáinak" és „foltjainak" kérdéseit is. Egy 1916-ban született férfi, vagyontalan, erdészeti dolgozóról írták (1945 előtt nyilas párttag, jutasi tiszthelyettesi iskolát végzett őrmester): „Állítólag ittas állapotban olyan kijelentést tett, hogy ő már a múltban tudta, hogy csak az létezik, aki párttag, és ezért lett most is az." Jelentés a rendőrségi nyilvántartásban szereplő párttagokról, 1960. november 12. PML, XXVIII. 750. Szobi JB, 11.f. 1960. 38.ő.e. 222–223.

139 PTO-tájékoztató a függetlenített pártfunkcionáriusokról, 1959. szeptember 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 554.ő.e.

140 Balotaszállás Községi Tanács VB-jegyzőkönyve, 1961. november 9. BKMÖL, XXIII. 389.

141 Balotaszállás Községi Tanács VB-ir., 1959. január 23. BKMÖL, XXIII. 389. 686.d. 06–12–5–19.

pártszerű működésről volt szó, sokkal inkább hatósági szerepvállalásról. A kiszemelt párttagok szempontjából az érvényesüléshez, vagy egyesek individuális akaratának érvényesítéséhez a pártszervezet rendszerint csak ugródeszkát jelentett.

A párt ezen, „mindenható" szerepe a magánügyekben is megmutatkozott. A magánügy persze nagyon viszonylagossá vált 1948, de 1956 után is. Jellemző az a balotaszállási példa 1959-ből, amikor az egyik pedagógus házasságon kívüli párkapcsolataival foglalkozott a helyi, a járási és a megyei párt- és állami vezetés.[142]

Láttuk, hogy a községekben az „egypártrendszer" – amennyiben a taglétszámot tesszük meg a beágyazottság mércéjének – igen gyenge alapokon nyugodott. Ezzel kapcsolatban Balotaszálláson 1959-ben így emlékeztek vissza az 1956 utáni időszakra:

„[a]z ellenforradalomkor megcsappant párttagságunk létszáma. Voltak párttagjaink, akik megrendültek az ellenforradalom hatására és nem mertek szilárdan kiállni a párt ügyei mellett. Ezek az elvtársak nem igazoltatták át magukat. [...] A megalakuláskor községünkben is 6 taggal kezdtük meg a községi alapszervezetet".

Három évvel később hat alapszervezet létezett, a mintegy 3.400 fős lakossághoz képest azonban továbbra is alacsony taglétszámmal (69 tag és 5 tagjelölt). A belépettek motivációit nem ismerjük, de a tsz-szervezés láthatóan további bizonytalanságot, a kommunista párttal szembeni visszahúzódást eredményezett,

„különösen akkor, amikor a tavasszal hozzáfogtunk községünkben a mezőgazdaság átszervezéséhez. Mert még községünkben is vannak olyan elvtársak, akik húzódoznak a TSZ fejlesztésétől, vagyis az odavaló belépéstől. Az egyénileg dolgozó kommunistáink sem értenek egyet a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, nehezen akarják megérteni a párt és a kormány határozatait."

A tsz melletti agitáció itt is az országosan érvényesnek tekintett forgatókönyv szerint zajlott: egyéni és csoportos agitáció, megfélemlítés, fizikai erőszak alkalmazása jellemezték az 1958 és 1961 közötti időszakot. A tsz-szervezés valójában a mintegy 70 főnyi kommunista aktivista dűlők szerinti mozgósítását jelentette.[143]

142 Balotaszállás Községi Tanács VB-ir., 1959. június 5. BKMÖL, XXIII. 389. 686.d. 028. Hogy az ekkori helyi párttagság jelentős része mennyire ambivalensen viselkedett, azt illusztrálja Gy. Rozália esete is, aki 1945 óta volt tagja a pártnak, de családjával együtt kizárták a Petőfi tsz-ből: „Amikor eljött a Tsz-ből, nem jelentkezett át egyik pártalapszervezethez sem, több mint egy évig lógott, [...] új párttagsági könyvét nem volt hajlandó átvenni". A pártbizottság előtt helyzetét az is nehezítette, hogy „vadházasságban" élt. Balotaszállás Községi Tanács VB-ir., 1954. június 26. BKMÖL, XXIII. 389. 176.d. 47.f. 2. 21.ő.e. 16–K–4–15.

143 „Kimutatás a balotaszállási Pártaktívákról". 1958. szeptember 19. Itt szerepel a 45 körzetfelelős neve, a kisgyűlések helye (általában tsz, iskola, tanya) és az időpontok. BKMÖL, XXXIII. 5. 685.d. 9.f. 1. dosszié, 06–12–5–145.

Az erőkoncentráció ellenére ekkor még kudarcot vallott a pártállami akarat, hiszen 1959 októberében még mindig 900 egyéni termelőről beszéltek, akiket nem tudtak a tsz-be bekényszeríteni. A kortársi, hivatalos beszámoló alapján érzékelni lehet az ellenszegülőkre, még inkább a kritikai véleményt megfogalmazókra váró következményeket: „[t]ermészetesen olyan személyekkel, akik a TSZ fejlesztése ellen agitálnak, vagy korcsmai kifejezéseket használnak, a törvény a legszigorúbban jár el. Különben is a bíróság a TSZ ellen agitálókkal szemben soron kívül jár el, és megkapják méltó büntetésüket."[144]

A forradalom leverése és a megtorlások lefolytatása közben az MSZMP vezetése az egyik legfontosabb feladatát abban látta, hogy újjászervezze a párt alapszerveit, amelyek a tanácsi és egyéb intézményes struktúrákkal összefonódva korábban is biztosították az állandó ellenőrzést. Kérdés, hogy milyen módon és mennyire tudták ezt a célkitűzést a községekben megvalósítani? Ismét érdemes a balotaszállási helyzetképet járási összehasonlításban is értékelni. A korabeli pártdokumentumok a ma már sokszor pótolhatatlan interjúkat helyettesíthetik, és további látleleteket nyújtanak, egyúttal a párt önképének ábrázolására is alkalmasak. Most azonban elsősorban az az érdekes, hogy a propagandisztikus megnyilatkozásokkal szemben, számszerűen mekkora erőt képviselt a kommunista párt, strukturálisan miképpen jellemezhető a kommunista párt összetétele. A Kiskunhalasi járásban is 1957 tavaszán alakultak meg az MSZMP-alapszervek, a falvakban először a tsz-ekben és a gépállomásokon. A 44 alapszervezet 709 tagot és 40 tagjelöltet számlált, számarányait tekintve tehát valódi törpe minoritásról volt szó. Befolyásukat persze nem ennek köszönhették, hanem a szovjetizált apparátusoknak, s mindenekelőtt a szovjet és magyar fegyveres erők jelenlétének. A párttagok többsége az alkalmazottak közül került ki, majd arányukat tekintve utána következtek a „dolgozó parasztok", vagyis a tsz-tagok, majd pedig a diplomások.[145] Erre a jellegzetes szerveződési tendenciára és tagsági megoszlásra – tehát arra a nyilvánvaló ellentmondásra, hogy a „munkás-paraszt államban" többségben vannak a közvetlenül nem fizikai munkával foglalkozók – a járási pártvezetés így reagált:

„[a]z alkalmazottak magas létszámát a VB idejében észrevette és hozott határozatot a felvétel korlátozására, de ezzel egyidejűleg felhívtuk az alapszervek figyelmét a termelő munkában résztvevőkkel való foglalkozásra, és ezek pártba való felvételének szorgalmazására."

Mindez persze csak inkább a kötelező, a felsőbb pártirányítás elvárásainak megfelelő megfogalmazás volt. Valójában ekkor még a Kiskunhalasi járásban sem

144 287. sz. PTO-jelentés, 1959. október 2. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 686.d. 113.

145 Ha a tsz-ek helye szempontjából nézzük, akkor egy kivételével mindenütt megalakult a pártszervezet. 1960 májusában a járási tsz-tagok 6,6 százaléka (320 fő és 20 tagjelölt) volt párttag. A KISZ-tagok száma több volt (410), de ők a 27 helyből csak 19 helyen tudtak szervezetet alakítani. 340. sz. PTO-jelentés, 1960. május 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 665.d. 6. dosszié.

tudtak alapvetően változtatni az agrárnépesség pártbeli alulreprezentáltságán. Saját felmérésük szerint a tsz-tagoknak csak 15 százaléka volt párttag, ami több mint kétszeres csökkenést jelentett az 1956 előtti állapothoz képest. Az állami gazdasági dolgozók közül még kevesebb (7%) párttag került ki, amit így kommentáltak:

„Ezekből a számadatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a falusi pártvezetés nem támaszkodik megfelelően a szocializmus építésének falun élő bázisára, a szövetkezeti parasztságra, a mezőgazdasági munkásokra, agrárproletárokra. Mert pl. a jánoshalmi községi alapszervezet 104 tagjából 5, Borota 27 tagjából 1, Tompa 53 tagjából 4, Kunfehértó 20 tagjából 1, Zsana 10 tagjából 1 egyénileg dolgozó párttag van. Igen kevés felvételi javaslat érkezik a tsz-ek és gépállomások dolgozói közül. 1958-ban eddig mindössze 8 tsz-tagot, 5 állami gazdasági dolgozót vettünk fel tagjelöltnek, a gépállomásokról egyet sem."[146]

A pártvezetés a megoldást az „új munkastílus" megteremtésében határozta meg, az ugyanakkor, hogy ez alatt valójában mit értettek, rendszerint nem derült ki. Feltételezhetően ez csak a szokásos, apparátusban elsajátított szóhasználat, frázis volt, aminek tartalma ritkán tisztázódott. Gyakorlati célként a következőket jelölték meg:

„közvetlen kapcsolatot teremteni a tömegekkel, állandóan köztük lenni és magyarázni a párt politikáját, kemény intézkedéseit, határozatait, és ezek végrehajtása érdekében mozgósítani őket. Nemcsak a párttagokkal, hanem a pártonkívüli tömegekkel a szocializmusért, de hogy úgy legyen, ahhoz meg kell nyerni a tömegeket, és egy emberként felsorakoztatni őket a párt és a kormány mögé. Ha ezt elértük, akkor ki lesz alakulva az új munkastílus."

Valójában nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a pártbeli káderek általában alkalmatlanok voltak a kijelölt szerepre. Az alkalmasság legfontosabb fokmérője a feltétlen pártlojalitás, a „politikai megbízhatóság" volt. A hivatalos megítélésben ez majdnem minden más hiányosságot pótolt. A pártvezetés ennek ellenére részben belátta, hogy a Rákosi-diktatúra helyi sztálinista reprezentánsainak arculatán változtatni kell. Az egyes személyek kapcsán – a néhány hónapos pártiskolai részvételen túl – egyre többet foglalkoztak a hagyományos iskolázottsági mutatókkal. Mindez persze csak lassú változtatást, s inkább kiöregedést, mintsem a közvetlen személycsere által kiváltott módosulást ígért a párton kívüli nyilvánosságnak. A járási 44 alapszervezeti titkár több mint fele csak néhány osztályos (két-hat) végzettséggel rendelkezett, s mindössze néhány fő végezte el az általános iskola 7–8. osztályát, vagy fejezte be a közép- vagy felsőfokú iskolát. Kezdetben mindannyian a munkájuk mellett végezték helyi pártvezetői teendőiket, azaz ekkor még nem épült ki a függetlenített párttitkári struktúra. A pártvezetés a következőképpen nevezte meg

146 340. sz. PTO-jelentés, 1960. május 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 665.d. 6. dosszié.

a saját szemszögéből fontos okokat és következményeket: „[e]zek a tények mindazt maguk után vonták, hogy nincs megfelelő és önálló munka. Ez még a régi káros nevelés maradványa, amit a leggyorsabb időn belül fel kell számolni." Ezzel persze ellentétben állt egy másik megfogalmazásuk, ami más összetevőkre, az érdekeltségi viszonyokra is rávilágít: „[v]ajon van-e erkölcsi alapja annak a funkcionáriusnak agitálni pl. a tsz-szervezés mellett, aki maga is kivette a földjét a tsz-ből, vagy 6–8 kh földet bérelt állami tartalékból? Úgy hiszem, nincs! Ezekre az emberekre mondják jogosan, hogy vizet prédikál és bort iszik."[147] Mint korábban is láthattuk, az idézett példa egyáltalán nem volt egyedi. Különösképpen az 1956 utáni néhány évben, mielőtt még megindult volna az erőszakos kollektivizálás, a párttagság önmagában nem feltétlen jelentette a tsz melletti egyértelmű kiállást.

A pártbizottsági üléseken rendszeresen társadalomkritikát fogalmaztak meg, aminek alapja érthetően a marxista-leninista ideológia volt. Aki ezen alkalmakon hivatalosan felszólalt, az igyekezett megfelelni szerepének – és feljebbvalóinak. Ezek a szövegek nyilvánvaló módon visszaadják azokat a kliséket, sematikus magyarázatokat, amely nyelvezetet ki-ki különböző időben és helyeken sajátított el. Rendszerint a pártiskolákban. A pártállam hivatalos nyelve önmagában is az „osztályharcos" alapú gondolkodási horizont igen alacsony szintjét tükrözte. Az 1950–1960-as évek következő illusztratív példái a kiskunhalasi pártbizottság ülésén hangzottak el 1959 májusában, de ugyanezek a problémák, klisék, érvek köszönnek vissza más helyszíneken is. Mint a falusi kollektivizálási kampányok jellegzetes példái, jellemzik az apparátusbeliek mentalitását, ugyanakkor az állandó elégedetlenkedésükkel, kritikájukkal és ellenségképeikkel akaratlanul is rávilágítanak a kommunista társadalomátalakító program helyenkénti sikertelenségére és következményére. Rejtett szembefordulásokról, a korábbi szokások automatikus továbbéléséről, a szocializációs minták átörökítéséről van itt szó. A választott idézetekben lényegében egy „osztályellenség", az egyház, még inkább a vallásosság kerül terítékre.[148] Az érvelésben mindig igyekeztek felelősöket találni: a pedagógusok most is a párt által kiszemelt csoportként jelennek meg, itt éppen a bűnbak szerepében.

„Kovács G.: vannak párttagok, akik dacára annak, hogy párttagok, gyermekeik áldozni és bérmálkozni járnak a templomba. [...]

147 340. sz. PTO-jelentés, 1960. május 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 665.d. 6. dosszié.

148 A párhuzamos történések illusztrálása céljából, egy másik, Békés megyei megállapítást érdemes idézni, ami a kortársi miliőt alapvetően jellemezte. A párttagok körében is igen elterjedtnek számított ez a megállapítás: „jó ez a szocializmus, csak meg kell keresztelni". Az ellenségképekre példa: „Békés megyében a nyilvántartásba vett ellenséges személyek száma: 4.129 fő, akiknek befolyása ennél lényegesen nagyobb. A különböző ellenséges kategóriák közül a legnagyobb befolyásuk a kulákoknak van, különböző körülmények folytán. Az ellenséges antimarxista nézetek között legnagyobb befolyással a vallásos világnézet bír, elsősorban az általános iskolai tanulók, valamint az idősek s a nők körében." Jelentés a falusi osztályharc néhány tapasztalatáról Békés megyében, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 87–99.

Schama Ferenc: nagyon helytelen körülmény az, hogy az úttörők piros nyakkendővel a templomba járnak. Véleménye szerint ezért a pedagógusok a felelősek, és elsősorban is az ő hibájuk ez. Javasolja, hogy a pedagógusokat vonják felelősségre. [...]
Gál Mihály: Több helyen megtörténik, hogy templomba jár a pedagógus. E téren komolyabban felelősségre kellene vonni őket. [...]
Botka József: utólag jutott tudomásomra, hogy olyan ember jött hozzánk dolgozni, aki valamikor a papnak harangozott, vagy egyházi adószedő volt."[149]

A Kiskunhalasi járás vezető kommunistái lényegében tisztában lehettek utópikus társadalomátalakító programjuk nehézségeivel, hiszen az 1950-es évek pártos panaszaira emlékeztető megfogalmazásokra bukkanhatunk az 1960-as években is. Tapasztalataik, helyismeretük alapján nagyjából sejtették azt, amit a történetkutatói, demográfiai elemzés is igazolt, miszerint a falvak népességének öregedése, a párt politikája nyomában fellépő elvándorlás, majd a munkaerőhiány önmagában is teljesíthetetlenné tette a tsz-szervezést. A meglévő tsz-ek tagságának életkora ezen vélemény szerint 50 év felett volt. Igaz, hogy ellenszerként ők erre hivatalosan a „tsz-tagság nevelését" javasolták. Horváth István járási párttitkár ugyanezt a problémát és a nevelés hiányát vélte felfedezni a káderpolitikában. Mindamellett a párton belüli korrupcióról és egyéb kérdésekről is beszélt:

„Vannak hajlamok az adminisztratív intézkedések felé való eltérésre. Baráti körök kialakítására. Nem lehet elzárkózni a tömegtől, de a tömeg uszályába sem lehet kerülni, és főleg nem lehet az, hogy idegen elemekkel baráti viszonyt kialakítsanak. A baráti körök kialakítása egyik-másik helyen helytelen irányba terelődik. Sok az italbarátság, s a női kapcsolatok kialakítása is egyre fokozódik. Kíméletlen harcot kell folytatni minden ilyen megnyilvánulás ellen. Sok probléma van a család és a feleségek nevelésénél. Sok a nagyzási hóbort, ezzel helyettesítik egyesek a kommunista szerénységet."[150]

Történeti összefüggéseiben szemlélve a párttitkár által elmondottakat, nem fedezhetünk fel új emberi magatartásmódokat. A magát élcsapatnak hirdető párt, sok tekintetben ugyanúgy, mint a társadalom más tagjai, beágyazódott az emberi kapcsolatokba. A konfliktus valójában a kommunista utópia, a tabusítás, az emberi szükségletek, kényszerek és képességek között feszült.[151]

149 250. sz. PTO-jelentés, 1959. május 8. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 665.d. 6. dosszié.
150 340. sz. PTO-jelentés, 1960. május 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 9.f. 665.d. 6. dosszié.
151 Erre a miliőre illusztratív példa egy állami gazdasági párttitkár-feleség kézzel írt levelének betűhív részlete: „Kedves Elvtársak ezzel a kéréssel fordulok magukhoz hogy legyenek szívesek az uram helyett egy másik Párttitkárt tenni mert, mijótta ő a titkár mindig részeg." A pártbizottsági vizsgálat igazolta az állítást, és válaszukban közölték, ha az illető nem változtatna magatartásán, akkor „leváltsuk a titkári fungcióból." Levelek, 1959 áprilisa. PML, XXVIII. 750. 11.f. 1959. 36.ő.e. 83–84.

32. A politikai diktatúra lokális miliői

Az egyik, magát „értelmiségi szervezőként" megnevező jelentésíró vidéki tapasztalatait így összegezte 1957 márciusában:

„A vörös terrornak jelenleg nálunk csaknem kizárólagos formája az, hogy a karhatalmisták letartóztatnak vagy megvernek ellenforradalmárokat. Ez szükséges, de nem helyettesíthet mindent. Számos más vonalon azonban egyáltalán nem folyik kellő eréllyel az ellenforradalom elleni terror és diktatúra. Így pl. honvédségi vonalon eddig egyáltalán nem vonták felelősségre azokat".[152]

Az előbbi idézet eleven bizonyítéka a rendszerint nem dokumentált, ám a mindennapokban megélt terrornak, miként annak is, hogy mennyire önkényes módon jártak el a fizikai erőszakba váltó számonkérés során.[153] Hasonlóképpen egyértelmű utalásokat találhatunk a pártközpontnak eljuttatott jelentésekben arra vonatkozóan is, hogy a munkásőrök fegyvereikkel mennyire félelemkeltően és agresszívan viselkednek. Az italozás, garázdaság, lövöldözés italboltban, vendéglőben eszerint rendszeresen előforduló eseteknek számítottak, amelyeket egyfajta átmeneti rítusként értelmezhetünk. Ez egyszerre jelenthette az újraszerveződő hatalom átvételét, mind pedig a parasztság ismételt megfegyelmezését. A gyakoriságról a szűkszavú pártjelentésben a következőképpen fogalmaztak 1957 áprilisában: „[h]asonló eseteket naponta jelentenek."[154]

A tömeges kollektivizálás erőszakos hadjáratának levezénylése előtt a döntéshozóknak tisztában kellett lenniük a rendőrség gyakorlati bevethetőségével, állampárti lojalitásával is. Ez a kérdés önmagában is alapkutatásokat igényelne, itt csupán néhány részlettel illusztrálom a rendőrség szerepét és társadalmi beágyazottságát. Az első szembetűnő vonás az, hogy a rendőri lojalitásnak, szervezettségnek látványos korlátai voltak. A belső jelentések szerint a „fegyelmezetlenség" – különösen a tisztek körében – igen magas volt. Bár összehasonlítható adatokkal nem rendelkezem, 1958-ban 6.370 rendőr kapott fenyítést, 447 főt pedig elbocsátottak.

„A legtöbb fegyelmi itt is ittasságból (1.921 fő) és szolgálati vétségből (2.373 fő) származik, de még mindig magas a hivatali hatalommal való visszaélésért (218 fő) és a hivatalos eljárás során elkövetett bántalmazásért (542 fő) megfenyítettek száma. A fenyítettek

152 Az MSZMP KB PTO feljegyzése a vidéki szervezési munka tapasztalatairól, 1957. március 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 55.ő.e.
153 Az erőszak kérdésére lásd Ö. Kovács 2008a és 2008b.
154 Az MSZMP KB PTO feljegyzése a munkásőrök magatartásával és fegyverrel való visszaélésével kapcsolatos jelzések alapján, 1957. április 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 62.ő.e. Lásd a következő idézetben rejlő összefüggést: „[a] mezőgazdaság szociális átszervezésében a Munkásőrség 35–40 százaléka vett részt. Ezen a téren a munkásőrök szívesen segítették a falu szociális átszervezését." Megyei pártbizottsági VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. április 20. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 69.ő.e. 7–26.

közül 3.970 párttag, 407 KISZ-tag. A fenyítettek közül 956 tiszt. A megfenyített tisztek magas száma arra utal, hogy amíg e téren nem teremtünk rendet, addig baj lesz a tiszthelyettesi állomány körében is."

A rendőrség ezek szerint valódi erőszakszervezetként működött. A fizikai erőszak alkalmazása megszokott módszer volt, erre utalnak azok az adatok, amelyek a felderített és dokumentált esetekről beszélnek. A jelentésben a tsz-szervezés rendőrségi támogatásáról külön is szóltak.[155] A vezetők sem tartották alkalmasnak az állományban lévőket az „új feladatok" ellátására. Másrészt – különböző okokból – igyekeztek megszabadulni azoktól, akik koruknál, szocializációjuknál fogva részesei voltak a Rákosi-diktatúra mindennapi és rendkívüli brutalitásainak, nem beszélve 1956-os szerepvállalásukról: „[a]z ellenforradalmi események hatással voltak a rendőrség tagjaira is (közel 10.000 fő került el az állományból). [...] 1958. II. felére sikerült a rendőri állományt egységességében, politikai szemléletében; nem sikerült azonban létszámban stabilizálni (12 év alatt kb. 25 ezer főt szereltünk le kérelmére, nyugdíjazás, stb. miatt)."[156] Az egyik pártállami döntéshozónak, Marosán Györgynek a rendőrség országos értekezletén elmondott beszéde ennek az időszaknak a sajátos belső miliőjébe ad bepillantást. A következő idézet persze ugyanolyan fontos lehet a magát ekkor kommunistának beállító avantgárd pártvezető gondolkodásmódja és attitűdje, zavaros, de a szokásosan „népszerű" szónoki előadásmódja szempontjából:

„Nem tudom, hogy ki, hogy kel fel reggel, hogy fog a napi munkájához, szeretnék tanácsot adni. Ugyanazt, amit én magam szoktam tenni. A maguk munkájához is hozzátartozik ez. Három Lenin-idézet van nálam. Én ezt a Lenin-idézetet egyszer itt felolvastam. Hogy ebből mi maradt meg az emberek fejében, mint vonal, azt én nem tudom. De egyet tudok, hogy a maguk munkájára is érvényes az a szabály, hogy két és fél esztendő után, az ellenforradalom után differenciáltabban, kulturáltabban és előrelátóbban kell dolgozni. Amit maguk idáig csináltak, az rendben van, ezzel a tudással, amivel maguk rendelkeznek, 3 év múlva nem lehet megélni. [...] Mivel kelek fel reggel? Előveszem a 3 idézetet és megszabom magamnak a napi munkát. [...] Miről beszél Kádár elvtárs? Erről. Akkor kell diktatúrát gyakorolni, mikor diktatúrát kell gyakorolni. Akkor kell adminisztratív rendszabályokat hozni, amikor kell. De amikor ütni kell, akkor ne simogass, és amikor simogatni kell, akkor ne üss. Két és fél esztendő után nyugodtan elmondhatjuk, hogy a mi Pártunk politikája magyar és nemzetközi vonatkozásban egyaránt elfogadhatónak és eredményesnek tekinthető."[157]

155 Az Adminisztratív Osztály jelentése a PB-nek, 1959. március 20. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 459.ő.e.
156 BM II. Főcsoportfőnökség jelentése a rendőrség munkájáról (1958–1968), 1969 júniusa. MOL, XIX-B-14. 123.d. 50/195–1970.
157 Jelentés a BM és szerveinek tevékenységéről 1958. évben, 1959. január 31. MOL, XIX-B-14. 138.d. sz. n.

Témánknál, a diktatúra társadalmiasításánál és a kollektivizálás összefüggéseinél maradva, az idézet hitelesen reprezentálja a politikai hatalom fő képviselőinek gondolkodási horizontját, diktatórikus attitűdjét. Hogy az erőszakszervezeteken belül mennyire jellemzővé vált a normaszegés, arra vonatkozóan ismét Marosán Györgyöt idézem:

„Itt van a Belügyminisztérium területén 1958-ban a fegyelmi kimutatás. 13.450 fegyelmi történt itt ezen a területen. Nézzük meg ezt egy kicsit közelebbről. Mert a maguk munkájának negatív vonása élesen itt ugrik ki. A politikai nyomozó osztálynál 580 fő, a rendőrségnél 6.800 fő, a karhatalomnál 2.300, a kisebb számokat nem mondom, a büntetés-végrehajtásnál 1.300, a tűzoltóknál 892, a légoltalomnál 600, vegyes szervek 813, internálótábor 41, fegyelmi helyzet megoszlása és súlyosabb események. Fegyelmi elbocsátás 638, bűncselekmény miatt vádemelés 326, ittasság, botrányos viselkedés 3.000, korrupció 205, különböző szolgálati vétségek: 6.000. Párttagság megoszlás szerint ez úgy néz ki kérem, hogy 6.748 párttag. 1.762 kiszista. Ebből a rendőrség 6.817, 326-ot átadott katonai bíróságnak, 924 KISZ, 50%-a párttag. 20–22 ember lett öngyilkos. Álljunk meg itt egy pillanatra. [...] Nézzék kérem, nem tetszik nekem az, hogy tud egy részeg rendőr bevinni egy részeg embert. Nem beszélek arról, hogy ez karhatalmi vagy erőszakos vagy nem erőszakos cselekedet. Azt az egyet tudom, hogy kegyed nem járhat az utcán részegen. Maga nyilvánosan nem rúghat be, mert én sem teszem. Egyébként azok közé az emberek közé tartozom, maguk tudják, aki nem fog soha ebben az országban antialkoholista propagandát folytatni. De bocsánatot kérek, hát valakinek tisztában kell lenni azzal, hogy, és itt van a hangsúly, hol kezdhet ki bennünket az ellenség. Politikánkban? Nem. Eredményeinkben? Nem. Csak emberi morális magatartásunkban."[158]

E szöveg, értelmezésem szerint, a mindennapi társadalmi tiltakozás, verbális és egyéb ellenállás célpontjának reprezentatív megnyilvánulása. Mai szemmel olvasva a különböző kortársi megfogalmazásokat, még élesebben láthatjuk a különböző szocializációs, stílusbeli, értékrendbeli jellegzetességeket. A nómenklatúra egy további – fentiekhez hasonló – szövegének tükrében értelmezhetőbbé válnak azok a „rendszerkritikák" is, amelyek például a „kommunisták" (akiket sokak szemében Marosán reprezentálhatott) nélküli „népi demokráciát" elfogadták volna. Az ezzel kapcsolatos további fejtegetést itt most megszakítva, célszerű ennek a beszédmódnak azon vonására, hatására utalni, amely a mindennapi rendőri viselkedést, konkrétabban: a kollektivizálás során alkalmazott erőszakosságokat legitimálhatta.[159]

158 Jelentés a BM és szerveinek tevékenységéről 1958. évben, 1959. január 31. MOL, XIX-B-14. 138.d. sz. n.
159 A rendőrségen alkalmazott erőszakra példa egy budapesti 16 éves cigányfiú névvel írt levele a *Népszabadság*nak, amelyben arról ír, hogy a jászárokszállási rendőrség szombaton és vasárnap behívatja, vagy bekényszeríti a cigánygyerekeket az őrsre. Takaríttattak, csizmát tisztíttattak velük, így a levélíróval is. Ha az utasításokat nem teljesítették, verték őket: „16 éves, egész héten nehéz munkát végez az építőiparban Budapesten. Úgy érzi, ez a kitolás azért van, mert a cigányt most sem veszik emberszámba." Információs jelentés, 1959. szeptember 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 545.ő.e

A munkásőrök gyakran botrányos és brutális viselkedésmódja a különböző pártgyűlések visszatérő témája volt.

„Több aktívaértekezleten bírálták a munkásőrség egyes tagjainak fegyelmezetlenségét. Pl. a dorogi járási aktíván elmondották, hogy az egyik munkásőr a párttól kapott fegyverével az egész falut rettegésben tartotta. (Átadták ügyét a bíróságnak.) A hatvani járásban is kifogásolták a munkásőrség tagjainak magatartását, nem járnak rendszeresen lövészetre, sem őrségbe. Nem egészséges jelenség az, hogy a párttaggyűléseken a munkásőrség tagjai fegyveresen állnak őrségbe és ellenőrzik a párttagsági könyveket." Hasonló utalások voltak a rendőrséget illetően is: „[a] rendőrség munkáját a csurgói járásban bírálták. Kifogásolták a rendőrőrs önkényes módszereit, törvénysértéseit. A dabasi járásban javasolták, hogy a rendőrséggel a járás politikai helyzetét ismertessék."[160]

Gál Mihály, kiskunhalasi járási munkásőrparancsnok megnyilatkozása érzékletessé teszi azt a légkört és a lehetséges élethelyzeteket, amelyek a döntéshozók körében elterjedtnek számíthattak ekkoriban. Ennek a szövegnek, mint minden más pártdokumentumnak, lehetséges egy olyan értelmezése is, hogy az üléseken a kommunista ideológia és a felsőbb pártszervek szerint elvárt módon fogalmaztak. Ez részben kifejezi az életszerű helyzetet, de ugyanakkor tekintetbe kell venni a munkásőrség – mint kommunista erőszakszervezet – jelenlétét, erődemonstrációit, a különböző ünnepségeken való részvételét, amely mindenki számára nyilvánvalóvá tette valóságos súlyát, azt, hogy bármiféle ellenállásnak hol húzódhatnak a határai. A következő részletben olvasható gondolatokban kidomborodik a személyes jelleg, amelynek révén jobban illusztrálható az, hogy miképpen vélekedett egy sztálinista hagyományon is nevelkedett kommunista funkcionárius:

„a munkásőrség állandóan és becsületesen kiveszi részét az egyéb feladatokból is. A tavaszi tsz-fejlesztésből is a brigád 80%-a munkásőr elvtárs volt. [...] Megvan a jóindulat a munkásőr elvtársakban ahhoz, hogy megvédjék a proletárdiktatúrát, és elsajátítsák a kellő tudományt is ahhoz, hogy a bujkáló ellenforradalmárokat le tudják leplezni és szét tudják verni. Nagy gondot kell fordítani a KISZ-fiatalok nevelésére. Ezek a fiatalok harcosak, és ki mernek állni a nézeteik mellett. Azonban érezniük kell, hogy mögöttük állunk. Vannak olyan kommunista elvtársak, akik nem törődnek családjukkal, és azok nem KISZ-tagok. Az is hiba és változtatni kell rajta, hogy gyermekeinket volt apácák és főtanácsosok feleségei nevelik, mint a jövő generációját »szocialista szellemben«."[161]

160 Jelentések, 1957. július 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 120.ő.e. Rendkívül magas volt a fluktuáció a rendőrségnél is. A BM 1957. július 30-i információja szerint 1957 februárjától júliusig 5.074 főt küldtek el. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 127.ő.e.

161 Kiskunhalasi járási pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, 1959. október 16. BKMÖL, XXXIII. 5. 665.d. 9.f. 1. dosszié.

Érdemes visszatérnünk a másik erőszakszervezet, a rendőrség egyik vezetőjének a véleményéhez is, amely illusztratív, s lényegében általánosítható példája a kommunista pártiskolákban elsajátított nyelvhasználatnak és a rögzült, állandósult mentalitásjegyeknek. Franyó János rendőr százados így látta 1959-ben a saját pártállami rendőrségétől elvárható feladatát:

„Összehasonlítást kell tennünk a szocialista társadalmi rend és a kapitalista társadalmi rend igazságszolgáltatási módszerénél. Nagy a különbség, legalább olyan, mint a burzsoá rend és a szocialista rend között. Nálunk a fő cél az emberek nevelése, az emberek tudatának átformálása, viszont a burzsoá társadalomban csupán a cselekmények megtorlására irányul a büntetés. Az emberek tudatának átformálása nem is kizárólag az igazságszolgáltató szervek feladata, hanem egy társadalmi probléma, amely, véleményem szerint minden állami és társadalmi [szervnek] a saját területén felelősségteljes feladata. A nevelés problémájának megoldására van hivatva pl. a kultúra különböző megnyilvánulása. Pl. a filmeken keresztül is formálhatjuk az emberek tudatát, hogy ne kövessenek el bűncselekményeket. Ha pedig már elkövették a bűncselekményt, olyan megtorlást kell eszközölni, amely lényegében nem is megtorlás jellegű, hanem nevelő hatású legyen. A legtöbb bűncselekmény – a tapasztalat szerint – általában a társadalmi tulajdon körül van. Sajnos e bűncselekményeket majdnem mindig kedvező osztályhelyzetű személyek követik el. Ez évben 46 fiatalkorú ellen folyt eljárás. A szülőknek nagyobb gondot kell fordítani gyermekeik helyes irányban való nevelésre."

Idézetünk a paternalista magatartásmód több jellemzőjét és sémáját tartalmazza: „fent" áll az atyai szerepet vállaló párt, az állam, míg „lent" élnek a nevelésre szoruló, éretlen alanyok.[162]

A kádári diktatúra irányítói állandósult erőfeszítést tettek a tömeglojalitás megteremtésére. Az ennek érdekében alkalmazott egyik színpadias megoldás továbbra is a nagy tömegek mozgósítása volt. A „felszabadulásként" ünnepeltetett 1957. április 4-én „sok helyen előkerültek az úttörőruhák, sok diák október 23. óta most kötötte fel először az úttörőnyakkendőt." A fésült pártjelentés szerzője kénytelen volt sikernek tekinteni azt, hogy az

„iskolai megemlékezések általában zavargások, rendbontások nélkül folytak le. Csak néhány helyről van tudomásunk apróbb, tüntető szándékú megnyilatkozásokról. Pl. a II. kerületi Eötvös utcai általános iskolában a gyerekek összekulcsolt kezekkel borultak le, s így gyászolták az októberben elesetteket. A XI. kerület néhány iskolájában megfenyegették azokat a gyermekeket, akik szavalni akartak. A mohácsi gimnáziumban a diákok nem voltak hajlandók elénekelni az internacionálét. A veszprémi Vegyipari Egyetemen csak 20-an jelentek meg az ünnepségen, a többiek tüntetőleg távol maradtak."

162 Járási pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, Kiskunhalas, 1959. október 16. BKMÖL, XXXIII. 5. 665.d. 9.f. 1. dosszié.

Kevés összehasonlító adatunk van, de ez a helyzetkép rámutat arra, hogy a társadalom igen jelentős részben a maga módján passzív ellenállást tanúsított, s nem kívánt azonosulni a politikai hatalommal. Pest megyében az „ünnepségeken a parasztság köréből viszonylag kevesebben vettek részt, jelentős részük a földeken dolgozott." Dunakeszin levették a vörös csillagot, Dunavarsányban pedig a szovjet emlékművet rongálták meg. Az ország más részein a politikai vezetés szempontjából „provokációnak" minősített esetek fordultak elő. Mosonmagyaróváron rálőttek egy őrségre, míg a sarkadi cukorgyárban „Halál a felvonulókra, halál a kommunistákra!" felirat volt olvasható.[163]

Milyen helyzetképet láthatott a pártvezetés 1957. augusztus 20-ról, ami 1949 óta a politikai kultusz új elemeként került a középpontba? Egyrészt megállapították, hogy főleg vidéken jelentek meg a különböző szándékkal „ünneplők". Többféle törésvonal látható a jelentésekben. Egyrészt az a megfogalmazás, hogy „a dolgozó parasztság augusztus 20-át magáénak, nagy paraszti ünnepnek tekinti", inkább azt jelenthette, hogy a Szent Istvánhoz kötődő hagyományt sokkal fontosabbnak tartották, mint a „szocialista alkotmány" ünnepét. Nagyon sok helyen alig volt résztvevő, ill. elmaradt a rendezvény:

> „Aszódon pl. 108 párttagból csak 10–15 vett részt a gyűlésen. A részvétlenségnek több oka van. Számos helyen pl. a búcsú vagy egyéb egyházi szertartás vonta el az embereket a gyűlésről, másutt a parasztok szántottak, csépeltek, volt, ahol a rossz idő [...] volt, ahol az előkészítés nem volt megfelelő. Nem engedhető meg pl., hogy a község vezetői, mint a munkásőrség tagjai szolgálatban legyenek, s ne jussanak el még csak az ünnepségekre sem. Ez több helyen előfordult az augusztusi ünnepségek alatt. Végül a sikertelenség okát egyes helyeken befolyásunk gyengeségeként könyvelhetjük el."[164]

Az egyházi részvételről – maradva Pest megyénél – annyit tudhatunk meg, hogy Péteri községben „az evangélikus pap nem tartott misét (sic!), hanem eljött a gyűlésre és ott felszentelte az új kenyeret. Pest megye több községében papokat is lehetett látni a gyűléseken. Néhol a résztvevők – főleg parasztok – imakönyvvel a kezükben jöttek az ünnepségre." Társadalmi beágyazottság szempontjából a gyenge pártszerveződéseket a beszámolókban inkább idegen képződményként jellemezték. Az „új és harcos színfoltnak" elgondolt munkásőrség zászlóavatása és névadó ünnepsége, 1919-es koszorúzásai másolták a korábbi rítusokat, s a tömeglojalitást kisajátítani törekvő tevékenységük révén – „versenytársak" hiányában – idővel sokak számára az egyetlen kollektív emlékezetformát jelentették. A tömegrendezvényekhez tartozott még a „szovjet vendégek" fogadása, a „munkás-paraszt találkozó", a „vidámvásár", a „szocialista" kulturális és sportrendezvény, és persze rendszeressé váltak a vendéglátóegységek szolgáltatásai.[165]

Nem lehet megítélni, hogy a jelentésírók következő, „elégedetlenséget" kifejező sorai mennyiségi szempontból mekkora nagyságú társadalmi körre voltak érvényesek. Az mindenesetre ez alapján is érzékelhető, hogy éles törésvonalak[166] húzódtak az agrár- és falusi életvilágokban:

> „A termelőszövetkezeti parasztság és a párttagság egy részénél Kádár elvtárs egyes kijelentései ellenállást váltottak ki. A termelőszövetkezeti tagok úgy érzik, hogy az önkéntesség elvét túlzottan aláhúzta – szerintük csak a mozgalom gyorsítását szolgálná, ha a kormány több adminisztratív intézkedést eszközölne. A párttagok, ellentétben a pártonkívüliekkel, nem helyeslik azt a megállapítást, hogy a párttag és a pártonkívüli egyforma állampolgár. Azt mondják »hát csak ennyi megbecsülést érdemlünk azért a társadalmi munkáért, amit csinálunk? Hogy lehet a párt vezető szerepéről beszélni, ha a párttagok kikerülnek minden vezető állásból?«"[167]

A bolsevik mentalitás megnyilvánulása ez, ami nagyrészt jellemezte, meghatározta a párttagság viselkedését. Az ekkori jelentésekben nyíltan megfogalmazott ellenvéleményekről is írtak, amit a provokációk kategóriájába soroltak: a Csongrád megyei Apátfalván Amerika melletti megnyilvánulást tapasztaltak, Zákányszéken, „amikor az előadó arról beszélt, hogy a hatalmat nem adjuk ki a kezünkből, az egyik parasztember bekiáltotta: »azt csak Te mondod!«" A Pest megyei Dabason a munkásőrökre a következő megjegyzést tették: „mi szükség van ezekre, szappant kellene főzni belőlük. Tahitótfalun 70-en jöttek el a gyűlésre, ugyanakkor 3.000 ember vett rész baptista összejövetelen, ahol külföldiek voltak."[168]

1956 emléke és az azt követő megtorlás sokakat távol tartott attól, hogy tanácsvagy VB-tagként szerepet vállaljanak az újjászervezett tanácsokban. A forradalom után 8.058 tanácstag helye üresedett meg.[169] 1956 megrázkódtatása ebben is

---

163 Az MSZMP KB APO jelentése április 4. megünnepléséről, 1957. április. 11. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 51.ő.e.

164 Az MSZMP APO jelentése az augusztus 20-i ünnepségekről, 1957. szeptember 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 142.ő.e.

165 Az MSZMP APO jelentése az augusztus 20-i ünnepségekről, 1957. szeptember 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 142.ő.e.

166 Pazarlásról és szakszerűtlen vezetésről számolnak be az állami gazdaságok dolgozói is. Egyrészt a levelekben feljelentik a szerintük „ellenforradalmi" vezetőket, másrészt rossz ellátásról, rendezetlen munkabér-kifizetésekről, kaotikus állapotokról írnak. Hatvanban a termény egy egész kukoricatáblán kint maradt a földön. Vecsésen és Pásztón is a vezetőség körében a korrupciót és az ivászatot tartották jellemzőnek. Sokan kizsákmányoltnak érezték magukat. Például a paprika kilogrammját az üzletben 20 forintért adták, viszont az állami gazdaságtól 4 forintért vásárolták meg, ugyanez a paradicsom esetében 22 és 8 Ft volt. Információs jelentés, 1957. augusztus 15. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 130.ő.e.

167 Az MSZMP APO jelentése az augusztus 20-i ünnepségekről, 1957. szeptember 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 142.ő.e.

168 Az MSZMP APO jelentése az augusztus 20-i ünnepségekről, 1957. szeptember 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 142.ő.e.

169 Ebből 6.526 (81%) községi, 681 járási, 640 városi kerületi és 221 megyei, illetve megyei jogú városi volt.

megmutatkozott, hiszen ez az arány messze felülmúlta az 56 előtti üresedések számát: 4.793 (59%) tanácstag lemondott, 1.705 (21%) tanácstagot visszahívtak „főleg azért, mert kompromittálták magukat", 1.069 (13%) tanácstagnál összeférhetetlenséget állapítottak meg.[170] Legtöbb megüresedés Pest (700), Bács-Kiskun (684), Borsod (599) és Fejér (582), a legkevesebb Győr (119) és Baranya (173) megyékben történt. Budapesten mintegy 350 tanácstagi hely üres maradt. Hat megye adatai alapján a „választások" útján összeállított új tanácstagoknak kb. 20 százaléka volt párttag (országosan állítólag 24%), amely adat azért is figyelemre méltó, mert a pártállami apparátus átpolitizáltságának összetettebb problematikájára utal. Ebben a tekintetben sem lehet a politikai diktatúra rendszerét csupán a kommunista párttagok és pártonkívüliek duális szembenállásaként leírni. A két, markánsan iparinak számító megye, Nógrád és Borsod kivételével az „új tanácstagválasztások" alkalmával mindenhonnan jelentették, hogy az embereket a szavazástól való távolmaradásra biztatták. Heves megyében három településen meg kellett ismételni a „választást", mert az emberek a korábbi alkalommal nem jelentek meg.[171]

A kádári diktatúra irányítói is fontos feladatnak tekintették a felnövekvő generációk szocializációs, intézményes nevelését és ellenőrzését. Ennek érdekében kiemelten szemmel tartották a pedagógusokat. 1957. októberében a pályán maradtakról azt jelentették, hogy „[j]elentősen megszilárdítottuk pozíciónkat és kiterjesztettük befolyásunkat a közoktatás különböző területein." Itt konkrétan a jutalmazási és – akár külföldi utat is jelentő – utazási kiváltságokra utaltak. Növekvő „lojalitást" tapasztaltak, a pedagógusok „azonban politikai kérdésektől elzárkóznak, magatartásukra a hallgatás, valamint a bizalom hiánya jellemző." Jelentős részükről tudták, hogy egyáltalán nincs meggyőződve az egy évvel korábban történtek „ellenforradalmi jellegéről" és az eljárások „igazságosságáról". Lényegében kölcsönös megvetésről írtak a községi pártszervek és a pedagógusok közötti kapcsolatban, sőt a párttal szembeni „pedagógusellenességéről" számoltak be.[172]

A pedagógusok párttagságának megyei bontásban kimutatott adatait azért is érdemes tekintetbe venni, mert a hiányos adatközlés ellenére, reprezentatív módon érzékeltetik a lokális társadalomban nyilvánvalóan befolyással bíró csoport súlyát, másrészt valamelyest utalnak a párthoz való távolság és közelség mértékére is. A pedagógusok, mint a falvak közvélemény-formálói, a kollektivizálás befejező szakaszában is sajátos szerepvállalásra kényszerültek. Az akkori egyéni és kollektív magatartásformák értelmezése szempontjából is célszerű tekintetbe venni az alábbi strukturális képet (35. táblázat).

170 A fennmaradó (7%) csoportra vonatkozóan nem találtam információt.
171 PTO-jelentés a tanácstagok választásáról, 1957. szeptember 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 144.ő.e.
172 A Tudományos és Kulturális Osztály jelentése „A pedagógusok közötti politikai helyzetről" szóló határozat végrehajtásáról, 1957. október 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 164.ő.e.

35. táblázat. A pedagógusok párttagságának adatai 1957 októberében

Megye, város	*MDP-tag volt (fő vagy %)*	*MSZMP-tag (fő)*	*A párttag pedagógusok aránya (%) (ha ismert)*	*Egyéb*
Baranya	309 fő	103	–	24 iskolaigazgató párttag
Borsod	950 fő	380	–	–
Csongrád	456 fő	92	19	–
Győr-Sopron	420 fő	217	–	–
Hajdú-Bihar	–	308	13	–
Heves	417 fő	189	–	–
Komárom	–	90	4,8	–
Pest	726 fő	300	6,5	–
Szabolcs-Szatmár	–	–	18–20	Az igazgatók 50%-a párttag
Szolnok	–	–	11 (ált. isk.) 8 (középisk.)	Az igazgatók 47%-a párttag
Tolna	–	40 (1.878 fő közül)	0,02	–
Vas	400 fő	180	–	–
Veszprém	–	160	–	A 180 igazgató közül 41 párttag
Zala	–	160	8	–
Budapest	25%	–	10	–
Debrecen	–	153	–	–
Miskolc	94	–	–	–
Szeged	–	Elérte a volt MDP-tagszámot	–	–

Forrás: A Tudományos és Kulturális Osztály jelentése „A pedagógusok közötti politikai helyzetről" szóló határozat végrehajtásáról, 1957. október 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 164.ő.e.

A 35–36. táblázat adatai további elemzést és kiegészítést igényelnek, de az ebben a nyers formában is látszik, hogy az iskolai vezetés mintegy fele közvetlen tagsága révén is kötődött a párthoz. A beosztott tanárok nagy többsége, 80–90 százaléka ekkor nem rendelkezett párttagkönyvvel. 1957 őszéig, a közölt kimutatásban szereplő pedagógusok közel három százalékát közvetlenül érte valamilyen büntetési eljárás.

36. táblázat. A pedagógusok körében történt 1956 utáni megtorlás számszerű adatai

Megye, város	*Elbocsátott*	*Internált*	*Büntetve*	*Felmentés*	*Folyamatban*	*Bíróság által elítélt*	*Összesen*	*A pedagógusok száma a megyében/városban*
Baranya	21	8	27	21	2	2	81	1.773
Bács-Kiskun	31	0	101	23	5	0	160	3.980
Békés	34	30	49	0	0	7	120	3.111
Borsod	25	0	21	39	5	0	90	3.499
Csongrád	30	11	21	4	5	1	72	2.275
Fejér	31	9	54	24	0	0	118	2.323
Győr-Sopron	19	7	42	9	0	0	77	3.018
Hajdú-Bihar	33	15	51	3	7	2	111	2.508
Heves	17	6	37	0	1	0	61	1.937
Komárom	2	26	1	0	0	0	29	1.867
Nógrád	20	0	47	7	0	0	74	1.499
Pest	27	0	76	27	10	0	140	4.899
Somogy	17	0	22	10	2	0	51	2.095
Szabolcs-Szatmár	22	7	54	0	2	0	85	3.776
Szolnok	34	9	34	44	6	9	136	3.110
Tolna	4	4	45	29	0	0	82	1.878
Vas	33	0	0	11	3	0	47	2.116
Veszprém	17	19	83	7	5	2	133	2.685
Zala	25	14	19	0	0	3	61	1.620
Budapest	34	0	35	0	0	0	69	13.400
Miskolc	1	2	0	1	0	0	4	997
Debrecen	6	4	47	0	2	0	59	1.193
Pécs	5	0	17	12	0	0	34	951
Szeged	17	1	24	0	4	0	46	914
Összesen	*505*	*172*	*907*	*271*	*59*	*26*	*1940*	*67.424*

Forrás: A Tudományos és Kulturális Osztály jelentése „A pedagógusok közötti politikai helyzetről" szóló határozat végrehajtásáról, 1957. október 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 164.ő.e.

A diktatúra apparátusa állandóan figyelemmel követte az 1956 után is „klerikális reakció" elnevezés alatt számon tartott templomlátogatások, egyházi adófizetések, hittanbeíratások arányának változását. Veszprém megyéről 1957 decemberében egy olyan jelentés készült, amelyre a pártvezetés a társadalmi gyakorlatot reprezentáló mintaként tekinthetett a döntéshozatal során. Jóllehet a szokásos óvatossággal kell fogadnunk az itt közölt adatokat és kommentárokat, azt azonban az osztályharcos stílus és a bármilyen irányú túlzások ellenére is érzékeltethették a felső pártvezetés

belső nyilvánossága számára, hogy éppen hol tart a szocialista projekt a tradicionális, lokális kohézió gyöngítésében. Veszprém megye lakosságának fele volt rendszeres templomjáró, és 80–85 százaléka fizetett egyházi adót. A kommunista párt tagjainak mintegy tíz százaléka járt templomba, 30–40 százalékuk pedig egyházi adófizető volt. A papok és a párttagok közötti kapcsolatot jónak minősítették, ugyanakkor például negatív jelenségként értékelték, hogy az egyik párttitkár lányát pogánynak nevezik a faluban, sőt állítólag megdobálták, majd végül a pártonkívüli anya megbérmáltatta – szólt a beszámoló. Azt is tapasztalták, hogy 1956-hoz képest – elsősorban a falvakban – 26 százalékkal növekedett a hittanra beíratott gyermekek aránya: „[a] Balaton környékén nem egy olyan falu van, ahol az ellenséges elemek számszerűen négyszeresét, ötszörösét teszik ki a párttagságnak. Ezek szellemi befolyása jelentős kihatással van a falu lakosságára és a párttagságra. Általános tapasztalat, hogy párttagságunkat ezen elemek erős megfélemlítés alatt tartják."[173]

* * *

Az egykori paraszti tömb létalapjai a korábbi évek erőszakos állami beavatkozásai miatt a vizsgált időszakban alapvetően megrendültek. Többek között azért is mondhatjuk ezt, mert a föld, mint a paraszti egzisztencia, a „parasztok két legfőbb éltetörvényének, a természeti életnek és a termelésnek a megtestesítője"[174] nem képezett a korábbiakhoz mérhető megtartó erőt. Persze a parasztság falun és agrárgazdaságban maradt tagjai, a család energiáit és a kapcsolatokat mozgósítva, az állami apparátus viselkedését mindig szem előtt tartva, ha az érdekek úgy kívánták, szövetkezeteket, társulásokat hoztak létre. Az ekkor újraszerveződő MSZMP-t, mint „pártot"[175] illetően is megkockáztatható az a megállapítás, hogy a tettlegesség, a megfélemlítő hatású terror jelenségei inkább az ipari központok közelében fordultak elő.

1956 ma többnyire forradalomként számon tartott emlékezete a kortársak nagy része számára inkább kaotikus tapasztalat volt, aminek minősítésére, értelmezésére az azt követő hónapokban, években nem sok lehetőség adódott. Ez a helyzet az események gyors változásaiból fakadt, de még inkább a megtorlás kézzel foghatóságából, amely kikényszerítette a valódi történések emlékének elfojtását. A tabusítás az egyéni és a kollektív cselekvést strukturáló jelenség maradt.

1957-ben a korábbi évized pazarlása, parasztellenes állami politikája után ismét magasabb ára, értéke lett a földnek. 1958 végéig részben ez volt az az időszak, amikor a megmaradt parasztság egyéni gazdálkodást folytatott. Az MSZMP döntéshozóinak megfogalmazása szerint, a kisárutermelés az ország szántóterületének közel

173 APO-jelentés a klerikális reakció Veszprém megyei tevékenységéről, 1957. december 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 205.ő.e. Külön kutatásnak kell feltárnia a kollektivizálás utáni társadalom egyháztörténetét, vagy éppen bármilyen jellegű, kortársi írás jelentőségét, lásd például: Kardos 1967. A témakör további kérdéseit külön alfejezetben tárgyalom.

174 Erdei 1938: 21.

175 Politológiai értelemben ez nem volt párt (Mezey 1996: 393–394).

78 százalékában volt meghatározó. A párt- és állami irányítók céljainak ez az arány önmagában sem felelt meg, különösen azért nem, mert a maradék „22 százalékát szocialista nagyüzemek, szövetkezetek és állami gazdaságok" neve alatt jegyezték.[176] A pártvezetés 1957 júliusában közzétett, sűrűn hivatkozott agrárpolitikai téziseiben a „szocialista nagyüzemek" termelését drágának és keveset produkálónak minősítette. Ehhez képest fogalmazták meg, hogy a „mezőgazdasági termelés színvonalának nagyarányú emelését és a termelési költségek csökkentését mezőgazdaságunk korszerűtlensége mellett a kisüzemi jelleg akadályozza." A korábbi célokat továbbra is szem előtt tartva, azt is kimondták, hogy az „átszervezés" „eszköz" és „módszer", amelynek eredményes használata a „jólét állandó növeléséhez" szükséges. A szövegben az is szerepelt, hogy a „mezőgazdasági szocialista átalakításának fő útja a *mezőgazdasági termelőszövetkezet*."[177] (Kiemelés az eredetiben.) Ezt az akkori normának számító jövőképet széles körben ismertették, ami történeti forrásaink nyelvezetének és a bennük foglalt célok megkonstruálása szempontjából is meghatározónak bizonyult.

33. A nómenklatúra formális és informális horizontja 1958-ban

> „A népi demokratikus állam rendelkezik azokkal a politikai, gazdasági és kulturális erőforrásokkal, mindenekelőtt a népgazdaság kulcspozícióival, amelyekre támaszkodva, s azokat megfelelően felhasználva, ha nem is problémák nélkül, végeredményben biztosítani tudja, hogy a nem állami szektor beilleszkedjék a népgazdasági tervbe."[178]

> „A Központi Stat. Hivatal a parasztság 1958. évi jövedelmi helyzetére vonatkozóan egy igen részletes, mintegy 80 oldalas kiadványt tervez, amit kb. 1 hónap múlva fognak kiadni. A kiadványban azok a részek, amelyek elsősorban a tsz-gazdaság állami támogatásának részletezésére vonatkoznak, nyilvános kiadványba nem kerülnek."[179]

A pártállami döntéshozatali mechanizmusban kezdettől kulcsfogalom volt a tervszerűség. A kollektivizálás egy évtizedes tapasztalatai, részben és közvetetten elismert kudarcai után, a legfelső pártirányításban 1957 végén, 1958 elején megfogalmazták a „mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának, befolyásolásának módszereit".[180]

176 Feles 1964: 106. Arra itt nem volt lehetőségem, hogy a felsorolt vállalkozási formák tényleges társadalmi-gazdasági gyakorlati kérdéseire, a fogalomhasználat problematikájára, vagy a pártközpontban és minisztériumban megfigyelhető, személyekhez köthető, különböző álláspontokra kitérjek.
177 Feles 1964: 108.
178 A mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának (befolyásolásának) módszerei c. dokumentum, 1958. január 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 2.
179 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 30.
180 A mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának (befolyásolásának) módszerei c. dokumentum, 1958. január 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. A nómenklatúra legbelsőbb köreiben

Az ideológiai doktrínához igazodva alakult ki a korabeli agrárszakmai nyelvben a „szocialista nagyüzem" kategóriája, ami alatt termelőszövetkezetet értettek, és ami egyrészt „megnagyobbodott parasztgazdaság", másrészt „olyan mezőgazdasági termelő nagyüzem, ahol új módszerekkel, korszerű és állandóan fejlődő új agrotechnikával minél nagyobb árumennyiséget termelnek a lehető leggazdaságosabban." A modellben például sík vidékeken 20–30, vagy 80–100 kat. hold közötti nagyüzemek létrehozását látták célszerűnek. A területnagyságot a talajtól, az éghajlattól és a használati módtól kívánták függővé tenni. A talaj különbözőségeiből, a magas talajvízből fakadó problémákat fásítással, körülárkolással gondolták megoldani. További fontos szempont volt a tervezett vetésforgók miatt az azonos nagyságú táblák létrehozása.[181]

Az ekkor történteket az állami beavatkozás és az erőszakos kollektivizálási kampány, valamint az ebben megcélzott parasztgazdák reakcióinak egyidejű feltárásával és megismerésével érthetjük meg. Először sorra kell vennünk az említett államirányítási kiindulópontokat. A legfontosabb két elemet a mezőgazdaság tervgazdálkodás szerinti értelmezése és a tulajdonviszonyok (állami és magán) kérdése jelentette. A pártállami nómenklatúra megfogalmazásában a legfőbb akadályt konkrétan is kiemelték: „[a]z egyéni gazdaságok termelésének közvetlen tervutasítások révén történő irányítása nem valósítható meg." Ugyanakkor formailag azt is belátták, hogy a mintegy 1,5 millióra becsült egyéni parasztgazdaságot érintő „bürokratikus beadás politikája" többé nem célszerű, de a tsz-eket sem lehet az állami gazdaságok mintájára „káros következmények nélkül" működtetni.[182] A fejezet egyik

olvashatók, tartalmi szempontból ismertek voltak azok a dokumentumok, amelyek egyrészt az agrárvilágra vonatkoztak, másrészt a szovjet kereskedelmi kapcsolatok égető problémáit jelezték. Csupán illusztrációképpen idézek két szövegrészt: „A föld jelentős részét nem művelik meg korszerűen és elég belterjesen. A kihasználatlan mezőgazdasági kapacitás az ország legnagyobb gazdasági baja és egyben gazdasági tartaléka, mert ezt a bajt nyilvánvalóan rendbe lehet hozni. […] A mezőgazdaság fellendítése nélkül zsákutcában maradunk, ha a külföldi segély megszűnik." Dr. Kátai Miklós, a Könnyűipari Minisztérium főelőadójának feljegyzése Kádár Jánosnak, kb. 1957 vége. MOL, XIX-A-2-ss. Kádár János miniszterelnöki ir. 2.d. Ká/770.
A Moszkvában tárgyaló Apró Antal szerint 1959-re és 1960-ra a magyar igényeket csak 62 százalékban ismerték el, amelyekhez az is hozzátartozott, hogy a magyar exportból a szovjetek kevesebb mezőgazdasági árut akartak fogadni: „1959. évre 843 millió Rbl összeget tesz ki az igényünk, az eddigi válasz összege 525 millió Rbl, 1960-ra 865 millió Rbl az igényünk, és a válasz 530 millió Rbl-t tesz ki. Így mindhárom évre a tételek 30–40%-a még nyitva van." Apró Antal tájékoztató jelentése Kádár Jánosnak, Moszkva, 1957. december 7. MOL, XIX-A-2-ss. Kádár János miniszterelnöki ir. 2.d. Ká/823. Dobi István népköztársasági elnök 1957. december 30-án küldte át Kádár Jánosnak, Apró Antalnak, Dögei Imrének és Fehér Lajosnak a Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága javaslatát a „termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről". MOL, XIX-A-2-ss. Kádár János miniszterelnöki ir. 2.d. Ká/866.
Az eladósodás egyes kérdéseire, részben a kollektivizálással is összefüggésben lásd Földes 1995: 26–30.
181 Sipos G. 1959: 3–5. A kollektivizálásból kezdetben leginkább a szőlő- és hegyes vidékek maradtak ki. Kibővített osztályértekezlet, 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18–19. 1–21.
182 A mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának (befolyásolásának) módszerei c. dokumentum, 1958. január 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. Az állami gazdaságokról visszatérő szövegként

mottójaként idézett megoldási javaslat burkolt formában, már ekkor egyértelműen leírta az erőszakos kollektivizálás módját. Még konkrétabban kifejtették elgondolásaikat, amelyek a politikai intézkedések kortársi értelmezéséhez fontos szempontok lehettek: „[a] mezőgazdaság tervszerű irányításán (befolyásolásán) a termelés volumenének, szerkezetének, az árutermelés hányadának, a parasztság jövedelmének tervszerinti alakítását, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előmozdítását értjük." A tervszerű irányítás legfontosabb eszközeit az ár- és adópolitika, a termelési szerződések, a hitelek, a termelési propaganda és szaktanácsadás, valamint az adminisztratív előírások jelentették.[183]

A kollektivizálás elindítása már 1958 elején több döntéshozói szinten megfogalmazódott:

„Ebben jelentős szerepe van a párt vezetőinek utóbbi időben elhangzott beszédeinek. A pártszervezetek a korábbi időkhöz képest, bátrabban beszélnek erről. Egyes helyeken azonban nem értették meg, hogy ebben a kérdésben megfontoltan, körültekintően kell dolgozniuk. Somogy megyében nagyszámú aktívát küldtek ki falura, akiknek megjelenése nem mindenütt váltott ki kedvező hatást."

A somogyi, a hódító hadjárat logikája szerinti tervet Zalában valamelyest finomították, mert ott – a pártközpont által is helyeselt módon – a helyben lakókra támaszkodva kívánták a kampányt elindítani. A pártállami biztatás mellett az is látszott, hogy ekkorra azért nőtt meg a tszcs-k száma, mert a korábbi tsz-ek működésképtelenek voltak, s az ennek ellenére valamilyen módon kollektív formában is dolgozni kényszerülő parasztság az alacsonyabb típusú szövetkezetet választotta. A későbbi, országossá dagasztott kollektivizálás előtti gazdálkodási tehetetlenség, még pontosabban a szükség sodort sokakat a tszcs-kbe. Ezen üzemformák létrejötte közvetlenül csak a párttagsággal nem magyarázható, hiszen például az 1958 elején Békés megyében bejegyzett 173 tszcs-ből csak kettőben volt pártszervezet. A közhangulatot, a bizonytalan akkori jövőhorizontot az emlékezetben traumatikusan rögzült Rákosi-diktatúra begyűjtési rendszerének képe lépten-nyomon befolyásolta, amire gyakran utaltak a következő módon: „[e]mellett azonban még mindig van bizonyos fokú félelem attól, hogy a begyűjtési rendszer visszatér."[184]

lehetne idézni a „társadalmi tulajdon védelmének" problémáit taglaló beszámolókat korrupcióról, lopásról, a traktorosok és mások „fekete munkájáról". 1958 első félévében az állami gazdaságokban 989 fegyelmi határozatot rögzítettek, amelyek közül 593 (60%) bűnvádi eljárással végződött, 245 fizikai munkást és 110 más beosztású dolgozót elbocsátottak. Mintegy 1.000 kártérítési határozat született. Az okozott kárt 2.961.000 forintra tették, amelyből ezek szerint 326.000 forintnyi térült meg. Kilenc megye adatai szerint a gépállomásokon folytatták a „politikai tisztogatást", melynek során 279 személyt minősítettek megbízhatatlannak. Keserű János jelentése, 1958. november 10. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 139–142.

183 A mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának (befolyásolásának) módszerei c. dokumentum, 1958. január 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 2.

Mint korábban láthattuk, a földvásárlások mértéke 1957 elejétől mindenütt megnövekedett, ugyanakkor az egyes adatok jelentős területi különbségekre is utalnak. A Balaton környékén egy kat. hold szőlő 100–120 ezer forintba került, szemben a Duna-Tisza köze kat. holdankénti 30–35 ezer forintos árával. A Balaton vidéke sokak számára jelentett menedéket. A rendőrség napi szinten nyilvántartotta az idetelepült „osztályidegen, ellenséges elemeket", akiknek a tulajdonában 1958 elején sokszor 4–5 kat. holdnyi olyan szőlő volt, ami önmagában félmillió forint értékű ingatlant képezett. Az ország több pontján készített beszámolókban illusztratív példákat idéztek arról, hogy a gazdák mennyire nem fogadták el a téeszesítés tervét, s az orvosok és a pedagógusok is miként burkolóztak hallgatásba.[185] A Békési járás párttitkára viszonylag részletesen beszámolt az ottani földvásárlásokról, amely felmérés a kortársi elképzelések és jövőképek feltérképezése szempontjából figyelemre méltó. Itt 1958 első felében „mintegy 318-an vásároltak földet. Ebből 173 egy kh-n aluli, 122 egy-három holdas, 19 három-öt hold és 4 pedig öt kh-n felüli földterületet vásárolt. Mivel zömük 1 kh-n aluli földet vásárolt, ez egyben azt is jelenti, hogy a földeket nagyon szétaprózzák, másrészt hiba az is, hogy a vásárlók között sok olyan van, aki üzemekben, hivatalokban dolgozik. Különösen magas a földvásárlók között a tanácsi funkcionáriusok száma." A földtulajdonhoz való több szálú – jogi, családi, érzelmi kötődés – itt is felülírta az elvárt káderlojalitást. Ennek megakadályozására a földátírási járulék (10-ről 20%-ra) felemelését javasolták. Békésben is sokan az állami tartalékterületek lehetőségeit használták ki különböző társulások céljaira.[186]

A párt felső vezetése 1958 tavaszán is nyomon követte a kollektivizálási program újabb kezdeményezéseinek fogadtatását. Eljutott hozzá, hogy a Bács-Kiskun megyei Szabadszálláson az ún. parasztgyűlésen a „tsz-fejlesztés" témájának tárgyalásakor többen elhagyták a termet. Győr-Sopron megyében egyre több középparaszti birtokot átírtak a családtagok nevére, hogy elkerüljék a magas adót, illetve több tulajdonvédelmi esély legyen a feltételezhető kollektivizálási kampánnyal szemben.[187]

184 PTO-jelentés, 1958. január 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 215.ő.e. 7.

185 PTO-jelentés, 1958. január 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 215.ő.e. 7.

186 PTO-jelentés, 1958. július 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 332.ő.e.

187 PTO-jelentés, 1958. március 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 232.ő.e. A párt és a földművelésügyi minisztérium egyes vezetői közötti konfliktus is napvilágra került a pártnyilvánosságban, erre utal a következő megállapítás: „Dögei Imre elvtárs kijelentette, hogy teljes egészében a párt által elfogadott agrárpolitikai tézisek alapján áll és nincsen olyan koncepciója, hogy előbb el kell szegényíteni a parasztokat, mert csak úgy lehet őket a termelőszövetkezeti mozgalom számára megnyerni." Dögeitől eltérően vélekedett a kollektivizálás üteméről Fehér Lajos. A vitát úgy kívánták lezárni, hogy mindkettőjüket felelőssé tették a „jó viszonyért". Feljegyzés Fock Jenő, Apró Antal, Dögei Imre, Tömpe István és Fehér Lajos megbeszéléséről, 1958. március 15. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 237.ő.e.

A politikai hatalom számára nagyon fontos, megoldandó kérdéssé vált az 1958 közepén is folyamatosan tapasztalt ellátási zavar. A KB Államgazdasági Osztályának jelentésírói a helyzetképet így összegezték:

„Szaporodnak az élelmiszerellátással kapcsolatos zavarok. Budapesten és a vidéki városok egy részében is, szinte állandó hiányosság a kenyér és péksütemény késői kiszállítása. A húsellátásban, annak ellenére, hogy a tervezettnél és a tavalyinál több került kiszállításra, továbbra is nehézségek vannak, sertéshúsból a szükségletet nem tudják biztosítani. A beindított propaganda hatására jelentős mértékben növekedett a tejfogyasztás. [...] Ilyen nagymennyiségű tej zavartalan kiszállítására nincs az ipar megfelelően felkészülve. Hiány van a palackos tejtermékekből. A vaj- és sajtellátás kielégítő. Panaszok vannak a jégellátásban." Zöldségből is jóval kevesebb volt, mint a korábbi évben.[188]

A gazdasági zavarok és azok kezelési kísérlete mellett a felső pártvezetést élénken foglalkoztatta Nagy Imre és társai kivégzésének társadalmi fogadtatása. A jelentésírók szerint ez váratlan hírnek bizonyult. A falusi nyilvánosságban erről elsősorban szóbeli forrásokból, általában a pártbizottsági tagoktól és aktívváktól értesülhettek:

„Részben ennek tudható be, hogy a falu dolgozóinak véleménye még nem eléggé ismeretes. Azt azonban már az eddigi tapasztalatok alapján is látni lehet, hogy a termelőszövetkezeti tagok és az egyénileg dolgozó parasztok másképpen vélekednek az ítéletről. A tsz-tagok véleménye általában megegyezik a munkásokéval, Nagy Imrében a tsz-nek egy ellenségét látják. Az egyéni, és főleg a középparasztság körében bizonyos sajnálkozás tapasztalható. Egyes helyeken Nagy Imrét, mint a parasztok jóakaróját, földosztó minisztert emlegetik (Vas, Heves m.). Baranya megyében elhangzott a középparasztok részéről olyan kijelentés is, hogy »egy barátja volt a parasztnak, azt is felakasztották.« A faluról érkezett értesülések még nem elég átfogóak, falun még nincs kialakult vélemény. Azt azonban falun is meg lehet állapítani, hogy a párthoz közelálló szegényparasztok általában egyetértenek az ítélettel. A faluról kialakult véleményt csak a következő napokban lehet várni."[189]

188 A KB Államgazdasági Osztályának jelentése, 1958. június 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 295.ő.e.

189 A PTO II. sz. jelentése Nagy Imre és társai bűnperében hozott ítélet visszhangjának tapasztalatairól, 1958. június 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 309.ő.e.
Baranyából a következőket jelentették a kivégzések utáni napokban: „A parasztság körében a tsz-ben, szegény- és kisparasztok körében nyugodt a hangulat, egyetértés van (Egy tsz-ellenséggel kevesebb – mondták egyik helyen. A sombereki tsz saját kezdeményezésére röpgyűlésen fejtette ki egyetértését.) Középparaszti körökben »erős a sajnálkozás«. Sokakban félelmet kelt: »nem tér-e vissza a parasztsággal kapcsolatos régebbi hibás politika? »Öreg ember volt, kár volt kivégezni. Igaz, hogy nagy magyar ember volt, magyarosan akart szocializmust építeni, de ha áruló volt, megérdemelte sorsát« [...] Délszlávok körében elég nagy a hallgatás. [...] Nem lesz-e baj, hogy Nagy Imrét kivégezték – Titónak rokona – mondták Keszüben. [...] a mohácsi selyemgyárban a tisztviselők meghallgatták a rádiót, és később a beszélgetéseknél úgy tettek, mintha semmit sem tudnának a dologról. Sajnálkozó megnyilvánulások is voltak. [...] Legszembetűnőbben a vasút területén nyilvánult meg: pl. a pécsi kocsiszínben 18-án éjjel elvágták a telefondrótot, és elrejtették egy bokorban a készüléket. A pályafenntartásnál hangzott el olyan kijelentés, »kutya módjára nyírták ki őket – Tító pedig úgyis ahhoz fog állni, aki neki többet ad.« A mohácsi vasúti WC-ben 18-án egy felirat volt »Le Kádárral és a többi vörös kutyával, éljen Nagy Imre és társai«, 19-én ugyanezen a helyen egy nyilaskereszt volt kirajzolva. Kishajmáson egy vasutas bement a tanácsra és a következőket mondta: »azért kellett lógni Nagy Imrének, mert nem akart orosz Magyarországot, ebbe nyugat úgysem nyugszik bele, és beleavatkozik.« Nem tudtuk kideríteni, hogy provokáció volt-e, vagy sem, de az is megtörtént, hogy 17-én utasítást adott le valaki a központi vasutas szervezőnek, hogy mindenütt szervezzenek az igazgatóság területén röpgyűléseket, holott ezt a párt nem helyesli – nem kell nagyobb teret adni a dolognak, mint szükséges. Volt egy geológus, aki azt mondta »ütötték-verték őket, úgy tudták kikényszeríteni, amit akartak tőlük«. Szerinte Losonczi is azért halt meg. Azt is kétségbe vonta, hogy az ítéletet most hajtották végre. Pécsett egy zongorista törvényellenesnek minősítette az ítéletet. Az egyik utcai járókelő sopánkodott a postásnak, »nagyon sajnálja Malétert, elpusztították a második Zrínyinket!« A repülőtéri építkezésen is egy mecseki ellenforradalmár nő hőbörgött az ítélet ellen, dicsőítette Malétert. Több kijelentés hangzott el olyan irányban, hogy Losonczit agyonverték. Komlón beszélték, hogy a magyar válogatott azért vesztette el a keddi mérkőzést, mert a félidő szünetében közölték velük az ítéletet. »Megváltás számukra, mert úgyis agyon voltak verve« – mondták a sásdi járásban. Pécsett az Állami Áruházban hangzott el, »lesz még újból temetés«. Egy görcsönyi parasztasszony, »ebből háború lesz, a nyugat úgysem hagyja«. A mohácsi technikum diákotthonából egy diák a rádió hallgatásakor közbekiabált, »ha tényeket akartok tudni, este hallgassátok meg a Szabad Európát«. A Mohácsi Gépgyárban egy munkás: »új mártírok lesznek«. Sellyei földműves-szövetkezetben, »Inkább mentek volna ezek is nyugatra«. Egy-két helyről olyan kijelentés jött, »nem volt szép a jugoszlávoktól, hogy kiadták őket.« Mágocsi rehabilitált kulák: »a kormány a népet becsapta, eddig úgy volt, hogy Romániában vannak, és már kiderült, hogy kivégezték.« A komlói Tröszt WC-ben a következő felirat volt, 17-én: »1918–1958 a fehér terror 40 éve«. A siklósi kispolgárok úgy keltettek hangulatot, »így jár, aki politizál«. [...] Újhegyen: »eddig sem kérték ki véleményünket, most minek kérték. Nehogy 5 év múlva szobrot emeljenek Tildynek.« Még annyit említenék meg, hogy több helyről felvetették, miért nem volt nyilvános tárgyalás – a mohácsi Népbolt vonaláról ezt sokkal meggyőzőbben vélték volna a nép számára." BaML, Hangulatjelentés, 1958. június 20. MSZMP, 1.f. 1958. 22.ő.e.

A falusi társadalom tagjainak érdeklődését azonban valószínűleg alapvetően mégsem Nagy Imréék halálhíre kötötte le, hanem a megújult tsz-szervezés előjelei.[190] Több helyen, az 1956-ban tsz-ből kilépettek ismét tagok akartak lenni, másutt pedig már a középparasztok is tsz-alakításon gondolkodtak, például Pusztaszabolcson a „közelmúltban 20 középparaszt 220 kh földdel tsz-t alakított. A parasztok megváltozott véleményét mutatja az is, hogy pl. a püspökladányi járásban ez évben mintegy 500-an léptek be vagy alakítottak új termelőszövetkezetet." A jelentések változó trendről szóltak, valamint arról, hogy a járási párt- és tanácsi vezetés mindinkább összehangolta a tevékenységét.

„A kaposvári járásban például elsősorban a szegényparasztokat igyekeznek bevonni a tsz-ekbe, hogy ezzel elvonják a középparasztoktól a munkaerőt. Püspökladányban ez év végéig a tsz-szervezésben el akarják érni az 1956-os szintet, a békési járásban pedig

190 „Többen megjegyezték, hogy hosszú ideig a községekben szóba sem került a tsz-szervezés, most a KB határozat óta ez eléggé előtérbe került." PTO-jelentés, 1958. július 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 332.ő.e.

2 tsz-községet akarnak az ősszel megszervezni. A békési járási titkár elmondja még azt is, hogy ők elsősorban azokat igyekeznek a tsz-be szervezni, akik 1956 őszén kiléptek, mert ezek visszalépése jó hatással van azokra is, akik még eddig nem voltak tsz-tagok."[191]

Átfogó kampányról 1958 nyarán még nem lehetett beszélni, a jelentések adatai inkább szigetszerűen szerveződő, egyfajta előremenekülésként is értelmezhető, kollektív vállalkozásokról és ellenállásról szólnak. A tsz-tagok sem vállalták a látványos agitálást: „[a] komáromi járásban pl. 27 tsz-ből mindössze 2-ben lehet tapasztalni, hogy a tsz tagsága foglalkozik az egyénileg dolgozó parasztokkal és igyekszik őket megnyerni a tsz számára."[192]

A jelentések szerint sok gazda számára lehetőségként fogalmazódott meg az „átrendeződés" is, vagyis a „szovjet világ" megszűnése. Kuláknak nyilvánítottak „aktivizálásáról" mint „ellenséges" megnyilvánulásokról számoltak be.

„Így pl. egy mezőberényi kulák (Békés m.) kijelentette a gépállomás egyik dolgozójának – amikor egymás mellett lévő földjükön kapálták a kukoricát, – hogy »remélem jövőre már a saját földemen vetek, mert vissza fogom kapni, hiszen az amerikaiak már megindultak Libanonban.« Nagykörű községben (Szolnok m.) a napokban két kulák – különböző időpontban – bement a tanácsházára, ahol a tanács vezetőit szidták, rágalmazták, fenyegették, mivel az egyiknek a tanács nem adta meg a lerakodási engedélyt, a másikat pedig megbüntették az aranka-irtás elmulasztásáért. Mezőtúron a Kinizsi tsz területén néhány kulák meglátogatta volt tanyáját. Hódmezővásárhelyen Bata Péter kulák kijelentette: »Most már féljetek földfoglalók, mert háború lesz, agyonverünk benneteket.«"[193]

A jelentésekben kitértek a nemzetiségi reakciókra is. Bács-Kiskun megyében a „délszlávok" „tartózkodóak" voltak a jugoszláviai ügy és a magyar jegyzéket (Nagy Imréék kivégzéséről) illetően. Ezzel kapcsolatban Zalában olyan hírek terjedtek (bár ezeket éppen dezinformációs célból esetleg maga a politikai hatalom is terjeszthette), hogy a „jugoszlávok diverzánsokat dobtak át magyar területre. A szovjet csapatok helyett jugoszláv csapatok jönnek Magyarországra."[194] A „rémhírek" és ehhez hasonló információk a történetkutatás szempontjából lényegében a diktatúra manipulációs lehetőségeit érzékeltetik, hiszen ezek ellenőrzésére, ellensúlyozására nem volt nyilvános, kollektív társadalmi lehetőség. Elszigeteltség és információhiány együttesen a diktatúra stabilizáló tényezői lettek, lényegében az utóbbi jelenség az egyik alapfeltétele az ilyen típusú rezsimek fennmaradásának.

191 PTO-jelentés, 1958. július 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 332.ő.e.
192 PTO-jelentés, 1958. július 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 332.ő.e.
193 PTO-jelentés, 1958. július 28. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 335.ő.e.
194 PTO-jelentés, 1958. július 28. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 335.ő.e.

A fentiekben idézett részleges jelentések után, a pártközpont beszámolóinak egyike 1958. június elején kifejezetten a falvak helyzetével foglalkozott. Az emelkedő reáljövedelmek mellett a „hibákat", és azok körülményeit, kommentárokat és hangulatváltozást egyaránt rögzítettek.

„Így például dolgozó parasztjaink körében elég sokszor lehet hallani olyan véleményt, hogy kételkednek: »így marad-e ez a helyzet?«, tartanak attól, hogy: »ez csak átmenet és előbb-utóbb vissza fog térni a régi erőszakos, hibás politika«, stb. Elég általános az a felfogás is egyénileg gazdálkodó kis- és középparasztságunk körében, amely szerint: »A jelenlegi helyzet jó, maradjon minden így, ahogy most van.« Ez alatt általában két dolgot értenek: egyrészt azt, hogy ne térjenek vissza a régi, hibás módszerek, másrészt pedig azt, hogy ne szorgalmazzuk a mezőgazdaság szocialista átalakítását, hanem stabilizáljuk az egyéni kisparaszti gazdaságokat."[195]

Az utóbbival szemben a jelentés aláírója természetesen a nagyüzemi termelés mellett érvelt, amelynek során azt tanácsolta, hogy „paraszti lakosságunkkal helyzetünk megértetése és állásfoglalásuk megértése mellett állandóan vitázni kell, és vitában kell meggyőződniük arról, hogy egyik-másik kérdésben nem nekik van igazuk." A várható küzdelemben a „Párt" szempontját egyértelműen kedvezőnek ítélte, amely garanciája lehetett a „mezőgazdaság szocialista átalakításának". Az agrártársadalmon belül a „félproletárokat" és a „mezőgazdasági munkásokat" tartották még fontosnak bevonni a falvak politikai és gazdasági életének irányításába. Ez lényegében a korábbi sztálinista hatalomtechnikai elgondolás megerősítése volt.[196] A hivatalosan valamilyen formában kollektív gazdaságként nyilvántartott üzemeket a teljes kollektivizálás kampánya előtt a következő adatsorokkal (37–39. táblázat) jellemezték a nómenklatúra belső nyilvánosságában.[197]

37. táblázat. A mezőgazdasági termelésre alakult tsz-ek számszerű helyzete 1958 őszén

Időpont	*Tsz-ek száma*	*Családok száma*	*Tagok száma*	*Összterület (kh)*	*Ebből szántó (kh)*
1957. december 31.	2.557	99.822	120.352	1.203.100	886.400
1958. augusztus 31.	2.759	112.740	140.898	1.340.325	990.684
Növekedés	*202*	*12.918*	*20.546*	*137.225*	*104.284*

Forrás: Jelentés a mezőgazdaságról, 1958. október 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 135.

195 Jelentés a falusi lakosság helyzetéről, 1958. június 10. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 72–79.
196 Jelentés a falusi lakosság helyzetéről, 1958. június 10. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 72–79.
197 Az 1958. évi súlyos aszálykárok miatt egyes takarmánynövények és a szőlő kivételével jelentősen kevesebb termés volt, mint 1957-ben. Mindezek ellenére, az állattenyésztés minőségi javulása jellemzőnek számított, hiszen például 1957-ig az egy tehénre jutó tejtermelés országosan 1.600 liter volt. Ezen beszámoló szerint 1957-ben viszont már 1.950 liter, 1958-ban pedig 2.000 liter. Jelentés a mezőgazdaságról, 1958. október 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 135.

38. táblázat. Termelőszövetkezeti csoportok 1958 őszén

Időpont	*Tszcs-k száma*	*Családok száma*	*Tagok száma*	*Összterület (kh)*	*Ebből szántó (kh)*
1957. december 31.	837	33.141	35.442	222.500	197.100
1958. augusztus 31.	805	31.341	33.901	199.420	179.314
Csökkenés	*32*	*1.800*	*1.541*	*23.080*	*17.786*

Forrás: Jelentés a mezőgazdaságról, 1958. október 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 135.

39. táblázat. Mgtsz-ek és tszcs-k adatai 1958 őszén

Időpont	*Tsz-ek száma*	*Családok száma*	*Tagok száma*	*Összterület (kh)*	*Ebből szántó (kh)*
1957. december 31.	3.394	132.963	155.794	1.425.600	1.083.500
1958. augusztus 31.	3.564	144.081	174.799	1.539.745	1.169.998
Növekedés	*170*	*11.118*	*19.005*	*114.145*	*86.498*

Forrás: Jelentés a mezőgazdaságról, 1958. október 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 135.

A közel 175.000 főnyi tsz-tagságon kívül meg kell említeni más gazdálkodási formákat, a földműves-szövetkezethez tartozó, önállóbb termelői szakcsoportokat és társulásokat is.[198]

Az MSZMP KB 1958 augusztusában szigorúan bizalmasnak szánt helyzetfelmérésében sorra vette a kollektivizálás tényezőit.[199] Milyen jövőképet festettek a falu- és vidékpolitikában a nyilvánosság előtt, és – kimondva-kimondatlanul – milyen tényleges lefutással és következményekkel számoltak? Először is, folytonosan a távoli jövőbe tolt „fejlett szocializmust", a „dolgozó nép állandóan emelkedő életszínvonalát", a „termelési színvonal" és a „legfejlettebb technika segítségével a kapitalista országokat lényegesen meghaladó mértékű fejlesztését", a „megtermelt értékek igazságos, munka szerinti elosztását", az iparban, a kereskedelemben és a bankszervezetben már kialakított „szocialista termelés és gazdálkodás útját" ígérték. A magyar mezőgazdaság „kisüzemi rendszerét és szétaprózottságát" a termelés emelésének „legfőbb akadályaként" nevezték meg, amely struktúra és teljesítmény nem állja meg helyét külföldön. A „gazdasági törvényszerűséggel" indokolták a „kapitalista országokban a kisárutermelő parasztgazdaságok tömeges tönkretételét", a „szocializmust építő országokban pedig a paraszti erők önkéntes szövetkezeti összefogását".

198 3.415 egység, 88.221 taggal. Összes föld: 81.728 kat. hold, azonban ebből csak 22.758 kat. holdon folytattak valamilyen szintű közös gazdálkodást. Jelentés a mezőgazdaságról, 1958. október 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 3.ő.e. 135.

199 KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

A pártvezetés által konstruált mítosz szerint a „szocialista mezőgazdasági nagyüzemet" a Szovjetunióban megvalósultnak, Kínában, Bulgáriában és Csehszlovákiában pedig „uralkodónak" tekintették, míg ehhez képest Romániában, az NDK-ban és Albániában és „más népi demokráciákban" „jelentős előrehaladást" értek el. Az egyik fontos külpolitikai célkitűzést – a Szovjetunióval együtt – az USA megelőzésében jelölték meg. A külföldi példákra azért hivatkoztak, mert a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének főbb alapelveit, törvényszerűségeit azonosnak" tartották.[200]

Az 1958-at megelőző tíz évről az volt a hivatalos vélemény, hogy helyes döntés volt a földműves-szövetkezetekből tsz-eket alakítani, ill. az „agrárproletárokra és a félproletárokra épülő földbérlő-szövetkezeti mozgalom" elindítása, valamint jónak tartották a gépállomások működését, s általában a gazdaság- és a káderpolitikát. Mint láthattuk a korábbi fejezetekben, ez természetesen nem egy kritikai, a számszerűsíthető következmények mérlegelésén alapuló vélemény volt, hanem a hatalompolitikai megfontolásokból is következő, minden felelősséget az éppen aktuális tényezőkre hárító propagandisztikus megállapítás. A „hibákat" három területen jelölték ki: „1. szektás hibák 2. Nagy Imre 1953-as fellépése 3. az 1956-os fegyveres ellenforradalmi felkelés".[201] Ez a politikai magyarázat lényegében a korábbi sztálinista dogmatikához kapcsolódott.

A KB 1958 augusztusában 1965-ig meghatározta azokat a feladatokat, amelyeket végre kellett volna hajtani: mindenekelőtt a tsz-szektor túlsúlyba kerülését és a „proletárdiktatúra megszilárdítását". Azt is világossá tették, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezéséért indított fokozott harcot a pártnak kell szerveznie, irányítania." A pártvezetés tisztában volt azzal, hogy 1958 végétől a legnagyobb kihívás a földdel rendelkező kis- és középparasztok tsz-taggá kényszerítése. Ebből a célból határoztak a földjáradék fizetéséről is.[202] Azt is megfogalmazták, hogy az

200 Ez konkrétan így hangzott: „[d]öntő feltétele ennek a párt vezető szerepének érvényesülése, a szilárd proletárdiktatúra és annak alapja, az állandóan erősödő munkás-paraszt szövetség, az állam nagyarányú anyagi támogatása és a szocialista iparfejlesztés. Általános tapasztalat az, hogy a parasztság fokozatos és tervszerű bevonása a szövetkezetekbe bonyolult és hosszadalmas munka, amelynél a türelmetlenség, az erőszak rendkívül káros." Tisztában voltak azzal, hogy a „szövetkezés gondolata nem egyszerre érik meg a parasztság különböző rétegeinél, sőt a különböző vidékeken sem. A mezőgazdaság szocialista átalakítása mindenütt az osztályellenséggel szemben vívott harc viszonyai között megy végbe." KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e. A döntéshozók külpolitikai szempontjaira lásd Varga Zs. 2009.

201 A PB az 1957. augusztusi, majd az 3.004/1958. sz. kormányhatározat és a KB 1958 áprilisi határozatai alapján főként Szabolcs, Szolnok, Békés, Hajdú, Bács-Kiskun, Fejér és még néhány megyében tudtak statisztikailag is rögzíthető számú kollektív gazdaságot szervezni. Az átszervezés nehézségét a párttagság „határozatlanságával", a szokásos osztályharcos klisék hangsúlyozása („ellenség, jobboldali revizionizmus") mellett, a tsz-parasztság „elzárkózó", „befelé forduló" magatartásával, valamint azzal próbálták magyarázni, hogy a tsz a „belső rend, fegyelem tekintetében nem elég vonzó." KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

202 „A fizetés alapjául a bevitt föld aranykorona értékét, legfeljebb azonban 15 ar. K-át kell tekinteni. Az ar. K-ánként fizetett összeg a mindenkori állami felvásárlási áron számított 4–8 kb búza forintértéke legyen (természetbeni földadó nélkül). A földjáradék címén kiosztott összeg azonban

1958. augusztusi állapot szerint a tsz-tagok egykori állatainak, vagyontárgyainak, az évelő kultúrák ellenértékét a „belépés után egy vagy néhány éven belül – főleg állami hitelből – megtérítik." Érzékeltették azonban, hogy ez egyrészt alig teljesíthető teher a tsz-eknek, másrészt a beléptetni kívánt gazdákat távol tartja a kollektív gazdaságtól. „Ez az oka annak, hogy a belépés előtt többnyire igyekeznek megválni állataiktól, felszereléseiktől." A politikai vezetés erre a helyzetre reagálva alkalmasnak vélte a szövetkezeti részjegyek bevezetését. Ennek értéke a tsz-be került vagyontárgyakéval egyezett volna meg, ugyanakkor az alakuló tsz-közgyűléseknek kellett elhatároznia, hogy a belépő tagok kötelesek a „közös vagyonhoz", az oszthatatlan alaphoz a részjegy 20–25 százalékával hozzájárulni. A tagoknak a későbbiek során 5–10 százalékos „kamatjellegű" térítést kellett volna adni. A KB azzal is tisztában volt, hogy a fiatalok egyáltalán nem motiváltak a tsz-munkában, többségük nem kap fizetési előleget, nem működik a munkaegységrendszer, valamint megoldatlan a tsz-ek jogvédelme és az idős tagok nyugdíjazása.

Regionális tekintetben a következőképpen mérlegelték a kollektivizálásra kijelölt terület adottságait: a KB „az átlagosat meghaladó mértékű fejlődésre reális lehetőséget" látott Békés, Fejér, Szabolcs és Szolnok megyékben. Inkább a szántóföldi növénytermesztő vidékeket vették számításba, ahol szerintük viszonylag jól működő kollektív gazdaságok voltak. Nem kevésbé számított az, hogy ezeken a területeken sokkal nagyobb arányú volt a szegényparasztság, sőt a „parasztság jelentős forradalmi hagyományaival" is számoltak, másrészt itt 1956 „viszonylag kisebb megrázkódtatást okozott, mint máshol".[203]

A tervben a kollektivizálási kampányt megelőzte az ún. előkészítő bizottságok megalakulása. Az irányítók és részben a végrehajtók elsősorban a helyi párttagok, a megyei szinten megszervezett 50–100 fős „aktíva" voltak, és még egy 20–50 fős külön megyei státusba került csoportból álltak. Erre a célra évente 25 millió forintot szántak.[204]

Az utóbbi célkitűzéssel kapcsolatban tágítani kell az itt kitapintható alapproblémát, a szakapparátus hiányának kérdését. Az ekkor formálódó, 15 éves elképzelés-

nem haladhatja meg a bevitt földre arányosan eső kiosztható jövedelem 15–25 százalékát." Azok számára, „akik nem tsz-tagok, de földjüket használatra átadják (öregek, üzemi munkások, stb.), a tsz-ek a helyileg kialakult földhaszonbért fizessenek." KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

203 KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

204 KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e. Például Bács-Kiskun megyében az új káderek alkalmazásáról ezt írták: „[a] központ által biztosított 60 fő állami támogatásos keretet a tárgyhó folyamán betöltöttük. Beállításra került 24 tsz-elnök, 1 párttitkár és 35 tsz-agronómus, összesen 60 fő. Ebből 36 párttag. Származás szerint 90%-ban agrárproletár, kis- és szegényparaszt, 10%-ban munkás, értelmiségi és alkalmazott. Iskolai végzettség szerint: 8 általános, vagy 4 középnél alacsonyabb képzettségű személy, egyetemi végzettségű 17 fő. Akadémiai végzettségű 15 fő, mg. középiskola, érettségi 21 fő, 8 általános, vagy 4 polgári 7 fő, összesen 60 fő." Bács-Kiskun megyei pártjelentés a káderátcsoportosításról, 1959. július 10. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 53.

ben meghatározták a mezőgazdasági mérnökképzésben kibocsátandó szakemberek számát, 1975-re 18.400 fővel számoltak. 1959-ben a beiskolázási tervek ellenére is nyolc százalékos hiányt (1.480 fő) prognosztizáltak. Főleg a kertész- és agrármérnökök, a mezőgazdasági gépészmérnökök helyzetét tartották kedvezőtlennek, hiszen több mint 52–65 százalékuk nem a szakképesítésének megfelelően dolgozott. Egyértelműen kiderült tehát a belső tájékoztatásból a pártvezetés számára, hogy a radikális szerkezetátalakításhoz egyáltalán nem volt biztosítva a megfelelő szaktudás:

> „Jelenleg hazánkban nem rendelkezünk olyan szakemberekkel, akik a szocialista nagyüzemek földrendezési, telepítési, építési és meliorizációs munkáiban a helyszínen állandó segítséget tudnának adni (a felmérések szerint kb. 1.000 ilyen szakemberre lenne szükség). Nem rendelkeznek végző mezőgazdasági mérnökeink ez ideig olyan szakismeretekkel, amelyekkel az üzemi talajtérképek elkészítését önállóan el tudnák végezni. Nincs biztosítva az ellátottság a jövendő mezőgazdasági nagyüzemek könyvelői apparátusát illetően. Elsősorban a megfelelő képzettségű főkönyvelők hiányoznak."[205]

A városokból falura küldöttek tapasztalatainak feldolgozása, ön- és idegenképeinek kortársi megismerése szintén önálló kutatási témát képez. Ritka módon, éppen egy – mint láthattuk, igen keresett – főkönyvelő véleményét lehet idézni, aki szerint az „eddig falura küldött káderek nagy részét nem annyira a falu és a város közti nívó jelen állása készteti vissza az iparba, hanem a gazdasági felsőbb szervek lelkiismeretlen, különféle módszerekkel alkalmazott üldözése." A személyes motivációkon és összefüggéseken túl a szövegrészlet nyilvánvaló módon utal az ekkori konfliktusokra:

> „[v]idéki, főleg falusi és tanyai viszonylatban eléggé gyenge a Párt, s így erős a polgári befolyás. Sok, nagyon sok, az iparban megedzett és a mezőgazdaságot szerető kommunistára van itt szükség. [...] Én parasztszármazású vagyok, és 1940 óta az iparban dolgoztam. 1955-ben – a Párt hívó szavára – jelentkeztem a mezőgazdaságba és az első csoporttal jöttem ki Bp.-ről vidékre. Akkor hatodmagammal jöttünk Hajdú-Bihar megyébe az Állami Gazdaságok Igazgatóságához különböző gazdaságokba, ki igazgatónak, ki főmérnöknek, ki pedig főkönyvelőnek. Állítom, hogy mind a hatan, a Párt akaratát megértve és magunkévá téve, telve ambícióval mentünk az új munkahelyre. Mégis most nagyon elérzékenyülök, ha arra gondolok, hogy ha ma úgy ismét találkoznánk a debreceni állomáson, mint amikor elváltunk egymástól munkába indulás előtt, bizonyára lesütnénk a szemünket. Szégyellnénk együtt is, de külön-külön is szégyelljük, hogy mi, akik úgy felvértezve mentünk, csakhamar mily erőtlenek lettünk, és hogy mily ügyesen és tervszerűen, kit-kit más és más módszerrel egy éven belül kisöpörtek Hajdú-Bihar megyéből. Tehették ezt azért, mert elmerültünk a tanyai munkában, és nem volt meg

205 FM-javaslat a mezőgazdasági szakember-utánpótlásra, 1959. március 20. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 14.ő.e. 68–79.

a kellő kapcsolatunk a párttal. Persze az utóbbi nem csupán rajtunk múlott. Én is, ha ma jönnék vidékre, már tudnám, hogy miként kezdjem. Ma már tudom azt, hogy pld. az Állami Gazdaságok tele vannak osztályidegenekkel, akik csúszva-mászva iparkodnak megkörnyékezni az embert, hogy aztán saját hasznukra felhasználhassák. Tudom azt is, hogy a becsületes mezőgazdasági dolgozók kezdetben kissé vonakodnak az iparból jött elvtársaktól, és csak nehezen barátkoznak meg velük – nem ok nélkül, mert amikor a fővárosból deportáltak ellepték a mezőgazdaságot, azt mondták magukról, hogy ők az iparból jöttek –, amikor pedig már megismerték volna, akkorra már a legtöbbjük nincs ott. [...] De már itt is megkezdték a furkálódást, pedig alig vagyok itt egy éve még csak. Különböző módszerekkel igyekeznek a munkámat nehezíteni. Még Ragó elvtárs is (az ÁG Pest-Nógrád megyei Igazgatóság vezetője) – aki pedig kommunista – úgy nyilatkozott, hogy ő az iparból jött káderekkel szintén nem tud megbarátkozni."[206]

Visszatérve a KB 1958. augusztusi programjához, a kiemelten kezelt propaganda-hadjárat mellett a pártbizottságok kijelölték a határrészeket, a tanáccsal együtt felmérték, hogy konkrétan kik azok a gazdák, akiket be kell szervezni a tsz-be. (Lásd a 18. dokumentumot a függelékben.) A nyilvánosság számára egyértelművé tették, hogy az előkészítő bizottság megalakult, amit egyben döntéshozó, „fejlesztési bizottságnak" is tekintettek. A településre vonatkozó, ún. mezőgazdaság-fejlesztési program alapján létrehozták a „speciális brigádot" (elsősorban a tanács VB-tagjai közül valaki, mezőgazdasági osztályvezető, agronómus, állattenyésztési felelős, állatorvos, MNB-képviselő), akik a tárgyi feltételek (például műtrágya, növényvédő szer, építőanyag) felmérésével foglalkoztak, másrészt tanfolyamokat szerveztek. A legátfogóbb célnak a „szétszórt földek összevonását" tekintették. Általános tagosítást akkor rendeltek el, ha 4.000 kat. hold alatti területen a gazdák 70 százaléka, 4 és 8 ezer kat. hold között 80 százaléka, 8.000 kat. hold felett pedig 90 százaléka a kollektív gazdaság tagja volt.[207]

Az állami gazdaságok meglévő birtokain túl, a kollektivizálásra kijelölt terület nagyságát 8.620.000 kataszteri holdban határozták meg. Erre vonatkozóan több területfoglalási, államosítási forgatókönyv is készült. A hároméves verzió a mezőgazdasági szektor 70 százalékos kollektivizált arányával, a második változat pedig 60–65 százalékkal számolt. Az első tervben a tsz-ek közvetlen beruházásai a hitelekkel együtt 4,5 milliárd, a másodikban 5,7, a gépberuházások esetében 5,8, illetve 6,5 milliárd forintot jelentettek. Már akkor is sokkal lényegesebb és egyértelműbb volt azonban, hogy míg az elsőben a KB 3,3 milliárdot, addig a másodikban 4,7 milliárd forintot hiányként nevezett meg. Az emberek sorsáról ebben a tervben nem, vagy csak a gépesítéshez igazítva esett szó – utóbbi pedig igen kritikus helyzetben volt.[208]

206 Az Ipolyvölgyi ÁG főkönyvelőjének Szobról írt levele, 1959. február 1. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 14.ő.e. 143.

207 KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

208 KB határozati javaslat, 1958. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 348.ő.e.

A KB bizalmas jelentéseiből nyilvánvalóan kiderült, hogy bár 1945-től a mezőgazdaság technikai fejlesztésére 4,400 millió forintot fordítottak, ám a főbb munkavégzési területek gépesítési foka alacsony maradt (40. táblázat). Igaz, hogy ez sok tekintetben megfelelt az európai szintnek. Például a répabetakarításban és kukoricatörésben még nem volt gépesítés. A KGST-szerződések sem voltak megfelelőek. Főleg a pénzügyek miatt a hazai gyártásra kellett berendezkedni, összességében állandósult alkatrészproblémákkal küzdöttek.

40. táblázat. Mezőgazdasági gépesítés 1958-ban

Munkafajta	*Országos arány* %	*Állami gazdasági arány* %	*Tsz-arány* %
Őszi mélyszántás	21,7	80,5	86,1
Őszi vetés	20,9	87,2	87,9
Kapálás	4,9	47,6	21,7
Aratás	17,9	86,2	73,3
Tarlóhántás	16,6	68,0	77,9

Forrás: Jelentés a mezőgazdasági munka- és erőgépekről, 1958. december 9. MOL, M-KS-288.f. 28. 1958. 3.ő.e. 150.

A pártvezetés az 1958. évi tanácsválasztást is fokozott ellenőrzés alatt kívánta tartani, mert tisztában voltak vele, hogy a kollektivizálási hadjárat is nagyrészt hasonló társadalmi miliőben zajlik majd.[209] Annak ellenére volt ez egyfajta erőfelmérés, hogy a politikai mobilizációban érintettek jelentős része tisztában volt

Egy évvel korábban, Magyari András földművelésügyi miniszterhelyettes levele szerint 1954-ben 627 mFt, 1955-ben 587 mFt, 1956-ban 588 mFt, viszont „1958-ra csak 237 millió forint gépberuházást irányzott elő az Országos Tervhivatal számítási anyaga. A mezőgazdaság főbb munkáinak gépesítési foka nem kielégítő. Az állami gazdaságok területét és gépeit figyelmen kívül hagyva, a szántás 60–65%-ában, a kapálás 8–10%-ában, a kaszálás 8–10%-ában, az aratás 13–15%-ában, a vetés 22–27%-ában (traktorvontatású vetőgéppel), a műtrágyaszórás 8–10%-ában, a kukorica és cukorrépa betakarítás egyáltalán nincs gépesítve, az állattenyésztés pedig csak igen kis mértékben. Az egy traktorra jutó szántóterület tekintetében sem kedvező a helyzetünk. Míg az NDK-ban 108 hektárra, Csehszlovákiában 167 hektárra, Bulgáriában 252 hektárra jut egy traktor, addig Magyarországon 274 hektárra. A népi demokratikus országok közül csak Jugoszláviában, Romániában és Lengyelországban rosszabb ennél a traktorellátottság. Megjegyezzük, hogy a világ traktorsűrűsége a Szovjetunió nélkül 173 hektár/traktor." Észrevétel a mezőgazdasági és az ipari bizottság megállapításaival kapcsolatban, 1957. november 15. MOL, XIX-A-2-ss. Kádár János miniszterelnöki ir. 2.d. Ká/752.
Elfelejtődik egy további lényeges összefüggés is, ahogyan arról a későbbi évek statisztikusa írt: „az történt, hogy míg a vonóerő-bázis gépesítettségét majdnem világszínvonalra emeltük (1959 és 1962 között 29.000 új traktor, több mint 4.000 új kombájn és közel 2.000 új tehergépkocsi állt munkába), addig a vonóerő-ellátottság az 1958. évi színvonalon maradt." (Pelva 1964: 366.)
A szovjetizálás egyik jellemzője volt a gépellátás centralizálása, ugyanakkor a javítás hiánya, irracionalitása (Keep 1995: 111).

209 Csupán érinteni tudom a tanácsválasztás kérdését, annyi azonban ezen illusztratív példán keresztül is látszik, hogy mennyire fontos lenne ennek az egész országra kiterjedő történetét feltárni.

a választás pszeudójellegével, ahogyan erre a különböző információs jelentésekben állandóan utaltak is. A korábbi évekhez képest a jelöltek nagy része – főként 1956 következményeként – kicserélődött. Így például a 324 járási tanácstag 54 százaléka új személynek számított. További karakterisztikus jegy volt, hogy a párt szempontjából kevés tsz-tag, állami gazdasági dolgozó, s ugyanakkor szerintük aránytalanul sok egyéni dolgozó paraszt került fel a jelölőlistára. A jelöltek döntő többsége férfi volt, fiatalokat pedig alig lehetett találni közöttük. Hasonló összetételt véltek fölfedezni a községi tanácstagok soraiban is: „[a] 3.251 községi tanácstag jelölt közül 1.679 régi, 1.572 az új. Tsz-tag a jelöltek között 851, egyénileg dolgozó paraszt 833 fő. Az alkalmazottak száma 711, az egyéb foglalkozásúaké 246."[210]

A diktatúra politikai alapstruktúrájához képest viszonylag alacsonynak számított a párttagok aránya[211] a jelöltek között, de ennek megváltoztatását egyértelművé tették: „a helyes, megfelelő arány kialakítását az osztályértekezlet alapján megkezdték." Az is nyilvánvaló lehetett a pártvezetés számára, hogy egyes településeken komoly kompromisszumokat kell majd kötniük. Erre utal például az a megjegyzés, miszerint a Sümegi járás (itt sok egyéni szőlőtermelő gazda élt) egyes községeiben „nem akarnak kommunista elnököket választani". Heves megyéből ugyanekkor azt jelentették, hogy az elmúlt hetekben 45 „osztályidegent", illetve „ellenforradalmárt" távolítottak el. Ugyanitt az is foglalkoztatta a döntéshozókat, hogy a hatvani tsz-ből 20, az atkáriból 30 fő akart kilépni. A helyzet hasonló volt Karácsondban is.[212]

Nehéz megállapítani, hogy a pártállami hírzárlat és manipuláció mellett időnként megjelenő „háborús hírek", a jelentések nyelve szerinti „hisztériák", az emberi viselkedést ténylegesen milyen módon befolyásolták. Ezek hatásának figyelembevétele mindenesetre fontosnak tűnik. A kollektivizálás ideje alatt visszatérően felbukkantak a különböző külföldi – diplomáciai és fegyveres – konfliktusokkal kapcsolatos híradások. 1958 szeptemberében a kínai, a tajvani konfliktus foglalkoztatta a helyi nyilvánosságot. Állítólag Borsodban az a – „klérusnak" tulajdonított – hír érdekelt sokakat, ami az északi fény megjelenésével kapcsolatban pusztító háborút jósolt. A Fejér megyei Mezőszilasról is háborús információk terjedtek a Szabad Európa Rádió adásai alapján. Ezeknek a pártvezetés is jelentőséget tulajdoníthatott, a távolban, külföldön zajló események feltételezett magyarországi hatásait az agitációban felhasználhatták, hiszen közben elindították a kollektivizálási kampányt. Szolnok megyében például kiállításokat szerveztek a „tsz-mozgalom" tízéves múltjának megünneplésére, miközben már 41 előkészítő gárda alakult. A Borsod megyei Szikszói járásban is állítólagos új kollektivizálási eredményekről számoltak be. Győr-Sopron megyéből viszont visszaesést jelentettek, egy héten csak három-négy családot tudtak beléptetni. Erre válaszként

210 PTO-jelentés, 1958. szeptember 4. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 361.ő.e. Az 1949 utáni, így az 1958. évi választástörténet egyes kérdéseit lásd Feitl 1999: 289–292.

211 Párttag 1.794, pártonkívüli 1.457. A forrásnyelv szerinti foglalkozási besorolás: munkás 275, mezőgazdasági munkás 80, nő 535, 30 éven aluli 397 fő. PTO-jelentés, 1958. szeptember 4. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 361.ő.e.

212 PTO-jelentés, 1958. szeptember 4. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 361.ő.e.

a megyei párt és tanácsi vezetés 150 embert küldött ki a falvakba. A nyilvánvalóan erőszakos fellépés nyomán két héten belül megugrott a tsz-tagok száma.[213] Bács-Kiskun megyében főleg a Bajai járásban fekvő Garán indult meg a szervezés. Baranyában látványossá vált a „földelhagyás", amit így kommentáltak: „[f]eltehetően vagy arról van szó, hogy a tsz-be lépés elől menekülnek, vagy a városban található jobb megélhetési lehetőségek vonzzák őket."[214]

Kronológiai szempontból azért is fontos 1958 szeptembere, mert részben dokumentálni lehet azokat a szimbolikus és határozottabb tiltakozásokat, a hétköznapi ellenállást, amelyekről egyébként ritkán szerezhetünk tudomást. Ismét Hevesből jelentették, hogy Nagyút községben (Füzesabonyi járás) az egyik vasárnap reggel plakátot találtak a következő szöveggel: „ne higgyenek a kommunistáknak, a népnyúzóknak", „lejárt már a kommunisták ideje". A jelentések szerint Poroszlón az egyik tsz-tag a járási pártbizottság két tagját ezekkel a szavakkal szidta: „»Haszonleső kommunisták, lábuknál fogva kellene mindet felakasztani. A kommunisták törtetők, és még ők akarnak vezetni. Kommunistáknak semmi helyük a népi demokráciában.« (Intézkedés mindkét esetben megtörtént)."[215] Az ilyen típusú verbális rendszerellenesség másutt is előfordult.

A mindenkori politikai hatalom a társadalmi-foglalkozási csoportok fogyasztási színvonalát rendszerint figyelembe veszi a döntéshozatalban.[216] A kollektivi-

213 „a megye vezetői azonnal intézkednek azokon a helyeken, ahol problémák vetődnek fel. Jelenleg mindazon állami szervek (FM, BM stb.), amelyek különösen érdekeltek a munkában, aktívan bekapcsolódtak a megyei szervek vezetőivel való megbeszélés útján." PTO-jelentés, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 433.ő.e.

214 PTO-jelentés, 1958. szeptember 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 364.ő.e.

215 PTO-jelentés, 1958. szeptember 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 364.ő.e.

216 A kutatások korábban elhanyagolt, de annál több gazdaság- és társadalomtörténeti eredményt ígérő területének számít a fogyasztástörténet. A fogyasztás Kelet-Európában közismerten elsősorban a politikai szféra döntésétől függő kérdés volt, amely egyúttal nyilvánvaló módon jelezte a gazdaság teljesítőképességét is. Tágabb, kelet-európai összefüggésben a fogyasztástörténetnek két nagy szakaszát szokták megnevezni: az első a „kikényszerített fogyasztási lemondás és a terror" periódusa 1928 és 1953 között, a második pedig a „fogyasztási orientációból származó rendszerlegitimáció". Nemzetközi összehasonlításban az látható, hogy Magyarország és Lengyelország fokozta a fogyasztási orientációt 1956 után, majd Csehország is a 1960-as években. A második világháborús fogyasztási szintet különböző időpontokban lépték át: Csehszlovákiában 1949-ben, a Szovjetunióban 1954-ben, az NDK-ban 1957-ben, Magyarországon 1959-ben, Lengyelországban 1961-ben. Ezekben az országokban különösen az 1950–1960-as években a „tudományosan megalapozott fogyasztói normák" szolgáltak a fogyasztáspolitika alapjául, ez különösképpen vonatkozott az állati eredetű termékekre. A kötött árpolitika miatt az üzemek lényegében konkurencia nélkül maradtak. A rendszer logikájából fakadt az is, hogy a fizetések vásárlóereje a növényi élelmiszerek, a bérletek, a kommunális szolgáltatások és a helyi közlekedés szektoraiban magas volt. Ezzel összefüggésben például a húsár Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban igen nagy mértékben átpolitizált ár volt, de csak Magyarországon és az NDK-ban (feltételesen) érték el az elégedettségi határt. Lengyelországot és a Szovjetuniót ellenben továbbra is nagy húshiány jellemezte. Mindez egy olyan – marxista – fogyasztói modellt tükrözött, amely szerint a kommunista társadalomban az elosztás a szükségletek, s nem a munkateljesítmény szerint történik. A szovjet vezetés és az őt követő más rezsimek kommunista vezetői 1958-tól ezt annyiban

zálási kampány befejező szakasza előtt a következő – statisztikai kategóriákba rejtett – helyzetkép a kortársi feltételezhető tapasztalatok szempontjából is tanulságos. Az 1958. szeptemberi belső jelentések szerint a nemzeti jövedelem 20 százalékkal, az egy főre eső fogyasztás 8,8 százalékkal haladta meg a 1956. évit, és 17,4 százalékkal az 1955-ben rögzített szintet. A statisztikában a munkások és az alkalmazottak egy főre eső fogyasztása közel kilenc százalékkal volt magasabb, mint a parasztságé. A KB Mezőgazdasági Osztálya által készített jelentés egyértelműen fogalmazott a különbségekről és a várható gazdaságpolitikai döntésekről:

„Ezek a számok azt mutatják, hogy 1956 végén és 1957-ben hozott gazdaságpolitikai rendszabályok lényegében nem változtatták meg a munkások és alkalmazottak, ill. a parasztság közötti jövedelemarányokat, ill. a fogyasztási arányokban a munkásosztály javára történt eltolódás. Az 1958. évi népgazdasági terv a parasztság reáljövedelmét a tavalyinál alacsonyabbra irányozta elő. Ezt célozza a felvásárlási árak csökkentése és az adóemelés."

Az átlagszámítás szerint 1957-ben a munkások és az alkalmazottak reáljövedelme 10.979 forint, míg a parasztságé 34 százalékkal kevesebb, 7.242 forint volt. Elvégeztek egy olyan számítást is, amelyben az előbbi két rétegnél nem vették tekintetbe a kisegítő gazdaságokat, és a parasztok körében a munkabért. Ebben az esetben a munkások és az alkalmazottak reáljövedelme 9.853 Ft, a parasztoké 6.463 forint volt.[217]

A beszolgáltatás eltörlése azt jelentette, hogy az állam elesett az agrárvilág közvetlen befolyásolásától, a terménybegyűjtés legfőbb eszközétől. Mint láthattuk, erre reagáltak a háttérben konkrétan is megfogalmazott céllal, közvetett eszközökkel, az ár-, adó- és jövedelempolitikai új döntésekkel.[218] 1956 nyarától 1958 közepéig mintegy 364 ezer paraszti gazdaság kezdte újra a munkát 1,3 millió kat. holdon, azaz az egyéni agrártermelők száma közeledett az 1949. évihez, bár az átlagos birtoknagyság csökkent.[219]

tovább is fejlesztették, hogy elképzelésük szerint a szocializmusnak a fogyasztási versenyben le kellett volna győznie a kapitalizmust. A fogyasztástörténeti összehasonlítás végeredményben azt mutatja, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása elkerülhetetlen következménye volt az 1950-es években bevezetett fogyasztási orientációnak (Zwahr 1994; Ritschl 1995; Merl 1997a és 1997b; Kaelble 1997; Merkel 1999; Kaminsky 2001).

217 Tájékoztató az 1957. évi jövedelemről és fogyasztásról, 1958. szeptember 16. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 366.ő.e. Lásd a gazdaságtörténeti elemzést: „1958-ban a magángazdáknál az 1 katasztrális holdra jutó termelési érték (6.300 Ft) 26 százalékkal haladta meg a termelőszövetkezetekét (5.000 Ft), holott az utóbbiakhoz számították a háztáji gazdaságokat is. Ennek ellenére a termelőszövetkezeti tagok egy főre jutó reáljövedelme – az úgynevezett közvetett szabályozás hatására – (1954. évi vásárlóerejű forintban számolva) 1957-ben 7.555 forint, 1958-ban 7.036 forint, a magánparasztoké 6.740 forint, illetve 6.326 forint volt. Az átlagos termelőszövetkezeti reáljövedelemnek 1957-ben 17,2, 1958-ban 26,3 százaléka (az említett reáljövedelemből 1.300, illetve 1.850 forint) származott állami támogatásból. Ha ez utóbbi elmaradt volna, akkor – ugyancsak egykorú számítás szerint – a tsz-parasztok jövedelme 1957-ben 7,2 százalékkal, 1958-ban 18 százalékkal lett volna alacsonyabb a magángazdákénál." (Pető – Szakács 1985: 438–439.)

218 Pető – Szakács 1985: 433–437.

219 A tsz-ek szerepe az agrártermelésben 1957–1958-ban „periférikussá vált". „1955-ben a mező-

A háttérinformációkból még egyértelműbben látszott, hogy a tsz-tagok és az egyéni gazdák reáljövedelme közötti hivatalos különbség, azaz az előbbiek 11,2 százalékkal magasabb értéke az állami támogatásból (29%) származott. A paraszti reáljövedelmek tendenciáiról azt írták, hogy egyrészt az állami felvásárlási árak 1958. évi hét százalékos csökkenése mellett, az ún. szabadpiaci árakat is tekintetbe véve, az értékesítési átlagárak a tervezett 3,5 százalékkal szemben 6–7 százalékkal csökkentek. 1957-hez képest összességében kilenc százalékos agrárollót állapítottak meg, ami további csökkenő paraszti reáljövedelmet jelentett. Az egyéni gazdák esetében az értékesítési átlagár legnagyobb visszaesést a gyümölcsöknél és a bornál (19,3%) mutatott. A csökkenést a növényi terményeknél 9,2 százalékra, az élőállatnál 4,5 százalékra becsülték.[220] Ehhez képest érdemes mérlegelni azt, hogy az „összparaszti áruforgalomból származó pénzbevétel közel 54 százalékát az állati termékek, és 15%-át a bor eladása biztosítja. De az összes gyümölcs és zöldségfélék árbevétele is elérte a 30%-ot."[221]

Az egyéni gazdaságok művelői számára további egyértelmű üzenetet hordozott, hogy mintegy 14 százalékkal több adót fizettek, mint 1957-ben.[222] Ez többek között azzal a következménnyel is járt, hogy – állami nézőpontból – „felújítási szükségleteik" felét sem tudták elvégezni.

„A kisebb gazdaságokban a jövedelemcsökkenés alig, míg a nagyobb gazdaságokban az átlagnál nagyobb mértékben jelentkezett. Így, amíg a megfigyelt 12 ezer paraszti család átlagában a nettó jövedelem 9,9 százalékkal és az összes nettó jövedelem 5,9 százalékkal csökkent, addig az 1–3 kat. holdas gazdaságokban az üzemi jövedelem 1,9%-kal csökkent, és az összes nettó jövedelem 2,5%-kal növekedett. De például a 8–10 k. holdas gazdaságokban a csökkenés 14, illetve 10,7% volt."[223]

gazdasági bruttó termelési értékének kereken 76, 1956-ban 71 százaléka származott az egyéni gazdaságokéból, 1957-ben már majdnem 80 százaléka." A nettó termelésben 84, ill. 87 százalék. (Pető – Szakács 1985: 438). A kortársi statisztikai jelentés szerint a mezőgazdasági bruttó termelés volumene 1949 óta 1958-ban volt a legmagasabb (KSH 1959/8.: 51.)

220 Az állami felvásárlás aránya 1955-ben 65,7%, 1957-ben 67,3%, 1958-ban 74,4% volt. Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

221 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

222 „Az össz egyéni paraszti adó összege 4.027 mill. forint volt, ami az 1958. évi tervnek 110,5 százaléka. (1955-ben az össz egyéni adó 2.908 mill. forint, 1956-ban 2.510 mill. forint és 1957-ben 4.148 mill. forint volt.) Az 1958. évi adófizetés alapján az egy kh művelt területre jutó adó összege összesen 534 forint volt. (Ugyanez 1955-ben 350, 1956-ban 330 és 1957-ben 480 forint volt.) A termelőszövetkezeteknél ennél lényegesen kisebb, 192 forint volt az egy kh-ra jutó adó (az egyéninek 34%-a)." Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

223 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

Az ilyen módon keletkezett különbségek egészen konkrétan és életszerű közelségben is megragadhatók: a kisebb agrárüzemekben sokkal nagyobb szerepe volt az állattenyésztésnek, a szőlő- és gyümölcstermelésnek. Ezeken a területeken a termelés 1957-hez képest nőtt. A nagyobb, az állami beavatkozástól sokkal inkább függő gazdaságokban a szántóföldi kultúrák voltak dominánsak. További differenciálódási tényezőknek számítottak az előbbieknek megfelelő termelői árcsökkentés, a nagyobb, főleg szemes terményt előállító üzemekre jellemző kisebb fajlagos jövedelem, valamint az adóterhelés különbségei.[224]

A tsz-tagok is elégedetlenek voltak helyzetükkel, amelynek gazdasági összefüggései szintén ismertek voltak a nómenklatúra előtt:

„A tsz-parasztság közös és háztáji gazdaságból származó mezőgazdasági eredetű reáljövedelme egy főre vetítve 1958-ra 7%-kal, a fogyasztás reálértéke pedig 10%-kal csökkent 1957-hez képest. (A tsz-parasztságnál a fogyasztás reálértéke azért csökkent jobban, mivel 1957-ben a fogyasztás jelentős részét az ellenforradalom utáni időszakban a közösből kivitt javak fedezték, és csak ehhez, a termeléssel nem összefüggő színvonalhoz képest mutatkozik ez a nagyobb arányú visszaesés.) Amennyiben a bérjövedelmet is figyelembe vesszük, úgy a reáljövedelem csökkenése csak 5,3%. Az egy főre jutó reáljövedelmen belül a munkaegység-részesedés jelentősen, mintegy 26%-kal nőtt, ezzel szemben jelentősen kisebb volt az áruértékesítésből származó bevételük. *(Csupán 60% volt az 1957. évinek; ez azonban nem a közös értékesítés, hanem a tsz-paraszt egyéni értékesítése volt!)*"[225]

Az utóbbi mondatot a jelentésíró dőlten is felkiáltójellel tartotta fontosnak kiemelni, ezzel is jelezve a kollektív termelés kudarcait. A tsz-tagok növekvő pénzkiadása (5,4%),[226] adótételei (7,7%), ugyanakkor 1957-hez képest egy családra számított 12 százalékos jövedelemcsökkenése mellett a háztáji gazdaság súlya továbbra is kiemelkedő volt:

„A háztáji gazdaságból származó jövedelem kisebb mértékben, csak 7%-kal csökkent. Ezeknek megfelelően a háztáji gazdaság részesedése az összes mezőgazdasági eredetű jövedelemből az 1957. évi 41%-ról több mint 42%-ra emelkedett. Ez az arány meglehetősen magas. (Pl. csehszlovák hasonló adatok szerint a háztáji gazdaságok részesedése az összjövedelmen belül 1953–57 között 29–21% között alakult ki.)"[227]

224 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

225 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

226 A jelentés nem részletezi a pénzkiadás célját.

227 A háztáji és a kisegítő gazdaságokat a pártállamon belüli olyan kompromisszumos megoldásként lehet értelmezni, amelyet egy „pszeudokapitalista" agrárgazdasági szférának nevezhetünk. A hivatalos ideológiai tételekkel szemben, amelyek tagadni próbálták az egyéni és a csoportérdekek valóságos érvényesülését, a gazdaságban dolgozók „mímelték", „imitálták" a „tőkés elemeket" a működőképesség céljából. A legfontosabb kortársi érvek a következők voltak a háztáji gazdaságok fenntartása mellett: a falvak ellátása; a „népgazdaság" számára nyújtott árutermelés; családi munkaerő felhasználása és kiegészítő jövedelem; a tsz-ek állatférőhely-hiánya ezáltal pótolható; a gyümölcsösök és szőlők művelését kezdetben csak kisüzemi keretek között lehetett megoldani; az ún. hulladéktakarmányok (például étkezési hulladék, árokparti legelő) nélkülözhetetlenek, amelyek hasznosítása szintén csak így oldható meg. Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30; Vuics 1995: 37.

41. táblázat. Az egy családra jutó mezőgazdasági eredetű jövedelem a „tsz-parasztok" körében 1957–1958-ban

	1957 (Ft)	*1957 (%)*	*1958 (Ft)*	*1958 (%)*	*Index 1958/1957*
Közös gazdaság összesen	14.291	59,0	12.643	57,7	88,5
A közös gazdaságból pénzbeli	5.021	20,7	6.411	29,3	127,7
A közös gazdaságból természetbeli	9.270	38,3	6.232	28,4	67,2
Háztájiból	9.913	41,0	9.257	42,3	93,4
Együtt	*24.204*	*100,0*	*21.900*	*100,0*	*90,5*

Forrás: Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 27.

A háztáji jövedelmek nagyságát a Földművelésügyi Minisztérium átlagosan 5.711 Ft-ban, az MNB 6.500 Ft-ban határozta meg, de egyiket sem tekintették pontosnak. Célszerű, ha egy további kortársi, szigorúan titkosnak minősített megállapítást idézünk.

„A háztáji gazdaságban nyert jövedelmek jelentős forrását a közösen termelt takarmány képezi. Ugyanis a háztáji gazdaságban felhasznált össztakarmány 50 százalékát a közös gazdaság termeli, és ez a takarmány egymaga a háztáji állattenyésztésen keresztül családonként mintegy 3.000 forint többletjövedelmet hozott, ami az összháztáji jövedelemnek 25–30%-a. A természetben kiosztott jövedelem még mindig messze meghaladja a háztartási, illetve takarmányozási szükségletet. Még 1958-ban is mintegy 41%-kal több termék állott így rendelkezésre a tsz-családoknál, mint amennyit fogyasztásra, ill. takarmányozásra felhasználnak. (1957-ben azonban ez még 62%-kal több volt.)"[228]

A tsz-ek a hivatalosan „nettó termelési eredményként" feltüntetett összegeknek 72 százalékát a tagság jövedelmére és munkabérre, valamint ezek közterhére (3,9%), 10,4 százalékát pedig adóra fordították. A maradék nyolc százalékot elvileg az álló- és forgóeszköz-állomány növelésére lehetett költeni. Igen tanulságos azonban

228 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

az az adat, miszerint ennél az aránynál is magasabb (9,8%) volt az egyéb költségek kategóriája, amely a különböző kamatokat, bírságokat és el nem számolható hiánytételeket tartalmazta. A tsz-ek „tiszta vagyon növekedésének másik forrása az állami támogatás. Az adatok szerint a 335 millió össztiszta vagyonnövekedésből 164 millió a saját erő és 171 millió az állami támogatás (51%)."[229]

A kollektivizálás eddigi történetében a tsz-ek 1958-ban kapták a legnagyobb állami összeget. A 900 millióra becsült tétel 19,5 százalékát állóeszköz-növelésre (például földalapi juttatás, beruházási hitelelengedés), 36,3 százalékát gépállomási díjkedvezményre, 36,3 százalékát jövedelemadó-kedvezményre, 6,2 százalékát nagyüzemi felárra, 1,7 százalékát egyéb célra fordíthatták. Pontos adatokat valószínűleg sosem fogunk kapni az összegekről, hiszen például az előbbi tételt is növelte a hitelek átütemezése, az aszálykár utáni pénzkifizetés. Ezek nagyságát 134 millió forintra becsülték.[230]

Az átlagértékek mögül előbukkannak a regionális-megyei különbségek. Ezek szerint a tsz-tagok átlagos évi jövedelme 19.000 és 27.000 forint között mozgott. A csak közös termelést folytatóknál az országos átlag 12.600 Ft (11–18 ezer között), míg a háztáji jövedelem 9.300 Ft (3–12 ezer között) volt. Kiemelték Vas megyét, ahol 15.217 Ft volt a közös, 12.011 Ft a háztáji tétel.[231] Az is egyértelműen látszott, hogy az 1000–2000 kat. holdas tsz-ekben volt a legmagasabb jövedelem. Az ún. tsz-családokban többen (3,8 fő) éltek együtt, szemben a paraszti népesség átlagával (3,3 fő). Ez a különbség a bérkeresők arányában is megmutatkozott. Az állami gazdaságok ekkori 108.000 fős tömbjében családonként még magasabb létszámot (3,89 fő) állapítottak meg. Az egy családra jutó jövedelmük 1957-hez képest 6 százalékkal növekedett, amelynek okai közé tartoztak a béren felüli juttatások, valamint a nyereségrészesedés 26 százalékos növekedése is (42. táblázat).

229 A tsz-ek „össz állóeszközei növekedésének az értéke 1958-ban 747 millió forint volt." Ezek forrásai: 1. hitelből beruházás 483 mFt (64,6%); 2. „ingyenes állami beruházás" 171 mFt (22,9%); 3. saját erőből beruházás 93 mFt (12,5%). A tsz-ek 1958-ban körülbelül annyit ruháztak be saját erőből, mint amennyi az évi amortizációjuk volt. Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

230 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

231 „Az egy családra jutó jövedelem általában az egy családra jutó földterülettel fordított arányban növekszik. (Pl. az egy családra jutó 20 kh átlagterület mellett az egy kh-ra jutó termelési érték 1.500 forint alatt van és az egy családra jutó össz jövedelem 19.436 forint. Ezzel szemben, ahol egy családra 9 kh jut, ott az 1 kh-ra jutó termelési érték 4.500–5.000 forint körül van és az egy családra jutó összjövedelem 25.408 forint." Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

42. táblázat. Az állami gazdaságokban dolgozók reáljövedelme és annak forrása 1958-ban

Jövedelemforrás	*Egy főre jutó (Ft)*	*Egy családra jutó (Ft)*	*%*
Munkabér	4.964	19.307	61,2
Béren felüli juttatás (gabonafejadaggal együtt)	828	3.220	10,2
Illetményföld és háztáji állattartás	2.318	9.016	28,6
Együtt	*8.110*	*31.543*	*100*

Forrás: Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 30.

Végül vessünk egy pillantást az egyéni gazdák és a tsz-tagok közötti jövedelmi különbségek hivatalos összevetésére és magyarázatára (43. táblázat)!

43. táblázat. Az egy főre jutó mezőgazdasági eredetű reáljövedelem tsz-tagok és egyéni gazdák körében 1958-ban

Év	*Tsz-tagok*	*Egyéni gazdák*	*Különbség*	*Tsz-tagok reáljövedelme az egyéni gazdák százalékában*
1957	7.554	6.740	814	112,1
1958	7.036	6.326	710	111,2

Forrás: Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 30.

A termelőszövetkezeti családok jövedelmében 1958-ban az 1957. évinél nagyobb szerepet játszott az állami támogatások pénzügyi kihatása. Erre jellemző, hogy az egy főre jutó tsz-reáljövedelem összegéből 1958-ban 1.850 forint volt az állami támogatás (azaz a jövedelem 29,2%-a), szemben 1957-tel, amikor az állami támogatás mértéke az összjövedelmen belül 1.300 forintot tett ki (19,3%).[232]

Az itt felsorolt adatoknak, valamint az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban.

34. Falusi helyzetképek az „osztályharc" nézőpontjából

Az MSZMP KB Mezőgazdasági Bizottságán belül külön munkacsoport foglalkozott a „falusi osztályharc egyes kérdéseinek tanulmányozásával".[233] A doktrína ismétlődő

232 Szigorúan bizalmas jelentés a mezőgazdasági lakosság 1958. évi jövedelmi helyzetéről, 1959. szeptember 25. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 21–30.

233 Fehér Lajos és Fock Jenő által is ellenőrzött bizalmas dokumentációt a PB és a megyei, járási

viszonyítási pontja az a lenini megfogalmazás volt, miszerint a szocializmusba való átmenet során a proletárdiktatúra osztályharca új módon folytatódik. Ennek formái Lenin tematizálásában a következők:

- a kizsákmányolók ellenállásának leküzdése,
- polgárháború a kizsákmányolók leverésére,
- a kispolgári rétegek elszakítása a burzsoáziától és bevonásuk a szocializmus építésébe,
- a burzsoázia, különösen a régi szakemberek felhasználása a szocializmus építésében,
- új szocialista munkafegyelem a dolgozók tudatának átformálásával.[234]

A pártállami nómenklatúra belső használatra szánt dokumentációiban, a háború logikája mentén konstruált szövegekben az egyéni parasztgazdák mint meghódítandó, ellenséges elemek jelentek meg. Ekkoriban még hangsúlyosabbá vált az a megfogalmazás, hogy „ma a falusi osztályharc, s annak központi kérdése a mezőgazdaság szocialista átalakítása", melynek során 1959 elején a „szocializmus erői támadásba lendültek [...], az ellenséges erők pedig visszaszorultak."[235]

Talán nem csupán a szokásos nyelvi ritualizmusra utal az a megfogalmazás, hogy

„az ellenséges elemeket a termelőszövetkezeti mozgalom gyors előretörése váratlanul érte. Ezért kezdetben úgyszólván semmi ellenállást nem tudtak kifejteni. Később fegyvertárukban elsősorban a rémhírterjesztés, a termelőszövetkezeti mozgalom legújabb fejlődésének destruálása, a szocialista mezőgazdaság eredményeinek kisebbítése, a bizonytalanság fokozása szerepelt."

Ebben a beszédmódban a kollektivizálás erőszakossága, terrorja „kisebb hibaként" jelent meg, ami az „egyéni parasztok kistulajdonosi szemléletét és az ebből eredő cselekedeteket szította. (Pl. fakivágások, mindent eladási törekvés, stb.)"[236]

döntéshozóknak 1959. április 29. után küldték tovább. A munkacsoport tagjai voltak: Cseterki Lajos Fejér megyei I. párttitkár, Csizmadia Ernő docens, a *Társadalmi Szemle* szerkesztője, Horváth András Pest megyei I. párttitkár, Illés József, a Somogy megyei pártbizottság mezőgazdasági osztályvezetője, Keserű János, a KB mezőgazdasági osztályvezető-helyettese, V. Nagy Lukács a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia igazgatóhelyettese, Polónyi Szűcs Lajos pénzügyminiszter-helyettes, Rapai Gyula a KB agitációs és propaganda osztályvezető-helyettese, Rácz Sándor belügyminisztériumi mezőgazdasági főosztályvezető, Sághy Vilmos élelmezésügyi miniszterhelyettes, Tóth Antal Ernő az Agrártudományi Egyetem Marxista-Leninista Tanszékének vezetője, Zsarnóczai Sándor, a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia párttitkára. A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 38.

234 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54.

235 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54.

236 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54. A békési példa illusztrálja a gyakorlatot, hogy a „termelőszövetkezeti mozgalom nagyarányú fejlődésével egyidejűleg" megnőtt az engedély nélküli fakivágások száma, főleg

A nómenklatúra számára a párttagság megosztottsága ismert volt. A radikális agrárpolitikai átalakítást kommentáló véleményeket jobb- és baloldalinak minősítették. Az előbbieket képviselők a lassúbb ütemű kollektivizálást tartották szem előtt, valamint az ún. lenini fokozatosság elvének csorbulását kifogásolták. A baloldaliként besorolt nézetek

„»bocsánatos bűnnek« tekintik a kisebb-nagyobb kényszert, fenyegetést, néhány, az 1956, de főleg 1953 előtti időből származó egyes hibás módszerek visszacsempészését. Szorosan összefügg ezzel a parasztság lebecsülése, semmibevétele. Az így gondolkodó emberek a dolgozó parasztban csak tervszámot, a belépési nyilatkozatot aláíró alanyt látnak és nem meggyőzésükre, hanem csak »beszervezésükre« törekszenek. Jelentkezik ez helyenként a termelőszövetkezeti vidékeken egyes helyeken olyan formában is, hogy meggondolatlanul, elhamarkodva, a tsz-parasztok háztáji állatállományát, főleg szarvasmarha-állományát, továbbá a különböző falusi szerveket – elsősorban a községi tanácsokat, földműves-szövetkezeteket – likvidálni akarják."[237]

A sokszor csak papíron létrehozott kollektív egységekben „ellentmondásokat" láttak. Az egyik konfliktus a „bevitt állatok, felszerelések ellenértékének megtérítése körül" keletkezett,

„mivel a szegényparasztok úgy érzik, hogy az ő zsebükből fizetik ki azt a módosabbaknak. Kiéleződik azonban úgy is, hogy ebből az ellenértékből 25–30%-ot a módosabb parasztok a közös vagyon gyarapítására a szövetkezetnek leadnak, akik viszont nem vittek be állatot, felszerelést a szövetkezetbe, nem járulnak hozzá gyarapításához. Hasonlóan kiéleződik ez az ellentmondás a földjáradék fizetése és a különböző funkciók betöltése körül."

További ellenérzések, konfliktusok voltak a régi és új tagok, vagy éppen a nemzetiségek között.[238]

Kiemelten foglalkoztak a volt „kulákok" tsz-tagsági felvételi kérdésével. A pártbizottsági álláspont szerint erről a helybeli „dolgozó parasztoknak" kellett dönteniük. Azt sem zárták ki, hogy két év után vezető szerepet, valamint az eredeti földtulajdonuknak megfelelően (legfeljebb 25 kat. holdig) földjáradékot kaphattak:

a Szeghalmi járásban. „Vésztő községben több, mint 10.000 drb fának a kivágására adott ki a tanács engedélyt, s ezen kívül szinte nem is lehetett felmérni, hogy mennyi fakivágás történt. Voltak olyan személyek, akik 200 n. öles akácerdejüket kiirtották." BéML, Megyei ügyészi jelentések, 1960. július 18. MSZMP, 1.f. 14.fcs. 1957–1970. 11.ő.e. 56–60.

237 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54.

238 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54.

„[e]z a helyzet – érthetően – újabb ellentmondásokat, feszültségeket teremt, amelyek helyes megoldása fontos politikai kérdés."[239]

A nómenklatúra tagjai elég életszerű információkkal rendelkeztek a még kollektivizálás előtt álló településeken hallható véleményekről, az „ellenséges elemek érveiről", amelyeket szerintük a suttogó propaganda, a Szabad Európa Rádióban főként „Bálint gazda" terjeszt.

Kilenc Békés megyei községben 1959 áprilisában gyűjtött vélemények így hangzottak:

> „ne add fel a függetlenségedet, szabadságod", „ha mi, parasztok összefogunk, akkor nem lesz tsz", „Ha belépsz a tsz-be, lebontják a tanyádat", „az állam csak addig biztosít kedvezményt, amíg nem lép mindenki szövetkezetbe, utána következnek a megszorítások", „aki a tsz-be lép, továbbszolgáló cseléd lesz". A jelentésíró szerint, akik már beléptek, ezt mondták: „A tavasszal alakult termelőszövetkezetek 1962-ig nem kapnak állami hitelt." „Ugye megmondtuk, hogy a kormány nincs felkészülve a nagyarányú fejlesztésre, nem bírja anyagiakkal", „kár volt belépnetek, 3 évig úgyis felfüggesztették a belépést".[240]

Az egyházközségekben tapasztalható bármilyen szokásos tevékenységet a hivatalos nyilvánosságban és a beszámolókban a „mezőgazdaság szocialista átalakításának" hátráltatásaként jelenítettek meg. A pártértelmezés szerint a kollektivizálással „kicsúszik a vallási ideológia alól a magántulajdon, mint alap."[241] A pártvezetés 1959 tavaszán három területen akarta fokozni az osztályharcot: 1) a „klérus és a szekták", a 2) „horthysta elemek" ellen, valamint a 3) „kizsákmányolás körüli harcban".[242]

239 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 36–54.
A „kulákkérdés" gyakorlati kezelésére korjelző megfogalmazás: „Sem Bácsban, sem Békésben nem találtunk olyan helyet, ahol a kulákot mint kulákot vették volna fel a tsz-be. [...] Szinte általánosnak mondható az a tapasztalat is, hogy a kulákok elsősorban középparaszti tsz-be lépnek be, méghozzá jórészt olyanokba, amelyek most alakultak." PTO szigorúan bizalmas jelentése a falusi osztályharc egyes kérdéseiről, 1959. április 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 55–59. „A kulákok megítélésénél zavarok vannak. A kulákok számát tekintve, szinte minden szervnél más és más adat szerepel. A kalocsai járásban pld. a j. b. szerint 300 kulák van, a rendőrség szerint 117, a járási tanács pénzügyi osztálya szerint 30 fő." Számon tartották az egykor kuláknak nyilvánítottak gyerekeinek sorsát is, így például az egyik csávolyi, volt 70 kat. holdas kulák fiától 16 kat. holdat vettek el tsz-taggá válásakor, majd ő lett a tsz-elnök. Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, Budapest, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 102–103. Hasonló példákat lásd Tolna és Vas megyében. Összefoglaló jelentés a kulákok ellenséges tevékenységéről, 1958. június 4. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/4. 1–6.

240 Jelentés a falusi osztályharc néhány tapasztalatáról Békés megyében, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 88–89.

241 A falusi osztályharc kérdéseit vizsgáló csoport jelentése, 1959. április 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 54.

242 PTO szigorúan bizalmas jelentése a falusi osztályharc egyes kérdéseiről, 1959. április 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 55–59.
„Összefoglalva: Békés megyében a nyilvántartásba vett ellenséges személyek száma: 4.129 fő,

Az utóbbira legfőbb példaként Bács-Kiskun megye szerepelt, ahol a parasztgazdaságok közel háromnegyede nem rendelkezett igaerővel, ami már önmagában is az ún. igauzsora elterjedtségére utalt. Másrészt a belterjes kultúrákkal rendelkező vidékeken a részesművelés és a napszámos munka volt a jellemző.[243]

A kollektivizálás utolsó hulláma előtti jelentések szerint a gazdák a progresszív adózást földszétírással és kishaszonbérletbe-adással kerülték ki. Ezzel kapcsolatban is felvetődött az egyéni adóztatás bevezetésének a lehetősége. A Duna-Tisza közén négy bortermelő községben végeztek számításokat. Öt-hat forintos literenkénti borár mellett 20–20 nagyobb területen gazdálkodó szőlőtermelő gazda évi bruttó jövedelmét a következőképpen adták meg (44. táblázat).

44. táblázat. Szőlőtermelő gazdák évi bruttó jövedelme 1957–1958-ban

Település	*Egy termelőre eső átlag (Ft)*	
	1957	*1958[*]*
Kecel	42.500 Ft	82.000
Soltvadkert	91.000 Ft	150.000
Tabdi	45.000 Ft	71.000
Kiskőrös	48.000 Ft	87.000

*1958-ban a termés lényegesen jobb volt.

Forrás: Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 107.

akiknek befolyása ennél lényegesen nagyobb. A különböző ellenséges kategóriák közül a legnagyobb befolyásuk a kulákoknak van, különböző körülmények folytán. Az ellenséges antimarxista nézetek között legnagyobb befolyással a vallásos világnézet bír, elsősorban az általános iskolai tanulók, valamint az idősek, s a nők körében." Jelentés a falusi osztályharc néhány tapasztalatáról Békés megyében, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 97–98.

243 A jelentésíró sem tartotta a 25 kat. holdban maximált birtokkategóriát olyan határnak, amely megakadályozná a „kizsákmányolást". Szerinte az akkor is kialakulhat, „amikor a gazdaságon belül növekszik a belterjes kultúrák súlya. Pl. 15 kh-as gazdaságban, ha telepítenek 5 kh szőlőt, ez annyira megnöveli a munkaigényt, hogy kénytelen jelentős idegen munkaerőt foglalkoztatni. Egy kh szőlő évi megmunkálásához szükséges munkanap ugyanis 158. Ez egy állami szőlőtermelő célgazdaság normája." A PTO szigorúan bizalmas jelentése a falusi osztályharc egyes kérdéseiről, 1959. április 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 55–59.
A részesművelés igen elterjedt volt például a Kalocsai járásban, ahol a kevés földdel rendelkezők vagy nincstelenek a paprikaterületet harmadában vagy $^{2}/_{5}$-ben művelték szóbeli megállapodás alapján. Ugyanez persze előfordult szőlő- és szántóföldi művelésnél is. Napszámosokat főleg a szőlős területeken alkalmaztak. „A napszám összege az adott időszak munkaigényességétől függ. Metszés idején 60–70 frt, permetezéskor 80–100 frt és egy liter bor az egynapi napszám." Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 105.

A Kalocsai járásban Bátyán és Fajszon 14 és 17 egy kat. holdon felüli paprikatermelő gazdaságot mértek fel. Az előbbi faluban közel 30.000, az utóbbiban 20.000 forintra tették a fejenkénti évi bruttó jövedelmet.[244]

A 45–46. táblázatban szereplő jövedelmek összegét a magas kategóriába sorolták. Az adatok egyrészt egy kifejezetten agrárrégióból érzékeltetik a magángazdaság által elért eredmények szintjét, másrészt a későbbiek tükrében azt is mutatják, hogy a kollektivizálással milyen és mennyit jövedelmező üzemformákat számoltak fel.[245]

45. táblázat. Szerződéses sertéstartásból eredő átlagon felüli jövedelmek 1957–1958-ban

Járás	1957			1958		
	A vizsgált gazdaságok száma	*Sertések száma*	*Bruttó jövedelem (ezer Ft)*	*A vizsgált gazdaságok száma*	*Sertések száma*	*Bruttó jövedelem (ezer Ft)*
Kiskőrösi	28	167	340	30	280	560
Kalocsai	29	188	376	30	286	572
Bajai	28	211	422	33	276	552

Forrás: Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 107–108.

46. táblázat. Szerződéses szarvasmarha-tartásból eredő átlagon felüli jövedelmek 1957–1958-ban

Járás	1957			1958		
	A vizsgált gazdaságok száma	*Szarvasmarha (db)*	*Bruttó jövedelem (ezer Ft)*	*A vizsgált gazdaságok száma*	*Szarvasmarha (db)*	*Bruttó jövedelem (ezer Ft)*
Kiskőrösi	6	13	91	12	27	189
Kalocsai	12	27	189	25	61	427
Bajai	17	42	294	23	50	350

Forrás: Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 107–108.

A pártjelentés szerint a bérmunkást, alkalmazottat tartó egyéni gazdák szinte teljes egészében elkerülték az adózást a következő módon:

244 Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 108.

245 „A magas jövedelmet nyerők pénzük egy részét gazdaságukra, a nagyobbik részt viszont házuk bővítésére, ház, motor, bútor, stb. vásárlásra fordítják." Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 108.

„»örökbe fogadták« az alkalmazottat"; „»földet íratnak« rá"; „nem teljesen épelméjű embereket alkalmaznak; részesként tartják őket. [...] Napszámosok számára az SZTK-járulékot alig fizetik. A pártszervezetek és tanácsok a szocialista szektoron kívüli, falusi félproletárok és agrárproletárok politikai szervezésével és érdekvédelmükkel egyáltalán nem foglalkoznak. Emiatt a napszámos inkább hangoztatója és kifejezője alkalmazója nézeteinek, és érdekeinek, mintsem a párt politikájának."[246]

35. Kétlakiak

A kollektivizálási kampány irányítóinak szemszögéből egy további neuralgikus pontot jelentett az ún. kétlakiak sajátos társadalmi csoportjának kezelése.[247] A pártdoktrína őket a „munkásosztályhoz" sorolta, bár folyton hangsúlyozták velük kapcsolatban a differenciált agitációs tevékenység szükségességét. Győr-Sopron, Borsod, Baranya, Csongrád, Szabolcs és Pest megyei mintákon mérték fel helyzetüket, kívánatosnak minősítve a kétlaki jellegű tsz-családok erősítését a kollektivizálás során. Mindenekelőtt célszerű sorra venni, hogy a korabeli pártállami értelmezésben kit minősítettek kétlakinak.

A hivatalos kiindulópontot az 1959. évi 24. tvr. és az FM 16/59. számú végrehajtási utasítása jelentette, amelyre a következő módon hivatkoztak:

„a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak földfelajánlási lehetőségét kimondva, [...] földfelajánlást csak az élethivatásszerűen nem földműveléssel foglalkozó személyektől lehet az év bármely időszakában elfogadni, feltéve, hogy valamelyik családtagja nem kíván a termelőszövetkezetbe lépni, és az állam részére tulajdonul felajánlott földet termelőszövetkezet vagy állami gazdaság hasznosítani tudja, és a föld átvételére kötelezettséget vállal." A földfelajánlást hivatalosan „önkéntes" és „ingyenes", vagy állami összeg kifizetése ellenében történő eljárásként határozták meg.

Kétlakinak lényegében az számított, aki nem mezőgazdasági főfoglalkozású kishaszonbérlő volt. Az ilyen személyek úgynevezett pártoló tagok lehettek a tsz-ben. Nyugdíjasok esetében így hangzott a kategorizálás: „az a nyugdíjas, akinek mezőgazdasági jövedelemadója az évi 1.200 Ft-ot eléri (ami a kalkulációk szerint megfelel havi mintegy 500 Ft-os jövedelemnek), nyugdíj nem folyósítható."[248]

A következő megfogalmazás egyértelműen utal arra, hogy a kollektivizálás során mennyire fontos elem volt az egyéni munkaképesség figyelembe vétele az agitációs kampányt irányítók stratégiájában: az ipartelepeken „az új munkaerő

246 A PTO szigorúan bizalmas jelentése a falusi osztályharc egyes kérdéseiről, 1959. április 28. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 55–59.

247 Az ipari munkásságra, s azon belül a kétlakiakra lásd Belényi 2009: 111–114; Ladányi 1977.

248 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 124–125.

biztosításánál igen fontos szempont legyen, hogy elsősorban az arra rászorulók távozzanak a mezőgazdaságból. Ezért a munkakönyvek kiadásánál is a szociális szempontokat, a falu és termelőszövetkezet konkrét munkaerő helyzetét, a földek megművelhetőségét vegyék figyelembe." Az iparban vagy például állami gazdaságban dolgozóknál elvileg szabadságot kellett adni a kétlakinak minősülő dolgozóknak, hogy a családtagja tsz-munkájában közreműködjön.[249]

A kétlakiak aránya 1953-at követően, majd egy következő hullámban 1957-től nőtt meg, miután a tsz-ek az első kollektivizálási kísérlet kudarcai következtében feloszlottak. Az 1957–58-ban zömében Budapesten és a hagyományos iparvidékeken dolgozó kétlaki családok 69 százalékánál a munkabér-jövedelem, 31 százalékánál a mezőgazdasági és egyéb jellegű jövedelem volt meghatározó.[250] A mezőgazdaságinak számító dél- és kelet-magyarországi megyékben az ipari üzemekben dolgozók családjai az országos átlag (54,2%) felett, 61–71 százalék közötti arányban csak a mezőgazdaságból szerezték jövedelmüket. Az iparban dolgozó kétlakiak jelentős mértékben részt vettek az 1956 utáni földvásárlásokban is (47–48. táblázat).

47. táblázat. Egyes megyék egy kat. hold feletti gazdaságainak megoszlása az üzemen kívüli jövedelemcsoportok alapján 1959-ben

Megye	*Csak mezőgazdaságból üzemi jövedelemmel rendelkező gazdaságok (%)*	*A mezőgazdaságon kívüli jövedelem 1–100 %-a az üzemi jövedelemnek*	*A mezőgazdaságon kívüli jövedelem 100-nál több %-a az üzemi jövedelemnek*	*Összes gazdaságok %*
Baranya	33,0	38,7	28,3	100
Pest	37,5	26,0	36,5	100
Komárom	38,1	22,6	29,3	100
Győr-Sopron	44,5	28,0	27,5	100
Borsod	47,6	18,3	34,1	100
Hajdú-Bihar	70,8	15,1	14,1	100
Csongrád	64,4	22,0	13,6	100
Bács-Kiskun	63,8	20,9	15,3	100
Békés	63,7	18,0	18,3	100
Szabolcs-Szatmár	61,3	21,4	17,3	100
Országos átlag	*52,5*	*23,1*	*23,5*	*100*

Forrás: Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 134.

249 Az őstermelői igazolványok kiadásánál külön is figyeltek a kétlakiak – a forrásnyelvet használva – „manipulációira". Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 126. A rendőrségi országos értekezleten a problémákra válaszoló Keserű János földművelésügyi miniszterhelyettes a vándorlás megfékezésére a munkakönyv-visszatartást konkrét módszerként javasolta. Kibővített osztályértekezlet, 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18-19. 1–21.

250 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 132–134.

A 20. században, főleg az iparosodó megyékben, fokozatosan növekedett a földdel rendelkező, de hivatalosan nem őstermelők aránya.[251] A bányászatban még 1945 előtt kialakult az ilyen típusú munka- és életformák világa, majd a földvásárlás a földreform következtében vált igen elterjedtté. Az új bányák dolgozói között még ekkoriban is előfordultak 8–16 kat. holdas gazdaságok, sőt a „kulákgazdaságok tagjainak egy része is itt keresett foglalkozást." 1958 végén mintegy 10.000 bányásznak volt egy kat. holdon felüli mezőgazdasági területe (azaz az összes szénbányaipari munkás mintegy tíz százalékának). Ezek a területek elsősorban a Dorog környéki, a borsodi és a nógrádi szénmedencében, valamint a Mátra vidékén helyezkedtek el.[252]

48. táblázat. A nem mezőgazdasági foglalkozásúak százalékos részesedése a földvásárlásokban 1957–1958-ban

Megye	*Ipar és bányászat 1957. I. félév*	*Ipar és bányászat 1957. II. félév*	*Ipar és bányászat 1958. I. félév*	*Egyéb foglalkozás 1957. I. félév*	*Egyéb foglalkozás 1957. II. félév*	*Egyéb foglalkozás 1958. I. félév*
Baranya	8,3	9,5	12,5	14,8	12,4	15,0
Borsod	11,4	12,3	12,4	9,0	9,7	11,6
Komárom	22,2	19,4	27,6	22,1	20,8	22,4
Nógrád	18,5	20,4	14,6	3,6	6,8	11,0
Országos átlag	*6,4*	*7,6*	*7,8*	*8,8*	*9,2*	*10,2*

Forrás: Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 135.

Az agrártermelés fontosságára, a családok megélhetési nehézségeire is fényt vet az, hogy a legfontosabb idénymunkák ideje alatt az építőiparban vagy a vasútnál dolgozók egynegyede hivatalosan szabadságon volt.[253] A Nyugati-pályaudvaron alkalmazott vasutasok 50 százaléka, a záhonyiak 31 százaléka, a miskolciak 80 százaléka rendelkezett öt kat. hold alatti földdel. Pest megyében a munkavállalók negyede számított kétlakinak, akik háromnegyede az iparban és a vasútnál dolgozott. Az egész országra jellemzően elmondható, hogy a kisiparosok és a kiskereskedők jelentős része (34 és 21%-a) is rendelkezett 2–5 kat. hold terjedelmű földdel.[254]

251 Lásd még Paládi-Kovács 2000: 281–283.

252 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 135–140.

253 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 135–136. „Az évi szabadságukat szintén munkával töltik el pihenés helyett. Pl. Bitt Márton vecsési lakos, aki a Vörös Csillag Traktorgyárban lakatos, 1.800 Ft-ot keres, szabadságát még mindig gazdasága keretében mezőgazdasági munkára vette ki. Üdülni még nem volt. Ez jellemző a kétlakiak 95–98%-ára. A Csepel Autógyárban tapasztaltuk, hogy igen szívesen vállalnak állandó délutáni vagy éjszakai műszakot, vagy túlóráznak szívesen azzal a céllal, hogy később lecsúsztatják." Jelentés a Pest megyei kétlakiakról, 1959. május 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 197.

254 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 135–136.

A KSH a kétlakiak mezőgazdasági eredetű jövedelmét az 1954. évi fogyasztói árakon számítva 4.421 millió forintra tette 1957-ben. Ezek szerint ötmillió munkás és alkalmazott munkavállaló reáljövedelmének 8,1 százaléka (885 Ft/fő) a mezőgazdaságból származott. Ennek hivatalos kommentárja így hangzott:

„Ha azonban ezt a jövedelmet csak azok számához viszonyítjuk, akik ezt élvezik (vagyis mintegy 450.000 kettős jövedelmű család népességéhez), akkor az egy főre jutó mezőgazdasági eredetű jövedelem közel évi 2.700 Ft volt, ami a munkások és az alkalmazottak munkabér eredetű átlagos jövedelmének már 27%-a. Ezek a tények is utalnak arra, hogy a kétlakiság kérdése a kétségtelen politikai jelentősége mellett alapvetően gazdasági kérdés, és velük szemben az adminisztratív eszközök alkalmazása ezen okok miatt sem lehetséges."[255]

Adatfelvételek készültek arról, hogy a kétlakiak munkavégzése mennyiben számított sajátosnak. Munkateljesítményük az átlagoshoz képest 10–20 százalékkal alacsonyabb volt. Körükben igen elterjedtnek számított a betegség miatti hiányzás, miként az igazolatlan távollét is,[256] ami jelentős, az agrárjövedelmekkel kiegyenlített kereseti különbségeket indukált. A balesetek is jóval magasabb számban fordultak elő körükben.[257]

Különös figyelemmel követték a kétlakiak „politikai szerep- és állásfoglalását", amely szerint lényegében a párt számára még elérhetetlenebb és megbízhatatlanabb rétegnek számítottak. A Pest Megyei Ipari Műszergyárban általában nyolc főre jutott egy párttag, míg a kétlakiaknál 30 főre. A csepeli autógyárban a kétlakiak 30–35 százaléka még a szakszervezetnek sem volt tagja. Az élelmezés, a házépítés és egyéb, a megélhetéssel kapcsolatos szempontok mentén is látványos ellentétet tapasztaltak az egykeresetű gyári munkások és a kétlakiak között, amely konfliktust csak növelte, hogy a mezőgazdasági háttérrel nem rendelkezők kifogásolták a kétlakiaknak ugyanúgy járó SZTK-szolgáltatást, utazási és kiküldetési pótlékot, vagy éppen a munkásszállást.[258] A jelentésben idézett „helytelen nézetek" példái a következők:

„»az állam hozzon törvényt arra, hogy fosszák meg földjétől a kétlaki munkást, mert nem igazság két helyről jövedelmet szerezni«, »minden 5 k. h-nál több földdel rendelkező munkást el kell bocsájtani«, »a kétlakiak többsége spekuláns, a munkásosztály bőrén élősködik«, »vagy a föld, vagy az ipar, válasszon a kétlaki«."[259] Baranyában esetenként „hangzanak el a munkások részéről olyan megjegyzések, »könnyebben élnek, magasabb az életszínvonaluk, a föld, a háztáji sokat hoz, vagy a patkány is szívesebben belebújik a faluról bejáró bányász tarisznyájába«."[260] Szabolcs-Szatmárban a „törzsmunkások többsége rossz véleménnyel van a kétlakiakról. Nem barátkoznak velük. [...] Felvetik, hogy a kétlakiaknak nagyobb a jövedelmük mint nekik, akik csak az üzemi keresetből élnek. Felvetnek olyan régebbi jelenségeket is, hogy amikor sorba álltak kenyérért, húsért, zsírért, a kétlakiak nagydarab szalonnát és kolbászt hoztak magukkal, és ugyanakkor a munka befejezése után ők is beálltak a sorba, és még a városi munkás elől is elvitték, amit elvihettek. Úgy vélekednek a kétlakiakról, hogy kapzsiság van bennük. Elmondják, hogy a kétlaki olyan, mint a szarka. Amit a szeme meglát, a keze nem akarja otthagyni, és mindig vigyázni kell rájuk, hogy az üzemi lopás megszűnjön."[261]

A kétlakiak gazdasági súlya nagyon jelentős volt, hiszen a hivatalos számítások szerint az egyéni gazdaságok összes bruttó termelésének közel 24 százalékát ők adták. Ugyanakkor a nómenklatúra jelenlétüket a kollektivizálás kifejezett akadályaként értelmezte, „[k]ülönösen így van ez akkor, ha az átszervezés helyileg nem tömegméretű."[262]

A kétlakiak életvilága nem csupán a normának tekintett városi munkáslététől tért el, hanem a falun belül is egy sajátos köztes társadalmi-gazdasági helyzetet képezett.[263] Egy Pest megyei vizsgálat szerint gazdálkodási formáik elmaradottabbak voltak, mint a csak egyénileg gazdálkodó parasztok gazdaságai.[264] Kevésbé munkaigényes termelési kultúrákkal foglalkoztak, elsősorban külterjes ágazatokban.

„Főleg gabonaféléket, burgonyát és kukoricát termelnek. Konyhakertészete háztáji szükségletre a többségének van. Igen sok kétlaki gazdaságban ma már megtalálható egy kis szőlő és gyümölcsös is. Kivételes az a helyzet, ami pl. Pécel községben van. A község termelésében döntő helyet foglal el a paradicsom. Itt kétlakiak is nagyon sokan termelnek, még az 1–2 holdasok közül is paradicsomot. Ennek érdekében, akinek nincs földtulajdona, előfordul, hogy felesben, vagy harmadában bérelnek."[265]

255 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 138–140.

256 Például a Borsod megyei építőiparban a hiányzások 55,8 százaléka, a sajószentpéteri bányaüzemnél 55,2 százaléka a II. és III. negyedévre esett.

257 A Lenin Kohászati Műveknél 1959. első negyedévében a balesetek 57,6 százaléka a bejáró dolgozóknál fordult elő, holott az összlétszámból csak 37 százalékkal részesedtek. Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 138–140.

258 Hozzátehetjük, hogy a munkásszállásokon élők életét, körülményeit, főleg az agrárvilágban, valójában nem lehetett irigyelni. 120 szállás siralmas állapotának leírására lásd például: Jelentés a munkásszállásokról, 1960. január 22. TML, MSZMP, 1.f. 3.cs. 91.ő.e. 1960. 76–86.

259 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 138–140.

260 Jelentés a Baranya megyei kétlakiakról, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 216.

261 Jelentés a Szabolcs-Szatmár megyei kétlakiakról, 1959. május 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 258–259.

262 Jelentés a kétlakiakról, 1959. június 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 143.

263 A kollektivizálás utáni, 1963-ban készült reprezentatív vizsgálat szerint Magyarországon a segédmunkások 68 százaléka, a betanított munkások 60 százaléka, a szakmunkásoknak pedig 36 százaléka volt paraszti eredetű. Pest megyében a művezetők 29 százaléka, a szakmunkások 35 százaléka, a betanított munkások 47 százaléka, a segédmunkásoknak pedig 58 százaléka parasztcsaládból származott (Kemény 1971: 16).

264 Ezt az általános megállapítást a földterület nagyságától függően finomítani kell, ahogy a továbbiakban erre utalnak is.

265 Jelentés a Pest megyei kétlakiakról, 1959. május 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 198.

A kisebb, rendszerint öt kat. hold alatti területtel rendelkező – és szinte teljes egészében saját munkaerejükre támaszkodó – kétlakiak körében azért is volt több elhanyagolt föld, mert jószágok híján talajerő-utánpótlást szerves trágyával aligha végezhettek. Sertésen és baromfin kívül ún. számosállatuk nem volt. Mindamellett az 5–10 kat. holdas kétlaki családok termelési színvonala általában nem maradt el a csak paraszti munkát végzőkétől.[266]

A nagyobb ipari üzemek dolgozóinak fele Baranya megyében is bejáró, kétlaki életmódot folytatónak számított.[267] Itt külön is érdemes nyomon követni, hogyan hatott a falvakra a korábbi évek kollektivizálási kampánya. Geresd, Máriakéménd, Szederkény, Sellye erre az időre már tsz-községnek számított. Ezeken a településeken minden évben nőtt a bejárók száma, ami lábbal való szavazásként, a tsz-tagság elől menekülésként értelmezhető. A hét, részletesebben is megvizsgált tsz-községből összesen 821 bejáró munkást regisztráltak, akik közül 700 fő földnélkülinek számított. Igen jelentős részüket – többnyire sváb-, volksbundista minősítésük miatt – érintette korábban a vagyonelkobzás, akik így öröklés útján aligha jutottak földhöz. Egy további jelentős réteg bérbe adta a földjét. Róluk azt írták, hogy őket a „megélhetés, a nagycsalád viszi az üzemek felé". A baranyai helyzetképből az is kiderült, hogy a kis földterületű, de ugyanakkor nagy családú kétlakiak anyagi helyzete hátrányosabbnak minősült a városi munkásokéhoz képest.[268]

Csongrád megyében mintegy ötvenezerre tették azon földdel rendelkező családok számát, ahol a család valamelyik tagja más területen is munkát vállalt. Ők alkották a mintegy 81 ezer családot számláló parasztgazdasági tömb 61 százalékát. Ugyanakkor még figyelembe kellett venni 15.000 olyan családot, akik földje nem haladta meg az egy kat. holdat.[269] A tsz-tagok háztáji földjét nem sorolták ide, és összességében nehéznek tartották a kétlakiság jelenségének meghatározását és kimutatását.[270]

A második világháború után is még háromnegyed részben agrártársadalomnak számító Szabolcs-Szatmár megyéből ebben az időben látványos elvándorlás indult

266 Például Pécel községben 885 kétlaki családnak összesen kb. 30 db számosállata volt. Így 100 kat. hold földre legfeljebb három számosállat jutott. A jelentésíró megfogalmazásában: „Ez a talajerő utánpótlás szempontjából szinte katasztrofális." Jelentés a Pest megyei kétlakiakról, 1959. május 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 198.

267 Az Autóközlekedési Vállalat Pécsre és Komlóra, valamint az északi bányavidékre naponta több mint 30.000 főt szállított, plusz még 4.000 fő vonattal közlekedett, 6.000 fő pedig munkásszálláson lakott. Az ingázásra jellemző volt, hogy főleg Tolnából, Somogyból Sztálinvárosba és Budapestre jártak dolgozni. Jelentés a Baranya megyei kétlakiakról, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 213.

268 A kétlakiak és az egyéni parasztok életmódja, fogyasztási szokásai is különböztek. Az előbbiek a lakásukra, rádióra és más kereskedelmi cikkekre többet költöttek. Például Hímesházán 76 motorkerékpárt számoltak össze, amelyek mindegyike – hat kivételével – bányászok tulajdonában volt. Jelentés a Baranya megyei kétlakiakról, 1959. május 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 216.

269 15.461 ilyen adótételt találtak, 13.744 kat. hold föld után.

270 Jelentés a Csongrád megyei kétlakiakról, 1959. május 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 224.

meg a budapesti és a borsodi ipari munkahelyekre – szintén a kétlaki életforma jegyében. Ahogy a kortársi vizsgálat megállapította,

> „dolgoznak, utaznak, esznek és alusznak. [...] A kétlakiak, azon túl, hogy fáradtan jönnek be az üzembe, politikai elmaradottságuk következtében sem értik meg a termelékenység, az önköltségcsökkentés és egyéb feladatok jelentőségét. Az üzem problémái nem kötik le őket, kisebb a technikai készségük, kézügyességük és a felelősségérzetük az üzemmel kapcsolatos kérdésekben." Igen jelentős kereseti különbségek voltak a teljesítménybérben, a törzsmunkások 1.600–1.800 Ft-ot, a kétlakiak 1.200–1.300 Ft-ot keresték. A tiszavasvári téglagyárban „több kétlaki dolgozó kimerültség miatt hosszabb ideig betegállományban volt. A teljesítményre vonatkozólag a törzsmunkások 8 órás műszak alatt 8-an 24–26 ezer db téglát hordanak be kemencébe, ezzel szemben ugyancsak 8 órás műszak alatt 12 fő kétlaki munkás 14 ezer db téglát tud csak behordani."[271]

36. Kollektivizálási propaganda és kampányígéretek

> „Nyugdíjas paraszt: Ilyenre ki gondolt volna! Öregség felé közeledő mezőgazdasági munkásaink és kisparasztjaink vágyakozva gondoltak a szegény vasúti őr, vagy hivatalszolga kicsinyke nyugdíjára, ami igen szerény megélhetést, de mégis némi függetlenséget biztosított, és nem dobta oda a szegény, munkaképtelen öreget az irgalomból eltartottak sorába."[272]

> „A termelőszövetkezet nemcsak a munkát könnyíti meg és teszi gyümölcsözőbbé, nemcsak anyagi, szociális és kulturális előnyöket nyújt, hanem azt is jelenti, hogy a külön-külön célokért – sokszor egymás ellen – küzdő emberekből, családtagokból, egy egész tanyarendszert vagy falut változtat közös, nagycsaláddá."[273]

Az 1956-os forradalom leverése után az agitációs és propaganda apparátus erre a feladatra specializálódott, régi-új technikákat alkalmazó munkatársai maximálisan figyelembe vették a sajtótermékek, a röplapok, a plakátok, a rádió, majd később a tv hatásait.[274] A karhatalmista terror a kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is emlékezetes, bár tabusított tapasztalat volt. Ennek magatartást szabályozó, látható és láthatatlan nyomai olykor a történeti forrásokban is felbukkannak.[275] A kollektivizálási

271 Jelentés a Szabolcs-Szatmár megyei kétlakiakról, 1959. május 4. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 256–258.

272 *Agitációs érvek* 1959: 19.

273 *Agitációs érvek* 1959: 19. Hosszasan lehetne idézni az ehhez hasonló utópikus szövegeket, vö. *Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei*, 1957.

274 Jelentés az 1956. december 28–29-i értekezletről, MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e. 1–2.

275 Feljegyzés, 1957. március 26. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 1.ő.e. 43–44. A megtorlás miliőire lásd Zinner 2001: 7, 43–44.

kampány irányítói azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásban megfelelő számú munkásőregység állt rendelkezésükre.[276] Kádárék az év második felére jórészt megtorolták az 56-os forradalommal kapcsolatos szerepvállalást, aminek csúcspontja a parasztság szemében többnyire jótevő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzése volt.[277] A pártállami apparátus és erőszakszervek számára új irányelvet szabtak, amelynek kiemelt területe lett a kollektivizálási hadjárat.[278]

A kollektivizálási kampány irányítóinak szempontjából fontos műveleti területek voltak az egyházak mint normaadó és cselekvésorientáló intézmények. Az egyházak további megtörése és ellenőrzése azért volt fontos, mert azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét. Erről a helyzetről 1958 szeptemberében már azt jelentették, hogy a döntéshozatal feletti ellenőrzést a politikai rendőrség és a pártszervek ismét visszaszerezték.[279] Köztudott, hogy az egyházközségek működése ekkor már az állami finanszírozástól függött. Erre és más számszerűségre utal a következő szöveg: „[a] katolikus egyházban a kulcspozíciók visszaszerzése sikeresen zárult. Az ellenforradalom előtti helyzethez viszonyítva, 25 újabb kulcspozíciót vettünk el az egyházi reakciótól. Ezen kívül 98 olyan helyről szorítottuk ki a reakciós elemeket, ami igen jelentős. (Teológiai tanárok, határ menti és egyéb, jól jövedelmező plébániákról, stb.) A református egyházban 10 újabb kulcspozíciót szereztünk vissza." Az evangélikusok körében öt „újabb pozícióról" jelentettek, más felekezetekről nem esett szó. A tanácsválasztásra utalva rögzítették, hogy a „választási kampány idején újabb jelentős akciókat nem indítunk

276 PTO-jelentés, 1958. május 17. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. 1957. 275.ő.e.

277 A politikai restaurációs jelenségekre lásd Huszár T. 1999: 116; Ripp 1999: 62; Huszár T. 2007.

278 A megyei és járási ügyészségek, bíróságok külön szempontok szerint és igen súlyos ítéleteket szabtak ki minden apró, verbális kijelentésért, ami a tsz-szervezés ellen irányult. Az agrárvilágban utazó és állandó ügynökök sora rendszeresen beszámolt ezekről: MOL, XIX-B-14. 387.d. 1961. A jogszabály-csomagok előkészítésének és a tömeges kollektivizálás kapcsolatára lásd Tóth L. 2002. A *Népszabadság*ban is megindult az ennek megfelelő tematizálás, lásd például az ún. olvasói leveleket a „Mi a paraszti jövendő útja? Gércei levél egy tsz-ből", „A jövő útja: szövetkezés", „Kényszerről szó sem lehet" című cikk Szigetszentmiklósról, amelyben hangsúlyozzák, hogy „[s]ok paraszt a »piros cserepes« tanyában látja álmai megvalósulását", továbbá, hogy „[a] sültparaszti gondolkodás vagy ész ma már kihalófélben van falun." 1958. január 8. *Népszabadság*, 6. sz. 9.
A MEDOSZ II. kongresszusáról Fehér Lajos PB-tagot idézik, aki szerint a kis- és középparaszti gazdaságok fölött „eljárt az idő". 1958. január 18. *Népszabadság*, 15. sz. 3. Ugyanott terjedelmes cikkek Hruscsov látogatásáról, illetve a kolhozok dicséretéről, lásd a lap 1958. április 4–9. számai.
A kampány végén magyar–szovjet közös nyilatkozat, a csepeli nagygyűlés képeivel: Hruscsov és Kádár tapsoló nőkkel. Utóbbi – többek között – ezt mondta: „[a]z ellenséghez nekünk egy szavunk van: mi a szocializmus, a proletárdiktatúra emberei és népe vagyunk. (Úgy van, úgy van. Lelkes, ütemes taps és hurrá! felkiáltások.)" 1958. április 10. *Népszabadság*, 85.sz.

279 A kollektivizálás és az egyháztörténet további kérdéseivel külön fejezetben foglalkozom. Az Állami Egyházügyi Hivatal ekkori tevékenységére, az egyes települések papjainak kényszereire, alkalmazkodásaira lásd Köpeczi Bócz 2004: 53–86; Tomka F. 2005: 156–158; Lantos 2009; Információs jelentés, 1958. szeptember 22. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 373.ő.e.
A rendőrséget illetően lényegében nem volt 1954 és 1958 között nagy változás, az egész struktúrát az 1954. évi PB-határozat alakította ki (Krahulcsán 2006: 1145).

a klérus ellen." Mivel minden megyében megszervezték az ún. papi békebizottságokat, ezért engedélyezték az évi 25 százalékos államsegély címén adott pénzösszeg kifizetését.[280] Az Állami Egyházügyi Hivatal saját beszédmódja szerinti kategóriákba sorolta az egyes felekezetek kulcspozíciót betöltő egyházi személyeket.[281]

A kollektivizálási kampány idején, 1959 májusában a következőképpen értékelték az egyházak feletti pártállami ellenőrzés összképét (49. táblázat). Mint látható, összességében közel felerészben lojálisnak tartották a kulcspozíciókban lévő egyházi személyeket. A nyilvánvalóan problematikus kategorizálás további kutatásokat igényel, azt azonban érdemes még megemlíteni, hogy területi, egyházmegyei szempontból is felfedezhetők különbségek. A pártállami megítélés szerint „aktív, reakciós" egyházi személyek legnagyobb arányban a kalocsai egyházmegyéhez tartoztak, oda, ahol az agrártársadalom aránya a legjelentősebb volt.

Mint korábban láthattuk, 1958 novemberében került sor a „tanácsi választásokra", amelyek alakulása szintén nem volt közömbös az akkori állami vezetés számára, erőfelmérésnek tekintették a kollektivizálás szempontjából is. Az ekkor keletkezett, elszórt információk a létező társadalmi ellenérzések, egyéni akciók érzékeltetésére is alkalmasak. Így például Heves megyében „több, különböző vallási szektához tartozó egyén kijelentette, hogy az összeíró lapot azért nem tölti ki, mert: »nem akar földi dolgokba beleszólni«."[282] Témánk szempontjából, az előbbiekben elmondottakat igazolva, sokkal érdekesebb, hogy egyesek a tanácsválasztást miképpen kötötték össze a kollektivizálással: „[t]öbb helyen pedig az ellenség azt híreszteli, hogy azoknak, akik az összeírólapot aláírják, be kell lépniük a tsz-be is." A munkás és paraszti környezetben tapasztaltak között látványos különbségeket észleltek. A községi, ún. választási gyűléseket formálisnak és felszínesnek minősítették,

280 APO-feljegyzés, 1958. szeptember 22. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 373.ő.e.

281 Az ÁEH a kulcspozíciót így határozta meg: „Katolikus: ordinárius, helynök, irodaigazgató, p.p. titkár, kanonok, apát, prépost, esperes, egyházmegyénként 10 legjelentősebb plébános, szemináriumi rektor. Református: zsinati tag, egyetemes konventi tag, konventi irodavezető; egyházi sajtófelelős szerkesztői, teológiák dékánjai, és prodékánjai, egyházkerületek püspökei, főgondnokai és főjegyzői, esperesek és gondnokok, 34 legjelentősebb paróchus. Evangélikus: egyetemes püspök és felügyelő kerületi püspökök, és felügyelők, püspök-helyettesek, egyházi sajtófelelős szerkesztői, teológiai dékán, lelkésznevelő intézet igazgatója, esperesek, két legjelentősebb paróchus." MOL, XIX-A-21-d. ÁEH V. min. TÜK-ir. 50.646. sz. tekercs. 0018–1/1959. 1959. évi szig. titk. akta. „Kulcspozíciók" 92.
Egy megyei utalást ismerek az izraelita egyház feletti ellenőrzésre, amelynek (kb. 1.200–1.500 fő Debrecenben, 150–200 fő a megyében) hitéletében több párttag is részt vett. A pártbizottsági elbeszélgetést, intézkedést a hitközségben antiszemitizmusként is értelmezték. Egyházügyek, 1960. január 20. HBML, MSZMP, Derecskei JB, 6.f. 33.ő.e. 59–60.
A 32 „kulcspozícióban" lévő Hajdú-Bihar megyei pap ÁEH-kategorizálása így hangzott: Református: 18 fő közül egy „passzív", két fő „reakciós", két fő „felhasználható", a többi „haladó". Római katolikus: kilenc fő közül két „óvatos ellenzéki", egy „óvatos", egy „passzív", három „haladó", két „reakciós"; Görög katolikusok: négy fő közül: kettő „haladó", egy „reakciós", egy „óvatos". Főrabbi: „haladó". Egyházügyek, 1959. december 7. HBML, MSZMP, Derecskei JB, 6.f. 33.ő.e. 52.

282 PTO-jelentés, 1958. szeptember 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 376.ő.e.

49. táblázat. Az ÁEH kategorizálása az egyházi kulcspozíciókról 1956 előtt és után (1959. május 18.)

Egyházmegye	*Kulcspozíciók száma*	*1956 előtt „haladó személyekkel betöltve" (%)*	*1956 után „haladó személyekkel betöltve" (%)*	*1956 után elveszítve (%)*	*Jelenleg „haladó személyekkel betöltve"*	*%*	*„Aktív, reakciós személyekkel betöltve" (%)*
Katolikus							
Csanád	46	27 (58,7)	26 (56,2)	1	32	69,6	11 (23,9)
Eger	85	39 (45,9)	37 (43,5)	2	46	54,1	14 (16,5)
Esztergom	66	25 (34,9)	10 (15,2)	15	27	40,9	11 (16,7)
Győr	56	20 (35,7)	16 (28,6)	4	25	44,6	12 (21,4)
Hajdúdorog	32	15 (46,8)	13 (40,6)	2	21	65,6	10 (31,3)
Kalocsa	43	11 (25,6)	5 (11,6)	6	12	27,9	23 (53,5)
Pécs	53	16 (30,2)	15 (28,3)	1	17	32,1	12 (22,6)
Székesfehérvár	53	15 (28,3)	11 (20,8)	4	14	26,4	21 (39,6)
Szombathely	42	15 (35,7)	6 (14,3)	9	17	40,5	13 (30,9)
Vác	64	28 (43,8)	23 (35,9)	5	38	59,4	14 (21,9)
Veszprém	82	41 (50)	36 (43,9)	5	50	61	15 (18,3)
Összesen	622	252 (40,5)	198 (31,8)	54 (8,7)	299	48,1	156 (25,1)
Református	150	110 (73,3)	79 (52,6)	31 (20,6)	128	85,3	6 (4)
Evangélikus	30	24 (80)	11 (36,6)	13 (43,3)	27	90	–
Összesen	*802*	*386 (48,1)*	*288 (35,9)*	*98 (12,2)*	*454*	*56,6*	*162 (20)*

Forrás: MOL, XIX-A-21-d. 50.646. sz. tekercs. 0018–1/1959. 1959. évi szig. titk. akta. „Kulcspozíciók" 92.

szemben az üzemiekkel. Az utóbbiak esetében leginkább arról lehetett szó, hogy az iparban dolgozók nyíltabban elmondták az életszínvonalra vonatkozó véleményüket. Közvetett módon, de az is látszott, hogy a jelentésben a „téves nézet" munkásképviselői, konkrétan a tatabányai bányászok a „jobb életkörülményeket bizonyos fokig még mindig az ellenforradalomnak tudják be." A munkások körében ekkor is parasztellenességet tapasztaltak. Az „ellenség munkájának" tartották a következő megnyilvánulásokat: Tamásiban állítólag mintegy „120 [ember] az összeírásnál kijelentette, hogy a lapot ugyan aláírják, de szavazni úgysem mennek el." Hajdú, Heves és Csongrád megyékben leszaggatták a plakátokat, illetve horogkeresztet rajzoltak rá. Az egyik Heves megyei községben azt hangoztatták, hogy „tsz nem lesz, lejárt a kommunisták ideje". Ugyanitt állítólag a „helybeli pap az egyik tsz-tag temetését tsz-ellenes agitációra használta fel." Csongrádban szintén azon a véleményen voltak, hogy „akik a népfrontra szavaznak, azoknak be kell lépniük a tsz-be." Szinte mindenütt elterjedt véleménynek számított az, hogy a tanácsválasztás után jön az áremelkedés. Egyes orvosok a magánpraxis megszüntetésétől tartottak. A KB számára a jelentésekből is egyértelmű lehetett, hogy a társadalom döntő része valójában

miképpen vélekedik a helyzetről: „[l]egelterjedtebb módszere az ellenségnek, mellyel a választókat vissza akarja tartani a szavazástól, az, hogy azt híresztelik: Nálunk választás nem lesz, nincs ellenzék, tehát itt választásról nem is beszélhetünk, itt csak szavazni kell."[283]

Az 1950–1960-as évek Magyarországának propagandatörténetét nehéz egységes keretbe foglalni, mert nem ismerjük eléggé a pártállami üzenetek társadalmi miliők szerinti fogadását.[284] Az mindenesetre érzékelhető, hogy a politikai hatalom válogatott a mobilizációs formák és eszközök között, továbbá sose szabad szem elől tévesztenünk, hogy azok számára, akik 1956 után nem hagyták, nem hagyhatták el az országot, illetve beleszülettek a kádárizmus közhatalmi viszonyaiba, azok ennek megfelelően alakították magatartásukat.

A pártállami apparátus az ideológiai normaadás és belenevelődés céljából adott például utasítást a „szocialista" házasságkötő termek kialakítására. Az új kultuszteremtésben szorgalmazták az „ateista hagyományok" felkutatását is.[285] A kollektivizálás idejére ismét megrendezték az augusztus 20-i „munkás-paraszt találkozókat", amelyek a Szent István-napi hagyományápolás új tematizálású kiiktatását célozták. A propaganda részévé tették a kollektivizálás eredményeként létrejött első tsz-ek alapításának tizedik évfordulóját megünneplő rendezvényeket is. A hajdúböszörményi és a kabai tsz-ek tagsága ez alkalomból állítólag itt több ezer fővel jelent meg, a koreográfia szerinti „patronáló" üzemek és a szovjet hadsereg katonáinak kíséretében. A szónokok az aktuális „tsz-fejlesztés szükségességéről" beszéltek, miközben például a hajdúbagosiak háromezer forint értékű vörös csillagot kaptak az üzemektől.[286] Ez a gesztus egyfajta szimbóluma is lehetett annak, hogy sokan miért tartották teljesen városi találmánynak a kommunizmus programját. A falubeli gazdák a csillagok viszonzásaként pedig azt adták, amit minimálisan mindig is elvártak tőlük: kenyeret.

A szovjetizálásnak megfelelő tsz propagandisztikus képét 1959-ben így határozták meg egy gyakorlati használatra szánt tanácsadói kiadványban:

283 PTO-jelentés, 1958. szeptember 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 376.ő.e.

284 Ez is egy önálló kutatási feladatot képez a jelenkortörténetben. A kérdéskör romániai, erdélyi összefüggéseit lásd Győrffy 2009.

285 Jelentés, 1959. január 3. FML, MSZMP, Megyei Bizottság, 9.d. 19.ő.e. 1958–59. 21.ő.e. 39–42.

286 Információs jelentés, 1959. augusztus 24. HBML, MSZMP, 1.f. 9.fcs. 1958–1962. 7.ő.e. 46–49. Az „üzeneteket" fogadók reakciójára gyakori példa: a „[d]olgozó parasztság általában rádióból tájékozódott Kádár Elvtárs elmondott referátumából, és úgy vetik föl, hogy már tényleg csak a Tsz az, amely élni akar, és abban az emberek pedig, már ha igaz, hogy Győr megye is termelőszövetkezeti megye, és abból megélnek, akkor ez már ide is el fog jutni. A dolgozó parasztok a Tsz-mozgalommal ugyan foglalkoznak, hisz Kádár Elvtárs nyíltan és őszintén megmondta, hogy már eredmények igazolják a Tsz-mozgalmat, de itt a járásunk területén nem akarják elhinni, hogy azt olyan jóvá lehet kovácsolni". Jelentés a nyírbátori járásról, 1959. augusztus 24. SZSZBML, XXXV. 41. 17. 16.d. 32.

„A termelőszövetkezet *szocialista típusú gazdaság*, mert gazdálkodásának alapja a kollektív csoporttulajdon, amely az össznépi tulajdon mellett a szocialista tulajdonnak egyik formája. A termelőeszközök – a földet kivéve, amelyet azonban szintén közösen használnak – nincsenek magántulajdonban, ebből kifolyólag a szövetkezeten belül nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak."[287] (Kiemelés az eredetiben.)

A „szocialista" kifejezéshez a pártállami doktrína szerint társított önkép szintén fontos viszonyítási pont volt a kortársak számára:

„Mi mindent ölel fel a *szocialista tartalom* fogalma? Sokat. Főbb vonásaiban a szövetkezeti gazdaság létrehozását, megszervezését, a termelőerők állandó növelése és kihasználása révén, a közös vagyon állandó gyarapítását és védelmét, a tagság jóléte és a társadalom szükségleteinek kielégítése érdekében kifejtett közös munkát, a munka kollektív szervezését és a szocialista díjazást, a tagság szocialista öntudatának állandó növelését, és a szövetkezeti gazdaság szocialista szellemű vezetését."[288] (Kiemelés az eredetiben.)

A tsz-vezetőket gyakorlati tanácsokkal ellátó, a pártvonalat követő szövegíró a legbonyolultabbnak az emberekkel való bánásmód kérdését tartotta. A leírás emberképe egyértelműen termelési szempontból formált, hiszen – mint írja – a „szövetkezetekben is, mint minden más üzemben, a dolgozó ember az, aki a javakat munkájával előállítja. Az emberekkel való törődés, a velük való megfelelő bánásmód nagyon fontos feltétele a termelés fokozásának." A felbomlott paraszti tömb tsz-be kényszerült tagjait egyértelműen megkülönbözteti a többi „szocialista üzem vagy vállalat dolgozóitól", mivel a tsz-tagok „*nem csupán dolgozók*, hanem vagyonbevitelük és munkájuk után *tulajdonosok is.* A több száz vagy ezer holdas szocialista nagyüzemnek ők a gazdái."[289] (Kiemelés az eredetiben.)

A kollektivizálás irányítóit tehát láthatóan foglalkoztatta az egyik súlyos paradoxon, és folyamatosan kísérletet tettek annak feloldására. A tulajdonosi, illetve gazda-státus mítoszát próbálták itt is megteremteni. Az életmód és mentalitásbeli különbözőségek a célkitűzést nehezítő körülményként fogalmazódtak meg:

„Ilyen körülmény az, hogy a tagok azelőtt egyéni gazda korukban mint kistulajdonosok a dolgozó parasztság különböző rétegeihez tartoztak. Van közöttük agrárproletár, félproletár, újgazda, régi kisparaszt és középparaszt. Ezek kis gazdaságaikban valamikor mind önálló egzisztenciát képviseltek, és az »ahány ház, annyi szokás« elve alapján, egymástól eltérő szokásokat, hagyományokat hoztak magukkal. Ezek összefogása, kiegyenlítése a szövetkezeti vezetésnek sokszor igen nehéz munkájába kerül. Elmondhatjuk, hogy a szövetkezeti vezetésnek ez a legnehezebb és legbonyolultabb területe. A szövetkezetbe

287 Fejér 1959: 6.
288 Fejér 1959: 8.
289 Fejér 1959: 11.

lépés után is még hosszú ideig többféleképpen gondolkodó tagság gondolkodásmódját átformálni, helyes irányba vinni csak komoly, következetes és szívós munkával lehet. Ezt a munkát csak a *termelőszövetkezeti pártszervezetek* segítségével lehet sikeresen elvégezni."[290] (Kiemelés az eredetiben.)

A propagandában a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének" feltételeit mindenekelőtt a „proletárdiktatúrában", az államosításban és a „szocialista nagyiparban" jelölték meg. A parasztságot mint egységes tömeget állították a színpadra, akiket a doktrína szerint csak „kultúrforradalom" révén lehet kiemelni az „évszázados kötöttségből". Az agitátoroknak azt tanították, hogy a művelődés útja a nagyüzemen keresztül vezet. A tsz-be való belépés „önkéntességének" kérdését már a felkészítés során úgy értelmezték, hogy a döntést egyáltalán nem szabad a gazdákra bízni, hanem „felvilágosítással segíteni" kell őket.[291]

A kollektivizálási kampány egyik ismétlődő retorikai eleme így hangzott:

„Miről beszélnek a falun agitáló munkások a falu népével? Arról, hogy a szocialista mezőgazdaság megteremtése egyet jelent a szocializmus alapjainak lerakásával, a kizsákmányolástól mentes szocialista társadalom megvalósításával, a szocializmus ügyének végleges győzelmével országunkban."

Állandó hivatkozási alappá lett Kádár János aktuális megnyilvánulása, aki a „fejlődés kulcsának" tartotta a „mezőgazdaság szocialista átszervezését". A „kettős feladatot" abban látták, hogy megtörténjen a kollektivizálás, és egyúttal a termelés is növekedjen. Az emberek ezekben a szövegekben elsősorban termelési tényezőként, számokban jelentek meg. Vagy ha másként, akkor rendszerint engedelmesen viselkedő, maradi, vagy éppen megmosolyogni való tömegként. Ezzel a retorikai elemmel Kádár János folyton élt:

„Mély meggyőződésem, hogy egész munkásosztályunk és a dolgozó parasztságunk nagy többsége helyesli az átszervezés befejezését. Van erő, amely ezzel szemben áll? Az egyik fékező erő a becsületes dolgozó emberek gondolkodásában is meglevő maradiság. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy osztályellenségeink is szeretnének még akadályokat rakni szocialista fejlődésünk útjába. [...] Ha az ember szombaton – így mondom – szombaton és nem vasárnap, mert már a falun is meghonosodott a víkend (derültség) – végigsétál a főutcán, és látja ott a fiatalokat, külsejükből nehezen tudná megállapítani, hogy parasztlánnyal, vagy netán filmszínésznővel találkozik-e, mert bizony, úgy külsőleg nem

290 Fejér 1959: 11.
291 *Agitációs érvek* 1959: 3.
Ennek megfelelő, támogató „dolgozói levelek" is érkeztek: „[s]zabadulni szocialista államunk és társadalmunk fékezőjétől: az immár időszerűtlenné, sőt szégyenteljessé vált nadrágszíj parcelláktól! Ez vezéreljen bennünket!" U. K. tudományos munkatárs levele, 1958. június 23. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1958. 31.ő.e.

sok különbség van már a kettő között. A magyar parasztember ma már igényli a kultúrát, igényli a civilizációt."[292]

A pártállami, napi szintű propagandában az alábbi hét pontban foglalták össze a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének feltételeit". A nagyrészt fiktív tényezők a következők:

- a „hatalom a munkásosztály" kezében van;
- a „munkás-paraszt szövetség proletárdiktatúrája";
- a „döntő termelési eszközök a szocialista állam kezében" vannak;
- „szocialista nagyipar";
- „elterjedt a szövetkezés gondolata";
- „fokozódott az állam segítsége";
- a párt „helyes politikája".

Mindazonáltal a pártállami apparátus és a propagandisták nagyon is tisztában voltak egy valóban lényeges tényezővel. Azzal, hogy a megmaradt paraszti tömb megtörése csak erőszakkal lehetséges, amit a következő eufemizmussal írtak le:

„Amikor azt hangoztatjuk, hogy ügyeljünk az önkéntesség betartására, nem azt jelenti, hogy lemondunk a felvilágosító tevékenységről, a segítségről. [...] Érjék el, hogy a dolgozó parasztokat hívják, és ne küldjék a szövetkezetekbe."[293]

A kampányban résztvevőknek, az agitációra készülve az eddigieken túl, a következő ismereteket, érvelési paneleket kellett megtanulniuk. Először is, a bolsevik típusú agitációs szabályt követve, konkrétnak látszó, de torzított számításokat ismertettek. Észak-amerikai, kanadai, dán és svéd példákra hivatkozva állították, hogy a „nyugati közgazdászok véleménye szerint is [...] a nagygépesítés szempontjából kedvező üzemnagyság az ötezer hektáron felül van."[294] Az agitációs tematizálásban visszatérően szerepelt a kis- és a nagyüzemi munkanapok számának összevetése; a több húst, zsírt, élelmiszert, ipari növényt termesztő nagyüzem előnyei, amelyek a Szovjetunióban, Kínában, Bulgáriában, részben Csehszlovákiában és Romániában már megvalósultak. Emellett a tsz előnyös a gyerekek iskoláztatása, a jobb ruházkodás, a villanyellátás szempontjából, és általa lehetséges a régi, családon belüli vagyonviták, szomszédsági konfliktusok, a „kulák kizsákmányolás" kiiktatása is, szemben a „régi világgal", amelyben „így vált az ember az embernek farkasává a kisparaszti birtokok táján is". A „paraszti műveletlenséggel" magyarázták, hogy kiszolgáltatottjai lettek ügynöknek, ügyvédnek, a „hordószónok képviselőjelöltnek". Ez utóbbi torzképből azt a következtetést vonták le, hogy

292 Ónodvári – Simon 1960: 10–15.
293 *Tanácsaink* 1959: 12–16.
294 *Agitációs érvek* 1959: 3.

„[a] paraszt tehát még ilyen értelmezésben is rab volt, rabja a saját szellemi sötétségének, s emiatt prédája az uraknak. A függetlensége, szabadsága tehát itt nem más, mint külső máz és önámítás."[295] Ugyanakkor, sajátos kritikaként is értelmezhető az a kijelentés, hogy az 1945. évi földreform révén előállt helyzetben a „dolgozó paraszt" a földesúri gazdaságok nélkül is „rabja" a „piaci viszonyoknak, a kisárutermelő üzemnek."[296]

Az agitátorok felkészítése során főként abból indultak ki, hogy a „parasztság állásfoglalása sokban az asszonyoktól függ".[297] Ennek megfelelően ők váltak az agitáció legfontosabb célpontjaivá: tsz-tagság és meghatározott munkaegység elérése esetén szülési, anyasági segélyt, ingyenes terhességi vizsgálatot, babakelengyét ígértek nekik, továbbá – elsősorban az apa jogán megállapított – családi pótlékot (210 Ft) három 10 éven aluli gyerek esetén és az előzi évi munkateljesítmény függvényében. A családok számára ingyenes SZTK-ellátás a tsz-szel kötött érvényes megállapodás alapján volt lehetséges.[298] Öregségi nyugdíj korábban azoknak a 65 éves férfiaknak és 60 éves nőknek járt, akik legalább 20 évig tsz-tagok voltak, amely feltételt oly módon változtattak meg, hogy aki 1960. december 31-ig tsz-tag lett, az 10 év alatt nyugdíjba mehetett. Azok, akik 1953 előtt lettek tsz-tagok, egyéb meghatározott szempontok alapján, elvileg már öt év után kaphattak nyugdíjat.[299]

A hagyományosnak tekintett parasztság történelmében az elmúlt egy-két évtized radikális széttöredezését, megszűnését életszerűen illusztrálja a nyugdíjas paraszt kategóriájának megjelenése a kortársi jövőképekben. A kampányban azt ígérték, hogy a tsz-tagok keresetéből a havi nyugdíjjárulék 27 forintot tesz majd ki. A havi fizetést 315 forintban állapították meg, amely 1957. január 1. után emelkedik. A mások gondozására szoruló nyugdíjasoknak 430 forintot számoltak.[300]

Az agitációs doktrína szerint a tsz-szervezés a parasztok „nyilvánvaló érdeke" volt; „[é]rdekük mindenekelőtt politikai szempontból. A szocializmus felépítése a parasztság legfőbb óhaja. A jövőtől a paraszt is jobb életet, nyugalmasabb, a nehéz robottól felszabadult napokat, tisztes öregséget vár." Az értelmiség tsz-szervezésben való részvételi érdekét abban látták, hogy nagy részük nem rendelkezik földdel, viszont

295 *Agitációs érvek* 1959: 3–4. A helyi szintű röpcédulák tervezésekor az egyik VB-titkár így kommentált: „[c]élunk az, hogy a röplap módszere és tartalma alapján a gazdák érezzék megrögzött maradiságukat, és belássák azt az utat, amely a boldogulásukhoz vezet." 1958. augusztus 7. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB MGO, I/7.
296 *Agitációs érvek* 1959: 11.
297 *Agitációs érvek* 1959: 15. A szervezett tiltakozások, felvonulások résztvevői rendszerint nők voltak (Ö. Kovács 2008a; Farkas 2009).
298 Lényeges előnyt ígért az ár 15 százalékos térítése melletti gyógyszer- és gyógyvízellátás, valamint kórházi ápolás (*Agitációs érvek* 1959: 18).
299 *Agitációs érvek* 1959: 17–19.
300 *Agitációs érvek* 1959: 19.

„[f]izetésüket a különböző állami szervektől kapják, s mert bár hasznos a munkájuk, nem állítanak elő közvetlenül új értéket, és így nem is növelik a nemzeti jövedelmet, de viszont részesednek belőle. Fogyasztaniuk viszont csak azt lehet, amit megtermelnek. Így a pedagógusok, agronómusok, orvosok jóléte is nagyban függ attól, hogy mennyit termelünk. A mezőgazdaságban viszont a lehetőségekhez képest alacsonyak a termésátlagok."

Ebből, a termelési tényezőkre koncentráló ember- és foglalkozáscsoportok szerinti érdekeltségi logikából is eredeztethető a már többször érintett társadalmiasítás kérdésköre, amelyre ebben a propagandakiadványban is utaltak:

„A termelőszövetkezeti mozgalomnak az egész magyar nép ügyévé kell válnia!"[301] Ennek egyik formája az volt, hogy hangos bemondón az általános iskolai tanulók „felhívással fordultak szüleikhez. A felhívást a helyi hangos hírközlő nagyon sokszor bemondta. E felhívás lényege az volt: Kedves szüleink, kövessetek bennünket!"[302]

301 *Agitációs érvek* 1959: 31–32. Községenkénti szocreál beszámolókat lehet olvasni arról, hogy a pedagógusok mennyire aktívak voltak az agitálásban. Egyes parasztok kifejezetten ragaszkodtak ahhoz, hogy pedagógus előtt írják alá a belépési nyilatkozatot. Pusztaegresen az iskolaigazgató is tsz-tag lett, aki a nyári szabadság ideje alatt vett részt a termelőmunkában. Tabajdon a felső tagozatosok gyakorló tsz-t alakítottak két kat. holdon, ehhez hasonlóan másutt, például Csákváron is ifjúsági tsz-t próbáltak meg működtetni. Az előszállási-daruhegyi tanító szerint a 160 tag egynegyede a vele folytatott beszélgetés után lépett be a tsz-be. Bakonycsernyén két pedagógus a Bodajkon és Jásdon élő szülei beléptetését vállalta, amit végre is hajtottak. Jelentések a pedagógusok munkájáról a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban, FML, Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály, 1959. sz. n. dosszié.
A pedagógusok feladata volt például az új, tsz-szel kibővített falutérképek vagy a propagandisztikus jövedelemtáblázatok elkészítése. Hevesben is utaltak a társadalmiasításra: „[l]assú ütemben ugyan, de megyénkben mindinkább sikerül olyan hangulatot kialakítani, hogy a tsz társadalmi ügy. Így egész megyénk dolgozóinak közös ügye." Havi tájékoztató a kollektivizálás helyzetéről, 1959. február 13. HML, MSZMP, 22.f. 14. fcs. 22.ő.e. 116.

302 Visztl Zoltán iskolaigazgató jelentése a Fejér Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya számára a pedagógusok részvételéről a tsz-mozgalom továbbfejlesztésében. Sárosd, 1959. március 23. FML, Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály, 1959. 647. dosszié. 50/1959.
A tsz mint szocreál mítosz a kortárs tanulónemzedékek mentális horizontján torz alakban rögzülhetett, ha a tanárok valóban betartották például az ötödik osztályos magyar irodalom tanmeneti előírásait: „Petőfi: János vitéz: Vihar a pusztán. Hf: Mentik a vihar elől a tsz-termést. »János vitéz megtalálja Iluskáját. Közös fogalmazás: Lagzi a tsz-ben.«, »Jancsi elmeséli életét. Szóbeli beszámoló: Bátyám élete az iskolapadtól a tsz-tagságig.« Igeidők: „Régen néhány birtokosé volt ez a határ. Száz szegény család dolgozott rajta. Ma már apáink birtokolják a földet. Az előrelátó gazdák a tsz-ben tömörülnek. A szövetkezetben emberibb lesz az élet. Évről-évre többet fognak termelni. Szépülni fog a falu." Jelentések a pedagógusok munkájáról a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban, 1959. FML, Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály, sz. n. dosszié.

V. „SZOCIALISTA" BEKERÍTÉS. A TERROR TÁRSADALMI GYAKORLATA

37. Radikális változások 1959 tavaszán

„Az első panasza, hogy a belépés önkéntes, vagy erőszak-e? A belépés pártunk politikája alapján önkéntes, ezt erőszakolni nem lehet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet elmenni a paraszthoz többször is, beszélgetni vele, meggyőzni a nagyüzemi gazdálkodás helyességéről, valamint arról, hogy minden – még egyénileg dolgozó – parasztnak ezt az utat kell választani, mint az egyetlen járható utat a szocializmus teljes győzelméhez."[1]

„Ezután engem estig még többször kivittek ebből a tanteremből, és a kisiskolába vezettek át, ugyanabba a tanterembe, ahol először voltam. Minden alkalommal többen ütöttek, vertek, rúgtak, amíg eszméletemet el nem veszttettem, és utána felmostak, kezemet hátrakötve, a falon lévő fogasra felakasztottak, (majd) alsó testemről a ruhát levették, és csupasz testemet ütlegelték, és az egyik ismeretlen herémet megmarkolva csavargatta."[2]

1959 tavaszáig az ország szántóföldjeinek 55,1 százalékát tagosították be a tsz-ekbe. Az első áttöréseket a dunántúli megyékben (elsősorban Győr, Veszprém, Komárom, Fejér) és a kezdettől kiemelt Szolnok megyében érték el.[3] Egy minisztériumi számítás szerint 1958. június 30-án 2.657, december 31-én 2.754 mgtsz-t, majd 1959. március 31-én, papíron 4.490 mezőgazdasági tsz-t és termelőszövetkezeti csoportot tartottak számon 1.359 „termelőszövetkezeti községben".[4]

50. táblázat. Tsz-adatok 1959 elejéig

	1958. december 31.	*1959. március 31.*	*Növekedés százalékban*
Összes földterület (kh)	1.771.420	4.060.280	44
Szántóterület (kh)	1.356.017	3.240.862	42
Családok száma	143.229	439.312	33
Tagok száma	168.920	523.288	32

Forrás: Az Élelmezésügyi Minisztérium Állatforgalmi Igazgatóságának jelentése, 1959. április 15. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 7.ő.e.12–13.

1 Darabos István, az MSZMP Zala Megyei Bizottsága első titkárának levele K. P-nénak a felsőbagodi erőszakosságokkal kapcsolatban, 1959. június 2. ZML, MSZMP, 1.f. 2. leltár, 1959. 44.ő.e. Dolgozói levelek. 10/39. 812–813.

2 A Legfőbb Ügyészség jegyzőkönyve, 1960. február 13. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1960. 21.ő.e. 301–309.

3 PTO-jelentés, 1959. február 28. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 446.ő.e.

4 Az Élelmezésügyi Minisztérium Állatforgalmi Igazgatóságának jelentése a tsz-mozgalom alakulásáról (1959. március 31-ig), 1959. április 15. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 7.ő.e. Fa/460. 12.

A 50. táblázat adatai azt mutatják, hogy a kollektivizálási kampányban 1959 első hónapjaiban a megszerzett földterületekhez képest kisebb mértékben sikerült a családokat beléptetni a tsz-be. A statisztikai jelentések viszont pontatlanok, mert ma már gyakorlatilag lehetetlen a kilépett és kizárt tagok számának nyomon követése. Így például Szolnok megyéből 1958-ban közel 7.000 beléptetett személyt jelentettek, de ugyanígy 3.305 távozót is. Közben a kizártakon és kilépőkön túl 880 család kérte, hogy töröljék őket a tagok sorából, bár továbbra is a tsz-ben kívántak dolgozni.[5]

Az 51. táblázat adatai alapján számszerűsítve is látszik, hogy az átfogó kollektivizálási hullámok kezdetben a földnélkülieket, majd fokozatosan a kisebb-nagyobb birtokkal rendelkezőket is bekényszerítették a tsz-ekbe.

51. táblázat. A „termelőszövetkezeti családok" megoszlása a bevitt földterület alapján 1959. március 31-ig

Időpont	*Föld nélkül (%)*	*7 kh-nál kevesebb területtel (%)*	*7–15 kh közötti területtel (%)*	*15 kh-nál nagyobb területtel (%)*	*Nem mezőgazdasági foglalkozású (%)*	*Összes belépett családok száma*
Mezőgazdasági tsz és termelőszövetkezeti csoport együtt / 1000 család						
1958. dec. 31.	67,1	44,7	23,2	2,1	6,1	143,2
1959. dec. 31.	90,4	211,7	114,2	20,3	9,6	446,2
Százalékos megoszlás						
1958. dec. 31.	46,9	31,3	16,2	1,4	4,2	100,0
1959. dec. 31.	20,3	47,4	25,6	4,5	2,2	100,0
Az összesből: mezőgazdasági tsz, 1000 család						
1958. dec. 31.	62,1	30,3	16,8	1,6	5,6	116,4
1959. dec. 31.	87,3	199,7	109,6	19,8	9,1	425,5
Százalékos megoszlás						
1958. dec. 31.	53,3	26,0	14,5	1,4	4,8	100,0
1959. dec. 31.	20,5	46,9	25,8	4,7	2,1	100,0

Forrás: Oros (szerk.) 1994: 267.

5 Jelentés Szolnok megyéről, 1959. január 19. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 3–9.

52. táblázat. „A termelőszövetkezeti mozgalom" megyei adatai 1959. február 26-ig[6]

Megye	*Belépett családok száma*	*Belépett tagok száma*	*Bevitt földterület (kh)*	*„Tsz-községek és városok" száma*	*A „szocialista szektor" aránya az összes föld %-ban*
Baranya	4.188	6.687	43.000	57	55,9
Bács-Kiskun	3.682	3.682	17.300	8	42,4
Békés	2.538	2.950	14.840	12	51
Borsod	2.502	2.800	12.329	18	52,2
Csongrád	2.036	2.281	10.024	4	41,4
Fejér	7.178	7.178	62.452	35	60,6
Győr-Sopron	30.749	33.832	295.391	165	87,3
Hajdú-Bihar	3.400	3.712	12.715	7	52,3
Heves	8.831	9.645	53.843	23	61,1
Komárom	6.028	6.514	51.644	29	75,5
Nógrád	1.180	1.424	4.422	7	51,1
Pest	1.800	1.800	10.000	7	50
Somogy	5.641	8.409	52.194	33	53,8
Szabolcs-Szatmár	3.167	4.000	10.824	7	36,6
Szolnok	33.192	33.192	200.896	47	76,4
Tolna	3.491	4.388	26.118	22	49,5
Vas	6.393	9.473	50.296	52	48,2
Veszprém	22.800	25.500	205.000	147	78,6
Zala	2.512	3.361	12.527	15	43,6
Összesen	*151.308*	*170.828*	*1,145.815*	*695*	*55,1*

Forrás: PTO-jelentés, 1959. február 28. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 446.ő.e.

Mai látókörünkből rendszerint kiesnek a kollektivizálás területi különbözőségei (52–53. táblázat). Erről leginkább a politikai és állami vezetés rendelkezett – szigorúan titkosnak minősített – információkkal. 1959 májusában a PB asztalára tett jelentés szerint az 1959 tavaszig létrehozott 1.509 tsz 32 százaléka a tényleges működést ősszel szándékozott megkezdeni. A megyék között rendkívül jelentős eltérés mutatkozott, hiszen amíg például Heves, Csongrád, Zala, Szolnok, Borsod, Nógrád, Pest és Békés megyékben a tsz-ek többsége, addig Veszprém, Bács-Kiskun, Somogy, Vas és Baranya megyékben jóval kisebb hányada halasztotta őszre a kezdést. Csupán Győr, Fejér és Komárom megyékből jelentették azt, hogy a „közös munka" ténylegesen elkezdődött.[7]

6 Megjegyzés: „[a] százalékos kimutatás a megyék összterületére vonatkozik, vagyis a szocialista szektor fogalma alatt az állami gazdaságokat, állami vállalatokat, termelőszövetkezetek és tszcs-k közös és háztáji területét, továbbá a községek kezelésében lévő gazdasági területeket értjük."

7 Ugyanakkor még egyértelműbben mutatta a feldúlt állapotokat az a megállapítás, hogy „[a]z ősszel kezdő termelőszövetkezetek 20–25%-ában azonban súlyos problémák, nehézségek vannak." PB-határozat a közös tevékenységet ősszel kezdő termelőszövetkezetekről, 1959. május 27. BKMÖL, XXIII. 2.a. 1959. 0018/1959.

53. táblázat. Az „ősszel kezdő" tsz-ek aránya megyék szerint 1959 májusában

Megye	*Ősszel kezdő tsz-ek száma*	*Az ősszel kezdő tsz-ek aránya az 1959 elejétől bejegyzettekhez képest (%)*
Heves	89	93,9
Csongrád	36	85
Zala	21	84
Szolnok	112	80,5
Borsod	40	78
Nógrád	27	77
Pest	31	74
Békés	48	67
Szabolcs-Szatmár	22	49
Hajdú-Bihar	25	45
Tolna	18	35

Forrás: PB-határozat a közös tevékenységet ősszel kezdő termelőszövetkezetekről, 1959. május 27. BKMÖL, XXIII. 2.a. 1959. TÜK-ir. 0018/1959.

38. A Győr-Sopron megyei kollektivizálás mintája

„Kiss Károly elvtárs: A sajtó mértéktartóan kezelje ezt a dolgot, de magunk is mértéktartóan kezeljük az egészet, ez fellendülés, de nem fog állandó fellendülés érvényesülni. Előfordul, hogy családokon belül ellentétek merülnek fel, az asszony jajgat, stb. Én biztatom az embereket, de minden apró-cseprő bajjal hozzám szaladnak. Szombaton pl. jelentkezett nálam Fock elvtárs munkatársa, Molnár elvtárs, az FM felé dolgozik ez az elvtárs, és említi, hogy egy síró asszonytól kapott panaszlevelet, amelyben írja, hogy erőszakoskodás történik a tsz-szervezésénél. Vigyázzunk, lótás-futás ne legyen! Nehogy elfogadjuk, hogy erőszak érvényesül, amikor nincs rá adat, ezzel csak megbénítjuk a mi elvtársainkat."[8]

A párt- és állami vezetés az előző évi politikai döntések alapján 1959 elejétől az ország több pontján folytatott „egyéni elbeszélgetéseket" a kollektivizálásról,[9] mint például a Veszprém megyei pártbizottság tagjaival, majd pedig mintegy 25 önálló gazdával. Ez a régió azért is lehetett fontos, mert az elsőként kollektivizálandó Győr-Sopron megye szomszédságában feküdt.[10] Az előkészítő kampány részeként „mezőgazdasági politikai akadémiát" szerveztek. Az itt bemutatott film a Horthy-rendszer paraszti nyomorát volt hivatva igazolni. Ugyanakkor a pártállami propaganda mellett más típusú, ellenállásra utaló, a „klerikális reakció" tevékenységéhez sorolt kommunikációt is regisztrált a hatalom.[11]

A kortársak jövőképének és reakcióinak megértése szempontjából kiemelendő, hogy az 1956 utáni időszakban Győr-Sopron megyében is megnőtt az önálló gazdák termelési kedve.[12] Emiatt 1958. június elején a megyei pártvezetők számára nem lehetett meglepetés, hogy a falvakban élők többsége, bár számolt azzal, nem akarta a tsz-tagságot. A Győri járás tanácsi vezetője a papság ellenséges magatartásával is magyarázta a problémákat: „[h]a kimegyünk a parasztok közé, csak a szárazságról lehet hallani. Ezt az ellenség is igyekszik kihasználni, de a papság is. Azt prédikálta a pap, hogy a kálnoki búcsúra minél többen menjenek, mert az idén még kalácsot tudnak vinni, de ha így megy, jövőre még kenyeret sem." A Kapuvári járás párttitkára viszont azt is kiemelte, hogy maguk a kommunista párttagok sem akarják a tsz-t, ezért a vezetés lényegében a kormányrendeletben és annak adminisztratív eszköztárában bízik. A megyei párt- és állami apparátus is tanácstalan volt, amire sajátos módon világított rá a megyei KISZ-titkár: „[é]n úgy érzem, hogy a beszámoló nem adott konkrét utasítást, hogy a jövőben mit kell tenni. Úgy érzem, hogy ezt az előadást bármelyik megyében el lehetett volna mondani, de el lehetett volna mondani 1952-ben is és 1960-ban is." Továbbá hangsúlyozta, hogy szerinte meghatározó a helyi kommunisták hozzáállása, akik többnyire a földműves-szövetkezetekben, a tanácsokon, hivatalokban tevékenykednek.[13]

8 PB-ülés a Győr megyei termelőszövetkezeti fejlődésről, 1959. február 3. MOL, M-KS-288.f. 5. 116.ő.e. 27–30. R.

9 A kollektivizálási kampány erősödésével párhuzamosan, rendszeres jelzések voltak arról, hogy a párt- és tanácsi vezetők egyáltalán nem egységesek a szervezést illetően, ami mögött az a személyes-családi érdekeltség volt kitapintható, hogy ők maguk sem akarták feladni földjeiket. Januárban ezt így fogalmazták meg: „nagy elzárkózás volt az egyénileg dolgozó párttagok, községi funkcionáriusok részéről. Ezek általában nem szóltak hozzá, hanem az aktíva szünetében beszélgettek egymás között, s legtöbbjük úgy nyilatkozott, hogy »most már nincs kiút, előbb-utóbb be kell lépni a tsz-be.« Baranya megyében ezen elvtársak az aktíva után egy italboltban gyűltek össze azzal, hogy »búcsúznak az egyéni gazdálkodástól«. Pest megyében több vezető és üzemi funkcionárius a gyűlés közben tiltakozásképpen elhagyta az aktíva összejövetelt. A sok rosszul működő tsz egyáltalán nem volt vonzó. Ezt a véleményt jól illusztrálja a következő idézet: „A legtöbb tsz-tag csak arra törekszik, hogy minél több munkaegységet szerezzen. Ezért fordulhat elő olyan eset – ami a Pest megyei aktíván is elhangzott –, hogy az egyik tsz-ben a répa kiszedése előtt kapálták meg azt, csak azért, hogy több munkaegységük legyen." PTO-jelentés, 1959. február 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 430.ő.e.

10 Farkas 1997; Ö. Kovács 2011a. További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy a megyei pártvezetés személyi összetétele, az 1956 utáni megtorlások milyen módon határozhatták meg a döntéshozatali mechanizmust, így például a kollektivizálás hadjáratát is.

11 A Nógrád megyei Berkenyéből érkezett jelentés sajátos – inkább egyedinek látszó – szerepvállalásra vet fényt: „a pap látogatja a tsz-tagokat, sőt időnként elmegy a tsz istállójába, ahol felajánlja segítségét, és ellenszolgáltatásként azt kéri a tsz-tagoktól, hogy állítsák helyre a határban a kereszteket, s ha ezt megteszik, 50 tagot is beszervez a termelőszövetkezetbe." PTO-jelentés, 1959. január 24. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 425.ő.e.

12 1957 első negyedévében 222 fogatos ekét, 295 lókapát, 97 sorvetőgépet vásároltak az 1956. első negyedévi 22, 7 és 8 darabbal szemben. A hivatalos statisztika szerint az ugyanezen két negyedévben vásárolt kisgépek értéke 1.744.000 forintról 4.577.000-ra növekedett. PB-ülés jegyzőkönyve, 1958. június 6. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1958. 8.ő.e.

13 PB-ülés jegyzőkönyve, 1958. június 6. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1958. 8.ő.e

Győrben, a pártdoktrínának megfelelően, a kollektivizálás első „mozzanatát" 1959 áprilisában a következőképpen határozták meg:

„1958 nyarán a megye kiváló termelőszövetkezeteiben (Mihályi, Pereszteg, Farád, Mosonszentjános, stb.) több esetben tsz-látogatásokat szerveztünk. Ezek a látogatások eltérőek voltak az előző évek látogatásaitól, mert nem állami költségen történtek, hanem a dolgozó parasztok, akik látogatásra mentek, maguk fedezték útiköltségeiket. A látogatásokat több alkalommal mezőgazdasági szakemberek, tudósok vezették. Pl. Bíró Gyula Mosonmagyaróvárról. [...] ezen keresztül bizonyítottuk a szövetkezetek életképességét."[14]

Második lépésben tömeggyűléseket szerveztek, amelyek során a pártlegenda szerint a „parasztokra az hatott, hogy a nyugati országokban is a nagyüzem felé halad a mezőgazdaság fejlődése, csak az a parasztok ellenére történik." Harmadik „mozzanatként" azt emelték ki, hogy az 1958. évi „tanácsválasztások" előtt „nyíltan beszéltek a mezőgazdaság átszervezésének szükségességéről [...], nyíltan megmondtuk, hogy néhány éven belül a magyar mezőgazdaságot át kell szervezni a parasztság érdekében."[15] Eszerint a párt folyamatosan és diktátumszerűen hangsúlyozta, hogy végrehajtja a kollektivizálást. Ugyanakkor az is kiderül, hogy a markáns paraszti reakciónak továbbra is a visszautasítást tartották: „[a]mikor a tsz-ről beszéltünk az emberekkel, sok tekintetben igazat adtak nekünk, bár a belépésre nem szánták rá magukat."[16] Szokásosnak nevezhető ez a magatartás, amely a részletekben esetleg egyetértést mutatott, de egyébként a kivárásra koncentrált.

Az elutasítás ellenére 1958-ban több helyen is létrehoztak középparasztinak számító tsz-eket. A középparasztság viselkedése meghatározó volt mind a politikai hatalom, mind pedig a lokális társadalmi reakciók szempontjából. A magyarországi kollektivizálás utolsó, egyben legdöntőbb hullámának kezdete 1958 szeptembere. A pártbeszámoló ekkor Győr-Sopron megyében a következő sorrendben nevezte meg a jelentős középparaszti rétegekből álló településeket, ahol tsz-t alakítottak: Magyarkeresztúr (1958 szeptember, 500 kat. holdas tsz, „zöme középparaszt"), Magyarfalva („középparasztok részvételével", november), Magyarkimle („tsz-község"), Nagyszentpálpuszta (decemberben „40 középparaszt család alakított tsz-t"). Nem tudhatjuk, hogy ténylegesen mennyi lehetett a magukat a belépésre elszánó középparasztok aránya, azt azonban láthatjuk, hogy a politikai célnak megfelelően, elsősorban ezt hangsúlyozták az „eredmények" között. Számszerűsített súlyuk azonban csekély lehetett, amire a következő megfogalmazásból következtethetünk: „a középparasztság közeledik a tsz felé, előbb vagy utóbb a középparasztok tömegei is elszánják magukat a belépésre."[17]

14 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–60.
15 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–60.
16 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–60.
17 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–60.

Az 1958. évi Győr-Sopron megyei kollektivizálási kampánybeszámolók szerint a községi vezetők több helyen, így például Lébényben, Mosonszolnokon, Rábaszentmihályon, Fertőendréden nem vettek részt az agitálásban. Kezdetben csak a szegény- és kisparaszti rétegből tudtak tsz-tagokat toborozni. A pártvélemény szerint ennek hátterében az „osztályellenség" és a „klerikális reakció" működése állt. Így például nem sikerült megalakítani a kapuvári öntésmajori tsz-t, míg Bősárkányban és Szanyban több gazda végül visszalépett. A már tsz-be kerültek viselkedését „befelé fordulónak" minősítették, ami konkrétan azt jelentette, hogy az új tagok nem voltak hajlandók agitálni, mint például Beled, Lövő, Győrszentmárton, Pereszteg községekben. Gyakori „visszaélésekről" és normaszegésekről is beszámoltak, amelyek egyik formája az volt, hogy az előírtnál nagyobbnak bizonyult a háztáji állatállomány.[18]

Az úgynevezett 11 telepes[19] községben az első hullámban kezdték meg a kollektivizálást, amelytől azt is várták, hogy csökkenti a telepesek és a megmaradt őslakosok közötti konfliktust. „A Csehszlovákiából áttelepítettek egészen 1951-ig, a községek szövetkezeti községgé alakulásáig általában egyénileg gazdálkodtak. Csak ebben az időben léptek a termelőszövetkezetbe, illetve termelőszövetkezeti csoportba." De például Fertőrákoson egy család sem volt tagja a tsz-nek, Levélen is csak kevesen. Ugyanakkor a felvidékiekből és az erdélyiekből itt is alakult tszcs. Az adózást illetően fontosnak tartották megemlíteni, hogy az őslakos németek megbízhatóbb adófizetők voltak.[20]

A Győr-Sopron megyei kollektivizálás tapasztalata minden szereplő számára mintát jelentett. Az itt keletkezett írásos beszámolókat a párt belső nyilvánosságában országosan terjesztették. 1959 februárjában, 31 „szövetkezeti község" átalakítása után a következőképpen összegezték a módszereket és a tapasztalatokat.[21] Tagadták, hogy erőszakkal történt volna a szervezés, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy az eredmény érdekében „nem további magyarázásra, hanem a munka irányítására volt elsősorban szükség." Beosztották a járásokat, a szereposztást aktívaüléseken egyeztették, majd hangos híradón és személyesen

„közölték a község egész lakosságával, hogy a szervezőmunka megindult, kérték a dolgozó parasztokat, hogy az őket felkereső aktívákkal beszéljék meg problémáikat.

18 Így volt ez például a csornai Új Élet tsz párttitkára, a markotabödögei, a győrsövényházi és a potyondi tsz-elnök esetében. MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–60; MSZMP VB-ülése, 1958. november 12. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1958. 56.ő.e. 27–36.
19 Fertőboz, Győrsövényháza, Hegyeshalom, Magyarfalva, Mosonszentjános, Levél, Balf, Mosonszolnok, Ágfalva, Rajka, Fertőrákos.
20 MSZMP VB-ülése, 1958. december 29. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1958. 60.ő.e. 1–18.
21 PTO-jelentés, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 427.ő.e. Mint jeleztem, először a hatalmat megjelenítő felek kortársi megnyilatkozásai alapján igyekszem egy „történetet" bemutatni, majd ezt követően egy ezzel szembenálló másik értelmezési és tapasztalati síkon ábrázolom – cáfolva a hamisításokat –, hogy a majdani tagokat különböző erőszakos eszközökkel kényszerítették a belépési nyilatkozat aláírására.

A parasztoknak nagyon tetszett az, hogy őszintén beszélnek, valamint az is, hogy nem külső népnevelő hadsereggel, hanem helyi emberekkel és megyei, járási vezetőkkel végzik e munkát. Tetszett továbbá, hogy a járási és megyei vezetők nemcsak leszaladtak a községbe, hanem huzamosabb ideig éjjel-nappal ott tartózkodtak, bármelyik percben készek voltak beszélgetni."

Kezdetben Farád községben értek el eredményt, amit annak is köszönhettek, hogy a „parasztok között kialakult hangulatot a megye és járás vezetői helyesen értékelték, és ezért olyan álláspontra helyezkedtek, hogy ahol reális lehetősége van az egész község tsz-útra vitelének, addig ott maradnak, míg ez meg nem történt." Hetente értékelték a helyzetet, s ahol befejezettnek nyilvánították a szervezést, ott egy-egy tanácsi és pártfelelőst hagytak, aki mintegy biztosította a terepet és közvetlen összeköttetésben állt a vezetőséggel.[22]

Az országos párt- és állami vezetés tagjai a Győr-Sopron megyei kollektivizálást különös figyelemmel kísérték, amit az is jelez, hogy kezdetben Biszku Béla, Fehér Lajos és Sándor József neve alatti különjelentésben foglalták össze a pártirányvonalnak megfelelő, ám az erőszakosságokat így is felfedő helyzetet:

„A gyors fejlődés »titka« tehát nem az erőszakos módszerek alkalmazása, hanem az eredményes előkészítés, továbbá a nyílt, határozott, jól szervezett és konkrét agitációs munka. A megyei pártbizottság bátorítja a termelőszövetkezeti szervezőket, de nagy figyelmet fordít az erőszakos módszerek megakadályozására is. Leállította és elítélte azt, a kezdetben néhány üzemnél jelentkező gyakorlatot, hogy a kétlakiakat fizetés nélküli szabadságra küldjék addig, amíg hozzátartozóik a földdel be nem lépnek a termelőszövetkezetbe. A rendőri szerveknek megtiltotta, hogy közvetlenül részt vegyenek a szervezőmunkában. Így rendőr községi felelős nem lehet, és előállítást tsz-ügyben csak a megyei rendőrfőkapitány engedélyével szabad eszközölni. Ugyanakkor utasítást adtak a legaktívabb ellenséges elemek fokozott ellenőrzésére, s a szervezés alatt álló községekben a gyakoribb járőrözésre. A rendőri szervek vonalán lényeges törvénysértés nem fordult elő, csupán egy ízben állítottak elő két dolgozó parasztot a tanácsházára Töltéstaván, amelyet azonnal leállítottak."[23]

---

22 PTO-jelentés a Győr megyei tsz-szervezésről, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 427.ő.e.

23 Jelentés a Győr megyei helyzetről, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 164–165. A szomszédos Veszprém megyei leírás még inkább megerősíti a fegyveresek jelenlétét: „Annak ellenére, hogy a megyei pártszervek és a BM megyei szervei megtiltották a belügyi fegyveres testület tagjainak a szervezőmunkát, mégis Óhidán találkoztunk a járási rendőrkapitánnyal és munkatársaival, civilbe öltözötten. (A megyei másodtitkár, Vándor elvtárs azonban azonnal a leghatározottabban intézkedett, hogy az elvtársak hagyják abba a munkát és menjenek haza.) Valószínű, hogy olyan módosabb parasztok, illetve egyének szervezőmunkáját is igénybe vették, sőt abban egészen vezető jellegű szerepet biztosítottak, akik egyébként politikailag nem igen kívánatosak." Jelentés a Veszprém megyei tsz-szervezésről, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 174.

A „problémákat" a következőképpen találták:

„Bár a munka során törvénytelenségek nem fordultak elő, azonban a nagyarányú átszervezés egyes üzemi vezetőkre olyan hatást gyakorolt, hogy az üzemükben dolgozó kétlakiakat fizetés nélküli szabadságra hazaküldték azzal, hogy két hét múlva jelentkezzenek, és mondják el, hogy hozzátartozóik beléptek-e már a tsz-be. Erre a megyei pártbizottság időben felfigyelt és a leghatározottabban utasította a kommunista igazgatókat, hogy azonnal szüntessék meg ezt a gyakorlatot. Ez megtörtént, és mindössze talán 50 fő volt az, aki a helytelen intézkedés nyomán egy, vagy két napra fizetés nélküli szabadságon volt."[24]

Második „problémájuk" arra vonatkozott, hogy igen nehéz volt a tsz-tagokat munkába állítani. Harmadikként a tárgyi feltételek hiányát emelték ki. Negyedikként a tavaszi munka elindításának nehézségei kerültek terítékre, többek között az, hogy a gépállomások kapacitása nem megfelelő. Ötödikként megemlítették, hogy a kollektivizálás befejezésének „gyors megoldása" az lenne, ha további politikai munkatársakat és szakkádereket küldenének a terepre.[25]

Utólag is jól látható, ez a jelentés tipikus példája annak, hogy miként dokumentálták és leplezték az előállt katasztrofális állapotot, amit egyébként a befejező részben a szokásos eufemizáló módon, kihangosítva is közöltek: „[a]z eddigi eredmények felülmúlták a Győr megyei vezetők elképzeléseit [...]. A további fejlődés természetesen újabb problémákat vet fel, amelyeket gyorsan kell megoldani, mert megoldatlanságuk az őszi nagyobb arányú fejlődést lehetetlenné tenné."[26]

Lombos Ferenc megyei párttitkár 1959. február 23-án a párt vb-ülésen közölte, hogy a KB „elismerésben részesítette a Győr megyei kommunistákat, pártaktivistákat, akik a Győr megyei tsz-mozgalomban munkát végeztek. Hogy állunk a jelenlegi helyzetben?"[27] Saját kérdésére az alábbi hosszú választ adta:

„156 tsz-községünk van jelenleg, ez azt jelenti, hogy 18 község van még hátra. A megye összterületéből tsz 55,1%, állami gazdasági terület jön ehhez 17,2%, összesen 72,3%. Az egész eddigi munkát illetően mi is úgy értékeljük, hogy nagyon sok pozitív vonása van ennek a munkának. A jelenlegi helyzetben változatlanul legszilárdabb a csornai járás, kézben van tartva a további tennivaló is. A többi járásnál is jól megy a munka, de változatlanul az a vélemény, hogy Strausz elvtársék nagyon szilárdan állnak, és nem engednek az egészséges álláspontjukból. Elérkeztünk oda, hogy felvetődik: befejezzük a munkát, a mezőgazdaság szocialista átszervezését vagy sem? Egy sor elvtársnál úgy néz ki, hogy a fejükbe szállt a dicsőség. Jelentkezik az is, hogy vannak, akiknek semmi sem drága. Egyeseknél jelentkezik hurráhangulat – ez nem a járási titkárokra és tanácselnökökre jellemző –,

---

24 PTO-jelentés a Győr megyei tsz-szervezésről, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 427.ő.e.

25 PTO-jelentés a Győr megyei tsz-szervezésről, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 427.ő.e.

26 PTO-jelentés a Győr megyei tsz-szervezésről, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 427.ő.e.

27 MSZMP VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10.

de az alsóbb vezetőknél jelentkezik alaposan. Mi ezt tartjuk a legveszélyesebbnek. Azért a munka egy tekintélyes része a hátunk mögött van. Mikor be kell indulni tavasszal a munkának, nagyon sok problémák lesznek. Ebből a hurráhangulatból következett a minden áron való befejezése a megye átszervezésének. Értsen egyet velem a VB, hogy nem minden áron való a befejezése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. Nagyon drága volna, ha mi ezt hirdetnénk meg. Néhány falut az utóbbi időben elözönlöttek az agitátorok, teherautón viszik ki az embereket. Mi az üzemi munkások kiözönlését vasárnaponként megakadályoztuk, mert ez az út nem járható. Amíg kézben tartottuk a tanáccsal a tsz-szervezést, szamárságok nem születtek. A kiözönléseknél egyes emberek nem törődnek a párt politikájával és butaságokat követnek el. Néhány helyen előfordult, hogy a tanácsházán éjjel benttartottak parasztokat. Kinek kell ez elvtársak? Ha mi be tudtunk szervezni 100 községet rendes körülmények között, akkor a többit is be tudjuk ép ésszel, nem ilyen szamárságokkal. Ez azért fontos, mert úgy értékeltük a járási titkárokkal és tanácselnökökkel, hogy a falu hangulata jó. Néhány községben azonban megrohadt a hangulat. Így akarunk nekikezdeni a munkának tavasszal? Más irányba fog taszítani, mikor a paraszt nem akarja elkezdeni a munkát. Ennek van egy olyan oldala is, hogy azokban a községekben – ezeknek a száma nem sok –, ahol ilyen rossz hangulat van, az ellenség, a reakció megpróbálja a maga számára hasznosítani. A Szabad Európa rádió most teljesen csendben van, nem sokat mond a tsz-szervezésről, majd akkor kapcsolnak rá teljes erővel, mikor egyesek kifutották magukat. Hogy ténylegesen van probléma, szeretném elmondani, Ménfőcsanakon az ellenség szinte szervezetten dolgozik. Érdemes lesz vele foglalkozni és megnézni. Győrszentivánon is van olyan hang, hogyha még egyszer ellenforradalom lesz, akkor annak a parasztság lesz a vezető ereje. Ép ésszel kell a területen dolgozni, és durva módszerekkel előre vinni a mozgalmat nem lehet, mert később ebből súlyos kudarca lesz a pártnak."[28]

Mint láttuk, Lombos Ferenc megyei párttitkár konkrétan is utalt arra, hogy mitől „rohadt" a falvak hangulata.

„Végezetül egy dolgot szeretnék felvetni: A kapuvári járásban úgy alakult a helyzet, hogy néhány, nagyon szerencsétlen dolog történt. Babóton a kapuvári járási pártbizottság mezőgazdasági osztályvezetője egy parasztot becsukott az istállóba. A hangulat ezáltal nagyon szerencsétlen a parasztok között. Rábakecölön még sajnálatosabb esemény történt. A Járási Pártbizottság PTO vezetője szervezi a tsz-t, egy parasztot gyúrnak néhány nap óta, végül kitalálja Varga elvtárs, hogy a parasztot elviszik Kapuvárra, és ott átadják a rendőrségnek, hogy tartóztassák le. A kapitányságon megmondták – helyesen –, hogy ez törvénytelen. Visszavitték a parasztot és a falutól 23 km-re letették, hogy menjen haza gyalog. Ez az ember 1 hétig nem ment haza, és ezt a faluban mindenki tudja."[29]

28 MSZMP VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10.

29 Lombos Ferenc a következő javaslatot tette: „[a] mezőgazdasági osztály vezetőjét részesítsük szigorú megrovás, végső figyelmeztetésben. Varga elvtársat a PTO vezetőjét pedig felfüggeszteni beosztásából és szigorú megrovás, végső figyelmeztetésben részesíteni." Kurcsis József, a kapuvári járási párttitkár erről ezt mondta: „[é]n a magam részéről nem tudok egyetérteni, azért, amit tett, mert ez a dolog azért nincs olyan nagy kihatással a község dolgozóira. Inkább azt vetik fel, hogy megszökött a paraszt, hogy ne kelljen belépnie a tsz-be. Varga elvtárs felé felvetett büntetést túl súlyosnak tartom." Végül Lombos javaslatát fogadták el. MSZMP VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10.

A pártapparátusi beszédmód visszatérő elemei, „egyszerűsége" a kollektivizálási hadjárat helyzetértékelésében a következőképp jelent meg Győrben:

„Hogyan értékeli a kormány, a pártvezetés ezt a munkát? Az az álláspontja az elvtársaknak, hogy minden segítséget meg kell adni ahhoz, hogy ezt az előrenyomulást megszilárdítsuk. A minden segítséget úgy is értem, hogy minden erőt arra kell fordítani, hogy a helyzet éppen a gyors előrenyomulás mellett ne önkritika legyen. Változatlanul azt a politikai vonalat kell vinni, hogy nem egymást kell hájjal kenegetni, hanem mindenek előtt a paraszti tömegek felé az elismerést hangsúlyozni, akik a nagyüzemi gazdálkodást választották, és amerre mi lemegyünk, ott a hangnak mindig ennek kell lenni. A fő érdem nem a mienk, hanem a parasztoké és a helyi erőké."[30]

Szembesülve a Győr-Sopron megyei kollektivizálás híreivel és várható következményeivel, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjai elhárító módon reagáltak. Marosán György és Biszku Béla a megindított kollektivizálási kampány első eredményeit kiugrásnak nevezte. Münnich Ferenc miniszterelnök azt állította a PB-ülésen, hogy a Győr-Sopron megyei fejlemények őt is váratlanul érték.

„Nagyon örvendetes ez a jelenség, csupán egy dolog nyugtalanít, hogy ez váratlanul ért bennünket, meglepetés volt. Úgy kell csinálni, hogy ez ne legyen meglepetés. Feltétlen kell időben megfelelő tájékoztatás, hogy lássuk, mely megyére számíthatunk, mert különben nem tudunk a tartalékokkal megfelelően bánni, körültekintően elosztani. Nem szabad az előrehaladást visszatartani, de meg kell nézni, hol várható ilyen a közeljövőben, mert csak így tudjuk pénzzel és erővel segíteni ezeket. Már most előrelátható a kunhegyesi járás, Baja, Szabolcs. Egyik helyen járási viszonylatban, más helyeken megyei viszonylatban számíthatunk ugrásszerű fejlesztéssel."[31]

Miért Győr-Sopron megye lett a mintaadó a kollektivizálásban? Ha a PB forrásait faggatjuk, és Marosán György egyik megnyilatkozását vesszük alapul, akkor az egyik ténylegesen döntő tényező mindenképpen a helyi pártbizottságok hozzáállása volt.[32] Marosán 1959. február 3-i hozzászólását így rögzítették:

30 MSZMP VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10.

31 PB-ülés a Győr megyei termelőszövetkezeti fejlődésről, 1959. február 3. MOL, M-KS-288.f. 5. 116.ő.e. 26–27. R.

32 Fontos szempont lehetett, hogy Győr-Sopron megyében igen magas volt a belterjes gazdálkodást folytató üzemek, s ennek megfelelően a középparasztság aránya (Majoros – Markó 1959: 1–3). Külön elemzést igényelne a második világháború előtti paraszti életvilágokkal való összehasonlítás is. Ehhez jó alapot nyújt Soproni 1940: 39–102.

„Megmondom őszintén, engem a dolog meglepett. Nem szeretem az ilyen meglepetéseket, amikor a hét végén odateszik az ember elé a jelentést, hogy Győr megyében 30 községben alakul termelőszövetkezet, illetve 30 község lesz termelőszövetkezeti község. Ha már előző években nem csináltak volna szélsőséges kilengéseket a tsz-szervezésnél, nem volna érdekes a dolog, hiszen a választás előtt és után volt vita a szövetkezeti fejlesztésről, a Központi Bizottság napokig foglalkozott ezzel, tehát várható volt, hogy e munka alapján megindul valami. Akik most a termelőszövetkezetek felé indulnak, már komoly parasztok. Nézzünk erre egy számot. Egyik helyen pl. 210 paraszt lépett be a tsz-be, 480 kat. hold földdel, ebből pl. 80 olyan paraszt, aki 6–16 holddal rendelkezett. Világos, hogy most már komoly parasztok is belépnek. A Politikai Bizottságnak látnia kellene a 19 megye mozgását. Felvetődik a kérdés, határozzunk-e úgy, hogy kapjunk információt arról, mi ennek a Győr megyei dolognak a hatása máshol. Talán az is jó lenne, ha összehívnánk a 19 megyei titkárt, megbeszélnénk velük ezt a tapasztalatot, és elmondanák, náluk mire lehet számítani. Békés, Csongrád, Szabolcs, Fejér megyéket olyannak ítélte a Központi Bizottság, ahol beérnek hamarosan a dolgok. Bajnak tartom, hogy ilyen áttekintés után mégis máshol ugrott ki a dolog. Mi lesz, ha a jövőben, talán hamarosan 4–5 megyében egyszerre ugrik ki a dolog?"[33]

A budapesti pártfunkcionáriusok fentiekben idézett kommentárjai az általuk jóval korábban jóváhagyott kollektivizálási kampány elsőként megtapasztalt következményeinek, kockázatának felelősségelhárító mechanizmusaként értelmezhetők.

A Győr-Sopron megyei pártvezetés 60 millió forintot igényelt istállóépítésre és gépekre. Hirtelenjében 30 községben kellett volna megoldani az összeterelt állatok ellátását. További feladatot jelentett a gépesítés, amire 25 millió forintot szántak. Fehér Lajos véleménye szerint a gépellátást csak a határos megyékből való átcsoportosítással lehetett volna biztosítani. Egyébként pedig azt mondták, hogy „főképpen helyi anyagokkal próbálják az építkezést megoldani, javasoltuk csővázas, nádtetős istállók felépítését." A tetőépítéshez szükséges nád- és fakivágást községi brigádokkal végeztették el, míg a téglaégetést tsz-tagokból alakult építési csoportokkal kellett megoldani, egyébként pedig az ország más részeiből javasolták ideszállítani a téglát. Lombos Ferenc megyei párttitkár úgy tájékoztatta a PB-t, hogy amíg az istállók nem készülnek el, addig az állatok a „háztáji gazdaságban maradnak, ott a jó gazda gondosságával ápolják őket. A lóeladás megindult, a lótól szabadulni akarnak."[34]

A megyei pártbizottságoknak külön keretből 20–25 tsz-szervező állt rendelkezésre. Győr megyébe is küldtek 15 embert, akik a termelési terveket készítették el. A PB február elején azt tartotta fontosnak, hogy meglegyen a „további előrehaladás mellett a mostani eredmény megtartása és olyan propaganda vitele, hogy

33 PB-ülés a Győr megyei termelőszövetkezeti fejlődésről, 1959. február 3. MOL, M-KS-288.f. 5. 116.ő.e. 28.R.

34 PB-ülés a Győr megyei termelőszövetkezeti fejlődésről, 1959. február 3. MOL, M-KS-288.f. 5. 116.ő.e. 27–30. R.

ez az ütem kihasson a többi megyére is." Az itt elhangzottak szerint a kollektivizálási kampány ekkori „eredményei" messze nem voltak tervszerűen előre láthatók a PB számára. A megyei apparátusbeliek sokkal inkább közvetlenebbül érzékelték az egyéni parasztgazdaságok tömeges felszámolásának lehetőségeit és következményeit. Erre utalt az a mondat, hogy „Tömpe elvtárs tárgyalt Antos, Kiss Árpád és Trautmann elvtársakkal, van tartalékunk arra az esetre, ha más megyében is ilyen kiugrás történik. 4–500 milliós lehetőség van tartalékban. Tégla még csak van, de cserép már nincs." A pártvezetés ugyanakkor ebben a helyzetben is áthárította a probléma megoldását a megyei, járási és községi döntéshozókra: „[o]lyan szemléletet kell kialakítani, hogy ne felülről várjanak mindent, igyekezzenek saját erőből nagymértékben hozzájárulni a szükséges anyagok előteremtéséhez."[35]

A kollektivizálás több értelemben is kész helyzet elé állította az agrártermelőket. A leglátványosabb a földek „összeszántása" volt, ami valóban néhány óra alatt lezajlott. Ennek szimbolikus, érzelmi, társadalmi-gazdasági jelentőségét el szoktuk felejteni, holott ez a kora tavaszi művelet a határokat, a határképet, a korábbi – az egyéni gazdálkodás szerinti – földművelési ágakat, és az ott termesztett növények talajviszonyait lényegében visszafordíthatatlanul megváltoztatta. A talaj- és vízforrások szintjeit, az esőzések utáni pangó vizek elvezetésére szolgáló, évszázadok alatt kialakult rendszereket sokszor irracionális módon átvágták s tették tönkre.[36] A győri pártvezetés is máról holnapra döntött ezekről a kérdésekről:

„A mai VB-nek el kell dönteni, hogy hol fogunk építkezni. Ez azért szükséges, hogy a vitát elkerüljük. Az a fontos, hogy a paraszt lássa, hogy az építkezés folyik. […] Egyetértünk abban, hogy a csatának csak egy részét nyertük meg. Nehezebb része még hátra van. Minden erőt a tavaszi kezdés biztosítására. Megérkeztek a traktorok, ez is bizonyos segítség. Ahol lehet, sürgősen meg kell kezdeni a meglévő földterület egy tagba szántását, műtrágya van a megyében."[37]

A megyei pártüléseken folyamatosan tárgyalták a kollektivizálás kérdéseit. Az egyik alkalommal a Csornai járás párttitkára „3 erőszakos megnyilvánulásról" szólt. A megyei rendőr kapitányságról Gerendai László a következőképpen fogalmazott:

35 PB-ülés a Győr megyei termelőszövetkezeti fejlődésről, 1959. február 3. MOL, M-KS-288.f. 5. 116.ő.e. 27.R.

36 Ennek általánosságát jelzi az évekkel későbbi békési szakvélemény. Egy bizottság megállapította, hogy a „legelő- és rétgazdálkodás a megye területén ismeretlen. A kaszálókat és legelőket senki nem gondozza. A gaz, a vízerózió, a művelés hiányában jelentkező talajszerkezeti beomlás egyre nagyobb károkat okoz. Az évekkel ezelőtt elfogadható legelők tönkremennek." A megyei földhivatal feljegyzése az 1961. évi földvédelmi törvény végrehajtásának tapasztalatairól, 1963. május 4. BéML, MSZMP, 1.f. 12.fcs. 1957–1966. 8.ő.e. 1–2.

37 A megyei vezetés 24 „politikai munkatársi" státuszt is kapott, járásonként négy-öt főt foglalkoztattak közülük. MSZMP VB-ülés, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10.

„Társadalmi rendszerünkkel szembeni hangulat általában nem több az átlagosnál, az ellenséges személyek részéről. Vannak eléggé fásult, elkeseredett megnyilvánulások egyes helyeken. Nem lehet mondani, hogy a rendszer ellen vannak, de mellettünk sincsenek. Szervezett ellenséges tevékenység a tsz-mozgalomban nincs. 4 esetben történt röpcédulázás, legutóbb Ménfőcsanakon. A babóti eset tüntető volt, de az volt a szerencse, hogy a tömeg hangulata nem volt ellenséges. A megyében el van terjedve a rémhír a különböző erőszakosságról. Sajnos, amik megtörténtek, alapot is adnak erre bizonyos mértékben. De ez ellen fel kell lépni. Véleményem az, hogy az utóbbi héten szinte versenyszerűen ment a munka, amire semmi szükség nincs. Nem szabad megállni ezzel a munkával, de amit az utóbbi héten tettek, azt nem szabad folytatni. Varga elvtárs felfüggesztésével és pártbüntetésével egyetértek."[38]

A diktatúrák természetrajzához tartozó további kérdéssel is foglalkozni kell. Az emberek döntéseit nem csupán a közvetlen, mindennapi helyzetek határozhatják meg, hanem a távoli, az adott politikai rezsimet kívülről befolyásoló tényezők is. A kortársak jelentős része tisztában lehetett azzal, hogy sorsukra mennyire kihat a nagyhatalmak viselkedése. Ennek jelentőségére az elvárt pártálláspontnak megfelelő megfogalmazásban utaltak:

„A Győr megyei eredmények összefüggnek azzal is, hogy amikor a mezőgazdaság átszervezését megkezdtük, a nemzetközi helyzet rendkívül kedvező volt. Az űrrakéta fellövése és Mikojan elvtárs amerikai útja egyrészt azt mutatta, hogy az erő mi mellettünk van, másrészt a nemzetközi helyzetben bizonyos enyhülésre következtettek a dolgozó parasztok. Egyébként a nemzetközi helyzet alakulása mindig megmutatkozott a dolgozó parasztok hangulatában a tsz-t illetően."[39]

Visszatérve a „szocialista" bekerítés körülményeire, a hadjárat logikája, a Szovjetunióban kialakított módszer alapján először az ún. súlyponti községek agrártermelőit kényszerítették be a tsz-be. Győr-Sopron megyében járásonként két-három települést soroltak az előbbi kategóriába, amelyek hitük szerint jó adottságokkal rendelkeztek a kollektív gazdálkodáshoz, mint például Farád, Mihályi, Mosonszentjános, Kisbabot, Lövő. Az egész megyére érvényes tapasztalat szerint minden helyen az első típusú tsz-t alakították meg. Másra egyébként nem is volt mód, mert a korábban hivatalosan tszcs-ként bejegyzettek valamennyien „megsértették az alapszabályt", azaz oda nem léphettek be új tagok, hiszen pártállami szemmel azok nem minősültek szövetkezetnek.[40]

38 MSZMP VB-ülés, 1959. február 23. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 65.ő.e. 1–10. A kádermiliő belső működési szokásai szerint az is kiderült, hogy az illetőnek már volt büntetése. Igaz, utána jutalmat is kapott.
39 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.
40 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.

Melyek lehettek a tsz-taggá válás meghatározó tényezői az első időszakban? Az erőszak már több helyen bizonyított tényén túl, a pártjelentés készítői ezeket a következő súlypontok mentén csoportosították:

„A legnagyobb húzóerő a parasztság számára a termelőszövetkezeti gazdálkodásban a gép és az agrotechnika lehetőségének a kihasználása. Ez különösen az élenjáró, jól gazdálkodó parasztokra hat. A gyengébben gazdálkodó emberekre, különösen a nagycsaládosokra vonzóerő a különféle szociális juttatás. Ingyen orvos, kórház, stb. A nyugdíjrendelet főképpen az 55 év fölötti emberekre hat."[41]

Történetkutatói perspektívából nézve azonban a mélyebben gyökerező ok nem ez, hanem a presszió, a terror volt. Ennek további elemeire következtethetünk az alábbi szövegből is:

„A határozottságnak jelentős szerepe volt az átszervezés folyamán. A parasztoknak, mikor kijelentettük, hogy addig a faluban maradunk, míg tsz-község nem lesz, eleinte mosolyogtak rajta, de egy-két hét eltelte után, amikor látták, hogy nem megyünk el, az agitációt tovább folytatjuk, a helyi aktívát egyre jobban megszervezzük, kezdtek gondolkodni, és ha mindjárt belépések nem is lettek, de az érdeklődés az minden alkalommal nagyobb lett a tsz-ek iránt. Amit a parasztoknak megmondtunk, azt be is tartottuk, mert az átszervezés nem mindenhol ment hamar. Pl. Győrszemerén, Lébényben 7–8 hétig tartott a szervezés."[42]

Az országon belüli, hódításként értelmezhető kollektivizálást propagandisztikus beállításban részben egy másik beszámoló is jól illusztrálja:

„Tetszett a parasztoknak, hogy erről a határozottságról nemcsak beszélünk, hanem be is tartjuk. Többször elmondták, hogy maguk egyenes magyar emberek! Az egész szervezés alatt nem ígértünk a parasztoknak semmi olyant, amit teljesíteni ne lehetne. Az agitáció során csak olyan érveket használtunk fel, amik tényleg a valóságnak megfelelnek. Megmondtuk még azt is a dolgozó parasztoknak, hogy az első évben lesznek nehézségeik, különösen akkor, ha a munkákat rosszul szervezik meg."[43]

Az előbbi idézetnél még életszerűbb közelségbe hozhatók a kortársi képek, ha a ritkaságszámba menő külső szemlélő perspektívájába helyezkedünk. Ez esetben a rádió egyik riporternőjének feljegyzését vesszük alapul, aki levelében, amiben a tanácsi vezetőkkel folytatott beszélgetését rögzítette, a pártvezetéshez fordult.

41 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.
42 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.
43 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.

„A rádióban nem lehet azt elmondani, hogy mi milyen módszerekkel agitáltunk. Amikor bementünk a paraszthoz, nem kukoricáztunk, megmondtuk: »vagy aláírja a belépési nyilatkozatot, vagy nem, a földjét akkor is betagosítjuk.« Rábatamásiban az elvtársak ezt mondták neki: »Ebben a forradalmi helyzetben nem tanácsos riportot készíteni, illetve riportban elmondani, hogyan alakult meg a termelőszövetkezet, mert többet ártunk, mint használunk. Ez ugyanis felkavarná a kedélyeket.«" Szintén a rádióból írtak a KB-nek, hogy egy „acsalagi egyéni gazdát, mert nem akart belépni a termelőszövetkezetbe, összetörték, a fejét a falba verték és lenyalatták vele a falat."[44] (Lásd a 3–5. dokumentumot a függelékben.)

A kollektivizálás utolsó szakaszában bevett gyakorlattá vált a „fejlesztés társadalmi üggyé" avatása. Mit jelentett ez konkrétan? A pártvezetés a legszélesebb körben és hatékony módszerrel a társadalom szinte minden rétegét képviseltette a kampányban. Ezt az eljárást nevezem a kollektivizálás társadalmiasításának, ahogyan erre már a bevezetőben kitértem. A „fejlesztés" fogalmának értelmezéséhez a legcélszerűbb, ha ismét a pártbeszámoló idetartozó részét vesszük alapul:

„A fejlesztést sikerült társadalmi üggyé tenni a megyében. Egy-két kivételtől eltekintve, nem vittünk ki nagy tömegben munkásokat tsz-t szervezni. De a munkások legjobbjai, 3–4 ember minden községben jelen volt, aki segítette a helyi erőket megszervezni. A munkásosztály részvétele a megszilárdításnál is megmutatkozik, jelenleg közel 100 tsz-t patronálnak a megye üzemei. A szervezésben legtöbb helyen lelkesen vettek részt a tsz-parasztok, a gépállomások és állami gazdaságok dolgozói. Külön ki kell emelni a falusi pedagógusok részvételét. Nem volt olyan község, ahol ki ne vették volna részüket a szervezésből. Egyes helyeken az orvosok és agronómusok is jó munkát végeztek. A falusi pártszervezetek, tömegszervezetek, különösen a Népfront Bizottságok, sokszor egyéni parasztokat is tudtak mozgósítani a szervezésre. Azzal, hogy ezek vezetői először írták alá a belépési nyilatkozatot, és utána végezték az agitációs munkát."[45]

Volt-e paraszti ellenállás? A pártbeszámolók szerint „[a] tsz-fejlesztés alatt az ellenség nem talált magára. Ellenséges támadást a szervezés alatt alig észleltünk. Ellenséges elemek támadása inkább most tapasztalható. Kulákok, de inkább egyéb deklasszált elemek nyilvános helyeken lázítanak a munka ellen vagy a tsz vezetősége ellen (Bősárkány, Ravazd)."[46] A kérdésre adott válasz az, hogy az alkalmazkodó ellenállás különböző elterjedt formáiról lehet beszélni. Ennek egyik dokumentált esetéről Győr-Sopron megyéből egy 1959 májusában keletkezett újságcikkből értesülhetünk. A megyei pártvezetés „felháborodásának" oka az volt, hogy a *Nők Lapjá*ban Szemes Piroska újságíró szerintük hamisan ábrázolta a sokorópátkai történéseket:

44 Közérdekű bejelentések, 1959. február 4. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 17.ő.e.
45 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.
46 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.

„Az illetékes elvtársnő fellépése a községben rendkívül arrogáns volt. Fenyegette a helyi vezetőket, hogy ő szerinte tűrhetetlen helyzet van a faluban és jelenteni fogja Kádár, ill. Münnich elvtársaknak, hogy milyen módszerekkel dolgoznak a Győri Járásban, ill. Győr megyében. A cikknek azt a részét, mely az asszonyokkal való alvásra céloz, teljesen rosszindulatúnak, enyhén szólva ízléstelennek tartjuk."[47]

A cáfolatnak szánt, az újságírót vádoló levélben arról is szó van, hogy a kezdeti kampányban a férfiak lényegében elmenekültek a faluból, s a távollétük alatt az agitátorok „gorombáskodtak". Utána, ahogy a férfiak egy része hazatért, mintegy viccelődésképpen megjegyezték a pártalkalmazottak: „március 2-tól kezdve, ha nem jönnek haza a férfiak, itt fogunk aludni a faluban." A nők kiszolgáltatottabb helyzete, az agitátorok által elkövethető nemi aktusra való készség mint lehetőség felvillantása besorolódott a zsarolási eszköztárba. A történelmi értelmezés szempontjából a helyzetleírásban megfogalmazott jelenség, a hódítóként megjelenő agitátorok egy részének attitűdje fontos a rezsim jellemzése szempontjából. Az agitálás a kollektivizálás első szakaszában sokszor eszem-iszom jellegűvé vált, amikor „volt olyan agitátor ezen a napon, aki kijelentette 5–6 ház után, hogy több helyre nem hajlandó elmenni, mert attól fél, hogy berúgatják."[48] Az agitátorok itatása mögött a gazdák időnyerési szándéka is meghúzódott.

A jelentésekben olvasható „megszilárdítás" és „patronálás" kifejezéssel a pártzsargont használók valójában a tsz-szervezet állandó ellenőrzését leplezték. További ellentmondás, ahogy a „kulákság" egyre megfoghatatlanabb kategóriája a propagandában egyszerre fenyegette kívülről és belülről a tsz-t, ugyanis az 1958–1959-es megyei szervezés során a kuláknak nevezettek többségét felvették tagnak.[49]

A Győri járás 1959 márciusában lett „termelőszövetkezeti járás", ami a pártnorma szerint azt jelentette, hogy 58 tsz-t jegyeztek be (12.720 taggal, 104.484 kat. hold földdel, ebből 83.197 kat. hold szántóval).[50] A tagság 34,5 százaléka középparasztnak minősült, 65,5 százalékuk ennél kisebb gazdaságot kényszerült feladni. A nők jelentős kisebbségben (29%) voltak a tagnévsorban. Kormegoszlás szerint

47 MGO-jelentés, 1959. május 15. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 5–6; *Nők Lapja*, 19. sz. 1959. május 7. Az „Akkor és most" c. cikkről van szó, amelyben többek között azt írja a szerző, hogy mindenki tudta, hogy „hol tanyáznak hajnaltól éjszakáig a falubeli férfiak."
48 MGO-jelentés, 1959. május 15. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 5–6.
49 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.
50 Mint már említettem, a Győri járásban kedvezőek voltak a feltételek a zöldségtermesztés számára, talán ez is motiválta, hogy a kezdeti szakaszban itt indították el a kollektivizálást. A jelentés szerint az egész országban híres volt a kunszigeti zöldség és a szigetközi káposzta. A Győri járásban a forradalom után nyolc tsz – terület- és tagcsökkenés után – maradt meg: Gönyű (Lenin), Győrszentiván (Új utakon), Ménfőcsanak (Új élet), Öttevény (Kossuth), Pér (Micsurin), Tényő (Szabad Föld), Tétlesvár (Dózsa), Töltéstava (Béke). A kollektivizálás befejező szakasza előtt összesen 25 tsz volt 453 családdal, 9.944 kat. hold földterületen. Ezen kívül egy tszcs-t és 16 szakcsoportot tartottak számon. MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.

a 20 év alattiak 1,5 százalékot, a 21–39 év közöttiek 21,3, a 40–49 évesek 18,8, az 50–60 évesek 28,7, a 61–64 évesek 12,9, a 65 éven felüliek pedig 16,8 százaléknyi részt képeztek. A ménfőcsanaki levélben idézettek mennyiségi mutatói szerint, a tsz-be kényszerített parasztság igen jelentős része, egyharmada idős ember volt. Az erőszakos kampány ellenére 168 egyéni gazdaság még létezett a Győri járásban, amelyek felszámolását 1959 őszére tervezték. Az így létrehozott, papíron kollektívnak nevezett egységek valódi nagyüzemek voltak, hiszen 76 százalékuk 1.000 és 4.000 kat. holdas területen feküdt.[51]

A Győrrel szomszédos Ménfőcsanak is „termelőszövetkezeti község" lett, ami radikális átrendeződést eredményezett a község társadalmában.[52] A korábban is kétlaki életmódot folytatók gyerekei többnyire nem a mezőgazdaságban látták a jövőjüket, ahogy ez egy panaszos, a „kupec" parasztokat bíráló szövegből is kiderül:

„Valóságos népvándorlás indult meg az ipari üzemek felé, alig néhány hónap alatt kiürült a falu, ami a fiatalságot illeti, most pedig a gaz eszi a növényeket, mert különösen a jómódú és kupec parasztok családjai rangon alulinak tartják, hogy ők a tsz-nek kapáljanak. Ezek azt tartják, egy-két évig kibírják, különösen, ha tovább tűrik illetékes szervek a Kránitzok, és hozzá hasonlók manipulációit."

A strukturális váltást csak helyi személyek tevékenységével összefüggésbe hozó levélíró beszámolója messze túlmutat egy falu földindulásának konfliktusain. A panaszos rendteremtést követelt, hivatkozva a szegényparaszti tsz-tagokra, mondván, „hogy a fejétől bűzlik a hal, jobban figyelemmel kell kísérni a tsz-vezetést, és főleg, a háztáji földek, a különböző spekulációval kívül hagyott állatok, nem utolsósorban a munkafegyelem tekintetében kell intézkedést tenni, a békés, zavartalan munkavégzés érdekében."[53]

A Győr-Sopron megyében létrehozott üzemegységek mesterségesen és erőszakkal létrehozott jellegére egyértelműen utal a kampány után készült beszámoló részlete is: „[a]z új helyzet elég sok problémát vet fel." Gazdasági tekintetben először is nem volt megfelelő mennyiségű és minőségű istálló, valamint gép. Bár nagy területű tsz-eket hoztak létre, de nem volt „jó vezetésük": „[j]ó elnökökre, brigádvezetőkre van szükség". Talán abból a megfontolásból, hogy a tagság jobban elfogadja a falujából kikerülő vezetőket, őket a terv szerint is helyből akarták verbuválni, míg az agronómusok és könyvelők idegenek lettek volna. Utóbbiakat persze végképp nem tudták volna helyből biztosítani a szakképzés hiánya és a szükséges létszám miatt. A bejegyzett tsz-ek a súlyos gazdasági hiányok mellett „politikai" értelemben

51 400 kat. holdig: 7%; 400–800 kat. hold: 12%; 800–1.000 kat. hold: 3%; 1.000–2.000 kat. hold: 38%; 2.000–4.000 kat. hold: 38%; 4.000 kat. holdon felül: 2%. MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.

52 Más, itt nem fel nem sorolt szerzők mellett, Galgóczi Erzsébet szociográfiai, szépirodalmi művei jelentős részben ezzel az életvilággal foglalkoznak.

53 MGO-jelentés, 1959. június 5. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 11–14.

is instabilak voltak, amire a szokásos eufemizáló módon úgy utaltak, hogy „most van mód, hogy a pártszervezeteket falun paraszt emberekkel megerősítsük." Az előidézett kényszerhelyzet eredményeképp és a személyes érdekek érvényesítésétől létszámnövekedést vártak.[54]

A Győri járásban az egyes települések tsz-elnökeinek jellemzése alapján látszik, hogy többségében nem feleltek meg a szerepüknek.[55] Tényőn öt év alatt nyolc vezető cserélte egymást, Dunaszentpálra egy olyan VB-elnököt javasoltak, aki 12 hónapos mezőgazdasági szakiskolát végzett Gödöllőn. Nyúlban kedvező adottságúnak minősítették a területet és a tsz-t, ám a tsz-elnökasszonyt alkalmatlannak találták, helyette ismét egy tanácsi VB-elnököt javasoltak, akit így jellemeztek: „[ü]zemi munkás, 1952–53-ban több hónapot volt kint szövetkezet-szervezésen a Szigetközben. Jól érti a mezőgazdasági munkát, de legfőbb tulajdonsága, hogy jó szervező." A kajárpéci tsz-vezető „mestersége cipész, becsületes ember, csak nem ért a gazdaság irányításához". Öttevényben hasonló véleményt formáltak az 1950 óta funkcióban lévő elnökről. Gyömöre, Győrszemere, Felpéc községek agronómusokat és könyvelőket igényeltek, míg ugyanez a három falu, kiegészülve Töltéstavával különböző győri üzemek „patronálására" szorult, amely kifejezéssel elsősorban azokra az ipari helyekre (például szerszámgépgyár, textilgyár) utaltak, amelyek agitátorai a kollektivizálási kampányban a beléptetést nagyrészt végrehajtották.[56]

A jelentésíró szerint a vezetők egy része kezdetben „megriadt". „Így pl. kérte felmentését a pázmándi, mezőörsi, écsi, kajárpéci és a nagybajcsi tsz-ek elnöke. A helyzetet megvizsgálva, le kellett cserélni a sokorópátkai, Tét Béke, a kisbaráti, nyuli, nagybajcsi, ravazdi és mezőörsi tsz-elnököket." Hasonlóképpen sorra váltották le az alkalmatlan brigádvezetőket. „A jelenlegi elnökök 25%-a elvégezte az ezüst- és aranykalászos tanfolyamot, valamint az egyéb szakiskolákat. 8 fő elnökképző és mezőgazdasági szakiskolát végzett, jelenleg 5 elnökük van a zsámbéki elnökképző tanfolyamon." A tsz-elnökök háromnegyede nem rendelkezett szakismerettel. Azt sem lehet állítani azonban, hogy a vezetői székbe kifejezetten csak párttagokat ültettek, hiszen csak 40 százalékuknak (23 fő) volt párttagkönyve. A jelentés szerint, a kollektivizálás kezdetén még tudtak elegendő számú könyvelőt és adminisztrátort

54 MGO-jelentés, 1959. április 2. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 2.ő.e. 1959–1960.

55 E tekintetben az országos kép a következő volt: az 1959. január 1. és július 10. közötti időszakban 508 elnök, ill. politikai munkatárs, és 734 szakember állami pénzből való átcsoportosítására volt keret. Ténylegesen 340 elnököt, 409 mezőgazdászt és 112 könyvelőt alkalmaztak. A jelentés alapján eredményes „munkát végzett" Baranya, Fejér, Győr, Somogy, Szolnok és Veszprém megye, itt szinte betöltötték a státuszokat. Borsod, Békés, Hajdú, Heves, Komárom, Nógrád és Pest megyékben a keret 50–60 százalékát használták fel. Volt még lehetőség 800 fő mezőgazdász alkalmazására, ebből 755 helyet töltöttek be. Mindösszesen 1.616 tsz-elnököt és szakértőt helyeztek ki vidékre. Ennek költségeit 23 millió forintra tették. Ugyanakkor az is kiderült, hogy Bács-Kiskun, Komárom, Veszprém, Pest, Szolnok megyében és Budapesten nem a rendelet szerint, hanem hol alacsonyabb, hol magasabb mértékben folyósították a jövedelemkiegészítést. FM-tájékoztató a tsz-ek szakember-átcsoportosításáról, 1959. augusztus 27. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 28–33.

56 MGO-jelentés, 1959. február 3. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 3–4.

biztosítani, viszont Tápszentmiklóson és Nyalkán még 1959 szeptemberében sem volt agronómus a tsz-ben. Bár az elnököket hivatalosan a tagság választotta, valójában rendszerint az apparátus helyezte oda őket. A 3004/1-es rendelet szerint a Győri járásban hét elnököt kifejezetten állami pénzforrásból fizettek. Ugyanígy a mezőgazdászok jelentős része (28 fő) is központi keretből nyerte jövedelmének nagy részét.[57]

A KSH Győr-Sopron Megyei Igazgatósága jelentést készített a tsz-ek vezetőségéről. 1959-ben a termelőszövetkezetek száma 132-ről 262-re, a területük 76 százalékkal, a taglétszámuk pedig majdnem 90 százalékkal növekedett (54. táblázat).

54. táblázat. Tsz-ek Győr-Sopron megyében 1958–1959-ben

Időpont	*Összes terület (kh)*	*Ebből szántó (kh)*	*Családok száma*	*Tagok száma*
1958. dec. 31.	51.695	41.147	4.125	4.892
1959. jún. 30.	366.050	286.680	41.355	45.354

Forrás: MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

Folytatva az előbbi hiánylistát, a tsz-ek krónikus szakemberhiányban szenvedtek, a beállított tsz-elnökök és könyvelők nagy részének nem volt képesítése (55. táblázat).

„A 262 termelőszövetkezet közül 2-nek közös az elnöke, 70 tsz-ben nincsen mezőgazdász, illetve ebből 11-ben más tsz mezőgazdásza látja el a feladatokat, könyvelő pedig 3 tsz-ben nincs. Mezőgazdász főleg a kisebb termelőszövetkezetekben nincs: 500 kh-n aluli tsz-eknek 81,4%-ában (35), az 500–1.000 kh összterületű tsz-ek 32,8%-ában (22), míg az 1.000 kh-n felüli tsz-eknek 8,6%-ban (13) nincs, illetve közös a mezőgazdász, bár a 3004/1. sz. rendelet is előírja, hogy 500 kh-nál nagyobb területű termelőszövetkezeteknél képzett mezőgazdászokat kell alkalmazni."[58]

A kollektívnak mondott üzemek, sőt, azok vezető káderei kapcsán az elvek és a gyakorlat ellentmondásait alapvetően jellemzi a következő megállapítás:

„A termelőszövetkezeteknél a minél jobb gazdálkodás elérése érdekében kívánatos lenne, és a 3004/1. kormányrendelet is előírja, hogy a vezetők lehetőleg a tsz tagjai legyenek. Ennek ellenére a termelőszövetkezetek nagy részénél a mezőgazdászok és vezető

57 A 48 mezőgazdász közül 22 fő agráregyetemi és mezőgazdasági akadémiát végzett, 25 fő pedig közép- és szakiskolát. 1959-ben négy fő levelező szakon tanult a mezőgazdasági akadémián, illetve 22 brigádvezetőt és tsz-tagot a kőszegi, a fertődi, a kehidai, a balatonfüredi és a szentlőrinci szakiskolába írattak be. MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.

58 MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

könyvelők nem tagjai a tsz-nek, sőt 9 szövetkezetben még az elnök sem lépett be a tagok sorába." (Vö. 56. táblázat.)[59]

55. táblázat. A tsz-elnökök, mezőgazdászok és könyvelők képesítése Győr-Sopron megyében 1959. augusztus 31-én

Beosztás	*Egyetemi, 1–2 éves mg. akadémiai végzettség (%)*	*Középiskolai végzettség (%)*	*Elnökképző és mg. szakiskola (%)*	*Könyvelői végzettség (%)*	*Képesítés nélkül (%)*	*Összes (%)*
Elnök	3,8	3,1	26,1	–	67	100 (261 fő)
Mezőgazdász	46,3	33,2	20,5	–	–	100 (199 fő)
Vezető könyvelő	7,3	47,5	1,5	23,2	20,5	100 (259 fő)

Forrás: MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

56. táblázat. Tsz-vezetők tsz-tagság nélkül Győr-Sopron megyében 1959. augusztus 31-én

Gazdasági méret a tsz-terület alapján	*Nem tag elnökök aránya a tagság százalékában*	*Nem tag mezőgazdászok aránya a tagság százalékában*	*Nem tag vezető könyvelők aránya a tagság százalékában*
500 kh alatt	–	87,5	37,5
501–1000 kh	1,5	75,6	46,3
1000 kh felett	5,3	71,1	53,3
Összesen	*3,4*	*72,7*	*49,0*

Forrás: MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

Az ekkoriban igen keresett mezőgazdászok 87 százaléka, a vezető könyvelők 71 százaléka előző munkahelyét sem adta fel, sőt, amint írták, „egyelőre nem akarják magukat teljesen lekötni." Az is jellemző volt, hogy a mezőgazdászoknak és a vezető könyvelőknek csak kis része (12, illetve 13 százaléka) volt korábban egyéni gazdálkodó. Ezzel szemben az elnökök 72 százaléka saját földjén gazdálkodott a kollektivizálást megelőzően. Zömük hét kat. holdon felüli területet birtokolt, miként azt a statisztikai jelentésben meghatározták: „az egyéni gazdából lett elnökök 69,3%-a, a mezőgazdászok 73,1%-a, a vezető könyvelők 53,3%-a volt előzőleg középparaszt." A vezetőség 22 százaléka nem a tsz székhelyén lakott, legtöbbjük a nagy területű tsz-ek élén állt.[60]

59 MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

60 MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

Az elnökök szinte valamennyien munkaegységben kapták a fizetésüket, míg a többi tsz-vezető esetében ez többnyire másként történt, jóllehet a mezőgazdászok fele ugyanígy jutott jövedelme jelentős részéhez. Láttuk, sokakat külön állami pénzkeretből fizettek. A KSH-jelentés a vezetők tevékenységét összességében rossznak minősítette.[61]

57. táblázat. A tsz-vezetők korösszetétele Győr-Sopron megyében, 1959-ben

Beosztás	*25 év alatt (%)*	*25–45 éves (%)*	*46–60 éves (%)*	*60 év felett (%)*	*Összes (%)*
Elnök	0,4	52,1	44,4	3,1	100 (261 fő)
Mezőgazdász	11,7	62,5	22,4	3,4	100 (199 fő)
Vezető könyvelő	20,5	59,8	16,2	3,5	100 (259 fő)

Forrás: MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.

A tsz-vezetők mintegy 50–60 százaléka ahhoz a középgenerációhoz tartozott, amelynek tagjai serdülőkorukban vagy fiatal felnőttként jórészt megtapasztalhatták a háború utáni időszakot (57. táblázat). Intézményes és politikai szocializációjuk, megélhetési forrásaik jelentős mértékben már a pártállami rendszerhez kötődtek.

A kollektivizálással radikálisan megváltozott élethelyzetet és a falusi agrártársadalom tagjainak az „új normákhoz" való alkalmazkodását a pártjelentésekben a következőképpen jellemezték:

„A munkafegyelmet lazította, hogy a kapásterületek felosztása egyes tsz-tagokra vontatottan indult, és egyes területek nem lettek a tagokra felosztva. Így a későbbi felelősségrevonás esetén a kapálatlanul maradt területeknél nem lehetett senkit sem munkaegység levonásban részesíteni. Ez különösen az abdai, győrzámolyi, koroncói, nagybajcsi, nyalkai és a téti Kossuth tsz-ekben volt legjobban érezhető."[62]

A kampányígéretekkel ellentétben, az aratást legnagyobbrészt továbbra is kézzel végezték. Ezzel a munkával egyébként is alaposan elkéstek, mert csak augusztus elején került rá sor. A Győri járásban 1959 nyarán csak 12 százaléknyi részt tett ki a gépi aratás aránya, így egy kaszálóra 11,2 kat. hold terület jutott, de több településen ennél jóval nagyobb munkát kellett elvégezni. Érdemes arra is kitérni, hogy ahol a cséplőmunkások csak részben voltak tsz-tagok, ott erre a munkafajtára eleve

61 MGO-jelentés a káderhelyzetről, 1959. szeptember 21. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–1969. 10.ő.e. 1–6.
62 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.

nem állt rendelkezésre megfelelő számú ember.[63] A mindennapi, továbbgördülő problémákat élesen világítja meg a jelentés:

„Az aratási, hordási munkában mutatkozó kiesés kihatott a tarlóhántási munkák végzésére is. A gereblyézés hiánya, a helytelen keperakás több helyen akadályozta a tarlóhántás végzését. Augusztus hó közepéig csak 50%-ban tudtuk elvégezni a tarlószántást. Az őszi munkákra való felkészülés több szervezést és jobb munkát kíván a tsz egész tagságától. A fogaterő mozgósításával a jelenleg fennálló talajelőkészítési lemaradásokat sürgősen be kell hozni, mert a vetéssel késünk. Ez ideig elvégzett mezőgazdasági munkákkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a munkaszervezési dolgokban még sok a tennivaló, rendszertelen a brigádok, s különösképpen a munkacsapatok működése."[64]

A tsz-gazdálkodás elméletében evidenciának számított, hogy annak alapját a „nagyüzemi állattenyésztés képezi. A növénytermesztés eredményei, a megtermelt abrak- és szálastakarmány az állatokon keresztül értékesül, és abból lesz a forint legnagyobb része." A gyakorlatban ezzel szemben az állatállomány gyenge minőségű volt. A néhány kivétel közé tartoztak Pér, Töltéstava, Mindszentpuszta, Győrszentiván és Ménfőcsanak egyes üzemei. „Ennek oka, hogy a tsz-tagok a leggyengébb állataikat adták be a közösbe. A tehénállomány között sok az öreg, a meddő, kevés tejet adó egyed, amelynek kicserélése a kötött keretszám végett igen lassan lehetséges. A jelenlegi tejtermelés lényegesen alatta van a tervezettnek, több tsz-ben csak 2–3 liter között van, [...]." A Győri járásban igen súlyos veszteségnek bizonyult a hízlalási terv meghiúsulása: a veszteség mértékét már ekkor 7,6 millió forintban adták meg, ami jelentősen csökkentette az egyes tagok munkaegységét.[65] A lovak nagy részét – szemben a többi jószággal – feleslegesnek minősítették.[66] A gépesítés miatt már a kezdet kezdetén közel 450 lovat küldtek vágóhídra, és további nyolcszázat hasznavehetetlennek tartottak. Nem csoda, ha ezt követően 100 kat. holdra mindössze négy ló jutott. A Győri járás tsz-eiben ekkor összesen 4.565 ló maradt.[67] A kollektivizálás ló és ember, illetve a családi gazdaság kapcsolatát radikálisan megváltoztatta, s ezáltal a magyar táj képét is drasztikus gyorsasággal átszabta.[68]

A baromfiállomány is rendkívüli mértékben lecsökkent, ami komoly ellátási problémákat indukált. A Győri járásban csak kilenc tsz-ben neveltek baromfit, ezekben azonban jelentős, darabonkénti öt forint jövedelmet adott, mint például

63 A 122 cséplőgép egyhatodánál dolgozott „idegen munkás".
64 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.
65 Átlagosan 2,80 Ft csökkenést mértek, de előfordult 4–6 forintos is.
66 1960 őszén országosan 76.000 ló levágásával számoltak. Ez például Pest megyében azt jelentette, hogy a lovak (19.600) mintegy háromnegyedét feleslegesnek minősítették. Kibővített osztályértekezlet, 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18–19. 1–21.
67 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.
68 Itt is idézhetjük az átányi felfogást, miszerint az „igazi" parasztnak kocsija és lova van, s persze, a gazda a gyeplőt státuszának megfelelően tartja (Fél – Hofer 2010: 285–286).

Ménfőcsanakon. Az állattenyésztés súlyos zavarai közvetlenül visszavezethetők voltak a takarmányellátás és az elhelyezés megoldatlanságára, utóbbi kapcsán „pazarlásról, lopásokról" írnak a jelentésekben.[69]

A létrehozott tsz-ek állapota leginkább a kortársi nyelv szerinti negatív jelenségek felidézésével jellemezhető életszerűen.

„Elég általános jelenség a munkaegység hígítás, illetve a tagok egy része és a brigádvezetők is, eltérően a munkaegység-könyvtől, több munkaegységet írnak be, illetve hagynak jóvá. Ez fakad abból a szemléletből, hogy a jövedelmet csak a munkaegység szaporodásában látják, nem látják azt, hogyha a munkaegység száma szaporodik, az egy munkaegység értéke ezzel csökken, ha e mögött nincsen többlettermelés."[70]

A látszólag tudatlan szereplők, s ezt jól tudhatták a jelentésírók is, az uralkodó alkalmazkodási formát követték, ami a mindennapi életben normává lett. A „közös" gazdálkodás valójában csak részleges tevékenység volt:

„Különösen a tagság középparaszti részénél, ez áll még egyes vezetőségi tagokra is, hogy több a háztáji föld és állat is, és ezt igyekeznek eltitkolni. Ez abból a szemléletből fakad, hogy nem hisznek a közös jövedelemben, és a jövedelem főforrásaként a háztájit tekintik. Ez megmutatkozik az egy munkaegységre jutó takarmánygabona felemelésében, illetve arra való törekvésben. Pl. Püspökalapon, Tápszentmiklóson, Bőnyön, Győrújfalun, és még néhány helyen a tagok egy része abban ringatta magát, hogy a terv szerinti többlettermelés is munkaegység részesedésre lesz kiosztva. Sok helyen ez a magyarázata a hízósertések vontatott beállításának."[71]

A „közös vagyon" gyarapításáról sokat elárul, hogy

„[a] tsz-eknél nem következetes még a közös vagyon védelme. Pl. több helyen előfordult, különösen ott, ahol a lovak odahaza vannak (Nagybarát, Sokorópátka, Abda, Écs), hogy a kocsisok nemcsak annyi takarmányt visznek haza, ami a gondjaikra bízott lovak ellátásához szükséges, hanem annál jóval többet, és azt a háztáji állatok takarmányozására fordítják. A szövetkezeti vezetőségek, bár tudnak erről, mégis tehetetlenül állnak, mert a munkaegység levonás eszközéhez nehezen nyúlnak, nem akarnak maguknak haragost szerezni."[72]

A kiadások és bevételek nyilvántartásával, a munkaszervezés és az ellenőrzés kaotikusságával jellemezhető működés szintén szabályszerűnek mondható: „[j]ellemző

69 A Győri járás 1959-ben a terv szerint 52.425.000 forint állami hitelt kapott tsz-építkezésekre. MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.
70 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.
71 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.
72 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28.

jelenség az is, hogy nem ellenőrzik megfelelően a gépi munka minőségét, még azt sem, hogy az aláírt munkákat egyáltalán elvégezték-e. Több helyen tapasztalható, mint pl. Nagybarát, Győrság, Écs és Kajárpérc, hogy olyan munkákat is aláírtak, ami nem is lett elvégezve, illetve nem annyi lett elvégezve."[73]

* * *

Az ország más vidékein a párttaggyűlések részvételi adatai és az ott elhangzottak – immár a Győr-Sopron megyei rohamos átszervezés tapasztalatainak fényében – nagyrészt tükrözik a kollektivizálás kortársi reakcióinak különbségeit. A jelenlétet általában 75–80 százalékban adták meg, míg a kiemelt ipari vidéken, Borsodban a párttagok a szokásosan nagy létszámban (90–95%) jártak pártgyűlésekre.[74] Ettől eltérően, Fejér megye több községében az egyénileg gazdálkodó parasztok és alkalmazottak[75] inkább nem vettek részt a pártgyűléseken. Sárbogárdon 180 párttagból 45, Polgárdiban 129 fő közül 53 vett részt az összevont taggyűlésen. A kiemelt jelentőségű, és első hullámban meghódítandó területnek nyilvánított Győr-Sopron és Veszprém megyében történtekről a lehetséges módon (rádió, tv, egyéni tapasztalatok) igyekezett mindenki tájékozódni, valóságos kommunikációs versengés folyt a pártközpontok és a „lakosság" között (lásd a 6–7. és 9. dokumentumot a függelékben).

„A Borsod megyei Pártbizottságon egyes elvtársak attól tartanak, hogy e két megyében elért eredmények bizonyos egészségtelen versenyszellem kialakítására fogják ösztönözni a funkcionáriusokat. Akadnak olyanok is, akik kétségbe vonják a győri és a veszprémi eredményeket, vagy azt állítják, hogy ezeket erőszakos módszerekkel érték el." Az egyéni gazdák közül kikerült párttagok és a hatványozottan érintett kétlakiak inkább hallgatásba burkolóztak, velük szemben egyértelműen tapasztalható ellenszenv és kritika alakult ki: „mind az üzemek dolgozói, mind a dolgozó parasztok, nagyon élesen vetik fel a kétlakiaknak, hogy vagy az üzemben, vagy a mezőgazdaságban dolgozzanak."[76]

A Győr-Sopron és Veszprém megyei tapasztalatok alapján a nómenklatúra felső vezetése számára 1959 februárjában egyértelműnek látszott, hogy a korábbi

73 MGO-jelentés, 1959. szeptember 14. GYMSMGYL, MSZMP, 5.f. 9.fcs. 4.ő.e. Győri JB, 15–28. A fentiekhez hasonló leírást más járásokból is lehetne idézni, így például a höveji (Kapuvári járás) Rákóczi tsz-ben 30 éves vagy annál fiatalabb ember gyakorlatilag nem dolgozott. Nem csupán a tsz-vezetőket jellemezték alkoholizmussal, hanem a tanácselnök-helyettest is, akinek 11 gyereke közül egy sem volt tsz-tag. „A községben nincs villany, nincs kultúrház, és legtöbben a vendéglőben töltik el idejüket." A tanító egyben párttitkár is volt, aki rendszeresen végeztetett gyerekmunkát. Negatív színben tüntették fel azt, hogy a faluban sok az apáca, akik iskolaidőben is tartanak hittanoktatást. MGO-jelentés, 1959. december 16. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–1960. 7.ő.e.
74 PTO-jelentés, 1959. február 13. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 436.ő.e.
75 Ők tehát párttagok is voltak.
76 PTO-jelentés, 1959. február 13. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 436.ő.e.

kis tsz-ek megalakításával szemben a „legjobban bevált mód" az „egész község tsz-be szervezése." Mindez végül korántsem így valósult meg. A párttaggyűléseken elhangzott osztályharcos álláspontot tükrözi az ózdi járási beszámoló is:

> „a kétlakiak között bizonytalanság támadt, melynek oka, hogy Prieszol elvtárs a járási aktíván kijelentette az igazgatóknak: »Ha én a ti helyetekben lennék, a 8–14 kat. holdasokkal nem sokat teketóriáznék.«"[77]

Más pártgyűléseken a nők új helyzetéről is beszéltek, azt ígérve, hogy a tsz egyenjogúságot fog hozni a „munka és az életkörülmények megváltozása szempontjából." A kritizálók között volt, aki azt kifogásolta, hogy a „munkára megtalálják őket, de a vezetésben nem szívesen". Az egyik gyűlésen az egyéni gazdaságban dolgozó parasztasszonyok közül valaki „eléggé éles hangon beszélt a tsz-ről, hogy náluk Budakalászon milyen szegény a tsz. [...] Erőteljesen visszautasították a budakalászi asszony felszólalását, mondván, őket egy egyéni ne sajnálja."[78]

A pártvezetés, de a politikai hatalmon kívüliek is igen sok esetben a tsz-szervezés elől kitérni igyekvőkről és az ellenállás különböző formáiról értesülhettek. Bács-Kiskun megyében egyes helyeken azt lehetett hallani, hogy már csak néhány hétig kell kitartani, s akkor leállnak a szervezéssel. Ennek az elgondolásnak a hátterében az a megfontolás húzódott meg, hogy a tavaszi munkák megkezdése után a politikai vezetés az újabb kampányt rendszerint áttette a „kukoricatörés" idejére, őszre, majd egyre inkább télre.[79]

Egyes pártbizottságok 1959 tavaszán az újabb területek meghódítása helyett elsősorban a már bejegyzett tsz-ek „megszilárdítását" helyezték volna előtérbe. Ebben a kérdésben sem volt tehát egységes álláspont. Míg például Bács-Kiskunban a megyei tanácselnök-helyettes a további szervezés mellett érvelt és a Pest megyei pártvezetés is hasonlóképpen vélekedett, addig a Fejér megyei jelentés inkább a képlékeny korabeli viszonyok óvatos konszolidálását szorgalmazta: „abban a 22 községben, ahol nem folyt erőteljes tsz-szervezés, a parasztság körében bizonytalanság van, várják a szervező brigádokat. Ezért az aktíva úgy foglalt állást, hogy e községekben megyei, járási vezetők tartsanak falugyűléseket, és érjék el, hogy a parasztok nyugodtan végezzék a tavaszi munkát."[80]

77 PTO-jelentés, 1959. február 13. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 436.ő.e.
78 PTO-jelentés a Magyar Nők Országos Tanácsának január 29–30-i üléséről, 1959. február 12. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 437.ő.e.
79 Nógrádban Maconka községben röpcédulát találtak: „Vigyázz kisgazda, mert hiénák keringenek. Átkozott legyen az, aki a tsz-be belép!" PTO-jelentés, 1959. március 5. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 448.ő.e.
„Bács megyében Máté János címzetes apát, országgyűlési képviselő Izsák községben akart beszámolót tartani, melyre a községből mindössze 10-en jelentek meg." PTO-jelentés, 1959. március 20. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 458.ő.e.
80 PTO-jelentés, 1959. március 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 461.ő.e.

Az egész országra érvényesen megállapítható, hogy azokban a megyékben (Hajdú-Bihar, Pest, Nógrád, Borsod) keletkezett a legtöbb konfliktus, ahol az 1958. decemberi határozat végrehajtásához későn fogtak hozzá. A lerohanásszerű agitáció és erőszakosság ebből a helyzetből is fakadt. A kollektivizálási hadjárat logikája szerinti határidő, a kiszabott gazdaszám és területnagyság mindig elsődleges szempontnak számítottak. Az alsóbb szintű pártszervek jelentéseinek nyelvi ritualizmusát és a valóságos helyzetet jól érthette a KB is, amikor azt olvashatták, hogy

> „[a] párt iránti bizalom jelét látják abban is, hogy pártonkívüli tsz-elnökök is kérik, sürgetik a tsz-ben a pártszervezet megalakítását. [...] Negatív jelenség volt, hogy egyes aktívákon a pártfunkcionáriusok nem, vagy csak kis számban szóltak hozzá. A Borsod megyei pártaktíván egyetlen járási titkár sem vett részt a vitában. Zala megyében a járási titkárok csak az elnökség biztatására jelentkeztek felszólalásra."

Ezek szerint 1959 tavaszáig még a párt soraiban sem sikerült többségi támogatást szerezni a kollektivizáláshoz. A tsz-ek ekkori, nagyrészt papíron bejegyzett üzemformáiban elsősorban a gazdátlanság volt jellemző.[81]

39. A kollektivizálás lokális-regionális példái – különös tekintettel Veszprém és Szolnok megyére

> „Pusker József horvátzsidányi dolgozó paraszt, amikor a belépési nyilatkozat aláírását végezte, a »Népszabadság« egy példánya feküdt előtte, melyen Kádár elvtársnak kongresszusi beszéde alkalmából közölt képe volt. Az illető dolgozó paraszt az aláíráskor azt a kijelentést tette, hogy »előttem van Kádár, felettem az isten, ezekben hiszek, ezek a tanúim.« Kolnhoffer Mátyás 21 holdas dolgozó paraszt az aláíráskor azt mondotta, hogy »Londontól-Pekingig-Newjorkig, Newijorktól-Budapestig azt a nótát nem húzták el nekem, amelyért a földemet oda adtam volna, de maguk most elhúzták az én földjeimet«."[82]

> „a tanácsházán az egyik szobában Kiss nevezetű szegedi lakos meg nem engedett módon foglalkozott Táborosival, többek között az asztal alá bújtatta kb. 25 esetben, majd amikor az asztal alól kiengedte, akkor vigyázzba állította és Táborosinak azt kellett mondani, hogy éljen a termelőszövetkezet!"[83]

A Veszprém megyei szervezési módszerekről írt összegzés a maga életszerűségében mutatja be a kollektivizálás átfogó jellegét:

81 PTO-jelentés, 1959. március 26. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 461.ő.e.
82 Az MSZMP Kőszeg Városi VB jelentése az MSZMP Megyei VB Agitációs és Propagandaosztályának a „tsz-agitációval kapcsolatos megnyilvánulásokról", 1960. január 9. VaML, MSZMP, 1.f. 2. leltár. 1960. 39.ő.e. 35/Agit/5/1960. 21.
83 A sándorfalvi rendőrőrsről Jakab József rendőr főtörzsőrmester ír jelentést a Szeged Járási Rendőr-főkapitányságra a tanácsházán történt kínzásról. 1960. január 18. CSML, MSZMP, 3.f. 22.ő.e. 490.

„Alapvető vonás, hogy ténylegesen, a szó igaz értelmében társadalmi üggyé tudták tenni a mezőgazdaság szocialista átszervezését. A szervezőmunkát végig következetesen a párt viszi. Ezért a különféle társadalmi szervek önálló akciót nem folytatnak. A súlyponti községekbe az előzőekben említett agitációs brigád kiszáll, azzal a céllal, hogy addig ott tartózkodnak, míg a községet teljesen termelőszövetkezeti községgé nem alakítják. A gyakorlat szerint ezt a célt a nagyobb községeknél 3–4 nap alatt, a kisebb községeknél 1–2 nap alatt elérik. A súlypontilag kijelölt községek közül is a szervezőmunkát először a Győr megyével határos községekben kezdték el, és utána láncszerűen haladtak a további községekbe. A szervezőmunka, mondhatni kizárólag csak mezőgazdasági tsz-ek alakulására irányult, s ezen belül is lehetőség szerint az egy szövetkezet, egy község elvet alkalmazták. A mezőgazdasági tsz-ek szervezését már az agitációban úgy kezdték, hogy a tavaszi munkákat közösen végezzék, és a betakarítás is már közösen történjen ebben az évben. A kétlakiakat és az iparban dolgozó családtagokat általában üzemekből, vállalatoktól hazaküldték azzal, hogy családtagjaikat, hozzátartozóikat agitálják meg a termelőszövetkezetbe való belépésre. Egy-egy községben a szervezőmunkát az esetek többségében a falu legtekintélyesebb gazdáinál kezdték meg. Az agitációs és szervezőmunka az esetek többségében elsősorban az idegen erőkre hárult. A helyi párt- és tanácsi szervek, s a meglévő szövetkezetek tagjai általában kevésbé járultak hozzá a szervezőmunkához, bár 1–2 helyen előfordult, hogy a helyi pártszervezet, illetve a párttitkár irányításával folyt a munka, és a meglévő szövetkezet vezetése és néhány tagja is igen tevékenyen részt vett a szervezőmunkában. (Pl. Óhida [Óhíd], vagy Szentgál)."[84]

A pártjelentésekben használt társadalmi ügy kifejezés valójában a frontális nyomás és egyéb eszközök együttes alkalmazását leplezte, ami konkrétan is kiderül az egyik megfogalmazásból:

„Társadalmi üggyé téve a feladatot, minden szerv, illetve elvtárs szervezett agitációban és terv szerinti falunkénti meghatározott ütemű szervezésben vesz részt. Kezdetben a Győr megyével határos községekben, majd pedig általánosan az egyéni parasztság közt olyan tömeghangulattá vált az átszervezés, hogy ez már szinte lelki presszióként jelentkezik. Csupán e hangulatnak tudható be, hogy olyan községekben is, ahol nincs pártszervezet és termelőszövetkezet, továbbá egyáltalán nem is mentek még ki agitálni, 30–50 családdal történik a jelentkezés (Pl. Takácsi, Hajmáskér, Somlójenő, stb.)"[85]

84 Jelentés a tsz-szervezés Veszprém megyei tapasztalatairól, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 170–171. (Veszprém megyére lásd Farkas 2004b.) Az itt írtakhoz kapcsolódik, hogy például Nógrádban az ellenálló gazdákat ún. „kilincsváltós" módszerrel, tehát napokig egymást váltó agitátorok zaklatása által kényszerítették belépésre. Jelentés a Szirák községben végzett tsz-szervezésről, 1960. február 15. NML, MSZMP, 5.f. 13.cs. 1958–1961. 3.ő.e. Lásd a függelék 19. dokumentumát is.

85 Jelentés a tsz-szervezés Veszprém megyei tapasztalatairól, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 171.

A kollektivizálás erőszakossága elérte, hogy Veszprém megyében az egyéni gazdák meghatározó része, a közép- és gazdagparaszti birtokosok sokkal inkább beléptek, mint a kevés földdel rendelkezők vagy a kétlakiak. Az előbbi részletben példaként említett szentgáli tekintélyes parasztember állítólag 35 család számára adott mintát a belépésre. A vagyonosabb gazdák, a kuláknak nevezettek is előremenekültek. Őket a tagság tsz-vezetőként inkább elfogadta, ahogy erre egyértelműen utaltak a beszámolóban.[86]

A jelentésekben folyton megemlítették a gazdák sajátos racionalitását, elsősorban a földjáradék szerepét az idősek körében, a „tulajdoni érzelmeket", a „belső vívódásokat", s ugyanilyen mértékben a nyugdíjlehetőség és a betegbiztosítás perspektíváit.[87] Azaz a Veszprém megyei agitáció ideje alatt sem a várható, valós gazdasági kérdések, lehetőségek játszottak szerepet a tsz-be való belépésnél, hiszen ezek voltak a legbizonytalanabbak. A beléptetett tsz-tagok többségének praktikus gondolkodásmódjával szemben az agitátorok kevés konkrét választ tudtak adni. Nagy részük szintén az előremenekülést választotta:

„Néha előfordult – ez konkrétan saját tapasztalatom is – hogy az agitátor elvtársak némelyike az általánosítás, és a »cél szentesíti az eszközt« alapon helytelenül érvel. Ez egyrészt még a helyesen értelmezett önkéntesség határán is túlmegy, és a termelési érdekeket háttérbe szorítja. (Pl. Kisvásáron folyó hó 6-án az esti órákban egy 8 kh-as jól gazdálkodó középparaszttal való vita során az agitátorok azzal érveltek, hogy aki most nem lép be a termelőszövetkezetbe, az végső soron a szocializmus ellensége, továbbá, bármit is próbálkoznak, már mint egyénileg gazdálkodók, nem élhetnek meg a szövetkezet mellett. Nem engedik szerződni, nem veszik át a leszerződött állatját, stb.)"[88]

Szolnok megyéből az egyik „agitációs brigádjelentés" részletesen beszámol a kollektivizálási hadjárat általános módszereiről, s annak elemeiről, mint amilyen a célkijelölés, a gazdanévsor összeállítása, a lokális földkérdés feltérképezése, a propagandisztikus jövőkép, a rendőri biztosítás, az egyéni foglalkozás, s végül a megtörés. A részletesen is dokumentált kunhegyesi és a tomajmonostorai tapasztalatok azt mutatták, hogy a gazdák megtörésében a harmadik nap volt a fordulópont. Más településekhez hasonlóan, a helyiek többségét egy-egy, presztízzsel rendelkező középparaszti személy aláírásának kikényszerítése után tudták beléptetni.[89]

86 Jelentés a tsz-szervezés Veszprém megyei tapasztalatairól, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 172.

87 Jelentés a tsz-szervezés Veszprém megyei tapasztalatairól, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 173.

88 Jelentés a tsz-szervezés Veszprém megyei tapasztalatairól, 1959. február 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 173.

89 Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 98–100. Hosszú történeti időszakra visszanyúlóan szemléletes társadalomtörténeti mintavétel a jászsági parasztsorsról: Horváth G. K. 2000.

Szolnok megyében egy-egy településre több száz fős agitációs brigádot küldtek ki, akik mindvégig rendőri közreműködéssel járták be a kiszemelt házakat.[90] Mezőtúron a 400 fős agitátor-csoport 60 százaléka volt tsz-tag, amely arány érzékelteti a kampányban való társadalmi részvétel összetettségét is.[91] Az agitációban részt vevők köre így a párt és az állami apparátus, a rendőrség, a munkásőrség, az iparban dolgozók, a diplomások különböző csoportjai mellett a már beléptetett parasztokig terjedt. A pressziós eszközök és az erőszakszervezetek jelenléte ellenére a legfontosabb termelési kérdések, mint például a vetőmagellátás és az állattartás feltételei tisztázatlanok voltak a döntéshozók számára is. Mindemellett nap mint nap érkeztek hírek kilépő tsz-tagokról.[92]

A Szolnok megyei tömeges kollektivizálás lépései több példán is nyomon követhetők. A Jászapáti járásban 1959. január 10-ig nyolc községben szervezték meg az 1.579 fős

„aktívát, zömében tsz-tagokból, állami gazdaságok, gépállomások dolgozóiból és vezető beosztású elvtársakból. Az aktívák párosan be vannak osztva egy-egy községben, vagy határrészen és általában 3–4 parasztcsalád rendszeres látogatására, illetve megnyerésére kaptak megbízást. Az említetteken kívül mintegy 300 elvtárs foglalkozik az agitációs munkával, állandó jelleggel (reggeltől estig), mint a központi agitációs gárda tagjai,

90 Az egyenruhásokon túl ügynököket is foglalkoztattak. 1959 tavaszán a számarányokról a következőket írták: „[j]elenleg a megyei Főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály 7. alosztályai és a járási kirendeltségek az ország területén 792 hálózati személlyel rendelkeznek a mg. elhárítás vonalán. Kategóriánkénti megoszlása: 437 ügynök, 340 informátor, 15 rezidens. Összesen: 792 fő." A hálózati személyek presszionált helyzetére is rávilágít a szokásos rendőrségi megfogalmazás: „[a]z ellenséges tevékenység, az ellenséges csoportok felderítésére való törekvést lehet látni a megyei székhelyen szervezett hálózat irányából, mert 571 hálózati személy közül: 113 kulák, 32 horthysta tiszt és tiszthelyettes, 36 csendőr, 9 jegyző, főjegyző, 16 v. fasiszta párt tagja, 1 földbirtokos, 32 ellenforradalmár, 240 egyéb ellenséges kategóriából. Összesen 479 fő." 1958-ban összesen 219 ügyet „realizáltak", amelyek közül a legnagyobb számú (167) a tsz-ellenes izgatás kategóriájába tartozott. Az ügyekben szereplő 321 fő többsége (206) ekkor sem tartozott az „osztályidegenekhez." Az őrizetbe vétel (54), rendőri felügyelet (20), figyelmeztetés (125) mellett 117 esetben került sor bírósági eljárásra, öt eljárást pedig megszüntettek. Jelentés a központi mezőgazdasági osztály operatív helyzetéről, 1959. április 8. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.8. 1–14.
Bár a kollektivizálás befejeződésével csökkenő arányban, de később is jelentős számú volt az előbbiekhez hasonló eljárás: 1960 novemberében 104, 1961 januárjában 121 adminisztratív intézkedésről, izgatásról számoltak be. BM II/7-es Osztály jelentése, 1961. február 17. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/11. 1–8. Az ügynökök területenkénti számát, a Szolnok megyeiek adata reprezentálhatja: 1961 júliusában közel 70 fő jelentett a mezőgazdaság területéről. Szolnok megyei rendőrségi jelentés, 1961. augusztus 3. MOL, XIX-B-14. 387.d. 9/84/1961.

91 Ugyanakkor kérdés marad, hogy mekkora arányt képeztek a meggyőződéses agitátorok, s hányan voltak a sajátosan passzív résztvevők. Az idegen tömeg falusi jelenléte önmagában is ijesztő lehetett.

92 Tsz-jelentések, 1959. február 10. és 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 1–10. Egy későbbi, országos rendőrségi értekezleten elhangzott, hogy a Szovjetunióból érkezett vetőmagszállítmány közel 60 százaléka szennyezett volt az egyik – Fejér megyei – közsegben tapasztaltak szerint. Kibővített osztályértekezlet, 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18–19. 1–21.

zömében párttagokból, tsz-vezetőkből és más, e munkára alkalmas elvtársakból, akik együttműködve a megyei és járási pártbizottságok által kiküldött elvtársakkal e munka irányítását látják el."

A hódító hadjárat logikája alapján végbement kollektivizálásról végül azt jelentették, hogy így mintegy két hét alatt 431 főt (2.285 kat. hold földdel) léptettek be a tsz-be.[93]

Ahol nem érték el a kívánt eredményt, ott a következőképpen jártak el:

„10–12 paraszttal foglalkozunk egyszerre, úgy, hogy naponként 3–4 népnevelő pár is felkeresi. Másrészt írunk, vagy más egyéb módon keressük meg fiaikat, hozzátartozóikat, akik különböző iskolákban tanulnak, vagy a közigazgatás különböző területein tevékenykednek, és ők is foglalkoznak szüleikkel, ill. hozzátartozóikkal a tsz-be lépést illetően."[94]

A politikai diktatúra társadalmiasításának részeként, a rendszerint már nem az agrárgazdaságban dolgozó közvetlen hozzátartozókat is bevonták a nyílt zsarolásba, az állami eszközökkel megszervezett pressziónba.[95] A belépés ettől még természetesen ambivalens gondolatokkal terhelt maradt, amit a Törökszentmiklósi járásban fekvő Tiszabő példája is jelez: „azok a parasztok, akik beléptek a tsz-be, egy részük be lett vonva az agitációs munkába. E községben tapasztalható azonban olyan jelenség, hogy a tsz-be lépett parasztok egymás nyakába borulnak és sírnak, hogy [...] oda van, amit eddig kuporgattunk."[96]

Mint megfélemlítési eszközt, kezdettől fogva alkalmazták a tanácsházi beidézést. Ezt a többször is megismételt adminisztratív eljárást állítólag a megyei párttitkár levele után mérsékelték, ami viszont az – írásos nyomot nem hagyó – egyéb módszerek elterjedésének kedvezett. A tiszasasi bekerítés körülményei több szempontból is reprezentatívak:

„Újabb állomáshelyünkön Tiszasason is azzal a módszerrel dolgoztunk, mint Kunhegyesen. Itt is feltérképeztük a területet és megcsináltattuk a névsorokat. Itt annyiban volt könnyebb a munka, hogy tanyák nem voltak, mint Öcsödön, ellenben a szőlőterületek nehezítették a szervezést. A dolgozó parasztoknál kint igen komolyan beszélgettünk, és egy-egy helyen sokszor fél napot is eltöltöttünk, míg sikerült meggyőzni őket igazunkról. Az időt nem sajnáltuk, mert tisztában voltunk azzal, hogyha a falu hangadóit meggyőzzük, akkor könnyebbé válik a munkánk. Így is történt. Találkoztunk olyan személlyel, aki azt mondta a belépőknek, hogy a tsz-ben még tökmagot sem fognak enni, nem lesz semmijük sem azoknak, akik belépnek. Azonnal behívattam az illetőt és jegyzőkönyvet

93 Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 20–28.
94 Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 20–28.
95 Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 20–28.
96 Tsz-jelentések, 1959. február 19. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 40–43.

vettem fel róla. Az illető kijelentette, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot, melyre azt mondtam neki, hogy ne gondolja azt, hogy ezzel akarom kényszeríteni arra, hogy lépjen be a tsz-be. Nem is engedtem neki aláírni, hanem hazaküldtem. Másnap reggel ismét bejött és kérte, hogy aláírhassa a belépési nyilatkozatot. Előzőleg tájékozódtam erről a személyről és megtudtam, hogy agrárproletár volt. Megmondtam neki, hogy hibáját jóvateheti azzal, hogy legalább 10 személyt beléptet. Ezt vállalta is, és még aznap 11 személyt léptetett be, utána pedig 12-iknek ő is aláírta a belépési nyilatkozatot."[97]

Tiszasülyön az állami gazdaság közel 40 embere és még mintegy 80 fő „társadalmi munkában" végezte a beléptetést. Először az előre kiválasztott középparasztokkal írattatták alá a belépési nyilatkozatot. Maga a kocsmáros is beléptetett 24 személyt. A propaganda nem csupán a kocsmát célozta meg, hanem a boltot és más falusi tereket is átfogta, kiaknázva a hangosbemondó és a plakátok kínálta lehetőségeket.[98] A kollektivizálás ezen szakaszát inkább már a pozitív jövőképre – s nem az „osztályellenségre" – koncentráló propaganda jellemezte:

„Nagyon jó volt agitatív szempontból a színes plakát. Főleg, ha az nem a dolgozó parasztok kicsúfolását ábrázolta, nagy hatással volt pl. több színben, amikor az orvos a rendelőben vizsgálta a beteget és a szövegen ez állt: »A tsz-ben ingyenes kórházi és orvosi kezelést kapsz«, vagy ül az ajtóban a dolgozó paraszt, a másik siet, és azt mondja: »Te csak pipálj komám, én megyek a tsz-be« stb. Sok ötletes színes plakát sok segítséget adott. Erre külön agitációs csoportot alakítottunk ki. Kezdetben előfordult, hogy a plakáton egy épület volt rácsos ablakkal, és belül egy nagy bajuszú kulák alatta szöveggel: »Így jár, aki a tsz ellen agitál.« Ezt kétértelműnek tartottuk, hogy félreértés ne legyen, kivontuk a forgalomból."[99]

Mint kiderül a derűsnek szánt beszámolóból, az agitátorok Szolnok megyében is beidézéssel és más presssziós eszközökkel tevékenykedtek, sőt, az erőszakot mint legitim érvelési eszközt transzformálták a gazdák közé. Az egyik kiszemelt, a beléptetés után az egyik fő szervezővé vált középparaszt ténykedését így kommentálta a jelentésíró: „[e]nnek örültünk, mi is arra gondolva, hogy ők erőszakoskodhatnak egymással szemben, ebből nem lesz törvénysértés."[100]

97 Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 98–100.

98 Ezek falusi illusztrációit lásd Gyurgyák 2008: 154–169. A hangerő révén való folyamatos pressziót igen tudatosan használták az egész országban. A salgótarjáni acélgyári agitátorok például beszámoltak arról, hogy miután Pásztón a „főmagot", a befolyásos gazdákat utcák szerint beazonosították, ezekbe szerelték fel a hangosbemondót, s „azokat cikkekkel ellátva", feleleveníttették a „szövetkezés gondolatát a parasztság gondolkozásában." Az acélgyári tsz-szervezők tapasztalatai, 1960. február 15. NML, MSZMP, 5.f. 13.cs. 1958–1961. 3.ő.e.

99 A rendi világból átörökített paraszti alárendeltségre is utal a plakátszöveg tegező formája. Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 105–109.

100 Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 105–109.

A tsz-be való erőszakos beléptetés procedúrája Kengyelen közel három hétig elhúzódott, amiben nagy szerepet játszott, hogy míg az előzetes kimutatás szerint 280 egyéni gazda volt a faluban, majd' 260 személy beszervezése után jöttek csak rá, hogy „még kint van 510 egyéni."[101] A beszámoló szerint a „legeredményesebb módszer volt a helyi tsz-vezetők és tekintélyes tsz-tagok tervszerű mozgósítása. Ugyanis a legtöbb beléptetést ők csinálták azok után, amikor felismertük, hogy hogyan használhatjuk fel ezt az erőt eredményesen."[102]

A Felsőjászsági Állami Gazdaság területe mellett élő parasztok egy része „felajánlás" révén próbált megszabadulni a földjétől, miközben a tsz-be nem akartak belépni. Azt mondták, hogy „inkább mennek az ÁG-ba dolgozni, mert ott minden hónapban megkapják a fizetést." A beléptetések során a „dolgozó parasztoktól" rendszerint nem fogadták el a puszta „földfelajánlást", csak akkor, ha egyben a tsz-be is beléptek, mert csak így látták biztosítva a munkaerőt.[103]

A megcélzott gazdák reakciójára jellemző, hogy sokszor „úgy nyilatkoznak, hogy a kormány mondja ki, hogy mindenkinek be kell lépni, akkor belépnek." Kivételes esetekben számoltak be sajátos ellenállási formákról, mint például egy mezőtúri hatholdas gazdáról, aki vasvillával fogadta a „népnevelőket", valamint rájuk uszította a kutyáját. Az egyik 11 holdas parasztember elutasítását, egyúttal a helyzethez való alkalmazkodását így fogalmazta meg: „a földet elvihetitek, nem kell. Úgysem sokáig uralkodtok. A kocsit és a lovat azt nem adom, arra még szükségem lesz." Másutt, a régi időkből áthagyományozódott reakció az elbújás, a helyszín elhagyása volt. Az így cselekvő egyik gazda távolléte alatt a jászfelsőszentgyörgyi párttitkár és tettestársai „házi agitációjuk során, mivel Sz. Z-t nem találták a lakásán odahaza, az udvart összeforgatták, a kocsit a ház elé húzták és a vadászpuskájukkal pedig a galambokra lövöldöztek." Erről a szokásos, megszállás jellegű megfélemlítési akcióról és garázdaságról konkrétan azért tudhatunk, mert a gazda a minisztériumban panaszt tett.[104] A politikai hatalommal való ilyen típusú kommunikáció, egyezkedés, az ügyek sajátos pártállami nyilvánossága olykor kisebb engedményeket eredményezett, s egy bizonyos pontig védettséget jelentett.

Az előremenekülést is egy sajátos társadalmi reakciótípushoz sorolhatjuk.[105] 1959 februárjában Túrkevén, mivel más megoldás nem kínálkozott, az idősek itt is

101 A nyilvántartás anomáliáira jellemző volt, hogy a jászberényi városi tanács szerint a földkönyvek „nem tartalmaznak a valóságnak megfelelő adatokat." Pártbizottsági jelentések az állami tartalékföldek használatáról, 1957. december 4. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1958. 37.ő.e. 602–607. Ez a jelenség később is megfigyelhető volt, így például Tiszakécskén a „szervezési munkát akadályozta, hogy a nyilvántartások nem voltak megfelelően vezetve. A népnevelők közül is voltak, akik igyekeztek félrehúzódni, s napközben is többet közülük az italboltban lehetett találni." Kecskeméti Járási Tanács VB-ülés, 1960. január 19. BKMÖL, XXIII. 312. 7. d.

102 Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 1–10.

103 Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 13–19.

104 Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 13–19.

105 „Addig, amíg az ellenforradalom előtt a szövetkezetek szervezése során mindenütt az a probléma merült fel, hogy legyen-e szövetkezet, igen, vagy nem, most a kérdés már arra enyhült, hogy

rendszerint lemondtak a földjükről vagy pedig haszonbérbe adták a tsz-nek. A pártbizottságon azt is feljegyezték, hogy Szolnokon a parasztok egymásnak a „soha" szóval köszöntek, amit a tsz teljes elutasításaként értelmezhetünk.[106] Hogy sok, 1956 után az önálló gazdálkodáshoz visszatérő, s abba invesztáló parasztember mennyire végzetszerű sorscsapásnak tartotta a tsz-világot, arra példa a következő esetleírás:

„Mezőhéken lakik egy igen csavaros észjárású V. J. nevű dolgozó paraszt. Taktikája a következő volt: mindenről beszélt a végtelenségig, csakhogy a tsz-ről ne legyen idő beszélni, másrészt mint szőlőtulajdonos is minden áron borral akarta elütni az időt. Amikor már kevesen voltak kívül a TSz-eken, és ő is kézbe vette a ceruzát, hogy a nyilatkozatot aláírja, megszámlálhatatlanul felvette, letette, egy betűt leírt a nevéből, majd letette a kezéből, és így tovább, míg végül is aláírta, de kijelentette: »Aláírtam, de holnap már nem élek.« És másnap valóban levágott egy közel 300 kg-os hízót, és olyan disznótoros vacsorát csapott, hogy még ilyet keveset láttak a környéken."[107]

A közösséget megvendégelő gazda a disznótoros vacsorát halotti tornak szánta, amellyel tudomásul vette a kényszerű belépést, és elbúcsúzott egy végleg megszűnő életformától.[108] Mezőhéken a tsz-szervezéssel szemben tettlegességre is sor került, amelynek során betörték a községi párttitkár ablakát, valamint megfenyegették a tanácselnököt. Tiszaszentimrén és Tiszaderzsen a papok házi látogatásaik alkalmával a kollektív gazdálkodás ellen érveltek, Tiszaföldváron diákok terjesztettek tsz-ellenes röpcédulákat. Mindezen akciók azonban rövid életű ellenállást fejtettek csak ki, hiszen néhány meggyanúsított ember letartóztatásával, vagy a papoknak az egyházügyi hivatalon keresztül történő megrendszabályozásával sakkban tarthatták a helyi társadalmat.[109]

A fiatalok többsége a kampányokra elvándorlással reagált. Akik ezt nem vállalhatták, azok a helyzethez alkalmazkodva akadályozták a munkafelvételt, a takarmány- és állatbeadást. Így történt ez például „Jászberény városában és a kunszentmártoni járásban. [...] A kunhegyesi járásban, Kenderesen, Tiszaroffon több ősszel kezdő tag visszaküldte a takarmánykivetési ívet, egyesek át sem akarták venni."[110]

mikor legyen szövetkezet, és miért éppen ebben, vagy abban a faluban, miért nem a másikban. Sőt, jellemző volt, hogy a népnevelésbe fogott dolgozó paraszt nem adott határozott elutasító választ, de igent sem mondott, hanem rendszerint megjelölt 1–2 másik gazdát, akitől függővé tette saját belépését is." Az Élelmezésügyi Minisztérium jelentése, 1959 decembere. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 7.ő.e. 32–47.

106 Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 13–19.

107 Tsz-jelentések, 1959. március 19. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 122–124.

108 Vö. Kunt E. 2003.

109 Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 20–28.

110 A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése, 1959. július 9. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 29.ő.e. 124–131.

A hajdúsági Váncsodon és más falvakban aláírásokkal akarták elérni, hogy együttesen mondják ki a tsz feloszlatását, a belépési nyilatkozatokat pedig érvénytelenítsék.

„Az aláírásokat és az ezzel kapcsolatos szervezkedést természetesen titokban végezték. Az ügyben a rendőrségi nyomozás befejeződött, ennek alapján két vezető szerepet játszó egyént őrizetbe vettek. Más községekben is vannak ehhez hasonló jelenségek, ahol szükséges volt, szintén a rendőrség folytatott le nyomozást, mint pl. Sárrétudvariban, ahol egy egyént szintén őrizetbe vettek."[111]

Váncsod, Zsáka, Sáránd, Vekerd településeken ekkoriban kifejezetten „kilépési hangulatról" szóltak a beszámolók. Másutt, például Püspökladányban, Egyeken, Sárrétudvariban a

„tsz-be beléptettek, a még kívülállók tudják azt, hogy földrendezést csak 80%-nál lehet végrehajtani, és az is ismeretes előttük, hogy a községben nincs meg a 80%. Mindezek alapján egységes ellenállás alakult ki a parasztok között, amelynek lényege az, hogy a nagyüzemi táblák kialakításával kapcsolatos kérdésekről (önkéntes földcsere stb.) nem akarnak tárgyalni, arra alapozva, hogyha nincs meg a 80%, tagosítani nem lehet."[112]

Egyes párttagok azt is felvetették az 1959. évi őszi kampány során, hogy a pártbizottság a tsz-szervezéshez „pártmunkásokat ne küldjön ki agitálni, mert ezek elég jelentős része a tsz elől szökött meg a faluból, s így nincs erkölcsi alapjuk a tsz mellett agitálni."[113]

Az erőszakos beléptetés kezdettől fogva ismert volt minden szereplő, döntéshozó, agitátor és beléptetett számára. A pártbizottsági jelentésekben ezekről mint „törvényellenességről" vagy „türelmetlenségről" tettek igen szűkszavúan említést: „[e]gyes járásokban, városokban, főleg a jászapáti járásban és Karcagon törvényellenesen jártak el azoknak a dolgozó parasztoknak egy részével, akik nem léptek be a tsz-be."[114] Az enyhébb, az aláírást sikeresen kikényszerítő – egyébként éppúgy demoralizáló – presssziós eszközök közé sorolhatók a különböző hatósági

111 Debreceni jelentés, 1959. május 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 210.

112 „Sáránd községben az elmúlt héten több helyen horogkereszt volt kirajzolva, így többek között a »Haladás« tsz elnökének kapujára is." Debreceni jelentés, 1959. július 13. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 214–215.

113 „Hajdúnánás, Polgár területéről érkezett olyan jelzés, hogy a dolgozó parasztok nem foglalkoznak szántással, Egyeken a trágyát az árokba hordják, s nagymérvű felvásárlás van élelmiszerekből, mert az a hang terjedt el, hogy október 1-én nagy változások lesznek. Ugyanitt több egyénileg dolgozó paraszt eladja a jó lovát és rosszabbat vesz helyette, vagy Hajdúnánáson az állatállomány felkínálása, főleg malac és kisebb súlyú süldőben nagymérvű." Információs jelentés, 1959. szeptember 15. HBML, MSZMP, 1.f. 9.fcs. 1958–1962. 7.ő.e. 54–55.

114 A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése, 1959. július 9. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 29.ő.e. 124–131.

felszólítások, a kétlakiak beidézés melletti szabadságra küldése, amíg ők maguk vagy rokonuk nem lépett be a tsz-be.[115]

A megvertek, erőszakkal beléptetettek közül sokan írásos panaszt tettek. A fogolylét perspektívájából megfogalmazott levelek címzettje a pártállami sajtó, a rádió és a tv szerkesztősége volt. Hogy részletesen mi történt az egyes esetekben, sokszor nehéz megállapítani, hiszen a brutalitásokkal kapcsolatos ügyeket a kollektivizálási hadjáratot irányító pártbizottság vizsgálta ki, amelynek elsődleges célja az elfedés volt. Czinege Lajos, Szolnok megyei párttitkár is többször volt kénytelen jelentéseket írni a bejelentett ügyekről, amelyekben rendszerint következetesen tagadta az erőszakosságot. Az egyik jászárokszállási idős levélíró saját bevallása szerint az „őrület szélén állt” a zaklatások miatt. Ugyanerről a településről névtelen levelet küldtek, miszerint „félholtra verik a parasztokat”.[116] (Lásd a 10–12. dokumentumot a függelékben.)

Törökszentmiklóson a hűtőházi párttitkár, aki egyben munkásőr is volt, tehát a gazda által ismert személy, másik három „népnevelővel” (két fő volt munkásőrruhában), ittas állapotban az utcán kezdett el kiabálni és fenyegetőzni. A panasztevő elmondása szerint őt mint svábot keresték. A párttitkár, mielőtt a szobába berontott, a gazda feleségének és fiának trágár szidalmazások közepette tiltotta meg, hogy az agitálás alatt a lakásukba bemenjenek.

> „Ekkor beróhant a szobába, nekem jött és mondta, hogy ismersz-e te piszkos sváb. Kiadta a parancsot a vele lévő nőnek, hogy állítsa ki a nyilatkozatot, és közben a legdurvább fenyegetéseket mondta. A legfájdalmasabb az volt nekem, hogy beléd rugok úgy, hogy kimúlsz a világból és akkor baszhatod azt a sváb kurva anyádat Német országba. Kérem anyám Törökszentmiklóson van eltemetve. Meghalt 1956. II. hóban 89. évében. Született Magyar országon.”[117]

A kollektivizálási kampányban a személyes és kollektív múltképek számos – itt éppen a német kitelepítések traumatikus – eleme is a felszínre került. A hatgyerekes gazdának három kat. hold saját földje volt, ezen túl bérelt területeken gazdálkodott, amiért 1951-ben a kuláklistára is felkerült, de még abban az évben levették onnan. A tulajdonában lévő terület nagysága alapján, az agitátorok szempontjából tehát nem számíthatott befolyásos gazdának. A vele és családtagjaival szemben alkalmazott megalázás – sok más esethez hasonlóan – indokolatlannak tűnik a kollektivizálás eredményessége szempontjából, hiszen az agitátorok számos, ennél

115 Tsz-jelentések, 1959. február 24. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. 55–56; A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése, 1959. augusztus 8. Uo. 29.ő.e. 130–137.

116 Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. és 13. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. 118–119, 122–123.

117 Betűhíven közölt részlet. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 2–3. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. 38.

kifinomultabb módszerrel is elérhették a céljukat. Az agitációban nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az alkoholos állapot, ugyanakkor az esetleges kivizsgálás során az ittasság enyhítő körülménynek számított. A kampányt irányítók és a tettlegességet elkövetők az alkoholfogyasztást lényegében elfogadott normának tartották az eredményesség, a napi tagszám- és területnövelés érdekében. Végül, a tanácsházi jegyzőkönyvfelvétel és levélváltás után, miközben konstatálták, hogy bár az érintett gazda és felesége mentálisan és fizikailag is belebetegedett a tsz-tagsági nyilatkozat aláírásába, azzal zárták le az ügyet, hogy az agitátorok semmilyen „törvénytelenséget” nem követtek el, legföljebb az „emelt hangjukat” találták kifogásolhatónak, amit azonban a párt szerint éppen a gazda agresszivitása váltott ki. A pártfunkcionáriusok megszokott felelősséghárító, a pozíciókat egyszerű átfordítással, cserével történő beállítása (az áldozatból provokátort faragnak) történt ebben az esetben is. Az ügyet azért is tartották lezárhatónak, mert szerintük a gazda el fog költözni az egyik fiához, aki egy dunántúli bányában dolgozott.[118]

A helyi apparátusok vezetői az egyes valós esetek lokalizálását (például: hozzon orvosi látleletet, hol történt, ki látta?) várták el a sérelmet szenvedőktől, miközben az említett módon hárították az áldozatra a tettlegességek motivációit. (Lásd a 27–28. dokumentumot a függelékben.) Azt lehet mondani, hogy a technikai felelősséget[119] vállalták, arra hivatkozva, hogy a panaszolt eset az előírások szerint miért nem történhetett meg. Ha mégis megtörtént, akkor az „üzemi balesetnek” számított. Minden további körülményt negligáltak, illetve a bekerített gazda viselkedésével próbálták összefüggésbe hozni, ahogy az egy másik példában, egy jászárokszállási esetben is történt. 1959. február 16-án egy 15 holdas gazda 25 éves fiát a tanyai istállójukban a tsz-elnök, a KTSZ-vezető, a vadőr és mások megverték, megrugdosták. A helyszíntől közben távoltartott anyja és testvérei közvetlenül nem láthatták a tettlegességet, azonban fenyegetéssel őket is hallgatásra szólították fel. Másnap, a veréskor távollévő apa a fiával együtt a „pártklubban” panaszt tett. Itt az egyik rendőr feljelentéssel fenyegette meg a feleséget (aki többek között „rablóknak” nevezte a „népnevelőket”), majd a szokásos cinizmussal javasolták a panaszosoknak, hogy tegyenek feljelentést, és hozzanak orvosi látleletet. Czinege megyei párttitkár így folytatta: „N. ezt nem tette meg, azzal a megjegyzéssel, hogy szóra sem érdemes. Ez alkalommal a rendőr őrsparancsnoknak és a jelenlévő elvtársaknak a fiú egy szót sem szólt arról, hogy hidegvízbe akarták állítani, hogy bicskával fenyegették, s el akarták vinni.”[120]

118 Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. 40–42.

119 Vö. Bauman 2001: 149.

120 Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 3. és eleje. JNSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. 108–111.

A brutalitások terhes emlékét – az olykor helyet cserélő – tettesek és áldozatok különböző okokból, de egyaránt igyekeztek elfojtani. Az emberek többsége az elvárt racionalitással reagált a történésekre, és elfordította a tekintetét.[121]

40. Kollektivizált föld – kollektivizált ember nélkül?[122]

Az egyes régiók kollektív gazdaságainak (mgtsz, tszcs) és a háztáji földeknek a részaránya 1959 tavaszán a következőképpen alakult az egyes megyék, és így az ország föld- és szántóterületéhez képest. Országosan az összes földterület 25,1 százaléka, a szántóterület 34,7 százaléka a tsz-ekhez tartozott (58. táblázat). Az első nagy kollektivizálási kampány után a megyék között látványos különbségek mutatkoztak, amely helyzet egyben minden politikai és társadalmi szereplő számára kijelölhette a várható folytatást.[123]

Az 58. táblázat földrajzi tájak szerinti bontásban megadott adatai mutatják a kollektivizálás egyszerre sziget- és hullámszerű következményeit. Több mint 70 százalékban kollektivizált szántóterület Győr-Sopron, Veszprém és Szolnok megyében volt. A Dunántúlon az 50 százalékhoz közelítő állapotot érték el Fejér és Somogy megyében, valamint az észak-magyarországi Hevesben. Ez a kép egyrészt elég nagy „mintakörzetet" jelenthetett a kortársak számára, akik személyes kapcsolatok révén közvetlenül is értesülhettek a radikális átalakítás módjáról, ugyanakkor az is látható, hogy olyan, hagyományosan mezőgazdasági vidékek kollektivizálása, mint a Duna-Tisza köze, Dél- és Kelet-Magyarország, 1959 tavaszán még csak éppen elkezdődött. Zala és Szabolcs-Szatmár megye ebben a tekintetben a sor végén helyezkedett el.[124]

121 A jelenség tágabb összefüggéseire lásd Bauman 2001: 41–45. A fenyegetésekre egy további példa: „A kölesdi községi tanács v.b. elnöke a politikai munkát meg nem engedett hangú levelekkel igyekszik »pótolni«. Az így küldött leveleket, felszólításokat többen különböző fenyegető és ellenséges megjegyzésekkel visszaküldték. Ezekre a tanács v.b. elnöke, Hegyi Ferenc újabb, fenyegetőbb hangú levéllel igyekezett válaszolni. A válaszlevél egyik része a következőképpen hangzik: »Nagyon figyelmébe ajánlom, hogy ne játszanak a tűzzel, mert véletlenül, ha valakinek megég a keze, akkor az fájdalmas lesz«. Majd hozzáteszi: »ezeket csak figyelmeztetésre szántuk és nem rosszindulatból«." PTO-jelentés, 1959. augusztus 3. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1959. 524.ő.e.

122 A Fejér megyei Tácon „a tsz-ben pedig azt mondták, ember nélkül nem kell a föld sem." MGO-jelentés, 1961. március 15. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 47–59. Hasonló keletnémet tapasztalatokra lásd Werkentin 1999; Schöne 2005: 301.

123 MGO-jelentés, 1959. március 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 7.ő.e. 15.

124 Részben későbbi adatsorok szerint, de összességében elmondható, hogy a rendelkezésre álló termőterület fele az Alföldre, 37 százaléka a Dunántúlra, 13 százaléka pedig az északi megyékre jutott. Az 1960-as évekre a termőtalaj lepusztulása a legnagyobb mértékű Nógrád, Heves, Borsod megyében, Somogyban a Kaposvári, a Tabi, Tolnában a Dombóvári és a Tamási járásban, valamint Zala északi részében volt. A mezőgazdasági területek leginkább – Komárom, Tolna és Zala kivételével – a Dunántúlon, valamint Nógrádban és az ipari vidékeken csökkentek (Kulcsár 1969: 11–13; lásd még: Bernát – Enyedi 1977: 15). Átfogó képet ad a földterület és a földhasználat alakulásáról: Laczka 1998.

58. táblázat. Tsz-ek, tszcs-k és háztáji gazdaságok összes föld- és szántóterületének részaránya, 1959. március 31.

Megye	*A megye összes földterületének százalékában*	*A megye szántóterületének százalékában*
Baranya	21,6	29,6
Fejér	38,5	46,5
Győr-Sopron	56,1	72,7
Komárom	19,3	32,4
Somogy	30,9	45,5
Tolna	24,6	30,8
Vas	20,6	30,3
Veszprém	38,8	70,3
Zala	8,4	12,1
Bács-Kiskun	13,1	17,3
Békés	30,0	33,1
Csongrád	18,8	22,1
Hajdú-Bihar	22,2	30,3
Pest	14,9	22,4
Szabolcs-Szatmár	12,1	14,0
Szolnok	61,8	71,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	11,4	18,1
Heves	26,1	45,7
Nógrád	13,6	19,8
Az ország földterületéhez viszonyítva (%)	*25,1*	*34,7*

Forrás: MGO-jelentés, 1959. március 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 7.ő.e. 18.

1958 végétől 1959 tavaszáig, a kikényszerített belépési nyilatkozatokra hivatkozva, új típusú begyűjtésre, a hivatalos szóhasználatban tanácsi földosztásra került sor.[125] Az ekkor keletkezett ügyészségi beszámolók visszatérő állítása az volt, hogy minden megyében a párthatározatok és jogszabályok megszegése képezte a fő szabályt.[126] A nagyüzemek határainak kialakítása a különféle adminisztratív intézkedések, pszichikai és fizikai nyomásgyakorlás révén ment végbe. A politikai diktatúra propagandisztikus logikája szöges ellentétben állt a birtokosok, a földművelők racionalitásával.[127] Ismételten utalni kell arra a történelmi szituációra, hogy az egyéni gazdaságok 1957–1958-ban részben regenerálódtak. Különösen ebből a nézőpontból volt fenyegető az új, „tanácsi földosztás", mert az a gazdák számára a korábbi évek

125 MGO-jelentés a földrendezésről, 1959. augusztus 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 104–109.

126 A megfogalmazásból arra lehet következtetni, hogy a tsz-szervezők jártak el „szabálytalanul".

127 A paraszti racionalitás egyes sajátosságaira lásd Popkin 1986. 22–33.

irracionális, pazarló gyakorlatát jelentette. Az apparátusok sem tudták követni a földek tényleges birtoklásának sorsát. Az első hullámban kollektivizált Győr-Sopron és Veszprém megyében az állammal szemben a tsz-ek nevén jegyezték be az elvett földeket, amelyek azonban ekkor szinte teljesen alkalmatlanok voltak a nyilvántartások pontos vezetésére. A „tulajdonosváltás", a „felajánlás" okait a kortársi ügyészség hivatalos jelentésben rögzítette. Történetkutatói szempontból legföljebb a sorrenden kell változtatni, hogy életszerű közelségbe hozhassuk a földet ilyen módon elhagyók kényszereit és motivációit: erőszakos agitáció, ipari munkavállalás, a föld és a lakóhely közötti nagy távolság, öregség és betegség miatti munkaképtelenség.[128]

Közel kétezer településen szabták újra a földterületek határát 1959-ben, sokszor megismételve az eljárást.[129] Ott, ahol az egyéni gazdaságok mintegy háromnegyedét felszámolták, a települést – ünnepélyesnek szánt keretek között – „termelőszövetkezeti községgé" nyilvánították.[130] Ezt az eljárást hivatalosan általános földrendezésnek nevezték, s ennek megfelelően húzták meg a nagyüzemi táblák határait.[131] Ezzel szemben, ahol még nem érték el a megfelelő kollektivizáltsági százalékot, ott az eleve több konfliktussal járó földcserék és részleges tagosítási eljárások következtek.[132]

A földtől való megfosztás, megválás, a kortársi hivatalos nyelv szerinti „felajánlás" mértéke és módja igen meghatározó kollektív tapasztalat volt 1959 tavaszán is. Egy 1959. májusi felmérés alapján az év eleje óta 12 ezer kat. hold került állami kézbe, amiből

> „Fejér megyére esik 4.000 kat. hold, Szolnokra 2.500, Baranyára 2.000 kh, Csongrádra 1.200 kh. Két megyére (Győr és Borsod) egyáltalán nincsenek adatok. A tanácsi szervek nincsenek tisztában azzal, hogy a felajánlás ingyenes-e, vagy pedig ellenérték fejében történjen. [...] A felajánlók nemcsak kétlakiak. Jelentős részük öreg vagy beteg dolgozó paraszt. Például Sárkeresztúron 62 személy ajánlotta fel földjét. Ebből 36 dolgozó paraszt, 26 más foglalkozású. Kisebb mértékben van a felajánlók között nyugdíjas és munkabíró dolgozó paraszt."[133]

128 Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1959. május 27. MOL, 288. f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 111–119.
129 A bizonytalanság hónapokig eltartott. Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1959. augusztus 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 104–109.
130 Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1959. augusztus 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 104–109.
131 Az újabb földindulás nyilvánvaló módon befolyásolta az állattartást is. Több régióban – így például az ebben a tekintetben nagy hagyományú Hajdú-Biharban és Veszprém megyében – az irracionális tenyész- és hízóállat-gazdálkodás következtében csökkent a szarvasmarha-, ezen belül a tehénállomány. (Ugyanakkor ezzel párhuzamosan nőtt a lovak száma, hogy majd a teljes körű kollektivizálás végén zömüket mesterségesen és radikálisan kivonják a forgalomból.) A tiszántúli megyékben megnőtt a borjúk iránti kereslet, azonban a Dunántúlon nem érzékeltek ilyen tendenciát, sőt, ellenkezőleg, a Devecseri járásban gyakori eset volt az, hogy a háztáji tehén borját éjjel becsempészték a tsz-istállóba. A tsz-ek egyébként a szarvasmarha-hizlalásban voltak érdekeltek, ami iránt már a Dunántúlon is mutatkozott érdeklődés. Ellenőrzési jelentések, 1959. június 15. MOL, XIX-K-1-ad. FM Dögei Imre miniszter ir. 1957–1964. 26/1959.
132 A községi tanácsi vezetők az „önkéntes földcserét" eleve megvalósíthatatlannak tartották. MGO-jelentés a földrendezésről, 1959. augusztus 17. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 104–109.
133 PTO-jelentés, 1959. május 25. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 485.ő.e.

A „felajánlásoknak" a jelek szerint két alapvető oka volt: az idős dolgozó parasztok és a kétlakiak szabadulni akartak attól a földtől, amelyet alapjában véve eddig sem maguk művelték meg, hanem rendszerint bérlet formájában hasznosítottak. Minthogy a munkabíró haszonbérlők nagy része termelőszövetkezeti tag lett, kétségessé vált számukra a földnek mások által történő eredményes megműveltetése. A „felajánlás" másik oka, hogy azok az egyénileg gazdálkodók, akik földje a kialakított termelőszövetkezeti táblába esett, nem fogadták el a gyengébb minőségű és távoleső csereföldeket, hanem inkább lemondtak arról. Így például Bátaszéken, mihelyt kitették a cukrászda kirakatába a kialakított tábla térképét, az egyénileg gazdálkodók nagy része, akiknek földje a táblába esett, lemondott földjéről.

> „Jóllehet, a felajánlás az önkéntesség elve alapján történt, néhány helyen előfordultak »biztatások« is. Garán (Bács megye) a vasbolt vezetőjét és két hivatalsegédet választás elé állították: vagy felajánlják a földet, vagy távozhatnak állásukból. Tiszabábolnán előre elkészített »nyilatkozatot« írattak alá az emberekkel, amelyben kijelentik, hogy földjükről a »Rákóczi« tsz javára lemondanak, s csak 1 kh földet tartanak meg maguknak. Hajdú megyében, Kabán és Nádudvaron a földrendezés után »adattak le« egyénileg gazdálkodók földjeikből".[134]

A földjáradékról szóló rendeletben rögzített kifizetést a tsz-ek általában már a kezdetektől nem teljesítették, mert rendszerint nem volt miből fizetni. Az országosan számított átlag 1959 májusában is a jövedelem 5,6 százaléka (a rendelet felső határa 25%) lett volna. Ezt a helyzetet a tanácsok is elfogadták, holott kötelesek lettek volna betartatni a rendeletet.[135]

Visszatekintve az egy fél évvel korábbi időszakra, az 1958-as őszi kampány idején a beléptetettek legnagyobb része a 7–20 holdas birtokosok közül került ki. Győr megyében a tagok 27,8 százaléka, Veszprémben 27,2 százaléka, Somogy megyében 26,4 százaléka 7–20 kat. hold közötti földterülettel lépett be. Ugyanakkor az 1959. június 30-án elkészített statisztika szerint a 4.061 tsz közül 301-ben hivatalosan sem kezdték el a közös munkát. Az utóbb említettekben 31.654 tagot regisztráltak, akik közül 2.953 fő (9%) vett részt valamilyen értelemben közösnek nyilvánított tevékenységben. További 8.040 főről tudósítottak még, akik, bár aláírták a nyilatkozatot, de tsz-hez még nem tartoztak. A nagyon lecsökkent jövedelemszint mellett a kaotikus állapotot más szemszögből érzékeltette a tsz-ekbe hajtott lóállomány rendkívül magas száma (108.289), amelynek elhelyezése és ellátása eleve megoldatlan volt.[136]

Az agrárvilágban 1959 tavaszán drámai helyzet alakult ki. Az év elejétől létrehozott tsz-ek (1.619) közül 402-ről (24,8%) hivatalosan is úgy nyilatkoztak, hogy azok csak ősztől fognak a kollektív gazdálkodáshoz. Ez a létszám közel 121.000 személyt (az új tagság 34 százalékát), 756.970 kat. holdat (ebből szántó 657.765 kat. hold), az

134 PTO-jelentés, 1959. május 25. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 485.ő.e.
135 PTO-jelentés, 1959. május 25. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 485.ő.e.
136 PTO-jelentés, 1959. augusztus 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 535.ő.e.

összes új szántóterület 35 százalékát jelentette. De teljesen ezt az adatsort sem lehet alapul venni, hiszen főként Szolnok, Heves és Békés megyében több ezer olyan termelőszövetkezeti tag élt, akik bár beléptek valamelyik tsz-be, de 1960 elejéig még egyéni gazdálkodást akartak folytatni. A jelentésírók szerint

„számos esetben a bomlás jelei tapasztalhatók. Az őszi indulású tsz-ekben 13.406 olyan nyilvántartott tag van, aki aláírta ugyan a belépési nyilatkozatot, de a régi termelőszövetkezetbe nem akar belépni, új termelőszövetkezetet pedig még nem alakítottak. Ezek nagy része nem tekinti magát termelőszövetkezeti tagnak, és továbbra is egyénileg akar gazdálkodni."[137]

A tavasz folyamán 300 főt elnöki pozícióba, több mint 400 főt pedig agronómusnak és könyvelőnek szándékoztak áthelyezni, akik elsősorban a saját megyéjükben maradtak. A konfliktusokat az is növelte, hogy főként Fejér, Győr, Veszprém és Somogy megyékben „egyes tanácsi szervek nem tartják magukat a párt határozataihoz s önkényesen járnak el egyes kérdésekben [...], sok helyen nem engedik meg, hogy a kialakított termelőszövetkezeti táblákon belül az őszi vetéseket a jogilag és ténylegesen még birtokban lévő egyéni gazdálkodók arassák le."[138]

A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjárulék összegét.

„A tavasz folyamán ezeket az öregeket tagként szervezték be a tsz-be, földjük használatáért pedig földjáradékot vagy haszonbért ígértek. Most csak az öregek a kötelező nyugdíjjárulék, stb. fizetés miatt, semmit sem kapnak. A szövetkezetek vezetői félnek megmondani az ilyen tagoknak a való helyzetet. [...] A vezetőség tanácstalan, az öreg tagok kizárásának gondolatával foglalkoznak, vagy pedig pártoló tagként való felvétellel akarják az öregek helyzetét megoldani."[139]

Baranyában a KSH 73 község 77 tsz-ében vizsgálta a munkaképtelenség okait, és a következő megállapításokra jutott. Először is úgy látták, hogy a településeken élő öregek és betegek, rokkantak két éven belül nem tudják magukat ellátni. Számuk közel 2.500 fő, többségében nők tartoztak közéjük. A munkaképtelenek kétharmada földterülettel rendelkező gazdálkodó volt;

137 PTO-jelentés, 1959. május 25. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 485.ő.e.
138 PTO-jelentés, 1959. május 25. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 485.ő.e.
139 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának jelentése a Veszprém és Fejér megyei tapasztalatairól, 1959. július 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. 150–155. „A parasztoknak a termelőszövetkezetbe történt belépésével ugrásszerűen megnőtt, illetve megnövekszik az ősz folyamán az SZTK-biztosításban részesülők száma. Ez évben az emelkedés mintegy 100.000 fő lesz. A megyei kórházak jelenleg sem tudják kielégíteni a szükségleteket." MGO-jelentés, 1959. február 27. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 5.ő.e. 45.

„a termelőszövetkezet megalakulásakor 32,3%-uk szövetkezetbe lépett, 23,2%-uk átadta földjét a termelőszövetkezetnek, de maga – nagyobbrészt saját elhatározásból, vagy kisebbrészt, mert a tsz nem fogadta el jelentkezését – nem lépett be a szövetkezetbe. A földdel rendelkező munkaképtelenek harmadik csoportjába tartozók (44,5%) földjüket rokoni, baráti segítséggel maguk művelik, vagy annak bérbeadása útján biztosítják megélhetésüket."

A földdel nem rendelkező munkaképtelenek közel 15 százaléka lett tsz-tag. A jelentést írók hangsúlyozták, hogy eléggé bizonytalan az ilyen módon tsz-be kerültek helyzete. Általánosnak tartották azt az eljárást, hogy a részükre 800–1.600 négyszögöl háztáji területet mértek ki, amit a hozzátartozókkal együtt műveltek. A gépi munkáknál a tsz is közreműködött, valamint könnyebb munkát is adtak nekik, vagy „alkalmi fuvarral, temetési segéllyel, némi készpénz és kenyérgabona juttatással is segíti a megélhetésüket."[140]

Ugyanakkor kiemeltek egyéb, jellemző példákat is:

„Találkozunk olyan termelőszövetkezettel, ahol a tagság nem vállalja a munkaképtelenek tartását (szebényi, lovászhetényi, szűri, nagypalli tsz), a munkaképtelent a szövetkezetből kizárják, igyekeznek tőlük megszabadulni (pl. tarrósi tsz). Több termelőszövetkezetben az öregeket, munkaképteleneket törlik a tagnyilvántartásból, hogy ne kelljen utánuk SZTK-járulékot fizetni, megfosztva őket mindazoktól az előnyöktől (orvosi kezelés, gyógyszerellátás, stb.), amit részükre a társadalombiztosítás nyújthat." A jelentésírók szerint a „szövetkezeti községekben most már az ő feladatuk gondoskodni a falu valamennyi lakosáról, beleértve az öregeket. Az öregek száma pedig a megfigyelt termelőszövetkezeti községekben igen magas, és világosan tükrözi a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság elöregedését, a fiatalság más pályán való elhelyezkedését."[141]

140 KSH-jelentés, 1959. május. BaML, MSZMP, 1.f. 1959. 42.ő.e; Az öregek már érintett, országosan jellemző bánásmódjáról a minisztériumban így írtak: „[a] kilépni szándékozók között nagy számú az idős tsz-tag. Esetükben joggal feltehető lenne, hogy ők nyugdíjat vagy öregségi járadékot kapnak, és így kilépésüknek nem lehet értelme. Logikailag ez helyes, de van a dolognak egy másik oldala, és pedig az, hogy sok tsz-ben mostohán bánnak az idős tagokkal. Megnyilvánul ez abban, hogy rájuk is kimérik a területet, ha vállalja, ha nem, és ha nem műveli meg, úgy kártérítésre kötelezik. Pl. Vas megyében a lukácsházai tsz egy 80 éves asszonyt kötelezett kártérítésre. A másik, igen helytelen bánásmód abban van, hogy az idős tsz-tag háztájiját azzal az indokkal, hogy idős, 800 négyszögölben állapítják meg, tehát egyik évről a másikra hirtelen lecsökkentik a korábbi nagyobb háztájit, amit az idős tsz-tagok joggal kifogásolnak." Összefoglaló jelentés a június havi megyei jelentésekről, 1962. július 24. MOL, XIX-K-1-af. FM Losonczi Pál miniszter ir. 10.d. Tsz-Tanács. 1962.
141 KSH-jelentés, 1959. május. BaML, MSZMP, 1.f. 1959. 42.ő.e.

A legbizonytalanabb megélhetési helyzetben azonban a tsz-en kívül maradt öregek voltak, akiknek „ellátottsága zömével rokoni, baráti támogatáson, földbérbeadáson alapszik, helyzetük kevésbé megnyugtató" (59. táblázat).[142]

59. táblázat. A tsz-en kívüli öregek, munkaképtelenek helyzete Baranyában 73 község vizsgálata alapján

Megnevezés	*A munkaképtelenek százalékos megoszlása*
A hozzátartozó gondoskodik	81,7
Nyugdíjas	7,8
Életjáradékból, földbérletből él	6,6
Szociális segélyt kap	2,0
Senki nem gondoskodik róla	1,9
Összesen	*100,0*

Forrás: KSH-jelentés, 1959. május. BaML, MSZMP, 1.f. 1959. 42.ő.e.

A radikális tulajdonváltásból levezethető ellentétek mellett egy további, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus is éreztette hatását. A bejelentett munkanélküliek száma a korlátozott módon figyelembe vehető országos tanácsi nyilvántartás szerint 1959. májusában 50.000 volt. Azt azonban a statisztika készítői is jelezték, hogy a tényleges mennyiség ennél lényegesen nagyobb, ugyanis a tanácsi apparátushoz ebben az esetben ritkábban fordultak az emberek. A munkanélküliek 80 százaléka (40 ezer) városi, 20 százalékuk községi lakosnak számított. Nemek szerinti bontásban 60 százalékuk nő volt. 15 százalékukat eleve csökkent munkaképességűnek minősítették. Mintegy 20 százalékuk családfenntartó, míg az egyedülállók aránya 19, a családtagoké 61 százalék volt. Sokatmondó az a megállapítás, miszerint 39 százalékuk számára „az elhelyezkedés létkérdés".[143] Megnevezték azt a problémát is, hogy a mezőgazdaság nem volt képes megfelelő mennyiségű és minőségű munkát nyújtani, ami a városba költözés egyik döntő oka volt.[144] Baranya, Fejér, Komárom és Veszprém megyék kivételével mindenütt csökkenő paraszti lakosságszámot mértek.

142 KSH-jelentés, 1959. május. BaML, MSZMP, 1.f. 1959. 42.ő.e.

143 A nők elhelyezkedése különösen a városokban jelentett komoly problémát: „Pl. Komlón 900, Debrecenben 536, Szentesen 500, Szegeden 3.650, Nagykőrösön 312, Csongrádon 800, Ózdon 600, Sztálinvárosban 503 fő munkára jelentkező nő foglalkoztatását nem tudják biztosítani." PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 547.ő.e. 1959 nyarán, kifejezetten a kollektivizálással összefüggésbe hozva, sorolták fel a „munkaerőfelesleg" szombathelyi (614 elhelyezkedési igénylő közül több száz fiatal, főleg nő elhelyezését tartották aggasztónak) és a további járási székhelyek problémáit. A végzős középiskolások munkanélküliségén túl az általános iskola után tovább nem tanulók elsősorban a Szentgotthárdi, a Körmendi járásban, és az Őrségben voltak nehéz helyzetben. Ezért tartották kulcskérdésnek a Vas megyei ipartelepítéseket. Jelentés a munkaerőhelyzetről, 1959. június 19. VaML, MSZMP, 1.f. 2. 1959. 6.ő.e. 10. A munkanélküliség hosszabb távú területi kérdéseire, így az alföldi magasabb arányra lásd Dövényi – Tolnai 1993.

144 Vö. Belényi 1996: 159–177.

Budapestre 1959 első negyedévében mintegy 28.800 vidéki dolgozó jelentkezett be állandó vagy ideiglenes jelleggel. Hasonló tendencia érvényesült Miskolcon és Pécsett is. A legnagyobb mértékű elvándorlást Bács-Kiskun, Békés, Hajdú, Szabolcs és Szolnok megyéből jelentették. Bács-Kiskun megyéből 1955-ben 13.000, 1956-ban 16.000, 1957-ben 24.000, 1958-ban 13.000 munkakereső költözött el. Az ingázók jelentős része más megyékbe, városokba járt dolgozni. Munkavégzés céljából Csongrád megyéből 12.000, Békésből 11.000, Szabolcsból 25.000 fő kelt útra rendszeresen.[145]

A helyben maradók konfliktusait fokozva, a kollektivizálás és a munkaerő-felesleg hatásai újabb kortársi tapasztalatot jelentettek:

„Előzetes számítások szerint pl. Baranya megyében egy parasztgazdaságra jelenleg kb. 4 hold földterület jut. A termelőszövetkezet szervezése során a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel az egy főre eső földterület kb. 9–10 hold kell, hogy legyen. Ha a mezőgazdasági termékek jelenlegi termelésének összetételében lényeges változás nem következik be, pl. a belterjes gazdálkodásra való áttérés – úgy a megyében kb. 25–30.000 mezőgazdasági dolgozó válik feleslegessé. A mezőgazdaság gépesítésének hatása egyes területeken, ha kisebb mértékben is, de érezteti hatását. Pl. Bács-Kiskun megyében az állami kísérleti tan- és célgazdaságoknál kifejezetten a gépesítés következtében 1957 óta kb. 3.600 fővel csökkent a munkaerő-szükséglet."[146]

41. Agrárvilág 1959 tavasza után

„A közelmúltban a községben 1 db. röpcédulát találtak az alábbi szöveggel: »Parasztok figyelem! Így pusztultok el, mint ez a széna, ha beléptek a tsz-be. Paraszt, vigyázz!« (A röpcédula tartalma azért utal a szénára, mivel a tsz területén a vihar a szénát széthordta és az a beázás következtében rothadásnak indult.)"[147]

„A paraszt sohasem attól félt, hogy nem lesz, amit egyen a TSZ-ben – ezt legfeljebb az asszonyok mondták –, hanem a sok embertől, a huzavonától, veszekedéstől, de nem a Tsz-től. Az is felvetődött bennük, hogy voltam már cseléd, ne parancsoljon senki."[148]

A kollektivizálás előtti időszakban az árucikkek felvásárlása mellett a másik általános társadalmi reakció a lakossági takarékbetét-állomány növekedése. A pártvezetés előtt ismertek voltak ezek a tendenciák, hiszen azokat már egy 1958. április 17-én készült jelentés is egyértelműen jelezte. Az 1958. december 31-i 2,323 milliárdnyi

145 PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 547.ő.e.

146 PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 547.ő.e.

147 A röpcédulát a Zala megyei Felsőbagodon találták. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/11. 1–11.

148 A pápai járásbeli tsz-agitáció tapasztalatai, 1959. április 6. VeML, MSZMP, 1.f. 1959. 29.ő.e. 36.

forintos betétösszeg 1959. április 2-ig 3, majd április 14-ig 3,1 milliárd forintra nőtt. A növekedés sokkal nagyobbnak bizonyult, mint amire előzetesen számítottak. Elsősorban Budapesten tettek be nagy összegeket, és nem vidéken. Az eltérő lakossági stratégiát a következőképp próbálták értelmezni: „[e]z bizonyára összefüggésben áll azokkal a rémhírekkel, amelyek szerint a tsz-be lépőknek a takarékbetétkönyvet is be kell adniuk."[149]

Az 1959 tavaszán tapasztalható radikális változások és kényszerű döntések a társadalom minden csoportját érintették.[150] Az általános vélemény Csongrád megyében az volt, hogy „ősszel tovább folyik a szervezés, s ezért jobb lesz most önként belépni. Vannak, akik Hruscsov elvtárs XXI. Kongresszuson elmondott beszédéből – hogy a szocializmust építő országok egy időben fognak a kommunizmusba lépni – azt a következtetést vonják le, hogy mi, a falu szocialista átszervezésében a többi népi demokratikus országokhoz viszonyítva, lemaradtunk, s így őszre nagyobb arányú tsz-fejlesztésre lehet számítani." Mindez a kizökkent időben logikus számításnak tűnt. Másutt a széteső tsz-ek képe tette a helyzetet még kaotikusabbá. Pest megyében a jelentésírók az Aszódi, a Gödöllői, a Nagykátai és a Ceglédi járásban „erős kilépési hangulatot" tapasztaltak. Az „őszi kezdésre szervezett tsz-ekben", például Abonyban és Jászkarajenőn még a leltározást sem tudták megkezdeni. Szentlőrinckátán a járási pártbizottság által összehívott gyűlésre nem ment el a parasztság, hanem megvárták, míg az előadó elhagyta a települést és utána külön megtartották a tanácskozásukat.[151] Különösen erős kilépési hullámot tapasztaltak ott, ahol az

149 A fenti betétállományt 350.000 takarékbetétkönyv tulajdonosa és a kb. 500.000 főnyi ún. kst-tag gyűjtötte össze. PTO-jelentés, 1959. április 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 469.ő.e. A „kst" a „kölcsönös segítő tagságra" vonatkozik. Az ezt vállalók havi fizetéséből bizonyos csoportos célokra, vagy rászorulóknak vontak le meghatározott összeget.

150 A társadalmi hatásokon túl, a kollektivizálás totalitása abban az értelemben is megnyilvánult, hogy Budapesttől kezdve lényegében minden városban alakultak tsz-ek. Az agitálás speciális körülményeire jellemző a veszprémi kollektivizálás. Közel két hónapig nem értek el „eredményt", majd a kijelölt Dózsaváros meghódítása az ipari munkásságtól az egyetemi diákokig mindenkit bekapcsoló koncentrált kampány révén megtörtént. A jelentés szerint „a dózsavárosi parasztok zöme arra várt, hogy néhány tekintélyes középparaszt belépjen a termelőszövetkezetbe, és végül ez döntötte el, hogy meg tudtuk alakítani a termelőszövetkezetet. A vezetőséget is úgy állítottuk össze, hogy középparasztok, szegényparasztok, új gazdák együtt vannak a vezetésben." A falvakhoz képest miért húzódott el ilyen hosszú ideig a beléptetés? Ez a helyzet önmagában a városi térből, a nagy népességszámból adódott. A falvakban alkalmazott rövid idejű megszállást, a tömeges agitátor csoportok bevetését, a fizikai és pszichikai erőszak megszokott falusi formáit – úgy tűnik – itt kezdetben nem alkalmazták. A kampány ellenére kint maradtakat hivatali presszióval és további agitációval szándékoztak beléptetni a tsz-be. Ennek egyik formája az volt, hogy a jelentős számú „maszek fuvarostól" a városi tanács elvonta a munkát a tsz javára, illetve a kétlakiakat is rászorították a belépésre. Tények és adatok a tsz-agitációhoz, 1959. április 14. VeML, MSZMP, 1.f. 1959. 29.ő.e. 5–7. Egy városi tsz történetére lásd Lénárt 2010.

151 Az ellenállási formákkal az egyik következő fejezetben külön is foglalkozom. PTO-jelentés, 1959. április 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 472.ő.e.
Itt kitartó ellenállás lehetett, hiszen hónapokkal később a rendőrségi jelentésben így írtak: „Szentlőrinckátán az ellenséges elemek tevékenységének hatására és a falusi klerikális reakció biztatására

„átszervezést nem fejezték be, mert itt a kívülállók is nagy hatással vannak a tsz-tagokra. Sokan visszakérték a belépési nyilatkozatot Galgamácsán és Aszódon. A füzesabonyi járásban rendszeresen tapasztalták, hogy nem leltároztak be sok vagyontárgyat. Ezeken a helyeken (Besenyőtelek, Nagyút, Egerfarmos, Sarud) pótleltározás volt, melynek során például 15%-kal növekedett a szarvasmarha-állomány."[152]

Borsodban és Hajdú-Biharban „olyan hírek terjedtek el, hogy Csehszlovákiában lázadás tört ki a tsz-ekben, s a lázadás elfojtásának 60 halottja van, vagy Püspökladányban két internálásból hazajött egyén azt híreszteli, hogy Csehszlovákiában szabotázsok vannak, orosz szerelvényeket robbantanak fel." A pártállami nyilvánosságban szereplő külpolitikai hírek alapján több helyen azt beszélték, hogy a külügyminiszterek „úgysem fognak megegyezni", „hamarosan kitör a III. világháború", „júniusban nagy változások lesznek". Az ilyen híreket elsősorban az ún. tsz-községekben azzal egészítették ki, hogy „nem kell leltárt készíteni, ne végezzenek közös munkát, mert úgyis rendszerváltozás lesz. Heves megyében ezekhez a rémhírekhez még azt is hozzáteszik, hogy az elmúlt héten a megyében azért szóltak meg a szirénák, mert nemsokára kitör a világháború."[153]

A fentieknél jóval több konkrétumot tartalmazó helyzetjelentések arról szóltak, hogy a tsz-ek jelentős részében még nem kezdték meg a tavaszi munkát és erősnek minősítették a „kilépési hangulatot". Ezeket a jelenségeket elsősorban ott tapasztalták, ahol csak részben ment végbe a tsz-szervezés. „Nógrád és Pest megye több ilyen községében az a tsz-tagok egy részének véleménye, hogy a közös munkát csak akkor kezdik meg, ha a községben lakó többi egyénileg dolgozó paraszt is belép a termelőszövetkezetbe." Máshonnan azt jelentették, az emberek arra biztatják egymást, hogy akadályozzák meg a tsz-be beadandó állatok összeírását, mert nemsokára leértékelik a pénzt. Sokan tehát abban bízhattak, hogy a forint leértékelése ellenére a családoknál maradt jószág értékképző lehet. Személyre szóló hír is terjedt a földművelésügyi miniszterről: „[m]áshol azt híresztelik, hogy Dögei elvtárs az összes tsz-szervezési aktákkal nyugatra szökött. Továbbra is több helyen híresztelik, hogy a kormány 4-5 évig nem engedélyezi a tsz-szervezést."[154]

A kollektivizálást a párttagok elsődleges kötelezettségévé tették olyan formában is, hogy őket személyre szabottan mozgósították, feladatokkal látták el. A Szabolcs megyei Kéken a párttitkár a taggyűlésen jelentette be tsz-tagságát, s erre szólította fel társait is. A Győr-Sopron megyei tapasztalatokról többen személyesen akartak meggyőződni, oda akartak utazni. A munkásság egy része a szokásos kritikával és kétkedéssel, ellenszenvvel közelített a kollektivizálás kérdéséhez. Különösen nehéz

300 tsz-tag közül 190 írásban közölte a helyi tanáccsal, hogy visszavonják belépési nyilatkozatukat." Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos szervezett ellenséges tevékenységre utaló jelzésekről, 1959. július 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/10. 1–4.

152 PTO-jelentés, 1959. április 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 472.ő.e.

153 PTO-jelentés, 1959. április 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 472.ő.e.

154 PTO-jelentés, 1959. május 16. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 480.ő.e.

helyzetben voltak a kétlakiak, akiknek döntését a nógrádi jelentésekben ironikusan illették. A salgótarjáni Acélárugyár több dolgozója úgy látta, hogy a begyűjtés eltörlése és a szerintük „kedvezőbb" adópolitika miatt nem fog a parasztság a tsz-be menni. Heves megyében is gyűjtötték a KB decemberi határozata nyomán keletkezett reakciókat:

> „Azt mondják, hogy »bár a határozatot még nem ismerjük, valószínű, hogy a párt a közeljövőben nagy erőfeszítéseket fog tenni a tsz-szervezés érdekében.« Viszneken többen kijelentették, hogy a határozat »csak gyantázást jelent, majd ezután jön a zene.« A gyöngyösi járás más községeiben egyes parasztok úgy nyilatkoztak: »tudjuk, most már be kell lépni a tsz-be, ezért nagyobb beruházást nem eszközlünk.« Zala megyében olyan híreket is terjesztenek, hogy a most következő átszervezés során a lakóházakat, gazdasági épületeket is be kell vinni a tsz-be."

Az országos női tanácskozáson (MNOT) az egyik felszólaló úgy nyilatkozott, hogy „férje a felszabadulás előtt cseléd volt, és mégis, ha a tsz-ről van szó, makacsul azt mondja, »ő nem adja fel a függetlenségét«. Egy budakalászi parasztasszony pedig élesen vetette fel, hogy »olyan tsz-be nem lép be, amelynek suszter az elnöke, sajnálja ezeket a tsz-tagokat, mert a megélhetésük sincs meg«."[155]

Milyen jelentőséget tulajdoníthatunk az itt olvasott híreknek? Elsőként az tűnik fontosnak, hogy a radikális vidéki társadalomátalakítás, az erőszakos kollektivizálás idején az ilyen típusú jelentések látványosan megszaporodtak. A (rém)hírek mennyisége, tartalma és az azok iránti fogadókészség önmagában is rendszerspecifikus jelenség. A rémhír mint jelenség a politikai diktatúrákra fokozottan jellemző, hiszen a tájékoztatási monopólium és az egyoldalúság miatt az izgalmasnál izgalmasabbnak tűnő hírek jelentősége még inkább felerősödik. Pótszerepet tölthet be, ugyanakkor mint a vágyott állapot iránti sóvárgás, társadalmi kiegyensúlyozó, „gyógyító" hatású is lehet.

A párt felső vezetésének küldött információs jelentések tartalma, struktúrája önmagában is beszédes. Ezek a szövegek egyértelműen a pártprogramban kijelölt utópikus célok és várt eredmények elérésének kudarcáról szólnak. Arról, hogy miként csúsznak szét a korábbi struktúrák és öltenek olyan formákat, amelyek lényegében a pazarlás, a korrupt gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszerek képét tükrözik. Ezt a megállapítást nem társadalomkritikának szánom, hanem látleletnek, amely a kortársi politikai-gazdasági-társadalmi versengés, előnyszerzés, a szó szerinti harci állapot egyes mozaikjait mutatja.[156]

155 PTO-jelentés, 1959. február 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 428.ő.e.

156 A szocialistának hirdetett társadalom belső ellentmondásait mindenki láthatta, ezen ellentmondásokat azonban különböző módon tabusították. Lásd például az 1959-es látlelet legfőbb tanulságait: a SZOT-tól érkezett tájékoztatóban azt olvashatta a pártvezetés, hogy túlteljesítették a lakásépítési tervet (32.220 lakással szemben 41.927-et építettek). Az is kiderült azonban, hogy „a lakáselosztásnál még mindig nem érvényesülnek a megszabott irányelvek, az, hogy a munkások, nagycsaládosok s az életveszélyes helyen lakók részesüljenek elsősorban az újonnan felépített lakásokból." A lakásokat a következőképpen osztották ki: 40 százalékát a korábban is főbérleti lakással rendelkezők, 20 százalékát a közös háztartásban élők (szülőkkel élő ifjú házasok), 18 százalékát az albérletben lévők, 10 százalékát a szükséglakásban, 6 százalékát a társbérletben lakók kapták. Egy másik szociális elvet is figyelmen kívül hagytak, hiszen a kis létszámú családoknak (gyerek nélküli, illetve egy gyerekesek) jutott a lakások 51 százaléka. Az öt- és többgyerekes családok a rendelkezésre álló lakások 23 százalékába költözhettek be. A nagycsaládosok nagy része is kisméretű lakást kapott, így az új lakások mintegy 50 százaléka zsúfoltnak számított. Az országos felmérésből az is látszott, hogy a magánjellegű építkezők csak kis százalékban számítottak a munkássághoz. A példaként említett Tolna megyében 1957-ben az OTP-kölcsönnel épült lakások építtetőinek közel háromnegyede a parasztok, a magánkisiparosok és a kiskereskedők közül került ki. PTO-jelentés, 1959. április 30. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 472.ő.e.

1959 nyarán az aratásban is megmutatkozott az, hogy a tsz-be kényszerítettek a legkülönbözőbb módon próbálták elkerülni a kollektív munkavégzést. A középparasztok azzal érveltek, hogy ők egyéni gazdaként sem végeztek kézzel aratást, „s nem azért léptek a tsz-be, hogy ott arassanak." Másrészt az agitációs időszakra utalva, hangsúlyozták, hogy akkor őket a „nagyüzemi gazdálkodás előnyei", s főleg a gépi aratás lehetőségei alapján léptették be. „A középparasztokon túl, a tsz-ek többi tagjainál is elég nagy húzódozás van az aratástól. Olyanok, akik mint egyéni gazdák, mindig maguk arattak, »most betegek, nem bírják az aratást.« Helyenként az aratást a tsz-tagok résziben szeretnék végezni, azt mondják, »aratni csak résziben lehet«."[157]

A pártállami jelentésírók Kádár János 1959. augusztus 20-án Győrben elmondott beszédének visszhangját is nyomon követték. A klisévé merevedett, felerősített propagandában ekkor is a „beszéd közvetlen hangját, őszinteségét, reális értékelését" igyekeztek a középpontba helyezni. A bányászok egy része állítólag azt kívánta ezután, hogy „bárcsak a »smirgli« az ő vezetőikhez is elkerülne. Néhány helyen találkozni olyan véleménnyel, hogy jobban kellene vigyázni a felfelé törekvő alázatos, lefelé pedig taposó karrieristákra." Egyes párttagok attól tartottak, hogy majd „megnő »az ellenség szarva«". A „mezőgazdaság szocialista átszervezését" szinte mindenki biztosra vette. Viszont „Berettyóújfalun egyes egyénileg gazdálkodóknak meglepetést okozott Kádár elvtárs azon megállapítása, hogy a további fejlesztés anyagi feltétele biztosítva van. Ők úgy látták, hogy az eddigi fejlesztés is meghaladta a népgazdaság erejét."[158]

1959 tavaszától-nyarától a jelentésekben rendszeresen „ideges parasztokról", az „aktivizálódó ellenségről", „kilépési hangulatról" számoltak be:

> „Legnagyobb húzódozás az őszi beindulásnál többségükben a középparasztokból álló tsz-eknél van. Pld. Heréd, Kál, Jászberényben a Viharsarok tsz. A szegény- és középparaszt tsz-tagok között néhol ellentét van a közös kezdést illetően. [...] Sok probléma van az átszervezés során félbehagyott községekkel. Egyes helyeken az őszi indulást a még kívülállók belépésétől teszik függővé. [...] Az ellenség a közös tevékenység elodázására

157 PTO-jelentés, 1959. június 11. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 491.ő.e.

158 PTO-jelentés, 1959. szeptember 5. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 540.ő.e.

irányítja erőit. Újabb rémhíreket dobnák be az ingadozás fokozására. Pld. Békés megyében úgy vetik fel: »A kommunisták megint bakot lőttek, 3–4 évig nem lesz szervezés.« Heves megyében arról beszélnek, hogy »mindent elvesznek«, vagy: »újból cselédek akartok lenni?« stb. Nem rettennek vissza ennél nyíltabb tsz-elleni izgatástól, tsz-elnökök, tsz-tagok, családtagjaik fenyegetésétől és egyéb erőszakosságoktól sem. Ugyanakkor a BM szervei az ellenség túlkapásait túlzott óvatossággal kezelik."[159]

Hajdú-Bihar megyében a jelentések szerint ezek a „rémhírek" terjedtek el: „a genfi értekezleten vereséget fogunk szenvedni és akkor feloszlanak a tsz-ek, a külügyminiszteri értekezlet megoldja a kisparasztok ügyét, amiatt álltunk le a tsz-szervezéssel, mert féltünk, 3 évig nem lesz tszcs-fejlesztés, 1965-ig nem lesz földrendezés, most már lesz igazán csajka-rendszer, mert Kádárék a kínaiak módjára dolgoznak, létbizonytalanságot akarnak kelteni főleg a kisparasztok közt, azt híresztelve, hogy nem lesz meg a kenyerük, s a megélhetésük a tsz-ben."[160]

Az átfogóan sikeresnek szánt augusztus 20-i politikai mobilizálásról az egyik hajdúsági jelentésíró kénytelen volt a „deviáns" településeken tapasztaltakat is rögzíteni. Kismarján, Hosszúpályiban, Bagoson és Derecskén tüntetően távol maradtak az emberek, aminek az okát abban látták, „hogy az említett községek dolgozó parasztjai úgy nyilatkoznak, »nem mennek semmiféle gyűlésre, hallani sem akarnak a tsz-ről«." Kifejezetten „tsz-ellenes hangulatot" tapasztaltak például a Biharkeresztesi járásban. Bár Sárrétudvariban a közgyűlésen megjelent mintegy hatvan fő, akik azonban, mihelyst a vetőmag, az állatok és a takarmány összehordásáról kezdtek el beszélni, azonnal távoztak a teremből. Ezzel együtt csak ideiglenesen nyertek időt, mert különböző pressziós eszközök révén ismét összehívták őket, miközben a Rákóczi tsz egyik tagját tsz-ellenes lázítás címe alatt a rendőrség letartóztatta, ami az elnyomó apparátus bevált módszere volt másutt is. Sárrétudvariban a rendőrség lefoglalt egy névtelen levelet is, amit a tanácsi vezetőknek küldtek el. A folklorisztikus elemeket tartalmazó szöveg „terrorról, hazugságról, félemlítésről, rabszolgasorsról", a magántulajdon elvételének bánatáról, az emiatt elkövetett öngyilkosságról, „zsidóké lett nemzetről", a megtapasztalt pusztulás tükrében inkább kívánt háborús halálról szólt. Hogy a tsz-szel szemben inkább legyen háború, ezt a kijelentést egy hencidai hétholdas – egykori új földhöz juttatott – gazdától is hallották Csökmőn. Váncsodon nem voltak hajlandók az emberek a közösbe adni a vetőmagot és a jószágot, vagy nem dolgoztak a kijelölt területen. Nem tudhatjuk, hogy a jelentésíró miért tartotta fontosnak az egyik derecskei gazda kijelentését, miszerint „Hruscsov elvtárs is azt mondta Lengyelországban, hogy az önkéntesség elvén kell vinni a fejlesztést, ez szerinte azt jelenti, hogy ha akar belépni, belép, ha nem, hát akkor nem lép be." A kollektív gazdálkodási formák elutasítását végül így összegezték a Hajdúságban: „[a]z eddig beérkezett jelzések nyomán azt látjuk egyes

159 MGO-jelentés, 1959. május 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 210.
160 MGO-jelentés, 1959. május 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 3.ő.e. 210.

községekben, a tsz-tagok és párttagok körében a Kádár elvtárs beszéde bizonyos fokú türelmetlenséget, az egyéniek körében közömbösséget, a tsz-be való belépésnél várakozó álláspontot eredményezett."[161]

A föld többségét már kollektivizálták, annak művelésére alkalmas ember azonban egyre kevesebb lett. Akik az eddig történtek ellenére még továbbra is az agrárvilágban maradtak, azok 1959 végétől a kollektivizálás legbrutálisabb hadjáratával szembesültek.

42. „Sűrített népnevelő"[162] – A kollektivizálás befejezése

„A tény mindössze annyi, hogy heves vita volt Horváthék és a népnevelők között. E vita is Horváth Andrásné és fia magatartásának következménye volt."[163]

„Az a véleményünk, hogy a helyi párt, tanács és a tsz vezetősége helyesen döntött akkor, amikor elhatározta azt, hogy Önt vissza fogják hívni a tsz-be dolgozni. Ez a döntés azért helyes és indokolt, mert Ön egész életében dolgozó paraszt volt, vagyis odahaza a mezőgazdaságban saját gazdaságában dolgozott. A tsz megalakulásakor is felhívtuk a figyelmét arra, hogy Önnek kell belépni a tsz-be a gazdasággal együtt, mert édesapja csak a vagyonát, nem pedig a munkaerejét tudja bevinni a tsz-be, tekintettel arra, hogy idős. Ezek után most már világosan látható az, hogy Ön a tsz elől menekült el a faluból."[164]

„A szocialista mezőgazdaság fejlesztése napirendre kerülvén, a terhelt, mint osztályellenség részéről megnyilvánuló támadás különösen nagyfokú társadalmi veszélyességgel bír. [...] A Legfelsőbb Bíróság a XX. sz. büntető elvi döntésében is rámutatott arra, hogy szocialista büntetőpolitikánk alapvető és következetes különbséget tesz egyfelől a népi demokráciánk és dolgozó népünk tudatos ellenségei (az osztályellenségek), másfelől a dolgozó osztályhelyzetű megtévedt bűnelkövetők között."[165]

A kollektivizálási hadjárat befejező szakaszának erőszakossága a kényszerű belső pártvizsgálatok, a bírósági eljárások titkosított dokumentumai és a levelezések alapján

161 Információs jelentés, 1959. augusztus 24. HBML, MSZMP, 1.f. 9.fcs. 1958–1962. 7.ő.e. 46–49.
162 A korabeli folklórban ez a kifejezés a gumibotra utalt. Információs jelentések a lakosság hangulatáról, 1957. április 17. PML, XXVIII. 750. MSZMP, 2.f. 8.cs. 1.ő.e. 18–19.
A politikai rezsimet több szempontból ismerő Szász Béla írásában is felbukkan a gumibot jelentősége: „[h]elyes – vont vállat Farkas, és elővette a gumibotot. – Nem hisz és nem akar nekem dolgozni. Akkor hát visszatérünk a jó, öreg és okos népnevelőhöz.
Mielőtt megsuhogtatta volna, az ezredes gyengéden végigsimított kedvenc szerszámán, amit népnevelőnek kereszteltek el". (Szász 1989: 93.)
163 Király László az MSZMP Pest Megyei Bizottsága titkárának és Jámbor Miklós mezőgazdasági osztályvezetőjének levele Dr. Nagy Lászlónak a KB Mezőgazdasági Osztályára a Budapesti Csomagológyárból érkezett jegyzőkönyvről, 1961. február 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 53.
164 Derdák István az MSZMP Sárvári Járási VB-titkárának levele Vass József sitkei lakosnak tsz-munkára kényszerítéséről. 1960. július 6. VaML, MSZMP, 1.f. 2. leltár, 1960. 68.ő.e. 1328.
165 „2541. A terhelt osztályhelyzetére vonatkozó ítéleti megállapítás kijavító végzéssel történt helyesbítése törvényt sért." *Bírósági határozatok* 3. Nyolcadik évf. 1960. március, 73–74. A bíróságok büntetési elveire és gyakorlatára lásd Mezey 1997: 325–340.

ma már egyértelműen igazolható. Természetesen ezeket az ügyeket nem célszerű a mai jogállami normák szerint elemezni, mint ahogy azokat akkor sem kezelték úgy. Ugyanakkor fel kell tenni a kérdést: kikkel, mikor, mi, miért és hogyan történt? Néhány eset azért emelkedhetett a hivatalosság szintjére, mert egyes parasztemberek panaszt nyújtottak be. Ez a szándék és konkrét lépés persze önmagában még nem jelent ellenállást, inkább értelmezhető egy kényszerűen tudomásul vett program végrehajtása közben tapasztalt sérelem személyes orvoslási kísérleteként. A panaszosok, érthetően az adott kereteken belül, annak jogi-hatalmi konstellációira figyelve érveltek. A következőkben ismertetett példákban a rendszerspecifikus vonásokat és szabályszerűségeket érdemes megnevezni. Első illusztratív szövegünk egy ügyészi lokális vizsgálat eredményét rögzíti.

A legfőbb ügyészségi jelentés a Szabolcs megyei esetről 1960. február 13-án, a történtek után 11 nappal keletkezett. A társadalom peremén élő tanyai lakosságot is bekerítő, brutális kollektivizálás körülményeit tárja elénk, amelynek beszédmódját hat, a Nagykálló melletti tanyavilágban élő ember vallomása alapján konstruált joghatósági szemlélet határozza meg.[166] A drámai helyszínek, a szereplők és a terror módszereinek és hatásainak érzékeltetése szempontjából először is meg kell ismerkednünk a szöveggel:

„Lakóhelyünkön Nagykálló Ráctanyán (Szabolcs-Szatmár megye) kb. 17 család lakik. A 17 család között vannak rokonok, jó ismerősök, ugyanakkor azonban vannak haragosok is. A tanya lakosai tehát nem alkotnak egy teljes egységet, mert a különböző családok közötti ellentétek miatt (asszonyi veszekedések, gyerekes pletykázások stb.) teljes egység nem alakulhatott ki a tanyán. A Ráctanya közigazgatásilag Nagykállóhoz tartozik, mely község viszont tanyánktól kb. 7 km-re van. Tanyánkon villany nincs, így rádiót sem szoktunk hallgatni, mert egy-két telepes rádió van csak a tanyán, ezek azonban többször rosszak, mint jók. Én – B. J. – újságot szoktam vásárolni, és azt néha olvasom. Mi többiek azonban újságot nem vásárolunk és nem is olvasunk. A termelőszövetkezetek létezéséről tudunk, mert a tanyán lakók tulajdonát képező, összesen 170 kis magyarhold földterület a rudastói Búzakalász és a birii Táncsics termelőszövetkezetek között terül el. Egyébként e földterületünket még két állami gazdaság veszi közre. A fent említett két termelőszövetkezet működéséről és eredményeiről majdnem semmit nem tudunk, azt sem tudjuk, hogy egy munkaegységre mennyit kapnak. Néha-néha hallottunk hangokat, hogy a tsz-tagoknak hol jól, hol rosszabbul megy. Termelőszövetkezeti mozgalommal kapcsolatosan népnevelők nálunk korábban nem jártak, és csak nagyon keveset tudunk arról, hogy jelenleg milyen agitáció folyik ezen a területen. Soha nem gondoltunk arra, hogy mi hozzunk létre egy termelőszövetkezetet, mert igen kevés a 17 család között a munkabíró fiatalember, és nagyon sok a munkára már nem képes idős (70 év körüli, vagy azon felüli) ember. Főleg azért nem gondolunk termelőszövetkezet létrehozására, mert úgy hallottuk, hogy ilyenek létesítése esetén a fiatalabbaknak kellene eltartani az

[166] Két vallomástevő nem tudott írni.

öregebbeket. Ezen kívül közrejátszott az a körülmény is, hogy a fent említett veszekedések miatt a családok között igen sok a haragos, és így nehezen jöhetett volna létre közös egyetértés ebben a kérdésben is.

1960. február 2-án reggel 7–8 óra közötti időben tanyánkon leponyvázott teherautóval több idegen, nagyrészt ismeretlen ember jelent meg. Ezek az emberek házról házra jártak és jövetelük célját csak akkor tudtuk meg, amikor valamennyiünk lakására eljöttek. Azt nem tudjuk pontosan, hogy hányan voltak, de számításaink szerint kb. 50 lehetett, és egy-egy lakásba 4–8 ember ment be. Minthogy a lakásunkra jövetelkor megtudtuk, az ismeretlenek termelőszövetkezet szervezése céljából jöttek, amit számunkra és a tanya valamennyi lakója számára igen sérelmesen, durva módon folytattak le. Ennek a szervezésnek részletes körülményeit és a sérelmünkre tanúsított durva magatartást, valamint bántalmazást külön-külön, az alábbiakban kívánjuk előadni. Közülünk először hozzám, H. F-hez jöttek a tsz-szervezők. Én 1903. augusztus 20-án születtem Pócspetrin, anyám neve: T. E., lakásom Nagykálló, Ráctanya, nős vagyok, 4 gyermekem van, ezek közül 3 kiskorú, akik általános iskolába járnak. Hét kataszteri hold saját tulajdonomat képező földön gazdálkodom. Büntetve soha nem voltam. Jelenleg pártonkívüli vagyok, korábban a parasztpártnak voltam tagja. Az említett napon reggel 8 óra tájban lakásomon tartózkodtam. Amikor házam előtt megállt egy leponyvázott teherautó, és lakásomba bejöttek 7–8-an, akik közül látásból egyet ismerek, aki tanár Nagykállóban, nevét azonban nem tudom. Én ekkor az udvaron tartózkodtam és két kisgyermekem szólt, hogy menjek be a konyhába, mert »megjöttek a bácsik«. Én azonnal a konyhába mentem, az idegenekkel kezet fogtam, akik azonban minden bevezetés nélkül felszólítottak, hogy az egyikük kezében lévő tsz-belépési nyilatkozatot írjam alá. Én vonakodtam, mondván, hogy feleségemmel meg akarom beszélni ezt, mielőtt határoznék. Erre az egyikük durva hangon ismét felszólított az aláírásra azzal, a feleségem felé tett megjegyzéssel, hogyha a kutyák egymást eszik, akkor is én be fogok lépni a tsz-be. Mivel nem voltam hajlandó ezután sem a belépési nyilatkozatot aláírni, többen megfogtak és erőszakkal a házunk előtt várakozó teherautóhoz vittek, melyre durván feldobtak. Innen a leponyvázott teherautó elindult és a következő háznál megállt. A jelenlévők közül a következő ház H. I. háza volt, ahol a teherautó megállt.

Én H. I. 1904. március 26-án születtem, Geszterédén, anyám neve: F. E., lakásom Nagykálló, Ráctanya, nős vagyok, egy nagykorú gyermekem van, 3 k. holdon saját tulajdonomat, illetve feleségem tulajdonát képező földön gazdálkodom. Büntetve sohasem voltam. Pártonkívüli vagyok, soha semmilyen pártnak tagja nem voltam. Amikor a teherautó a házam előtt megállt és kb. 6 ismeretlen ember a lakásomba bejött, éppen nálam tartózkodott az ugyancsak jelenlévő I. M. is, akit az ismeretlenek hazaküldtek. Ezen tsz-szervezők közül, mint említettem, név szerint nem ismerek senkit, azonban minden valószínűség szerint velük együtt jött az udvaromba H. I., a nagykállói Állami Kísérleti Gazdaság agronómusa, mivel őt is az udvaromon láttam. Az idegenek minden bevezetés nélkül

felszólítottak, hogy a tsz-belépési nyilatkozatot írjam alá. Én mondtam nekik, hogy én még semmit nem tudok ezekről, már mint a tsz-szervezésről, és azt sem tudom, hogy mi az a nyilatkozat, tehát nem írom alá. Ezután már engem szóhoz sem engedtek jutni, hanem a konyhában tartózkodók kikiabáltak az udvaron lévőknek, hogy »százados úr, ezredes úr, jöjjenek, vigyék el ezt az embert«, engem pedig felszólítottak, hogy vegyek kabátot, és menjek velük. E közben engem lökdöstek és bokszolgattak, hogy írjam alá a nyilatkozatot. Ezt látva a feleségem, védelmemre kelt azzal, hogy megkérdezte tőlük, miért bántanak engem, mikor én nem csináltam semmit. Erre feleségemhez léptek és az orrát csavargatták, mondván, hogy »majd megmutassuk neki«. Én közöltem velük még azt is, hogy a föld nem is az enyém, hanem a feleségemé, mégis kilökdöstek engem az udvarra és mondták, hogy menjek fel a leponyvázott teherautóra, amit meg is tettem. A teherautóban már ott ült H. F. és még több tanyabeli ismerős. A teherautó ezután tovább ment és a jelenlévők közül B. J. háza előtt állt meg.

Én B. J. 1924. május 4-én, Nagykálló, Ráctanyán születtem, anyám neve: G. J., lakásom Nagykálló, Ráctanya, nőtlen vagyok, vagyonnal nem rendelkezem, édesapám tulajdonát képező 12 kat. hold földön gazdálkodom apámmal együtt. Büntetve soha nem voltam. Jelenleg pártonkívüli vagyok, korábban pártonkívüli voltam. Amikor házunk előtt a leponyvázott teherautó megállt, anyámmal kettesben voltunk otthon. Én azonnal mentem a teherautóról leszálló idegenek elé, és udvarunkba kb. 4-en jöttek be. A 4 ember közül egy embert ismerek látásból, akit már az előbb H. F. említett, vagyis a kállói gimnáziumi tanárt, aki mindjárt belekötött abba, hogy miért nincsen megkötve a kutyánk, holott bekerített udvarunk van. Lakásunkba beérve, ez a tanár azonnal kiállított egy tsz-belépési nyilatkozatot és felszólított, hogy írjam alá. Miután én közöltem vele, hogy nem írhatom alá a nyilatkozatot, mert a föld nem is az enyém, hanem az apámé, öklével az asztalt verte és drasztikus szavakkal káromkodott, majd ismét felszólított, hogy írjam alá. Mivel nem voltam hajlandó ennek ellenére sem aláírni a nyilatkozatot, felszólított, hogy vegyek kabátot és menjek a teherautóra. Megjegyezni kívánom, hogy amikor az asztalt verte ez a tanár az öklével, és mondtam neki, hogy »elvtárs, nem ezt írja a Kormány és a Pártunknak a határozata«. Ezen kijelentésemmel azonban ő nem sokat törődött. Mivel nem volt más választásom, kabátot vettem és a leponyvázott teherautóra felszálltam. Velem szemben semmi tettleges bántalmazást nem alkalmaztak. A teherautó ezután a jelenlévők közül I. M. háza előtt állt meg.

Én I. M. 1901. január 20-án születtem Egyek községben, anyám neve: T. E., lakásom: Nagykálló, Ráctanya, nős vagyok, 4 gyermekem van, ezek közül 3 nagykorú és a negyedik általános iskolás. A 3 nagykorú gyermek közül azonban egyik szellemi és testi fogyatékossága miatt nagykorúsága ellenére gondnokságom alatt áll. 12 k. hold saját és feleségem tulajdonát képező földön gazdálkodom. Büntetve soha nem voltam. Párton kívüli vagyok és korábban is pártonkívüli voltam. Az említett napon kb. 9 óra tájban állt meg házam előtt a leponyvázott teherautó, és én egyedül voltam otthon, mert feleségem Nagykállóban volt a lányomnál. A teherautóról azt hiszem 4 ismeretlen ember jött a lakásomba. Én barátságosan üdvözöltem őket, és valamennyiükkel kezet fogtam. Az idegenek minden bevezetés nélkül, amikor a konyhába beértek, azonnal felszólították, hogy írjam alá a tsz-belépési nyilatkozatot. A nyilatkozatot én nem láttam, azonban közöltem velük, hogy ilyen váratlanul nem határozhatok, ezt meg kell beszélni a feleségemmel. Ezután kifogásom ellenére még többször felszólítottak az azonnali aláírásra, majd miután eredményt nem értek el, ketten vagy többen hátulról lökdöstek kifelé, mondván, hogy akkor gyerünk az autóba. A lakást elhagyva, még az ajtó lakatját hamar be tudtam zárni, az udvaron azonban egy pillanatra megálltunk és ismét felszólítottak, hogy írjam alá a nyilatkozatot. Mivel én nem voltam hajlandó aláírni ekkor sem a nyilatkozatot, az egyik ismeretlen szólt a másiknak, hogy szds. elvtárs lőjje agyon. Ekkor az az ismeretlen, akit szds.-nak szólítottak, felhívott, hogy forduljak el, és láttam, hogy az emlékezetem szerint lódenkabátos ember kabátja alá nyúlt, mintha pisztolyt venne elő. A pisztolyt egyébként láttam, a derekára volt csatolva. Várakozásom ellenére lövés nem dördült, hanem felszólítottak, hogy forduljak vissza, majd ez a szds.-nak nevezett férfi kijelentette, hogy »nem lövöm agyon, hanem írjon alá a nyilatkozatnak«. Mivel ekkor sem voltam hajlandó aláírni a nyilatkozatot, drasztikusan káromkodtak, és ketten hátracsavarták a két karomat, és a jobb karomat fogó ember karomat majdnem kicsavarta, sőt jobb kezem fején egy kb. 2 cm-es sebet karcolt, melynek hegesedése még ma is látható. Így vittek a teherautóhoz, ahol föllöktek a teherautóra. A teherautóban ekkor már sokan voltak. Én azonban közvetlen H. F. mellé ültem. A teherautó továbbmenve, a jelenlévők közül A. P. háza előtt állt meg.

Én A. P. 1907. március 17-én, Nagykállóban születtem, anyám neve B. M., lakásom Nagykálló, Ráctanya, nőtlen vagyok, föld, vagy más ingatlan tulajdonomban nincs. A tanya földtulajdonnal rendelkező gazdáinál szoktam bérben dolgozni. Büntetve voltam 1950 körül verekedésből kifolyólag 3 hónapi börtönre, melyet ki is töltöttem. Pártonkívüli vagyok, korábban is az voltam. Én az említett napon egyedül tartózkodtam a lakásomban, amikor házam előtt a teherautó megállt. A lakásomban ültem és vártam, hogy mi lesz, mert már hallottam ekkor, hogy a tanyán más családoknál sikítások voltak. Hozzám kb. 14-en jöttek be és azonnal felszólítottak, hogy írjam alá a tsz-belépési nyilatkozatot. Én ezt megtagadtam, erre K. M. sógorom, aki a Táncsics tsz tagja, megragadott és belökött a kémény alá. Onnan többen kihúztak, az autóig lökdöstek, és kezemet, lábamat, hajamat megragadva az autóba földobtak. (Ezt mi teherautón ülők, valamennyien láttuk.)

Én M. F. 1901. október 5-én, Balkányban születtem, anyám neve D. Zs., lakásom Nagykálló, Ráctanya, nős vagyok, 4 gyermekem van és valamennyien nagykorúak. 12 kat. hold saját tulajdonomat képező földön gazdálkodom. Büntetve nem voltam. Pártonkívüli vagyok, korábban a parasztpártnak voltam tagja. Február 2-án én nem tartózkodtam otthon. Feleségemet keresték fel többen a lakásán és az ő elbeszélése alapján tudom a következőket. Három ember ment feleségemhez, akik közül az egyikről tudjuk, hogy Sz. M-nek hívják, aki Szakolyban lakik és a Növényvédelmi Állomás dolgozója Kállósemlyénben. Feleségemet durva szóval minden bevezetés nélkül felszólították a belépési

nyilatkozat aláírására, melyet feleségem megtagadott és erre Sz. M. felszólította, hogy menjen vele a rudastói iskolába. Feleségem arra hivatkozott az aláírás megtagadásánál, hogy velem meg akarja beszélni ezt. Sz. M. felhívására feleségem Sz-el együtt a rudastói iskolába ment. Otthon feleségemet nem bántalmazták, csak durva, trágár szavakkal illették. A leponyvázott teherautó a jelenlévő 5 panaszossal és a tanya más lakóival együtt a rudastói nagyiskolába ment. Ott valamennyiüket bevezették egy tanterembe, beültették a padokba és eléjük tettek egy-egy belépési nyilatkozatot, hogy írják alá. Közben a tsz-szervezők a padokban ülőkhöz mentek és lökdösték, fenyegették, hogy írják alá a belépési nyilatkozatot. Félelemgerjesztően fenyegetőztek és viselkedtek. A nagyiskolába a délelőtti órákban érkeztek meg. A tanteremből időközönként egy-egy embert a tsz-szervezők kivittek, és a többiek nem tudták, hogy hova. Kb. ½ 12-kor felszólították A. P-t, menjen ki. Én, A. P. a felhívásnak eleget is tettem, és többen átvezettek a kisiskola egyik tantermébe. Ott felszólítottak, hogy írjam alá a belépési nyilatkozatot, és mivel nem voltam erre hajlandó, a jelenlévő több mint 20 ember közül többen nekem ugrottak és puszta kézzel, ököllel arcomat, fejemet ütötték, rugdostak, melynek következtében én összeestem és eszméletemet elvesztettem. Ekkor kiverték két fogamat is, és az arcomon jelenleg is látható sebeket az ekkori ütlegeléskor szereztem. Amikor felmosdattak, véres arccal és véres ruhával visszavittek abba a tanterembe, ahol a többiek is ültek és ahonnan engem korábban kihívtak. Ott külön ültettek, és a jelenlévők, de a többi ott lévők is látták, hogy hogy néztem ki. (A jelenlévők, M. F. kivételével, ezt alátámasztják.) Ezután engem estig még többször kivittek ebből a tanteremből, és a kisiskolába vezettek át, ugyanabba a tanterembe, ahol először voltam. Minden alkalommal többen ütöttek, vertek, rúgtak, amíg eszméletemet el nem vesztettem, és utána felmostak, kezemet hátrakötve, a falon lévő fogasra felakasztottak, (majd) alsó testemről a ruhát levették, és csupasz testemet ütlegelték, és az egyik ismeretlen herémet megmarkolva csavargatta. A délutáni órákban már nem a nagyiskola tantermébe vittek vissza, hanem a fáskamrába tettek, ahol az esti órákig hagytak és sötétedéskor az egyik hasonló bántalmazás után kivezettek az útra, és hazaküldtek. A belépési nyilatkozatot nem írtam alá. Mint ahogy később megtudtam, azért engedtek el haza, mert elengedésem előtt nem sokkal oda érkezett a községi tanács elnöke, akit viszont én nem láttam és ő sem látott engem.

Én I. M., a többiekkel együtt sötétedésig a nagyiskola tantermében ültem. Napközben mindössze csak egyszer vittek ki az iskolaudvarra és át akartak vinni a kisiskolába, azonban az egyik szervező közölte az engem kísérővel, hogy a kisiskolába nem lehet bemenni, ezért engem visszaküldtek a nagyiskola tantermébe. Sötétedés után egy szervező felszólított, hogy menjek vele ki a tanteremből. Felhívására a belépési nyilatkozatot is magammal vittem. Átmentünk a kisiskolába és útközben lábamra tapostak, gyomorszájon bokszoltak, melynek következtében én földre is rogytam. A földön fekve többször megrúgtak, ezután ketten két karomnál fogva bevittek a kisiskolába. Ott többen voltak jelen, szám szerint nem tudom hányan, de tény az, hogy a jelenlévők felszólítottak, hogy írjam alá a belépési nyilatkozatot, és miután erre nem voltam hajlandó, nekem estek, bokszoltak és ütöttek. Ezután az egyik ismeretlen szervező kivitt a kisiskola épületé-

nek végéhez, arccal a fal felé állított és többen hátulról ütlegeltek, majd visszavezettek a kisiskolába. A kisiskolában megint felszólítottak, hogy írjak alá, melyet megtagadtam. Ekkor megint kivittek a kisiskola végéhez, ahol már az előbb jártunk, és háttal állítottak a falhoz. A jelenlévők, akik kb. 4-en vagy 5-en voltak, itt is ütöttek. Ezután a korábban már említett, szds.-nak nevezett, lódenkabátban lévő férfi felszólított, hogy nyissam ki a számat, mert agyonlő. Én a számat ki is nyitottam, melyre ez az ismeretlen férfi elővette a pisztolyát és csövét durva erőszakkal benyomta a számba. A pisztoly csövét azonban kivette a számból és megint visszavittek a kisiskolába. Ott megint ütlegeltek és ezek után én kijelentettem, hogy aláírom a belépési nyilatkozatot, amelyet alá is írtam. Ezután vissza kellett mennem a nagyiskola azon tantermébe, amelyben a többiek ültek, és be kellett jelentenem, hogy »én I. M. aláírtam a belépési nyilatkozatot«. Ezután találkoztam még a lódenkabátos férfival, mielőtt elhagytam volna az iskolát, és megkérdeztem tőle, hogy miért nem lőtt agyon, mire az kijelentette, hogy »hogyné, akkor magamat is agyon kellett volna lőni«. Ezek után az iskolából eltávoztam, és H. I-vel, valamint H. F-el hazamentünk, és minket a községi tanács elnöke vitt el egy darabig luxusautón.

Engem M. J-t, a sötétedés után vittek át a kisiskolába, ahol durván felszólítottak a belépési nyilatkozat aláírására, amikor azonban közöltem, hogy nem az enyém a föld, az egyik trágár szavak közepette megjegyezte, hogy akkor minek hozták ide, és ezzel elküldtek engem. Amint mentem ki az iskola udvarán, a sötétben hátulról valaki fenéken rúgott. Más bántalmazás nem történt. A belépési nyilatkozatot egyébként apám február 3-án aláírta a tanácselnök azon közlésére, hogy aki nem lép be a tsz-be, az kb. 15 km távolságban kapja a földet.

Engem H. F-et ugyancsak sötétedés után vittek ki a tanteremből és az iskola előtt álló személygépkocsiba ültettek be. Ott többen, kb. 3-an felszólítottak a belépési nyilatkozat aláírására. Én, mivel láttam, hogy hogy viselkedtek velünk szemben a szervezők, és hogy hogy tért vissza napközben a tanterembe A. P., saját testi épségem védelmében, további rábeszélés nélkül aláírtam a nyilatkozatot. Félelmemet megalapozta az is, hogy a tanteremben, ahol ültünk, jól hallottuk azoknak az embereknek a jajveszékelését, akiket a teremből kivittek és bántalmaztak. Engem, H. I-t a tanteremből nem vittek ki, hanem odajött mellém több szervező és felhívtak a belépési nyilatkozat aláírására, mondván, hogy ha nem írok alá, akkor én is úgy fogok járni, mint ahogy jártak azok, akiket a tanteremből kivittek, vagyis, akiket véresen, megverve láttam visszajönni. Ekkor én félelmemben, a verés elkerülése végett orvosi bizonyítványomat mutogatva, sötétedés után aláírtam a belépési nyilatkozatot. Feleségemet, M. F-nét ugyancsak az iskolába vitték, és a kisiskolában fejét csavargatva, fülébe hangosan ordítozva, a széken keresztül lökve drasztikus, ocsmány szavak hangoztatása mellett, vén ringyónak nevezve, követelték, hogy írja alá a nyilatkozatot. Feleségem nem írta alá, arra hivatkozva, hogy velem nem beszélte meg. A nyilatkozatot feleségem nem is írta alá, de kitöltötte és aláírta helyette és nevében a fent már megnevezett Sz. M. Erre feleségem figyelmeztette is Sz-t, mivel erre azt válaszolta »nem ért maga ehhez«. Ezen események után, a következő napon kint járt a tanyán a községi tanácselnök

és előadást tartott a szabad ég alatt a termelőszövetkezetről, és hangoztatta, hogy aki akarja, visszakaphatja a belépési nyilatkozatát. Senki nem jelentkezett ugyan a belépési nyilatkozatért ott a helyszínen. Másnap azonban felmentünk a tanácselnökhöz és kértük vissza a belépési nyilatkozatot, és részben közölve azt, hogy történt a mi beszervezésünk, a tanácselnök azonban senkinek nem adta vissza, mondván, hogy már késő, mert beküldte a nyilatkozatokat a megyéhez. A tanácselnök egyébként a gyűlésen kijelentette, hogy ha a tanya lakói nem lépnek be a tsz-be, akkor valamennyi földet az állami gazdasághoz betagosítja és a tanya lakói 15–20 km távolságban lévő földekből kapnak. Több apróbb, kis parcellákban. Erre a kijelentésre léptek be azok is, akik addig nem léptek be.

A fent elmondottakat kiegészítve még előadjuk, hogy rajtunk kívül bántalmazták A. P-t, aki tudomásunk szerint a bántalmazásból kifolyóan kórházban is van, továbbá A. M-t és T. M-t, akinek orrát, száját betörték. A. M. orvostól látleletet is akart kérni (nem tudjuk, melyik orvostól), elmondása szerint azonban az orvos látleletet nem adott. Ezen kívül saját szemünk láttára H. G-nét, aki 10 gyermekes családanya és 7 hold juttatott földön gazdálkodó felesége, kezeit, lábait csavargatva tették a teherautóra. Hallomásunk szerint a szervezők egyike H-ék lakásán pisztolyából a plafonba lőtt. A lövést nem hallottuk, később azonban nekem M. F-nek mutatta H. G. a konyhájának plafonján azt a lyukat, ahol állítólag a lövedék befúródott. A tsz-szervezők neveit és a bántalmazásokat elkövetőket név szerint pontosan megjelölni nem tudjuk. Akiket ismertünk, a fentiekben elmondtuk. Amennyiben látnánk őket ismét, minden bizonnyal felismernénk, a hátulról ütlegelőket és a többek által eszközölt ütlegelésben résztvevőket azonban pontosan megjelölni nem tudnánk, hogy ki hányszor és hova ütött. Egyebet előadni nem kívánunk. A jegyzőkönyv panaszunkat helyesen tartalmazza, és azt helybenhagyólag azzal a kéréssel zárjuk le, hogy panaszunkat a legrövidebb időn belül kérjük kivizsgálni, mert senki nem dolgozik a földjén és a tavaszi munkák nem indulnak meg.

Megjegyezzük végül, hogy mi a termelőszövetkezetnek nem vagyunk ellenségei, azonban oly keveset tudunk még a termelőszövetkezetről, hogy ilyen elhatározásra még nem vagyunk képesek. Valamennyien szeretnénk még egyénileg gazdálkodni. Úgy tudjuk, hogy ez a tanya többi gazdálkodójának is az álláspontja."[167]

Az ügyészségen a jóval a kínzások után felvett, és ennek megfelelően konstruált hivatalos szövegben több olyan részlet, jelenség található, amelyek kiemelése szükséges. A tanyai lakosokat teherautóval begyűjtők terrorja ellenére többben mégsem írták alá a belépési nyilatkozatot. Ez a jelképpé lett papír mind a kollektivizálást irányítók és végrehajtók, mind pedig a kiszemelt aláírók számára igen fontos üzenetet hordozott. Sokszor annak ellenére volt súlya az aláírásnak, hogy az illető sem földdel, sem pedig vagyonnal nem bírt. A kézjegy megadásának halogatása, megtagadása az új röghözkötöttség elutasítását jelentette. Bár személyenként

167 A Legfőbb Ügyészség jegyzőkönyve, 1960. február 13. M-KS-288.f. 28.cs. 1960. 21.ő.e. 301–309.

változtak az előremenekülés motivációi, de a dokumentumban ismertetett kitartó ellenállás az ilyen módon kialakított tsz-világ minden áron való elutasítási vágyát tükrözi. Az ekkori sérülések, traumatizálódások azért is nevezhetők kollektívnek, mert a résztvevők bizonyos mértékig látták, hallották a történéseket. Többen ezek hatására, félelmükben írták alá a belépési nyilatkozatot. Az erőszakot alkalmazók nem, vagy alig tettek különbséget a nemi és a kor szerinti hovatartozás szerint, hiszen az asszonyokat és az öreg embereket sem kímélték. Tanulságos a kínzások után tapasztalt viselkedésforma is, ti. a bántalmazottak közül nyilvánosan, az összehívott gazdák előtt senki nem próbálta meg a nyilatkozat visszakérését, arra csak egyenként tettek kísérletet. Mint másutt, úgy itt is jellemző volt az, hogy az orvos nem akart látleletet adni a sérülésekről. A tettesek és az áldozatok traumatizálódása ebben az esetben is bizonyos értelemben kölcsönösnek mondható. Előbbiek, ahogy ez a későbbi pártbizottsági vizsgálatból kiderült, ittas állapotban voltak. Mindazonáltal józanul is az ismert felelősségelhárító, a történéseket bagatellizáló módon nyilatkoztak.[168]

A második ügyészségi leírás a Pest megyei Fóton történteket részletezi:

„Jelentem, hogy E. Gy. és 5 társa fóti lakosok panasza alapján 1961. január 7-én személyes szabadság megsértésének bűntette miatt nyomozást rendeltem el, melynek során tanúként kihallgattam panaszosokat, S. S-t és M. J-t pedig terheltként vontam felelősségre. A nyomozás eddigi adatai alapján a következők állapíthatók meg. 1960. június végétől szeptember végéig S. S. és M. J. tsz-megerősítés és szervezés végett voltak Fóton. Augusztus végén kb. 10 napig segítségükre volt 4–5 tsz-szervező is, akik a Finommechanikai Laboratóriumból mentek a nevezetteknek segíteni. A csoport vezetője S. S. volt. A tsz-szervezők feladatkörükkel visszaélve egyes fóti lakosokat megfenyegettek és tettleg bántalmaztak. A tsz-be való belépés végett kb. 53 emberrel foglalkoztak, s egy-egy személyt általában 25–30 alkalommal idéztek be a Tanácsházára, de kijártak házakhoz is. Többször, ha attól tartottak, hogy a beidézettek nem mennek vissza, ebédre sem engedték el, hanem estig tartották a Tanácsházán őket. Általában egy órás beszélgetés után, a beidézettek nemleges válasza esetén kint várakoztatták őket, majd ismét egyenként beszéltek velük. Az ablakspalettákat becsukták, s a szobában általában villany égett. S. S. és M. J erre vonatkozóan azt hozták fel indokul, hogy az ablakot, illetőleg annak spalettáit azért kellett becsukni, hogy a kint várakozó személyek ne lássanak be és ne hallják a beszélgetést. Mivel a Pest megyei PB-hoz a tsz-szervezéssel kapcsolatban két alkalommal is panasz érkezett, a Pest megyei PB a további tsz-szervezést akkor leállította. A tsz-szervezők cselekményeivel kapcsolatban a következő adatok merültek fel. M. J. és

168 „az agitációs módszer egy kicsit élesebb ott, de ez kellett ott, mert másképp nem is tört volna meg a jég." Ebben az ügyben is világosan kiderült, hogy az agitátorok vezetői a tanácsi keretből biztosított pénzzel rendelkeztek. Itt konkrétan 4–5.000 forintról beszéltek, amelynek egy részét italra költötték. Szabolcs-Szatmár Megyei PB-ülés a nagykállói járásban a tsz-szervezés során alkalmazott helytelen módszerekről, 1960. március 4. SZSZBML, XXXV. 31. 1.f. III.csop. 99.ő.e. 1–25.

S. S. terheltként való kihallgatásuk alkalmával elmondották, hogy D. I. fóti lakos nem akart belépni a tsz-be, s amikor egy alkalommal az asztaltól kb. másfél méterre ült, ketten tolták feléje az asztalt, melyen a tsz-be való belépési nyilatkozat volt, azzal, hogy azt írja alá. D. I. ülve, székét hátrafelé csúsztatta, míg a fejét az ajtófélfába nem verte. Ez alatt a két tsz-szervező az asztalt tolta sértett felé, sértettnek különösebb sérülése nem lett, panaszt nem is tett. S. S. és M. J. kihallgatásuk során beismerték azt is, hogy S. S., E. Gy. fejét hajánál fogva megrázta. Ezen túlmenően E. Gy. panaszában előadta azt is, hogy S. és M. tsz-szervezők fülét is megcsavarták, fejét az asztalba verték és kétszer is bekísérték a Tanácsházára, mert bujdosott előlük, míg végül e kényszerek hatása alatt aláírta a tsz-be való belépési nyilatkozatot. B. I.-t, amikor a tanács közelében lévő trafikba akart menni, S. karjánál fogva a Tanácsházára vezette, hogy a tsz-be való belépés végett beszéljen vele. Ez alkalommal mondotta neki azt is, hogy »az anyád Istenit, Te rohadt csámpás, addig innen el nem mégy, míg a tsz-be be nem léptél.« Ezt S. beismerte. Sértett azonban panaszában előadta azt is, hogy egyikük ügyésznek, másikuk nyomozónak mutatkozott be egyik beidézése alkalmával. Sz. S., aki korábban kuláklistán is szerepelt, fél lábon állva homlokával ceruzát támasztott ismeretlen tsz-szervezők utasítására a falhoz. Ha a ceruza leesett, az ismertetett műveletet folytatnia kellett a ceruza felvétele után. Ez alkalommal jelen volt S. és M. terhelt is. Ezt követően az egyik ismeretlen tsz-szervező nadrágszíját levette, azt sértett nyakába téve kijelentette, »felakasztunk büdös kulák!«. M. terhelt vallotta, hogy erre azért volt szükség, mert Sz. nem akart a tsz-be belépni. Sz. S. azonban panaszában előadta azt is, hogy a tsz-szervezők őt megverték, megrugdosták, megpofozták, fojtogatták, sőt a szervezők vezetője ügyésznek mutatkozott be. S. S. azt vallotta, hogy G. A. illegálisan használta a tsz földjének egy részét. Miután ezt megállapították, közölték vele, hogy a termést elviszik. Ennek elkerülése végett aztán belépett a tsz-be. G. A. azonban panaszában előadta azt is, hogy a tsz-szervezők vezetője tsz-be való belépése előtt kétszer falba verte a sértett fejét és reggeltől estig tartották a Tanácsházán. M. S. tanúkihallgatása során állította, hogy a tsz-szervezés vezetője őt megveréssel fenyegette meg, ezért lépett be a tsz-be. G. I-né azt vallotta, hogy férjét megveréssel és lecsukással fenyegették meg, ezért lépett be a tsz-be. A panaszosok tanúkihallgatásuk során fenntartották a panaszfelvételi jegyzőkönyvükben leírtakat. A panaszosok állításai, annak ellenére, hogy terheltek egyes cselekményeket tagadnak, alaposnak látszanak. S. S. és M. J. kihallgatásuk során előadták, hogy egyes személyek a tsz földjét illegálisan használták. Amikor ők ezekre rájöttek, az ilyen eseteket még júliusban a földrendezőkkel együtt jegyzőkönyvezték. A jegyzőkönyvbe bevettek olyan szöveget is, hogy kérik, hogy a járásbíróság soron kívül tárgyalja az ügyet. Előadásuk szerint valószínű, hogy a parasztok ebből következtethették, hogy ők ügyészek. Általában ügyész úrnak szólították őket, és a megszólítás ellen nem tiltakoztak, arra gondolva, hogy így könnyebb lesz a tsz-szervezés. Egy-két panaszos viszont állítja, hogy nevezettek ügyésznek adták ki magukat. Az ügyészi megszólításról tudomást szerzett S. Gy. hivatalsegéd is, és ő is ügyésznek szólította terhelteket, sőt több helyre azzal a megjegyzéssel vitte ki az idézést, hogy a tsz-szervezők ügyészek. Nevezett tanúkihallgatása során arra hivatkozott, hogy úgy gondolta, hogy így jobban bemennek a Tanácsházára.

Vélemény: A panaszok lényegében alaposnak látszanak. A panaszosok azonban tanúkihallgatásuk során előadták azt is, hogy azért tettek panaszt, hogy mód legyen a tsz-ből való kilépésre, illetve tsz-be való belépésüket semmisnek lehessen tekinteni. Azóta azonban álláspontjuk megváltozott. Figyelemmel arra, hogy Fót tsz-község lett, a tsz-szervezés Fóton befejeződött, tanúkihallgatásuk során panaszosok kérték, hogy jelen üggyel ne foglalkozzunk, hiszen a tanúkihallgatásuk előtt elhatározták a tsz-ben való munka felvételét. Terheltek dolgozó osztályhelyzetűek. S. S. gazdasági cseléd volt, M. J. pedig vájár. Sértettek közül komoly sérülést senki nem szenvedett. A terheltek cselekményeiket jórészt beismerték és megbánást tanúsítottak. Cselekményük óta hosszabb idő telt el, belátták, hogy módszerük ellentétes a Párt politikájával. Ezen okok miatt jelen ügyben a Btá.[169] 56.§-ára figyelemmel való nyomozás megszüntetést indokoltnak látom, de szükségesnek tartom, hogy az ügyet a Pest megyei PB-nek küldjük meg azzal, hogy fegyelmi úton vonják felelősségre nevezetteket."[170]

A fentiek szerint a községben megjelenő idegen és szervezett egység (öt–tíz fő) mintegy három hónapon keresztül megfélemlítette, zaklatta, a tanácsháza hivatalos helyiségeibe beidézte, behurcolta, megverte, éheztette, zsarolta a kollektív gazdaságtól ennyi év után is idegenkedő gazdákat. A kihallgatóként és verőemberként működő agitátorok az „alattvalói", hivatalos személytől való félelem természetes és történelmi tapasztalatára építve, magukat ügyészeknek színlelték, adták ki, holott ők is a megvertek gazdasági-társadalmi miliőjéből kerültek ki. A végrehajtók körének ilyen módon szerveződő összetétele (fegyveres munkásőrök, „civilek", ipari munkások, funkcionáriusok, városi hivatalnokok, pedagógusok) minden eddigi lokális-regionális vizsgálatban látható volt.[171] A tanácsháza a végrehajtók, a „hódítók" számára a szimbolikus, tekintélyt adó – fegyverrel is biztosított – funkción túl azért is volt fontos helyszín, mert az mint fizikai tér a megtörések ideje alatt a közvetlen megfigyelés lehetőségétől, a tanúktól távolabb esett.[172] (Lásd a 25–28. dokumentumot a függelékben.) Ezzel együtt az elrettentő hatás az onnan kikerültek látványa, utalásos beszédmódja, vagy éppen hallgatása miatt csak fokozódhatott, amivel nyilvánvalóan számoltak a megtörések irányítói és elkövetői. Illusztratív példánkból az is kiderül, hogy a „kulákkérdés" még ekkor is napirenden volt, jóllehet azt a történeti

169 A rövidítés a Büntető Törvénykönyv általános részére vonatkozik.

170 Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1961. december 13. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 12.ő.e. 22–25.

171 A Magyar Országos Levéltár megyei jelentésein túl más, részletes beszámolókat elemeztem, valamennyi megyei levéltár forrásait bevonva a válogatásba. Ezen forrásokat külön közlöm, amelyek jelenleg az MTA doktori disszertáció második, *Dokumentumok a vidéki Magyarországról* című kötetében találhatók.

172 A beszámolókban visszatérően megemlítik a „kultúrotthonokat", amelyek tánctermei és kályhái a körbefuttatással, és majd az azt követő további izzasztással a kifárasztás funkcióit is betöltötték, mielőtt az új (és rendszerint idős) tsz-tagok szinte az eszméletlenség állapotában a nagyszámú agitátor csoport előtt a belépési nyilatkozatot aláírták.

irodalomban és a köztudatban rendszerint csak 1955–1956-ig vélik jellemzőnek.[173] Egy további, az eddigi kutatásokban kevéssé exponált kérdéskör is megjelenik a forrásban: a bujdosás mint a parasztság védekezési technikáinak egyike.

A panaszosok által indukált ügy kezelésének, tálalásának módja világosan rámutat az ügyészségek pártállami beágyazottságára, az összefonódásra. Az ügyészek a pártirányvonalat követve rendszerint maguk hozták meg a felmentő ítéleteket.[174] A tettes végrehajtókat pedig lényegében fedezte a párt, onnan való kizárásuk a társadalmi értékelés szempontjából egyenlő volt a felmentéssel.[175]

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a feltárt esetekben leírtak területi és mennyiségi reprezentativitásának hol húzódnak a határai? Mindenesetre nem ott, ahol a korabeli párthatározatok és párttörténeti értékelések kijelölték. A „falu megszállásának" módszereiben például 1948 júniusában, Pócspetriben is közvetlen tapasztalatot szerző Kádár János a parasztság „belső meggyőződéséről", „önkéntességéről", a „parasztoknál" bekövetkezett „politikai fordulatról" beszélt 1959. március 6-án. Azt állította, „hogy szórványosan, esetleg 10.000 közül tíz esetben előfordult, hogy egyes parasztokkal szemben erőszakoskodtak is. Nem a körmeit huzigálták, hanem legorombították, vagy fenyegették, vagy még az is előfordult, hogy az országban egy-két helyen pofonütöttek egy-egy parasztot."[176]

A kádári vezetés is tisztában volt a fenti, egyébként is ellentmondásos állítás ellenkezőjével, hiszen aláírásukkal folyton láttamozták az életszerű történésekről szóló, helyenként kevésbé ritualizált információs jelentéseket. (Lásd a 14–17. dokumentumot a függelékben.) A rendszeres, bizalmas beszámolók, sablonos megfogalmazások szerint „durva módszerekkel megsértették az önkéntesség elvét", amely utóbbi elv és gyakorlat persze nem tekinthető másnak, mint a szokásos fikciós szóhasználatnak. A rendelkezésre álló dokumentáció alapján sokkal inkább érdemes annak elemzése, hogy mit jelentettek a kényszerűen elismert eljárások, amelyek „leginkább a tanácsházára való beidézgetésekben, bekísérgetésekben, fizetés nélküli szabadságra való küldésben és egyes esetekben tettlegességben nyilvánultak meg."[177]

[173] Lásd például: Összefoglaló jelentés a kulákok ellenséges tevékenységéről, 1958. június 4. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/4. 1–6.

[174] A Vas megyei Rum községben elkövetett terrorcselekmények áthangszerelésében (vagyis abban, hogy az agitátorok gazdákat kínoztak, így lesz tsz-ellenes izgatás) résztvevő Vas megyei főügyész a Legfőbb Ügyészség Büntetőjogi Főosztályára – a telefonon már egyeztetett álláspontnak megfelelően – azért írt, hogy az izgatás vádját előkészítsék. F. E. és társa izgatási ügye, 1960. február 9. VaML, XXV. 80/e/aa. 13. Vas Megyei Főügyészség, Büntető ügyek. B.10.017/1960. 27. A rumi terrorban résztvevő kádereket végül öt és hét hónapos, felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A megvertek esetében – apjuk „osztályellenség" volta mellett – folyton utaltak 56-os szerepvállalásukra. F. E. és társa izgatási ügye. Legfelsőbb Bírósági ítélet, 1960. július 13., 20. VaML, XXV. 80/e/aa. 13. Vas Megyei Főügyészség, Büntető ügyek. B.10.017/1960. A tsz-szervezés során elkövetett durvaságokról jelentés, 1960. szeptember 16. VaML, XXXV. 1.f. 2. 1960. 41.ő.e. 36.
Az agitátorok „durvaságáért" 1960. május közepéig országosan 96 pártfegyelmit adtak, 16 elindított ügyészségi eljárásból nyolcat megszüntettek. Németh Károly „szigorúan bizalmas" tájékoztató jelentése a Politikai Bizottság számára „az 1959–60. évi téli termelőszövetkezeti szervezés során elkövetett durvaságokról és azok orvoslásáról." 1960. május 14. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 119–121.

[175] Az egyik, 41 éves munkásőr (tsz-szervezéskor több kg kolbászt lopott egy kisalagi gazdától) a pártfegyelmi tárgyaláson így védekezett: „[a] vállalat pártvezetőségétől a pártfegyelmi kiszivárgott, bizonyítani tudom, hogy a Népboltban, cukrászdában és az egész Dunakeszin tárgyalta a reakció, hogy a munkásőrök és a kommunisták elmennek Tszcs-t szervezni és közben kifosszák a parasztot." MSZMP Pest MB VB-ülés, 1960. február 8. PML, XXVIII. 750. 1.f. 3.fcs. 98.ő.e. Melléklet.

[176] Soós 1999: 24.

Annak igazolására, hogy az erőszak alkalmazása területileg minden megyét érintett, s az valamilyen formában szabályszerűségnek számított, a következő oldalakon illusztratív szövegeket idézek.

1960-ban az ország legnagyobb megyéjében, Bács-Kiskunban rögzítették a legtöbb tettlegességgel járó esetet. (Lásd a 20–21. dokumentumot a függelékben.) A jelentések több község és város közül példaként sorolták fel Alpárt, Borotát, Fülöpszállást, Izsákot, Kecskemétet, Szabadszállást.[178] A presszionálás színhelye rendszerint a tanácsháza volt. Hasonló brutalitásról számolt be egy névtelen levélíró is, aki a *Szabad Föld* szerkesztőségéhez fordulva tárta fel a kunszállási kollektivizálás egyes körülményeit:

> „Cseri Ferenc, Kiss János, Nagy László, Palatinus, Törlei, és még többen a község lakóinál egyenruhában jelentek meg. Megmondták, miért mentek, és ahol nem írták alá a belépési nyilatkozatot, az agitálók a nem engedelmeskedőket gépkocsival a tanácsházára szállították, és addig nem engedték el őket, míg alá nem írtak. Volt, aki kettő, három, sőt négy napig is ott volt. A község lakói alig mertek házaikból kijönni. D. M. azonban takarmányt szállított a község főutcáján. Őt is behajtották, mint valami bűnöst, és négy napig volt ott, míg alá nem írt. U. B. is hasonló módon lett tsz-tag. K. J., aki még így sem akart aláírni, vele szemben különböző kényszerítő módszert alkalmaztak. Ujjai közé grafitiront raktak és szorongatták, villannyal megrázatták, végül a tüzeléstől kiizzott kályha mellé ültették, majd rálökték. K. J. a sok szenvedést megunva, két napig éhen szomjan, arra az elhatározásra jutott szinte magánkívül, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot."[179]

A Baranya megyei ügyészi jelentés általában is illusztrálja azt a traumát, ami ekkor érhette a kollektivizálás szereplőit. Hobol községben, 1960 januárjában egy 11 holdas gazdát a következő módon kényszerítettek belépésre. Halláskárosodása miatt a feleség volt a „tolmács" az agitátorok jelenlétében. Az első napi, sikertelen akció után egyikük megjegyezte:

[177] Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126. A példák elsősorban az előbb említett 1960. február 6-án összefoglalt, alaposan eufemizált és csupán egyes eseteket felsoroló jelentésből valók.

[178] Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.

[179] A *Szabad Föld* szerkesztőségéhez írt levél, 1960. december 9. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 52.

„úgy látszik, ezt is meg kell rázni, mint másokat. Másnap a szervezők csak G-nét találták otthon, felszólították, hogy férjét d. e. 11 órára küldje be a tanácshoz. G. azonban nem ment be. Ezután a délutáni órákban 10 személy érkezett G-ék lakására, és mindkettőjüket rángatni, húzkodni kezdték szidalmazások közepette. Közölték velük, hogy el fogják őket vinni, s mindkettőt karjánál fogva vonszolták ki a lakásból. G. közölte a szervezőkkel, hogy a feleségét ne bántsák, mert kizárólag ő a földek tulajdonosa. Ezután – különösen egy szemüveges a szervezők közül – G-t az udvaron az istálló falának lökte úgy, hogy arcáról a bőr lehorzsolódott és pofacsontja az ütődéstől azóta is rendkívül érzékeny. G. ekkor sírva fakadva a szalmakazal felé haladt. A szervezők közül többen utána mentek szidalmazva, hogy miért akar ellógni. Utolérve többször földhöz vágták, majd a friss hóban, fejjel lefelé a lábánál fogva az udvaron a lakás elé visszahúzták. Ezután eltávoztak. Utána másik két személy érkezett G-ékhoz, és nyugodt, udvarias hangon kezdték a beszélgetést. G-ék ezután aláírták a nyilatkozatot, megjegyezve, hogy ezt korábban is megtehették volna, de azért nem tették, mert kényszerítették őket."[180]

Az ügyészi megfogalmazásban olvasható, a történelemben korábban is alkalmazott, s a kollektivizálás során tömegesen átvett többlépcsős módszerre is ráismerhetünk. Az első fázisban többször, öt-tíz ember presszionálja a kiszemelt áldozatot, majd annak megfélemlítése, megverése után a második lépcsőben a „szelíd arcú" új, esetleg a faluból már ismert személy előtt a gazda „belátja" az elkerülhetetlen döntés szükségességét.

A Békés megyei brutalitásokról szóló jelentésben főként Kétegyházát említették meg: elsősorban munkásőrök által elkövetett

„súlyos és durva hibákról", éjjeli felkeltésekről, tettlegességről értesültek. Ugyanilyen összefüggésben utaltak Mezőkovácsházára és Kevermesre. A kétegyházi esetet részletezték is: „a gyulai vízügy igazgatóság párttitkára egy népnevelő társával éjszaka felkeltett két dolgozó parasztot, kicipelték őket a hó tetejére és a gépkocsi elé fektették őket, mondván, ha nem írják alá a belépési nyilatkozatot, eltapossák őket."[181]

Vessünk egy pillantást az egy évvel későbbi Békés megyei történésekre! Itt még 1961 januárjában is gőzerővel folytatták a kollektivizálást, holott már 83 százalékosnak mondták a „szocialista szektor" nagyságát: „[a] végleges befejezéshez még 90.000 kh szántóterületet kell átszervezni. Ez százalékos arányban 9,2%-ot jelent, miáltal a megyében 97,2% szántóterület lesz szocialista szektor." Ügynökök,[182]

180 Legfőbb Ügyészségi feljegyzés, 1960. február 12. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 150–152.

181 FM-feljegyzés a termelőszövetkezeti szervezőmunka során elkövetett helytelen módszerekről, 1960. február 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 134–136.

182 Így volt ez minden megyében, mint például Bács-Kiskunban: „[a] leépített 28 fő ügynök közül 25 fő lojális alapon szervezett, 2 fő pressziós alapon szervezett, míg egy fő kompromittáló adatok folytán volt szervezve." Bács-Kiskun megyei rendőri jelentés, 1961. október 9. MOL, XIX-B-14. 387.d. A mindennapi ellenőrzésre lásd „Izsákon néhány levélellenőrzés adatai szerint egyesek arról írnak távollévő rokonaiknak, hogy »az átszervezés során ávósok dzsippel jelentek meg és elhurcolták az embereket« [...]. Más helyen, mint Kunszállásról, olyan leveleket írnak ismerősöknek, hogy »összeverték őket a népnevelők, és azért léptek be a termelőszövetkezetbe«." Bács-Kiskun megyei rendőri jelentés, 1961. február 24. MOL, XIX-B-14. 387.d. A napi falusi jelentések szemléletes zalai példái olvashatók: ÁBSZTL, „Tóth István" fedőnevű ügynök munkadossziéja, „B"-dosszié szám: H-22.393, Archívsz.: 13.730. 1959–1961; ÁBSZTL, M-16.202. „Herényi" fedőnevű ügynök jelentései, 1959. december 30. – 1962. július 12.

karhatalmi erő és készenléti csoport közreműködésével szerveztek. A szárnyaló hírek között tartották számon azt, miszerint „elterjesztették, hogy aki barna színű belépési nyilatkozatot kapott, azt utána internálni fogják, aki fehéret kapott, azt nem bántják (valóban volt kétféle színű nyilatkozat)".[183]

Bár voltak jelzések a kollektivizálás halálos áldozataira, az egyes esetek a vallomástevők megfogalmazásain, utalásain túl nehezen dokumentálhatók. Ettől eltérő módon az alábbi, Békés megyéből származó jelentés egy ilyen típusú tragédiára is kitér – noha arra törekedtek, hogy kisebbítsék ennek súlyát.

„A szervezés időszakában jelentősebb esemény, zavaró körülmény nem fordult elő a megye területén. Egyes helyektől eltekintve, a járási kapitányságok időben értesültek a kisebb eseményekről, azt az utasításnak megfelelően azonnal jelentették a megyei szervek felé. Emellett azonban egyes intézkedéseknél, eseményeknél nem elemezték az adott helyzetet, a megtett intézkedések nem tükrözték a kellő politikai megértést. Pl. az orosházi kapitányságon az eljáró nyomozó és a bü. alosztályvezető elvtársak a kellő intézkedést nem tették meg T. A., 53 éves, Orosháza VIII. ker. Iskola u. 96. sz. alatti lakos, 1960. november 30-án történt önakasztása ügyében. A helyszíni jegyzőkönyv adatai szerint az elhalt hozzátartozói, felesége és 22 éves fia elmondották – és ezt a jegyzőkönyv rögzíti –, hogy az akasztás oka szerintük az, hogy sokat macerálták az elhaltat tsz-be való belépés miatt. A lakosság körében is az esetet ennek megfelelően terjesztették el. A jegyzőkönyv végén az eljáró nyomozó utal arra, hogy az öngyilkosság okának kivizsgálására később visszatérnek, azonban ez nem történt meg, az ügyiratot minden különösebb intézkedés nélkül irattározták. Javasoltam, hogy az ügyben a nyomozást alaposabban folytassák le és utaltam annak politikai kihatására, hogy a lakosság körében az eset úgy ismeretes, hogy a tsz-szervezés miatt akasztotta fel magát. Ez a körülmény alkalmas arra, hogy ellenséges tevékenységre felhasználják. Említésre méltó eset történt a nagyszénási őrs területén K. J., Kiscsákó tanya 88. sz. alatti lakos esetében, mely az agitátorok tapintatlanságának következtében történt meg. Nevezettnél dec. 19-én az agitátorok megjelentek tsz-szervezés miatt. A belépésre a hajlandóság meg is mutatkozott, tollal a kezében a belépési nyilatkozatot akarta aláírni, amikor újabb agitációs csoport lépett be, élén egy fiatalember, gépállomásnál dolgozóval, aki azzal lépett be, hogy »mit vacakoltok annyit; mondja meg, mennyi a földje, állata, felszerelése, hol akarja a háztájit és kész!« erre nevezett felesége is, és ő is mérges lett, lecsapta a tollat és kijelentette, hogy most már azért sem lép be, inkább felakasztja magát a padláson. Ezután kiment és rövid

183 Rendőrségi jelentés, 1961. január 28. MOL, XIX-B-14. 387.d.

idő múlva az egyik agitátor utánament a padlásra, ahol nevezett valóban felakasztotta magát. Az agitátor azonnal elvágta a kötelet, így élve maradt."[184]

Borsod megyében, a sátoraljaújhelyi

„járási pártbizottság titkárának utasítására több vállalat azon dolgozóit fizetés nélkül szabadságolták addig, amíg hozzátartozójuk a tsz-be való belépési nyilatkozatot aláírta. Ezért volt kénytelen a 31. számú AUTÓKÖZL. Vállalat Miskolc 2. sz. Sátoraljaújhelyi Főnökségénél K. M. szerelő egy heti kényszerszabadságra menni Rudabányácskára, a sátoraljaújhelyi Dohánygyárból pedig Alsóregmec községbe V. J., T. L. és K. B. három hétre. A dohánygyár igazgatója szerint ezeknek a személyeknek ebből az időből csak egy hetet hajlandó akkor is kifizetni, ha nevezettek az Egyeztető Bizottsághoz fordulnak. A szervezés során előfordult olyan visszaélés, hogy Rudabányácskán S. L., 65 éves asztalosmestertől a munkásőr szervező az iparigazolványát elvitte. A járási pártbizottság titkára szerint a tsz-szervező helyesen járt el, mert nem engedhető meg szerinte, hogy tsz-községben magánosoknál iparigazolványok legyenek. Hiba az, hogy az asztalos nem tagja a termelőszövetkezetnek és mégis elvették tőle az iparigazolványát. Véleményem szerint nem szükséges az sem, hogy a munkásőr az asztalos megfélemlítésére lövöldözzön. Nem engedhető meg az sem, ami Zalkodon és Alsóregmecen történt. Zalkodon ugyanis a szervezők megverték H. J-t, G. J-t és Cs. J-t, B. J-nének kezét csavargatták, illetlen szavakat használtak vele szemben, és amikor É. és T. szervezők többszöri felhívására sem írta alá a belépési nyilatkozatot, nevében egyikük jogtalanul aláírta. Alsóregmecen pedig a járási pártbizottság Vaszil nevű munkatársa úgy megpofozta H. J-t, hogy még két hétre sem gyógyult be arca. Ugyanott – eddig úgy látszik, hogy alaptalanul – Vaszil elvtárs azzal vádolta T. M-t, az ottani Népfront elnökét, hogy Alsóregmecen szabotálja a tsz-szervezést."[185]

A dokumentumok szerint Csongrád „megyében Tömörkényen, Földeákon vertek meg embereket. Sándorfalván pisztollyal zavartak egy dolgozó parasztot és ijesztgetésből többször utánalőttek." Még konkrétabb leírásban:

184 Rendőrségi jelentés, 1961. január 28. MOL, XIX-B-14. 387.d. Egy bucsai (Békés m.) házaspár búcsúlevelében öngyilkosságuk okaként a tsz-be kényszerítésüket nevezte meg. Scher Dezső, az MSZMP Élelmiszercsomagoló Vállalat Pártszervezete titkárának ajánlott levele a KB Mezőgazdasági Osztályára a Bucsa községben tapasztaltakról. 1961. január 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 40. A hajdúböszörményi halotti anyakönyvek vizsgálata is hasonló összefüggésre irányította a kutatói figyelmet (Mónus 1998: 43). A kollektivizálás alatti öngyilkosságra egy egykori 24 holdas tsz-tag halála kapcsán utaltak a Nógrád megyei Csécse községben. A Nógrád megyei Rendőr-főkapitányság Pásztói Kirendeltségének feljegyzése, 1959. augusztus 3. NML, MSZMP, 5.f. 13.cs. 1958–1961. 3.ő.e. Lásd a 22. dokumentumot a függelékben.

185 FM-feljegyzés a termelőszövetkezeti szervezőmunka során elkövetett helytelen módszerekről, 1960. február 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 134–136. Gulyás Gyula és Gulyás János *Ne sápadj!* című dokumentumfilmjéből ismert Medve Alfonz, közel két évtizeddel később, egy interjúban részletesen elmondta, hogy Domaházán az erőszak, a leitatás milyen eszközeit alkalmazták 1960-ban (Alabán 2002: 81–83).

„Ifj. E. F. sándorfalvi lakost, aki tanyája udvaráról az agitátorok megjelenésekor a határba menekült, térdig érő hóban az agitátorok üldözőbe vették és többször utána lőttek, majd elfogták és G. J., szeged-felsővárosi lakos tanyájára vitték, ahol megverték. A panaszos állítása szerint megtiltották, hogy Szegedről mentőt hívjanak, hogy kórházba szállíthassák."[186]

A „munkás-paraszt" kapcsolatoknak a mitikus és fetisizált hivatalos színpadiasságától nyilvánvalóan eltérő, ám rendkívül életszerű tapasztalatait mutatja meg a következő dunaföldvári levél:

„Szeretném, ha tudnának arról, ami öt héten keresztül történt Fejér megye déli részében, Cecén, Alapon, Sárszentmiklóson, Sárbogárdon. Először kezdték a bányászok, azok nem értek el eredményt, aztán jöttek a sztálinvárosiak, azok kivetkőztek minden emberi érzésükből. Nem tudtak azok se boldogulni, tehát más módszerekhez folyamodtak. Adókivetések, idős munkában megrokkant emberek leköpdösésével. Akikkel így sem boldogultak, azokat berendelték a tanácsházára. Ott szidással, pofozással, revolverek mutogatásával kicsikarták az aláírást. Sok ember a házát reggel otthagyta, bujkált, mint az űzött vad a szárkupacokban. Lesték, mint a betörőt, és este, ha megjött, lecsaptak rá. Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t."[187]

Hajdú megyében

„Hajdúbagos községből jelentés érkezett, hogy E. B. agitátor ittas állapotban több agitátor társával F. S. 3 holdas gazda lakásán durván viselkedett. F. S-t fegyverrel megfenyegették, és feleségével együtt el akarták vinni a tanácsházára. Tekintve, hogy erre nem voltak hajlandók, dulakodtak, F-nét megrugdosták és ruháját letépték. Ugyanezek a személyek F. S. bátyját megverték."[188]

Heves megyében „Pétervásáron egy dolgozó parasztot tettlegesen kényszerítették arra, hogy a belépési nyilatkozatot aláírja (orrcsavarás, padlóra tett pénzen az ujj

186 „Földeák községben V. T. nevű szegedi munkásagitátor a tanácsházán ittas állapotban beszélgetett a dolgozó parasztokkal, és a tanácsháza egyik sötét szobájában megvert egy makói lakosú dolgozó parasztot, akit a földesi határban lévő földjével kapcsolatban hívattak be a tanácsházára azért, hogy Földeákon lépjen be a szövetkezetbe. V. T-t eltávolították az agitátorok közül és pártvonalon fegyelmi eljárást indítottak ellene." FM-feljegyzés a termelőszövetkezeti szervezőmunka során elkövetett helytelen módszerekről, 1960. február 3. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 134–136.

187 A *Népszabadság* szerkesztőségi jelentése a levelekről, 1960. március 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 622.ő.e. Az egyedi esetleírások (fenyegetés rendőri elszállítással, tanyalebontással, veréssel) mellett az egyik encsi levélíró rögzítette a kb. 80 fő által „megszállt" községben tapasztaltakat: „Encs községben két hétig voltak ott, éjjel-nappal gyúrták a parasztokat. Ez nem önkéntes, hanem erőszakos szervezés." Uo.

188 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.

rajtatartásával körbejáratás)."[189] A Pest megyei Kakucson történteket is megemlítették a pártjelentésben, ahol

„vontatottan ment a szervezés és több tettlegesség történt. Pl. K. I-t rendőri segédlettel vitték a tanácsházára, előzőleg otthon dulakodtak vele, pisztollyal fenyegették és a tettlegesség odáig fajult, hogy K-né megharapta az egyik népnevelő kezét. A megyei pártbizottság még a vizsgálatot nem fejezte be." A hatholdas gazda és falubeli társa végül az FM-ben panaszt nyújtott be, ahol részletesen jegyzőkönyvbe vették az eseményeket. Az agitátorok itt is több hullámban érkeztek, majd órák múlva rendőrt hívtak, „aki, megjelenve, felszólította K. I-t, hogy kövesse őket a tanácsházára, mert amennyiben erre nem hajlandó, úgy megbilincselve viszik el. Panaszos azonban ezt is megtagadta, mire a rendőr eltávozott. Ezután megjelent újabb 3 agitátor, akik közül az egyik pisztollyal fenyegette meg a panaszost és családtagjait. A dulakodás közben panaszos feleségének kezét csavargatták, az asztalt feldöntötték, edények borultak fel, stb."

A tanúk szerint az agitátorok az állami gazdaság és a szentendrei járás üzemi munkásai voltak. Ismertté lett az is, hogy az agitátorok a kocsmában konfliktusba keveredtek a helyi szabómesterrel, akit letartóztatással fenyegettek, amit állítólag azzal „a feltétellel nem foganatosítottak, hogy S. J. legalább 3 tagot beszervez a tsz-be."[190]

Somogy megyében
„Lullán történtek durva törvénysértések. (Lovak farkának levágása, motorkerékpár gumijának kilyukasztása, tettlegesség, stb.) Az elkövetőket funkcióikból leváltották, és szigorú megrovásban részesítették. Az Őrtiloson megvert parasztok ügye miatt a járási tanács titkárát és még két tanácsi funkcionáriust leváltottak, a pártból kizárták őket, s átadták ügyüket vizsgálatra az ügyészségnek. A tettlegesség elkövetése után a megyei vezetők 3 napig kint tartózkodtak a faluban, hogy megnyugtassák a dolgozó parasztokat." Az egyik csokonyavisontai levélíró így foglalta össze tapasztalatait: „1959. december 20-án, egy vasárnap reggel kilenc agitátor rohant be hozzánk. Én éppen távol voltam. Súlyos műtétes feleségem és hetvenéves anyám tartózkodott otthon. Minden bevezetés nélkül rájuk rohantak. Feleségem szabadkozott, akkor beszorították a konyha sarkába. Kettőjüknél hüvelykujj vastagságú mogyorófa pálca volt és azzal hadonásztak. »Na, méltóságos asszony tintával írod, vagy ceruzával?« – kérdezték. Feleségem szabadkozott. Akkor elkezdték rángatni, hogy kocsival elviszik a tanácshoz. Szemükbe tűnt a rádió, »persze, a külföldet hallgatod«, vágták a fejéhez. A Kádár-kormány helyett inkább a Horthy kell. Talán semmi nem fájt annyira, mint ez a kijelentés. Mi cselédek voltunk a Horthy-rendszer alatt, s ez a rendszer adott nekünk földet, miért volnánk mi reakciósok? Amikor feleségem rosszul lett,

189 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.
190 FM-jegyzőkönyv, 1960. január 12. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 128.

hetvenéves anyámat kényszerítették, hogy locsolja fel. Közben őt is fenyegették, hogy megsütik a tüzes sparhelten. Közben kiskorú fiam hazajött a templomból, s azt kényszeríttették, hogy írjon alá. Ma felleltároztak mindent, de én ezt nem fogadhatom el és nem megyek dolgozni sem, mert engem úgy kényszerítettek be. Úgy tudom, hogy egy kiskorú gyerek nem lehet az apa vagyonának intézője. A leltározásnál az elnök kijelentette, hogy állataimat karhatalommal fogja elvinni. Lehetséges ez?"[191]

A Szabolcs megyei
„Mérk község tanácselnöke ittas állapotban bevonult a hangos híradó szobájába s miközben feltette a »Szózat« lemezét, hangosan szidalmazta a falut, amiért nem lépett be a termelőszövetkezetbe. Beregdarócon több parasztnak pofonokat ígért egy Gy. I. nevű »népnevelő«. A szervezésből azonnal kizárták. A megyében több helyen előfordult, hogy tanácsházára idézték a dolgozó parasztokat."[192]

A Tolna megyei
„Mözsön a tanácsházára rendelt be embereket Kelemen István járási kiegészítő parancsnok, s katonás rövidséggel utasította őket a belépésre. A megye, mihelyt tudomást szerzett az esetről, a kiegészítő parancsnokot azonnal hazaküldte. Kakasdon megverték J. M. kisparasztot, és néhány emberhez hajnali 4–5 órakor zörgettek be, másutt pedig rendőri segédlettel házkutatást tartottak. A jelek szerint a megyei tanács kint lévő emberei követték el a törvénysértéseket, Vígh elnökhelyettes elvtárs segédletével. A megyei pártbizottság vizsgálatot folytat."[193]

A Veszprém megyei
„Zalagyömörőn erőszakoskodtak. A megyei bizottság az ügyet kivizsgálta és a tettlegességet elkövető Virág Jenő járási munkásőr parancsnokot tisztsége alól felmentette, s szigorú megrovás, végső figyelmeztetésben részesítette. Sárközi Géza jb-titkárt leváltani

191 A Pest megyei Pilisen is kiskorúval íratták alá a belépési nyilatkozatot. A gyerek személye egyébként is besorolódott a zsarolási eszközök közé. Tárnokon a MÁV-nál dolgozó apát úgy akarták rávenni négy kat. hold földje felajánlására, hogy ennek megtagadása esetén a gyereket kiteszik az óvodából. A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése az 1960. márciusában érkezett levelekről 1960. április 15. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 638.ő.e. Az egyik jogtörténeti cikk szerzője így írt saját tapasztalatáról: „e tanulmány szerzőjének egy hét alatt sikerült a belépésre rávenni a Rákosi rendszerben durva sérelmet szenvedett édesapját, édesapjának kerékgyártó mesterséget folytató öccsét, és »nagygazdaként« (elsősorban szőlősgazdaként) köztiszteletben álló apai nagybátyját. Az ok egyszerű volt: ha a megjelölt hozzátartozók nem lépnek be az alakuló termelőszövetkezetbe, a »rossz munkát végző szervező« nem maradhat tovább a középiskola kollégiumában, és csak ún. bejáróként folytathatja tanulmányait. *Ez volt a pszichikai kényszer tipikus esete.* A modellként megjelölt településen *előfordult a tettleges bántalmazás is*". (Kiemelés az eredetiben.) (Tóth L. 2002: 400.)
192 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.
193 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.

javasolják, végül a sümegi járási pártbizottság végrehajtó-bizottságát írásbeli figyelmeztetésben részesítették."[194] A zalagyömörői egyéni gazdák, mint „síróparasztok nevében" kézzel rögzített levelet hat személy írta alá, akik sürgős kihallgatást kértek: „A községi tanácsháza kínzó kamra (Aki bekerül, félholtan jön ki.)". A tsz-szervezést maguk is a „terror" kifejezéssel illették, melynek során konkrétan említették a boxer-használatot és a rugdosást.[195] (Lásd a 23. dokumentumot a függelékben.)

Vas megyében

„több helyen idézték be a tanácsházára az embereket. Nagyobb durvaság Rum községben történt, ahol több embert megvertek. Ezért őrizetbe vették az Állatforgalmi Vállalat telepvezetőjét. Ezen kívül Kiglits elvtársat, a megyei pártbizottság politikai munkatársát leváltották és szigorú megrovásban részesítették. Ugyancsak leváltották Danka elvtársat, a járási pártbizottság funkcionáriusát. A fegyelmi ügyről és annak eredményéről a megye tájékoztatta a járási elvtársakat, valamint a népnevelőket."[196]

A kollektivizálás kronológiai szempontból is új helyzeteket teremtett. A további elemzésekben az alkalmazkodási és tapasztalati formák változásaira a konkrét időszakhoz mérten is figyelni kell. Mint minden hadjáratban, az irányítók ez alkalommal sem rendelkeztek pontos információkkal a meghódítandó területekről. 1960 februárjában például kiderült, hogy Bács és Békés megyékben is túlzottnak minősítették a területfoglalást, azaz az erőszakos szervezéssel elért „eredmények" mértékét. Bácsban a tervbe vett 150.000 kat. hold helyett 170.000, Békésben 180.000 helyett 205.000 holdnyi földterületet vontak „társadalmi tulajdonba", amelynek műveléséhez sem ember, sem eszköz nem állt rendelkezésre. A Fejér megyei Úrhidán a feltételezett 900 kat. hold helyett a beléptetett embereknek valójában 1.500 kat. holdat kellett volna megművelniük. Sokszor igazolható az is, hogy a lokális társadalmakban mennyire fontos egy-egy személy mintaadó viselkedése. Ezt példázza az egyik kunszentmiklósi eset, amikor az egyik középparasztnak minősített párttag gazda úgymond „beszervezte" utcabeli szomszédait, majd utána mintegy 300 fő csatlakozott, végül szinte az egész település. Szabadszálláson hasonlóképpen felső, megyei engedély nélkül alakítottak tsz-t azok, akiknek a kollektív munka feltételeinek alapvető hiánya miatt azt ajánlották, hogy egyelőre egyéniként dolgozzanak tovább.[197]

194 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126.

195 Levél, 1959. december 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 326. Ezen szövegtípus nyelvi és tartalmi elemzése a korábbi jobbágylevelek tükrében önmagában is fontos, önálló mentalitástörténeti munkát igényel.

196 Tájékoztató jelentés a PB számára a tsz-mozgalom számszerű fejlesztése során elkövetett különféle durva módszerekről, 1960. február 6. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 122–126. A rumi terror leírása: F. E. és társa izgatási ügye, 1960. február 6. VaML, XXV. 80/e/aa. 13. B.1001/1960.

197 PTO-jelentés, 1960. február 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 607.ő.e.

A jelen kutatás állása szerint a Komárom megyében történtek bírósági eljárása jutott legtovább, hiszen a többi esetben általában a pártbizottság zárta le az ügyeket.

„A szövetkezet-szervezés alatt ez ideig nem tapasztalt sajnálatos dolgok történtek, de csak most sikerült feltárni. Az egyik Héreg községben történt. Január 18-án este 3 szervező kereste fel A. L., 1,5 k. hold földdel rendelkező egyénileg dolgozó parasztot. Előtte vele még nem beszéltek. A községi tanácsba hívták. Azzal kezdték az agitációt: hogy »lépjen be«. A. még meg akarta beszélni feleségével, de ezt nem engedték. Leültették, és még egy nagykabátot adtak rá. Ők közben szerkesztettek egy jegyzőkönyvet, melyben az állott, hogy A. ellenforradalmár, alá akarták vele íratni. Ő erre nem volt hajlandó, és ezután néhányszor arcon ütötték. Ezután a csizmáját levettették, és gumicsővel ütötték a lábát, majd parazsat szedettek ki vele a kályhából. Az égések még most is látszanak. Pisztollyal fenyegették, ha erről mer beszélni. M. J-t szintén arcul ütötték, és a lábát rugdosták. Bokodon az egyik egyénileg dolgozó paraszt feleségére ráfogták a vadászpuskát, és a házat felkutatták. A verekedők közül egyet letartóztattak, valószínűleg kém. A többit kizárták a pártból. Több felelőtlen ígérgetés is elhangzott [...]. A megyei pártbizottság az ügyészséggel karöltve vizsgálatot tartott és a B. F. nevű »népnevelőt« letartóztatták. Ez egyébként szovjet tisztnek adta ki magát és Kádár elvtárs személyes parancsára hivatkozott, stb. Egyébként ez a »népnevelő« valamikor hungarista légiós volt."[198] Nezvál Ferenc igazságügyminiszter 1960. május 19-én Marosán Györgynek, a KB titkárának, ill. Kádár Jánosnak különjelentést írt a héregi esetről. Ebből kiderül, hogy a hét évre ítélt B. F. „32 éves, nős, minőségi ellenőr, tatabányai lakos. Az esztergomi megyei bíróság 1955. augusztusában népi demokratikus államrend megváltoztatására irányuló szervezkedés bűntette miatt 3 évi börtönbüntetésre ítélte. B. a vádirati tényállás szerint uradalmi cseléd volt, négy polgárit végzett, 1944-ben önként jelentkezett katonának, s a Hungarista Légió tagja lett. 1946–1951 között rendőr volt. Az ellenforradalmi események során Tatabányán nemzetőrként tevékenykedett. 1945-től MKP-, majd MDP-tag volt, a Pártból később kizárták."[199]

A perek dokumentációjának egyik leglényegesebb része a tényállás rögzítése, amely éppannyira konstruált, mint bármilyen más írásos forrás. Kérdés, hogy milyen szempontok alapján formálták a vádat és az ítéletet? A kollektivizálás ideje alatt különös figyelemmel kísértek minden olyan megnyilatkozást, amely a pártvezetés által kijelölt kereteken túllépett. A következőkben a fent már részben bemutatott héregi esetről a perben megjelenített információkkal ismerkedünk meg. Eddigi ismereteink szerint ebben az ügyben szabták ki a legnagyobb fokú büntetési tételt

198 A megfogalmazás arra vonatkozóan is tipikus példát nyújt, amikor a politikai hatalom birtokosai megtévesztettnek igyekeznek magukat mutatni, miközben megtagadják a korábbi kapcsolatot, vagy ejtik a végrehajtókat. Jelentés a Veszprém és Komárom megyei termelőszövetkezeti mozgalom fejlődéséről és megszilárdításáról, 1960. február 1. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 129–131.

199 Nezvál Ferenc igazságügyminiszter levele Marosán György KB-titkárnak, 1960. május 19. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 652.ő.e.

a kollektivizálás során elkövetett brutalitások miatt. Ha az egész államgépezet, a politikai diktatúra tágabb kereteit és játékszabályait vesszük alapul, akkor azt is mondhatnánk, hogy itt egy olyan „üzemi balesetről" van szó, amely azért következett be, mert a pártprogram szerint elindított, és álcázott erőszakos kollektivizálás „normáit" valakik annyira túllépték, hogy annak bármilyen takargatása nagyobb kárral, mint haszonnal járt volna a nómenklatúra számára. Maga a konkrét ügy tehát elválaszthatatlan az állami erőszak ekkori, megszokott formáitól, ugyanakkor individuális, sok szempontból nehezen megismerhető tényezőkkel magyarázható, részben pedig egy konkrét, felső utasításra egy adott határidőre kivizsgálandó esetről van szó.

A bírósági tényállásrögzítés szerint „1959. december hó közepe táján Komárom megyében megindult a termelőszövetkezeti szervezési munka", amit itt is a párt- és tanácsi apparátus irányított az „egyes üzemektől és vállalatoktól e célra kijelölt dolgozók közreműködésével, akik az agitációs munkát vállalták. Ez a szervezési munka községenként a meghatározott tervek szerint folyt. Ebben a szervezési munkában részt vett K. P., A. R. és L. Z., akik az oroszlányi bányatröszt dolgozói" voltak.[200] A per fővádlottja, B. F. állítólag azért került be ismét 1960. január 14-én az agitátorok közé, mert egyrészt már volt egyszer egy napig az ekkor kijelölt Héreg nevű községben, másrészt az egyik téglagyári kollégája – napidíjhiányra hivatkozva – kilépett a szervezők sorából. B. korábbi bűnügyeiről állítólag az ekkor őt ajánló párttitkár és szakszervezeti bizalmi sem tudott. A többi agitátorral együtt, a fővádlott is a

„héregi Tanácsházán kapta meg a megfelelő utasításokat, kioktatták az agitációs érvekre, s felhívták a figyelmét arra, hogy a parasztokkal rendesen, udvariasan kell beszélni, azt is hangsúlyozták, hogy durva módszereket nem lehet alkalmazni, és hogy szigorú önkéntességi elv alapján kell a parasztságot meggyőzni a termelőszövetkezetbe való belépésre."

Mint másutt, úgy itt is a hadjárat tervének megfelelően, egy adott időpontig – Héregen egy hét alatt –, január 22-ig kellett befejezni a gazdák beléptetését a tsz-be, ami nyilvánvalóan önmagában is cáfolt bármilyen önkéntes döntést. Hogy mi történt a több szempontból sorsdöntővé vált január 18-i napon, azt is csak a bírósági dokumentáció alapján tudjuk rögzíteni: a fővádlott „K. P-vel (II. r. vádlott) végzett agitációs munkát. A munkát este 8 órakor fejezték be. Vacsora után a tanácsházára ment, abba a szobába, ahol több társával lakott. A tanácsháza egy másik szobájából beszélgetés zaja hallatszott, mire bement ebbe a szobába, ahová később K. P. (II. r. vádlott), A. R. III. r. vádlott is követték." Természetesen a „beszélgetés" és a vacsora utáni szálláshely, a 21 óra táján zajló „beszélgetés zaja" minden jelenlévő és falubeli számára a rendkívüli állapotot jelentette. Erre utal az is, hogy messze a hivatali időn túl, rendszerint éjszakába nyúlóan folyt a berendeltek megtörése. Ebben a héregi szobában

200 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

„L. Z. több társával együtt a tanácsházára felhívott A. L-val beszélgetett a termelőszövetkezetbe való belépésről. Jelen volt ennél a beszélgetésnél többek között F. J., aki azt követően, hogy B. F. ebbe a szobába bejött, kiment K. P-hez és A. R-hez, és közölte velük, hogy a tanácsházán van egy ellenforradalmár, s azzal foglalkoznak, hogy a termelőszövetkezetbe lépjen be. Ez a kijelentés indította K. P-t és A. R-t arra, hogy bemenjenek abba a tanácsházi helyiségbe, ahol A. L-lel foglalkoztak."

Az ekkori, sok esetben ténylegesen „perdöntő" hívószó, kód, az „ellenforradalmárként" való minősítés sokat nyomott a latba. Mindamellett mégsem tudhatjuk pontosan, hogy ennek az állítólagos, bármilyen szerepvállalásnak valójában mekkora súlya volt a vádlottak viselkedésének befolyásolásában.

A kollektivizálás természetrajzának megismerése szempontjából fontosabb a következő esetleírás. Ilyen fokú brutalitásra a kollektivizálás egész története során, és konkrétan Héregen is inkább a kampány vége felé találunk példát. Az ekkori történéseket, az áldozat kriminalizálási kísérletét, majd a kínzást – a szokásos eufemisztikus bírósági nyelvezet ellenére – a dokumentáció alapján részleteiben nyomon követhetjük. A. L., 40 éves héregi földművest több nappal az eset után kiállított orvosi látlelet alapján, tanúként idézték meg az ügyészségre, ahol a következőképpen rögzítették az általa elmondottakat (amely információk majd egy újabb konstruálás révén megváltoztak a bírósági ítélethozatalig):

„1960. január 18-án délre voltam idézve a héregi tanácsházára, tsz-szervezés végett. Erre az időpontra nem tudtam bejönni, mivel a községtől 4–5 km-re dolgoztam. Úgy gondoltam, hogy majd másnap itthon maradok és akkor bejövök a tanácsházára. Este 19 órakor értem haza, megvacsoráztam és lefeküdtem. Feleségem és lányom átmentek a szomszédba M. L-néhoz tollat fosztani. 21 óra körül zörögtek lakásomon, és amikor ajtót nyitottam, 3 bőrkabátos férfi azt mondta, hogy öltözzek fel, menjek velük a tanácsházára, amennyiben nem írom alá a tsz-be való belépési nyilatkozatot. Én azt mondtam, hogy nem írom alá, és erre bejöttem velük a tanácsházára. A tanácsházán bevittek a hátsó szobába, és ott agitálni kezdtek, hogy lépjek be a tsz-be. Ezt-azt mondottam, hogy nem lépek be, mert vannak előttem nagyobb gazdák, majd ha azok belépnek, akkor én is belépek. Ekkor rövid időközönként többen bejöttek a szobába, és kb. 8–9-en tartózkodtak a szobában. Bejött többek között egy alacsonyabb, kb. 55 éves férfi is, aki azt mondta nekem, hogy amennyiben nem írom alá a belépési nyilatkozatot, ellátják a bajomat. Bejött egy fiatalabb férfi is, aki azt kérdezte tőlem oroszul, hogy ponyemáj pa ruszká, erre azt válaszoltam, hogy nem értek oroszul. A szobában lévő személyek közül az egyik férfi – másnap megtudtam, hogy B-nek hívják – vigyázzba ültetett, és azt mondotta, hogy nézzek a szeme közé. Ezután elővett egy kis noteszt, megnézte, és azt mondotta, hogy én ellenforradalmár voltam, valamint német katona. Megkérdezte azt is, hogy hogyan köszönnek a Hitler katonái, én erre nem voltam hajlandó megmutatni a köszönést. Én hivatkoztam arra, hogy nem voltam ellenforradalmár, sem német katona, kérdezzék meg a tanácselnököt. Ők azt mondották, hogy nem kérdeznek meg senkit.

B. felvetette velem nagykabátomat és rám adott egy bőrkabátot is, és ezután odaállított a kályha mellé. Ekkor láttam, hogy a többiek a szoba két ablakára bőrkabátot akasztottak fel. B. a kályha előtt odaállt elém, és elkezdett pofozni azzal, hogy »még mindig nem írod alá a belépési nyilatkozatot?« Én azt válaszoltam, hogy nem írom alá, mire B. és két oroszlányi felváltva pofoztak. B. megjegyezte, hogy ő nyomozó főhadnagy. Amikor izzadni kezdtem a kályha mellett, B. levettette velem a bőrkabátot, és a nagykabátomat is. Le kellett vennem a sapkámat is. Ezután kiskabátban, hajadonfőtt kivittek az utcára azzal, hogy elvisznek haza és otthon a feleségemmel megbeszélem, hogy aláírjuk-e a tsz-be való belépési nyilatkozatot. Meg kívánom jegyezni, hogy a kb. 55 éves oroszlányi férfi először azt akarta, hogy mezítláb hajtsanak ki a szőlőhegyre, mire valaki a szobában lévők közül azt mondta, hogy azt nem lehet. A lakásom felé, a kb. 55 éves oroszlányi férfi és két másik férfi kezdtek vezetni. Szótlanul elértünk az egészségházig. Ekkor a kb. 55 éves oroszlányi férfi meglökött, és azt mondta, hogy »félre akar bennünket vezetni«, és visszahoztak a tanácsházára. Útközben kísérőim közül az egyik mutatott egy pisztolyt és azt mondta, hogy amennyiben szökni próbálok, rögtön keresztül fognak lőni. Amikor bevittek újra a tanácsházára, a kb. 55 éves oroszlányi férfi azt mondta, hogy vessem le a csizmámat és a zoknimat. Míg a csizmámat vetettem, behozott egy kb. 50 cm-es gumitömlőt. Engem leültettek egy székre, a lábam egy másik székre tették, egyikük ráült a térdemre, és a kb. 55 éves oroszlányi férfi a gumitömlővel elkezdte ütni a talpamat. Miután jól elverte a talpamat, B. felállított, majd leültetett a földre és kinyújttatta velem a lábamat. Ekkor egy szintén oroszlányi férfi kezdte verni a talpamat a gumitömlővel, és B. azt mondotta, hogy ne merjek jajgatni. Ekkor a szobában lévők közül valaki közbeszólt, hogy elég lesz már, mert kitördelik az ujjaimat. Ekkor abbahagyták a gumitömlővel való verést. B. felállíttatott, és a kb. 55 éves oroszlányi férfi azt mondta, hogy hajoljak le. Amikor lehajoltam, nagy ütést éreztem a faromon. Az orvosi látlelet szerint rúgástól származhatott, mert nagy kék folt maradt utána és kb. 3 napig le sem tudtam ülni. Azt nem láttam, hogy ki rúgott meg. Megjegyezni kívánom, hogy amikor a kb. 55 éves oroszlányi férfi ütötte a széken a talpamat, egy fiatal oroszlányi férfi vonalzóval a számra csapott. B. odaállított a kályha mellé, valaki felnyitotta a kályha tetejét és azután B. azt mondta, hogy tartsam a fejem a láng fölé. Én ezt megtettem, majd erre a fiatal oroszlányi férfi azt mondta, hogy vegyek ki parazsat a kályhából. Én ekkor hirtelen puszta kézzel belenyúltam a kályhába, kivettem egy parazsat és odatettem az asztalra. Közben több helyen megégettem a kezemet. A fiatal oroszlányi ezután megkérdezte tőlem, hogy hol égettem meg a kezemet, mire én nem mertem azt mondani, hogy most a parázs kivételénél, hanem azt mondtam, hogy az erdőben. Erre csak annyit válaszolt, hogy »azért«.[201]

Az ügyészi szöveg szerint egyetértés és közreműködési készség jellemezte a verőembereket. Ugyanakkor a kínzás során határt igyekeztek szabni a látható sérülések eltüntetése céljából. A gazda megtörése közben

[201] B. F. és társai ir., KEMÖL, XXV. 10. B.10.019/60. 39–42.

„F. J. beszélt a községi vb. tanácselnökkel, közölte vele, hogy a szervező bizottság szobájában egy állítólagos ellenforradalmár van, adjon a tanács elnöke tájékoztatást. A tanács elnöke be is akart menni a szobába, azonban bemenni nem tudott, mert az ajtó be volt zárva. F. J. azonban bekopogott, az ajtót B. nyitotta ki, akivel F. J. közölte, hogy itt a tanácselnök, aki felvilágosítást tud adni, hogy A. valóban ellenforradalmár volt-e, vagy sem. B. F. azonban azt a választ adta, hogy »nem kell ide tanácstitkár«. Ezután a tanácselnök eltávozott."[202]

Ezt a szituációt értelmezve, két kérdéskörre utalnék. Az egyik a megfélemlítés eszközeként kreált vád módosítása, annak is ebben az időszakban a legsúlyosabb következményekkel járó variációja, az „ellenforradalomban" való részvétel. Az összes többi elem (a „német katonaságtól" az „államellenességig") arra is utal, hogy ebben a megtörésben gyakorlott emberek voltak jelen. Hivatalosan kitűzött céljuk az volt, hogy kikényszerítsék a szimbolikus jelentőségű, az „önkéntességet" igazolni hivatott tsz-belépési nyilatkozatot, azonban a szadista cselekmények jelentős része nyilvánvalóan patologikus személyiségjegyekre is utal. Uralomszociológiai szempontból igen fontos tanulság, hogy az ilyen típusú viselkedés a kollektivizálás ideje alatt akár minden más jog- és hatáskört felülírhatott, még az első számú községi vezetőt, a tanácselnököt is elküldhették hivatali épületéből. Tanúkat és tanúskodást, nyomokat senki nem akart, ennek biztosításához kellett a bezárt szoba, vagy éppen a kevésbé látható sérülés.

A héregi eset szereplőinek bíróság előtti beszédmódjában felfedezhető az előző évtized ismert koncepciós pereinek hatása, egyfajta mintakövetése. Az sem feledhető el, hogy a rendelkezésünkre álló perdokumentáció valódi szövegírói nagyrészt jogászok közül kerültek ki. Nehéz megtalálni a tanúvallomás tényleges személyes megfogalmazásai és az ügyészi konstrukció közötti határokat, átfedéseket. A korabeli állami erőszakkultúra és a traumatizálódások előképei meghatározóak lehettek ebben az esetben is. Emiatt is tanulságos a tettes és az áldozat másnapi találkozójának A. L. által való leírása:

„Másnap dél körül elmentem a boltba, és ott odajött hozzám a kb. 55 éves oroszlányi férfi, lekezelt velem és fizetett egy kisüveg sört. Én mondtam neki, hogy büntetlenül vertek meg engem, mire azt kérdezte, hogy haragszom-e. Én azt mondtam erre, hogy nem haragszom. Erre azt mondotta, hogy Rajkot felakasztották és utána rehabilitálták."[203]

A következő napon történtek alapján az is körvonalazódik, hogy a brutalitásokat elkövető agitátorok a kikényszerített aláírás után miképpen igyekeztek a helyzetet „normalizálni", tabusítani, majd pedig a tsz-szervezésben való áldozati részvételt elérni:

[202] A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.
[203] B. F. és társai ir., KEMÖL, XXV. 10. B.10.019/60. 39–42.

„Délután 2 óra tájban B. F. A-ékat lakásukon felkereste. Hellyel kínálták és beszélgettek. Jelen volt ennél a beszélgetésnél A. L. édesapja. Beszélgetés közben szóba került A. édesapjával a termelőszövetkezetbe való belépés kérdése, miközben id. A. megjegyezte, hogy ő se lépne be a szövetkezetbe, úgy járna, mint a fia. B. megkérdezte id. A-tól, hogy a fia hogy járt, mire id. A. azt válaszolta: »megverték«. Erre B. F. A. L-hez fordulva azt kérdezte, hogy igaz, hogy őt megverték, mire A. azt válaszolta, hogy őt nem verte meg senki, erre B. F-nek az volt a válasza: »na, azért!«. B. F. még a tanácsházán is megtiltotta, hogy A. L. az esetről bárkinek is beszéljen, és megkérdezte tőle, hogy mit csinált a kezével – ha ezt netán tőle megkérdeznék –, mire A. azt válaszolta, hogy megégette az erdőn. B. F-t az említett látogatáskor borral is megkínálták, aki mintegy fél liter bort fogyasztott el."[204]

Az elmondottak az ügyészi, hivatalos tényállás rögzítésének olyan elemei, amelyek jelentős részének elhagyása esetén is maradt volna elegendő bizonyíték a tettesek elítéléséhez. Vajon miért részletezték a „vendéglátás" szokásos formáit, a hellyel kínálás, a borfogyasztás körülményeit? A mai perspektívából kutatónak nyilvánvaló abszurditásnak tűnik az áldozat és a tettes ilyen körülmények közötti találkozása, még akkor is, ha feltételezzük, hogy a család addigra már a maga módján „feldolgozta", átbeszélte a történteket. A helyzethez való alkalmazkodásuk rutinszerűnek látszik. A továbbiakban „B. A. L-t el akarta magával vinni agitációs munkára, aki azonban ezt az ajánlatot elutasította, majd A. K.-t[205] vitte magával, aki kénytelen volt elmenni. Elmentek egy helyre, ahol azonban senkit sem találtak otthon, mire A. K. hazament."[206]

A. és családja a történtek után közvetlenül nem nyújt(hat)ott be hivatalos panaszt, orvosi látleletet is csak kilenc nappal később, egy másik ügy hivatalossá válása után készítettek.

1960. január 18-án este 11 óra után a házából a tanácsházára kísérve még egy héregi, 19 kat. hold földdel rendelkező gazdát kényszerítettek – falhoz állítással, fél lábon széken állással, majd veréssel – arra, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot. A két eset „híre másnap a faluban elterjedt. Az eseményeket követően a termelőszövetkezetbe való belépések száma egyre nőtt, és pár napon belül Héreg község termelőszövetkezeti község lett."[207]

Mit tudunk a kínzásokat végrehajtó agitátorokról? B. F. első rendű vádlott egy gazdasági cseléd családjából származott. Tipikusan nagycsaládi és nyomorúságos környezetben nőtt fel hat testvérével. A szülők arra kényszerültek, hogy az 1945-ben kapott öt kat. holdjuktól – sok kortársukhoz hasonlóan – állami „földfelajánlás" révén szabaduljanak meg 1949-ben. B. F., testvéreivel együtt, több tsz-ben és állami gazdaságban dolgozott, korábbi szocializációjáról ezt közölték:

204 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.
205 A család egyik kiskorú nőtagja.
206 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.
207 A héregi események előtt az itt megnevezett agitátorok egy része Bokodon is erőszakoskodott, de ott nem ilyen mértékben, leginkább házkutatást színlelve, például fegyverrel fenyegetve egy asszonyt. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

„Iskoláinak elvégzése után visszamaradt a szülői háznál, 1944-ben mint leventét Komáromba vitték. Innen azonban hazatért, majd 1944. december 17-én önként jelentkezett katonai szolgálatra, mert úgy hallotta, hogy a leventéket összeszedik és Németországba viszik. Frontra került, s miután alakulatát a szovjet csapatok szétverték, hazament Csepelre szüleihez. Otthon azonban nem tartózkodhatott, visszaindult alakulatához, azonban elfogták útközben, és hogy a további következményektől szabaduljon, belépett a »Hungarista Légió« kötelékébe. Belépése után különböző helységekben fordult meg, először lőszerösszeszedő csoportnál dolgozott, majd újból frontra vitték, a németek elfogták, kikerült Ausztriába, a német katonai egységgel, majd 1945 májusában visszakerült Magyarországra."[208]

B. F., mint kommunista párttag (1945), majd pedig MADISZ-titkár, 1946-tól 1951-ig a rendőrségnél tevékenykedett. 1951. júniusától a körtvélyesi állami gazdaságban anyagkönyvelői állásba került. Arról nem tudunk, hogy meg kellett-e szereznie az ehhez szükséges szakképzést. A következő évben már a Tatabányához tartozó felsőgallai tsz-ben kapott agronómusi pozíciót. 1953-tól az Ingatlankezelő Vállalatnál anyagbeszerző volt, majd egy évvel később a kőbányához került. 1954-ben államellenes szervezkedés címén hároméves börtönbüntetésre ítélték (ekkor kizárták a pártból), majd 1958 májusától ismét a kőbányánál, nem sokkal később gépkezelőként a bokodi Főerőmű építkezésénél dolgozott, 1959 novemberétől pedig a tatai téglagyárba került mint minőségi ellenőr. A héregi ügy miatt 1960. január 29-én tartóztatták le.[209]

B. F. először 1951 januárjában nősült meg. 1958-ban elvált és újra házasságot kötött. Mindkét feleségétől egy-egy gyereke született. Ismert életpályáján fontos mozzanat, hogy 1956 októberének végén ismét a rendőrséghez került, de ennek körülményeit nem részletezték, csak azt, hogy a korábbi ügyében nyomozó ÁVH-s hadnagy iránt „érdeklődött", illetve belépett a „nemzetőrségi szolgálatba" is.[210]

Másik vádlott társa, K. P. apja vagyontalan földmunkás volt. Két elemi iskolai osztályt fejezett be, majd napszámosként dolgozott. 1929. évi házasságkötése után Budapestre került alkalmi munkásként, így például a háború alatt a vasútnál szénrakodóként tevékenykedett. Mint „polgári személy" került 1945 márciusában szovjet fogságba, ami másfél évig tartott. Később ipari munkásként dolgozott, 1949-től 1953-ig mint esztergályos, majd pedig Oroszlányba került, ahol bányász, illetve vájár volt. Hogy miként kötődött a kommunista párthoz és a diktatúra erőszakszerveihez, azzal kapcsolatban a forrásszöveg a következőket közli:

„1936-tól kezdődően vett részt a munkásmozgalomban. 1946. évben belépett az MKP-ba, az ellenforradalom leverése után karhatalmi tag lett, majd 1960-ig munkásőr volt. 1960. január hó végén a Párt jelen bűncselekményéből kifolyóan kizárta tagjai sorából. A társadalmi munkában rendszeresen részt vett és a termelőszövetkezeti agitációs munkára való pártfelhívást is szívesen vállalta."

208 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.
209 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.
210 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

K. P. is kétszer házasodott, 1929-ben és 1948-ban. Az első feleségétől két gyereke, a másodiktól egy gyereke született, valamint volt egy nevelt fia is.[211]

A. R. bányászcsaládba született, heten voltak testvérek. Hat osztályt végzett, majd Tatabányán az építkezési vállalatnál dolgozott segédmunkásként 1945-ig, utána pedig rövid ideig a bányánál, amit azonban egy baleset miatt otthagyott. 1949-ben ipari tanuló lett az oroszlányi bányaüzemnél, itt kovácsként dolgozott. Az 1950 októberében elkezdett katonai képzést 1952-ben tisztként fejezte be. Az egyik szolgálati helyén, Gyulán a rábízott személy megszökött, ezért hat hónapra börtönre ítélték, majd elvették hadnagyi rendfokozatát. 1952-ben, tehát katonatiszt korában kötött házasságot, amelyből négy gyereke született. 1945-ben lépett be az MKP-be, majd az MDP-be és az MSZMP-be. Ennek a munkáskáder pályának megfelelően vállalt aktív szerepet a forradalom leverésében, „politikailag képzett egyénnek" minősítették, azaz az elvárás szerinti lojalitását mindig bizonyította.[212]

L. Z. szintén bányászcsaládból származott, tíz testvére volt. Franciaországban született, ahonnan 1942-ben került Magyarországra, de a szülők kint maradtak. Itthon egyházi iskolában tanult, ahonnan azonban a szülők – hazajövetelük után – kivették. Végül hat általános iskolai és két ipariskolai osztályt végzett, majd 1953-tól (közben két évig, 1955-ig katona volt) Oroszlányban mint villanyszerelő dolgozott. 1956 novemberében kötött házasságából egy gyereke született. „Mozgalmi" múltját illetően azt említették meg, hogy 1948-tól SZIT-, majd DISZ- és KISZ-tag volt, majd pedig az MSZMP-be is belépett.[213]

A fentiekben vázolt életpályákban közös vonás, hogy a bíróság elé került személyek már gyerekként közvetlenül megtapasztalták a háborús állapotokat, az erőszakos politikai szocializációt. Nem kevésbé fontos kiemelni a fizikai munkásléttel járó hatásokat, különösen ebben az időszakban, amikor az államosítások és a tervgazdasági rendszer a végletekig kiélezte a mindennapi ellentéteket, illetve a konfliktuskezelés helyett a nyers erőkifejtésre, durva megoldásokra ösztönzött.

1960 tavaszáig, a héregihez hasonló, a párt által „törvénysértésnek" minősített esetekről az igazságügyminiszter így fogalmazott:

„További információként jelentem még, hogy 12 esetben emeltek vádat elvtársak és nem elvtársak ellen a tsz-szervezés során elkövetett bűncselekmények miatt. Azoknál, akik nem követtek el súlyosabb cselekményt, így mind a 12 esetben nem haladja meg a büntetés legnagyobb mértéke az egy esztendőt, és 4–5 hónapos felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, sőt néhányat azonnal rehabilitáltak. Ez is bizonyítja, hogy az ügyészség és a bíróság megértette a Párt jogpolitikájának jelentőségét, és ezt megfelelően alkalmazta."[214]

211 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

212 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

213 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1960. június 1. MOL, XX-5-d. 292.d. Bf. 764/1960.

214 Nezvál Ferenc igazságügyminiszter levele Marosán György KB-titkárnak, 1960. május 19. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 652.ő.e.

43. Kollektivizálás elleni viselkedésformák és következmények

„Ez év folyamán tsz-ellenes tevékenység miatt 1.518 személlyel szemben jártak el, ebből őrizetbe vettek 143 személyt, osztályhelyzetük és az általuk elkövetett cselekmény fokát figyelembe véve figyelmeztetésben részesítettek 1.359 személyt, rendőri felügyelet alá helyeztek 6 főt és közbiztonsági őrizetbe 10 személyt. [...] A tsz-ek, illetve a tsz-i fejlesztéssel kapcsolatban a helyzet megyénként változó. Pozitív, bizakodó a hangulat és szinte alig észlelhető ellenséges tevékenység Baranya, Vas, Bács és Győr megyékben. Legtöbb tsz-ellenes megnyilvánulás volt ez ideig Pest, Szolnok, Tolna, Heves és Békés megyékben."[215]

Sem elméletileg, sem pedig a gyakorlat ismeretében nem igazolható, hogy a kollektivizálás során a „tömegek" csak passzív szereplők lettek volna. Igen sok településen előfordult, hogy az alakuló tsz-el kapcsolatos gyűléseken többben is

215 Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek védelmének helyzetéről. 1959. augusztus 3. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/11. 1–11.
Az állambiztonsági szolgálat a következő 1959. évi példákat sorolta fel a „szervezkedésre": a Békés megyei csabacsüdi Rákóczi-tsz 60 tagja közül 52 visszakövetelte a belépési nyilatkozatot. Öt „nagyobb arányú tsz-ellenes megmozdulásról" számoltak be: Csabacsüd, Kötegyán, Kétegyháza, Szarvas, Méhkerék. Csongrádban főleg a „délszlávok" (Deszk, Klárafalva, Ferencszállás) tiltakozását emelték ki, amit a jugoszláviai elmaradt kollektivizálás mintája is indukálhatott. A gödöllői járásbeli Zsámbok „tömegmegmozdulásán" túl a Tolna megyeiek voltak jelentősek. Kölesden július 20-án, a járási vezetők összehívták a Petőfi tsz-tagságát. 54 fő helyett 160 fő jelent meg, akik „tüntető kirohanást intéztek a tsz ellen." Másutt (Báta, Tolnanémedi, Dúzs, Kisszékely, Pálfa) is a nyilatkozatokat akarták visszakapni. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek védelmének helyzetéről. 1959. augusztus 3. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/11. 1–11. Az októberi-novemberi jelentések 103 és 83 kollektivizálással kapcsolatos esetről számoltak be. Ezek között megjelent a „baloldali túlkapásnak" minősített Zala megyei Felsőrajk példája, ahol egy vagyontalan, pártonkívüli személyt a brigádszálláson öt órán keresztül kínoztak. Családja ezek után lett tsz-tag. A falfirkák, röpcédulák, levelek száma is igen megugrott. Nyíregyházán, 1959. november 19-én a megyei Tanács a tsz-szervezők részére aktívaülést tartott. Ezt megelőző este a városban és környékén röpcédulázásról jelentettek: „Magyar dolgozók! Parasztok! Falusi dolgozók, tiltakozzatok az állam önkényessége ellen, miért hajtja be termelőszövetkezetbe a kisparasztokat. Az állam azt akarja, hogy az ember a köztulajdonba tartozzon, azaz csajkával kapja a mindennapi eledelét is? Fel magyar elvtársak! Kommunisták! Álljatok ellen a reakciós kommunistáknak! Békét a világnak és jólétet az emberiségnek! MPSZ." A november 25-én megismételt röpcédulázás szerzőjét P. I. gávai illetőségű fiúban, a Kossuth Lajos Gimnázium diákjában találták meg, aki négy társát is bevonta az akcióba. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 19 megyei jelentés alapján, 1959. december 16. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/18. 1–5. 1959. november 26-án Bak (Zala m.) községben állítólag „diverziós cselekmény" történt kézigránát felrobbantásával. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a mezőgazdaság szocialista átszervezése ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól. 1960. május 26. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/24. 1–6. A megyei rendőr-főkapitányságok rendszeresen jelentették a pártbizottságnak is a kollektivizálással kapcsolatos mindennapi reakciókat, ezek forrásaira és jellegzetességeire példa: A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság Pásztói Kirendeltségének jelentései, 1958–1959. NML, MSZMP, 5.f. 13.cs. 1958–1961. 3.ő.e. Az elhíresült nótaszöveget folyton idézték: „nem győztük az angolokat várni és be kellett a tszcs-be állni". Jelentések egyes eseményekről, a lakosság hangulatáról, a tsz-szervezés alakulásáról, a nemzetközi helyzet értékeléséről, 1959. december 25. VeML, MSZMP, 1.f. 1959. 30.ő.e.

felszólaltak a hivatalos normától eltérően, sőt nemegyszer asszonyok is csapatostul álltak elő követeléseikkel. Azaz a tsz-alakítás menetrendjét, még ha csak egy kis időre is, rendszerint egy „nyilvános" rendezvényen sikerült felborítani. Ilyen eset fordult elő 1959. május 5-én a Pest megyei Kartalon. A rendőrség jelentése szerint már április óta az a hír járta, hogy a közeli Domonyban „szétengedték" a tsz-tagságot, mivel megtagadták a leltározást. Kartalon azért sem akartak még ősszel sem a tsz-ben dolgozni, mert nem volt istállójuk, gépük. Ebben a szituációban szervezett a községi tanács és az aszódi járási pártbizottság egy tsz-vezetőségi gyűlést, ahol viszont „rajtuk kívül 150–200 fős tömeg jött össze, akik többségükben követelték, hogy az új tsz ne kezdje meg munkálatait, s a belépési nyilatkozatot aláírt személyek egyéniek maradhassanak." Az ott felszólalók, a kampány hivatalos szövegének ismeretében, az abban foglaltakra hivatkoztak. Az egyik hétholdas gazda például azt mondta, hogy az önkéntesség megsértése az, ha nem engedik őket kilépni. „Szerinte a tsz nem biztosít elég megélhetést, majd megjegyezte, hogy nem akarja a szüleit élve eltemetni." A leltározás ellen megszólalókat – „idegenek ne jöjjenek a községbe leltározni!" bekiabálással – megtapsolták. Az egyik asszony öngyilkossággal fenyegetőzött, majd másnap mintegy 40 nő arról érdeklődött a vezetőktől, hogy lesz-e gyűlés? Ezzel a fellépéssel akkor még sikerült elérniük a leltározás leállítását, egyúttal a kollektivizálási hadjárat menetét helyben időlegesen megakasztani.[216]

A kollektivizálás elleni tömeges megmozdulások több esetben mint „asszonytüntetés" jelennek meg a hivatalos beszámolókban, ahogy ez például a Kisvárdai járásban található Újkenézen vagy a Pest megyei Zsámbokon is történt.[217]

„Néhány községben a kilépési törekvés élesebb formában is megnyilvánult (Zsámbok, Révleányvár, Heréd, Zagyvarékas). 150–200-an – főleg asszonyok – a tanácsházára vonultak és ott követelték vissza a belépési nyilatkozatot. A hangadókat – köztük kulákokat és más osztályellenséget – őrizetbe vették, ellenük az eljárást megindították. Ezek a jelenségek rendkívül veszélyesek, mert könnyen olyan hangulatot teremthetnek, hogy »ellenállással« vissza lehet csinálni a tsz-szervezést."[218]

216 Az ilyen típusú, látványosabb, nagyobb nyilvánosság előtti ellenállás után a kampányt irányítók intenzíven foglalkoztak a hangadók megtörésével, ahogyan ez Kartalon is történt: „[e]zen túlmenően 4 fő hálózati személyt (a bűnüggyel közösen) foglalkoztattunk a hangadók operatív úton való felderítésére, illetve az ott élő osztályellenség tevékenységének figyelemmel kísérésére. K. M-né és M-né nevű kartali lakosokkal az Aszódi Pártbizottság foglalkozik." Az előbbi asszony emlegette az öngyilkosságot. Részjelentések a tsz-mozgalomról, 1959. május 20. PML, XXVIII. 750. 1.f. 73. ő.e. 132–134.

217 Információs jelentések, 1960. március 5. és március 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 614–615.ő.e.

218 MGO-jelentés, 1959. augusztus 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1959. 532.ő.e.

A Csongrád megyei Ruzsán 1960. március 4-én mintegy 200 fő erőszakkal benyomult a tanácsházára és letette a „kilépési nyilatkozatát" a tanácselnök asztalára. A tömeget a rendőrség és a katonaság feloszlatta.[219] (Lásd a 30–31. dokumentumot a függelékben.)

60. táblázat. Az állambiztonsági szolgálat kimutatása a tsz-ellenes tevékenységről megyénként és havonként 1960 első félévében

Megye	*I.*	*II.*	*III.*	*IV.*	*V.*	*VI.*	*Összesen*
Baranya	16	4	3	2	1	2	28 (4%)
Bács-Kiskun	9	4	2	5	2	1	23 (3%)
Békés	5	15	14	2	0	2	38 (6%)
Borsod	3	7	11	0	4	9	34 (5%)
Csongrád	2	6	4	0	0	0	12 (2%)
Fejér	17	13	2	6	7	0	45 (7%)
Győr-Sopron	8	11	8	5	2	1	35 (5%)
Hajdú-Bihar	9	11	5	13	5	2	45 (7%)
Heves	11	16	15	25	2	4	73 (11%)
Komárom	7	4	9	2	2	7	31 (5%)
Nógrád	17	7	2	5	7	3	41 (6%)
Pest	13	10	14	13	6	7	63 (9%)
Somogy	2	7	9	1	4	6	29 (4%)
Szabolcs-Szatmár	7	10	12	14	2	0	45 (7%)
Szolnok	2	0	3	3	2	5	15 (2%)
Tolna	1	6	0	3	2	1	13 (2%)
Vas	8	5	7	5	9	0	34 (5%)
Veszprém	10	2	3	8	10	12	45 (7%)
Zala	5	0	3	5	5	5	23 (3%)
Összesen	*152 (23%)*	*138 (20%)*	*126 (19%)*	*117 (17%)*	*72 (11%)*	*67 (10%)*	*672 (100%)*

Forrás: Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a „mezőgazdaság szocialista átszervezése ellen irányuló ellenséges tevékenység" tapasztalatairól. (1. sz. melléklet) 1960. szeptember 2. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/27. 10.

219 PTO-jelentés, 1960. március 5. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 614.ő.e.
A csongrádi Haladás tsz-ben március 16-án 35 személy (döntő többségében asszonyok) nem akarta elfogadni a kijelölt csereföldet. Követeléseikkel megjelentek, „felvonultak" a tanácsháza előtt. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ellenes tevékenység tapasztalatairól 1960. március hónapban. 1960. április 26. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/23. 1–8.

A kollektivizálás elleni tiltakozások, megmozdulások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemezőek a Dunától keletre (60. táblázat). Az állambiztonsági szolgálat kimutatása szerint 1960 tavaszáig elsősorban Heves, Pest, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Csongrád megyék parasztsága volt ebben aktív. A Dunántúlon Veszprém és Fejér megyében regisztráltak élénk tiltakozást, sőt az előbbi helyen ez elhúzódott és növekedett is a félév során. A tömeges, „számszerű" kollektivizálási hadjárat befejezésével párhuzamosan általában mindenütt csökkent az ellenállás. Ezzel ellentétes tendenciát ismét Hevesben, Pest és Szabolcs-Szatmár megyékben észleltek. A legtöbb ilyen eset 1960 januárjában, a legnagyobb brutalitást okozó offenzíva idején, majd pedig a márciusi tsz-alakítások után, áprilisban fordult elő. Ugyanakkor feltűnő, hogy az ország legnagyobb területű agrárrégiójában, Bács-Kiskunban – szemben a hasonló helyzetű Szabolcs-Szatmárral – csekély mértékű volt a szervezett ellenállás. Az országosan eltérő reakciók okai összetettek, de minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott terület földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége (szőlőterület vs. szántóművelés), a számításba vehető más munkahely elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak, vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya, a lokális társadalom rendi – például kisnemesi – múltja.

1960 végén is számos helyen és módon tiltakoztak a kollektivizálás ellen.[220] A politikai rendőrségi, állambiztonsági megfogalmazásban ezeket az eseteket izgatásként és rémhírterjesztésként rögzítették. Az 1960 novemberében regisztrált 84 esettel szemben december 1. és 1961. január 15. között a rendőrség 190 „adminisztratív intézkedést" kezdeményezett. Ezek közül 36 esetben tartóztattak le, vettek őrizetbe olyan személyeket, akik verbális tiltakozások, véleményük megfogalmazása miatt kerültek rendőrségi kézbe. Tanulságos ugyanakkor, hogy a valamilyen értelemben kriminalizált személyek mintegy háromnegyede – a pártállami politikai kategóriák szerint – „dolgozó parasztnak", azaz nem „osztályidegennek" számított.[221] Az egyéni tiltakozás

220 1960 őszén az egyik megbeszélésen úgy emlékeztek, hogy az év elején országosan „mintegy 12 helyen nagyobb számú nyílt tsz-tüntetés" volt. Kibővített osztályértekezlet, Budapest, 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18–19. 1–21.
1961-ben még több esetre utaltak: „[a] tavaszi felfejlesztés folyamán, illetve a mezőgazdasági munkák beindulásakor Szabolcs, Pest, Békés, Csongrád és Zala megyékben összesen 14 tsz-ellenes tömegdemonstráció volt, amelyekben főleg nők vettek részt. A tüntetés célja minden esetben az volt, hogy felbomlasszák a termelőszövetkezetet, illetve megakadályozzák a közös munkák beindítását." Jelentés az 1960. évi operatív helyzetről, Budapest, 1961. február 16. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/21. 1–9.
1961 januárja és októbere között 846 „adminisztratív intézkedésről" (ebből például 56 előzetes letartóztatás, 270 őrizetbe vétel) számoltak be a „tsz-ellenes" tevékenységgel kapcsolatban. Javaslat a megyei mezőgazdasági elhárító szervek átszervezésére, 1961. november 5. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/25. 1–6. Az ellenállás, tüntetés mikrotörténeti feldolgozására lásd Farkas Gyöngyi PhD-értekezését (2010).

221 A 190 fő közül 136 „dolgozó paraszt", 19 „munkás", egy apáca, 5 „huligán", 3 kisiparos, 4 alkalmazott, 1-1 MÁV-nyugdíjas, háztartásbeli, 3 iskolás.

kategóriájába a következő cselekményeket sorolhatjuk: biztatás, szervezkedés a belépés ellen, az agitátorok fenyegetése verbálisan, konyhakéssel, vasvillával, forró vízzel. Többen a saját házukban tettleg is bántalmazták a hívatlan népnevelőket (például Kecelen). Egy szabolcsi esetben (Mezőladány) egy kisparaszt a saját apját verte meg, mert az be akart lépni a tsz-be.[222]

A bírósági eljárás ideje alatti ügyek egyik fontos jellemzője, hogy azok szabadlábra helyezés, felmentés, felfüggesztett ítélet esetén is hetekig, hónapokig elhúzódtak. A falusi nyilvánosságban sem lehetett ezek hírét eltitkolni, ezért bárkinek az „ügye" eleve fegyelmező erővel hatott a többségi társadalomra.[223] Ezek a konfliktusok ráadásul azért sem maradtak titokban, mert gyakran alkoholos állapotban történtek, s például a kocsmában elhangzott szidalmazásoknak mindig akadtak hivatalos tanúi is. Az ügynökök egy részének kifejezetten az volt a feladata, hogy jelentse a „tsz-ellenes izgatás" bármilyen formáját. Az általam ismert bírósági dokumentációban megfigyelhető motívumok alapján a perek nagyobb része minden bizonnyal azért keletkezett, mert a gazdák, tsz-tagok az alkohol hatása alatt keveredtek vitába a helyi párt- és tanácsi vezetőkkel. A periratokban erre a következő tipikus megfogalmazásokat találhatjuk: „csak még egyszer forradalom lenne [...], a kezében lévő pénztárcát morzsolgatva, ilyeneket mondott: valahány kommunista van a világon, mind így szeretném morzsolgatni."[224] Hasonló fenyegetésekért egy másik vádlottat tsz-tagságára, jó munkájára hivatkozva felfüggesztett börtönbüntetésre ítéltek.[225] A saját maga által készített röpcédulák kitűzéséért egy 17 éves dávodi

222 Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1–8.

223 A kollektivizálás idejére külön felkészítették az ügyészségeket és bíróságokat is. Ennek bemutatását jogtörténeti megközelítésben lásd Révész B. 1997: 39–50. Különösen veszélyes volt a kampány legintenzívebb időszakában mások előtt olyan kijelentést tenni, hogy adott személy a friss tsz-tagságot egy másik tsz-ben való tagsággal kívánja elcserélni (ez elvileg három évig nem volt lehetséges). Mivel az ilyen felvetésnek követői voltak, ahogy ez Monostorpályiban is megtörtént, ezért az illetőt „hangulatkeltésért" állították bíróság elé. Igazságügyi szervek jelentései, a Hajdú-Bihar megyei Főügyészség vádirata, 1960. március 8. HBML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1960. 62.ő.e. B.10.025/1960. 82–84. A tsz-ek kiemelt védelmére példa az is, hogy – hasonlóan másokhoz – a sztálinvárosi járásbíróság tsz-tag és tsz-en kívüli személy közötti keresetet nem fogadott el. Legfőbb Ügyészségi jelentés, Budapest, 1959. október 29. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 7.ő.e.

224 Ezért a mezőőrök előtti kijelentésért, amit egy kiskunfélegyházi tsz-megbeszélés után tett a kocsmában egy 43 éves, 14 kat. hold haszonbéres földön gazdálkodó, egyébként vagyontalan férfi (elvált, 150 Ft gyerektartási díjat fizetve) egy év és két hónapi börtön- és 2.000 Ft pénzbüntetés járt. Az indoklásban az szerepelt, hogy a „népi demokratikus államrend elleni gyűlöletre izgatás" az esetében azért is súlyos, mert a vádlott (eredetileg cipész) „maga kétségtelenül dolgozó, legközelebbi rokonságában olyan személyek vannak, akik a kizsákmányolókhoz tartoznak. Terhelt a felszabadulás előtt ezeknél dolgozott. Terhelt bérbeadója kulák." A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. március 25. BKMÖL, XXV. 71/b. 23.d. B.10.044/1959. (B.I.431./1959/4.).

225 A Csehszlovákiából Magyarországra került, 44 éves kelebiai szegényparaszt sérelme leginkább az volt, hogy az agitálás során ígéretet kapott a spárgatelepítés költségeinek kifizetésére („hoztam nektek pénzt, hogy legyen nektek inni. [...] Ki szalasztott ide téged, te csavargó kommunista. Majd megmutatom, hogy nem sokáig leszel itt, mert egy idegen kommunistát idehoznak és azt

fiú szintén nem kapott büntetést, mivel a bíróság a családi körülményeit „osztályalapon” nem tartotta olyan fontosnak. A legátfogóbb kollektivizálási kampányban, 1960. január 15-én őrizetbe vett fiú felmentését – megtévedtségére hivatkozva – március 12-én mondták ki.[226]

A kollektivizálás ideje alatt a szokottnál is alaposabban figyelték a postai levelezést.[227] Az ilyen módon bíróság elé került személyek ügyei szintén feltáratlan fejezetek a történetkutatásban. Az egyik példánk szerint, a 49 éves kecskeméti, egykor tisztviselő, majd segédmunkás férfi budapesti rokonainak írt az éppen folyamatban lévő tsz-szervezésről, lényegében ártalmatlan módon csupán várakozásra biztatva

csak úgy állásba helyezik.”) 1959. július 7-én, alkoholos állapotában a vélt vagy valós agitátort is szidalmazta azzal, hogy „engem beugrasztottatok a tsz-be és te nem léptél be a galambokkal és a csirkékkel.” Az első ítéletben végül enyhítő indokolásban azt emelték ki, hogy a vádlott a kocsmában „személyes ellenszenvét” juttatta kifejezésre, de „az adott körülmények között a népi demokratikus államrend ellen vagy egyes személyek ellen” nem irányult. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1959. december 1. BKMÖL, XXV. 71/b. 10.141/1959.
A balassagyarmati megyei bíróság az előbbivel ellenkező ítéletet hozott (egy év börtönbüntetés) a kisparaszti kategóriába tartozó cserháthalápi gazda, egyben tsz-szervezőnek, 1959. május 31-én a kocsmában tett megfogalmazásáért. A 39 éves vádlott, az iskolaigazgató és az agronómus előtt a községi párttitkárnak a következőket mondta: „Antikám, voltunk tsz-t szervezni, nem lépett be senki. [...] Nem kell a tsz, nem is lesz, amíg bírjuk, nem megyünk bele. Én tudom, voltam Oroszországban, Amerikában és Angliában. Amíg Oroszországban nincs más, csak tetű és bolha. Addig odaát az emberek úri módon élnek. Inkább a Szálasi-rendszer, mint a termelőszövetkezet.” A Balassagyarmati Megyei Bíróság ítélete, 1959. augusztus 10. NML, XXV. 4.c. 75.d. B.44 (vagy 446)/1959/7.

226 A fiú kilétét egy hét alatt azonosították, aki „január 8-án kb. 18–20 óra között a községben több magánház és a vasútállomás épületére, villanyoszlopokra, termelőszövetkezetek ellen izgató szöveget tartalmazó röpcédulákat tűzött ki. A röpcédulák szövege az alábbi volt: »Ha beállsz a tsz-be, hazaáruló leszel, nem marad semmid, csak a két szemed, amivel majd sírsz.« [...] összesen kb. 60 db. röpcédulát készített a szülei lakásán. A röpcédulákat kockás iskolai füzetből készítette. Az izgató szöveget grafitceruzával részben nyomtatott, részben folyóírással írta. A szöveg leírása után minden röplap aljára tintával egy keresztet nyomott, amit törlőgumiba vésett.” A röpcédula szövege eléggé irodalmi, folklórelemeket is tartalmazó. A keresztjel használata több értelmezési lehetőséget is nyújthat: egyszerre halál- és életjelkép, vagy utalhat valamilyen titkos társaságra (vö. Hoppál – Jankovics – Nagy – Szemadám 2009: 155–156). Az utalás a röpcédulázó fiú életkorából is fakadhatott, aki nyilvánvaló módon hangsúlyossá akarta tenni „hősi” szerepét. A kereszt mint aláírás a kereszténységre, de a saját szenvedéstörténetére, tettének tudatos vállalására is utalhatott. A szöveg mindenesetre egyértelműen kifejezi a környezetében élők életérzését, a sorscsapással egyenlővé tett tsz-világ képét. Családi állapota is okot adhatott a fiúnak a sötét jövőképre, hiszen „[s]zülei 1945 előtt mezőgazdasági munkások voltak, 1945-ben 9 és ½ kh juttatott földet kaptak. Terhelt apja 10 év óta tüdő- és szívasztmás és állandó orvosi kezelés alatt áll. Terhelt a cselekményét a jövőtől való félelmében követte el, mivel a szocialista nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről nem volt meggyőződve. Félt, hogy szüleinek sorsa a tsz-be való belépéssel rosszabbra fordul.” A Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának határozata, 1960. február 10. BKMÖL, XXV. 71/b. 28.d. 10.028/1960.

227 Az egyik perdokumentációban ezt hivatalosan úgy fogalmazták meg, hogy a „levél a postán megsérült, és miután a budapesti postahivatal észlelte, hogy ellenséges kijelentéseket tartalmaz, ezért a levelet a megyei főügyészségnek megküldte”. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség vádirata, 1959. augusztus 14. BKMÖL, XXV. 71/b. 24.d. B.10.107/1959.

őket, hogy ne ajánlják fel a földet az államnak.[228] Egy közel 60 éves kecskeméti tanító az előbbiekhez hasonló körülmények között lefoglalt levelének egyik bekezdése alapján – a bírósági eljáráson és a rövid idejű börtönléten túl – „csupán” három év próbaidőre felfüggesztett büntetést kapott. A terhelő súlyú szövegrész így hangzott: „[f]aluhelyen és tanyákon nagy a riadalom, borzasztó terrort fejtenek ki, hogy a szövetkezés sikerüljön, talán még nagyobb a terror, mint a régebbi időkben volt. Nagy az elkeseredés.”[229]

A kollektivizálás ellen valamilyen formában tiltakozók közül különösen súlyos büntetést kaptak az egykor kuláknak nyilvánítottak és családtagjaik. A 37 éves, a Tabdiban megmaradt 9 kat. holdján gazdálkodó „kulákfiú” 1960. január 18-án belépett a tsz-be, azonban későbbi megnyilvánulásai miatt végül május 6-án egy évi börtönbüntetésre, 2.500 Ft kifizetésére és további jogelvonásra ítélték. A vád ismét a „népi demokratikus államrend elleni gyűlöletkeltés” volt. Az elítélt tsz-tag nyilvánvaló módon az apa korábbi „kuláksága”, valamint még ekkor is aktív gazdálkodása miatt kapott ilyen fokú büntetést.[230] Konkrét kijelentéseit azért is minősítették súlyosnak, mert azok egy tsz-gyűléstől másokat is távol tartottak, valamint az agitátorokat becsmérlő kifejezések hangzottak el, például a következő módon:

> „nem akarunk tsz-tagok lenni, mert azok a piszkos Ávósok fegyverrel kényszerítettek rá, hogy írjam alá a nyilatkozatot. [...] Gazemberek, elrabolták a birtokomat, de legyenek nyugodtak, maguk fogják megkapálni. Vegyék tudomásul, hogy nem kedves nekem az élet, szerencséjük, hogy ennyien vannak, mert másképpen ellátnám a bajukat. [...] piszkos, lusták vagytok, 8–9 óráig alszotok, azt sem érdemlitek meg, hogy magázzalak benneteket.”[231]

228 „A felszólítást (ha küldtek!) küldjétek vissza minden megjegyzés és aláírás nélkül. Erre nagyon döglődik ez a tszcs-zés.” Az utóbbi mondata és a következőben található iga szó kelthette fel leginkább a postahivatal vezetőjének figyelmét: „[a] gazdák nem hajlandók megválni a földtől és maguk sem akarnak az igába állni.” Kezdetben további vádpontnak minősült a házak lehetséges államosítására vonatkozó megfogalmazása, ami ekkor rémhírterjesztéssel volt egyenlő. A vádlottnak, feltételezhetően egy korábbi, nem jogerős büntetése miatt is, az előbbi lefoglalt levélre hivatkozva négy hónapig börtönben kellett lennie. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség vádirata, 1959. augusztus 14. BKMÖL, XXV. 71/b. 24.d. B.10.107/1959.

229 A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1959. október 12. BKMÖL, XXV. 71/b. 24.d. B.10.128/1959.

230 Az apa nevén még a per idején is 20 kat. hold föld volt, amiből 14-et bérbe adott.

231 A hivatalos indoklás így hangzott: „[a] bűnösségi körülmények értékelésénél a bíróság súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy a vádlott cselekményét éppen a mezőgazdaság szocialista átszervezése során tette meg, akkor, amikor államunk igen nagy költségek árán a népnevelők ezreit küldte a falvakba, hogy a szocialista mezőgazdaság előnyeit ismertessék, sajnos ezen a téren eléggé elmaradott parasztságunk előtt. A vádlott magatartása, kijelentései ezt a munkát hátráltatták. Ugyanakkor enyhítő körülményként értékelte a bíróság a vádlott büntetlen előéletét és két gyermekes, családos állapotát. A cselekmény társadalmi veszélyességének vizsgálatánál a bíróság szem előtt tartotta azt, hogy a vádlott délutáni kijelentéseit szemmel láthatóan italos állapotban követte el, s az ilyen állapotban tett kijelentések a hallgatóban nem okoznak olyan mély nyomokat, mintha azokat józan ember tette volna. Ugyancsak itt volt tekintettel a bíróság arra, hogy

További példát említve a sajátos ellenállási formákra, a kiskunhalasi Rekettyepuszta[232] parasztjai közül többen megzavarták az agitátorok által összehívott gyűlést 1959. május 24-én. A bíróság elé állított személyek mezőgazdasági munkásnak és kisparasztnak számítottak, akik igen aktív módon fejezték ki a politikai rendszer elleni véleményüket.[233] A mintegy 70 főnyi hallgatóság a bíróság szerint „fenyegetően" viselkedett. A tsz-agitátorokkal szemben oly módon is állást foglaltak, hogy a vádlottak biztatására elhagyták a termet, majd a későbbiekben régi katonaindulókat énekeltek.[234] A Fülöpszállás melletti kurjantópusztai iskolába összehívott 150–200 főnyi parasztságot „1960. január 31-én az egyik volt MSZMP-tag és tsz-tag váratlanul megszavaztatta: »Szavazzon az, aki nem akar tsz-t!« Ekkor a jelenlévők többsége feltartotta a kezét, majd hangos taps és »nem kell tsz!« kijelentésekkel mindenki elhagyta a gyűléstermet. Ennek következtében a közgyűlést nem lehetett megtartani." Itt végül a szegényparaszti családból származó, s csoportos ellenállásba kezdő gazdák hangadóit felmentették.[235]

Az állambiztonsági szolgálat különösen figyeltette az egyházi személyek kollektivizálással kapcsolatos viselkedését. Az 1960. novemberi-decemberi időszakban a Jehova tanúi csoporthoz tartozók és néhány római katolikus pap megfogalmazását tartották fontosnak rögzíteni. Az előbbiek Tiszaszederkényben és Sárazsadányban olyan formában tiltakoztak, hogy a belépési nyilatkozat aláírását az „önkéntes" kifejezés törléséhez kötötték volna. Pécel Imre, a Heves megyei Halmajugra római katolikus papja a jelentés szerint a következőképpen értelmezte a helyzetet: „[l]egyenek nyugodtak a tsz-tagok, főleg a kulákok, nem sokáig kell már tűrni ezt a kibírhatatlan helyzetet, mert a jövő évben a Szovjetuniót több oldalról megtámadják, és meg fogják semmisíteni, a tsz-ek is fel fognak oszlani". A Borsod megyei Forró név nélkül említett papja is a tsz-ellen prédikált, hasonlóképpen a bakonyszentlászlói Kiss Györgyhöz. A Szabolcs megyei Újfehértón szolgáló Dr. Kárpáti József római katolikus plébánosnak tulajdonították a következő kijelentést:

a vádlott cselekménye ellenére Tabdi termelőszövetkezeti község lett." A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1960. május 6. BKMÖL, XXV. 71/b. 28.d. B.10.045/1960.

232 Ez „egyike azoknak a külterületi részeknek, ahol a lakosság, a dolgozó parasztság eddig nagyon idegenkedett a szövetkezeti közös gazdálkodás gondolatától. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a környék kulákjai, módosabb középparasztjai mindent megkíséreltek, hogy a területükön a szövetkezeti eszme minél később bontakozzék ki." A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. BKMÖL, XXV. 71/b. 25.d. B.10.217/1959.

233 „[N]ekünk pedig a szocializmusról ne is beszéljenek, mert az minket nem érdekel. Itt szocialista hangon nem lehet beszélni, az a világ elmúlt. Vegyék ezt tudomásul, és hogy tovább rabok nem akarnak lenni, elég volt a csajkarendszerből. Majd azzal folytatta, hogy a tsz csak adósságot varr a kilépők nyakába". A vádlottakat főbüntetésként 10–10 hónap börtönlétre ítélték. A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. BKMÖL, XXV. 71/b. 25.d. B.10.217/1959.

234 Végül a tanító szólította fel távozásra a későbbi vádlottakat, majd lassan a tömeg is feloszlott. A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. BKMÖL, XXV. 71/b. 25.d, B.10.217/1959.

235 Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, 1960. március 19. BKMÖL, XXV. 71/b. 28.d. B.10.030/1960.

„bizalmas személyünk előtt kijelentette: »minek olvassa ő a sajtóban megjelent politikai cikket, amikor úgyis minden hónapban ideológiai oktatáson vesz részt. Az októberi értekezleten külön napirendi pontként szerepelt a tsz-szervezés. A szánkba rágták, hogy a szószékről hirdessük annak áldását. Mivel a felső papság aláveti magát a rendszerünknek, nekünk már ebből nem kell lelkiismereti kérdést csinálni, mi már nem lelkészek vagyunk, hanem a kormány papi köntösbe bújtatott propagandistái."[236]

Tolnában összességében úgy értékelték a papok kollektivizálással kapcsolatos magatartását, hogy azok a kezdeti ellenállás után elfogadták az új helyzetet. Voltak, akik aktívan agitáltak, sőt a hangosbeszélőn mondták be „legkedvesebb híveik nevét". Elenyészően kevés volt azok száma, akik az agitációt visszautasították. A megyei beszámoló szerint csak Várkonyi János tolnai prépost „nem vállalta a szószéki felhívást arra hivatkozva, hogy akkor kiürül a templom." A pincehelyi plébánost „passzív szemlélőnek" minősítették, mások, így például a magyarkeszi, nagyszokolyi és a kajdacsi római katolikus papok, állítólagos ígéretük ellenére mégsem kapcsolódtak be aktívan a kampányba. Azonban, ahogy erről a további oldalakon egy külön fejezetben szólok, a pártállami hatóságok már jóval korábban – „környezettanulmányokra" és egyéb módszerekre támaszkodva – ellehetetlenítették a szervezett ellenállást.[237]

Szabolcsban a lelkészek kisebb része érvelt a „mezőgazdasági átszervezés törvényszerűsége" mellett, s a gazdák rendszeresen kikérték a pap véleményét, míg a fiatalok többsége elköltözött a városokba. További jellegzetes elutasító magatartással jellemezték a kisebb vallási csoportokat: „[e]rősebb vallási szekta Nyírbogátban van. Néhány tagját a legszívósabb agitáció folytán sikerült a tsz-be való belépésről meggyőzni, de nagy többségük kívül maradt. Más községekben is ez a helyzet található. Ilyen szekták működnek Nyírbogát, Nyírgyulaj, s néhány családdal Encsencs községben is."[238]

A magánlevelezés és a növekvő számú falfirkák megfigyelése alapján az állambiztonsági apparátus a következő trendváltozást vélte felfedezni:

„Másik új vonása a tsz-ellenes propagandának, hogy az egész társadalomhoz igyekszik szólni. Egyrészt nemzeti kérdésnek tünteti fel a paraszti magántulajdon védelmét. Pld. »Ha elveszik a paraszttól a földet, elpusztul az ország. A tsz nem tud eleget termelni, 1–2 év múlva éhség lesz Magyarországon.« Asztalos József kocsai lakos Szép Zoltán főtisztelendőnek Budapestre az alábbiakat írja: »Jöjjön le Kocsára megörgetni az igazságot, amelyre ennek a népnek most nagy szüksége van. Bizony nagyon sok ember lelkében megingott a hit. A parasztember élete, hite a föld volt, most ez megmozdult a lába alatt.«"[239]

236 Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1–8.

237 Jelentések az egyházról, 1962. június 22. TML, MSZMP, 1.f. XII.cs. 76.ő.e. 036–051.

238 Az ateista propagandával, a hittanbeírtatás helyzetével foglalkozó jelentés, 1962. május 28. SZSZBML, MSZMP, 8.f. VIII.cs. 9.ő.e. Agit/27. 18.

239 Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz elleni ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/20. 1–8.

Akár a sajátos ellenállási formákhoz sorolva, de azt is meg kell említeni, hogy a tsz-be kényszerítettek jelentős része azért is engedhette meg magának a lazább munkavégzést, mert egy-két évre elegendő tartalékkal rendelkezett. Más vélemények szerint sokan azt remélték, hogy hanyag munkavégzésük révén a tsz életképtelennek fog bizonyulni.[240] A fentiekben említett, vegyes motivációjú – alkalmazkodó – ellenállási példák azt is jelzik, hogy a jövőbeni kutatásokban bármilyen tiltakozási formát a kortársi társadalmi és földrajzi terek sokkal tágabb látószögéből célszerű elemezni.

44. A kollektivizálás terrorjának értelmezése

A kollektivizálás terrorjának az előbbiekben ismertetett dokumentáció szerinti visszatérő módszerei, formái a következők:

Az első csoportba a verbális, pszichikai presszionálás módozatait sorolom: fenyegetés a tanácselnök részéről vagy a hangosbeszélőn keresztül; beidézés; „szovjet tisztként", „rendőrként", „ügyészként" való agitátori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; garázdaság; élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása.

A kényszerítés eszköztárának második csoportját az olyan adminisztratív eszközök alkotják, mint munkakönyv-visszatartás,[241] a rokon és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételszerű felmondása, katonai besorozása; gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés.

A harmadik csoportba kerülnek a kimondottan terror jellegű, a fizikai erőszak, verés, kínzás ismérvét mutató módszerek: utcáról való elhurcolás; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők" segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; fél lábon állás a falnál, a homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogatás, a fej falba és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; bokszer- és gumibothasználat; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti

240 PTO-jelentés, 1960. január 20. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 599.ő.e.
A pazarlás, a hanyag munkavégzés szemléletes példája az, amit a Bátaszékhez tartozó Kövesdpusztán tapasztaltak: „[l]áttam továbbá egy nagy halmot, amiből zsákok látszottak ki. Érdeklődésemre azt a választ kaptam, hogy az tulajdonképpen műtrágya, de már nem lehet jó, mert már kb. 3 éve, hogy ott van, s így már hasznavehetetlen. Elbeszélésük szerint ebből van még a gazdaság különböző részein. Eredetileg az összes mintegy 30 vagonra tehető, aminek csak egy kis részét használták fel, nagy része tönkrement." Pártmunkások jelentései, 1961. február 17. TML, MSZMP, 1.f. XI.cs. 15.ő.e. 85–92.

241 Az adminisztratív eszköz, s főként a munkakönyv szintén a korrupció tárgyát képezte. Az ügyészség több esetben feltárta, hogy a vb-titkárok 500–1.000 Ft ellenében adtak ki igazolást azok számára, akik tsz-en kívül akartak dolgozni. Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1961. február 23. M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 33–39.

izzasztás; padlóra tett pénzen, az ujj rajtatartásával körbejáratás; a „jelölt" és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegelése; nők megalázása, ruhájuk letépése; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égőparázs kiszedése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben" az illetőt végül beléptette a tsz-be.

Bár nehéz megérteni, az erőszakosságok esetében is el kell azonban fogadnunk azt a tényt, hogy akik ezeket elkövették, tettüket sok esetben nem találták döbbenetesnek. A kollektivizálás nyilván azért is történhetett meg ebben a formában, mert a pártállami program végrehajtói rendelkeztek azzal a küldetés- és felsőbbrendűségi tudattal, ellenségképpel és erőfölénnyel, ami az ilyen típusú hadjáratokhoz minden esetben szükséges.[242] A mentális beállítottság, a kollektivizálás jeleneteinek, majd hatásainak összefüggéséről ismereteink ugyanakkor végképp töredékesek, ennek anatómiája leginkább csak művészi és irodalmi eszközökkel tárható fel és tehető ábrázolhatóvá.

A „hódítók" mentális beállítottságának jövőbeni elemzéseiben arra is célszerű lesz kitérni, hogy az erőszakszervezetek által biztosított erejüket miként értelmezhették intellektuális fölényként. A kínzások és egyéb tettlegességek nyomasztó emlékétől való szabadulásról ugyanakkor nem csupán a párt védelme gondoskodott, hanem maga a megszokás is. Az az erőszakoskodás, amit „ilyen sokan és ilyen hosszú ideig gyakorolnak, hírhedt voltát nemcsak azok szemében veszíti el, akik gyakorolják, hanem azokéban is, akik tanúi voltak."[243]

A belső hódításként is értelmezhető kollektivizálásban a nómenklatúra irányítóinak megnyilatkozásai, állásfoglalásai nyilvánvaló módon befolyásolták a megyei párt- és tanácsi funkcionáriusok viselkedésmódját.[244] A gyakori látogatások (ahogy

242 Bizonyos kiképzettségi fok is kell hozzá, hogy hamis ígéretekkel és egyéb fogásokkal meg tudják téveszteni a kiszemelteket, akiknek jelentős része persze tisztában volt azzal, hogy a pozitív jövőkép pusztán a beszervezés egyik eszköze. Távoli, de figyelemre méltó történelmi párhuzamként az indiánokat elűző gyakorlatra és cselekvőképességre lásd Bitterli 1982: 183, 225–226. Az agresszióra lásd például Argyle 1992: 168–171.

243 Bitterli 1982: 106, 131.

244 A belső hódítás fogalmát használhatjuk az államhatáron belüli kollektivizálási hadjárat logikájának megfelelően, ugyanakkor kiterjeszthetjük e kifejezés jelentéstartalmát a személyes identitásváltozásra, a traumatizálódás, a kényszerű egzisztenciavesztés következtében megindult magatartásváltozásra is. A nómenklatúrához tartozók megnyilatkozásaira példa: „[a] termelőszövetkezeti szervezési munka Szita János elvtárs (Heves Megyei PB) beszédével vette kezdetét. Vegye mindenki tudomásul, hogy Kiskörén ezentúl egyéni parasztot nem ismerünk el. Ez már meghalt, el is van temetve." B. I. levele Fehér Lajosnak, az MSZMP KB-hoz a Kiskörén tapasztaltakról. Budapest, 1959. július 20. MOL, M-KS-288. f. 28.cs. 1959. 14.ő.e. Fa 40/1.147. 190.
A kollektivizálás itt bemutatott jellegzetességeit sajátos módon lehet illusztrálni a *Lúdas Matyi* c. újság 1959 és 1960/1961 közötti idő- és tematikai rendbe helyezett képeivel és az aláírt szövegekkel.

fogalmaztak: „kijövünk a megyébe") során Fock Jenő 1960. március elején kénytelen volt több megyét is „rendre utasítani". Kijelentései szerint így például Komárom megye pozitív kivételként nem tartozott azok közé, ahol jellemző lett volna, hogy az agitátorokat a közvélemény három csoportra osztja: „verekedő, csókolózó, itató bizottság". A kollektivizálás folytatása céljából a következő instrukciókkal látta el a párttagokat:

„Egy dolgot szeretnék kihangsúlyozni, azt, hogy nagyon őszintén és nyíltan beszéljünk!! Ne akarjunk úgy gondolkodni, hogy a »paraszti lelkület érzékeny, jaj, meg ne bántsam«. Ezzel lehet inkább megbántani."[245]

A kollektivizálást irányító megyei, járási párt- és tanácsi központokban a falvakat az átszervezési tervek egységeiként jelenítették meg.[246] Ennek az atmoszférának, még inkább a hódítói beszédmódnak az illusztrálására idézem az egyik tsz-fejlesztési Operatív Bizottság ülésén felszólalót:

„Horváth elvtárs: Nem megy a járásokban a tavaszi munka, a szántás-vetés, fát termelnek ki az emberek. Abony az egyetlen kivétel, amit nem tudnak megoldani, mert ezen a héten ott nem lehet befejezni a munkát. Leállni nem kell, hanem lassan visszavonni az erőket és kivonulni."[247]

Mint arra korábban már kitértem, a nómenklatúra tagjai az ország más részén is „frontális helyzetnek", „idegharcnak", „idegháborúnak" nevezték a „tsz-szervezést". Ugyanezen a pártbizottsági ülésen a KTSZ-elnöke így fogalmazott: „Encsről nem hallunk semmi jót, [...] nekem az az egyéni véleményem, míg a járástól legalább 10 jó erős agitátort nem kapunk, addig nem is tudunk elérni eredményt." Mint a korábbi példákban már többször láthattuk, a munkásőrség részvétele mellett – a hivatalosan ebben nem támogatott – BM-alkalmazottak, az MNB, az OTP és a Vízügyi Igazgatóságok dolgozói is agitáltak.[248]

A kollektivizálás döntő, 1959 őszétől 1960 tavaszáig tartó szakaszán túl, a tsz-be való erőszakos beléptetésre, vagy különböző fondorlatokra (mint például a tanácsházára való beidézés alatt viszik el az állatokat és tárgyakat) 1961–1962-ben is találhatunk eseteket.[249]

245 Pártgyűlési beszámoló, 1960. március 3. KEMÖL, MSZMP, XXXV. 1. II.f. 8.ő.e. 10.

246 Minden megyei levéltárban megtalálhatók az ún. „átszervezési tervek".

247 Ebben a beszédmódban a „probléma" az, ha a gazdák valamilyen módon ellenállnak az erőszaknak. Így említik itt meg a Gödöllői és a Dabasi járás egyes községeit: Újlengyelen „a munka megrekedt, eddig mindössze 17 belépő volt. Bent ül 8 ember a tanácsházán, beidézik az embereket, azok pedig nem mennek be. Különösen a szétszórt, tanyás helyeken menekültek az emberek az agitátorok elől, ahol a pártvélemény szerint sok a »kulák«, nehéz helyzetük van, meg szerintük a »parasztok a hátuk mögött mindig összebeszélnek, hogy tartsanak ki«." Jegyzőkönyv a Tsz Fejlesztési Operatív Bizottság üléséről, 1959. március 5. PML, XXVIII. 750. 1.f. 10/b. 16.ő.e. 12–17.

248 Jelentés a tsz-szervezésről, 1960. január 16. BAZML, MSZMP, 1960. 3.ő.e.

45. Az alávetettség racionalizálása. Levélírók kommunikációs gyakorlata 1957–1961

„Abban a szülők tragikus eseményekről beszélnek, fiukat megkérik, hogy ne az apai házhoz, hanem más címre küldje leveleit."[250]

A politikai diktatúrák miliőire figyelve, elsőként az egyik legalapvetőbb, a (meta)kommunikációs gyakorlatra vonatkozó kérdés, hogy miért hallgatnak az emberek? Joggal feltételezhetően azért, mert gondolkodásukat és viselkedésüket konkrét tapasztalatok alapján kialakult bizalmatlanság, félelem szervezi, irányítja.[251] A fizikai és lelki terrornak a valódi határát az jelenti, ahol a normális kommunikáció lehetetlenné válik.[252] A politikai diktatúrában a hatalmon, azaz az uralmon lévők és az uraltak kapcsolatait egyszerre több színpadon célszerű ábrázolni, ahol olykor helycsere, misztikus részvétel van a nézők és a színészek[253] között. Kulcskérdés, hogy a nómenklatúra miképpen képes a fizikai erőszak, a kényszerítés eszközeinek tőkéjét úgy hozzárendelni a gazdasági, kulturális vagy információs, végül pedig a szimbolikus tőkékhez, hogy az államformát képezzen, s hol van az a határ, amikor erre már nincs mód.[254] A mindennapi történések és az emberi reakciók szempontjából további fontos kérdés az „alávetési" folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állami elnyomó akaratot dokumentálva kell igazolni vagy cáfolni azokat a „vélekedésekre alapozódó (doxikus) meghajlásokat a társadalmi rend struktúrái előtt", amelyek számos esetben nem tudatos elfogadást, mechanikus alárendelődést jelentenek, hanem sokkal inkább a testi diszpozíciókkal vannak

249 A BHG pártbizottságáról írt levél a KB-irodának, 1961. január 26. MOL, M-KS-288.f. 28. 1961. 2. ő.e. 9–11. Egy asszony házába 1962. január 12-én éjszaka rontott be a bölcskei (Tolna m.) tsz-elnök a társaival. A tsz-tagsági belépést megtagadó nőt megverték, autóval elszállították, s a következő hónapokban továbbra is zaklatták. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 19.ő.e. Fa/10/1058. (Lásd a 33. dokumentumot a függelékben.)
Mindezzel párhuzamosan az állambiztonsági szolgálatok tevékenysége, „felderítése" révén 1961. november elejéig az agrárvilágban 846 „adminisztratív intézkedésről" számoltak be a következő bontásban: előzetes letartóztatás (56), őrizetbe vétel (270), szabadlábon eljárás (338), rendőrségi figyelmeztetés (177), rendőri felügyelet (5). Javaslat a megyei mezőgazdasági elhárító szervek átszervezésére, 1961. november 5. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/25. 1–6.

250 Kiss János, az MSZMP XIII. kerületi pártbizottsági titkárának levele Darabos Istvánnak, az MSZMP Zala Megyei Bizottsága első titkárának az egyik dolgozó tapasztalatairól. 1959. február 19. ZML, MSZMP, 1.f. 2. leltár. 1959. 44.ő.e. 462.

251 A traumatizálódásban a generációk inkább az „elmondatlan történeteket" adják át az utódoknak. Giesen 2003; Botz 2005; Gyáni 2000.

252 Friedrich 1957: 154–160.

253 A hasonlatban a társadalom a nézőket, a nómenklatúra a színészeket jelenti.

254 Bourdieu 2002a: 91–92.

összefüggésben. Az állam lényegében kijelöli az észlelési mezőket, s ezáltal történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja.[255] Az emberek mitizált és sokszor fiktív kollektívákba kényszerítésével az eltagadások, elfojtások kollektív mechanizmusa is kialakul, ami egyes kutatói vélemények szerint a közös észlelési és értékelési kategóriákon, a habitusok összehangolásán nyugszik.[256]

Az eddigiekből is kitűnt, hogy az 1956-os forradalom leverése utáni politikai diktatúra módosított – de alapszerkezetében változatlan – uralomtechnikájának és az uraltak, a társadalom tagjai alkalmazkodásának, sajátos részvételének megismerése fontos jelenkortörténeti feladat. A terror világa különböző szintjeinek és módszereinek bemutatását követően a következőkben néhány újabb szempontot vonok be a vizsgálatba. Milyen nyelven, fogalmakkal írták le a kortársak az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg a problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs" alapot jelöltek meg a hatalom képviselői előtt? A vizsgált levelekben közös elem, hogy a kommunista párthoz és a pártállami hatóságokhoz, valamint a média különböző szereplőihez panasszal, levéllel fordulók mindig konfliktushelyzetben voltak.[257] Mind a megszólalók, mind pedig a megszólítottak rendszerint kettős kommunikációs gyakorlatot követtek.

A vizsgálat másik szempontja, hogy a tárgyalt időszakban milyen módon szólaltak meg egyes kortársak? A következőkben elsőként idézett levelek írói a rezsim támogatói, működtetői köréből kerültek ki. Az itteni válogatás ennyiben nem reprezentatív, hiszen ők egyértelműen kisebbséget képeztek a levélírók között. Írásbeli megnyilatkozásaikat elsősorban azért érdemes megismerni, mert ezeken keresztül jól illusztrálható az általuk képviselt sajátos beszédmód.

Egy tiszaszőllősi házaspár – Sztálin utcai férj és felesége – 1957 augusztusában kilencedik gyermekük keresztapaságára Kádár Jánost a következő indoklással kérte fel: „[k]érésem azért is vagyok bátor előterjeszteni, mivel én is, és családom is üldözött volt az ellenforradalom alatt, és én mint karhatalmista is védtem rendszerünket és most is szeretném, hogy a rendszerhez tartozóságom megerősítsem e felkéréssel."[258] A Sárosd melletti Tükröspusztáról egy tizennégy éves fiú, „egy szegény dolgozó Fija" „mélyen tisztelt Kádár Elvtársat" bérmakeresztapjának kérte meg. Azzal is megelégedett volna, ha személyesen nem jön el, de legalább a nevét beírathatja.[259] Kádár helyett Ribánszki Róbert válaszolt:

> „Kedves Fiatal Barátom! Leveledet, amelyben Kádár elvtársat kérted, hogy vállalja el bérmálásod alkalmával a keresztapai tisztet, megkaptuk. Egy kissé meglepődtünk kérésedén. Te már 14 éves, nagy fiú vagy és biztosan tudod azt is, hogy a kommunista emberek nem bérmálkoznak, nem keresztelkednek, stb. Mivel Kádár elvtárs kommunista ember, természetes tehát, hogy ilyen szerepet – mint a bérma-keresztapaság – nem vállal. Ezt olyan embernek kell elvállalnia, aki hisz is abban, amit a bérmálás – a papok szerint – jelent. Ha Kádár elvtárs elvállalná ezt a tisztet, teljesen formális dolog lenne, a formális dolgokat pedig ő nem szereti. Ezért kérlek, légy szíves más keresztapa után nézni. Leveledet köszönjük és kívánunk Neked jó egészséget, hosszú, boldog életet."[260]

Ekkor elmaradt a több más esetben ilyenkor szokásos ajándékcsomag vagy éppen pénzkiutalás, amelynek elérése nyilvánvalóan több levélíró minimális célkitűzése volt.

Egy kommunista funkcionárius asszony, öccse kiszabadításáért Kádárnak írt levelében 1957. augusztusában így foglalta össze érveit:

> „Tíz év óta körzeti titkár, jelenleg a XVIII. kerületi Pártbizottság tagja vagyok. Apánk 1904 óta szakszervezeti tag, jelenleg is az M.Sz.M.P. tagja. Így nem tudom elhinni azt, hogy öcsém a pártot, a munkásosztályt elárulta volna. Úgy gondolom, hogy Miskolcon összekeverik a hibát a bűnnel, és az intrika, a törtetés vezérli egyes elvtársak tetteit."

A párt iránti lojalitás szerinte bizonyító erejű tényei közé tartozott az is, hogy a több funkciót betöltő öccse, 1957 januárjában a lakásán egy másik káder társaságában csehszlovák kommunistákkal együtt ebédelt, vagy hasonlóképpen 1956. október végétől néhány hétig a Heves megyei pártbizottság titkára, Komócsin Mihály és felesége a lakásán tartózkodott. „Ez is azt bizonyítja, nem üldözte az elvtársakat, a kommunistákat."[261]

Az előbbi példák illusztrálják azt a miliőt, amelynek kommunikációs gyakorlatát alapvetően jellemezte a politikai hatalmat éppen birtoklókhoz való igazodás.[262]

---

255 Bourdieu 2002a: 108–109; lásd még Jeggle 1986: 40–44, 137–150; Rothman 2000: 137.

256 Bourdieu 2002b: 180; Levi 2001: 39.

257 Konfliktus- és krízishelyzetekben különösen felerősödik az „intenzív stílus" (például a standardizálás, az agitáció, a propaganda elemei) (vö. Dieckmann 2000: 109).

258 Levél Kádár Jánosnak, 1957. augusztus 14. MOL, XIX-A-2-ss. 2.d. 1957. dosszié, Ká-660.

259 Levél Kádár Jánosnak, 1957. október 1. MOL, XIX-A-2-ss. 2.d. 1957. dosszié, Ká-716.

260 Levél a Kádár-titkárságtól, 1957. október 1. után. MOL, XIX-A-2-ss. 2.d. 1957. dosszié, Ká-716.

261 Kádár ceruzás kommentárja így hangzott: „Földes László elvtársnak! Figyelembe véve, hogy a levélíró rendes embernek látszik, azt ajánlom, hogy vagy Te, vagy Sándor József elvtárs, szánjatok rá egy fél órát és beszéljetek vele. 1957. VIII. 30. Kádár János". Ha már a kommunikáció ezen időszakának nómenklatúrán belüli formáit és tartalmi jegyeit keressük, akkor ennek az ügynek a lezárását is érdemes idézni a Sándor által írt céduláról: „Kedves Kádár elvtárs! Horváth Istvánné elvtársnővel szeptember 14-én személyesen beszéltem. Úgy gondolom, sikerült vele megértetni, hogy fivére letartóztatása nem jogtalanul történt. 1957. szeptember 17. Sándor József. (ceruzával) láttam Kádár X. 10." Levél Kádár Jánosnak, 1957. augusztus 25. MOL, XIX-A-2-ss. 2.d. 1957. dosszié, Ká-652.

262 A propagandába beemelt „munkás-paraszt származás" relatív voltát egy Legfelsőbb Bírósági határozattal is érzékeltetem, amely normaadó módon „az osztályhelyzet értékelésével" és az „ellenforradalmi bűncselekmények" összefüggésével foglalkozik: „[o]lyan személy, aki a munkásosztály hatalma, a népi demokratikus államrend biztonsága ellen irányuló bűncselekményt követ el, nem hivatkozhatik sikerrel enyhítő körülményként arra, hogy ő is a munkásosztályhoz tartozik. Ilyen esetben ugyanis az elkövető saját osztályának alapvető érdekei ellen lép fel. Erre – figyelemmel a vádlottak osztályhelyzetére – az enyhítés érdekében sikerrel hivatkozni nem lehet." (1537. sz.). (Legf. Bír. II. 726/1957. sz.) *Bírósági határozatok* 3. Ötödik évf. 1957. április (65.).

A különböző helyzetű, szocializációjú levélírók körének átfogó elemzésére nem vállalkozhatom, csupán azt hangsúlyozom, hogy mennyire átpolitizált és színlelt magatartást indukáló struktúra alakult ki. A kortársi – kölcsönhatásos – reagálásokat, alkalmazkodási módokat ezeken a mentális horizontokon elhelyezve célszerű értékelnünk.

A pártközpont és annak elsősorban propagandafunkciót betöltő, így sajátosan eleve korlátolt érvényességű „tájékoztatást” betöltő újságjának, a *Népszabadság*nak volt egy belső használatra szánt, a történeti kutatás számára fontos funkciója. A politikai diktatúra világa azt is jelentette, hogy az országban maradtak egy része sajátos alkalmazkodást választva, írásban is kommunikált a politikai hatalom szócsövével. Ennek hátterében különböző okok, motívumok húzódtak meg: igazodás a párt irányvonalához, kollaboráció, mások feljelentése, burkolt rendszerkritika, személyes bosszú, a szovjet rendszerekre jellemző, sajátosan infantilizált „állampolgári” kötelességérzéssel magyarázott lojalitás, de ugyanilyen mértékben meghatározó lehetett az alattvalói létre visszavezethető pozícionálás, a személyes előnyszerzés.[263]

A *Népszabadság* szerkesztőségi tevékenységét is a kettős kommunikáció jellemezte. Témánk szempontjából most az a fontos kérdés, ami a lapnak a befelé, pontosabban: a felfelé irányuló kommunikációját illeti. Az ún. olvasói levelekről a szerkesztők tematikus módon és kivonatosan, sokszor idézve az eredeti – mára már ritkán elérhető, természetesen nem közölt – szövegekből, havi rendszerességgel számoltak be. Ezt akár egyfajta közvélemény-kutatásként is felfoghatjuk, amelyeknek eredményeit azonban, a rezsim természetéből fakadóan, sajátos torzítással értelmezték, használták. A lakmuszpapírként is felfogható szövegek, 1957 elejének olvasói megnyilvánulásai még alig érintették a kifejezetten mezőgazdaságinak tekinthető világot, ami különösen a későbbi évek ilyen típusú levéláradatához képest feltűnő.[264]

A falusi levelek íróinak álláspontja arra is utal, hogy mennyire praktikusan, a fejük felett uralkodó politikai rendszer szinte örök voltát tudomásul véve, ahhoz mindig alkalmazkodni tudó módon értelmezték a helyzetet.[265] A pártvezetés számára is egyértelmű volt, hogy „az emberek még bizalmatlanok az MSZMP-vel szemben. Azt írják, hogy sokan azért nem lépnek be a pártba, mert sok helyütt

Részben ebben a keretben értelmezhető a következőhöz hasonló levelek íróinak motivációja. Kádár Jánosnak ír egy egykori agrárproletár, aki 1945-től számított kádernek, rendőr és párttitkár volt. Saját bevallása szerint 1956 elején leszerelt, utána gépszerelő, majd pufajkás, munkásőr lett. Négy gyerekét és feleségét nem tudta eltartani 1.450 forintos gépállomási fizetéséből. Mint írja, pártja, munkásőr parancsnoka nem segít neki, mint párttagok, magukra vannak hagyva. „Sokat tudnék még írni a pártmunkáról is, valamint a volt pufajkás elvtársakról is, amiket levélben nem írhatok meg. Ha esetleg tudnék valakivel beszélni a Központi Vezetőség közül, sokkal többet és konkrétabban elmondanám ezeket.” Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. május 11. JNKSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. 147–149.

263 A feljelentések természetrajzához adalék, amikor egy grófné jelent fel egy „kulákot”, aki a tsz-ben „megbújt”. Levelezés, 1958. április 25. BaML, MSZMP, 1.f. 1958. 43.ő.e. 15–16.

264 1957 januárjában 1.305 budapesti és 1.197 vidéki levél érkezett a szerkesztőségbe. A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 15.ő.e. 16.

265 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 15.ő.e. 16.

a régi funkcionáriusokat látják tevékenykedni, s ez nem ígér nekik semmi jót.” A falusi levélírók többsége

„földrendezéssel és tsz-ügyekkel foglalkozik. A levélírók egy része határozottan kijelenti, hogy falun csak akkor lesz megnyugvás, ha azokat a földeket, amelyeket évekkel ezelőtt betagosítottak, visszaadják volt tulajdonosaiknak. Mások ezzel kapcsolatban csak tanácsokat kérnek tőlünk. Sok volt tsz-tag emiatt panaszkodik, hogy becsapódott, nem kapta meg jogos járandóságát. Többen megírják azt is, hogy helyeslik a kormány politikáját, intézkedését, de bizonytalanok, nem bíznak eléggé, félnek, hogy egy szép napon minden megváltozik, visszavonnak minden kedvező intézkedést.”

A jászladányi tsz-nek annyi földje volt, hogy nem tudták megművelni, a betagosított kisparaszti földek után ugyanakkor mégsem adtak csereingatlant. Mászlonyban 1945-ben 66 család kapott földet, amit azután az állami gazdaság bekebelezett. Kunfehértóról tíz fő a korábban betagosított szántóföldjét és szőlőjét kérte vissza, miután 1956 őszén a tsz széthullott. A megmaradt nagytétényi tsz-tagok arra panaszkodtak, hogy egyrészt kevés a munkaegység, s ezáltal a jövedelmük, másrészt „a vezetőség a régi módszerekkel dolgozik, most is megfélemlíti, megfenyegeti a tagokat, akik a hibákat szóvá merik tenni.” Minden bizonnyal egy tágabb körű vizsgálat eredménye is azt a kollektív véleményt állapíthatta volna meg, amit az egyik, egyéni gazdálkodást folytató levélíró kifejtett Sarkadkeresztúrról:

„jó, amit ígér a kormány, de tartsa is be, hagyja békén a parasztságot.” – összegezte a szerkesztőség a véleményét, majd idézték is őt: a földbe „már 8 éve nem mertem belevetni lucernát, sem pedig trágyát rávinni, mert minden tavasszal azt híresztelte a helybeli tszcs, hogy azt a dűlőt, melyben földem fekszik, ősszel betagosítják. De most már megvettem a heremagot, tavasszal vetni akarok lucernát, mert valamennyire mégis csak bízok benne, hátha a kormány állja adott szavát, nem folytatja az erőszakos tagosítást.”[266]

Mint érzékelhető volt, az elégedetlenség, ugyanakkor a földhöz, az önállósághoz való szoros kötődés jellemezte azok magatartását, akik a korábbi kollektivizálási hadműveletek után is az agrárvilágban maradtak. A viszonyítási pontok leglényegesebbje nyilvánvalóan a korábbi múlt, az 50-es évek paraszti világot átfogóan sújtó terrorja volt. Ehhez képest is „jó” lehetett számukra a kormány. Az akkori, az 1957. januári atmoszférára, a kortársi, különböző indítékú kollaborációkra jellemzően érdemes Veres Pétert is idézni, aki Kádárnak írt levelében rögzíti:

„Véleményem szerint van megoldás, még jó is, csak hallgassatok egy kicsit az írókra is. Én kész vagyok, de azt hiszem a többi népiek is – valószínűleg mások is – az irodalmi

266 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 15.ő.e. 16; Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 46.ő.e.

élet »normalizálására« és az ehhez szükséges engedelmes állampolgári magatartásra, ne kívánjatok most egyebet, és az idő – úgy hiszem – a feltételezett kormányzati bölcsességgel együtt majd elvégzi a többit."[267]

A *Népszabadság*hoz 1957. február 15. és március 31. között 6.041 levél érkezett, amelyek többségét továbbra is Budapestről (3.556) küldték. A kevés jövedelem és más anomáliák ismertetése mellett a szerkesztők látványos változást olvastak ki a szövegekből. A mezőgazdasági termelésről ez olvasható: „[a] hangoskodó, dologkerülő tagoktól megtisztult szövetkezetek most egy akaraton vannak, s jobban dolgoznak, fejlődnek, mint azelőtt. Több levél beszámol arról, hogy nőtt a termelési kedv, hogy át akarnak térni a belterjes gazdálkodásra, nagyobb mennyiségben akarnak gépeket, műtrágyát, rézgálicot vásárolni. Jellemző, hogy sokan könyveket kérnek tőlünk a gyümölcsfa-ápolásról, a szőlőművelésről, s tanácsot egyes, kevésbé ismert növényféleség termesztésére vonatkozólag." A legnagyobb problémát azonban a földtulajdon hiánya jelentette, pontosabban, hogy azokat nem adták vissza. Az ekkori vidéki beszámolók a karhatalom és a munkásőrség brutális eljárásairól is szóltak, amelyeket a szerkesztőség a „túlkapások" fedőnévvel illetett (például egy nevét adó személy Jászárokszállásról, és más valaki névtelenül Szombathelyről írt arról, hogy a rendőrég és a karhatalom megvert embereket).[268]

A félelem kölcsönössége is megmutatkozott abban, hogy problémáikat feltárva, a volt ÁVH tagjai is sokszor a *Népszabadság*hoz fordultak. Az egyik nyolcgyerekes apa arra panaszkodott, hogy a gyereke fél az iskolában, s a tanárnő is gyűlöli

267 Veres Péter levele Kádár Jánoshoz, szerepéről és helyzetéről, 1957. január 29. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 19.ő.e. A példaként említett megfogalmazáshoz kapcsolható az a kötet, ami az „írók országjárása" alapján született. Külön elemzést igényelne az ottani írások tartalma, a támogatott, tűrt és tiltott zónák mentén közölt tozított leírások, amelyek éppen a kollektivizálási kampány ideje alatt keletkeztek (Meggyesi 1961). A „népi írók" kollektivizálással kapcsolatos belső vitáira, véleményére az állambiztonsági szolgálati jelentések alapján lásd Szőnyei 2012: I. k. 499–505.

268 Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 46.ő.e. A karhatalmi fegyveresek tevékenységére vonatkozóan elszórt információk találhatók. Egy 1958. májusi jelentés szerint Győr-Sopron megyében 1957 januárja óta 467 esetben 8.884 fővel működtek közre letartóztatásokban, tsz-ek őrzésében. Legnagyobb részük a megtorlás különböző akcióiban télen vett részt, egyébként földet művelt. A fegyveresek közül a párttagok 8–10 százalékát kellett rendszeresen megfenyíteni. Az egész állomány „politikai képzettségét gyengének" tartották. Foglalkozási, társadalmi szempontból 55 százalékukat sorolták a parasztsághoz, 33 százalékukat a munkásokhoz. A „tisztek" 78 százaléka az általános iskola 6–8 osztályát, 9 százaléka 6 elemin alul, 2 százaléka négy középiskolai osztályt végzett. Egy fő rendelkezett érettségi bizonyítvánnyal. Megyei párt VB-jelentés, 1958. május 26. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.ő.e. 1958. 39.
A kollektivizálás befejezése után a karhatalmisták jelentős részét a tsz-ekben helyezték el. Erre példa a BM karhatalmi rendőr őrnagyának levele, amiben a nagykátai járási pártbizottságnál érdeklődik, hogy főleg a mezőgazdaságban milyen munkalehetőség lenne az 1961 januárjában leszerelők számára. Hasonló ügyben a miskolci karhatalmi egységtől is írtak. A válaszlevelekben közölték, hogy mindenki, főleg a fiatalok számára van munka. Tájékoztató a járás helyzetéről, a karhatalmisták munkalehetőségeiről, 1960. december 10. 1961. január 31. PML, XXVIII. 750. 8.f. 1960. 32.ő.e. 61–63.

őket. Egy másik volt ÁVH-s és társa Sárvárról írt, hogy őket korábbi tevékenységük (az ÁVH-szolgálat mellett állítólagos „ellenforradalmi tevékenységük" miatt) nem vették fel a karhatalomhoz.[269]

A „karrierista" az egyik megbélyegző kifejezés maradt 1956 után is. Tömegével érkeztek bejelentések a *Népszabadság* szerkesztőségéhez ilyen címen 1957 nyarán. Az egyik névtelen levélíró a békéscsabai fűtőházbeli tapasztalatait írta meg: „aki nem kérte átigazolását az MSZMP-be, azt ellenforradalmárnak minősítették. Elkeserítő viszont, hogy az ottani pártba olyanok léptek be, akik október 23. után a legnagyobb hangúak voltak." Mások a rendszeres lopásokat, a „racionalizálás" névvel illetett elbocsátásokat, vagy Mezőkövesdről a boltvezetők viselkedését, a magas (120 Ft) orvosi vizit költségét kifogásolták. Lengyeltótiból az állatfelvásárló vagyonosodását, Galgagyörkről a földműves-szövetkezeti boltvezető, Hejőbábáról a főmolnár gazdagodását és manipulációit kritizálták. Egy lajosmizsei gépállomáson dolgozó pedig azt nem tudta elfogadni, hogy a tsz traktort vásárolt. Szerinte nekik ezért nem volt elég munkájuk.[270]

A politikai vezetés a szerkesztőségi beszámolókból rendszeresen értesült a veterán kommunisták, az ún. 19-esek elismerést kérő, előnyszerzési igényéről. A levelekben visszatérő, konkrét helyhez kötött elem a különböző beosztásokba került pártmunkások, vezetők durvasága, tettlegessége, a korrupció, a „kiskirályság".[271]

A *Népszabadság* mellett más újságok, a rádió és a tv levelezési rovatának szerkesztőségéhez is havonta ezres számban érkeztek levelek. Ezek közül a mellékelt táblázatban (61. táblázat) a *Népszabadság*hoz küldött levelek összetétele válik nyomon követhetővé néhány hónapos kitekintésben. Mivel az eredeti szövegek már nincsenek meg, ezért kénytelenek vagyunk a szerkesztők által tematikai rendbe besoroltak szerint foglalkozni a kérdéssel, de mint látható, még ez is csak egy része az összesnek. Valószínűleg azok tartoznak a tematikusan nevesítettek közé, amelyeket

269 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 46.ő.e.

270 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957. július 2. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 105.ő.e

271 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1958. január 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 209.ő.e. A korrupció fogalma alatt itt a kortársi nyelvezetben, közvéleményben és hivatalos helyeken is gyakran említett jelenséget értem. Lásd Gulyás 2004: 12–17. Egy „kiskirályról" („27 éves tsz-tag, MSZMP-titkár, munkásőr, erdőbirtokosság pénztárosa, vásárosbéci lakos") szóló, szolgálati úton kívüli rendőrségi jelentésben szó esik az illető tanácstitkárként elkövetett 1954. évi sikkasztásáról, amit azonban sógora elintézett „kalap alatt". A tanácstól való elbocsátás után MDP-titkárnak választatta magát, a felesége pedig a szövetkezeti bolt vezetője lett. Végül, sikkasztás miatt felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, a férj a zár alá vétel elől bemenekült egy tsz-be, majd ott szerzett – a következőben szöveghűen idézett – pozíciókat. „O. mind MSZMP-titkár, munkásőr, Vásárosbéc községben (Kiskirály) szerepét tölti be. Párt és Tanács szervek munkája O. utasítása (elképzelése szerint dolgozik). Vajon holvan a komonista példa mutatás? O. mind pártitkár, munkásőr, teror allat tartja a népet. [...] Miért kapot O. fegyvert? Azért, hogy védje a népi vagyont?? Népi rendszerünket?? Nem, azért, hogy a népet fegyverel megfélemlítse, szabadon lophason tovább." Ezután konkrét esetleírások olvashatók olyan parasztemberekről, akiket kisebb falopásért elítéltetett, miközben ő nagyban űzte a lopást. Levelezés, 1958. július 14. BaML, MSZMP, 1.f. 1958. 43.ő.e. 30–31.

a pártvezetésnek küldött összefoglaló és kivonatos jelentések, a politikai „hangulat" mérése szempontjából fontosnak tartottak.

61. táblázat. A *Népszabadság* szerkesztősége által tárgyuk szerint besorolt levelek 1957-ben

Tárgy	*1957. febr. 15. – márc. 31.*	*1957. jún. 1–30.*	*1957. nov. 1–30.*	*1957. dec. 1–31.*	*1958. márc. 7.*
pártélet	130	54	80	69	148
üzemi probléma	288	115	209	278	541
mezőgazdaság	304	112	155	192	493
hozzászólás	424	277	204	228	432
lakásügy	443	271	350	260	576
nyugdíjügy	197	90	65	109	221
ifjúság	44	29	0	0	0
Vöröskereszt	133	0	0	0	0
karhatalom	94	0	0	0	0
tanácsok	12	40	34	30	175
SZTK	80	36	39	37	93
kulturális	0	30	138	145	271
jogügyi	0	72	89	73	179
kereskedelem	0	57	66	68	208
külföldről	0	0	33	17	44
vidékről	2.485	1.964	1.622	1.748	4.439
Budapestről	3.556	407	947	847	1.974
névtelen	0	0	133	134	365
Összes	*6.041*	*2.371*	*2.735*	*2.746*	*6.822*

Forrás: MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 46, 105, 198, 209, 231.ő.e. 1957.

Miért írtak az emberek? A levélírásnak, a különböző beadványoknak, feljelentéseknek a rendszerspecifikus jellegét megítélni nyilvánvalóan csak egy összehasonlító – a tárgykörünkhöz nem tartozó – vizsgálatban lehetséges.[272] Azonban az elmondható, hogy a jelenséget, legalábbis kollektív szinten, a modern gondoskodó diktatúra természetrajza alapján érdemes magyarázni. A rezsim ideológiai és gyakorlati értelemben is „megszólította" a társadalom tagjait, politikai szempontból mobilizálni törekedett mindenkit. Bizonyos mértékig „felnőttként" kezelte a hatalompolitikai szempontból egyértelműen alávetett társadalmat, miközben bevonta őket egy színlelt nyilvánosságba. A levelezés lényegében a politikai diktatúra egyik

272 Részbeh egymástól eltérő értelmezésben foglalkozik ezzel a jelenséggel Fitzpatrick 1994: 15–16; Mühlberg 2000 és Fulbrook 2005: 269–288. Az NDK-ban a beadványokra, az ilyen módon való állampolgári részvételre jogszabályokban külön is kitértek (Fulbrook 2005: 271–272).

kommunikációs gyakorlata, sajátos stabilizációs eszköz, a rendszer fenntartásának egyik tényezője. A kortársak jelentős része tehát a kereteket elfogadva, beszállt ebbe „játékba". Az egyéni motivációk feltárásához azonban csak a konkrét személyek léthelyzeteinek, szerepvállalásainak ismeretében lehetne közelebb jutni, ami ebben a vizsgálatban nem lehetséges. A levélírók több mindent szándékoztak elérni, „kijárni", egy valami mégis közösnek tűnik ezekben a levelekben. A „szocialista rendszer", vagy még pontosabban: a kaotikus állapotok mindennapi élethelyzeteit egy torzított képhez, általában az elvárt ideológiai klisékhez igazítva villantják fel, jóllehet az így rögzített képek döntő többségének hátterében elemi szintű emberi elégedetlenség húzódott meg. Azaz a kádári diktatúra keretein belül saját nézőpontból, nagyrészt „reálisan" felmérve nevezték meg a töréspontokat és a működési zavarokat. A levélírás szituációját az események utáni nézőpontból a legadekvátabb módon a „fogolylét panaszai" megfogalmazással tartom kifejezhetőnek, hiszen ebben a jogállam nélküli állapotban a megszólalás is a tiltott, tűrt és támogatott hármas korlátozás jegyében volt csak lehetséges.

Az 1957-es leveleknek az egyik tanulsága az, hogy számuk az év eleji mennyiséghez képest radikálisan lecsökkent, ami az adott élethelyzetek rögzülésével és átláthatóságával, még inkább kényszerű tudomásulvételével magyarázható. Egy másik trend- és hangulatváltozás, súlyponteltolódás is érzékelhető: látványosan többségbe kerültek a vidéki levelek, valamint megjelentek a külföldről postázott küldemények, s ami a legfontosabb a rendszer természetrajza szempontjából, hogy rendszeressé váltak a névtelen levelek. Sok helyen igen élénken „ellenálltak" minden olyan jelenségnek, amely valamilyen formában szovjet típusú volt. Így Pápáról és Devecserről azt jelentették, hogy a középiskolások sztrájkolni akartak az orosz nyelv tanulása ellen, s lényegében ezt a tiltakozást a pedagógusok nem akadályozták meg a pártbizottság által elvárt módon. Másutt, különböző fórumokon „provokatív" kérdéseket tettek föl, így például a gyulai gimnáziumban is, amely megnyilatkozások „szovjetellenesek" voltak. A ritualizált kommunista hivatali nyelv visszatérő eleme a levelek értékelésében is megjelent, miszerint a pártirányvonaltól eltérő álláspont „liberálisnak" minősült. 1958 elején még a bíróság tevékenységét is így illették. A szerkesztőségi megfogalmazásban valószínűleg a kommunista párttagság „keményvonalasainak" véleményét kívánták ilyen módon is továbbítani:

> „Általános az a vélemény, hogy a Legfelsőbb Bíróság és több megyei bíróság rendkívül liberális az ellenforradalmárok, az ellenséges elemek iránt. E miatt nagy az elégedetlenség a dolgozók körében. Olyan tendenciák vannak a bíróságok munkájában, hogy megtévedt dolgozókat súlyosan elítélnek, ugyanakkor hétpróbás fasisztákat, ellenséges elemeket enyhén ítélnek el, vagy felmentenek."[273]

273 PTO-jelentés, 1958. január 27. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 215.ő.e.

A jelentésekben visszatérően utaltak olyan kriminális esetekre, amelyekben pártvezetők vettek részt.[274] A levelekben sokszor van szó „talpnyalásról" a munkahelyeken; a (zaránki) párttitkár „ellenforradalmi" testvéréről, aki boltvezető; kigúnyolt kommunistákról; tehergépkocsin dolgozók lopásairól; elbocsátásokról; tsz-ek kaotikus állapotairól.[275]

1958 elejére tehát látványosan megnőtt a vidékről és a névtelenül írt levelek száma. Tömegével érkeztek olyan panaszok, amelyek a párton belüli „bírálat elfojtásáról, fenyegetőzésről" szóltak. A mezőgazdaságban egyre inkább tapasztalható volt, hogy az öregeket és a betegeket kiszorítják a kollektív gazdaságokból, bevitt földjeiket nem adják vissza, a vezetők kiskirályként viselkednek, az esetleges kilépések után pedig újabb terheket raknak a volt tagokra. De arról is értesülhetünk, hogy például a ferencszállási tsz-ek egyesítését a helyi párt- és tanácsi vezetők erőszakkal, a rendőrség jelenlétében hajtották végre. Egyre több, a pártnyelv szerinti „provokációs" levél is érkezett. Az egyikben például azt fejtették ki, hogy Magyarországon „népszabadságon" két dolgot kell érteni, egyrészt a „nép elnyomását", másrészt az „ifjúság félrevezetését". Ennek megfelelően konkrétan is kritizáltak egyes újságírókat, így például Horváth Istvánt „bértollnoknak" nevezték. Más típusú levelek a községi, még mindig funkcióban lévő „ellenforradalmárok" ellen irányultak, ahogyan ezt egy rendőr is kifogásolta.[276]

A *Népszabadság*hoz, egyáltalán a politikai hatalom reprezentánsaihoz bármilyen szóbeli vagy írásos panasszal fordulók helyzetét és szándékait értelmezve jól érzékelhető, hogy az erőszakos pártállami beavatkozás kiszemeltjei mennyire gúzsba kötött helyzetben voltak.[277] Másrészt ma már azt mondhatjuk, hogy a diktatúrában, a „fogolylét" nézőpontjából próbáltak meg saját helyzetükön javítani.[278] Különösen érvényes ez az öreg tsz-tagokra, akik általában nem vállalhatták az elköltözést. Tehát nem véletlen, hogy a levélírók nagy többsége a faluban rekedt idős generációból került ki. Az ilyen jellegű levelek száma különösképpen 1959 végén és

274 1958 márciusának elején arról számoltak be, hogy a záhonyi vasút-igazgatóság vezetője, aki egyben a Hajdú-Bihar megyei pártbizottság tagja is volt, mulatozás közben állítólag erőszakoskodott, majd ezután megfojtotta egyik (gépíró) kolléganőjét. Mint írták, „nem tudják, mit mondjanak a dolgozóknak." PTO-jelentés, 1958. március 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 230.ő.e.

275 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1957. december 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 198.ő.e. A politikai rendőrség az 1958-as évet ebből a szempontból így jellemezte: „[r]endkívül magas a mezőgazdaság vonalán a társadalmi tulajdon kárára elkövetett bűntettek száma is. 1958-ban a társadalmi tulajdon kárára elkövetett bűntettért 3.465 mezőgazdasági munkást, 1.188 tsz-i tagot és 6.379 egyéni parasztot vontak felelősségre. (A társ. tul. vonalán az elmúlt évben összesen 90.674 főt vontak felelősségre, ebből osztályidegen 1.399 fő." Mint látható, a „tettesként" megnevezettek uralkodó többsége nem „osztályidegen" volt. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1959. február 9. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.7. 1–10.

276 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1958. március 7. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 231.ő.e

277 A „gúzsbakötöttség" határait és mértékét persze nem csupán „alulnézetből" lehet elemezni, ez a kérdés azonban most nem tartozhat a tárgykörhöz.

278 A „fogolylét", a szovjetizált rendszerek mentális problémáira lásd Sztompka 1993: 246–247, 281.

1960 elején emelkedett meg, amikor a kollektivizálási hadjáratot vezénylők az „áttörést" célozták meg.

Azért is célszerű részletesen megnézni, hogy a *Népszabadság* szerkesztősége a pártvezetésnek 1959 tavaszán milyen belső tájékoztatást adott, mert lényegében ez az első olyan időszak, amikor a levélírók mind nyíltabban és egyre nagyobb számban fordultak a párthoz és szócsövéhez. Ezek a levelezések a kommunikációs csatornák és formák látens szintjét adják, amelyek ismeretében folytatta a párt a maga kampányát és propagandáját.

A levélírók jelentős része azért volt elégedetlen, mert kevesellte a kommunista befolyást (ők nyilván könnyebben felvállalhatták ezt a problémát). Egy mezőkövesdi özvegyasszony szerint „nagyon sok a reakciós pedagógus, akik mérgezik a gyermekek lelkét. Minden pedagógus jár templomba". Egy izsáki férfi hasonlóképpen kritizált: „nagyon kevés az igazi harcos kommunista. Ha legalább a kommunisták 40 százaléka olyan lenne, aki ki mer állni a hibák ellen, sokkal könnyebben lehetne a hibákat kijavítani."[279] A pártos levelekkel szemben nagy számban találunk olyan leveleket is, amelyek szerzői az esetleges retorziók ellenére, nyíltan le merték írni a tapasztalataikat. Egy püspökmolnári levélíró szerint „egyik nap vagy félszáz agitátor szállta meg a falut, s ütéssel, veréssel, gorombasággal kényszerítették az embereket a tsz-be. Néhányat el is vittek közülük." A nyírbogáti, szintén névtelen levél küldője az eddigi ismereteken túl arra a tapasztalatra is rávilágít, hogy 1956-ban a forradalom oldalán szerepet vállalók közül többen, részben kompenzálásból, az új helyzethez ismét alkalmazkodva, egy másik szerepbe kerültek a kollektivizálás során: „[v]erik az embereket, hogy aláírják a tsz belépési nyilatkozatot. Megnevez néhány embert, akit így kényszerítettek be. Állítólag a népnevelők az ellenforradalom alatt a legnagyobb lázítók voltak, most megint ők a leghangosabbak. A tanácselnök nem tudta nézni, ezért beteget jelentett." A tiszakécskei egyéni gazdák közül többen aláírták levelüket: „a tsz-szervezési irodájába éjjel hívják be a parasztokat, s gumibot segítségével beszélik rá őket a belépésre."[280] (Lásd a 29. dokumentumot a függelékben.)

Hogy a kollektivizálás mennyire radikálisan, máról-holnapra dúlta fel a generációs kapcsolatokat, szakította meg a legkülönbözőbb paraszti életvezetési hagyományokat, azt az albertirsai öregek írása világítja meg a maga valóságában:

279 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1959. április 9. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 466.ő.e. Egy budapesti férfi levelét is idézték ezzel kapcsolatban: „[v]an egy jó ismerőse, becsületes ember, de nem kommunista. Ennek ellenére törekszik a pártba, a levélíró szerint mások hatására azért, hogy előbbre jusson az életben. Hasonló esetet máskor is tapasztalt már." A fővárosi villamosvasút dolgozói helyzetértékeléséről is jelentettek: „[a]z előadó arról beszélt, hogy a régi rendszerben hogyan zsákmányolták ki a dolgozókat. Naponta 9–10–11 órát dolgoztattak velük. Erre gúnyos zúgás vonult végig a hallgatóságon, mert most is így dolgoznak. Természetesen ebédidő nélkül." A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1959. május 11. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 477.ő.e.

280 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 605.ő.e.

„Folyik a tsz-agitáció. Nagyon el vannak keseredve, mert nem tudnak már dolgozni, földjeiket elveszik, így megélhetésük nincs biztosítva. Eddig a földért gyermekeik eltartották őket, de a földjáradékért az eltartást senki nem vállalja. Kérik, hogy a három holdnál kisebb földeket adják vissza."[281]

Az is kollektív tapasztalatnak bizonyult, hogy erre az időre a munkaképesek nagy része már elhagyta a falvakat, vagy legalábbis az ottani hivatalos munkahelyét. Részben az ezzel együtt járó kényszerből, de védekezésként is, rendszerint a nők és az öregek lettek tsz-tagok. Az erre a helyzetre reagáló levelek témái szintén tanulságosak: nyomorról, éhezésről, tüzelőhiányról, kilépési szándékról szólnak.[282]

A *Népszabadság* szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3.008 levél érkezett. Vidékről 2.021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten ún. „falusi problémákat" taglalt, kimondva-kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos tsz-fejlesztés" kategóriájába sorolt jelenségekről számolva be.[283]

Az 1960 tavaszától, március végétől íródott vidéki levelek már alig említik az erőszakos akciókat, inkább másról szólnak: korrupcióról, duhajkodó párt- és állami vezetőkről, szegénységről.[284] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ezután nem fordultak elő brutális jelenetek. Ennek egyik 1961 eleji példáját a rendőrségi – tehát eleve fésült – szövegből idézem:

„Mezőkövesden a tsz-szervezés folyik. Miskolcról és Budapestről is járnak agitálni, bár lassú az eredmény. Sajnos, igen rosszkor tettek egy szomorú dolgot. Szilágyiné, Kőrisfa u. 13. sz. alatti lakosnak volt 2 hold haszonbérleti földje férjével. Férje elhagyta. Az adó, közös teher kb. 1.200 Ft, azonban Szilágyi elment Gyulára, így teljesen az asszonyon hajtották be férje részét is. Ennek ellenére 12 h-kor elvitték egyetlen hízott sertését, de még csak a beméréshez sem hívták oda, 136 kg-nak vették be. Sőt, az asszonyt még kissé oldalba is verték a saját udvarán. Az asszonynak van egy 4 éves gyereke és két öreg szülője. Az öregasszony hetek óta beteg, alig tud mozdulni. Erről magam győződtem meg. Így a fiatalasszony dolgozni nem tud. Ruháit adja és zsír nélkül főz, de egyébként is elég rosszkor jön a tsz-szervezés idején az ilyen. Persze ő jelenteni nem ment sehova."[285]

---

281 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 605.ő.e. A családon belüli különböző helyzetre is lásd a 13. dokumentumot a függelékben.

282 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 605.ő.e.

283 A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. március 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 614.ő.e.

284 A *Népszabadság* mellett leginkább a *Szabad Föld* szerkesztőségi jelentései alapján lehet értesülni az életszerű történésekről. 1961 márciusában átlagosan naponta 70–80 levelet kaptak. S mindemellett a „Buga doktor" és a „Beszéljük meg!" rovatba is érkeztek levelek: a naponkénti kb. 100 levél a vidéki életvilágok radikális átalakításáról szólt. A leggyakoribb panasz az volt, hogy a falvakban a tanácson nem kaptak „elbocsátó levelet", igazolást, hogy máshutt munkát vállalhatnak. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 47–59.

285 Rendőrségi jelentés, 1961. január 23. MOL, XIX-B-14. 387.d.

A Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata 1961 januárjában bizalmasnak minősített jelentésében 276 levél alapján számolt be a tsz-ekben tapasztaltakról. Konkrét példák hosszú sorát idézik, amelyek az idős, beteg tsz-tagok még hátrányosabb helyzetéről szólnak. Az egyik, Szombathely melletti, zanati nyugdíjas levélíró azt panaszolta, hogy „a tsz közösen csépeltette a háztáji földeken termett árpát és részére csak feleannyi mennyiséget mértek ki, mint amennyi járt volna." Az ügyet kivizsgáló Szombathelyi Járási Tanács Mezőgazdasági Osztálya azzal a kikötéssel mérte ki számára az egy kat. hold háztáji területet, hogy „családtagjait vonja be a közös munkába és maga is vegyen részt benne. Erre azért volt szükség, mert a tsz erős munkaerőhiánnyal küzd." Mivel ezt a nyugdíjas ember nem vállalta, ezért háztáji területének felét elvették.[286] Egy sárándi 64 éves, 39 kg-os férfi, rendkívül alacsony vérnyomással nem tudott dolgozni. Ennek ellenére a tsz-elnök őt is felszólította, hogy egy héten belül 3.200 négyszögöl kukorica törését és betakarítását végezze el. Ennek elmulasztása esetén a munkadíjat vele akarták megfizettetni. Azt is megjegyezték, hogy a felszólítás időpontjában, 1960. december 31-én 80 kat. holdról nem takarították be a kukoricát. Rédicsen egy négygyerekes tsz-tagra és félvesejű férjére róttak ki 12.000 forintnyi büntetést önkényesen, valamint háztáji területet sem biztosítottak neki. A levelek alapján a rokkant vagy öreg, valóban munkaképtelen emberek pénzbüntetése igen gyakorinak számított. Ennek az élethelyzetnek jelképes példáját nyújtotta az a 79 éves öregember, aki egykor 18 kat. hold föld tulajdonosa volt:

„Havi 260 Ft nyugdíjat kap. Ágyban fekvő, tehetetlen beteg, mégis kapálásra, burgonyakiszedésre jelölték ki. Mivel ezt nem teljesítette, 1.000 Ft-ot lefogtak tőle."[287]

A szerkesztőségi jelentés szerint további, szabályszerűséget mutató eljárásnak bizonyult, hogy a tsz-tagokat a távoli, rendszerint iparban dolgozó családtagjaira hivatkozva különböző módon megbüntették. Az egyébként nem tsz-tag hozzátartozóra is sokszor kimérték a kijelölt földterület kötelező megművelését. Ennek a sajátos, „új földesúri" intézkedésnek lett áldozata például egy okányi asszony, akinek a férje Budapesten dolgozott. A tsz-vezetés bizonyos része a gyerekmunkával is számolt:

„P. T-né tiszaföldvári lakos a helyi tsz tagja. Mivel férje építőipari munkás, 14 éves kislánya segít neki a tsz-ben dolgozni. A levélíró beteg lett, és ezért kislánya sem tudott

---

286 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.

287 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26. Párhuzamként említhető meg Gulyás Gyula és Gulyás János az 1970-es és az 1980-as fordulóján Domaházán felvett, „Ne sápadj!" című dokumentumfilmjében a tsz-zárszámadási gyűlésén felszólaló idős férfi esete (egykori birtokos léte ellenére tüzelője alig volt).

dolgozni menni, mert az édesanyját ápolta. Most a tsz azért, mert a kislány nem dolgozott, 6 munkaegységet levont a teljesítményéből."[288]

Mindennapi konfliktusforrást jelentett a háztáji földek területi igénye, minősége és a – rendszerint elmaradt – földjáradék.[289] Tipikusnak számítanak az idős korban, 70 éven felül tsz-be kényszerítettek ügyei. Őket különböző indokkal sokszor kihagyták a háztáji földosztásból, például arra hivatkozva – ahogy ez egy ötholdas, 78 éves özvegyasszonnyal is megtörtént –, hogy nem volt képes beadni a tsz-nek 25 kg kukoricát. Egy férfi Nyírtelek-Görögszállásról a következőket írta: „szeretném tudni, mi az igazság. Nálunk az a helyzet, hogy nem ismerik a mintaalapszabályt a háztájival kapcsolatosan, mert minden vezetőségi tagnak 2–3 kh külön földje van." A levelét később úgymond visszavonta, mert „az ügyet a tsz vezetősége rendezte."[290]

A boconádi Petőfi tsz egyik 59 éves tagja, hátgerincsorvadásban szenvedő lányával élt együtt. A tsz-ben nem tudott dolgozni, mindezekre hivatkozva fordult a szerkesztőséghez, mert

„a tsz vezetősége sem háztáji földet nem adott, sem a föld után nem akar földjáradékot fizetni [...] 60-ik évemet taposom, de azért még én is élni akarok, és sajnos mindentől megfosztva érzem magamat. Nehéz családi állapotom arra késztet, hogy öngyilkos legyek. A szocializmus nem ezt akarja, hanem segít minden embert. Azért, hogy én dolgozni nem bírok, akkor nem jár semmi?"[291]

A kisemmizettségnek és a hivatali megalázásnak más példáját nyújtotta egy perkátai, 93 éves özvegyasszony ügye, aki tsz-tagsága előtt négy kat. holdat birtokolt. Az öregségi járadékot megkapta, azonban a háztáji föld iránti kérdésére a következő választ kapta:

„a tsz-irodán megkérdezték tőlem, hogy a nyugdíjat kapom-e. Mikor erre igennel válaszoltam, azt mondták, hogy a nyugdíj mellé még egy karácsonyi üdvözlőlapot is kapok."

Ehhez kommentárként a szerkesztőség még hozzátetette:

288 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.

289 A munkaügyi miniszter szerint az ilyen járadékosok száma 1960-ban meghaladta a 70.000 főt. Az évi költség összegét 200 millió forintra tette. Ezen logika szerint a tsz-ek a járadékosok számára évi 100–120 millió forintot fizettek. Kisházi Ödön munkaügyi miniszter és Losonczi Pál levélváltása a tsz-tagok öregségi és munkaképtelenségi járadékáról, 1960. április 25–26. MOL, XIX-K-1-af. 1.d. M/195.

290 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.

291 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.

„A levelet kivizsgálás és intézkedés végett a MSZMP Fejér megyei Bizottságához küldtük meg. Innen tájékoztattak bennünket a vonatkozó jogszabályok szerint arról, hogy a panaszosnak jár háztáji, viszont sajnos arra nézve nem történt intézkedés, hogy a háztájit meg is kapja."[292]

A Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovatának szerkesztői véleményüket így összegezték:

„A hozzánk érkező levelek kivizsgálása után úgy látjuk, hogy azoknak az eseteknek a száma több, amelyekben kellő megalapozottság nélkül, a szocialista törvényesség megsértésével rónak ki fegyelmi büntetéseket. Ezek a büntetések bizonytalanságot és bizalmatlanságot keltenek a termelőszövetkezeti tagokban. A teljesség érdekében azonban meg kell mondanunk, hogy a panaszkodók zöme idős ember, családanya, testhibás, illetve beteges emberek, akik nem egész értékű dolgozói a tsz-nek. [...] A helytelen eljárások és intézkedések leggyakrabban azokat sújtják, akik legkevésbé szolgáltak rá, vagyis az öregeket és betegeket, ill. nőket. Úgy tűnik, hogy a tsz-ek vezetőségei nem alkalmazzák egységesen a jogszabályokat, rendeleteket."[293]

A névtelen levelek formai és tartalmi jellemzői önmagukban is egy politikai-társadalmi rendszer megkülönböztető jegyei. Az alávetettségnek és a tenni akarásnak olyan, vegyes motivációból keletkezett történeti forrásai, amelyek időbeli megjelenése és mennyisége egy történelmi időszaknak megkerülhetetlenül fontos mutatói. A Magyar Rádió és TV szerkesztősége is rendszeres – szigorúan bizalmasnak minősített – jelentéseket írt a pártközpontnak, hogy kik és milyen célból fordultak hozzájuk. Az egyik, 1961. júniusi összegzés 581 levélre hivatkozott. Ezek negyedét névtelenül postázták, amit a szerkesztőség így kommentált: „[n]em mernek bírálni, félnek a retorzióktól. Ez az egyik oka annak, hogy a bíráló levelek sokszor névtelenek. A kivizsgálás pedig azt bizonyítja, hogy kevés kivételtől és a túlzásoktól eltekintve, megalapozottak."[294]

Miről írtak itt a panaszosok? Tsz- és járási vezetők ivászatairól, az ilyen viselkedést bírálók internálással való fenyegetéséről (Egerszólátról névvel), tsz-elnöki

292 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.
Az ún. tsz-pártoló tagok kapcsán ezt írta a szerkesztőség: „gyakori jelenség a levelekben az, hogy egyes tsz-ekben nem tesznek különbséget a pártoló tagok és a rendes tagok között. Munkára kötelezik őket, és amennyiben ennek a »kötelezettségnek« nem tesznek eleget, retorziókat alkalmaznak. Másutt viszont egyszerűen nem vesznek tudomást a pártoló tagokról, miután azok földjüket és gazdasági felszerelésüket átadták a tsz-nek, a háztáji föld kiméréséről és földjáradék fizetéséről hallani sem akarnak." Uo.

293 A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 19–26.

294 A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő e. 198.

kijelentésekről („rálép a körmére", „elviteti"). Az egyik somogyi tsz-ből a következőkről számoltak be:

„a volt gyűlés alkalmával azt mondta, hogy őt ne dirigálja senki, mert elviteti. Ez nálunk könnyen megy, mert a Barcsi Járási Tanács mezőgazdasági osztály is vele tart, mert itt volt háztáji földje Bodizs József elvtársnak. Így aztán még revolver is van ajánlva a tagságnak. 11 napja (a levél 1961. IV. 11-én keltezett), hogy az egyik disznógondozóra revolvert fogott. Hát tulajdonképpen ki a gazda a tsz-ben? Mi úgy gondoljuk, hogy a tagság is. Aztán még azt a kijelentést tette a juhásznak is, hogy börtönbe kerül, amiért kért tőle előleget a havi fizetés fejében. Ha valaki bemegy az irodába, akkor ki fogja pofozni".[295]

Volt-e bármilyen hatása ezen leveleknek? Először rendszerint „ügy" lett belőlük, ami azzal kezdődött, hogy a szerkesztőség az illetékes pártbizottsághoz fordult, ahol végül valamilyen módon foglalkoztak a kérdéssel. Mindenesetre így a helyi nyilvánosságban is tudtak arról, hogy valaki írásban kérdezett, panaszt tett. Az ekkori miliőben ez komoly jelentőséggel bírt, az ilyen módon a figyelem középpontjába került ember és története mintát is adott.

A levelezések vizsgálatának másik tanulsága pedig az, hogy a levelek írói nyilvánvaló módon tekintetbe vették a politikai hatalom igényeit, és ahhoz sajátos alkalmazkodási, racionalizálási módot találtak. Tulajdonképpen a „kisebbik rosszat" választották, jóllehet az írásbeli kommunikációval azt is vállalták, hogy az ilyen módon kinyilvánított „racionalitásuk" egyben újabb fegyverré válhatott a döntéshozók kezében.[296] A levelek többségét így a politikai kommunikáció kategóriájába kell sorolnunk, amelyben folyamatosan tetten érhető a propaganda, a tömeges manipuláció alapvető formájának hatása.

295 A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő e. 198.

296 Lásd Bauman 2001: 202.

46. Bekerítés után

„A tsz nem jó irányba viszi a parasztokat, mert sokan egyéni korukban szorgalmas, jól dolgozó emberek voltak; a tsz-ben közömbös, kényelmes emberekké válnak. Egyes tsz-be lépett dolgozó parasztoknál olyan vélemények is vannak, hogy »változhat még a rendszer«. »Ha megváltozik a rendszer, nem lesz tsz.« [...] miután megvitatták a szocializmus szükségszerű győzelmét – tréfásan azt mondták: »hát akkor csak az első száz esztendő lesz nehéz«."[297]

„Dobozi Petőfi tsz: »Nálunk a zárszámadás könnyhullatással végződött«."[298]

„Még egyszer megkérjük a pártbizottságot, hogy tegyen olyan irányú intézkedést, hogy ezek a tsz-szökevények jöjjenek vissza hozzánk dolgozni legalább addig, amíg a kezdet nehézségeit áthidaljuk."[299]

A kollektivizálás legbrutálisabb offenzívája 1959–1960 telén zajlott. Ezt követően tavasszal a párt több száz emberét küldte vidékre, hogy többhetes jelenlét után számoljon be a „falu hangulatáról". A jellegzetes, ismétlődő megállapítások a következő idézetben sűrítve fordulnak elő:

„A községekben az átszervezés után, télen, nem indult el a közös tevékenység, s így a dolgozó parasztok többsége töprengett, ivott. A legtöbb községben nem volt meg az az erő, amely a kételyeket eloszlatta, a töprengést levezette volna. Pedig, mint ahogy az egyik tsz-tag megjegyezte: ők még »vigasztalásra szorulnak«. [...] A közöst nem érzik magukénak. Erősebb a ragaszkodás a háztájihoz, úgy vélik, az biztosítja számukra a megélhetést. Nem látják, hogyan tudnak beilleszkedni a közös munkába, a kollektív életbe, félnek, hogy nem sok beleszólásuk lesz az irányításba, csupán »parancsokat« kell végrehajtaniuk. Vannak olyan vélemények is egyeseknél, hogy »jó ez a rendszer, csak az a hibája, hogy erőlteti a tsz-t«."[300]

A jelentések visszatérően beszámoltak a krízis különböző rétegeiről: a teljesen elmaradó fizetésekről és juttatásokról, a beváltatlan ígéretekről, a városba költözés

297 APO-jelentés a téli tanfolyamok tapasztalatairól, 1960. március 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 625.ő.e.

298 A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 200. Az ehhez hasonló jelenségekről tömegével fennmaradt, aláírt és névtelen leveleket, beszámolókat lásd például: Tsz-szervezés iratai, 1960. július 28. VaML, MSZMP, 1.f. 2. 1960. 68.ő.e. 997–998.

299 A Vas megyei Jánosháza 50 éven felüli tsz-tagjainak nevében írt levél a pártbizottságnak, Jánosháza, 1960. d. n. VaML, MSZMP, 1.f. 2. 1960. 62.ő.e. Vaskeresztes, Pornóapáti nemzetiségi községek problémái, egyéb ir. 1002.

300 APO-jelentés a téli tanfolyamok tapasztalatairól, 1960. március 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 625.ő.e. Bács-Kiskun megyében sokak szerint azért javult a munkafegyelem, mert bevezették a havi előleget és a terület utáni premizálást. A kilépők száma is csökkent. Akik mégis elhagyták a tsz-t, azok korábban földtelenek voltak. Beszámoló a tsz-ekről, 1960. október 8. BKMÖL, XXIII. 312. Kecskeméti Járási Tanács VB-ülés jegyzőkönyve. 7.d. 4.

tömegességéről, szegény és módos tsz-tagok konfliktusairól.[301] Sok falusi ember a – főleg a városi munkásokkal való összevetésben kiugró – szociálpolitikai diszkriminációt sem akarta elfogadni (vö. például családi pótlék). A tömeges kollektivizálás sajátos társadalmi reakciójaként, korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött a körzeti orvos felkeresése, ami legalább két – a forrásokban folyton nevesített – következménnyel járt. Egyrészt túlzsúfoltakká váltak a rendelők, egyszerre öt-hat fő volt bent, másrészt sok helyen megindult az orvosok elvándorlása. Az asszonyok elsősorban a bölcsődei és az óvodai férőhelyhiányra panaszkodtak, ami kényszerű munkavállalásuk mellett újabb otthoni kihívást jelentett.[302] Ez a kérdés a kollektivizálási kampány során, nyilván nem egyedi esetben, trükként vetődött fel a helyi nómenklatúra számára: „[e]zen a területen olyan erőfeszítéseket kell tenni, hogy biztosítsuk a tsz-tagság gyermekeinek a napközit és a bölcsödét, különösen a kampányidőszakban."[303]

A korábban megoldatlan betegellátás a kollektivizálás egyik fontos kérdésévé vált,[304] ami sokaknál önmagában is eldönthette, hogy belépnek-e a tsz-be vagy

301 Az egyik pártmegbízott Tolnában ezt így összegezte: „Kisvejkén a szocialista átszervezés után a faluban sem cipész, sem pedig borbély nem dolgozik. Ez a tény a faluban elég nagy elégedetlenséget vált ki." Pártmunkások jelentései, 1961. február 17. TML, MSZMP, 1.f. XI.cs. 15.ő.e. 46–51.
1960 tavaszán általános tapasztalat volt a „régi és új, a volt szegény- és középparaszt szövetkezeti tagok közötti ellentét. […] Adony községben maguk a parasztok is úgy fogalmazzák meg ezt az ellentétet, hogy »Harc folyik az egynadrágosok és a vastagnyakúak között.«" Jelentés a PB-nek a tsz-mozgalomról, 1960. március 17. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 624.ő.e.

302 APO-jelentés a téli tanfolyamok tapasztalatairól, 1960. március 18. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 625.ő.e.
A kampányígéretek többnyire óvatos reklamációi céljából jelentkező beteg tsz-tagok külön csoportot jelentettek a pártállami média szerkesztőségeiben. Sokan kifogásolták az ipari dolgozók és a tsz-tagok közötti SZTK-különbséget. Egy tápéi tsz-könyvelőnő arról írt, hogy az egyik tsz-tag Szegeden kihúzatta a fogát „és megkérte az orvost, hogy a mellette lévő fogát tömje be. Azt a választ kapta, hogy tsz-tagnak nem jár a fogtömés, menjen el a magánrendelőjébe, ott szívesen megcsinálja." A *Szabad Föld* szerkesztőségi jelentése, 1961. március 15. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 47–59. Az előbbiekhez hasonló esetleírások találhatók más megyei levéltári dokumentációban, lásd például: NML, MSZMP, 5.f. 1962–1963. 4.ő.e.

303 Beszámoló a tsz-ekről, 1960. október 8. BKMÖL, XXIII. 312. Kecskeméti Járási Tan. VB-ülés jegyzőkönyve. 7.d. 5.
1961 nyarán a vidéki városokban 4.500 férőhely jutott 90.000 bölcsődés korú gyerekre. A falvakban még rosszabb volt a helyzet, mert a 312.000 gyerek szülei csak 12.000 hellyel számolhattak. Az előbbi 5 és 3,8 százalékkal szemben Budapesten ez az arányszám 24 százalék volt. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály tájékoztató jelentése a PB részére a mezőgazdasági lakosság egészségügyi ellátásáról, 1961. július 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1961. 839.ő.e. 1–8.

304 A Rókus Kórház párttitkára országos tapasztalatra hivatkozva, erről így nyilatkozott: „[m]íg magánember volt, csak a legvégső esetben vett igénybe magánorvost, mikor biztosítottá válik, a legkisebb betegségben azonnal orvoshoz rohan." PB-ülés jegyzőkönyve, 1960. február 25. PML, XXVIII. 750. MSZMP, 1.f. 2.cs. 1.ő.e.
A mezőgazdasági jellegű megyékben a gyógyszertárak forgalma is jelentősen emelkedett. A növekedés 1957-hez viszonyítva 1958-ban 11, 1959-ben 33, 1960-ban pedig már 54 százalék volt. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály tájékoztató jelentése a PB részére a mezőgazdasági lakosság egészségügyi ellátásáról, 1961. július 10. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 1961. 839.ő.e. 1–8.

másutt próbálnak szerencsét. A tsz-ek egy – pontosabban meghatározatlan – része hajlandó lett volna az éppen érvényes hatforintnyi járuléknál többet fizetni, azonban feltételként szabták azt, hogy az SZTK-jogosultságot más szolgáltatásokra, főként a gyógyászati segédeszközökre és az útiköltség megtérítésére is terjesszék ki. Az ilyen típusú alkuk ellenére általánosnak számított, hogy sem a tsz-ek vezetői, sem pedig a tagjai nem voltak tisztában a konkrét jogosultságokkal. A tájékozatlanságnál sokkal nagyobb problémát jelentett a papíron bejegyzett, de csak őszi kezdést ígérő tsz-ek már létező tagsága, akik után járulékot kellett volna fizetniük.

Jellemző példának számít Szolnok megye, ahol 125 ún. „őszi kezdésű szövetkezet" volt 15 ezer taggal. Ezzel párhuzamosan a már korábban megalakultak taglétszáma is elérte a 15 ezer főt, így 30 ezer személy után kellett volna baleseti- és nyugdíjjárulékot fizetni. Ennek összegét 1959. októberéig kb. 5,4 millió forintra becsülték, amit a késedelmi kamatok tovább növeltek.[305] A TB-tartozások gyors növekedése egy másik okra is visszavezethető. A tsz-ek igen jelentős része pontatlanul vezette az SZTK-nyilvántartásokat, s emiatt egyes megyékben (például Szabolcs-Szatmárban) nagyon magas összegű tartozások halmozódtak fel.[306]

Egy további dilemmát jeleznek azok a példák, amelyek arról tanúskodnak, hogy aki egyszer tsz-tag lett, annak életében ezt követően hiába állt be újabb, tényleges státusváltozás, továbbra is az adminisztráció sajátos foglya maradt. Így például az 1957-ben kilépettek vagy kizártak után még 1958-ban is kirótták a nyugdíjjárulékot. Emellett általánosan jellemző feszültségforrás volt

> „azoknak az idős parasztoknak az ügye is, akik emberi számítás szerint nem szerezhetik meg a nyugdíjjogosultságot, a járulékot azonban ennek ellenére velük is fizettetik. Gyakran kizárják ezeket az idős személyeket, mert a havi 36 Ft járulékot sem lehet rajtuk behajtani. További probléma ezek földjáradéka is. Ha abból majd visszatartják az évközben járulékra előlegezett összeget, az érdekeltek úgy veszik, mintha nem kapták volna meg az ígért földjáradékot."[307]

A pártvezetés a belső információs rendszerén keresztül 1960. április elején is azt láthatta, hogy a tsz-tagságnak csak 20–25 százalékát tudták munkába állítani, amely társadalmi gyakorlatot sajátos, ha nem is röghöz, de mindenesetre tsz-hez kötési kényszerrel próbálták ellensúlyozni, megnehezíteni.[308] Azt már korábban láthattuk,

305 Feljegyzés a megyei jogügyi munkatársak értekezletéről, 1959. augusztus 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. Fa/1002. 179–180.

306 Feljegyzés a megyei jogügyi munkatársak értekezletéről, 1959. augusztus 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. Fa/1002. 179–180.

307 Feljegyzés a megyei jogügyi munkatársak értekezletéről, 1959. augusztus 5. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 9.ő.e. Fa/1002. 179–180.

308 PTO-jelentés, 1960. április 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 632.ő.e.
A Hajdú-Bihar megyei helyzetkép szemléletes példát nyújt az említettekről. A megyében 1960 nyarán 4.000 főre tették azok számát, akik „sem otthon a szövetkezetben nem dolgoznak, sem egyéb

hogy az épületektől, istállóktól kezdve a műtrágyáig mindenben hiány volt. A nyitott szemmel járók és a távoli központokban ülő vezetők nap mint nap szakember- és káderhiánnyal, alacsony mezőgazdasági fizetésekkel, alacsony képzettségű vezetőkkel, összességében: kaotikus helyzettel szembesülhettek. „Bács megyében 104 olyan termelőszövetkezeti elnök van, aki csak 4 elemit végzett. A könyvelők közül is 89-nek csak 6 elemije van."[309] Az egyik 1960. őszi kormányhatározat a rendkívüli esőzésre és a népgazdasági érdekre hivatkozva felhatalmazta a megyei tanácsok VB-elnökeit, hogy „önkéntes jelentkezés alapján – a répára káros fagy

állandó munkájuk nincs." Adminisztratív szempontból nagy hátránynak tartotta a jelentésíró azt, hogy az új tsz-tagok „személyi igazolványába »munkahelyváltozás« rovatába általában nem vezették be a szövetkezetbe történt belépést. Így azok, akik ipari munkára jelentkeztek, el tudtak minden további nélkül helyezkedni, mert a felvevő vállalat a szövetkezetbe történt belépésről nem tudhatott semmit. Ennek kiküszöbölésére folyó év március hó 18-án végrehajtó-bizottságunk elrendelte, hogy a megye egész területén a termelőszövetkezetek tagjainak személyi igazolványába vezessék be a szövetkezeti tagság igazolását." A hivatalos felszólítás ellenére azonban csak külön presszió hatására bontották fel a szerződéseket. Jól példázza ezt, hogy ugyan felülvizsgálták az állami gazdaságok és a hortobágyi munkahelyek alkalmazásait, és ezután 147 tsz-tag szerződését felbontották, azonban kisebb részük ennek ellenére sem ment a tsz-be dolgozni. Az 1960-as nyári jelentés szerint 877 fő „visszahívását" intézte a munkaügyi apparátus. Közülük 377 fő visszament a községébe és munkát vállalt a tsz-ben. Sokszor azért volt eredménytelen a visszaküldés, mert a tsz olyan személyek szerződésének a felbontását követelte, akik 1–2 kat. hold földterülettel rendelkeztek, de már évek óta az iparban dolgoztak, másrészt a belépési nyilatkozatot sem írták alá. A Minisztertanács 3.089/1960. sz. utasítása „kivételes jogkörrel ruházta fel" a „tsz-községek" tanácselnökeit, miszerint 15 napnál nem régebbi igazolás nélkül, községi lakost az ipari vállalatok nem vehettek fel. A fenti beavatkozások ellenére, a megye 213 tsz-e közül 70-ben munkaerőhiány volt. A megyén belüli, járások, kisrégiók közötti különbözőségeket is érzékelteti, hogy az új tsz-tagok közül főleg a Derecskei, Berettyóújfalui járásban és Hajdúböszörményben volt sok azoknak az öreg, munkaképtelen tagoknak a száma, akik nem vettek részt a közös munkában. Az ő földjeiket tsz-tagságuk előtt rendszerint a gyerekeik művelték. Az államhatalom ezeknek a családtagoknak a tsz-tagságát és közös munkába való bekapcsolását tartotta feladatának. Jelentés a mezőgazdaság és a tsz-ek helyzetéről, 1960. július 20. HBML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1960. 51.ő.e. 281–286.

309 PTO-jelentés, 1960. április 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 632.ő.e.
A „káderkörforgóban" szokásos tsz-elnöki kinevezésre javaslat: „[a] 6 elemi elvégzése után csizmadia tanoncnak ment, 1937-ben szabadult fel. Ezután tényleges katona volt 3 évig, majd szakmájában dolgozott. 1942-ben vegyeskereskedést nyitott, üzletét 1947-ben átadta az FMSZ-nek. Ezt követően Budapesten az Édesipari Vállalatnál helyezkedett el, majd 1951-ben a Monori Járási Tanács begyűjtési osztályvezetője lett. 1953-ban letartóztatták, és a begyűjtés során elkövetett erőszakosságokért, hibákért 14 évi börtönre ítélték. 1954-ben a másodfokú bíróság felmentette. Büntetlen előéletűnek számít, erkölcsi bizonyítványán a büntetése nem szerepel. 1954-ben a Balatonkörnyéki Kiskereskedelmi Vállalatnál helyezkedett el üzletvezetőnek. 1955-ben a tápiósülyi KTSZ-hez került anyagbeszerzőnek, 1957 óta dolgozik a Tápiósüly és Vidéke Körzeti FMSZ ügyvezetőjeként. A községi pártvezetőség titkára. Benkó elvtárs munkáját nagy szorgalommal és hozzáértéssel végzi. Mint községi párttitkár, igen becsületesen dolgozott a község átszervezése idején. Megfelelő felkészültséggel rendelkezik ahhoz, hogy mint tsz-elnök, feladatát el tudja látni." MSZMP VB-ülés, 1960. február 8. PML, XXVIII. 750. 1.f. 3.fcs. 98.ő.e. Melléklet.
A káderkörforgó további példája: az abaligeti nőtanács levele szerint brutálisan viselkedő, alkoholista tanács- és tsz-elnököt áthelyezik az adóosztályra, miközben botrányos ügyeit az „osztályellenségre" hárítják. Levelezés, 1958. júniusa. BaML, MSZMP, 1.f. 1958. 43.ő.e. 24–26.

beálltáig – a termelői, hivatali és iskolai munka dezorganizálása nélkül mozgósítsa a mezőgazdasági dolgozókat. A megye területén működő üzemek, vállalatok, intézmények dolgozóit, a főiskolák és egyetemek hallgatóit, valamint a középiskolák felső osztályainak tanulóit." A megyei döntéshozók arra is felhatalmazást kaptak, hogy a „mezőgazdasági lakosságot" közmunkára kirendeljék.[310]

Alaposabb vizsgálatra szorul az a kérdés is, hogy van-e, s ha igen, akkor milyen mélységű kapcsolat mutatható ki a tsz-ek és a pártalapszervezetek száma és befolyása között. Véleményem szerint közvetlenül a helyi „pártnak" kis szerepe volt a tsz-ek életében, ellenben a „pártra" való – fétisszerű – hivatkozásnak már annál nagyobb volt a jelentősége. A vidéki miliőkben inkább konkrét személyek befolyásáról, hatalmáról érdemes beszélni, akik történetesen eszközként használták a párttagságukat, hogy könnyebben férhessenek hozzá információkhoz és befolyásolhassák a döntéshozatalt. Részben ezt a helyzetet érzékelték Bács-Kiskunban is, ahol a megye „egyes középparaszti termelőszövetkezetének vezetői és tagsága el is zárkózik a pártszervezet létrehozása elől. E mögött többek között az a szándék húzódik meg, hogy így »nyugodtabban« tudnak dolgozni, nem kell tartaniuk attól, hogy a pártszervezet ellenőrzi az alapszabály szerinti működést."[311]

A kollektivizálás utáni helyzetre vonatkozó fenti megállapításokat az ország két járásának agrárvilágában gyűjtött tapasztalatok még inkább megerősítik. A kampányban mintának tekintett Győr-Sopron megyében az 1962. tavaszi kimutatás szerint az áruértékesítés hivatalos adatai 1959 és 1961 között – a folyamatos állami támogatásnak köszönhetően – több mint kétszeres növekedést mutattak. Egy másik szegmens, az egy munkaegységre jutó részesedés, amennyiben ezt érdemes alapul venni, csak igen csekély mértékben emelkedett. Ennek összege 1959-ben 27,34 Ft, 1960-ban 30,52 Ft, 1961-ben 31,39 Ft volt. A beszámoló szerint a tsz-ek egy kisebb része mind politikai, mind szervezeti és gazdasági tekintetben erőtlen maradt. A 171 Győr-Sopron megyei tsz-ből 18 hivatalosan is gyengének minősült. Ezen arány alapján is írták, hogy romlott a „tsz-mozgalom tekintélye, és nem bizonyítja a nagyüzemi gazdálkodás fölényét." A rosszul működő üzemekben az egy szántóegységre jutó gazdálkodási eredmény nem érte el az 1.200 forintot. A „szövetkezeti terület" több mint 10 százaléka tartozott hivatalosan a gyengén működő tsz-ek csoportjába, az emberek abszolút száma alapján pedig 5.456 tag és családtagjaik alkották a nyomorúságos viszonyok között élők csoportját. A problémás tsz-ek területileg viszonylag szűk körben, a Győri (10 tsz) és a Kapuvári (8 tsz) járásban helyezkedtek el. A kollektivizálás első évéhez képest később – részben összevonásokkal – mintegy a felére csökkentették a megyében a hivatalosan is gyengének tartott egységek

310 Távirati értesítés, 1960. november 24. BKMÖL, XXIII. 2.a. TÜK-ir. 1960. 0033–2/1960. Bács-Kiskunban hivatalosan több mint 1.000 kat. hold földben volt kint a cukorrépa. Uo.
311 PTO-jelentés, 1960. április 6. MOL, M-KS-288.f. 11.cs. 632.ő.e.

számát. Csak két-három olyan tsz volt közöttük (Kapuvár, Kisbarát), amelyek először nem ebben a pozícióban voltak, azaz helyzetük később rosszabbodott.[312]

Milyen okok vezettek ide? A Győri járásban a vidékére kisugárzó Győr nyilvánvalóan jobb perspektívát kínált, amelyre – igaz, hogy csak alárendelt oknak tartva – a pártjelentésben is utaltak: „[a] falu fiatalsága a városban keres elhelyezkedést, illetőleg az általános iskolát végzettek jelentős része tovább tanul. Ennek következménye, hogy ezekben a községekben csupán 1–2 fiatal marad otthon a szövetkezetben." Döntőnek bizonyultak a természeti adottságok is, nevezetesen az, hogy a jelentés szerint itt találhatók gyenge termőrétegű, vizet át nem eresztő területek is, amelyeken a szántóterületek egyharmada már korábban is parlagon hevert, vagy állandóan gazdát váltott, ezért nem trágyázták és gondozták megfelelően. Indokolatlanul, de a Győri járást „hegyes-dombos" vidéknek minősítették a beszámolóban, ahol a gépi művelést nehézkesnek és költségesnek ítélték. Az is egyértelműen kiderült, hogy a gyenge tsz-ek a hivatalos megítélés szerint egyáltalán nem – és joggal feltételezhetően, sok más helyen sem – az alapszabály szerint működtek.[313]

A kollektivizálás ellenére falun maradtaknak a saját háztáji területük művelése jelentette az alapvető megélhetési forrást.[314] Ezt a hivatalosan kimért területet a gyakorlatban igyekeztek mindenütt megnövelni. A háztáji ugyanakkor nemcsak a család boldogulásának volt a kulcsa, de tagok között konfliktust is generálhatott, attól függően, hogy ki mekkora arányban folytatott, folytathatott háztáji tevékenységet. Az ilyen módon is szervezetlenül működő tsz-ekben állandósult a vezetői válság, a legtöbb helyen évente elnököt és agronómust kellett váltani. „Így a tagság közömbös lett a szövetkezeti gazdálkodás problémáival szemben." Az általános helyzetet és következményeit, a megosztottság fokát illusztratív módon jellemzi, hogy amikor a felpéci Szabad Nép tsz-ben az egyik tsz- és VB-tag a „községi VB-ülésen felhozta a tsz-ben meglévő hibákat, ez a tsz-elnök tudomására jutott és a felszólalt tsz-tagot a rendőrséggel fenyegette meg."[315]

A másik példánk az ország déli régiójából, a Kiskunhalasi járásból való. 1959 őszén, Virág Lajos, a balotaszállási Petőfi tsz elnöke a járási pártbizottsági ülésen így értékelte a helyzetet:

312 MSZPO-jelentés, 1962. május 17. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–60/62.
313 MSZPO-jelentés, 1962. május 17. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–60/62.
314 Egyes tsz-vezetők sajátos kényszerítő eszközeihez tartozott az, amit Tóth Benedek, a *Népszabadság* rovatvezetője két napos csornai és kapuvári tapasztalatai alapján írt meg: „12 tsz-ben már csak úgynevezett »névleges« háztáji föld van. Vagyis a háztáji földre jogosultaknak nem mérik ezt ki, hanem a jogosultak az átlagtermés szerint, megkapják az egy holdra, háromnegyed illetve fél holdra jutó kukorica-, vagy burgonyatermést. Ezzel a »névleges« háztájival akarják a tagokat arra ösztönözni, hogy minden kukoricát jól kapáljanak be, prémiumot jóformán nem adnak, a többlettermés után adott 15 százalék nem eléggé ösztönző hatású. Nem engednek természetbeni részesedést a szénabetakarításnál sem, és most a háztáji föld felszámolásától várják azt, hogy kapálás idején jut majd elegendő munkaerő a szénagyűjtésre is." *Népszabadság* szerkesztőségi jelentés, 1961. április 1. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 96–97.
315 MSZPO-jelentés, 1962. május 17. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 13.fcs. 1959–60/62.

„Az a tapasztalat a termelőszövetkezetben, hogy az egyén és a miénk fogalmát nem ismerik a tagok. Feladatunk a termelési módszerek megváltoztatása, azonban ez nem megy máról holnapra. Az is előfordul még a termelőszövetkezetekben, hogy adnak el és vesznek dolgokat, amelyek nem nyernek elkönyvelést."[316] Ugyanez a tsz egy évvel később, 1960-ban jutott el – 11 évi fennállása óta – először arra a szintre, hogy zárszámadása nem volt mérleghiányos. Bár továbbra is arról számoltak be, hogy a „TSZ-en belül vannak olyanok, akik látszólag szándékosan bomlasztanak."[317] A Magyar Nemzeti Bank kiskunhalasi fiókja 1960 novemberében ellenőrizte a tsz működését, melynek során a másutt is tapasztalható általános hiányosságokat, mindennapi trükköket tárták fel. Így például a raktáros „készletként nem a nettó, hanem a bruttó súlyt vételezte be, így a 25 kg műlép helyett 29 kg nyert bevételezést, holott 4 kg göngyöleg." Véleményük szerint a főkönyvelő sem végezte el a munkáját, s a két beosztott munkaereje is nagyrészt kihasználatlan maradt. „A pénztárban súlyosbító körülményként említhető meg, hogy olyan kifizetések történnek meg, melyekről a termelőszövetkezet elnöke nem is tud. Pl. vásároltak elemlámpa elemet, holott a termelőszövetkezetnek nincs elemlámpája."[318]

Ismét a járási összképre tekintve, 1960 májusában a pártbizottságon a következőképpen számoltak be a kollektivizálás eddigi hivatalos eredményeiről. Négy új, úgynevezett „termelőszövetkezeti község" alakult. Összesen 27 volt, amelyek 35.670 kat. hold területtel rendelkeztek. Az 5.250 tsz-tag mellé besorolták a kisegítő családtagokat (823 fő) is. Mindezek alapján egy-egy tsz taglétszáma átlagosan 194–224 fő között mozgott. Maga a pártjelentés is megerősíti azt a megfigyelést, hogy a kollektivizálás egyik legfontosabb negatív következménye a munkához való viszony megváltozása lett. A „hangulatot" így jellemezték:

„Az újonnan belépett termelőszövetkezeti tagoknál lépten-nyomon kiütközik, hogy még mint egyéni parasztok gondolkoznak, s egy részük még nem is tekinti jelenleg a termelőszövetkezetet végleges állapotnak." Sokan még a munkát sem kezdték el. „A szegényparasztság hangulata helyenként rosszabb, mert egyéni földművelésük idején kevés földjük megművelése mellett ilyenkor már napszámba jártak, most viszont az új tsz-ben még nincs semmi pénzforrás. Hiba egyes helyeken az, hogy a termelőszövetkezeti tagság fő jövedelmi forrásának a háztáji területet tartja, és nem törődik a közös állatállomány kialakításával."

Az önértékelés szerint a 27 tsz-ből 23-ban a „szakmai és politikai" vezetés jó volt. Mindezt elsősorban úgy érték el, hogy vezetőnek szinte minden esetben „kihelyezett kádereket" tettek meg, akik a pártutasítás végrehajtásainak nehézségein túl, a lakáshiány miatt, még ingázni is kényszerültek. A tsz-ekben mindenütt a munkaegység – és a kevés „prémium" szerinti – jövedelemelosztási rendszert alkalmazták:

316 PTO-jelentés, 1959. október 16. BKMÖL, XXXIII. 5. 665.d. 9.f. 1. dosszié, 598.
317 A Petőfi tsz pártgyűlési jegyzőkönyve, 1960. február 27. BKMÖL, XXXIII. 5. 688.d. 9.f. 2. dosszié, sz. n.
318 Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1960. november 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 688.d. 9.f. 2. dosszié, 180–181.

„a munkaegység és terménymennyiség terven felül termelt részének 30%-a, illetve 40%-a azé a tagé, aki azon dolgozik, de több termelőszövetkezetben prémiumot csak abban az esetben fognak adni, amennyiben globálisan fogják az éves tervet teljesíteni."

Még ha enyhített formában is, lényegében megmaradt a régebbi beadási, elosztási rendszer. Először az állami igényeknek kellett megfelelni, amiket sokszor még ekkoriban is csak eleve hiányosan lehetett teljesíteni. A maradék fent megállapított részét nevezték „prémium" jövedelemnek.[319]

A már idézett panaszos levelek kapcsán láthattuk, hogy az agrártársadalomhoz tartózók igen jelentős számban, részletesen is beszámoltak az erőszakos kollektivizálási kampány következményeiről. A tömegesen érkező levelek értékelése után az MRTV szerkesztői a pártközpontnak küldött jelentésüket így összegezték 1961 júniusában:

„a sikertelen év végi elszámolást sok termelőszövetkezetben (főleg az újakban) elsősorban a gyakorlatlan vezetés, a szakszerűtlen gazdálkodás, a nagymértékű beruházás, a túltervezett munkaegység, a munkaerőhiány és a tagok közötti ellentét okozta. [...] Szóvá teszik a vezetők helytelen magatartását, önzését, kiskirálykodását, iszákosságát is. Hibáztatják őket ígérgetéseikért. Nemegyszer megjegyzik: [...] úgy viselkednek, mint a régi földesurak, vagy az intézők."[320]

A kollektivizálás befejezése után országszerte nagymértékű, politikai-hatalmi szempontból feltűnően magas, hivatalosan is kezdeményezett kilépési szándékot, „hullámot" tapasztaltak. 1961 elejétől folyamatosan, de különösen május, június és július hónapokban kérték írásban – összesen 1.401 fő – a távozási engedélyt. Jelentősebb számú kilépési szándék az alábbi megyékben fordult elő: Győr-Sopron megyében 450, Veszprémben 408, Szolnokban 219, Somogyban 145, Szabolcsban 82, Vasban 51 és Baranya megyében 38 eset. Az indoklásban általában az szerepelt, hogy erre három évi tagság után már lehetőség nyílik, de a legnyilvánvalóbb ok a megélhetés nehézségei, a családtagok és a kérelmező ipari munkavállalása vagy annak szándéka volt. Az iparosodottabb helyeken mint vonzerőre, konkrétan is utaltak az SZTK-ellátás előnyeire.[321]

A tsz-ek elhagyását, a tömeges kilépést, s ezzel együtt a földek kiadását a Kádár-kormány egy Legfelsőbb Bírósági döntéssel (860/1964) akadályozta meg, amely egyben az 1961. évi VI. földvédelmi, valamint a VII. erdő- és vadgazdálkodási törvény ellentmondásait „oldotta fel". Visszatérve az 1945-ös jelszóhoz („Földet vissza nem adunk!") a tsz-vezetőségnek a kilépő kérelmező viselkedését meg

319 PTO-jelentés, 1960. május 24. BKMÖL, XXXIII. 5. 665.d. 9.f. 6. dosszié, 340.
320 A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő e. 198.
321 A BM-jelentés címe: „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai." 1961. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 234–240.

kellett vizsgálnia, hogy fegyelmi úton zárhassa ki a tagok közül. A föld kiadásának időpontját (5–10 év) ebben az esetben ugyanis maguk határozták meg, s az eljárás hossza nyilvánvaló módon fékező erővel hatott a függetlenedésre.[322]

47. Rendőrszemmel

„Úgy számolunk, 4.500 tsz-ből 3–400 lesz országosan olyan, amelynél komoly problémák lesznek."[323]

A rendőrségi jelentések megfogalmazói természetesen a funkciónak megfelelő, államvédelmi szemüvegen keresztül látták és láttatták a falvakban és a mezőgazdaságban történteket.[324] Az 1950-es években kialakult, továbbra is osztályharcos nyelvezetben talált jelenségek mögött fel kell fedeznünk azokat a szabályszerűségeket, amelyek adott esetben közvetlenül a tsz-tagok viselkedésére, a munkaszervezetre, a falusi társadalmi

322 Tóth L. 2002: 402–403. Ezen túl a megyétől vagy a helyi szervektől induló eljárásokkal, zaklatásokkal is nehezítették a tsz-t elhagyni akarók életét: „[é]rvényesíteni kell azt a szemléletet, mely szerint a termelőszövetkezetből való kilépés csak lehetőség. [...] Ugyanakkor az ügyész elvtársak tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy segítsék felszámolni a kilépésre irányuló hangulatot. Segítsék és ellenőrizzék a pénzügyi szervek olyan irányú tevékenységét, mely az egyéni parasztok köztartozásainak következetes behajtására, a lóadó előírásaira, visszamenőleges előírásaira, illetve a kilépett tagok korábban felfüggesztett köztartozásainak behajtására szolgál. Segíteni kell a rendőri szervek munkáját a kilépést szervezők ellen esetleges bűnvádi eljárás lefolytatása vagy figyelmeztetési eljárás lefolytatása esetén. A fenti tevékenység mindig elsősorban a járási pártbizottság, de a járási helyi szervek vezetőinek tudtával és azokkal összehangoltan történhet." Ügyészi vizsgálat a tsz-ből való kilépésekről és rendzavarásokról, 1962. május 21. TML, MSZMP, 1.f. XIV.cs. 57.ő.e. 006–007.
323 Keserű János földművelésügyi miniszterhelyettes megfogalmazása az országos rendőrségi értekezleten. 1960. október 7. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18–19. 1–21.
324 Tipikus helyzetjelentés Szolnok megyéből: „[a] megye területén mezőgazdasági vonalon 1961 július hónap folyamán összesen 47 ügynök volt foglalkoztatva [...]. A fentieken kívül még 20 olyan ügynök kap feladatot a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlesztésével és megszilárdításával kapcsolatosan, akik a mezőgazdaság más vonalán, »állami gazdaság, erdőgazdaság, gépállomás« vagy egyéb vonalon vannak foglalkoztatva. [...] 1961. július hónapban termelőszövetkezeti vonalon 23 ügyben fejeztük be a nyomozást. Ezen a vonalon – hasonlóan az előző hónapokhoz – a leggyakrabban előforduló bűncselekmény a lopás, amely 10 esetben fordult elő. Sikkasztás 6, hanyag kezelés 4, gondatlan tűzvészokozás 2, és vagyonrongálás 1 esetben fordult elő. A legtöbb bűncselekmény Szolnok város és járás területén történt július hónapban is. Az okozott kár termelőszövetkezeti vonalon 129.912 Ft, amelyből lefoglalással és bűnügyi zárlattal megtérül 40.378 Ft, 32,1%-ban. Az elmúlt hónaphoz viszonyítva a kárérték összege növekedett, a megtérülés százaléka pedig csökkent." Szolnok megyei rendőrségi jelentés, 1961. augusztus 3. MOL, XIX-B-14. 387.d. 50–439/84/1961. A Dunántúlról idézve példákat, a Nagyatádi és a Csurgói járásban sokan csak azon hír hallatán voltak hajlandók dolgozni, hogy ellenkező esetben elviszik őket katonának. A vezetői visszaélések, veszekedések, lopások hírei mindennaposak voltak. Rendőrségi jelentés, 1962. január 3, 17, 23. Február 28. SML, MSZMP, 8.f. Nagyatádi JB, 1962. 13.d. 1–59.

jelenségekre vonatkoznak. Kérdésünk az, hogy milyen állapotok uralkodtak a kollektivizálás befejezését követően?

A kollektivizálás nem csupán a bekényszerítettek számára jelentett egyfajta belháborút. A párt propaganda osztálya által irányított sajtó, rádió és tv is folyamatosan tele volt a külföldi konfliktusok, az ismét közelgő háború félelemgerjesztő híreivel, amelyek nyilvánvaló módon befolyásolták a tsz-szervezés menetét. A települések, járások, majd megyei szinten összesített rendőrségi jelentések szerint ez a háborús hangulat meghatározta a mindennapi beszédmódokat is. Az egyik, 1961. október 7-én fogalmazott szöveg készítője a tsz-ekben augusztusban és szeptemberben tapasztalható „háborús, hisztérikus hangulatról" írt.[325] Az értékelés valószínűleg egyidejűleg utalt a külföldi konfliktusokra (vö. a berlini fal megépítése 1961 augusztusában) de a tsz-tagok elégedetlenségére is. A szokásosan eufemisztikus tálalásban az azonban egyértelmű, hogy a munkavégzés nagyon alacsony színvonalú maradt, amit a jelentés készítője főként az „ellenséges elemek" tevékenységével magyarázott. Másik feltűnő és általánosan tapasztalható jelenségként az ellátás szűkösségét emelték ki, ami folyamatos felvásárlást indukált (mint például só, liszt, gyufa, textilanyag; a cukor a borhamisítás miatt is kelendő volt). A diktatúra propagandájának kontraproduktív jellege a korábban már önállóan is elemzett jelenségben, ti. a „rémhírek" burjánzásában is megnyilvánult. A tényszerű hírektől és információktól elzárt emberek a maguk módján próbálták értelmezni a kül- és nagyvilág hozzájuk leszivárgó híreit, aminek következtében a pártnyelv szerinti rémhírterjesztés mindennapossá vált. 1961 augusztusa után állítólag jelentős visszhangot keltett az ún. berlini kérdés, ami sokak számára egy új háború közeledtét jelentette, sőt a tsz-ek felbomlását:

> „Az ilyen irányú propaganda egyes tsz-ekben rányomja bélyegét a közös munkára és több vindornyalaki tsz-ben tapasztalható olyan jelenség, hogy ha a tagság összejön munkára, akkor kb. 9 óráig politikai kérdésekkel foglalkoznak és csak utána mennek a munkahelyre, ahol viszont nagyon keveset dolgoznak."

A keszthelyi járásbeli Sármellékről a következőt írták:

> „A háborús rémhírterjesztésnek tudható be az is, hogy szeptember hónap közepén Sármellék községben ismét nagy felvásárlási láz volt tapasztalható, különösen a só felvásárlására fektettek nagy hangsúlyt. A községben olyan rémhírt terjesztettek – és a rémhírnek a falu nagy többsége felült – hogy a padlásokat 5 cm vastag sóréteggel kell befedni, és ez a sóréteg a házban lévőket majd meg fogja védeni az atomsugárzástól. Továbbá a tagság körében tapasztalható olyan hangulat, hogy nem érdemes dolgozni, mert úgyis háború lesz, ezért a munkaegységet nem fogják kiosztani."[326]

325 Veszprém megyei rendőrségi jelentés, 1961. október 7. MOL, XIX-B-14. 387. d. 076–9/1961.
326 Veszprém megyei rendőrségi jelentés, 1961. október 7. MOL, XIX-B-14. 387.d. 076–9/1961.

A forrásokból egyéni ellenállási formák is visszaköszönnek. Tipikusnak számított az általában idős, volt parasztgazdák, új tsz-tagok verbális „rendszerellenessége" (például fenyegetés a tsz-elnök ellen, hogy lesz még itt „rendszerváltás", meg „akasztás"). A tsz-ellenes megnyilvánulások mellett az orosz- és szovjetellenesség is folyton napirenden volt. A Tapolcai járásban és a másutt is tapasztalható uralkodó véleményt tükrözi a vindornyafoki tsz tagságának közgyűlése, ahol kiabálva követelték az emberek a feloszlatást és a földek kiosztását. A Devecseri járásban a takarmányhiányt és a kiosztott, csekély gabonamennyiséget emelték ki, ami állandó zúgolódást okozott. Több helyen távozással fenyegették a tsz-vezetőséget, ugyanakkor ellenezték a tsz-egyesítéseket. A hiány, a szervezetlenség is gerjesztette a különböző típusú áru- és terményhamisításokat, amelyeket a rendőri zsargon már „szabotázs jellegű bűncselekményként" értelmezett. A bakonyoszlopi tsz-ben például „[a] tsz darálója olyan gabonát, illetve takarmányt darált le az állatoknak, mely tiszta homok és egyéb anyagokkal szennyezett volt, és ez feletetésre került, melynek következtében négy drb állat elhullott." (Az ilyen jellegű cselekedetek eléggé elterjedtek voltak.) Várpalotáról azt jelentették, hogy bár a tsz-tagság nem tudja télen etetni az állatokat, s a munkaegysége is kevés, de mindezt a nagymértékű szénfuvarozással ellensúlyozni tudják.[327] Ez a gyakorlat is rámutat a tsz mezőgazdasági tevékenységen túli üzemszervezeti funkciójára.

Végül, a diktatúra nyelvezetét és gyakorlatát is tükrözve, utalnék arra is, hogy a tsz-ek egyúttal „politikai magnak" is minősültek, hiszen a korábbi parasztellenesség, kuláküldözés célpontjai, amennyiben az agrárvilágban maradtak, akkor legnagyobbrészt itt kötötték ki. Őket továbbra is szemmel tartották, az egyik belügyminisztériumi adattár szerint 1961 nyarán a mezőgazdaságban 20.258 személyt[328] tartottak nyilván, akik „tsz-fertőzöttségi" szempontból „ellenséges elemnek" számítottak. Közülük 1.448 főt továbbra is osztályidegennek minősítve, vezetői funkcióban azonosítottak.[329]

327 Veszprém megyei rendőrségi jelentés, 1961. október 7. MOL, XIX-B-14. 387.d. 076–9/1961.
328 Legnagyobb részüket (9.185 főt) még ekkor is kuláknak nyilvánították. További kategóriákban szerepeltek: „horthysta tiszt" 342, „csendőr" 3.494, „ellenforradalmár" 2.659 fő, „egyéb osztályidegen és antidemokratikus elem" 4.578. „Az osztályidegen és antidemokratikus elemek közül 14.912 fő van operatív nyilvántartásba véve, melyből 761 fő a különösen veszélyes elemek nyilvántartásában szerepel. A rendőri szervek 444 olyan szokásos bűnözőt tartanak nyilvántartásban, akik a tsz-ekben helyezkedtek el." Vö. „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai" című BM-jelentés, 1961. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 234–240.
329 Tsz-elnök 117, tsz-elnökhelyettes 26, agronómus 228, könyvelő 269, tsz-vezetőségi tag 193, pénztáros 17, brigádvezető 425, raktáros 66, egyéb funkciót betöltő 107 fő. „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai" című BM-jelentés, 1961. augusztus 7. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 2.ő.e. 234–240.

VI. A KOLLEKTIVIZÁLÁS HATÁSAI

48. Makroképek az agrárvilágról

Mindazt, ami történt a kollektivizálás hullámainak hatására, többféle szempontból igyekeztem felmérni. A radikálisan széttört, szétesett társadalmi-gazdálkodási életformákról számos egyéni és hivatalos hangvételű, és persze érthetően illusztratív jellegű kordokumentumot idéztem. Az olvasóban joggal vetődhet fel a kérdés, ha ennyi rombolás és pazarlás történt emberrel, földdel és tőkével, akkor mi volt az, ami mégis életlehetőséget jelentett és mérhető termelési eredménynek számított? A kérdésre nyilvánvalóan csak a rövid és hosszú távú hatásokat tekintetbe vevő, a történeti kontextusokhoz illeszkedő válaszok adhatók, amelyek azonban még alapvető és az általam tárgyalt időszakon túli alapkutatásokat feltételeznek. Az idő és a tér kategóriáját, és azok történeti forrásokon alapuló megközelíthetőségének kötelezettségét szem előtt tartva, a bekerítés utáni helyzetképek zárásaként a Földművelésügyi Minisztérium és a Nemzeti Bank, szintén nem a nyilvánosságnak szánt dokumentumait elemzem.[1] Az ekkor megfogalmazott, belső, hivatali tapasztalattörténetek – sokkal kevésbé átpolitizált, kényszerűen tárgyilagos – információi nagyrészt választ adnak arra a kérdésre, hogy a gazdasági mutatók alapján milyen strukturális váltások és folyamatok mentek végbe a kollektivizálás következtében.

A teljes kollektivizálás befejezésének tekinthető, 1961. évi agrárgazdasági mutatók pozitívumának vették, hogy az aszály ellenére „bizonyos eredmények" születtek. A kenyérgabona termésátlaga meghaladta az előző évit, valamint növekedett a 100 kat. hold szántóra jutó számosállatok száma és az úgynevezett közös tsz-vagyon. Mint látható lesz, ezekhez az eredményekhez képest a gazdálkodási struktúrák belső ellentmondásai sokkal többet számítottak. Maguk a jelentésírók is nyomban relatívvá tették a „kedvező jelenségek" hírét:

> „ugyanakkor több negatív tendencia is jelentkezik. Az állatsűrűség növekedését nem követi a takarmánytermelés, sőt a háztáji igényt is figyelembe véve, igen élessé vált az ellentmondás. Nincs megfelelő arány a tsz-termelés, a felhalmozás és a személyes jövedelem között. A termelési kiesések elsősorban a tartalékolások, másodsorban a kötelezettségek rendezésének terhére csapódnak le, és ez csökkenti a jövő évi termelés lehetőségeit, s ugyanakkor növeli az állami támogatás igényét is. A gyengén gazdálkodó tsz-ek

1 Az 1962. évi termelési tervről és költségvetésről készített jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 3–44.

száma nem csökkent a ráfordított állami segítségnyújtásnak megfelelően, sőt tovább növekedett."[2]

62. táblázat. A tsz-ek termelési értékének banki mutatói 1959–1961

	1959	*1960*	*1961*
Halmozatlan termelési érték (mrdFt-ban)	8,3312	15,0886	17,698
Index/1959=100%)	100	181,1	212,4
1 szántóegységre jutó halmozatlan teljes termelési érték (Ft-ban)	3.021	2.641	2.457
Index (1959=100)	100	87,4	81,3

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 3.

A banki számításban használt halmozatlan teljes termelési érték abszolút számokban mérve emelkedett, de a szántóegységre vetítve csökkent (62. táblázat).[3] Ennek okaihoz nagymértékben hozzájárult a főbb növények termésátlagainak alakulása is, miszerint a búza, az őszi árpa és a rizstermelés átlagai meghaladták az előző évieket, de más – főleg a kapás – növények termésátlagai jelentősen elmaradtak a korábbi esztendőktől.[4] Bár nem emelték ki, de nyilvánvaló, hogy az említett csökkenést az emberi munkaerő hiánya eredményezte.

A banki jelentésírók négy tényezőt neveztek meg a rossz termelési eredmények okaként: színvonal alatti vezetés, munkaszervezés és munkavégzés; tsz-eket arra eleve alkalmatlan, kedvezőtlen természeti és termelési adottságú területeken is létrehoztak; az 1961. évi kedvezőtlen időjárás nagyban hozzájárult a rossz helyi feltételekkel rendelkező üzemek problémáinak növeléséhez. Az utóbbi kapcsán említett részletek ismételten rávilágítanak arra, hogy mekkora ára volt a „tömeges kollektivizálásnak", a területek hódításszerű elfoglalásának, ahonnan az emberek különböző módon igyekeztek magukat kivonni. Ezt mutatta a tsz-ek nevén jegyzett állatszám mennyiségi növekedése, de ugyanakkor minőségi romlása.[5] Az emberi

2 Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 3.

3 Az egyes tsz-ek egy szántóegységre számított, a korabeli közgazdasági szóhasználat szerinti halmozatlan teljes termelési értéke igen nagy területi különbségeket jelzett. (A halmozatlan termelési érték a bruttó termelési érték és a mezőgazdasági eredetű ráfordítás értékének különbsége.) A hivatalosan is gyenge termelőszövetkezeteknél 1.636 Ft, a közepes minősítésű üzemeknél 2.535 Ft, a jól gazdálkodóknál pedig 3.814 Ft volt az említett érték. Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 4.

4 A tsz-termésátlagok – a rizs kivételével – minden egyes főbb növényféleségnél jelentősen megelőzték az állami gazdaságok eredményeit. Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 3.

5 Az állambiztonsági szolgálat egy korábbi jelentése az állatok pusztulásának okait a következőkben jelölte meg: hanyag gondozás, fertőzések, takarmányhiány, az állategészségügyi szolgálat hiánya, szervezetlensége. 1960. első félévben az összes állatelhullás (667.265) 87 százaléka tsz-ekben

munka, viselkedés és az állattartás kapcsolatainak radikális megváltozása mellett a nélkülözhetetlen szálastakarmány, illetve az ehhez szükséges vetésterület látványos csökkenése is fokozta a káoszt.[6]

63. táblázat. Állatszám és takarmányalap a tsz-ekben 1959 és 1961 között

	1959	*1960*	*1961*
Számosállat-állomány 100 kh szántóra vetítve	17,1	17,3	17,9
Takarmányalap 1 kh szántóegységre Ft-ban	476	394	320

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 5.

történt. Az 1959. első félévi károkhoz, pusztuláshoz képest egy év alatt 257 százalékos növekedést regisztráltak, amely a tömeges kollektivizálás hatásával magyarázható. Szándékosságot feltételeztek például Veszprém és Zala megyében. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, 1961. január 30. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1–8.
A nagyatádi rendőrségi jelentések szerint a mikei tsz-ben még 1962 telén is betegséget okozó, sáros, piszkos burgonyával etették a lovakat. Rendőrségi jelentés, 1962. január 3. SML, MSZMP, 8.f. Nagyatádi JB, 1962. 13.d. 1–2.

6 A radikális váltást önmagában is érzékelteti az, hogy az egy tehénre jutó tejhozam 1961-ben 72 literrel csökkent. „A 100 kh szántóra vetített számosállat az előző évi 17,3-ról 17,9-re emelkedett. Kedvezőtlen tényező az, hogy az állomány minősége általában gyenge. [...] az állattenyésztés helyzetét 1962-ben is súlyosnak kell megítélnünk. Nehezíti továbbá a helyzetet az a körülmény, hogy a háztáji gazdaság igen jelentős állatállománya takarmányszükségletének nagy részét is a közös gazdaságnak kell biztosítani." Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 4–5.
A hivatalos 1961. január 1-i adatok szerint a tsz-tagok állatállományának csak kisebb hányada volt a „közösben" (szarvasmarhából 48%, sertésből 34%). Az FM Szövetkezetpolitikai Főosztályának javaslata termelőszövetkezetek állattenyésztő telepeinek létesítésére, kb. 1962. MOL, XIX-K-1-af. 10.d.
A teljes kollektivizálás befejezésének idejére jórészt eltűnt a borjúállomány. Akik tsz-tagok lettek, igyekeztek a legjobb minőségűeket maguknak megtartani, többet a takarmánygondok miatt sem vállalhattak, a kint maradt egyéni gazdaságokban pedig csökkentették az állatszámot. A megyénkénti vizsgálat rámutatott arra, hogy a borjúszaporulati index alakulása a tsz-tagok gazdaságaiban a legjobb Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megyében, míg a legrosszabb Győr-Sopron, Szolnok és Veszprém megyében. A szaporulati index az egyéni termelőknél Hajdú-Bihar, Somogy, Szabolcs-Szatmár és Zala megyében volt a legalacsonyabb. A később szegénységéről, a pusztulásáról elhíresült szatmári Penészleken (vö. Végh 1968; Gulyás – Gulyás 1978) 1960. első félévében 370 db tehénnek volt borjúja, azonban a termelők szerint csupán 198 db születetett élve. „Nyilvánvaló, hogy a nagyarányú kiesés nem elvetélésből, hanem ellés közbeni, vagy közvetlen utána történt erőszakos beavatkozásból adódik." A minisztériumokban már ekkor is napirenden volt a háztáji gazdálkodás feltételeinek javítása. Az Élelmezésügyi Minisztérium Állatforgalmi Igazgatóságának jelentése a borjúhelyzet alakulásáról, 1960. augusztus 5. MOL, XIX-K-1-af. 1.d. M/516.

64. táblázat. A tsz-ek vagyoni helyzete 1961-ben

	1959	*1960*	*1961*
Állóeszköz (mrdFt)	6,7742	12,0571	16,1688
Forgóeszköz (mrdFt)	3,5604	6,6314	8,5688
Álló- és forgóeszköz összesen	10,3346	18,6885	24,7376
Index (1959=100%)	100	181	239
Tehermentes (tiszta) vagyon (mrdFt)	4,0440	8,3236	12,4982
Egy szántóegységre jut			
Állóeszköz (Ft)	2.456	2.110	2.245
Forgóeszköz (Ft)	1.271	1.160	1.190
Álló- és forgóeszköz (Ft)	3.727	3.270	3.430
Tehermentes (tiszta) vagyon (Ft)	1.466	1.457	1.735

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 4.

A 64. táblázat alapján látható, hogy kiemelten kezelték a gépek és gépi berendezések arányát növelő beruházásokat, amelyek az 1960. évi 17,2 százalékról 1961-re 24 százalékra emelkedtek.[7]

A tsz-vagyon mintegy 48 százalékát teherként jelölték meg.[8] Az adatok a kampányígéretekben megfogalmazottakkal szemben, számokkal kifejezett kudarcot jelentettek. Nem célszerű ezekben a számításokban elmélyedni, hiszen a legfőbb döntéshozói kör sem értett egyet bizonyos kérdésekben. Vita volt az FM és az NB között; utóbbi a zárszámadás szerinti tisztavagyon-növekedésből levonta a beruházási hitelelengedések és az amortizáció összegét. Ennek alapján az NB azt állította, hogy a „gazdálkodási eredmény – a saját erőből történő felhalmozás és a személyes jövedelem – abszolút számokban növekedést, területegységekre, a tagok és a családok számára vetítve viszont csökkenést" mutat.

7 Az állóeszköz-ellátottság szerint így differenciálták a tsz-eket: „Jó" tsz-nél 3.050 Ft, „közepesnél" 2.282 Ft, „gyengénél" 1.767 Ft jutott egy szántóegységre. Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 4.
A gépállomások és tsz-ek 4.000 traktort kaptak. 1961-hez képest 37 százalékkal több műtrágya jutott a tsz-eknek, 1 kat. holdra 93 kg helyett 103 kg. 1,6 millió kat. holdon végezték el a gabonafélék fejtrágyázását.
Tájékoztató jelentés a PB számára, 1962. április 26. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 45–46.

8 „A közös vagyonon belül a 16.168.8 millió ft állóeszközök értékéből 7.705.6 millió, azaz 47,6%-a a tehermentes, fel nem osztható szövetkezeti alap. A 8.568.8 millió ft forgóeszközök értékéből 4.800 millió ft, azaz 56,0% a tehermentes saját alap." Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 5.

65. táblázat. A Nemzeti Bank számítása a tsz-ekről 1959–1961

	1959	*1960*	*1961*
Gazdálkodási eredmény (mrdFt)	5,033	9,030	9,726
Index (1959=100%)	100	179	193
Gazdálkodási eredményből jut			
1 szántóegységre (Ft)	1.824	1.580	1.350
1 tagra (Ft)	14.673	12.844	11.115
1 családra (Ft)	13.387	11.401	9.794

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 5.

Amit a kortársi megjegyzésekről a hangulatjelentésekben ismétlődően rögzítettek, az a döntéshozói kör számára készített számítások szerint is valóságos helyzet volt. Az állami beavatkozásként indult kollektivizálási kampány „sikere" továbbra is elsősorban az állami befolyástól függött:

„a gazdálkodási eredmény ilyen mértékének elérését is meghatározó jövedelemkiegészítő állami támogatások tették lehetővé (Gépállomási díjkedvezmény, adókedvezmény, nagyüzemi felár, vetőmag dotáció, haszonbérleti kedvezmények, stb.). A jövedelemkiegészítő állami támogatás területegységre vetítve csökkenő tendenciát mutat, de még mindig igen jelentős. A jövedelemkiegészítő állami támogatás aránya a gazdálkodási eredményben 1959. évben 47,6%, 1960-ban 44,7%, és 1961-ben 43,6% volt. Ez azt jelenti, hogy a személyes jövedelemként kiadott 7.692 millió Ft-ból 3.606 millió Ft a jövedelemkiegészítő állami támogatás (a mérleghiány figyelembevételével), azaz a személyes jövedelem 46,8%-a."

Az is egyértelműen kiderült, hogy a tagok az egyéni gazdákét „meghaladó" jövedelmi kimutatásait csak állami részvétel – és egyébként az ígérttel szembeni beruházási csökkentések – mellett lehetett valamelyest biztosítani. Erre konkrétan is utaltak a jelentésben: a személyes jövedelem az 1960. évi 6.253 millió Ft-ról 7.692 millió Ft-ra emelkedett, azonban a mutatószámokban mégis csökkenő tendenciát tapasztaltak (66–67. táblázat).[9]

A fentiek alapján vált még világosabbá, hogy a „teljes termelési értéknövekedés alatta marad a személyes jövedelem növekedésének", amely megállapítás egyben a politikai döntésre is utalt. A háztáji gazdaságok átlagos jövedelmét 1960-ban 8.600 forintra tették, ugyanakkor az is érzékelhető volt, hogy mind a munkamennyiség, mind pedig a munka intenzitása csökkent. Ennek egyik, itt közvetlenül nem kimondott oka volt a tagságon belül az öregek magas aránya. A hivatalos statisztika szerint a ténylegesen dolgozó tagok aránya az összes taglétszámhoz viszonyítva két év leforgása alatt jelentősen alászállt (1959-ben 88,9%, 1960-ban 80,8% és 1961-ben

9 Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 5–6. A tsz-ek későbbi évekből származó hasonló adataira lásd Fazekas 1966.

78,6%). Ugyanezt a tendenciát jelölte az egy tagra jutó munkaegységek számának alakulása is, ami 1959-ben 251, 1960-ban 233, 1961-ben 228 volt. Ezzel párhuzamosan csökkent az egy tagra jutó szántóterület is, az 1959. évi 6,5 kat. holdról 1960-ban 5,5 kat. holdra, 1961-ben 5,2 kat. holdra.[10]

66. táblázat. A tsz-gazdálkodási eredmény belső megosztása 1959–1961

	1959 mFt	*%*	*1960 mFt*	*%*	*1961 mFt*	*%*
Felhalmozás	1.503	29,8	2.777	30,7	2.034	21
Személyes jövedelem	3.530	70,2	6.253	69,3	7.692	79,0
Gazdálkodási eredmény	5.033	100	9.030	100	9.726	100

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 5.

67. táblázat. A tsz-gazdálkodás és a személyes jövedelem mértéke 1959–1961

Személyes jövedelemből jut	*1959*	*1960*	*1961*
1 szántóegységre (Ft)	1.279	1.094	1.067
1 tagra (Ft)	10.291	8.894	8.790
1 családra (Ft)	9.388	7.895	7.746

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 6.

A tsz-ek árutermelési aránya 1959-ben még 48 százalék, 1960-ban 46 százalék, míg 1961-ben 41 százalék volt, amelynek belső szerkezeti problémáira a 68. táblázat adatai is fényt vetnek.

68. táblázat. Az árutermelés és a rövidlejáratú hiteligények alakulása a tsz-ekben 1959–1961

	1959 mFt	*1960 mFt*	*1961 mFt*
Az árutermelés értéke	3.983	7.011	7.194
Befejezetlen termelés	1.110	2.131	3.747
Összes	*5.093*	*9.142*	*10.941*
Folyósított rövid lejáratú hitel	1.571	4.664	5.958
Rövid lejáratú hitel az árutermelés százalékában	31%	51%	54%

Forrás: Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 7.

10 Közben igen megnövekedett a 4.000 Ft alatti (19,8%-ról 34,%-ra) és érezhetően emelkedett a 15.000 Ft feletti évi jövedelemben részesülő tagok száma (8,2%-ról 9,9%-ra), ami egyúttal a tsz-ek területi egyenlőtlenségeire is utaló adat. Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 6.

A tsz-ek ebben az időszakban (1959–1961) az egyébként mintegy négyszeresére növelt hitelfolyósítás ellenére is krízisben voltak. A tsz-hálózaton belül külön problémakört képeztek a gyenge gazdaságok, amelyeknek 1961-ben még külön 280 millió Ft „középlejáratú üzemviteli hitelt" adtak. Ennek összege az 1960. évi egy szántóegységre jutó 29 Ft-ról 1961-ben 39 Ft-ra emelkedett.[11] A tsz-ek 1961-ben hivatalosan 265 millió Ft mérleghiánnyal zártak. A hiány összege folyamatosan növekedett, amelynek közölt, becsült összege 1959-ben még csak 26,9 millió, 1960-ban 185 millió, 1961-ben 265 millió Ft-ot tett ki. Erre, a valójában felmérhetetlen összegre vonatkozóan jegyezték meg a jelentésírók, hogy „[s]zámításaink szerint 1959-ben a tényleges gazdálkodási hiány 102 millió, 1960-ban 221 millió, 1961-ben 351 millió Ft-ot tett ki, ami egy kh szántóegységre vetítve 37, 39, ill. 49 Ft-ot tett ki."[12]

Magyarországon az 1961. évi zárszámadások szerint a 4.195 tsz közül hivatalosan 720 (17%) mérleghiányos volt, míg 780 (19%) az alacsony fokú gazdasági egységek közé tartozott.[13] A nyilvántartott tsz-tagok 78,5 százaléka és mintegy 120 ezer családtag vett részt a kollektívnak nevezett munkában. Az előbbi, kozmetikázott számokból is érzékelhető, hogy az eredeti kollektivizálási válság ebben a vonatkozásban mit jelenthetett. Például azt, hogy a munkát elvégző tagoknak a második negyedévtől kezdve csak 41 százaléka kapott készpénzelőleget. A többi esedékes kifizetésről és juttatásról itt nem is szóltak.[14]

A jövedelmek hivatalos és rejtett forrásainak kimutatása számos nehézségbe ütközik. A helyzet illusztrálása céljából vessünk egy pillantást az Országos Pénzügyőri Parancsnokságtól Nyers Rezső pénzügyminiszternek írt levél adataira. Ezek szerint négy megvizsgált tsz 1960–1961-ben összesen közel 25.000 kg cukrot használt fel must és borok cukrozásához. Becslésük szerint ebből mintegy egymillió forintnyi jövedelmük származott. A vezetőség rendszerint maga kölcsönözte előre a cukorvásárláshoz szükséges pénzt, és az eljárásról a megyei döntéshozók is tudtak.[15]

11 Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 7.

12 Nemzeti Bank-jelentés, 1962. április 16. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 8.

13 Ezektől jelentősen különbözve, a kolhozformától nyilvánvalóan eltérve, egyfajta vállalkozásként kezdett el működni például négy megnevezett tsz: a túrkevei baromfikeltető és nevelő, kötélgyártó; a karcagi baromfikeltető; a hajdúböszörményi pecsenye csibe és törzsbaromfi-nevelő, valamint a tataházai baromfitelep. A négy üzem össztermelési értéke: 4.398.000 Ft volt. A hajdúböszörményi ekkor veszteségesnek bizonyult. A többiek a jövedelem 70 százalékát beruházásra fordították, 30 százalékot a vállalkozásban résztvevő tsz-eknek adtak. Külön kategóriát képezett például 24 halászati vállalkozás, valamint a földműves-szövetkezeten belül jegyzett 134 szőlő- és gyümölcstermesztő szövetkezet, igen tekintélyes, 36 ezres tagsággal. Tájékoztató jelentés a PB számára, 1962. április 26. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 51.

14 Tájékoztató jelentés a PB számára, 1962. április 26. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 49–50.

15 Az Országos Pénzügyőrség levele, 1962. október 10. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1962. 4.ő.e. 162–163.

49. Erőszakos kollektivizálás, tsz-pszichózis, társadalmi hatások

„Ezt nekünk nem a szél fújta, nem davaj föld. Itt a két kezükkel kaparták össze. Mi is el tudtuk volna pocsékolni."[16]

Összességében az erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte.[17] Az 1945. évi földreform idején uralkodó földéhséget néhány év múlva felváltotta a földtől való megszabadulás tendenciája. Az egyénileg gazdálkodókra fokozódó nyomás nehezedett, hogy lépjenek be a szovjet, kolhoz típusú termelőszövetkezetekbe. A kommunista párt destruáló programja szerinti parasztellenes állami politika (kulákellenesség, tagosítások, adóprés és beszolgáltatás, kampányok, egyház- és vallásellenesség) a strukturális terror jegyeit mutatja, amelynek erőszakossága célzottan és közvetlenül elsősorban a kuláknak nevezett „osztályellenséget" sújtotta. Mindezek ellenére, 1958-ig az egyéni gazdák több mint háromnegyede továbbra sem lett tsz-tag, ami annak fényében még figyelemre méltóbb, hogy a forradalom után lett volna alapja a vereségtudatnak. A levert forradalom következő évekre vetülő árnyékában ők 1958 és 1961 között logikai értelemben sem léphettek be „önként", „békés eszközök" révén a kollektív gazdaságba. Bár 1956 hatása, vereségtudata a kollektivizálás végrehajtásában nyilván meghatározó volt, mégis azt állítom, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban végrehajtott koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a tsz-ekbe. Ezzel nem azt mondom, hogy a gumibottal, a „sűrített népnevelővel" mindenki közvetlenül találkozott.[18] A kitűzött nagyságú terület elfoglalásához és a létszám biztosításához arra nem volt szükség, elég volt annak létezéséről tudni, hallani.[19] A szóbeli interjúk visszatérő hivatkozása, tömeges tapasztalata ez.

A tsz-tagság indokait felölelő skála tartalmazta az előremenekülés, a félelemből fakadó engedelmeskedés viselkedésformáit, de a konkrét fizikai erőszakot, a szó szerinti értelemben vett bepofozást is. Az egyéni gazdaságok felszámolására a szovjet típusú rezsimekben az állami beavatkozás, a terror révén került sor, mert azok az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program elemi akadályát

16 Tabdi községből írt levélrészlet, amit a *Szabad Föld* szerkesztősége kivonatolt a KB-nek küldött jelentésében, 1960. januárja-februárja. MOL, M-K-288.f. 28.cs. 21.ő.e. 1960. 139–141.

17 Vö. Szakács 1998b: 20–30. Különösen tanulságos, ha az igen sajátos kelet- és nyugat-németországi vidéki életvilágokra, összevetésre tekintünk (Meyer – Uttitz 1993; Becker 1997; Eckart 1998a, 1998b; Weber, A. 1999; Langenhan 1999; Mooser 2000; Nehrig 2000; Langenhan 2003; Nehrig 2003).

18 Mint említettem, a „sűrített népnevelő" az informális szóhasználatban a gumibotot jelentette.

19 A rendőrség a következő módon is résztvevő volt a kollektivizálásban: „[a] rendőrkapitányság egy megbízottja minden este jelen volt és a népnevelők által bejelentett ellenséges magatartású egyénekről tájékozódott azonnal. Ha szükségesnek látták, akkor az illetőt felkeresték a lakásán és meggyőzték álláspontjának helytelenségéről." Brigádjelentések a tsz-szervezésről, 1959. március 12. JNKSZML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1959. 30.ő.e. Mg/56. 98–100.

képezték.[20] A központi elosztási, tervgazdálkodási rendszerben így láttak esélyt az ellenőrzött begyűjtésre és a részleges elosztásra, másrészt a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek minimalizálására, sokak esetében kiiktatására. A „projekt" kampányszerű végrehajtásának módja és időzítése, közvetve vagy közvetlenül, az összes emberi együttélési formát, vagyis az egész társadalmat érintette. A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozóvá lettek.

A patologikus agrárfordulatnak a módját és mértékét, az egyéni és kollektív cselekvések generációs, nemi és regionális különbözőségeit, még inkább össztársadalmi hatását az eddigi kutatás lényegében negligálta,[21] pedig az ekkori egzisztenciavesztés, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet, a megélhetési lehetőségek minden szempontból hosszú távra meghatározták a vidéken élők sorsát, nem beszélve azokról, akik éppen a kollektivizálás miatt menekültek el falujukból és lettek városi lakosokká.[22] Ugyanakkor mindez a döntéshozók, a végrehajtók és a bekényszerítettek számára egy kollektív tanulási folyamatként is értelmezhető.[23] A két nagyhatalmi tömb által szándékoltan létrehozott meghatározottságból, a szovjet zónán belüli normákból és célokból kiindulva látszik, hogy a végrehajtás gyakorlata számos elemében sajátos dinamikát, önjáró folyamatot és módosulást eredményezett. Az akkori elvárásokat, számításokat és jövőhorizontokat kell jobban megismernünk, hogy majdan egy-egy élettörténetbe beágyazhatóan megérthessük a kortársi tapasztalatokat és reakciókat. Végül, a kollektivizálás történelmi perspektívába helyezett példáján is igazolva láthatjuk, hogy a társadalom szövetét a politikai diktatúrában leginkább a következő, összetett tényezők alakították: a szocializmus projektje,

20 Ennek módszereit egy 1962. évi állambiztonsági szolgálati jelentésből is érzékelhetjük: „»Szarvas« ügynök 1959-ben lett beszervezve anyagi érdekeltség alapján. Beszervezése idején a Mátételkei ÁG-ban dolgozott mint főkönyvelő, majd a Jánoshalmai Petőfi tsz-be került. Beszervezése után először kompromittált személyekre dolgozott, majd a Nagy Mihály-féle borbély üzletben kialakult ellenséges csoportban dolgozott. A csoportot munkája által feldolgoztuk és szétzüllesztettük." Erdei László rendőr százados jelentése Bajáról a Szarvas fedőnevű ügynök tevékenységéről, 1962. június 24. ÁBSZTL, M-15.907/1.

21 Annak ellenére állítható ez összességében, hogy például a pszichiátriai kutatási eredmények már az 1970-es években utaltak az ún. tsz-pszichózisra (Juhász 1974).

22 További vizsgálatokat igénylő adatok szerint, az intézetekből elbocsátott ideg- és elmebetegek száma 1952 és 1954 között 35 és 40 ezer fő körül alakult, 1955–1956-ban enyhe csökkenést tapasztaltak, majd 1957-től 1960-ig létszámuk elérte az 50 ezer főt. A legjelentősebb ugrást (55.000) éppen az erőszakos kollektivizálás idején, 1960–1961-ben mérték. 1963–1964-ben a hivatalosan nyilvántartott ideg- és elmebetegek száma 60 ezer fő volt. A jelenség nyilvánvaló módon egyéb, hosszabb távú társadalmi folyamatokkal és személyes történésekkel is kapcsolatos, ám igazolható összefüggéseket láthatunk a kollektivizálás következtében tapasztalt brutalitással, egzisztenciavesztéssel, radikális változásokkal. A „tsz-pszichózis" nyomait abban is láthatjuk, hogy az 1962-ben felvett betegek 80 százaléka 20 és 59 éves közötti volt. A keresőnek számító betegek 77 százaléka a fizikai dolgozók közül került ki, bár a szellemi foglalkozásúak körében jóval intenzívebb volt az előfordulás. A nők esetében az élettani tényezőkön túl egyértelmű összefüggést láttak a kettős (család és munka) terheléssel. A férfiak körében domináns volt az alkoholizmus (Dr. Marton – Szabó 1966: 699–711).

23 North 1998.

a hagyományos struktúrák megtartóereje, az iparosítás, valamint a társadalmi autonómia mindennapi miliői.[24]

A háborús logika, a politikai ellenségek konstruálása alapján a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének" ellenségei iránti érzéketlenség, sőt megvetés propagandafunkciót is betöltött.[25] Ennek révén a közfigyelmet el tudták terelni az egyéni vonásokról, ami rendszerint az „ellenségek elleni" mozgósítás alapja.[26] A radikális pártállami beavatkozás révén az új típusú ellenségeskedések a korábbiak kereteit széttörve, osztályharcos alapon terjesztették ki a személyek, csoportok, rétegek közötti konfliktusokat, egyúttal újfajta társadalmi kötőanyaggá váltak. A kollektivizálást elsősorban a nómenklatúrán belüli nyelvhasználatban számszerű fejlesztésnek nevezték. Az ilyen és ehhez hasonló stílussal, gondolkodásmóddal, a városból vidékre „lemenni" hozzáállás visszatérő eseteivel bőven találkozhatunk a történeti forrásokban.[27]

A kollektivizálás a mindennapi életvilágokat is feldúlta, azt a valóságterületet, amit a megmaradt paraszti tömb a begyűjtés eltörlése, az 1956 utáni gyeplőlazítás légkörében lassan kezdett újra magáénak tudni. A kollektivizálási kampányok és agitációk, áttörve a normális felnőtt- és gyereklét életvilágainak határait, alapvetően roncsolták ezen szférákat.[28] A hódítók, a szervezők erejével szemben a tsz-be kényszerülő emberek lényegében a lehetséges három védekezési reakció közül az elsőt, amely úgymond figyelemre sem méltatja az agitációt, nem alkalmazhatták. A második formára, a harcra sem volt nagyon lehetőség, legalábbis csak igen korlátozott mértékben. Tömegesen a lehetséges harmadik módon reagáltak az ellenük intézett támadásra: elhagyták a falut vagy erőszak hatására aláírták a belépési nyilatkozatot.[29] Az egyéni gazda státusából való kitaszítottság, majd alacsony színvonalú, szervezetlen munkavégzés, szűkösség, elégedetlenség, többnyire passzív ellenállási formák, rendszerint verbális rendszerellenesség jellemezte a tsz-be torlódott, fizikai és pszichikai eszközökkel egy új életmódra kényszerített agrártársadalmat.

A leírt esetek alapján és ellenére érzékelhető, hogy a parasztság nagy része ekkor is igen nagy alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot. Azonban az is hozzátartozik a képhez, hogy ebben a kollektív stresszhelyzetben, s az abban résztvevők kapcsolataiban számos, az alkalmazkodóképességgel ellentétes érzelemre is ráismerhetünk, mint amilyen például a bosszúvágy. A szervezetlenség, a szaktudás hiánya és az alacsony jövedelmek mellett ezzel is magyarázható az a későbbi, a mindennapok részévé vált kompenzációs magatartásmód, ami a kollektív hanyag munkavégzésben és a „társadalmi tulajdon" rendszeres és valóban kollektív megdézsmálásában érhető tetten. Hogy ez mennyiben és hol, a társadalom mely rétegeiben erősítette meg – többek között – a jellegzetes proletárlétet, a tulajdontól való megfosztottság állapotát és érzését, vagy épp ellenkezőleg: mások számára menynyire adott új lehetőséget a vagyonosodásra, azt további rendszeres kutatásoknak kell kiderítenünk.

A következőkben visszatérek egy korábbi felvetésemre, tudniillik a diktatúra társadalmiasításának terminológiai kérdései, valamint az uralmi rendszer társadalmi beágyazottságának folyamatai és szintjei mindaddig tisztázatlanok és szükségszerűen vízziószerűek lesznek, amíg hiányoznak a pártállami

24 Ö. Kovács 2012a.

25 A kényszerűen kivizsgáltatott brutális ügyek gyors, 1960. márciusi lezárásának tipikus ügyészségi, bírósági megfogalmazásait illusztrálja az egyik – az agitátorok magatartására vonatkozó – Hajdú-Bihar megyei vádirat részlete: „[m]ivel a parasztság körében tapasztalható pozitív előrehaladást nem lehet spontán mozgalommá tenni, a helyes az, ha a munkásosztály, az állam is segíti a parasztságot nagy elhatározása megvalósításában. Feladat meggyőzni a még határozatlan, kételkedő egyénileg dolgozó parasztot, hogy fejlődésünk, boldogulásunk útja a mezőgazdaságban a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás kiépítése. Erre az útra lépni mindenkinek érdeke, de csak, ha azt maga is helyesnek látja. Ezeket az elveket megsérteni, erőszakot alkalmazni: alkalmas a munkás-paraszt szövetség megbontására, de aláàshatja a párt és a kormány parasztpolitikáját, a mezőgazdaság szocialista átszervezése bonyolult munkáját, és a szövetkezeti mozgalmat, mint alapintézményt." HBML, MSZMP, 1.f. 2.fcs. 1960. 62.ő.e. B.10.026/1960–1.

26 Edelman 1998: 105, 120.

27 „Ha az elvtársak számszerű fejlesztésben akarnak segíteni, akkor december 5-ére már eljöhetnek. Arra kérjük az elvtársakat, hogy mielőtt lejönnek, 3–4 nappal előbb értesítsék a termelőszövetkezetet, hogy szállást tudjanak biztosítani, és azt is írják meg, hogy hányan jönnek." Mezőkovácsháza járási pártbizottsági ülés, 1959. november 23. BéML, MSZMP, Mezőkovácsházai JB PB, 1–2.ő.e. 2. leltár; Hangulatjelentések a tsz-szervezésről. 8.ő.e. 2113. 17/8/34/1959.

28 Az életvilágra lásd Schütz – Luckmann 2000. Említésre érdemes példa, hogy a Veszprém megyei Nemesgulácson az uzsai munkások mint agitátorok megverték a távollévő szülők gyerekét is. Tsz-problémákkal foglalkozó munkáslevelek, 1960. január 28. VeML, MSZMP, 1.f. 1960. 34/1.ő.e. 1448–1450.
Az ügynöki jelentések visszatérő eleme a családi-rokonsági örökség siratása. A következő versikét egy lajosmizsei kocsmában hallotta a jelentésíró: „Őseimnek kisbirtoka, Tsz-ék ülnek rajta, Elrabolták tőlem a földem. Kicsordul érte a könnyem." Összefoglaló jelentés, Budapest, 1959. február 9. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.7. 1–10.
A kortársi értelmezést a különböző sajtótermékekben is felfedezhetjük. A sokak által olvasott *Nők Lapjá*ban idéztek (1959. február 19. 8. sz.) egy agitátort, aki szerint „Háromféle embert ismerünk. Egy, aki benne van a szövetkezetben; a másik, aki benne lesz; és a harmadik, aki ellenünk van. Mármost döntsük el gazdatársak. [...] Erre igaz szívvel, mind azt mondták az emberek, hogy ők nincsenek ellene a szocializmusnak, hogy is lennének?"

29 Ugyanakkor e helyütt is hangsúlyozni kell a mindhárom említett csoportban előforduló, alkalmazkodó ellenállási formákat: a verbális, mindennapi szidalmazást, pletykát, fenyegetést; a névtelen levélírást, a nevesített kérelmeket, panaszokat, feljelentéseket, röpcédulázást, falfirkákat, az ironizáló dalolást, a belépési nyilatkozat aláírásához szervezett „ünnepséget", lakomát; a „tsz-községek" jelző karóinak, a tsz-terület határjeleinek eltávolítását, a közgyűléseken való felszólalást és kivonulást, a több napos tüntetéseket, a kilépésekhez, nyilatkozatok visszaadásához aláírások gyűjtését, a küldöttségek szervezését a nómenklatúra tagjaihoz és központjaihoz; a munkalassítást és hanyagságot, a jó állapotban lévő állatok, felszerelés és termények visszatartását, a tettlegességet az agitátorokkal, helyi vezetőkkel szemben, gyújtogatást, rongálást, szándékos károkozást, a rendszeres lopást, az alkoholba és öngyilkosságba menekülést. Másrészt, miként erre korábban már utaltam, a frusztráltságot az is fokozta, hogy a tsz-t a befolyásosabb gazdák jelentős része egyfajta előremenekülési lehetőségnek tekintette, ahol a rokoni kapcsolathálón keresztül elfoglalták a pozíciókat. Sokan ez ellen is tiltakoztak, így például a Szabolcs megyei Döge községben 1962. február 3-án a „tsz vezetőségéről olyan plakátot ragasztottak ki, amely a tsz-vezetőség rokoni összefonódását ábrázolta, illusztrálva azt, hogy a rokoni összefogáson keresztül milyen lehetőségek vannak a lopásra." ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/35. 1–5.

erőszakszervezetek, a kommunista párt és alárendelt szervei valamint az egyházi közösségek működésének, szerveződésének társadalomtörténeti megközelítésű elemzései, hogy csak a legfontosabbakat említsem. „Alulnézetből" a hagyományos esemény- és politikatörténeti kategóriáknak, határoknak más az olvasata. Különösképpen így van ez akkor, ha az utólagos történetkutatói elméletek és fogalmak mellett megadjuk a lehetőséget a valóban tömegeket megjelenítő kortársi gondolkodási horizontok bemutatására. Ebben a tapasztalattörténeti megközelítésben az ideológia, a propaganda nyelvének kortársi, mindennapi félreértései vagy negligálása, a saját érdekek mentén leírható és értelmezhető hasznosítása kerül a középpontba, amit talán az életszerű beszédmód vizsgálataként is meghatározhatunk (ez persze nem jelenkortörténeti különlegesség). Levéltáraink szinte átláthatatlan mennyiségű iratai, lokális forrásaink a hangulat- és ügynöki jelentésektől a feljelentésekig lényegében mindig az életidegen, mitizált elváráshoz képest írják le az „elhajlásokat"[30]. A besúgások, a bejelentések, a pártsajtóhoz és a rádióhoz beküldött névvel ellátott és névtelen levelek tömege szintén a diktatúra társadalmiasításának eleven mutatói.

Azt állítom tehát, hogy a modern diktatúra természetrajzának logikájából fakadóan, a lehetséges módon és eszköztárral, eltérő hatékonysággal, sokszor színlelt viselkedésmódokkal jellemezhetően, de akcióit a pártállami vezetés mindig társadalmiasította. Ebben a miliőben a „politikától" nem lehet elválasztani a „társadalmat", ami kortársi perspektívából nézve végképp érthetetlen lenne. A társadalmiasítás mértéke a kollektivizálás befejezésekor erősebb volt az első kampányokhoz képest.

30 Ahogy ezt már korábban jeleztem, a falusi titkos megfigyelések, jelentések sajátos körülményeire (például nincs „T"-lakás), az újabb torzítások keletkezési helyére a tartótisztek is folyton utaltak. Összefoglaló jelentés, 1959. február 9. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/.7. 1–10.

50. A kollektivizálás mint egyháztörténet

„Az átszervezésnél, illetve az átszervezés közben lényegében nem jelentett akadályt egyes papok ellenállása, mert a Párt előkészítő tevékenysége őket is éppen úgy, mint egyéb ellenséges elemeket dezorganizálta, és szervezett ellenállás részükről objektíve nem tudott kialakulni."[31]

A kollektivizálás mint egyháztörténeti esemény és folyamat értelmezésének fontosságára az előbbiekben utaltam.[32] Ha a földbirtokláshoz alapvetően kötött falusi társadalmi tagolódást vesszük alapul, akkor látható, hogy az 1945 után több hullámban bekövetkező földindulás nyomában járó népességmozgás radikálisan átszabta az emberi kapcsolatokat.[33] Az államosítás, a szovjetizálás miatt lehetetlenné vált a korábbi gazdasági-társadalmi-politikai struktúrák és viselkedésformák hagyományos módon történő átörökítése. A pártállami hatalom szemében a lokális egyházi szerveződések mint az utolsó meghódítandó, az egész országot behálózó intézményrendszer, egy ellenpolitikai egység képeként jelentek meg, ezért azok kiiktatása, átalakítása a radikális társadalompolitika elemi érdeke volt.[34] A papok és a hívek különböző módszerű állami ellenőrzésének társadalomtörténeti feldolgozása (a folyamatos kriminalizálástól a kollaborációig) itt nem lehet a feladatom, csupán a problémafelvetés szintjén kívánom érinteni ezt az összefüggést.[35]

31 Jelentések az egyházról, 1962. június 22. TML, MSZMP, 1.f. XII.cs. 76.ő.e. 036–051. A pártállami destruktív megfontolások konkrétságára utal a hívek számát gyarapító Matt János szigetvári pap Almamellékre való elmozdítási terve, azzal az indoklással, hogy „áthelyezése esetén megbomlana ez az általa kiépített kollektíva, és csökkenne az egyház befolyása a vallásos emberek között." Az almamelléki, kifogásolható magaviseletűnek tartott paptársa révén az ÁEH alkalmazottjai azt várták, hogy „ennek a katolikus papnak a Szigetvárra való helyezése demoralizáló hatással lenne az erősen vallásos kispolgári elemekre, és feltétlen gyengítené Szigetváron az egyház tömegkapcsolatát." Jelentések, 1959. július 8. BaML, MSZMP, 3.f. 2. 1959. 6.ő.e. 8–9.

32 Jason Wittenberg a politikai lojalitás 1940-es és 1990-es évek közötti kérdését vizsgálta, s ennek során a „jobboldali" politika melletti kiállást, választási eredményeket az egyházakra alapozott kapcsolathálóval magyarázza. Területi mintavételei során Hajdú-Bihar, Zala, Veszprém és Győr-Sopron megyei történeti forrásokat elemzett (Wittenberg 2006: 6–17).

33 Az egyes lépéseket, intézkedéseket lásd Tomka F. 2005: 61–119; Gárdonyi 2010: 33–34.

34 A következő tolnai helyzetkép (mikrotörténeti összefüggései miatt további elemzést igénylő) a pártállami beavatkozás machiavellista jellege mellett, nyelvileg is tanulságos. A megyei egyházügyi előadó a nagyszokolyi református papról jelentett: „a megye 220 papja közül az egyetlen, aki nem ajánlotta föl a földjeit, egy személyben paraszt, juhász és pap. Jelenleg 18 hold földön gazdálkodik, 110 db birkája van, ezen kívül 2 lova, 3 kecskéje és a múlt évről 6.000 forint adótartozása van." Az elhanyagolt környezetére utalva írták, hogy a „társadalmi együttélést sértő magatartása mellett van más oldala is. A hitélet az ősi soviniszta, nagy református községben egyenlő a nullával. [...] A járási pártbizottságnak is az a véleménye, hogy Papp Gyulát hagyjuk Nagyszokolyba, mert a hasznos oldala a károssal szemben tullsulyban van. Papp Gyulának az a kérése, hogy elcsapása esetén segítsünk neki, hogy az állami kostelepen, mint juhász el tudjon helyezkedni." Jelentések az egyházról, 1960. augusztus 8. TML, MSZMP, 1.f. XII.cs. 76.ő.e. 034–035.

35 Az egyháztörténet újabb szempontjaira lásd Bögre–Szabó 2010; Gyarmati 2010; Gárdonyi 2010.

69. táblázat. Általános iskolai hittanbeíratások száma és aránya a tanulói összlétszám tükrében 1957–1960[36]

Megye, város	*1959–1960 fő*	*1958–1959 fő*	*1959–1960-ban %*	*1958–1959-ben %*	*1957–1958-ban %*	*Csökkenés 1957 és 1960 között %*
Baranya	15.381	18.532	47,66	58,4	58,1	-10
Bács-Kiskun	31.080	36.049	45,23	54,1	55,0	-10
Békés	11.219	14.918	18,16	25,1	27,18	-9
Borsod	36.277	39.326	44,15	53,8	59,0	-15
Csongrád	10.764	14.682	26,57	38,6	41,58	-15
Fejér	18.762	22.035	39,31	49,1	51,0	-12
Győr-Sopron	26.845	32.453	52,63	63,6	67,6	-15
Hajdú-Bihar	14.718	16.786	26,06	31,3	35,64	-10
Heves	11.972	16.373	32,74	45,0	48,4	-15
Komárom	12.547	15.334	35,92	46,8	48,9	-13
Nógrád	12.865	14.725	45,11	53,7	59,9	-15
Pest	48.647	55.165	50,48	58,3	59,4	-9
Somogy	20.127	23.661	47,38	58,2	57,6	-11
Szabolcs-Szatmár	40.286	44.522	42,53	50,1	56,32	-13
Szolnok	10.537	14.405	18,42	24,1	26,08	-8
Tolna	18.393	20.134	55,32	61,6	57,9	-3
Vas	22.256	26.340	58,58	66,8	69,4	-10
Veszprém	27.939	30.805	54,88	61,2	66,24	-11
Zala	12.643	18.606	35,58	48,5	51,0	-15
Budapest	18.506	35.237	9,97	20,1	26,19	-16
Debrecen	331	627	2,16	4,7	11,46	-10
Miskolc	746	2.366	4,66	15,8	12,4	-27
Pécs	749	3.247	6,68	32,0	37,1	-30
Szeged	78	348	0,76	3,7	10,69	-10
Összesen/átlag	*423.668*	*516.676*	*33,37*	*42,69*	*46,42*	*-10*

Forrás: A Tanácsigazgatási Főosztály kimutatása, 1959. június 30. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.

A hívő emberek káderlapján rendszerint szerepelt az „idealista" jelző. A hívői létet ebből a szempontból nyitottnak és nyilvánosnak lehet tekinteni (Tomka M. 1998: 21). A kollektivizálás előtt és alatt az ÁEH a papok számára külön szervezett találkozókat az elvárt magatartás kialakítása céljából. Lásd például Olt Károly szigorúan titkos ÁEH-jelentése a papok részére indított tájékoztató előadássorozatról, 1960. december 30. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. IV. Egyházzal kapcsolatos ir. 1961. 4.ő.e. 001–21/1960. 1–4.

36 A közölt adatok elvileg minden felekezetre vonatkoznak.

A földek és az egykori parasztok téeszesítése egyben egy mindennapi „vallásháború" formáját is öltötte az agitátorok és az érintett gazdák, és természetesen a papok számára.[37] Ennek közvetlen, személyes tapasztalatát a héregi (Komárom m.) római katolikus egyháztanács elnökének terrorizálásával illusztrálom.

Az 51 éves T. F.-től az agitátorok a megismételt éjjeli látogatáskor (1960. január 18-án) azt „[k]érdezték, alá van-e írva a nyilatkozat. Mondtam, nincs. Erre én levettem a szekrény tetejéről az üres nyilatkozatot, mondtam, hogy nem látom aláírni. Erre a kopasz azt mondta, hogy a »papnál láttál aláírni, itt nem látsz?« Ugyanis a helyi egyház világi elnöke vagyok. Egyébként 17 hold földem volt, ennél nem is volt soha több földem, kuláknak sem voltam nyilvánítva soha. Ezután fenyegettek, hogy vagy aláírom, vagy elvisznek. Hogy hova vinnének, azt nem mondták. Ezután éjfél után néhány perccel aláírtam a nyilatkozatot. Ezután én, minthogy tartottam attól, hogy megvernek vagy elvisznek, mert a helyzet ilyen volt, aláírtam a belépési nyilatkozatot. [...] Én éjfélkor kértem őket, hogy másnap majd aláírok. Ekkor azt mondták nekem, most kell aláírnom, utána felkeltjük a papot és megyünk vele agitálni."[38]

Az egyházi kötődés mértékét a pártállami apparátus által fokozott figyelemmel követett hittanbeíratások statisztikái alapján, s más, ehhez kapcsolódó források mentén vizsgálom, egyúttal érvelek a „valláháború" kifejezés létjogosultsága mellett.

Az általános iskolai hittanbeíratások az 1959–1960. tanévben a Dunántúlon Vas, Tolna, Veszprém, Győr-Sopron megyékben a diákok több mint 50 százalékát érintették, amely arányt megközelítik a Baranya és Somogy megyei adatok (69. táblázat). Ezekhez képest Fejérben és Zalában feltűnő a hittanra beíratott általános iskolások számának visszaesése. Az első helyen említett dunántúli megyékben országosan is a legmagasabb volt a hittanosok aránya. A Duna-Tisza közén a Pest megyei adatok 50 százalékot jeleztek, amely egyben, főleg délre és keletre tekintve, a legmagasabbnak bizonyult.[39] A legalacsonyabb arányban Békés, Szolnok, Hajdú-Bihar

37 Példaként a Pest megyei Szentlőrinckáta esetét említem meg, ahol 1959. március 6-ára 90 százalékban befejezettnek nyilvánították a tsz-belépést, de utána hetekig nem tudták összehívni a több száz fős tsz-gyűlést, végül 30–40 emberrel „megválasztatták" a vezetőséget. Itt a helyi plébános – szemben a püspöki karral – nem volt hajlandó támogatni a tsz-szervezést, emiatt megvonták tőle a hittantanítás jogát. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos ir. 1959. május 5. PML, XXVIII. 750. 8.f. 1959. 16.ő.e. 3387–3389.

38 T. F. tanúkihallgatási jegyzőkönyve a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály vezetésével a héregi községi tanácsházán, 1960. január 27. KEMÖL, XXV.10. B.10.019/60. B. F. és társai pere, 37–38.

39 Az egyébként igen összetett miliőjű Pest megye Aszódi járásában tapasztaltak nagyrészt reprezentatívak lehetnek. A jelentős számú ipari munkás ellenére az itt élők elsősorban a mezőgazdaságban dolgoztak. A fiatalok körében látványos egyháztól való eltávolodásról számoltak be, kivéve „az odahaza maradt bőszoknyás kislányokat". További erős egyházi kötődést ott mértek, ahol lényegében egy felekezethez tartoztak a falubeliek, így elsősorban a római katolikusnak számító Galgahévízen, Püspökhatvanban, Turán és Galgamácsán. Az ezeken a helyeken megmutatkozó jómódot is az erős egyházzal hozták összefüggésbe. Mindezen „tömbösödés" ellenére, a hittanbeíratások aránya a korábbi évek 60 százalék körüli értékről először 1964-ben került

és Csongrád megyékben jártak a gyerekek hittanra. Egyrészt tehát szembetűnő az alföldi és a dunántúli megyék értékeiben mutatkozó különbség, másrészt az adott nagytájakon belül is jelentős különbségek látszanak.[40] Az alföldi agrárrégiók alacsony számadataitól a Szabolcs-Szatmár megyeiek térnek el, ahol még viszonylag erős egyházi kötődés mutatkozott. Ugyanakkor még ennél is magasabb beiratkozást reprezentálnak a borsodi adatok. Úgy látszik, a történeti összefüggéseket itt sem lehet leegyszerűsíteni az „ipari" és „agrár" sémára, hiszen például a Borsod-Abaúj-Zemplén és Bács-Kiskun megyei hittanosok aránya szinte azonos volt.[41]

valamivel 50 százalék alá, amit sikernek könyvelt el az ÁEH. Ezt a tendenciát azzal is magyarázták, hogy a járásban szinte minden családban volt már rádió, s egyre nőtt a televíziók száma is: „[n]evelő munkájuk, különösen a TV, alaposan szemléltetett nívós ismeretterjesztő előadásai éreztetik hatásukat." Jelentés a vallásos ideológia elleni harcról és az egyházpolitikáról, 1964. szeptember 11. PML, XXVIII. 750. Aszódi járás, 2.f. 8. 13.ő.e.
1965-ben, országos összehasonlításban, a legnagyobb arányban a Békés megyében élőknek volt rádióelőfizetése, a legkisebb arányban pedig Szabolcs-Szatmárban éltek ezzel. Néhány évvel később (országos adat) minden 20–22. községi lakosnak volt tv-je, Komárom megyében pedig, ahol a legtöbb előfizető volt, minden tizenkettediknek. Ebben a tekintetben ellenpéldát Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Zala és Bács-Kiskun megye jelentett (KSH 1968: 24).
Kifejezetten a tsz-tagok tv-használatát vizsgálták a Makói járásban, ahol 1965 márciusában az előfizetők mindössze 4,5 százaléka tartozott közéjük (Békés 1966).

40 „Egyes megyéken belül jelentős aránytalanságok vannak. Így pl. Pest megyében a ráckevei járás 44,7%, de az aszódi járás 70,9%, szentendrei járás 70,1%. A városok között is nagyok a különbségek. Cegléd 17,82, míg Szentendre (erősen vallásos lakosság, egyházi gimnázium jelenléte, 56,75%). Ebben az évben is vannak községek, ahol igen nagy a jelentkezési arány, sőt egyes helyeken emelkedés is van. Általános tapasztalat, hogy a kisközségekben, tanyai településeken erősödött a papok agitációs munkája és ennek következtében több helyen nőtt a jelentkezők száma. Így Hajdú megyében Álmosdon 42-ről mintegy 65%-ra, Pest megyében Turán 71,5-ről 80%-ra, Borsod megyében például Bodrogközön emelkedett a hitoktatásra jelentkezők száma. Debrecenben a III. kerülethez tartozó tanyákon, például Macson és Dombos-tanyán. Érdemes megemlíteni Békés megyében Okány községet, ahol a jelentkezők száma kétszerese a múlt évinek. A református pap igen népszerű a községben. A Hazafias Népfront titkára, a Sportkör pénztárosa, állandóan együtt van a párttitkárral, így a község lakói természetesnek veszik, hogy gyermekeik hittanra járjanak." A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.
További, megyén belüli eltéréseket jelezve, például Hajdú-Bihar járásai közül magas arányszámmal kiemelkedett a berettyóújfalui. Információs jelentés, 1960. július 25. HBML, MSZMP, 1.f. 9.fcs. 1958–1962. 7.ő.e. 79–80.

41 A régiókon belül erre vonatkozóan is megfontolandó a jelentésíró megállapítása: „[f]őleg ipari központokban, városokban, járási székhelyeken általában az átlagosnál jelentősebb mértékben csökkent a beiratkozottak száma." A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.
A Szigetvári járásban, kifejezetten az ún. tsz-községekben egy év alatt mintegy 15 százalékkal kevesebben íratták be gyereküket hittanra. Jelentések, 1959. június 30. MSZMP, 3.f. 2. 1959. 6.ő.e. sz. n. A Tatai járásban a kollektivizálás és a vallásellenes kampányok hatását a kortársi pártjelentésben így fogalmazták meg: „[á]ltalában komoly csökkenés tapasztalható a termelőszövetkezeti községekben. Rosszak között kell megemlíteni a következő községeket, Bokod 85%, Dunaszentmiklós 84%, Várgesztes 86%, Vértessomló 78%, Vértestolna 91%, Agostyán 71%. A felsorolt községek mutatják, ahol nem ment a termelőszövetkezetek szervezése, ott ezen a téren is probléma van.

A tanácsi kimutatások alapján az is látszik, hogy az 1956–1957-es tanév végén, tehát a következőre készülve, a beiratkozáskor látványos csökkenést regisztráltak. A 69. táblázat alapján célszerű az 1957–1958-as és az 1959–1960-as iskolaév adatait összevetni: az előző tanévhez képest Győr-Sopron, Borsod, Heves, Nógrád, Csongrád megyékben 15 százalékkal volt kevesebb a hittanosok aránya. A két iskolaévet összevetve országosan Tolnában mérték a legkisebb (3%) csökkenést. A Tiszántúlon Szolnok (8%) közelítette meg az előbbi értéket. Az adatok alapján szembetűnő a városi hittanos általános iskolások számának minimalizálódása, eltűnése. Az említett néhány év alatt Budapesten 10, Pécsett 25, Miskolcon 11 százalékkal csökkent a beíratottak aránya. A jelentéskészítők ezt részben az „illegális hitoktatás veszélyével" és a „párt- és állami szervek, továbbá pedagógusok komoly és eredményes agitációs és felvilágosító" tevékenységével magyarázták.[42] Az adatok kommentálása során kitértek a gimnáziumi hittanoktatás gyakorlati megszűnésére is. Először 1959-ben tapasztalták, hogy például Hevesben, Zalában, Debrecenben és Szegeden már senki nem íratta be a gyerekét.[43] Hozzátehetjük, hogy az általános iskola hetedik osztálya után a szülők – sok helyi pap egyetértésével – azért is mondtak le a gyerek további iskolai hitoktatásáról, mert az a középiskolai felvételin hátrányt jelentett.[44]

A fenti mennyiségi mutatók hátterének további elemzése a jövőben külön kutatási feladatot igényel. A lokális-regionális, tehát sokszor a közigazgatási határoktól eltérő egyházi viselkedésformák kontextusait is fel kell tárnunk, hogy a maga

Kivételt képez ezen a téren Vértestolna. Általában ezeknek az eredményeknek az elemzésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a járás községeinek kb. 50%-a nemzetiségi község, ebből 9 német és 2 szlovák. Tudvalevő, hogy a nemzetiségi községekben, de különösen a németeknél, a vallás befolyása jóval nagyobb, mint a magyar községekben. Különösen komoly mértékben csökkent a hittanra beiratkozott gyermekek száma a munkások által lakott községekben." A járás községeiben az iskolások 52 százalékát íratták be hittanra, amely arány 1958-hoz képest 12 százalékos csökkenést jelentett. Tatán 34, Oroszlányban 15 százalékot regisztráltak 1959-ben. A pártnorma szerint „jobb községnek" számított például Baj (36%), Dunaalmás (23%), Héreg (23%), Kömlőd (38%), Környebánya (18%), Tarján (38%), Tata-Kertváros (24%), Oroszlány I. (11%). MSZMP járási bizottsági jegyzőkönyv, 1959. július 9. KEMÖL, XXXV. 5. MSZMP, Tatai JB 7.ő.e. 8–9.

42 „Veszprém megyéből vannak olyan tapasztalatok is, hogy a nevelők a hittanórákat végig hallgatva, órájukon tudományosan cáfolják az egyházak tanításait. Meg kell említeni a győri pedagógusok jó munkáját. Egész év folyamán nagy gondot fordítottak arra, hogy a gyermekeket kivonják az egyházak hatása alól. Egész évben folyt az agitációs munka a szülők között és ennek eredményeképpen a tanulóknak több mint háromnegyed része lemorzsolódott, egy részük hivatalosan is." A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.

43 A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.

44 Erre konkrétan Győrben így utaltak: „a VIII. oszt. hittanra beírt tanulók kb. 35–40%-a az elmúlt év II. felében morzsolódott le azzal a célzatossággal, hogy ha hittanra jár, esetleg befolyásolja középiskolai továbbtanulását. Ez különösen falun volt tapasztalható nagyobb mértékben." Sokszor a papok is ezt javasolták a szülőknek. MSZMP MB VB-ülés jegyzőkönyve, 1959. július 27. GYMSMGYL, MSZMP, 1.f. 3.fcs. 1959. 78.ő.e. 1–11.

életszerűségében lássuk az akkori történéseket. Az államhivatali nézőpontból konstruált jelentés szerint a dunántúli, magasnak tartott arányok okai leginkább a következőkkel magyarázhatók:

„Lényegében ez a helyzet évek óta. Most is a püspökségek, volt egyházi intézmények és hitbizományok területén élő lakosság közül a legmagasabb a jelentkezés. Vas és Győr megyében feltehetően a nyugati határszél is gyakorol bizonyos hatást. A legkisebb átlagú megyék lakossága nagyrészt protestáns, és bár vallásos, de az iskolai hitoktatáshoz kevésbé ragaszkodó."[45]

Az előbbiekben tárgyalt, 1959. évi – mérhetőbb – adatokhoz képest, a jelenlegi ismeretek alapján inkább csak kiemelni és regisztrálni tudom azt az 1960. évi ÁEH-megfigyelést, hogy a korábbi években kollektivizált községekben tovább csökkent a körmeneteken résztvevők száma. Ugyanakkor az új tsz-tagság körében emelkedett: „[ú]gy látszik, hogy az újonnan belépett tsz-tagok közül többen, ha csak átmeneti időre is, de még jobban szükségét érzik a vallásosságnak, mint egyénileg dolgozó korukban." A vidéki városokban általában mindenütt, 10–20 százalékos létszámcsökkenés volt 1959-hez képest, sőt például Várpalotán, Nagykanizsán, Gyulán, Miskolcon, Vácon 30–50 százalékkal kevesebben vettek részt a szertartásokon. Az említett három kivételt Sztálinváros,[46] Jászberény és Székesfehérvár jelentette, ahol kiugró (összesen 4.200 fős) növekedésről számoltak be. A budapesti átlag 10 százalék (17.000 fő) volt.[47] A jelentésíró, talán természetes módon nem a társadalmi miliők összetételében, hanem kifejezetten az egyházközségek papjainak aktivitásában, vagy éppen az idősebbek passzivitásában jelölte meg az okokat.[48]

45 A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959. 1961-ben a hittanbeíratások a dunántúli megyék egy részében jelentős csökkenést jeleztek: „[a]z 1960/61-es évben az általános iskolába járók közül országosan mintegy 26,5% járt hittanra. A rendelkezésünkre álló eddigi, nem teljes és nem végleges adatok alapján megállapítható, hogy az 1961–62-es tanévben országosan mintegy 6–8% csökkenés várható. Tolna megyében 10, Somogy megyében 11, Nógrád megyében 10, Bács megyében 5, Szolnok megyében 5, Békés megyében mintegy 4 százalékos csökkenés várható az általános iskolában hittanra beíratottaknál. A nagyobb városokban jóformán alig írattak be a középiskolákba gyerekeket a hittanra. [...] Továbbra is a városokban és az ipari centrumok területén jelentősebb csökkenés tapasztalható. Falun továbbra is az elmaradott kisebb községekben és tanyai településeken a beiratkozottak száma magasabb. Tapasztalataink szerint a vasutasok elég nagyszámú gyereket írattak be hittanra, ezen a területen a politikai felvilágosító munka elmaradott." Olt Károly szigorúan titkos ÁEH-jelentése az 1961–1962. évi hittanbeíratásokról, 1961. június 27. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. IV. Egyházzal kapcsolatos ir. 1961. 4.ő.e. 003–1/1961. 67–68.

46 Ezek szerint itt 1959-ben 200, 1960-ban 1.500 fő vett részt a körmeneten.

47 További kutatást igényel, hogy ez csökkenést vagy növekedést jelent.

48 „Az viszont, hogy a helyi pap reakciós-e vagy békepap, ebben a vonatkozásban csak kis mértékben jöhet számításba, mert pl. Bellon Gellért Baján, aki egyike a legreakciósabb papoknak, épp úgy nagyszámú hívőt tud megmozgatni, mint Rozsáli Menyhért, Jászberényben, aki viszont a legjobb békepapok egyike." Az ÁEH szigorúan titkos jelentése a római katolikus egyház nagyheti

A mindennapi „vallásháború" az intézményes formákra, s főként a hitoktatással összefüggésben, a gyerekek szocializációjának befolyásolására koncentrálódott.[49] A pártállami hatóságok a közterekből, a helyi nyilvánosságból az egyházi jelenlétet minél inkább igyekeztek kiszorítani.[50] A hittanoktatástól különböző módszerekkel, például rendszeres agitációval, a hittanórák ellenőrzésével igyekeztek távol tartani a szülőket és a gyerekeket. Ez utóbbi nem csupán a létszám mechanikus követését, hanem óralátogatást is jelentett. A jelentések szerint ugyanakkor például Veszprém megyében a hittanoktatásra sokszor csak a jelentkezettek 50–70 százaléka ment el, másrészt viszont „becsempészett", beiratkozás nélküli tanulókról is írtak (Bazsi, Felsőpáhok, a veszprémi Kállai Éva leánygimnázium, Marcalgergelyi, Balatonakali). A pártnyelv szerint a hitoktatók olykor durvák, „verekedő típusúak" (Lovászpatona, Magyarpolány, Balatonfűzfő). A pártállami normáktól való eltérésként számoltak be arról is, hogy – az egyébként hitoktatói engedély nélküli – márkói plébános „illegális énekkart szervez", a balatonfűzfői református lelkész pedig a hittanóráján távozásra szólította fel a két tanár egyikét, mert az előírás szerint csak egy tartózkodhat bent. Botrányként tartották számon, hogy az ugod-diópusztai római katolikus hitoktató a szülőket felelősségre vonta a hittanóráról távolmaradók miatt, az egyik sümegi hitoktató pedig „azt mondta az igazgatónak és helyettesének: ha kétszer átveszi velük a bibliát, levetik a munkásőrruhát." Hasonló módon elítélték szigoráért a gyenesdiási és a tósokberéndi hitoktatót is.[51]

Az 1959. júniusi hittanbeíratásokkal kapcsolatban szülői „elégedetlenségről, nyugtalanságról, csoportosulásról" nem számoltak be, ezzel szemben kiemelték egyes intézményvezetők pressziós, manipulatív módszereit:

szertartásairól és húsvéti körmeneteiről, 1960. május 18. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. IV. Egyházzal kapcsolatos ir. 1960. 5.ő.e. 36–39.

49 Most eltekintve az olyan esetektől, amikor például 1959-ben egy segédmunkást azért ítéltek el izgatásért 10 hónap börtönbüntetésre, mert a gyári WC-ben krétával a következő szöveget írta fel: „le a vallástiprókkal, a kommunistákkal, a hitetlen kutyákkal!" A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. szeptember 22. BKMÖL, XXV. 71/b. 24.d. 10.129/1959.

50 Az Agitációs és Propaganda Osztályok irányításával külön „ateista munkacsoportokat" szerveztek. Így például 1959 első felében megfelelő, új elemekkel kellett dekorálni a házasságkötő termeket. De ugyanígy feladatként szabták meg az „ateista hagyományok" helyi gyűjtését. APO-program, 1959. január 3. FML, MSZMP, MB 9.d. 19.ő.e. 1958–1959. 21.ő.e. 39–42.
A régi rítusok leváltását megcélzó szimbolikus politikának megfelelően, Tolnában 1960 és 1964 között a „pap nélkül rendezett családi ünnepségek" száma az egyes években a következőképpen, összességében 31 százalékkal növekedett. Névadó: 155, 159, 149, 185; házasságkötés: 147, 207, 197, 228; temetés: 24, 46, 37, 54. Jelentések a vallásos ideológia elleni harcról és egyházpolitikáról, 1964. november 21. TML, MSZMP, 1.f. XII.cs. 74.ő.e. 11.
Az ateista rítusokra egy Pest megyei adalék: 1963-ban az Aszódi járásban születettek (647) hat százaléka keresztelő helyett névadó ünnepségben részesült. Ugyanez az arány volt a házasságkötéseknél (342), míg a temetéseknél (257) egy százalék. Jelentés a vallásos ideológia elleni harcról és az egyházpolitikáról, 1964. szeptember 11. PML, XXVIII. 750. Aszódi járás, 2.f. 8. 13.ő.e.

51 Jelentés a vallásoktatásról, az egyház tevékenységéről, 1959. január 20. VeML, XXXV. 1. MSZMP, 1.f. 1960. 20.ő.e.

„Így Hajdú megyében Gyulaházán az igazgató 8–10 asszonyt egy csoportban agitált, feltehetően azért, hogy majd csak elérkezik a zárás ideje, és kevesebben tudnak beiratkozni. Hajdúdorogon a párttag feleségeket elküldték azzal, hogy a községi pártszervezet határozatot hozott a hittanbeíratás ellen. Szolnok megyében Törökszentmiklóson két távollevő épületben folytatták a beíratást, ez egyik épületben csak cédulát kaptak a szülők, a másik épületben történt a beíratás. Pest megyében Nagykátán a hitoktatásra vonatkozó hirdetményt az iskolán belül helyezték el".[52]

A papok hittanbeíratás előtti tevékenységét kiemelten is figyelték, s a leírásban negatív szerepben tüntették fel őket, ha családokat látogattak, vagy a gyerekeket is bevonták a csoportszervezésbe (Békés megyei Csanádpalota). Az állambiztonsági szemüvegen keresztül az elítélendő papi tevékenységet rendszerint így jellemezték:

„Somogy megyében jellemző volt, hogy a papok már hetekkel ezelőtt szentbeszédeikben a megtérésről, az elsőáldozás és bérmálás szükségességéről prédikáltak. Kutason a szülők között is agitált az iskolában a pap. Mesztegnyőn a pap összeszidta a pedagógusokat, mert érvénytelen nyilatkozatot nem akart elfogadni. Pest megyében Pilisborosjenőn a pap felhívta hívei figyelmét, közöljék, ha a hittanbeíratás ellen agitálnak, hogy jelenthesse püspökének. Turán a plébános a javítóvizsgára bukottak szüleit is felhívta, hogy vizsga után hitoktatásra jelentkezzenek. Fülöpön a papi agitáció hatására mindenki beiratkozott az iskolába, hogy jelentkezhessenek hitoktatásra. Dömsödön a katolikus pap hosszú levélben hívta fel a szülők figyelmét kötelezettségeikre. Sok helyen a templomokra feltűnő plakátokat helyeztek el, amelyen a hittanbeíratás időpontján kívül részletes útmutatást adtak a beiratkozásra vonatkozóan. Csongrád megyében több helyen a templomokon kívül az iskolák kerítésére és piactereken is kifüggesztették a plakátokat."[53]

A kollektivizálás révén létrejött tsz mint a falvak rendszerint legjelentősebb munkahelye, alapvetően meghatározta az ott maradtak lehetőségeit. A múltbeli társadalmi-kulturális örökségek töredezett formákban ugyan, de tovább éltek a tsz-világban is.[54] Ahogyan már a korábbi fejezetekben láthattuk, a különböző

52 Az állami intézmények dolgozóit, és akit valamilyen szempontból a közvéleményt befolyásolónak gondoltak, név szerinti nyilvántartásba vették, ha gyerekét hittanra beíratta. Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959. Bugacon és Kerekegyházán a „valláslháború" következő jelenségeit rögzítették: miután hat párttag is beíratta a gyerekét, köztük két rendőr, meg egy tsz-tag, „[m]indegyikkel beszélve lett, Bugacon, mivel a hittanbeíratást nem vonta vissza, a tsz-tagot kizárták a pártból. [...] Kerekegyházán a templom falára volt hittanra való beiratkozási plakát ragasztva, ezt a tanács dolgozói leszedették. Bugacon pedig a község több helyén ismeretlen egyének plakátot ragasztottak ki azzal a felirattal, hogy a hittanbeíratkozás ideje bizonytalan időre elmarad." Jelentés a hittanbeíratásról, 1960. június 27. BKMÖL, XXXIII. 5. 6.f. 1960. sz. n. dosszié, 61–64.

53 Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2. MOL, XIX-A-21-d. 0029–2/1959.

54 Vö. Tóth Z. 2000b: 106–116; Tóth Z. 2000a; Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000: 994–1004.

felekezeti-nemzetiségi-etnikai konfliktusok nyomai felfedezhetők az egyébként homogenizálásra törekvő pártállami történeti forrásokban is. Például Tamásiban a kisebb számú reformátusok külön tsz-brigádban voltak, Györkönyben pedig a baptisták különültek el ilyen módon. Pakson az evangélikusok és a katolikusok között láttak állandó konfliktusokat. A jelentésíró szerint itt e két felekezeti tömb mentén osztották el a tsz-en belüli funkciókat is, hiszen a vezetők többsége szintén vallásos ember volt. Ugyanakkor, mivel az átfogó földállamosítással még tovább szűkült az egyházi ingatlanterület, a papok egy része munkát vállalt az új agrárüzemekben. A más megyéket is illusztráló tolnai esetleírások szerint, elsősorban a református lelkészek közül, sokan mint brigádvezetők, munkaegység-elszámolók dolgoztak, konkrétan is utalva családfenntartási nehézségeikre. Ezek a következmények egyértelműen levezethetők a kollektivizálás révén végleg széttört, hagyományosnak tekintett egyházközségi tömb gazdasági ellehetetlenüléséből, az egyéni gazdaságok (ide értve a tanítói-papi birtokok) megszűnéséből és a csökkenő anyagi hozzájárulásból.[55] A földbirtoknak mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák létalapjának megszűnésével az egyházak gazdasági és társadalmi beágyazottsága is megrendült.

51. A vidéki változásokról a számok tükrében

A következőkben szeretnék kitérni a kollektivizálás által generált népességmozgás kérdéseire, érzékeltetve a megyei-regionális tendenciákat.[56] Amennyire lehetséges, továbbra is főként a kortársi dokumentációt, ebben az esetben a hivatalos statisztikai kiadványokat használom az elemzés során. A radikális gazdaság- és társadalompolitikai beavatkozások következtében megindult vándorlás és költözéshullám, valamint az ingázás egyik szembetűnő következménye az iparosítási folyamatoknak alárendelt agrárnépesség számának látványos csökkenése.[57] A 70. táblázat adatai lényegében a kollektivizálás alatti és részben utáni népességmozgást mutatják.

55 Az egyházügyi megbízottnak a Szigetvári járásban 12 katolikus és református papot kellett felkeresnie, hogy eldöntsék, a jövőben a tsz-ben könyvelőként vagy papként tevékenykednek tovább. Jelentések, 1959. június 16. MSZMP, 3.f. 2. 1959. 6.ő.e. 7–8. Egyesek azt javasolták, hogy a városi egyházközségek pótolják a kieső falusi bevételt. Olt Károly szigorúan titkos ÁEH-jelentése a papok részére indított tájékoztató előadássorozatról, 1960. december 30. MOL, M-KS-288.f. 22.cs. IV. Egyházzal kapcsolatos ir. 1961. 4.ő.e. 001–21/1960. 1–4. Az ÁEH alkalmazottjának megfogalmazása: „[a] tsz-ben működő papok esetében az az általános tapasztalat, hogy az egyházfenntartói járulék megcsappan, mert a hívek arra hivatkoznak, hogy a pap így is két fizetést kap (kongrua és munkaegység), éljen meg abból." Jelentések az egyházról, 1962. június 22. TML, MSZMP, 1.f. XII.cs. 76.ő.e. 036–051. Jason Wittenberg szerint, a megosztottság ellenére, a református lelkészek inkább elfogadták, támogatták a kollektivizálás programját (Wittenberg 2006: 174–176).

56 A térszerkezet történeti kérdéseire lásd Győri Róbert (é. n.) kézirat.

57 Az 1960-as évek első felére az extenzív iparosítás munkaerő-forrásai lényegében kimerültek. Andorka é. n. 394. Az életmód egyes elemeinek változásaira igen szemléletes borsodi példákat hoz: Dömötör 1997.

70. táblázat. Az 1949 és 1966 közötti belső vándorlás adatai (ezer főben)

Város és megye	*Gyarapodás vagy csökkenés*
Budapest	+294
Baranya	+15
Bács-Kiskun	-86
Békés	-75
Borsod	+12
Csongrád	-20
Fejér	+33
Győr-Sopron	-17
Hajdú-Bihar	-73
Heves	-7
Komárom	+36
Nógrád	-9
Pest	+74
Somogy	-27
Szabolcs-Szatmár	-146
Szolnok	-63
Tolna	-40
Vas	-37
Veszprém	+10
Zala	-31

Forrás: KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966, 13.o.

Már a kortársi statisztikai kiadványokban is beszámolnak az egyre növekvő területi egyenlőtlenségekről.[58] A belső vándorlás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy miközben az ország népessége 1949 és 1966 között 10 százalékkal nőtt, a Budapesten és Pest megyében élők száma együttesen több mint egyötödével növekedett. Ez a többlet nem a természetes szaporodás miatt következett be, hiszen az alatta maradt az országos átlagnak, hanem az alföldi és az agrárrégiókból elköltözöttek tömegei jelentek itt meg. A kortársi nyelvben nyírséginek nevezett elvándorlás az ottani népesség több mint egyötödét érintette.[59] Szabolcs-Szatmárban, Szolnok megyében és Hajdú-Biharban kifejezetten romló életszínvonalról írtak

58 Enyedi 1993; Orosz 1993; Beluszky 2002. Az utóbbi, 1990 táján keletkezett tanulmány a komplex okokat és jelenségeket megnevezi.

59 A Szabolcs egy részét képező Nyírségben az ingázók nehezen számszerűsíthető, igen nagy csoportját is számításba kell venni.

a statisztikai értékelésben.[60] Közismert, hogy az 1948 utáni állami gazdaságpolitika növelte meg radikálisan az ún. munkaerőforrást. Az aktív keresők aránya az 1960-as évek közepéig 23 százalékkal nőtt. A legnagyobb emelkedés ismételten Budapesten (33%) történt, ehhez képest az agrárrégiókban 17 százalékos növekedést regisztráltak. Az 1966 elején számon tartott 5 milliónyi aktív keresőből 900.000 embernek más volt a munka- és a lakóhelye. Közülük 400.000 fő nem a lakóhelye szerinti megyében dolgozott, azaz rendszeresen ingázott. Ha Zala megyétől a Balaton északi oldalán képzeletben elindulunk az észak-keleti borsodi iparvidékig, akkor az ún. energiatengely vonalán haladunk, ami lényegében azt jelentette, hogy az ezen vonal alatti déli területekről a munkavállalók elsősorban északra jártak dolgozni. A kisebbektől eltekintve, két nagy csomópontból érkeztek az ingázók. Az egyiket Budapest és Pest megye képezte, ahol az eljárók 65 százaléka dolgozott. A Budapestre bejárók száma ekkoriban mintegy 250.000 fő, akiknek kétharmada Pest megyében lakott. A másik nagy kibocsátó terület a szabolcsi térség volt.[61]

Az előbbiekben jelzett tendenciának megfelelően, a főváros egyértelmű létszámnövekedést mutatott. Az egyes országrészek közül a legtöbben a Tiszántúl és Budapest között vándoroltak. 1959-ben állandó jelleggel 12.400, ideiglenesen 54.300 tiszántúli ember költözött ide. Az Észak- és Dél-Dunántúl ekkor vándorlási többletet mutatott. Az utóbbi vándorlási mérlege az alföldi és az északkeleti megyékkel szemben is pozitív volt: Északkelet-Magyarország az Alföldről több személyt vonzott, mint amennyit oda kibocsátott, ugyanakkor északról többen mentek el Dél-Dunántúlra. Összességében azt lehet mondani, hogy a vándorlási mérlegben a Tiszántúl és a Duna-Tisza köze vesztesnek számított,[62] de a Tiszántúlt az elvándorlás sokkal inkább sújtotta, mint a Kiskunságot. Az elköltözésre kényszerülők négyötöde munkaerő-vándorló volt. A falvakat elhagyók évi számát 40.000 főre tették.[63]

Az iparosítás munkaerőigényéhez is igazított, alapvetően a kollektivizálással magyarázható községi létszámcsökkenésnek – a fentiekben már érintett regionális – számarányait a 71–72. táblázatban lehet nyomon követni.

60 KSH 1967: 9–10. Az életmódot alapvetően meghatározó villamosítással kapcsolatban meg kell említeni, hogy az infrastrukturális fejlesztések ellenére, bár az 1960-as évek második felében a községek mindegyikébe bevezették a villanyt, a lakások egyharmadából még hiányzott az áram. A Dunántúl több mutató tekintetében kedvezőbb helyzetben volt (KSH 1968: 10).

61 KSH 1967: 9–10.

62 Például a tiszántúli Mesterszállás külföldi kutatói részvétellel megírt társadalomrajza is ezeket a tendenciákat tükrözi (Barna 1995).

63 Acsádi 1960: 1111–1114. Az 1960. és 1964. január 1. közötti kb. 370.000 főnyi mezőgazdasági nyugdíjazással és az elvándorlással alapvető összefüggésben, becslések szerint az ún. segítő családtagok 30 százaléka eltartott lett (Szilágyi L. 1966: 36). A vidéki terek kiüresedését a tanyák számának csökkenése is látványosan jelzi (Bárth 1984; Bárth 1996). Az alföldi megyékben 1960-ban 694.000, az 1980-as években már csak kb. 279.000 tanya volt (Romány 1998: 350).

71. táblázat. A megyék községeinek fontosabb népmozgalmi adatai 1961–1965[64]

Megye	A növekvő népességszámú községek aránya	A stagnáló népességszámú községek aránya	A csökkenő népességszámú községek aránya
Baranya	9,1	37	53,9
Fejér	16,4	64,4	19,2
Győr-Sopron	4,1	55,8	40,1
Komárom	22,2	57	20,8
Somogy	7,1	30,6	62,3
Tolna	5,6	32,7	61,7
Vas	1,8	35,8	62,4
Veszprém	15,4	39	45,6
Zala	1,6	28,9	69,5
Dunántúl együtt	*8*	*39,1*	*52,9*
Bács-Kiskun	0,9	20,4	78,7
Békés	2,7	28	69,3
Csongrád	6,4	32,3	61,3
Hajdú-Bihar	1,3	32,9	65,8
Pest	35,7	49,2	15,1
Szabolcs-Szatmár	2,1	35,2	62,7
Szolnok	4,3	17,4	78,3
Alföld együtt	*9,9*	*33,7*	*56,4*
Borsod-Abaúj-Zemplén	12	42,2	45,8
Heves	4,3	56,9	38,8
Nógrád	9,4	59,4	31,6
Észak együtt	*9,8*	*48,8*	*41,4*
Összesen	*8,8*	*39,6*	*51,6*

Forrás: KSH 1968: Helyzetkép az ország községeiről, 15.

Az agrártársadalomból az 1940-es évek végétől az 1960-as évek közepéig terjedő bő másfél évtizedben hat-hétszázezer ember ipari munkás vagy nyugdíjas lett, a fiatalok meghatározó része pedig elköltözött.

64 A 71–72. táblázat adatait ellenőrizve, az egyes országrészek együttes, ill. összesített arányszámait nem lehetett pontosítani. Ugyanakkor az itt közöltek a tendencia jelzésére alkalmasak.

72. táblázat. A mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenése 1949 és 1966 között

Főváros és megyék	*Ezer főben*	*százalékban*	*100 lakosra számítva (főben)*
Budapest	4	29,5	0,3
Ipari jellegű			
Komárom	8	23,0	6,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	40	27,9	9,3
Győr-Sopron	35	37,9	10,6
Nógrád	13	26,3	7,4
Veszprém	30	33,2	12,0
Fejér	28	30,8	14,1
Baranya	31	32,0	10,8
Összesen	*185*	*30,1*	*10,4*
Vegyes jellegű			
Pest	37	24,0	8,6
Vas	28	35,5	9,5
Csongrád	34	27,0	8,1
Heves	29	31,6	10,9
Szolnok	57	41,2	12,4
Zala	31	34,3	11,5
Összesen	*216*	*32,2*	*10,1*
Mezőgazdasági jellegű			
Hajdú-Bihar	53	36,6	11,3
Tolna	34	38,6	11,6
Békés	47	30,6	8,6
Bács-Kiskun	39	19,3	5,5
Somogy	34	27,9	9,2
Szabolcs-Szatmár	61	31,9	13,0
Összesen	*268*	*29,7*	*9,8*
Mindösszesen	*669*	*30,7*	*9,6*

Forrás: KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966, 29.

1961 őszén hivatalosan 1.128.252 tsz-tagot (1.097.870 családot) tartottak nyilván. A statisztika szerint egy tsz-tagra 9,6 kat. hold (szántó esetében 7,1 kat. hold) művelése jutott, amely érték azonban csak a növénytermelést véve 12,5 kat. holdra emelkedett. Ezek a területnagyságok önmagukban is komoly munkaerő-problémát jeleztek, különösen azért, mert a tagoknak csak 77 százaléka vett részt a közös tevékenységben. Ezért számoltak minden esetben a családtagokkal is, akik száma az ekkori hivatalos nyilvántartás szerint 110.456 fő volt. A tagság 62 százalékát férfiak alkották. Kormegoszlás szerint az összes tsz-tag 2,6 százaléka volt 20 év alatti, 23,6 százaléka 20 és 40 év közötti, 17,2 százaléka 41 és 50 év közötti, 23,5 százaléka

51 és 60 év közötti. A legnagyobb arányú csoportot, egyharmados aránnyal (egészen pontosan: 33,1%) a 60 éven felüliek képezték.[65] Ez az adatsor egyben a magyar társadalom elöregedésének is eleven mutatója. A kollektivizálás nemcsak a korábbi fejezetekben tárgyalt természetrajzánál fogva, de az itt ismertetett számok tükrében is az egyik legjelentősebb társadalomtörténeti eseménynek és folyamatnak tekinthető a 20. század második felében.[66]

A kollektivizálást követő évtizedekben lejátszódó folyamatok tárgyalása nem illeszkedik szorosan jelen munka sodorvonalába, kitekintésképpen, a probléma súlyát érzékeltetendő, mégis felvillantok néhány szempontot, jelenséget. A hazai társadalomkutatás nagyon korán, már az 1960-as évektől kimutatta és nevesítette a magyar társadalom, s több tekintetben speciálisan a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító, sokszor a tsz-pszichózissal jellemezhető magatartásformáit.[67] Egy 1969. évi rendőrségi visszatekintés más összefüggésekre is utal. A jelentésíró nyilvánvalóan nem az általam kiemelt politikai eljárások, a kollektivizálás terrorjának kontextusaiban tárgyalja a kérdést, de a tendenciát mindenképpen érzékelteti:

„Ugyanakkor eredményeink mellett megvannak a bűnözés csökkentése ellen ható tényezők is. A múlt örökségeként ránk maradt gazdasági, szociális és tudati elmaradottság következtében a bűnözés társadalmunk nem kívánatos, de szükségszerű kísérő jelensége. Kiváltó okai között számolni kell a kapitalista környezet hatásával, valamint átmeneti viszonyaink ellentmondásaival is. [...] A bűnözés volumene ma körülbelül egyharmada a felszabadulás előttinek. [...] A bűnözés csökkenése 1961-ig tartott. Ezt követően négy éven keresztül bizonyos mértékű emelkedés volt tapasztalható. Ebben közrejátszott a közúti közlekedés és az idegenforgalom ugrásszerű növekedése, egyes rétegek magántulajdonosi szemléletének felélénkülése, elsősorban az ifjúság egyes csoportjainál, a nyugati befolyás növekedése. [...] szándékos emberölések évi száma 200, emberölési kísérleteké pedig 300 körül mozog. Ezek zömét falun követik el, leggyakoribb indíték a szerelemféltés, harag és családi bosszú. Az anyagi haszonszerzés az emberöléseknek csak 3,5 százalékát motiválja."[68]

A tulajdon elleni bűntettek aránya meghaladta az összes eset kétharmadát. Hasonlóképpen emelkedett a korrupciós ügyek száma is. Büntető úton évenként 70–80 ezer személy ellen indítottak eljárást. A rendőrség évente mintegy ötezer, büntetőjogilag felelősségre nem vonható kiskorúval foglalkozott. Különösen emelkedő tendenciát mértek az – integrálódás útját továbbra sem, vagy csak nehezen találó – cigányság körében is.[69] A közgondolkodást általánosságban így minősítették: „[a] közvélemény még mindig enyhén ítél meg némely bűncselekményt, vagy nem tekinti azt társadalmilag károsnak. Pl. a deviza- és vám-bűntetteket, az egyes területeken elkövetett ügyeskedéseket, a kisebb lopásokat."[70] Az is észrevehető volt, hogy az egykori „szegény" és „gazdag" relációban megfogalmazható lopások rendszerint az „enyém" és „közös" ellentétpárban történtek meg.[71]

65 A Szövetkezetpolitikai Főosztály jelentése Losonczi Pálnak, 1961. október 31. MOL, XIX-K-1-af. 10.d. sz. n.

66 Az adatokat lásd KSH 1967: 28; Szilágyi L. 1966: 34–38.
1958 és 1962 között körülbelül 30 milliárd forintot ruháztak be a mezőgazdaságba „pótló jelleggel" (Benet 1997b: 315). Kortársi közgazdasági nyelven szólva, a mezőgazdaság nettó (az anyagköltség levonásával számított) termelési értéke az 1945 előtti helyzethez képest alig emelkedett. Közben, 1949 és 1965 között az összeshez viszonyított mezőgazdasági aktív keresők aránya 54,5 százalékról 31,2 százalékra csökkent. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági beruházások értéke az összes arányában tízről 17,4 százalékra nőtt, a legmagasabb arány (24,5%) 1955-ben volt. Az említett mezőgazdasági nettó termelési érték, változatlan árakon számolva (1934–38=100) 1949-ben 85, 1965-ben 95 volt. A legmagasabb 1951-ben és 1959-ben, amikor az index értéke 113 (Andorka 1967: 75). Az utóbbi értelmezéséhez: az 1951-es adat nagyrészt a padláslesöprésekkel, az 1959-es pedig a kollektivizálás megindulásáig, 1956 után levegőhöz jutott magángazdasági termeléssel magyarázható. A legkisebb (1.467 Ft) átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak (Andorka 1966).

67 A kortársi statisztikák is kiemelték például a tömeges gépesítés és az ittas járművezetés közötti – különösen vidéki – összefüggést (Sujbert 1961). Az egyik érvelés így szólt: „[a]z átrétegződés kétségkívül legszembetűnőbb mozzanata a mezőgazdaságban dolgozók áramlása más népgazdasági ágakba. Ez a folyamat tükröződik az emberölés miatt elítélt tetteseknél is. A tettesek mintegy egynegyede mezőgazdasági fizikai dolgozóból vált nem mezőgazdasági fizikai dolgozóvá." (Csonka – Vavró 1966a: 471–472; Csonka – Vavró 1966b.) A devianciákra lásd Juhász 1974. Juhász Pál pszichiáter Csengersimán vizsgálta éveken keresztül a kollektivizálás utáni társadalmi problémákat és betegségeket. Lásd még: Molnár A. 2004: 75; Andorka 1992; Andorka 1994a; Józan 1994; Kopp 1994; Pataki 1994; Lőcsei 2008.

68 A BM II. Főcsoportfőnökségének jelentése a rendőrség munkájáról (1958–1968), 1969. júniusa, MOL, XIX-B-14. 123.d. 50/195–1970.

69 A nyomor leírására lásd például: Jelentés a cigánylakosság helyzetéről, 1962. június 8. SZSZBML, MSZMP, 8.f. VIII.cs. 6.ő.e.
A pártbizottsági, ún. dolgozói levelezésben helyenként megjelenik az a vélemény, hogy a cigányembereket sem a tsz-be, sem pedig a pártba nem vették fel. A Magyar Rádiótól a pártbizottsághoz továbbított probléma ügyében a Hajdú-Bihar megyei válasz elhárította a kritikát, arra utalva, hogy a konkrét személyekkel csak „baj volt". Ellenpéldákat soroltak fel, hogy egy másik tsz-ben több cigányember is dolgozik, valamint a munkásőrség soraiban is jelen vannak. A panasztevő, átvéve a megszokott retorikát, „osztályidegennek" állított be egy tsz-ben dolgozót, majd arra is utalt, hogy őket a szórakozóhelyekről is kiszorítják. A pártbizottság szerint éppen ők „uralják a vendéglőt". Levelezés, 1960. május 2. HBML, MSZMP, Derecskei JB, 6.f. 27.ő.e. 16–17.

70 Az ügynökök számának emelkedése önmagában is jelzi a politikai rendszer működését: „[a] megtisztítás során az ügynökségnek egyötöde maradt meg. A munka során – helytelenül statisztikai szemléletből kiindulva – 1959–1960-ban az ügynökök számát szerveink kellő körültekintés nélkül nagymértékben emelték. Így az ügynökség létszáma 1960 végére az 1958-as 5.000-el szemben 6.400-ra emelkedett." Az 1963. évi 3.173 ügynök száma 1969-re 4.034 főre nőtt. A BM II. Főcsoportfőnökségének jelentése a rendőrség munkájáról (1958–1968), 1969. júniusa, MOL, XIX-B-14. 123.d. 50/195–1970.

71 Szilágyi M. 2000: 750. A keletnémet mintára lásd Freiburg 1981. Az állambiztonsági szolgálat kimutatása szerint 1960-ban a mezőgazdasági üzemekben igen magasnak (6.949) tartották a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények számát. A regisztrált esetek 42,5 százaléka a tsz-ekre, 32 százaléka az erdőgazdaságokra, 18 százaléka az állami gazdaságokra, míg 7 százaléka a gépállomásokra esett. A tsz-eken belüli (2.942) esetek 24 százaléka 500 Ft alatti, 45 százaléka 500 Ft feletti lopás. A fennmaradó hányad megoszlása a következő: sikkasztás: 1% 500 Ft alatt, 11% 500 Ft felett; bér-normacsalás: 3%; hanyag kezelés: 7%; rongálás és gyújtogatás: 9%. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, 1961. január 30. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1–8.

Végül, a színlelt szocializmus életvilágainak mindennaposságára, a tömeges normaszegések igazolására idézem a következő, 1969. évi rendőrségi szöveget:

„Emelkedett a társadalomra ugyan kisebb veszélyt jelentő, de tömegüknél fogva a közbiztonság állapotát mégis lényegesen befolyásoló szabálysértések száma. Így az 1956. évi 127.963 elmarasztalással szemben, 1957-ben már 171.713 személlyel szemben kellett eljárni szabálysértések miatt. Ebből 22.088 volt a közrend- és közbiztonságot közvetlenül sértő cselekmény (verekedés, botrányos részegség, stb.) [...] Rendőreink évente átlag 700–800 ezer szabálysértővel szemben intézkednek. Ebből több mint 500 ezer személyt a helyszínen bírságolnak, a többieket pedig feljelentik."[72]

[72] A BM II. Főcsoportfőnökségének jelentése a rendőrség munkájáról (1958–1968), 1969. júniusa. MOL, XIX-B-14. 123.d. 50/195–1970.

ÖSSZEGZÉS

1. Összegzésképpen a megszületett szöveg legfőbb mondanivalójáról szólnék. A kutatás során a kollektivizálást a szovjetizálás részeként értelmezem. Az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályát képezték az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program végrehajtásának, ezért felszámolásukat az állam a tervgazdasági logika mentén, a terror eszközeivel érte el. A földek és az emberek „összegyűjtése", „kollektívákba" kényszerítése a diktatúra legradikálisabb társadalmi operációja, ami egyben a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított, negligált története. A lenini-sztálini modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg. A szovjet típusú állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is képeztek ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközségi miliők, fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A kollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a puszta agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették. Állításaim igazolására elsősorban a kortársi perspektívákat és tapasztalatokat elemeztem, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetét próbálták átstrukturálni. Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős volt a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás, ami központi elemét képezte az egész szocialista programnak, és átszőtte, olykor ma is átszövi a viselkedési mintákat. Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom az általam kutatott helyzetek értelmezésében. Ez kimondva-kimondatlanul egy olyan pártprogram volt, ami ugyan az 1950-es évek elejének jelenségeitől valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás során. Erre az időszakra már egy radikálisan átszabott és szétcsúszott társadalom képe rajzolódik ki. 1945-től a mindennapokban is érvényesülő szovjetizálás, majd a földreformot követő néhány év után az agrártársadalmat megcélzó állami beavatkozás azért is volt radikális és brutális, mert a gyakorlati kivitelezés során a helyi döntéshozók általában a lehetséges gyorsasággal és erőszakkal így akarták létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet" fizikai bázisát. A megfelelő nagyságú és jól művelt terület, a szükséges felszerelés egy tagban a „kulákgazdaságokban" volt megtalálható, azok elfoglalása a hódítók háborús logikája szerint kézenfekvő cselekedetnek tűnt.

Az 1948 őszétől elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú magyar kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az ennek részét képező adópolitika, az adminisztratív és a fizikai erőszak révén szétzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlásspirál, és állandósult a munkaerőhiány.

Az 1956 előtti „kolhoz modellre" elsősorban mint egy kudarc importjának történetére tekintek, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

A részben és közvetetten elismert kudarcok után, a legfelső pártirányítás 1957 végén, 1958 elején ismételten napirendre tűzte a teljes kollektivizálás programját. A részletesen bemutatott párt- és nemzeti banki jelentések alapján kvantitatív módon is igazolható, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások, agrárkeresők jelentős része – a propagandával szemben – nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdákban.

Az 1957. évi karhatalmista terror a kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat maradt, jóllehet ennek magatartást szabályozó hatása a későbbiekre nyilvánvaló. Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásba megfelelő számú munkásőregységet telepítettek. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az 56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótevő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését. A pártállami apparátus és erőszakszervek, a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálási kampány. A döntéshozók szempontjából fontos műveleti cél volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét.

Bár 1956 hatása, vereségtudata, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, mégis azt állítom, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a tsz-ekbe.

A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés" terrorjának a visszatérő módszerei, formái a következők: 1) verbális, pszichikai presszionálás, 2) adminisztratív eszközök alkalmazása, 3) fizikai erőszak, verés, kínzás.

Mivel magyarázható a terror? A terror elméletileg a kommunizmus ambícióinak totalitásából fakadt. A kommunista párt lényegében mindent centralizált, azaz úgymond az egészet akarta birtokolni, s ezt csak a társadalom állandó

megfélemlítésével érte, érhette volna el. A sztálinizmus – és annak későbbi variánsai – tartalmi tekintetben, a konkrét tér- és időbeli emberi kapcsolatrendszerben önmagában terrort jelent. Ugyanakkor, ahogyan ezt már korábban írtam, a modern és a hagyományos egyeduralmi rendszerek közötti egyik alapvető különbség éppen az, hogy a 20. századiak lelkesedést, részvételt várnak el alattvalóiktól.

Az erőszak jellegzetesen ultima ratio, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőeszközöket „elsajátította" az addigra már jól megismert és sokak által elutasított, és persze „hasznosított" pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok fölött, hiszen annak legfontosabb eleme, az emberek nagyobb része addigra már igen „felelőtlenné" vált, elveszítve tulajdonosi létét és reményét. Az agrárvilágban ez utóbbit valamelyest a háztáji nyújtotta, aminek jelentőségével az erőszakos kollektivizálást vezénylők és döntéshozók mindig is tisztában voltak.

2. A diktatúra radikális beavatkozási eljárásainak, a parasztellenes állami politika összegzését követően a sokrétegű társadalmi reakciók kérdésére is kitérek. Már a második világháború előttről is származó, bizonytalan eredetű szárnyaló hírek (a kolhozosítástól a „rémhírekig"), majd az 1945-től ismétlődő földindulások személyes-családi tapasztalatai, a bomló identitások sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak. A háború és az azt követő újabb kollektív traumák (malenkij robot, kitelepítések, internálások) kezdete óta a kollektivizálásig alig néhány év telt el, miközben a szovjetizálással új, radikális állami beavatkozás és individualizált „osztályharc" kezdődött. A hagyományos énképeket, énfelfogásokat mind inkább elbizonytalanító hírek, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálási akciók ebben a miliőben értelmezhetők életszerűen. A lokális miliőkben a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak.

Több tekintetben is elfelejtődött, így a történetkutatói ábrázolásban is alig jelent meg, hogy a kollektivizálás ellen tömeges megmozdulások, tüntetések voltak. A tiltakozások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemezők a Dunától keletre. A nyilvánvalóan további kutatásokat érdemlő ellenállással összefüggő jelenségek okai, háttere összetettek, de előfordulásukban, intenzitásukban minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége, a számításba vehető más munkahelyek elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak, vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya. Ezen konfliktustörténetek mentén is célszerű újragondolni a politika- és társadalomtörténet több kérdését, amelynek során megnő az átfogó témakörök igényes lokális-regionális elemzésének jelentősége.

A mindennapi történések és az emberi reakciók szempontjából további fontos problémasík az „alávetési" folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állam lényegében

az észlelési mezőket, s ezáltal történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja. A levelezések alapján azt is elemeztem, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs" alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt. A levélírás szituációját – az események utáni nézőpontból – a legadekvátabb módon a „fogolylét" panaszai kifejezéssel látom célszerűnek megnevezni, hiszen ebben a jogállam nélküli állapotban a megszólalás is a tiltott, tűrt és támogatott hármas korlátozás jegyében volt csak lehetséges.

3. A kollektivizálás hatásait további szempontok és források, részben statisztikai és banki jelentésekre támaszkodó adatok alapján is vizsgáltam. Ezek ismételten rávilágítanak arra, hogy mekkora ára volt a „tömeges kollektivizálásnak", a területek hódításszerű elfoglalásának, amely alól az emberek különböző módon igyekeztek magukat kivonni. A patologikus agrárfordulatot jelentő erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az egykori tömeges földéhséget a földtől való megszabadulás, az elöregedést fokozó elvándorlás spirálja váltotta fel. A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjárulék összegét. A radikális tulajdonfosztás mellett egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus, a munkanélküliség is országosan éreztette hatását.

A hagyományos egyháztörténeti megközelítést is fontos lenne a lokális-regionális társadalmi kapcsolatok irányába kitágítani. Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok, mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapja, már nem jelentett egyben egyházi bázist is. A földek és az egykori parasztok téeszesítése így egy olyan, a mindennapokban zajló „vallásháborúnak" is tekinthető, amelyben az állam és a vidéki alsópapság mellett az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

Bár a kollektivizálás utáni hosszabb időszak tárgyalása túlmutatott volna a monográfia céljain, későbbi történeti forrásaink mégis arról tanúskodnak, hogy a parasztság ilyen módon végrehajtott felszámolásából nagyrészt következően, a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító, sokszor a tsz-pszichózissal jellemezhető magatartásformái máig meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. Ezek a hatások akkor igazán szembetűnők, ha Európa azon vidékein járunk, ahol nem volt kollektivizálás. A rendszerváltozás éveiben a dekollektivizálás hogyanja és következményei különös élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordulat jelentőségére. Ezen kérdéskör átfogó tárgyalása a magyar társadalomkutatás további, megkerülhetetlen feladata.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Publikált források

Agitációs érvek 1959. Kiadja az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Agitációs Bizottság, Kecskemét.

Balogh Sándor (szerk.) 1980: *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Bírósági határozatok. 1955–1960. Közzéteszi a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Bödő István – Czetz Balázs 2009: *„Ígéretekből nem lesz demokrácia!" Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához 1945–1948.* Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.

A csoportos agitáció módszerei. é. n. Kiadja a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya. Budapest.

Dobos Mariane (szerk.) é. n.: *Akkor is karácsony volt (1944).* Bíbor Kiadó, Miskolc.

Donáth Ferenc 1949: *A falu szocialista fejlődésének kérdései.* A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Akadémiája 6. Szikra Kiadó, Budapest.

Fejér Ferenc 1959: *Gyakorlati tanácsok mezőgazdasági termelőszövetkezeti vezetőknek.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Feles Györgyné (szerk.) 1964: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Kossuth Kiadó – LOK – MTA TTI, Budapest, 1965.

Habuda Miklós – Rákosi Sándor – Székely Gábor – T. Varga György (szerk.) 1998: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Hegedűs András 1949: Elhajlások Pártunk falusi politikájának végrehajtásában. *Társadalmi Szemle. A Magyar Dolgozók Pártjának tudományos folyóirata* 5. 321–340.

Izsák Lajos – Kun Miklós 1994 (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég Kiadó, Budapest.

Kalasnyikov, K. 1952: *Bolsevik agitáció alapvonalai.* [2. kiadás.] Szikra Kiadó, Budapest.

Káposztás Iván (szerk.) 1977: *Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből 1945–1948.* Összeállította és a bevezetőt írta: Káposztás Iván. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez, II. kötet). Kossuth Kiadó – ÚMKL, Budapest.

Köpeczi Béla (szerk.) 1952: *Olvassa az egész ország... Milyen lesz falunk az ötéves terv végére? Milyennek szeretnénk – mit tehetünk érte? A Szabad Föld 1952. évi nagy pályázata.* [2. kiadás.] Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.

Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.) 2009: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből, I.* ÁBSZTL – L'Harmattan. Budapest.

Kuropatkin, A. 1953: *A mezőgazdasági munka kérdései a Szovjetunióban.* Szikra Kiadó, Budapest.

Liszenko, Trofim Deniszovics 1948: Kolhozlaboratóriumok és az agrártudomány. *Agrártudomány* II. k. 1. 1950. január. (1948. évi kiadású szöveg), 65–76.

KSH 1957: *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* KSH, Budapest.

KSH 1958: *A mezőgazdaság eredményei 1957-ben.* Statisztikai Időszaki Közlemények 18. KSH, Budapest.

KSH 1959: *Mezőgazdasági áralakulás az 1956–1958. években.* Statisztikai Időszaki Közlemények 24. KSH, Budapest.

KSH 1959/8: *A parasztság jövedelme és fogyasztása. A mezőgazdasági termelés értéke 1958.* Statisztikai Időszaki Közlemények 27. KSH, Budapest.

KSH 1960a: *1960. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok.* KSH, Budapest.

KSH 1960b: *1960. évi népszámlálás. 3.d. Bács-Kiskun megye személyi és családi adatai.* KSH, Budapest, 1961.

KSH 1967: *Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966.* 1967/15. Statisztikai Időszaki Közlemények 110. KSH, Budapest.

KSH 1968: *Helyzetkép az ország községeiről.* KSH, Budapest.

KSH 1972: *1970. évi népszámlálás. 20. Bács-Kiskun megye adatai.* KSH, Budapest.

KSH 1981: *1980. évi népszámlálás. 3. Bács-Kiskun megye adatai.* KSH, Budapest.

Lenin 1920a: A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége, In: *Lenin válogatott művei.* 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 1980, 167–242.

Lenin 1920b: Az agrárkérdésről szóló tézisek első vázlata. In: *Lenin válogatott művei.* 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 1980, 249–258.

Lúdas Matyi 1959–1961.

Magyar Közlöny 1945–1957.

Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957.

Népszabadság 1958.

Nők Lapja 1959.

Oros Iván (szerk.) 1994: *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Adatgyűjtemény.* (Társadalomstatisztikai közlemények) KSH, Budapest.

Ónodvári Miklós – Simon Ferenc (szerk.) 1960: *Az élet szava. Segédanyag a falun dolgozó agitátorok részére.* Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály, Miskolc.

Révai József 1949: *Élni tudtunk a szabadsággal, válogatott cikkek és beszédek.* Szikra Kiadó, Budapest.

Sipos Gábor 1959: *Termelőszövetkezeti községek táblásításának irányelvei.* Mosonmagyaróvár.

Soós László (szerk.) 1999: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Sztálin 1928: Az ország iparosításáról és a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjában mutatkozó jobboldali elhajlásról. In: *I. V. Sztálin művei 11.* Szikra Kiadó, Budapest, 266–315.

Tanácsaink 1959: *Tanácsaink és a tanácstagok feladata a mezőgazdaság szocialista átszervezésében és fejlesztésében.* A Hazafias Népfront előadása a tanácstagok részére. h. n.

Veres Péter 1948: *A paraszti jövendő.* Sarló, Budapest.

Levéltári források[1]

ÁBSZTL=Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- 1.6. BM II/7. Mezőgazdasági Osztály, 1958–1961.
- M-15.907/1. sz. dosszié, 1961–1962.
- M-16.202. sz. dosszié, 1959–1962.
- O-9/558. sz. dosszié, 1948.
- „Tóth István" fedőnevű ügynök munkadossziéja, „B"-dosszié szám: H-22393, Archívsz.: 13730. 1959–1961.
- V-91.584. sz. dosszié, 1951.
- V-145.335. sz. dosszié, 1958.

BaML=Baranya Megyei Levéltár
- MSZMP-ir. 1958–1960.

BAZML=Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
- XXXV/1. 41. MKP-ir. 1945–1948.
- MSZMP-ir. 1960.

BéML=Békés Megyei Levéltár
- MSZMP-ir. 1959–1963.
- BFL= Budapest Főváros Levéltára
- VII. 5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntetőtörvényszék) ir. C. Büntetőperek. 1948, 1990.

BKMÖL=Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára
- XXIII. 2.a. Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Titkársági, TÜK-ir. 1960.
- XXIII. 312. Kecskeméti Járási Tanács VB-ir. 1960.
- XXIII. 389. Balotaszállás Községi Tanács VB-ir. 1954–1961.
- XXV. 71/b. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség ir. Büntető ügyek. 1959–1960.
- XXXIII. 5. MSZMP-ir. 1959–1960.

CSML=Csongrád Megyei Levéltár
- MSZMP-ir. 1960.

FML=Fejér Megyei Levéltár
- MDP-ir. 1951–1952.
- MSZMP-ir. 1958–1959.
- Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály, 1959.

[1] A felsorolásban a legfőbb levéltári egységek és évkörök szerepelnek, az azokon belüli részletes hivatkozások a lábjegyzetekben találhatók. A pártiratoknak gyakran nincs vagy bizonytalan a fondszáma, ezért több helyen csak az elnevezést adom meg.

GYMSMGYL=Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára
MSZMP-ir. 1958–1962.
HBML=Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1959–1960.
HML=Heves Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1959.
JNSZML=Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1957–1959.
KEMÖL=Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára
XXV. 10. Komárom Megyei Főügyészség ir. 1960.
XXXV. 1. MSZMP-ir. 1960.
MOL=Magyar Országos Levéltár
M-KS-276.f. 75.cs. Kádár János titkársági ir. 1948.
M-KS-276.f. 85.cs. MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ir. 1949.
M-KS-276.f. 89.cs. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály ir. 1950.
M-KS-276.f. 93.cs. MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály ir. 1949–1953.
M-KS-288.f. 11.cs. MSZMP KB Információs jelentések 1957–1962.
M-KS-288.f. 22.cs. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály ir. 1957–1960.
M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1957–1962.
M-KS-295–1. Munkásőrség Országos Parancsnokság ir. 1959–1960.
XIX-A-2-ss. Kádár János miniszterelnöki ir. 1957.
XIX-B-14. Országos Rendőr-főkapitányság ir. 1951–1969.
XIX-A-2-z Minisztertanács, Helyi tanácsok titkársága ir. 1954–1955.
XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal, TÜK-ir. 1959.
XIX-B1-j. Belügyminisztérium, Közrendészeti Főosztály ir. 1952.
XIX-K-1-ad. FM Dögei Imre miniszter ir. 1956–1959.
XIX-K-1-af. FM Losonczi Pál miniszter ir. 1960–1962.
XIX-K-1-ah. FM Termelőszövetkezeti Főosztályának ir. 1952–1955.
XIX-K-1-c. FM TÜK-ir. 1959.
XIX-K-1-zz. FM. Matolcsi János miniszterhelyettes ir. 1956.
XX-5-d. Legfelsőbb Bíróság ir. 1960.
NML=Nógrád Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1958–1963.
XXV. 4.c. A Balassagyarmati Megyei Bíróság ir. 1959.
PML=Pest Megyei Levéltár
V. 1042. Galgamácsa község ir. 1948.
XXIII. 745/d. Galgamácsa Községi Tanács ir. 1950–1951.
XXVIII. 750. MSZMP-ir. 1959–1964.
SML=Somogy Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1959–1962.
SZSZBML=Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
IV. B. 411/d. Szabolcs megye alispánjának közérdekű hírszolgálata, 1949–1950.

XXXV. 8. MDP-ir. 1953.
XXXV. 31. MSZMP-ir. 1960.
XXXV. 41. MSZMP-ir. 1957–1962.
TML=Tolna Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1960–1964.
VaML=Vas Megyei Levéltár
XXV. 80/e/aa. 13. Vas Megyei Főügyészség, Büntető ügyek. 1960.
XXXV. 1. MSZMP-ir. 1959–1960.
VeML=Veszprém Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1959–1960.
ZML=Zala Megyei Levéltár
MSZMP-ir. 1959.

Dokumentumfilmek
Ember Judit: *Pócspetri.* 1982.
Gulyás Gyula – Gulyás János: *Málenkij robot.* 1987–1989.
Gulyás Gyula – Gulyás János: *Ne sápadj!* 1981.
Gulyás Gyula – Gulyás János: *Vannak változások.* 1978.
Gyarmathy Lívia: *Recsk, 1950–1953, egy titkos kényszermunkatábor története.* 1989.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acsádi György 1960: Magyarország népesedésének fontosabb adatai az 1958–1959. években. (II.) *Statisztikai Szemle* 11. 1102–1117.

Ágoston, Szent 2005: *Isten városáról*. 1. k. (Ford. Földváry Antal.) Kairosz Kiadó, Budapest.

Ahbe, Thomas 1997: Ostalgie als Selbstermächtigung. Zur produktiven Stabilisierung ostdeutscher Identität. *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland* 1. 614–619.

Ahbe, Thomas 2004: Die Konstruktion der Ostdeutschen. Diskursive Spannungen, Stereotype und Identitäten seit 1989. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B41–42. 12–22.

Ahbe, Thomas – Gries, Rainer 2005: Gesellschaftsgeschichte als Generationengeschichte. Theoretische und methodische Überlegungen am Beispiel der DDR. In: Schüle, Annegret – Ahbe, Thomas – Gries, Rainer (Hrsg.): *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur.* Leipziger Universitätsverlag GmBH, Leipzig, 475–570.

Alabán Péter 2002: *Gazdálkodás és társadalom Domaházán a XIX–XX. században*. Miskolci Egyetem, BTK, történelem szakos szakdolgozat.

Aldcroft, Derek H. 2001: *The European economy 1914–2000*. [4. kiad.] Routledge, London – New York.

Alexander, Jeffrey C. 2004: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1–30.

Allinson, Mark 1997: The failed experiment: East German communism. In: Fulbrook, Mary (ed.): *German History since 1800*. Arnold, London etc. 391–410.

Allinson, Mark 2000: *Politics and popular opinion in East Germany 1945–1968*. Manchester University Press, Manchester – New York.

Aly, Götz 2006: Historische Demoskopie. In: Aly, Götz (Hrsg.): *Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus*. Fischer Verlag, Frakfurt am Main, 9–21.

Anderson, James A. 2005: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Typotex Kiadó, Budapest.

A(ndorka) R(udolf) 1966: A munkások és alkalmazottak keresete. *Valóság* 9. 71–72.

A(ndorka) R(udolf) 1967: A magyar mezőgazdaság számokban. *Valóság* 3. 75.

Andorka Rudolf é. n: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In: Andorka, Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. AULA Kiadó, Budapest, 393–425.

Andorka Rudolf 1992: Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. *Statisztikai Szemle* 3. 301–324.

Andorka Rudolf 1994a: Deviáns viselkedés Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In: Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Közélet Kiadó, Budapest, 32–75.

Andorka Rudolf 1994b: A falusi társadalom változásai. *Agrártörténeti Szemle* 1–4. 3–26.

Andorka Rudolf 2000: *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest.

Ankersmit, Frank R. 2000: Nyelv és tapasztalat. In: Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4.* Kijárat Kiadó, Budapest, 169–184.

Apor Balázs 2010: Kommunikáció és rítusnyelv. *Korunk. Fórum, kultúra, tudomány* 3. 69–75.

Apor, Balázs – Behrends, Jan C. – Jones, Polly – Rees, E. A. (eds.) 2004: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave, Basingstoke – New York.

Apor, Balázs – Apor, Péter – Rees, E. A. (eds.) 2008: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* New Academia Publishing, Washington DC.

Apor Péter 1998: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. *Századok* 3. 601–632.

Apor Péter 2003: Történeti antropológia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 443–466.

Arendt, Hannah 1970: *On Violence.* Harcourt Brace & Company, San Diego etc.

Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei.* Európa Kiadó, Budapest.

Arendt, Hannah 2000: Macht und Gewalt. In: Arendt, Hannah: *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II.* (Hrsg.) Ludz, Ursula. Piper Verlag, München – Zürich, 167–185.

Argyle, Michael 1992: *The social psychology of everyday life.* Routledge, London – New York.

Aron, Raymond 2005: *Demokrácia és totalitarizmus.* Ford. és jegyz. ell. Kende Péter. L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, Budapest.

Aronson, Elliot 2003: *A társas lény.* KJK–KERSZÖV, Budapest.

Assmann, Aleida 1998: Stabilisatoren der Erinnerung. Affekt, Symbol, Trauma. In: Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein. Erinnerung, Geschichte, Identität 2.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 131–152.

Asztalos Morell, Ildikó 1999: *Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989).* Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.

Babbie, Earl R. 2000: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó – ELTE, Budapest.

Baberowski, Jörg 2004: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus.* [2. kiad.] Deutsche Verlags-Anstalt, München.

Baberowski, Jörg 2006a: Diktaturen der Eindeutigkeit. Ambivalenz und Gewalt im Zarenreich und in der frühen Sowjetunion. In: Baberowski, Jörg (Hrsg.): *Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 37–59.

Baberowski, Jörg: 2006b: Stalinismus als Demokratie? Anmerkungen zu Luciano Canfora. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 3. 385–397.

Balázs Zoltán 1998: *Modern hatalomelméletek.* Korona Kiadó, Budapest.

Balázs Zoltán 2003: *A politikai közösség.* Osiris Kiadó, Budapest.

Balla Bálint 2005: A szovjet rendszer felemelkedése és bukása. In: Balla Bálint: *Szociológia és kultúra.* Magyar Szemle, Budapest, 161–198.

Bandi István 2008: Modus resistendi. A katolikus egyházi társadalom helyzetstratégiái a felekezeti iskolák államosításának hatására. In: Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.* Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 171–184.

Bánóczi Zsuzsa 1998: Köztéri szobrok, pályázatok. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 265–286.

Bárdi Nándor – László Márton 2008: A kollektivizálás és a falu átalakítása. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó – MTA KI, Budapest, 234–241.

Barna Gábor (szerk.) 1995: *Mesterszállás. Fejezetek a község történetéből.* Mesterszállási Önkormányzat, Mesterszállás.

Bárth János 1984: Keceli tanyák. In: Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Nagyközségi Tanács, Kecel, 695–751.

Bárth János 1996: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya.* Kalocsai Múzeumbarátok köre, Kalocsa.

Bauerkämper, Arnd 1994: Von der Bodenreform zur Kollektivierung. Zum Wandel der ländlichen Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und der DDR 1945–1952. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR.* Klett Cotta Verlag, Stuttgart, 119–143.

Bauerkämper, Arnd (Hrsg.) 1996a: *„Junkerland in Bauerhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone.* (Historische Mitteilungen, Beiheft 20) Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Bauerkämper, Arnd 1996b: Strukturumbruch ohne Mentalitätenwandel. Auswirkungen der Bodenreform auf die ländliche Gesellschaft in der Provinz Mark Brandenburg 1945–1949. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): *„Junkerland in Bauerhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone.* (Historische Mitteilungen, Beiheft 20) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 69–85.

Bauerkämper, Arnd 2002: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Böhlau, Köln – Weimar – Wien.

Bauerkämper, Arnd 2005: *Die Sozialgeschichte der DDR.* R. Oldenbourg Verlag, München.

Bauman, Zygmunt 1976: *Socialism. The Active Utopia.* Holmes & Meier, New York.

Bauman, Zygmunt 2001: *A modernitás és a holokauszt.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Beck, Aaron T. 1999: *A gyűlölet fogságában. A harag, az ellenségesség és az erőszak alapjai gondolkodásunkban.* Háttér Kiadó, Budapest.

Becker, Frank – Groβbölting, Thomas – Owzar, Armin – Schlögl, Rudolf (Hrsg.) 2003: *Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer.* Aschendorff Verlag, Münster.

Becker, Heinrich 1997: *Ländliche Lebensverhältnisse im Wandel 1952, 1972 und 1993/95.* Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Bonn.

Beetz, Stephan 2004: *Dörfer in Bewegung. Ein Jahrhundert sozialer Wandel und räumliche Mobilität in einer ostdeutschen ländlichen Region.* Reinhold Krämer, Hamburg.

Behrends, Jan C. 2003: Sowjetische „Freunde" und fremde „Russen". Deutsch-Sowjetische Freundschaft zwischen Ideologie und Alltag (1949–1990). In: Behrends, Jan C. – Lindenberger, Thomas – Poutrus, Patrice G. (Hrsg.): *Fremde und Fremd-Sein in der DDR. Zu historischen Ursachen Fremdenfeindlichkeit in Ostdeutschland.* Metropol Verlag, Berlin, 75–98.

Békés Ferenc 1966: A televízió hatása falun. *Statisztikai Szemle* 12. 1188–1197.

Belényi Gyula 1979: A termelőszövetkezeti mozgalom első kísérlete Szegeden és vidékén (1948–1953). In: Balogh Sándor – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 155–168.

Belényi Gyula 1981: A szegedi tanyák 1949-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 223–235.

Belényi Gyula 1987: Az alföldi agrárvárosok mezőgazdasági népességének szerkezeti változásai az 1940-es években. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 115–139.

Belényi Gyula 1996: *Az alföldi városok és a településpolitika.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* Belvedere, Szeged.

Belov, Fedor 1998: *The History of a Soviet Collective Farm.* Routledge, London.

Bell, Peter D. 1984: *Peasants in Socialist Transition. Life in a collectivized Hungarian Village.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

Beluszky Pál 2002: Területi hátrányok és „kezelésük" Magyarországon (1900)–1948–1991. In: Beluszky Pál: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi taulmányok.* MTA RKK, Pécs, 71–94.

Benda Gyula 2003: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatisztikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég* 4. 99–102.

Benet, Ivan 1990: Hungarian agricultural policy in an international perspective. In: Wädekin, Karl-Eugen (ed.): *Communist Agriculture. Farming in the Soviet Union and Eastern Europe.* Routledge, London – New York, 307–320.

Benet Iván 1997a: Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői. (I) *Statisztikai Szemle* 3. 210–219.

Benet Iván 1997b: Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői. (II) *Statisztikai Szemle* 4–5. 311–325.

Berendt T. Iván 1983: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez.* Magvető Kiadó, Budapest.

Berend T. Iván 1999: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Vince Kiadó, Budapest.

Berend T. Iván 2006: Az eltűnő parasztság nyomában. In: Búza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* BCE, Budapest, 341–349.

Berger, Peter L. – Berger, Brigitte 1972: *Sociology. A Biographical Approach.* Basic Books, New York – London.

Berger, Peter L. – Berger, Brigitte – Kellner, Hansfried 1973: *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness.* Penguin Books, London.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Jószöveg Kiadó, Budapest.

Bernát Tivadar – Enyedi György 1977: *A magyar mezőgazdaság területi problémái. (Termelési körzetek és a területi fejlesztés).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bessel, Richard 1999: Die Volkspolizei und das Volk. Mecklenburg-Vorpommern 1945 bis 1952. In: Melis, Damian von (Hrsg.): *Sozialismus auf dem platten Land. Tradition und Transformation in Mecklenburg-Vorpommern von 1945 bis 1952.* Thomas Helms Verlag, Schwerin, 17–40.

Bessel, Richard – Jessen, Ralph 1996: Einleitung. Die Grenzen der Diktatur. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 7–23.

Bettelheim, Bruno 1988: *A végső határ. Tanulmányok.* Európa Kiadó, Budapest.

Bibó István 1986: A magyar demokrácia válsága. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949.* Magvető Kiadó, Budapest, 13–79.

Bitterli, Urs 1982: *„Vadak" és „civilizáltak". Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Bloch, Marc 1996: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bochenski, Joseph M. 1958: Die formale Struktur des Kommunismus. In: Bochenski, Joseph M. – Niemeyer, Gerhart (Hrsg.): *Handbuch des Weltkommunismus.* Verlag Karl Alber, München, 1–16.

Bodiguel, Maryvonne 1989: Die bäuerliche Lebenswelt in der Industriegesellschaft. In: Giordano, Christian – Hettlage, Robert (Hrsg.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen.* Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 251–283.

Bodó Julianna 2004: *„Így kollektivizáltak minket..." Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről.* Pro-Print Könyvkiadó – KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda.

Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után. *Századvég* 32. 3–36.

Bódy Zsombor 2008: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár* 3. 61–69.

Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2003: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bognár Bulcsu 2007: Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában. *Valóság* 10. 68–86.

Bognár Zalán 2008: Malenkij robot. In: Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt..." Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robotra" a sztálini lágerekbe 1944/45–1955.* Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 13–72.

Bognár Zalán 2010: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* Argumentum Kiadó, Budapest.

Bokovoy, Melissa 1998: *Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Boldorf, Marcel 2001: Landarmut in der SBZ/DDR zwischen Bodenreform und Kollektivierung (1945–1952/53). In: Kluge, Ulrich – Halder, Winfrid – Schlinker, Katja (Hrsg.): *Zwischen Bodenreform und Kollektivierung. Vor- und Frühgeschichte der „sozialistischen Landwirtschaft" in der SBZ/DDR vom Kriegsende in die fünfziger Jahre.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 141–155.

Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 50–93.

Bolgár Dániel – Gyökös Eleonóra – Szokol Réka 2009: Erőszak az alma materben. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest, 252–261.

Bonnen, James T. 1998: Agricultural Development. Transforming Human Capital, Technology, and Institutions. In: Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (eds.): *International Agricultural Development.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 271–286.

Borhi László 1997: *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944–1949.* KLTE – MTA TTI, Debrecen.

Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.) 1999: *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* MTA PTI – SZÁMALK, Budapest.

Botond Ágnes 2003: Pszichohistória. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 532–555.

Botz, Gerhard (Hrsg.) 2005: *Schweigen und Reden einer Generation. Erinnerungsgespräche mit Opfern, Tätern und Mitläufern des Nationalsozialismus.* Mandelbaum Verlag, Wien.

Bourdieu, Pierre 1999: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 156–177.

Bourdieu, Pierre 2002a: Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág Kiadó, Budapest, 85–115.

Bourdieu, Pierre 2002b: A szimbolikus javak gazdasága. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág Kiadó, Budapest, 147–181.

Bourdieu, Pierre 2002c: A „szovjet" változat és a politikai tőke. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág Kiadó, Budapest, 25–29.

Bourdieu, Pierre 2002d: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág Kiadó, Budapest, 11–24.

Boyer, Christoph 2005: Der Beitrag der Sozialgeschichte zur Erforschung kommunistischer Systeme. In: Brenner, Christiane – Heumos, Peter (Hrsg:): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968.* R. Oldenbourg Verlag, München, 13–32.

Bögre Zsuzsanna 2006: *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése.* Ráció Kiadó, Budapest.

Bögre Zsuzsanna (szerk.) 2007: *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény.* PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba.

Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba 2010: Az élettörténeti módszer – lehetőség és kényszer. In: Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban.* METEM – Szent István Társulat, Budapest, 69–78.

Böszörményi Géza 2005: *Recsk 1950–1953.* [Harmadik, bőv. kiad.] *Egy titkos kényszermunkatábor története.* Széphalom Könyvműhely, Budapest.

Brauer, Kai – Ernst, Frank – Willisch, Andreas 1999: Die Landwirtschaft in der DDR und nach der Wende – Lebenswirklichkeit zwischen Kollektivierung und Transformation. Empirische Langzeitstudie. In: Hrsg. vom Deutschen Bundestag: *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit."* (13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Band III/2. Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik. 2. 1325–1428.

Brivati, Brian – Buxton, Julia – Seldon, Anthony (eds.) 1996: *The contemporary history handbook.* Manchester University Press, Manchester – New York.

Budde, Gunilla-Friederike 2000: Der Körper der „sozialistischen Frauenpersönlichkeit". Weiblichkeits-Vorstellungen in der SBZ und frühen DDR. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 4. 602–628.

Burke, Peter 1992: Overture: the New History, its Past and its Future. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1–23.

Burrin, Philippe 2002: Totalitäre Gewalt als historische Möglichkeit. In: Maier, Hans (Hrsg.): *Wege in die Gewalt. Die modernen politischen Religionen.* Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 183–201.

Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Láthatatlan Kollégium, Budapest, 37–50.

Cerutti, Simona 1995: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 151–168.

Claußen, Bernhard 1996: Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Problemfelder gesellschaftlicher Alltagspraxis und sozialwissenschaftlicher Theoriebildung. In: Claußen, Bernhard – Geißler, Rainer (Hrsg.): *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Ein Handbuch.* Leske+Budrich Verlag, Opladen, 15–48.

Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember.* Cambridge University Press, New York.

Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit 1999: *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok).* Osiris Kiadó, Budapest.

Cseszka Éva 2008: A Földművelésügyi Minisztérium elleni 1948-as per. (Adalékok a Gazdasági Rendészeti Ügyosztály munkájához). *Valóság* 10. 90–107.

Csete László 1958: A részesművelésen alapuló jövedelemelosztási és munkaszervezési próbálkozás néhány tapasztalata a kiskunhalasi „Vörös Szikra" mezőgazdasági termelőszövetkezetben. *Gazdálkodás. Mezőgazdasági üzemszervezési és agrárgazdasági folyóirat* 2. 1–12.

Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád 2003: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 208–240.

Csite András 1999: A paraszti közösségtől a ruralitásig. A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 3. 134–153.

Csite András – Kovách Imre 2002: Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 219–308.

Csonka József – Vavró István 1966a: Egy kriminálstatisztikai vizsgálat eredményei. (I) *Statisztikai Szemle* 5. 463–473.

Csonka József – Vavró István 1966b: Egy kriminálstatisztikai vizsgálat eredményei. (II) *Statisztikai Szemle* 6. 607–628.

Csönge Attila 2005: A Magyar Kommunista Párt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1944–1946. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár évkönyve 20.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 173–215.

Csöppüs István 1995: A kötött gazdálkodás bevezetése a magyar mezőgazdaságban a második világháború alatt. *Századok* 3. 597–616.

Danyel, Jürgen 1995: Die Opfer- und Verfolgtenperspektive als Gründungskonsens? Zum Umgang mit der Widerstandstradition und der Schuldfrage in der DDR. In: Danyel, Jürgen (Hrsg.): *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten.* Akademie Verlag, Berlin, 31–46.

Danyel, Jürgen 1997: Politische Rituale als Sowjetimporte. In: Jarausch, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970.* Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 67–86.

Dessewffy Tibor 1999: *Iskola a hegyoldalban.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Dieckmann, Walther 2000: A politikai kommunikáció stílusai. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 79–113.

Diewald, Martin 1995: „Kollektiv", „Vitamin B" oder „Nische"? Persönliche Netzwerke in der DDR. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl Ulrich et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach.* Akademie Verlag, Berlin, 223–260.

Dobrincu, Dorin 2009: Persuasion, Delay and Coercion. Late Collectivization in Northern Moldova. The Case of Darabani (Suceava Region). In: Iordachi, Constantin – Dobrincu, Dorin (eds.): *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962.* Central European University Press, Budapest – New York, 275–304.

Dobrincu, Dorin – Iordachi, Constantin 2008: "*The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s*" c. konferencia (Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, 2008. július 4–5.) kézirata. Megjelenés alatt Arnd Bauerkämper és Constantin Iordachi szerkesztésében.

Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dömötör Ákos 1997: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Jelenkor-történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. A *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XXXV-XXXVI, 615–632.

Dövényi Zoltán – Tolnai György 1993: A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. In: Enyedi György (szerk.): *Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* KJK, Budapest, 143–174.

Durkheim, Émile 1978a: A szociológia módszertani szabályai. In: Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok.* KJK, Budapest, 21–160.

Durkheim, Émile 1978b: Tényítéletek és értékítéletek. Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok.* KJK, Budapest, 199–218.

Durkheim, Émile 2001: *A társadalmi munkamegosztásról.* Osiris Kiadó, Budapest.

Dülffer, Jost 2005: Zeitgeschichte in Europa – oder europäische Zeitgeschichte? *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"*, B1–2. 18–26.

Echterhoff, Gerald – Saar, Martin 2002: Einleitung. Das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses Maurice Halbwachs und die Folgen. In: Echterhoff, Gerald – Saar, Martin (Hrsg.): *Kontexte und Kulturen des Erinners. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses.* Mit einem Gleitwort von Jan Assmann. UVK, Konstanz, 13–35.

Eckart, Karl 1998a: *Agrargeographie Deutschlands. Agrarraum und Agrarwirtschaft Deutschlands im 20. Jahrhundert.* Klett-Perthes, Gotha – Stuttgart.

Eckart, Karl 1998b: *Raumplanung und Raumforschung in der DDR.* Duncker & Humblot, Berlin.

Edelman, Murray 1998: Politikai ellenségképek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* Jószöveg Kiadó, Budapest, 88–123.

Eke Judit 1990: A földtulajdonviszonyok változásai Homokmégyen 1945–1960 között. In: Kiss József (szerk.): *Írások Homokmégyről II.* A föld: „Csak a föld halhatatlan". Országos Művelődési Központ, Budapest, 11–92.

Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Elster, Jon 1997: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban.* [Második, jav. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest.

Elwert, Georg – Feuchtwang, Stephan – Neubert, Dieter (eds.) 1999: *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts.* (Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS") Duncker & Humblot, Berlin.

Enyedi György (szerk.) 1993: *Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* KJK, Budapest.

Erdei Ferenc 1938 (1973): *Parasztok.* [Hasonmás kiad.] Akadémiai Kiadó, Budapest.

Erdmann Gyula 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Tevan, Békéscsaba.

Erikson, Erik H. 1991: *A fiatal Luther és más írások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Evans, Richard J. 2005: Zwei deutsche Diktaturen im 20. Jahrhundert. Essay. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B1–2. 3–9.

Exner, Peter 1997: *Ländliche Gesellschaft und Landwirtschaft in Westfalen 1919–1969.* Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Farkas Gyöngyi 1994: A paraszti gazdálkodás felszámolása a kecskeméti járás területén. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 197–202.

Farkas Gyöngyi 1997: Propaganda és agitáció. Kollektivizálás Veszprém megyében 1948–1956. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 285–319.

Farkas Gyöngyi 2004a: „Kövessétek a túrkevei példát!" Az „első termelőszövetkezeti város" képe a propagandában. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum, Túrkeve, 59–74.

Farkas Gyöngyi 2004b: Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956): In: Estók János (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 224–242.

Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 4. 146–170.

Farkas Gyöngyi 2009: „...a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével..." Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 36. 5–30.

Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen.* PhD-értekezés, ELTE.

Faulenbach, Bernd 1994: Bewahrung der Erinnerung. Bedeutung und Probleme der „Aufarbeitung" von Vergangenheit heute. In: Faulenbach, Bernd – Meckel, Markus – Weber, Hermann (Hrsg.): *Die Partei hatte immer recht – Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur.* Klartext Verlag, Essen.

Fazekas Béla 1966: A mezőgazdasági üzemek fejlődése (I) (1949–1964). *Statisztikai Szemle* 1. 4–28.

Feitl István 1999: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* [Második, bőv. kiad.] Politikatörténeti Intézet, Budapest, 276–296.

Fél Edit 2001: A saját kultúrájában kutató etnológus. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 370–377.

Fél, Edit – Hofer, Tamás 1969: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* (Viking Fund Publications in Anthropology, 46). University of Chicago, SOL TAX, New York.

Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás 2010: *„Mi korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.

Figes, Orlando 1996: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924.* PIMLICO, London.

Figes, Orlando – Kolonitskii, Boris 1999: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917.* Yale University Press, New Haven – London.

Fiske, Susan T. 2006: *Társas alapmotívumok.* Osiris Kiadó, Budapest.

Fitzpatrick, Sheila 1994: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization.* Oxford University Press, New York – Oxford.

Fitzpatrick, Sheila 1998: Socialism and Communism. In: Bulliet, Richard W. (ed.): *The Columbia History of the 20th Century.* Columbia University Press, New York, 205–228.

Fitzpatrick, Sheila 2003: Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. In: Hoffmann, David L. (ed.): *Stalinism. The Essential Readings.* Blackwell, Malden, 164–177.

Fónagy Iván – Soltész Katalin 1954: *A mozgalmi nyelvről.* Művelt Nép Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel 2000: Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 464–479.

Fowler, Roger 2008: Hatalom. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció.* Typotex Kiadó, Budapest, 231–253.

Földes György 1995: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Maecenas Kiadó, Budapest.

Földes György 2002: A Kádár-korszak jellegzetességei. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Jelenkortörténeti Műhely III. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem, Budapest, 229–243.

Franklin, S. H. 1969: *The European Peasantry. The Final Phase.* Methuen & CO LTD, London.

Freiburg, Arnold 1981: *Kriminalität in der DDR. Zur Phänomenologie des abweichenden Verhaltens im sozialistischen deutschen Staat.* Westdeutscher Verlag, Opladen.

Frevert, Ute 2000: Angst vor Gefühlen? Die Geschichtsmächtigkeit von Emotionen im 20. Jahrhundert. In: Nolte, Paul et al. (Hrsg.): *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte.* Verlag C. H. Beck, München, 95–111.

Friedrich, Carl Joachim 1957: *Totalitäre Diktatur.* Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.

Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR 1949–1989.* Oxford University Press, New York – Oxford.

Fulbrook, Mary (ed.) 2001: *Europe since 1945.* Oxford University Press, New York – Oxford.

Fulbrook, Mary 2002a: *Historical theory.* Routledge, London.

Fulbrook, Mary 2002b: Retheorising 'state' and 'society' in the German Democratic Republic. In: Major, Patrick – Osmond, Jonathan (eds.): *The Worker's and Peasants' State. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945–71.* Manchester University Press, Manchester – New York, 280–299.

Fulbrook, Mary 2005: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker.* Yale University Press, New Haven – London.

Fulbrook, Mary 2006: Generationen und Kohorten in der DDR. Protagonisten und Widersacher des DDR-Systems aus der Perspektive biographischer Daten. In: Schüle, Annegret – Ahbe, Thomas – Gries, Rainer (Hrsg.): *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur.* Leipziger Universitätsverlag GmbH, Leipzig, 112–130.

Furet, François 2000: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Európa Kiadó, Budapest.

Furet, François – Nolte, Ernst 2001: *Fascism and Communism.* With a preface by Tzvetan Todorov. University of Nebraska Press, Lincoln and London.

Gajdukowa, Katharina 2004: Opfer–Täter–Gesprächskreise nach dem Ende der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament",* B41–42. 23–27.

Galambos Sándor 1994: Rém' híres kor. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 156–163.

Galtung, Johan 1997: Gewalt. In: Wulf, Christoph (Hrsg.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie.* Beltz Verlag, Weinheim – Basel, 913–919.

Gárdonyi Máté 2010: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciában". In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 31–42.

Gazsó Ferenc 1996: Volt egyszer egy állampárt. *Társadalmi Szemle* 11. 3–13.

Geertz, Clifford 2001: Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* [Második, jav. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest, 26–71.

Gelencsér Gábor 2002: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében.* Osiris Kiadó, Budapest.

Germuska Pál 2004a: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest.

Germuska Pál 2004b: Kádár-kommandó. A munkásőrség. In: Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből.* Gesta Könyvkiadó, Budapest, 204–205.

Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből.* PolgART Kiadó, Budapest.

Gibas, Monika 1996: „Die Frau, der Frieden und der Sozialismus". Erziehungspropaganda oder Emanzipationskampagne. In: Diesener, Gerald – Gries, Rainer (Hrsg.): *Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 158–175.

Gibianskij, Leonid J. 1999: Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie. In: Lemke, Michael (Hrsg.): *Sowjetisierung und Eigenständigkeit in der SBZ/DDR (1945–1953).* Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 31–79.

Giddens, Anthony 1997: *Szociológia.* Osiris Kiadó, Budapest.

Giesen, Bernhard 2003: Generation und Trauma. In: Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert.* R. Oldenbourg Verlag, München, 59–71.

Giordano, Christian – Hettlage, Robert (Hrsg.) 1989: *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen.* Dietrich Reimer Verlag, Berlin.

Glatz Ferenc 1995: Jelenkortörténet és jelentörténet. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 17–27.

Głowinski, Michal 1995: Das Leben nach dem Leben. Die kommunistische Sprache in der postkommunistischen Gesellschaft. In: Steinke, Klaus (Hrsg.): *Die Sprache der Diktaturen und Diktatoren.* Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 119–131.

Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok).* Gondolat Kiadó, Budapest.

Goudsblom, Johan 2005: *Időrezsimek.* Typotex Kiadó, Budapest.

Granberg, Leo 1995: A Break in Agricultural Policy. From Peasant Values to Welfare Rationality. In: Granberg, Leo – Nikula, Jouko (eds.): *The peasant state. The state and rural questions in 20th century Finland.* Lapin yliopisto, Rovaniemi, 71–87.

Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hillary (eds.) 2001: *Europe's green ring.* Ashgate Publishers, Aldershot – Burlington – Singapore – Sydney.

Grenier, Jean-Yves 1999: A „hosszú időtartam" új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az Annales folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 1–2. 306–311.

Gries, Rainer 1996: „Meine Hand für mein Produkt". Zur Produktionspropaganda in der DDR nach dem V. Parteitag der SED. Diesener, Gerald – Gries, Rainer (Hrsg.):

Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 129–145.

Gries, Rainer 2000: Propagandageschichte als Kulturgeschichte. Methodische Erwartungen und Erfahrungen. In: *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland* 4. 558–570.

Grimm, Dieter 2000: Die Bedeutung des Rechts in der Gesellschaftsgeschichte. Eine Anfrage. In: Nolte, Paul et al. (Hrsg.): *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte.* Verlag C. H. Beck, München, 47–57.

Groys, Boris – Hagemeister, Michael – Kassek, Dagmar (Hrsg.) 2005: *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* (Aus dem Russischen). Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Grundmann, Siegfried 2002: Räumliche Disparitäten in der DDR. In: Mertens, Lothar (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED-Diktatur.* Duncker & Humblot, Berlin, 159–201.

Grzymała-Busse, Anna M. 2002: *Redeeming the Communist Past. The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

Gudermann, Rita 2001: Neuere Forschungen zur Agrargeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte* 41. 432–449.

Gulyás Gyula 2004: A politikai korrupcióról. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Politikai korrupció.* AULA Kiadó, Budapest, 7–43.

Gyáni Gábor 1997: A hétköznapok historikuma. Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma.* Békés Megyei Levéltár, Gyula, 11–27.

Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144.

Gyáni Gábor 2003: A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 11–53.

Gyáni Gábor 2007: A látható és a láthatatlan erőszak. *Pannonhalmi Szemle* 1. 39–48.

Gyáni Gábor – Láczay Magdolna (szerk.) 2008: *Generációk a történelemben.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. HIK – NYFGTK, Nyíregyháza.

Gyarmati György 1992: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon, 1945–1950. *Századok* 2. 202–226.

Gyarmati György 1996: Politika és társadalom 1945 és 1989 között. In: Kollega Tarsoly István et al. (főszerk.): *Magyarország a XX. században. I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás.* Babits Kiadó, Szekszárd, 140–250.

Gyarmati György 2000: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949.* Napvilág Kiadó, Budapest, 118–137.

Gyarmati György 2010: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.):

Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 13–30.

Gyekiczky Tamás 1993: A „létező szocializmus" modernitása. (Egy paradigma utóélete.) *Társadalomkutatás* 4. 61–85.

Gyenes Antal 1968: „Munkások" és „parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. *Valóság* 4. 26–40.

Gyenis János 1994: *A magyarországi szövetkezeti mozgalmak története, 1945–1990.* Erdei Ferenc Szövetkezeti Alapítvány – Kecskeméti Szövetkezeti Iskoláért Alapítvány, Budapest.

Győri Róbert é. n.: *A magyar fejlettségi térszerkezet történeti gyökerei.* Kézirat.

Győri Szabó Róbert 1997: *A Kommunista Párt és a zsidóság.* Windsor Kiadó, Budapest.

Győrffy Gábor 2009: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában. A romániai magyar nyilvánosság korlátozása a kommunista diktatúra időszakában.* Komp-Press Kiadó, Kolozsvár.

Gyurgyák János 2004: Politikai ideológiák. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* [Második, átdolg. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest, 300–353.

Gyurgyák János (szerk.) 2008: *Szocializmus és rendszerváltás.* Osiris Kiadó, Budapest.

Hadler, Frank – Iggers, Georg G. 1998: Überlegungen zum Vergleich der DDR-Geschichtswissenschaft mit den „gespaltenen" Historiographien Ostmitteleuropas nach 1945. In: Iggers, Georg G. – Jarausch, Konrad H. – Middel, Mathias – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem.* (Historische Zeitschrift, Beiheft, Neue Folge Bd. 27). Oldenbourg Verlag, München.

Häder, Sonja 1998: *Schlülerkindheit in Ost-Berlin. Sozialisation unter den Bedingungen der Diktatur (1945–1958).* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien.

Halász Gábor 1981: A kritikáról. Jegyzetek. In: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások.* Magvető Kiadó, Budapest, 1008–1012.

Hamar Anna 1997: Harc a földművelésügyi tárcáért (1945–1948). *Agrártörténeti Szemle* 3–4. 617–635.

Hamar Anna (szerk.) 1998: *Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években.* I. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok.

Hann, Chris 1999: Die Bauern und das Land. Eigentumsrechte in sozialistischen und postsozialistischen Staatssystemen im Vergleich. In: Siegrist, Hannes – Sugarmann, David (Hrsg.): *Eigentum im Vergleich internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert).* (Kritische Sudien zur Geschichtswissenschaft, 130) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 161–184.

Hann, C. M. 1980: *Tázlár, a village in Hungary.* Cambridge University Press, Cambridge – New York.

Hantó Zuzsa 2009: *Kitiltott családok.* Magyar Ház Kft, Budapest.

Harcsa István 1991: A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. (Előzetes kutatási eredmények). *Agrártörténeti Szemle* 1–4. 1–36.

Harcsa István 1996: A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* Mezőgazda Kiadó, Budapest, 531–566.

Harcsa, István – Kovách, Imre – Szelényi, Iván 1998: The Hungarian agricultural 'miracle' and the limits of socialist reforms. In: Szelényi Iván (ed.): *Privatizing the Land. Rural political economy in post-communist societies.* Routledge – Kegan Paul, London – New York, 21–42.

Harrison, Simon 2000: A szimbolikus konfliktus négy típusa. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 193–211.

Haury, Thomas 2002: *Antisemitismus von links. Kommunistische Ideologie, Nationalismus und Antizionismus in der frühen DDR.* Hamburger Edition, Hamburg.

Hayami, Yujiro 1998: The Peasant in Economic Modernization. In: Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (eds.): *International Agricultural Development.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 300–315.

Herbert, Ulrich 2003: Drei politische Generationen im 20. Jahrhundert. In: Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert.* R. Oldenbourg Verlag, München, 95–114.

Herrmann, Ulrich 2003: „ungenau in dieser Welt" – kein Krawall, kein Protest. Der unaufhaltsame Aufstieg um 1940 Geborener in einer „Generationen"-Lücke. In: Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert.* Oldenbourg Verlag, München, 159–186.

Heydemann, Günther – Beckmann, Christopher 1997: Zwei Diktaturen in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen des historischen Diktaturenvergleiches. *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland* 1. 12–40.

Hildebrand, Klaus 1999: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung.* Nomos Verlag, Baden-Baden, 70–94.

Hirschman, Albert Otto 1998: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt.* Jószöveg Kiadó, Budapest.

Hockerts, Hans Günter 2001: Zugänge zur Zeitgeschichte. Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B28, 15–30.

Hodge, Bob – Fowler, Roger 2008: Orwell nyelvészete. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció.* Typotex Kiadó, Budapest, 255–272.

Hodgkinson, Harry 1954: *The Language of Communism.* Pitman Publishing Corporation, New York.

Hoffmann, David L. (ed.) 2003: *Stalinism. The Essential Readings.* Blackwell, Malden.

Hoffmann, Dierk – Schwartz, Michael 2004: Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Handlungsfelder. In: Hoffmann, Dierk – Schwartz, Michael (Hrsg.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945.* Bd. 8. 1949–1961. Deutsche Demokratische Republik. Im Zeichen des Aufbaus des Sozialismus. Nomos Verlag, Baden-Baden, 75–157.

Holopcev Péter – Irha Melinda 2003: *Eltanácsoltak. Miskolc – Hortobágy 1952–1953.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Hollos, Marida 1983: Ideology and Economics. Cooperative Organization and Attitudes toward Collectivization in Two Hungarian Communities. In: Hollos, Marida – Bela C. Maday (eds.): *New Hungarian Peasants? An East Central European Experience With Collectivization.* Columbia University Press, New York, 93–122.

Hollos, Marida – Maday, Bela C. (eds.) 1983: Introduction. In: *New Hungarian Peasants? An East Central European Experience With Collectivization.* Columbia University Press, New York, 1–24.

Holzer, Jerzy 1998: *Der Kommunismus in Europa. Politische Bewegung und Herrschaftssystem.* Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Honvári János 1997: Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958). In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Aula Kiadó, Budapest, 427–583.

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György 2009: *Jelképtár.* Helikon Kiadó, Budapest.

Horowitz, Morton J. 1999: Eigentum und Person. In: Siegrist, Hannes – Sugarmann, David (Hrsg.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.-20. Jahrhundert).* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 33–44.

Horváth Gergely Krisztián 2000: Elbukás és újrakezdés. Egy jászsági redemptus család öt generációjának története az 1810-es évektől az 1960-as évekig. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 2. 43–60.

Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros.* MTA TTI, Budapest.

Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* 2. 3–30.

K. Horváth Zsolt 1998: Historizált emlékezet mint „személyes történelem". Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből. *Századvég* 8. 33–66.

Hradil, Stefan é. n.: Társadalmi struktúra és társadalmi változás. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* AULA Kiadó, Budapest, 67–138.

Hudi József 1994: Kollektivizálás és paraszti ellenállás Veszprém megyében (1957–1960). In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 178–187.

Hudi József 2005: *Olaszfalu története. Egy magas-bakonyi község múltja és jelene.* Olaszfalu Község Önkormányzata, Olaszfalu.

Hudi József 2007: *Litér község története. Egy Balaton-felvidéki falu múltja és jelene.* Litér Község Önkormányzata, Litér.

Huinink, Johannes 1995: Individuum und Gesellschaft in der DDR – Theoretische Ausgangspunkte einer Rekonstruktion der DDR-Gesellschaft in den Lebensverläufen ihrer Bürger. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl Ulrich et al. (Hrsg.): *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach.* Akademie Verlag, Berlin, 25–44.

Huinink, Johannes – Mayer, Karl Ulrich et al. (Hrsg.) 1995: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach.* Akademie Verlag, Berlin.

Humm, Antonia Maria 1999: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Huszár László 1999: A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője 1957–1962. In: Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 147–160.

Huszár Tibor 1999: A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye, 1956–1960. In: Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 67–146.

Huszár Tibor 2007: *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989).* Corvina Kiadó, Budapest.

Hübner, Peter 1996: Arbeiterklasse als Inszinierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 199–223.

Hübner, Peter 1999: Einleitung. Antielitäre Eliten? In: Hübner, Peter (Hrsg.): *Eliten im Sozialismus. Beiträge zur Sozialgeschichte der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 9–35.

Hübner, Peter – Kleβmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (Hrsg.) 2005: *Arbeiter im Staatssozialismus – ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Die DDR im ostmitteleuropäischen Vergleich.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien.

Imbusch, Peter 2005: *Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektive auf das 20. Jahrhundert.* Springer Verlag, Wiesbaden.

Iordachi, Constantin – Verdery, Katherine 2009: Conclusions. In: Iordachi, Constantin – Dobrincu, Dorin (eds.): *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962.* Central European University Press, Budapest – New York, 455–472.

Jarausch, Konrad H. 1997: Die DDR-Geschichtswissenschaft als „Meta-Erzählung". In: Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verwaltete Vergangenheit. Geschichtskultur und Herrschaftslegitimation in der DDR.* Akademische Verlagsanstalt, Leipzig, 19–34.

Jarausch, Konrad H. – Siegrist, Hannes (Hrsg.) 1997: *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970.* Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York.

Jarausch, Konrad H. 1998: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B20. 33–46.

Jarausch, Konrad H. 1999: Die gescheiterte Gegengesellschaft. Überlegungen zu einer Sozialgeschichte der DDR. *Archiv für Sozialgeschichte* 39. 1–17.

Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.) 2002: *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt.* Campus Verlag, Frankfurt am Main.

Jarosz, Dariusz 1999: Polish Peasants versus Stalinism. In: Kemp-Welch, A. (ed.): *Stalinism in Poland. Selected Papers from Fifth World Congress of Central and East European Studies, Warsaw, 1995.* Macmillan Press LTD, Basingstoke – London, 59–73.

Jarosz, Dariusz 2008: Collectivization in Poland, 1948–1956. *The Actors. "The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s"* c. konferencia (Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, 2008. július 4–5.) kézirata. Megjelenés alatt Arnd Bauerkämper és Constantin Iordachi szerkesztésében.

Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály 2000: A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 977–1006.

Jeggle, Utz 1986: *Der Kopf des Körpers. Eine volkskundliche Anatomie.* Quadriga Verlag, Weinheim – Berlin.

Jenkins, Helmut 1992: *Sozialutopien – barbarische Glücksverheissungen? Zur Geistesgeschichte der Idee von der vollkommenen Gesellschaft.* Duncker & Humblot. Berlin.

Jerouschek, Günter – Marβolek, Inge – Röckelein, Hedwig 1997: Denunziation – ein interdisziplinäres Forschungsfeld. In: Jerouschek, Günter – Marβolek, Inge – Röckelein, Hedwig (Hrsg.): *Denunziation. Historische, juristische und psychologische Aspekte.* edition diskord, Tübingen, 9–25.

Jesse, Eckhard 1999: Die Totalitarismusforschung im Streit der Meinungen. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung.* Nomos Verlag, Baden-Baden, 9–40.

Jessen, Ralph 1995: Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 1. 96–110.

Jessen, Ralph 1997: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In: Lüdtke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag.* Akademie Verlag, Berlin, 57–75.

Jessen, Ralph 2002: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt.* Campus Verlag, Frankfurt am Main, 153–175.

Jobst Ágnes 2009: Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* Miskolci Egyetem, Miskolc, 179–191.

Johler, Reinhard 2005: Re-thinking Socialism and Culture in Germany. An Ethnological Approach. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Sozialismus. Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur.* Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, Wien, 213–222.

Józan Péter 1994: A halandóság okai Magyarországon. In: Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon.* Közélet Kiadó, Budapest, 149–162.

Judt, Matthias (Hrsg.) 1997: *DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse.* Ch. Links Verlag, Berlin.

Juhász Pál 1974: A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében. In: Andorka Rudolf et al. (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 504–527.

Juhász Pál 2006: A falu megszállása. In: Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 315–319.

Jung, C. G. 1999: Föld és lélek. In: C. G. Jung: *Szellem és élet*. Kossuth Kiadó, Budapest, 37–68.

Kaelble, Hartmut 1997: Europäische Besonderheiten des Massenkonsums 1950–1990. In: Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 169–203.

Kaelble Hartmut 2007: *Sozialgeschichte Europas 1945 bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München.

Kahler Frigyes 2008: *Joghalál és diktatúra II*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Kajári Erzsébet 1999: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*. Történeti Hivatal, Budapest, 209–230.

Kaminski, Antoni Z. 1992: *An Institutional Theory of Communist Regimes. Design, Function, and Breakdown*. ICS Press, San Francisco, California.

Kaminsky, Annette 2001: *Wohlstand, Schönheit, Glück. Kleine Konsumgeschichte der DDR*. Verlag C. H. Beck, München.

Kandzora, Gabriele 1996: Schule als vergesellschaftete Einrichtung. Heimlicher Lehrplan und politisches Lernen. In: Claußen, Bernhard – Geißler, Rainer (Hrsg.): *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Ein Handbuch*. Leske+Budrich, Opladen, 71–89.

Kaposi Zoltán 2001: *A XX. század gazdaságtörténete II. (1945–1990)*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.

Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest.

Kardos László 1967: Vallás és ifjúság Bakonycsernyén. *Valóság* 6. 56–66.

Kávási Klára 1991: *Kuláklista*. Agóra Kiadó, Budapest.

Kearney, Michael 1996: *Reconceptualizing the peasantry. Anthropology in global perspective*. Westview Press, Boulder – Oxford.

Keep, John L. H. 1995: *Last of the Empires. A History of the Soviet Union*. Oxford University Press, Oxford – New York.

Kehrer, Gerhard 1998: Abriss der Entwicklung der Territorialplanung in der DDR – die Raumplanung in der DDR zwischen Anspruch und Wirklichkeit. In: Eckart, Karl – Kehrer, Gerhard – Scherf, Konrad (Hrsg.): *Raumplanung und Raumforschung in der DDR*. Duncker & Humblot, Berlin, 26–93.

Kekes, John 2004: *Az egalitarizmus illúziói*. ATTRAKTOR, Máriabesnyő-Gödöllő.

Kemény István 1971: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

Kemény István 1991: A szocializmus a pazarlás rendszere. (Orosz István levélinterjúja). In: Kemény István: *Közelről s távolról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 85–95.

Kende Péter 1995a: Elnöki megnyitó. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 11–13.

Kende Péter 1995b: Többség versus kisebbség mint szociálpszichológiai probléma. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 169–179.

Kende Tamás – Somorjai Lehel 2000: Adatok a kommunista párttagság kérdéséhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1945–1948 között. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári évkönyv X*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 283–310.

Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ, Budapest.

Kisasszondy Éva 1979: A földigénylő bizottságok Tolna megyében. In: Balogh Sándor – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131–141.

Kiss Balázs 2002: A tapasztalat történetétől a történetírás tengelyéig. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – társadalomtudományok" konferencia anyagai*. L'Harmattan Kiadó – Atelier, Budapest, 51–64.

Kiss Dávid 2009: A Munkásőrség megalakítása. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 3. 238–277.

T. Kiss Tamás – Tibori Tímea 2006: *Egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós életéből*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.

Kleinmann, Arthur 2000: The Violences of Everyday Life. The Multiple Forms and Dynamics of Social Violence. In: Das, Veena – Ramphele, Mamphela – Reynolds, Pamela (eds.): *Violence and Subjectivity*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 226–241.

Kleßmann, Christoph 1993: Zur Sozialgeschichte des protestantischen Milieus in der DDR. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 1. 29–53.

Klimo, Árpád von 2003: Nonnen und Tschekistinnen. Vorstellungen der ungarischen Staatssicherheit von einer katholischen Gegenöffentlichkeit in den frühen fünfziger Jahren. In: Rittersporn, Gábor T. – Rolf, Malte – Behrends, Jan C. (Hrsg.): *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen partei-staatlicher Selbstinszinierung und kirchlichen Gegenwelten*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 307–334.

Klimo, Árpád von 2004: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Von der Geschichte der eigenen Zeit zur Zeitgeschichte in der ungarischen Historiographie des 20. Jahrhunderts. In: Nützenadel, Alexander – Schieder, Wolfgang (Hrsg.): *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 283–306.

Klinger, Fred 1993: Soziale Konflikte und offene Gewalt. Die Herausforderungen des Transformationsprozesses in den neuen Bundesländern. *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland* 2. 147–161.

Kluge, Ulrich 2005: *Agrarwirtschaft und ländliche Gesellschaft im 20. Jahrhundert.* Oldenbourg Verlag, München.

Knabe, Hubertus 1999: Die feinen Waffen der Diktatur. Nicht-strafrechtliche Formen politischer Verfolgung in der DDR. In: Timmermann, Heiner (Hrsg.): *Die DDR – Erinnerung an einen untergegangenen Staat.* Duncker & Humblot, Berlin, 191–219.

Kocka, Jürgen 1977: Parteilichkeit in der DDR-marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen. In: Koselleck, Reinhart – Mommsen, Wolfgang J. – Rüsen, Jörn (Hrsg.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 263–269.

Kocka, Jürgen 1994a: Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B40. 34–45.

Kocka, Jürgen 1994b: Eine durchherrschte Gesellschaft. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR.* Klett-Cotta-Verlag, Stuttgart, 547–553.

Kocka, Jürgen 1995: Nationalsozialismus und SED-Diktatur im Vergleich. In: Kocka, Jürgen: *Vereinigungskriese. Zur Geschichte der Gegenwart.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 91–98.

Kocka, Jürgen 2000: Historische Sozialwissenschaft heute. In: Nolte, Paul et al. (Hrsg.): *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte.* Verlag C. H. Beck, München, 5–24.

Koenen, Gerd 2000: Kommunismus – als Ideologie und als historische Praxis. In: Backes, Uwe – Jesse, Eckhard (Hrsg.): *Jahrbuch Extremismus & Demokratie.* Nomos Verlag, Baden-Baden, 31–52.

Kolakowski, Leszek 1971: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility.* Paladin, London.

Koncznė Nagy Zsuzsanna 2001: *Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasága (1945–1961).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

Kopp Mária 1994: A magatartási, értelmi zavarok oki háttere és megelőzésének lehetőségei. In: Münnich Iván és Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon.* Közélet Kiadó, Budapest, 101–117.

Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.) 2006: *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón.* Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének Tudományos Iskolája, Budapest.

Kopperschmidt, Josef 2000: Kell-e a szavakról vitatkozni? Történeti és rendszertani megjegyzések a politikai nyelvről. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 114–130.

Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. (Kritikai politikai gazdaságtan).* HVG Rt, Budapest.

Kornai János 1995: Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I–II. *Közgazdasági Szemle* 12. 1097–1117.

Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete.* Osiris Kiadó, Budapest.

Koselleck, Reinhart 1977: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt. In: Koselleck, Reinhart – Mommsen, Wolfgang J. – Rüsen, Jörn (Hrsg.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 17–46.

Koselleck, Reinhart 1985: Begriffsgeschichtliche Anmerkungen zur ‚Zeitgeschichte'. In: Conzemius, Victor – Greschat, Martin – Kocher, Hermann (Hrsg.): *Die Zeit nach 1945 als Thema kirchlicher Zeitgeschichte. Referate der internationalen Tagung in Hünigen/Bern (Schweiz).* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 18–31.

Koselleck, Reinhart 1998: Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* Jószöveg Kiadó, Budapest, 12–23.

Koselleck, Reinhart 2003: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 401–429.

Kotkin, Stephen 2003: Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. In: Hoffmann, David L. (ed.): *Stalinism. The Essential Readings.* Blackwell, Malden etc., 111–126.

Kovách Imre 1988: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban).* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

Kovách Imre 2003: A magyar társadalom „parasztalanítása" – európai összehasonlításban. *Századvég* 2. 41–65.

Kovács Teréz 2010: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Kovács Teréz – Ö. Kovács József 2011: Collectivisation and Decollectivisation in Hungary. Historical Problems of Landed Property during the Political Dictatorship. *Studia Historiae Oeconomicae* 28–29. Adam Mickiewicz University, Poznań, 115–131.

Ö. Kovács József 2003: Arnd Bauerkämper: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln etc.: Böhlau, 2002. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 13. 184–188. (Recenzió).

Ö. Kovács József 2004a: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 15–16. 248–273.

Ö. Kovács József 2004b: Munkáslét Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotörténet metszéspontjai. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004.* XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 245–268.

Ö. Kovács József 2004c: *Az újkori német társadalomtörténet útjai.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Ö. Kovács József 2005: Arbeiterexistenz in Ungarn nach 1956. Einige Schnittpunkte der Mikro- und Makrogeschichte. In: Hübner, Peter – Kleβmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 319–345.

Ö. Kovács József 2006a: Fotók, filmek, mindennapok története. *Gesta. Miskolci történész folyóirat* 1. 77–84.

Ö. Kovács József 2006b: Mindennapi szocializmus Balotaszálláson. In: Szakál Aurél (szerk.): *Balotától Balotaszállásig.* Balotaszállás Önkormányzata, Balotaszállás, 177–224.

Ö. Kovács József 2008a: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most." Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 47. 37–69.

Ö. Kovács József 2008b: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Nógrád Megyei Levéltár – 56-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 331–351.

Ö. Kovács József 2008c: A kollektivizálás kortársi tapasztalata. In: Honvári János (szerk.): *20. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet. Konferenciakötet.* Széchenyi István Egyetem, Győr, 118–131.

Ö. Kovács József 2008d: A társadalom peremén. Balotaszállási életvilágok 1950–1960. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 337–354.

Ö. Kovács József 2008e: A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német–magyar összehasonlításhoz. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak. Távolodás és közelítések.* ÁBSZTL – Kossuth Kiadó, Budapest, 509–520.

Ö. Kovács József 2009a: Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 36. 160–178.

Ö. Kovács József 2009b: Istoria socială a colectivizării din Ungaria, 1958–1961. *Arhivele Totalitarismului* 3–4. 68–98.

Ö. Kovács József 2009c: Kinek a történelme? Jelenkortörténeti szövegtöredékek és társadalmi önismeret. *Forrás. Szépirodalom, szociográfia, művészet (Írások a huszadik századról)* 7–8. 129–142.

Ö. Kovács József 2009d: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon (1948–1953). *Aetas. Történettudományi folyóirat* 4. 32–45.

Ö. Kovács József 2009e: Márciusban újrakezdték. Mi írtak a faluról 1957-ben? In: Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban.* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 253–290.

Ö. Kovács József 2009f: Ötven éve történt? A kollektivizálás társadalmiasítása. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* ME TTI, Miskolc, 135–148.

Ö. Kovács József 2009g: „Sűrített népnevelő". A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 36. 31–54.

Ö. Kovács József 2009h: A színlelt szocializmusról. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest, 483–491.

Ö. Kovács József 2010a: Az „alávetettség racionalizálása". Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után. *Korunk. Fórum, kultúra, tudomány* 3. 62–68.

Ö. Kovács József 2010b: »Соцреаль«-ные контексты коллективизации в Венгрии (1948–1953 гг.) //Ученые записки кафедры новой и новейшей истории

Ставропольского государственного университета. Вып. III. Ответственный редактор И.В. Крючков. Ставрополь, 202–223

Ö. Kovács József 2010c: *A modern diktatúra történeti olvasatai.* In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Argumentum Kiadó, Budapest, 97–106.

Ö. Kovács József 2010d: The "Rationalization of Subjugation". Communication Practices in Correspondence in Hungary after 1956. In: Faur, Antonio – Rominasu, Radu – Stefanescu, Barbu (red.): *Analele Universității din Oradea. Seria Istorie-Arheologie tom XX. Universității din Oradea, Oradea, 201–208.*

Ö. Kovács József 2010e: Experiența istorică a violenței în dictaturile politice. *Arhivele Totalitarismului* 3–4. 86–105.

Ö. Kovács József 2011a: A Győr-Sopron megyei kollektivizálás mintája. *Győri tanulmányok* 32. 105–126.

Ö. Kovács József 2012a: Agrarian Societies in Communist Hungary and East Germany. Richard Mulchay szerkesztésével készülő *Festschrift* X. Y. részére (USA). 18 o.

Ö. Kovács József 2012b: Forced Collectivisation of Agriculture in Hungary, 1948–1961. In: Bauerkämper, Arnd – Iordachi, Constantin (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1960s.* Budapest – Berlin. Megjelenés alatt. 24 o.

Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.) 2009: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* ME TTI, Miskolc.

Köpeczi Bócz Edit 2004: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Körösényi András 2004: Kormányzati rendszerek. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* [Második, átdolg. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest, 61–78.

Kövér György 2002: Emlékezet, dokumentum és a történeti tény. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 397–401.

Kövér György 2003: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 281–301.

Krahulcsán Zsolt 2006: A politikai rendőrség pártellenőrzése 1954–1958. *Századok* 5. 1123–1148.

Kulcsár Viktor 1969: *A magyar mezőgazdaság területi kérdései.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Kunt Ernő 2003: Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 163–177.

Kunt Gergely 2008: Bélyegek a propaganda és a kultuszteremtés szolgálatában (1914–1956). In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 375–394.

Kuntsche, Siegfried 1996: Bodenreform in einem Kernland des Grossgrundbesitzes: Mecklenburg-Vorpommern. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): *„Junkerland in Bauerhand"?*

Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 51–68.

LaCapra, Dominick 2006: Trauma, hiány, veszteség. *Café Bábel.* Ötvenharmadik szám. 89–97.

Laczka Sándorné 1998: A földterület és a földhasználat alakulása 1945 és 1994 között. *Statisztikai Szemle* 2. 117–129.

Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. *Szociológia* 1. 28–41.

Lampland, Martha 1995: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary.* The University of Chicago Press, Chicago – London.

Lánczi András 2000: *A XX. század politikai filozófiája.* Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.

Lánczi András 2003: A politika alapfogalmai. In: Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány.* Aula Kiadó, Budapest, 29–44.

Lánczi András 2004: A politika fogalma. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* [Második, átdolg. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest, 19–37.

Lange, Dirk 2003: *Politische Alltagsgeschichte. Ein interdisziplinäres Forschungskonzept im Spannungsfeld von Politik- und Geschichstwissenschaft.* Leipziger Universitätsverlag, Leipzig.

Langenhan, Dagmar 1999: Die historische Entwicklung im Agrarbereich 1945 bis 1989. In: *Ländliche Regionen in den ostdeutschen Bundesländern.* Bundeszentrale für politische Bildung, Eisenhüttenstadt, 5–15.

Langenhan, Dagmar 2003: „Wir waren ideologisch nicht ausgerichtet auf die industriemässige Produktion." Machtbildung und forcierter Strukturwandel in der Landwirtschaft der DDR 1970er Jahre. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 2. 47–55.

Langewiesche, Dieter 1993: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In: Schönhoven, Klaus – Staritz, Dietrich (Hrsg.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag.* Bund Verlag, Köln, 39–55.

Lantos Edit 2009: 1958 és a templomépítés divatja. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* ME TTI, Miskolc, 31–43.

Lasswell, Harold D. 2000: A hatalom nyelve. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 11–27.

László Márton 2006: Kollektivizálás a Székelyföldön 1950–1951. A hatalom és az alávetettek. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Somorja, 2005. június 9–10. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja – Dunaszerdahely, 277–293.

László Márton 2009: A kollektivizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 36. 55–84.

Laufer, Jochen 1996: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): *„Junkerland in Bauerhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 21–35.

Lénárt András 2010: A Kádár-korszak legkisebb és egyben legnagyobb téesze. A szombathelyi Kertész MGTSZ története. In: Valuch Tibor (szerk.): *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990.* Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 156–179.

Lengyel Zsuzsanna (szerk.) 2002: *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest.

Leo, Annette 2003: Keine gemeinsame Erinnerung. Geschichtsbewußtsein in Ost und West. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B40–41. 27–32.

ifj. Leopold Lajos 1988: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc* 2–3. 321–355.

Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Osiris Kiadó, Budapest.

Lewin, Moshe 1980: The Kolkhoz and the Russian Muzhik. (Private plots of the Soviet Kolkhozniki and their social impact). In: Hobsbawm, E. J. et al. (eds.): *Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner.* Oxford University Press Calcutta etc., 55–68.

Lindenberger, Thomas 1999a: Der ABV als Landwirt. Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Lindenberger, Thomas: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 167–203.

Lindenberger, Thomas 1999b: Die Diktatur der Grenzen. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 13–44.

Lindenberger, Thomas 2003: *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien.

Lindenberger, Thomas – Lüdtke, Alf 1995: Einleitung. Physische Gewalt – eine Kontinuität der Moderne. In: Lindenberger, Thomas – Lüdtke, Alf (Hrsg.): *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 7–38.

Litván György 1988: „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk…". A sztálinizmus lélektana. *Századvég* 6–7. 150–159.

Litván György 1998: Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 171–184.

Lorenz, Chris 2000: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat". In: Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4.* Kijárat Kiadó, Budapest, 121–146.

Losonczi Ágnes 2005: *Sorsba fordult történelem.* Holnap Kiadó, Budapest.

Lőcsei Pál 2008: *Emberpár és család az államszocializmusban. Válogatott családszociológiai írások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Lüdtke, Alf 1994: Gewalt als Sprache? In: Brednich, Rolf W. – Hartinger, Walter (Hrsg.): *Gewalt in der Kultur. Vorträge des 29. Deutschen Volkskundekongress. Passau 1993.* (Passauer Studien zur Volkskunde, Band 8), Lehrstuhl für Volkskunde der Universität Passau, Passau, 61–75.

Lüdtke, Alf 1997: Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In: Lüdtke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag.* Akademie Verlag, Berlin, 11–26.

Lüdtke, Alf 1998: Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B36. 3–16.

Maaz, Hans-Joachim 1993: Gewalt in Deutschland – Eine psychologische Analyse. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B2–3. 26–32.

Maetzke, Ernst Otto 1953: Die Parteisprache in der Sowjetzone. (Eine gruppensprachliche Untersuchung). *Vierteljahrschrift füt Zeitgeschichte* 1. 339–346.

Magyar Bálint 2007: *A Dunánál. Dunapataj 1944–1958 dokumentumszociográfia, I–II.* Új Mandátum Kiadó – Jelenkorkutató Alapítvány, Budapest.

Maier, Hans 2003: „Totalitarismus" und „Politische Religionen". Konzepte des Diktaturvergleichs. In: Maier, Hans (Hrsg.): *Totalitarismus und politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs.* Bd. 3. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 9–28.

Majoros József – Markó Lajos 1959: A Győr-Sopron megyei termelőszövetkezeti mozgalom néhány közgazdasági és üzemszervezési kérdéséről. *Gazdálkodás. Mezőgazdasági üzemszervezési és agrárgazdasági folyóirat* 2. 1–16.

Majtényi György 2003: Ön-fejűség – a „másik" Németország történelme. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 1. 142–148.

Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.) 2008: *Rendszerváltás és Kádár-korszak. Távolodás és közelítések.* ÁBSZTL – Kossuth Kiadó, Budapest.

Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Marik, Sándor 1994: *Elégtétel Pócspetrinek.* In Forma Kft., Nyíregyháza.

Márkus István 1967: *Mit láttam falun? (1945–1966).* Magvető Kiadó, Budapest.

Márkus István 1971: *Kifelé a feudalizmusból.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Martin, David 1978: *A General Theory of Secularization.* Harper & Row. New York.

Dr. Marton Zoltán – Szabó Emilné 1966: Adatfelvétel az elme-idegbetegségekről (I.) *Statisztikai Szemle* 7. 699–714.

Marquardt, Sabine 1999: Die Bodenreformkommission in Mecklenburg-Vorpommern als Vehikel der politischen Transformation. In: Melis, Damian von (Hrsg.): *Sozialismus auf dem platten Land. Tradition und Transformation in Mecklenburg-Vorpommern von 1945 bis 1952.* Thomas Helms Verlag, Schwerin, 239–260.

Materialien der Enquete-Kommission 1995: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland."* Hrsg. vom Deutschen Bundestag. Band VIII. Das Ministerium für Staatssicherheit. Seilschaften, Altkader, Regierungs- und Vereinigungskriminalität. Nomos Verlag, Baden-Baden; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Materialien der Enquete-Kommission 1999: *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit."* Hrsg. Vom Deutschen Bundestag. Band V. Alltagsleben in der DDR und in den neuen Ländern. Nomos Verlag, Baden-Baden; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Máthé János 2008: *Magyarhermány kronológiája (1944–1964).* Közreadja: László Márton. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

Maurel, Marie-Claude 1994: Szocialista örökség, dekollektivizálás, politikai szerkezetváltás. *Társadalmi Szemle. Szocialista elméleti folyóirat* 6. 3–18.

Mead, Margaret 1955: *Soviet Attitudes Toward Authority. An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character.* Tavistock Publications LTD, London.

Meggyesi János (szerk.) 1961: *Hazai kis tükör.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Meier, Artur 1990: Abschied von der sozialistischen Ständegesellschaft. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B16–17. 3–14.

Merkel, Ina 1999: *Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR.* Böhlau, Köln – Weimar – Wien.

Merl, Stephan 1990: The role of agriculture in Soviet industrialization. In: Wädekin, Karl-Eugen (ed.): *Communist Agriculture. Farming in the Soviet Union and Eastern Europe.* Routledge, London – New York, 3–22.

Merl, Stephan 1991: Kollektivierung und Bauernvernichtung. In: Geyer, Dietrich (Hrsg.): *Die Umwertung der sowjetischen Geschichte.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 103–132.

Merl, Stephan 1997a: Sowjetisierung in der Welt des Konsums. In: Jarausch, Konrad H. – Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970.* Campus Verlag, Frankfurt – New York, 167–194.

Merl, Stephan 1997b: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In: Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert).* Campus Verlag, Frankfurt – New York, 205–241.

Mertens, Lothar 2002: Ungelöstes gesellschaftliches Problem. Ehescheidungen in der DDR. In: Mertens, Lothar (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED-Diktatur.* Duncker & Humblot, Berlin, 9–55.

Merton, Robert K. 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Osiris Kiadó, Budapest.

Meuschel, Sigrid 1993: Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 1. 5–14.

Mevius, Martin 2005: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953.* Clarendon Press, Oxford.

Meyer, Gerd 1999: Kleine Lebenswelten im Sozialismus – ein ambivalentes Erbe für die politischen Kulturen in Ostmitteleuropa. In: Merkel, Wolfgang – Busch, Andrea (Hrsg.): *Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 310–331.

Meyer, Thomas – Uttitz, Pavel 1993: Nachholende Marginaliserung – oder der Wandel der agrarischen Sozialstruktur in der ehemaligen DDR. Ergebnisse der Befragung der Mitglieder einer Produktionsgenossenschaft. In: Geissler, Rainer (Hrsg.): *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland.* Leske + Budrich, Opladen, 221–250.

Mezey Barna (szerk.) 1996: *Magyar alkotmánytörténet.* [Második, átdolg., jav. kiad.] Osiris Kiadó, Budapest.

Mezey Barna 1997: *Magyar jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

Mikó Zsuzsa 2008: A Pócspetri-per(ek). In: Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 123–137.

Mohay Tamás 2000: Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 760–790.

Molnár Adrienne (szerk.) 2004: *A „hatvanas évek" emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből.* 1956-os Intézet, Budapest.

Molnár Mária 2000: Társadalmi tagozódás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 484–531.

Mónus Imre 1998: A földbirtokviszonyok változása Hajdúböszörményben. In: Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákosítól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből.* KLTE, Debrecen, 38–45.

Mooser, Josef 2000: Das Verschwinden der Bauern. Überlegungen zur Sozialgeschichte der „Entagrarisierung" und Modernisierung der Landwirtschaft im 20. Jahrhundert. In: Münkel, Daniela (Hrsg.): *Der lange Abschied vom Agrarland. Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn.* Wallstein Verlag, Göttingen, 23–35.

Mühlberg, Felix 2000: Eingaben als Instrument informeller Konfliktbewältigung. In: Badstübner, Evemarie (Hrsg.): *Befremdlich anders. Leben in der DDR.* Karl Dietz Verlag, Berlin, 233–270.

Mühlmann, Wilhelm 1989: Bauernrebellionen. Versuch einer Betrachtung. In: Giordano, Christian – Hettlage, Robert (Hrsg.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen.* Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 31–68.

Müller, Derek 1998: *Der Topos des neuen Menschen in der russischen und sowjetischen Geistesgeschichte.* Lang-Verlag, Bern.

Nagy Imre 1966: A szarvasmarha-tenyésztés területi szakosítása. *Statisztikai Szemle* 2. 245–264.

Nagy József 1999: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 3. 41–97.

Nagy József 2001: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években. *Századok* 5. 1075–1124.

Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Nagy Loránd 1966: A mezőgazdasági üzem ágazati kapcsolati mérlege. *Statisztikai Szemle* 5. 491–517.

Nagy Varga Vera 1995: Alkalmazkodás és szembenállás, volt kulákok egy mezővárosban. In: Kocsis, Gyula (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás.* Kossuth Múzeum, Cegléd, 49–151.

Nádasdi József 1996: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig.* Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.

Nehrig, Christel 1995: Industriearbeiter im dörflichen Milieu. Eine Studie zur Sozialgeschichte der Niederlausitzer Nebenerwerbsbauern von 1945–1965. In: Hübner, Peter (Hrsg.): *Niederlausitzer Industriearbeiter 1935 bis 1970. Studien zur Sozialgeschichte.* Akademie Verlag, Berlin, 167–191.

Nehrig, Christel 2000: Das Leben auf dem Lande: die Genossenschaften (LPG). In: Badstübner, Evemaria (Hrsg.): *Befremdlich anders. Leben in der DDR.* Karl Dietz Verlag, Berlin, 195–218.

Nehrig, Christel 2003: Der Umgang mit den unbewirtschafteten Flächen in der DDR. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 2. 34–46.

Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von – Wierling, Dorothee 1991: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen.* Rowohlt Verlag, Berlin.

Nietzsche, Friedrich 1997: *A vidám tudomány („la gaya scienza").* Holnap Kiadó, Budapest.

Nohlen, Dieter 2002: Gewalt. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hrsg.): *Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe.* Band I. Verlag C. H. Beck, München.

North, Douglass C. 1998: Economic Performance through Time. In: Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (eds.): *International Agricultural Development.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 78–89.

Ohlerich, Gregor 2005: *Sozialistische Denkwelten. Modell eines literarischen Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953.* Universitätsverlag Winter, Heidelberg.

Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Pro-Print, Csíkszereda.

Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ormos Mária 1994: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány* 10. 1189–1201.

Ormos Mária 1995: A történettudomány forrásairól a XX. században. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 28–45.

Orosz Éva 1993: A magyar egészségügy területi egyenlőtlenségei. In: Enyedi György (szerk.): *Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* KJK, Budapest, 231–255.

Orosz István 2003: A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 2. 231–258.

Orwell, George 1989: *1984. Regény.* Európa Kiadó, Budapest.

Osmond, Jonathan 1996: Kontinuität und Konflikt in der Landwirtschaft der SBZ/DDR zur Zeit der Bodenreform und der Vergenossenschaftlichung, 1945–1961. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 137–169.

Osmond, Jonathan 2002: From Junker estate to co-operative farm. East German agrarian society 1945–61. In: Major, Patrick – Osmond, Jonathan (eds.): *The Worker's and*

Peasants' State. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945–71. Manchester University Press, Manchester – NewYork, 130–150.

Örsi Julianna (szerk.) 2004: *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban.* JNSZMM, Túrkeve.

Őze Sándorné – Őze Sándor 2005: *Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön.* Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely.

Paládi-Kovács Attila 2000: Az ipari munkások. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 240–308.

Palasik Mária 2000: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág, Budapest.

Palasik Mária 2010: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Panzig, Christel 1999: „Freiwillich bin nich' in de LPG jegang'n, aber 's war'n meine best'n Jahre". Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft zwischen Zwang und Freiwilligkeit. In: Bender, Gerd – Falk, Ulrich (Hrsg.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989).* Band 1, *Enteignung.* Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 153–187.

Papp István 2002: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Századok* 1. 31–56.

Pataki Ferenc 1994: A deviáns jelenségek értelmezésének és kezelésének kulcskérdései. In: Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon.* Közélet Kiadó, Budapest, 78–100.

Pataki Ferenc 2001a: Életesemények és identitásképzés. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás.* Osiris Kiadó, Budapest, 360–405.

Pataki Ferenc 2001b: Identitás – személyiség – társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás.* Osiris Kiadó, Budapest, 108–159.

Pelva Ágoston 1964: A mezőgazdaság vonóerőhelyzete. *Statisztikai Szemle* 4. 364–375.

Pethes, Nicolas – Ruchatz, Jens et al. (Hrsg.) 2001: *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon.* Rowohlt Verlag, Hamburg.

Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* 1–2. 85–107.

Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* KJK, Budapest.

Pipes, Richard (szerk.) 2002: *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból.* XX. Század Intézet, Budapest.

Pipes, Richard 2004: *A kommunizmus.* Európa Kiadó, Budapest.

Pittaway, Mark 2004: *Eastern Europe 1939–2000.* Arnold, London.

Plaggenborg, Stefan 1998: Stalinismus als Gewaltgeschichte. In: Plaggenborg, Stefan (Hrsg.): *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte.* Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 71–112.

Plaggenborg, Stefan 2006: *Experiment Moderne. Der Sowjetishe Weg.* Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York.

Planck, Ulrich – Ziche, Joachim 1979: *Land- und Agrarsoziologie. Eine Einführung in die Soziologie des ländlichen Siedlungsraumes und des Agrarbereiches.* Eugen Ulmer Verlag, Stuttgart.

Pók Attila 2005: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 1–2. 47–67.

Pollack, Detlef 1997: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 1. 110–131.

Popkin, S. L. 1986: *A racionális paraszt.* (Szociológiai füzetek, 39.) Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, Budapest.

Pótó János 2003: *Az emlékezés helyei. Emlékművek és politika.* Osiris Kiadó, Budapest.

Prakfalvi Endre 1998: Alapok – Tervek – Épületek. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 287–308.

Prins, Gwyn 1992: Oral History. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 114–139.

Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.) 2000: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II.* KLTE, Debrecen.

Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.) 2002: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Jelenkortörténeti Műhely III.* 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Budapest.

Rainer M. János 1998: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 17–39.

Rainer M. János 2005: A volt „keresztény középosztály" és a demokrácia reménye. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945.* Évkönyv XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 100–118.

Rauschenbach, Brigitte 1998: Politik der Erinnerung. In: Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein. Erinnerung, Geschichte, Identität 2.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 354–374.

Rees, E. A. 2008: The Sovietization of Eastern Europe. In: Apor, Balázs – Apor, Péter – Rees, Edward Arfon (eds.): *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* New Academia Publishing, Washington DC, 1–27.

Rév István 1996: Az atomizáció előnyei. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat* 23–24. 141–158.

Révész Béla 1997: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években).* JATE, Szeged.

Révész László 1983: *Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus-Leninismus.* Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e.V. [München].

Ricœur, Paul 1997: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Láthatatlan Kollégium, Budapest, 117–126.

Ricœur, Paul 1998a: Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton (szerk.) *Az ellenség neve.* Jószöveg Kiadó, Budapest, 124–136.

Ricœur, Paul 1998b: *Das Rätsel der Vergangenheit. Erinnern – Vergessen – Verzeihen.* Wallstein Verlag, Göttingen.

Ripp Zoltán 1990: A sztálinizmus rendszerének és restaurációjának elvi kérdéseiről. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 1. 129–140.

Ripp Zoltán 1999: Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 43–65.

Ripp Zoltán 2002: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 1. 146–171.

Ritschl, Albrecht 1995: Aufstieg und Niedergang der Wirtschaft der DDR: Ein Zahlenbild 1945–1989. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2. 11–46.

Rohwasser, Michael 2002: Der Kommunismus. Verführung, Massenwirksamkeit, Entzauberung. In: Maier, Hans (Hrsg.): *Wege in die Gewalt. Die modernen politischen Religionen.* Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 121–142.

Romány Pál 1996: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* Mezőgazda Kiadó, Budapest, 503–530.

Romány Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogrammig. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 347–437.

Romány Pál 2002: Agrártörténeti tanulságok, agrárpolitikai követelmények. *Statisztikai Szemle* 7. 663–673.

Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest.

Romsics Ignác 2009: *Csonka Mihály élete és világképe.* Osiris Kiadó, Budapest.

Rosental, Paul-André 1995: A „makro" felépítése a „mikroszinten" keresztül: Frederik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 71–87.

Ross, Corey 2000: *Constructing Socialism at the Grass-Roots. The Transformation of East Germany, 1945–65.* Palgrave Macmillan, Basingstoke – Hampshire.

Roth, Gerhard 2003: *Fühlen, denken, handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Roth, Klaus 2005: Die Erforschung der sozialistischen und postsozialistischen Alltagskultur: der Blick von innen und der Blick von außen. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Sozialismus: Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur.* Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, Wien, 223–241.

Rothfels, Hans 1953: Zeitgeschichte als Aufgabe. *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte* 1. 1–8.

Rothman, Rozann 2000: Politikai szimbolizmus. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 133–177.

Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.) 1998: *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein. Erinnerung, Geschichte, Identität* 2. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Rychlik, Jan 2008: Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective (General and Specific Aspects). "*The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s*" c. konferencia (Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, 2008. július 4–5.) kézirata. Megjelenés alatt Arnd Bauerkämper és Constantin Iordachi szerkesztésében.

Sabrow, Martin 2000a: Einleitung. Geschichtsdiskurs und Doktringesellschaft. In: Sabrow, Martin (Hrsg.): *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 9–35.

Sabrow, Martin 2000b: Planprojekt Meistererzählung. Die Enstehungsgeschichte des „Lehrbuchs der deutschen Geschichte". In: Sabrow, Martin (Hrsg.): *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 227–286.

Sabrow, Martin 2002: Der Historiker als Zeitzeuge. Autobiographische Umbruchsreflexionen deutscher Fachgelehrter nach 1945 und 1989. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt.* Campus Verlag, Frankfurt am Main, 125–152.

Sárkány Mihály 2000: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–66.

Schier, Barbara 2001: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf". Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik 1945–1990.* Waxmann Verlag, Münster.

Schlett András 2007: *Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami gazdaság története 1960 és 1990 között.* Szent István Társulat, Budapest.

Schmitt, Carl 1998: A háború és az ellenségfogalmak értelmezése. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* Jószöveg Kiadó, Budapest, 24–35.

Schoeck, Helmut 2007: *Az irigység. A társadalom elmélete.* Helikon Kiadó, Budapest.

Schöne, Jens 2003: Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in der DDR. In: Eppelmann, Rainer – Faulenbach, Bernd – Mählert, Ulrich (Hrsg.): *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung.* Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 254–259.

Schöne, Jens 2005: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft.* Ch. Links Verlag, Berlin.

Schulz-Hageleit, Peter 2003: Zur Problematik des „Durcharbeitens" lebensgeschichtlicher Erfahrungen. In: Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert.* R. Oldenbourg Verlag, München, 17–32.

Schüle, Annegret – Ahbe, Thomas – Gries, Rainer (Hrsg.) 2006: *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur.* Leipziger Universitätsverlag GmBH, Leipzig.

Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas 2000: Az életvilág struktúrái. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 272–302.

Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak. Everyday forms of Peasant Resistance.* Yale University Press, New Haven – London.

Scott, James C. 1996: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat* 23–24, 109–130.

Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* Yale University Press, New Haven – London.

Secord, Paul F. – Backman, Carl W. 2002: Szociális hatalom. In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest, 348–362.

Shanin, Teodor 1990: Agendas of Peasant Studies and the Perception of Parallel Realities. In Place of a Preface. In: Shanin, Teodor: *Defining Peasants. Essays concerning Rural Societies, Exploray Economies, and Leaning from them in the Contemporary World.* Basil Blackwell, Cambridge, 1–18.

Sharpe, Jim 1992: History from Below. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 24–41.

Siegrist, Hannes – Sugarmann, David (Hrsg.) 1999: *Eigentum im internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert).* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Simmel, Georg 1973a: A titok és a titkos társadalom. In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 311–344.

Simmel, Georg 1973b: A viszály. In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 261–310.

Sipos András – Závada Pál 1989: *Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyűjtogató kulákok" pereiről.* MTA Szociológiai Intézet – VITA, Budapest.

Sipos Levente 1997: Az agrárirányítás változásai az 1950-es években. *Agrártörténeti Szemle* 3–4. 636–653.

Soproni Elek 1940: *A kultursarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása.* Magyar Társaság, Budapest.

Staatz, John M. – Eicher, Carl K. 1998: Agricultural Development Ideas in Historical Perspective. In: Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (eds.): *International Agricultural Development.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 8–37.

Standeisky Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok* 2. 284–308.

Standeisky Éva 2005: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokrácia-értelmezések. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945.* Évkönyv XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 54–91.

Stark Tamás 2008: „Malenkij robot". Magyar állampolgárok elhurcolása a Szovjetunióba 1944–1945-ben. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 25–36.

Starosta, Pawel – Kovách, Imre – Gorlach, Krzysztof (eds.) 1999: *Rural Societies under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives.* Łódź University Press, Łódź.

Steinbach, Peter 2002: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B51–52. 36–43.

Steiner, André 2004: *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR.* Deutsche Verlags-Anstalt, München.

Steinke, Klaus 1995: Anmerkungen eines Linguisten zum Thema „Sprache der Diktaturen und Diktatoren". In: Steinke, Klaus (Hrsg.): *Die Sprache der Diktaturen und Diktatoren.* Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 359–367.

Stöckle, Frieder 1990: Zum praktischen Umgang mit Oral History. In: Vorländer, Herwart (Hrsg.): *Oral History. Mündlich erfragte Geschichte. Acht Beiträge.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 131–162.

Strauss, Leo 1998: *Természetjog és történelem.* (Ford. Lánczi András.) Pallas Stúdió – Attraktor KFT., Budapest.

Struff, Richard 1999: *Sozialwissenschaftliche Dorf- und Gemeindestudien in Deutschland.* Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie e.V., Bonn.

Sujbert László 1961: A szeszesitalfogyasztás szerepe a közúti balesetek előidézésében. *Statisztikai Szemle* 6. 630–633.

Suny, Ronald Grigor 2003: Stalin and his Stalinism. Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953. In: Hoffmann, David L. (ed.): *Stalinism. The Essential Readings.* Blackwell, Malden etc., 16–35.

Suter, Andreas – Hettling, Manfred 2001: Struktur und Ereignis – Wege zu einer Sozialgeschichte. In: Suter, Andreas – Hettling, Manfred (Hrsg.): *Struktur und Ereignis.* (Geschichte und Gesellschaft: Sonderheft 19) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 7–32.

Swain, Nigel 1985: *Collective Farms Which Work?* Cambridge University Press, Cambridge etc.

Szabó Csaba 2008: Iskolapolitika a XX. század totalitárius diktatúráiban. In: Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 13–36.

Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.) 2008: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest.

Szabó Dániel 2003: Politikai társadalomtörténet – a politikai társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 371–386.

Szabó János 2004: Egy lehetséges erőszakelmélet. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat* 3. 21–70.

Szabó László 2008: Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben generációs ellentét? In: Gyáni Gábor – Láczay Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. HIK – NYFGTK, Nyíregyháza, 247–258.

Szabó Márton 1991: A rendi „szocializmusról". In: Tóth András (szerk.): *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás.* MTA PTI, Budapest, 27–36.

Szabó Márton 1998: Az ellenség neve (Előszó). In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* Jószöveg Kiadó, Budapest, 7–11.

Szabó Márton 2007: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 27. 151–171.

Szabó Miklós 1988: Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon. *Századvég* 6–7. 160–167.

Szabó Miklós 1989: A legitimáció történelmi alakváltozásai. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Medvetánc, Budapest, 275–306.

Szakács Sándor 1983: Az állami gazdaságok dolgozóinak helyzete és helye a társadalomban (1945–1975). *Agrártörténeti Szemle.* Supplementum. 56–74.

Szakács Sándor 1989: A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban, 1968–1985). *Agrártörténeti Szemle* 1–4. 56–117.

Szakács Sándor 1998a: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 288–344.

Szakács Sándor 1998b: Gazdaság és társadalom az ötvenes-hatvanas években. In: Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből.* KLTE, Debrecen, 8–30.

Szakács Sándor 2002: Kritikai észrevételek az 1945 utáni magyar történelem értelmezéseihez. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Jelenkortörténeti Műhely III. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem, Budapest, 321–325.

Szakács Sándor – Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete" – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948.* Genius Gold Rt. Kiadó, Budapest.

Szakály Sándor 2008: A második világháborút követő népbírósági és bírósági eljárások a magyar királyi honvédség tagjai ellen. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Nógrád Megyei Levéltár – 56-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 115–123.

Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.) 2003–2006: *A vidék forradalma, 1956.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

Szász Béla 1989: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Európa Kiadó, Budapest.

Századvég 2003. 1–4.

Szelényi Iván 1992: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szenti Tibor 2008: *Parasztvallomások. Gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről.* Századvég Kiadó, Budapest.

Szijártó M. István 2003: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 494–513.

Szijártó M. István 2011: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.* Balaton Akadémia Kiadó, Keszthely.

Szilágyi László 1966: A foglalkoztatottság főbb jellemzői az 1949–1963. években. *Statisztikai Szemle* 1. 29–50.

Szilágyi Miklós 1990: Amikor átment rajtunk a front. *Jászkunság* 2. 50–61.

Szilágyi Miklós 1998: A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In: Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából.* Homokmégyért Alapítvány, Homokmégy.

Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–759.

Szilágyi Miklós 2005a: Bevezetésként: az utóparaszti hagyományokról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések vidéken.* MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 9–16.

Szilágyi Miklós 2005b: Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről, 1961–1962. *Hermann Ottó Múzeum évkönyve,* Miskolc, 545–564.

Szilágyi Miklós 2008a: Az egykori politikai erőszak természete. Homokmégyiek emlékeznek az 1950-es évekre. *Múzeumőr* 2. 5–8.

Szilágyi Miklós 2008b: *Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról.* MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.

Szöllösi-Janze, Margit 1991: »Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde«. Generalabrechnung in Ungarn. In: Henke, Klaus-Dietmar – Woller, Hans (Hrsg.): *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg.* DTV, München, 311–357.

Szőnyei Tamás 2012: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet. 1956–1990.* I–II. Noran Könyvesház, Budapest.

Sztompka, Piotr 1993: *The Sociology of Social Change.* Blackwell, Oxford etc.

Tagányi Zoltán 1999: A diktatúrák gyökerei. *Társadalomkutatás,* 1–2. 88–103.

Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

Tanka Endre é. n.: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében.* Agroinform Kiadóház, Budapest.

Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Ternon, Yves 1996: *Verbrecherischer Staat. Völkermord im 20. Jahrhundert.* Aus dem Französischen von Cornelia Langendorf. Hamburger Edition, Hamburg.

Thelen, Tatjana 2003: *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien.* Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York.

Thompson, Paul 1978: *The Voice of the Past. Oral History.* Oxford University Press, Oxford.

Tischner, Józef 2000: *A dráma filozófiája. Bevezetés.* Európa Kiadó, Budapest.

Todorov, Tzvetan 1998: *Az emlékezet hasznáról és káráról.* Angyalosi Gergely utószavával. Napvilág Kiadó, Budapest.

Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Századvég Kiadó, Budapest.

Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Budapest.

Tomka Ferenc 2005: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés.* Szent István Társulat, Budapest.

Tomka Miklós 1996: Die Kehrseite des Totalitarismus: der Diskussionsstand in Ungarn. In: Maier, Hans (Hrsg.): *'Totalitarismus' und 'Politische Religionen'. Konzepte des Diktaturvergleichs.* Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 93–104.

Tomka Miklós 1998: Egy új társadalmi-politikai szereplő. Vallás és egyház a rendszerváltozás folyamatában. *Társadalmi Szemle* 8–9. 19–34.

Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

Tóth Ágnes 1997: Das Zusammenwirken von Bodenreform, Binnenmigration und Aussiedlung der Deutschen im Jahre 1945/46. In: Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995.* Oldenbourg Verlag, München, 115–126.

Tóth Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Tóth Ágnes 2009: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In: Krauss, Karl-Peter (Hrsg.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 256–280.

Tóth Eszter Zsófia 2004: A női nemi szerepekkel kapcsolatos, lokális és nagyvárosi közösségek közvetítette normák ábrázolása munkásnők életút-elbeszéléseiben. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban.* JNSZMM, Túrkeve, 7–19.

Tóth Lajos 2002: Agrárviszonyok 1957–1967 között a jogi szabályozás tükrében. In memoriam Nagy Károly. *Acta Universitatis Szegediensis.* Szeged, 391–406.

Tóth Szergej 1991: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 1. 5–37.

Tóth Zoltán 1991a: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás". Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 2–3. 75–130.

Tóth Zoltán 1991b: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás.* MTA PTI, Budapest, 13–25.

Tóth Zoltán 2000a: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 945–954.

Tóth Zoltán 2000b: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–116.

Trencsényi, Balázs – Apor, Péter 2007: Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe.* CEU, Budapest – New York, 1–99.

Trotha, Trutz von (Hrsg.) 1997: Soziologie der Gewalt. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 37,* Westdeutscher Verlag.

Trotha, Trutz von 1999: Forms of Martial Power: Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In: Elwert, Georg – Feuchtwang, Stephan – Neubert, Dieter (eds.): *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts.* Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS", Berlin, 35–60.

Turner, Victor 1997: Liminalitás és communitas. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Láthatatlan Kollégium, Budapest, 51–63.

Tyekvicska Árpád 1992: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben. *Szociológiai Szemle* 2. 61–84.

Urbán László 1980: A termelőszövetkezeti szervezés megindulása és kiszélesedése Szolnok megyében (1948–1950). *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 141–171.

Urbán László 2002: *Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai.* MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Testület, Szolnok.

Vági Ferenc 1966: Termelési és jövedelmi különbségek a mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle* 6. 584–606.

Vági Gábor 1994: *Mezőhegyes.* Kardos Sándor képeivel. Századvég, Budapest.

Valuch Tibor 1987: *A hagyományos világ alkonya. (Paraszti társadalom, mezőgazdaság és kollektivizálás Homokmégyen 1956–1961 között).* Országos Közművelődési Központ, Budapest.

Valuch Tibor (szerk.) 1995: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest.

Valuch Tibor 1998: Társadalmi változások és az agrártársadalom Hajdú-Biharban 1948–1965 között. In: Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből.* KLTE, Debrecen, 61–66.

Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budpest.

Valuch Tibor 2003a: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén." A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásáról.* 1956-os Intézet, Budapest, 129–176.

Valuch Tibor 2003b: Változó idők – szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Osiris Kiadó, Budapest, 311–322.

Varga Gyula 1990: Agrárpolitikai viták és a kutatói lelkiismeret. *Közgazdasági Szemle* 7–8. 920–925.

Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2003: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al. (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 261–339.

Varga Zsuzsanna 2009: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest, 463–474.

Vasary, Ildiko 1987: *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village.* Westview Press, Boulder.

Végh Antal 1968: Állóvíz. Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról. *Valóság* 4. 41–53.

Vértesi Lázár 2004: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 1. 158–172.

Vida István (szerk.) 2008: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance.* Oxford University Press, New York – Oxford.

Virág Teréz 1996: Aktuális traumatikus esemény feldolgozása a már folyamatban lévő pszichoterápiában. In: Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára. Gerlóczy Sári rajzaival.* (Szerk. László Klári.) Animula Kiadó, H. n. 9–19.

Vollnhals, Clemens 2006: Der Totalitarismusbegriff im Wandel. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B39. 21–26.

Völgyesi Zoltán 1998: A hajdúvárosok agrártársadalma 1945–1958 között. In: Tímár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből.* KLTE, Debrecen, 46–60.

Vuics Tibor 1995: *Magyarország agrárföldrajza.* JPTE, Pécs.

Waldmann, Peter 2002: Gewaltforschung/Gewalttheorien. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer – Schultze, Olaf (Hrsg.): *Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe.* Band I. Verlag C. H. Beck, München, 283–287.

Weber, Adolf 1999: Ursachen und Folgen abnehmender Effizienz in der DDR-Landwirtschaft. In: Kuhrt, Eberhard et al.: *Die Endezeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik.* Leske+Budrich, Opladen, 225–271.

Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan.* KJK, Budapest.

Wädekin, Karl-Eugen 1982: *Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction.* Nijhoff etc., Dordrecht etc.

Wädekin, Karl-Eugen 1990: Determinants and trends of reform in communist agriculture. A concluding essay. In: Wädekin, Karl-Eugen (ed.): *Communist Agriculture. Farming in the Soviet Union and Eastern Europe.* Routledge, London – New York, 321–331.

Weidenfeld, Werner – Lutz, Felix Philipp 1992: Die gespaltene Nation. Das Geschichtsbewußtsein der Deutschen nach der Einheit. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* B31–32. 3–22.

Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln" und „Struktur" bei Max Weber und Anthony Giddens. In: Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (Hrsg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte.* Verlag C. H. Beck, München, 39–70.

Werkentin, Falco 1999: „Unser Land habt ihr – aber uns habt ihr noch lange nicht". Widerstand im ländlichen Milieu der SBZ/DDR. In: Henke, Klaus-Dietmar – Steinbach, Peter – Tuchel, Johannes (Hrsg.): *Widerstand und Opposition in der DDR.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 137–148.

Wittenberg, Jason 2006: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary.* Cambridge University Press, Cambridge – New York.

Wittfogel, Karl A. 1958: Die Bauern. In: Bochenski, Joseph M. – Niemeyer, Gerhart (Hrsg.): *Handbuch des Weltkommunismus.* Karl Alber Verlag, München, 421–472.

Wolle, Stefan 1998: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989.* Ch. Links Verlag, Berlin.

Zalán Vince (szerk.) 2003: *Az Ember-lépték. Ember Judit portréja.* Osiris Kiadó, Budapest.

Závada Pál 1986: *Kulákprés.* Művelődéskutató Intézet, Budapest.

Zempléni András 2000: Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 2. 181–213.

Zentai Violetta 1997: Politikai antropológia: a politika antropológiája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Láthatatlan Kollégium, Budapest, 9–36.

Zimmering, Raina 2000: *Mythen in der Politik der DDR. Ein Beitrag zur Erforschung politischer Mythen.* Leske+Budrich, Opladen.

Zimmermann, Clemens 1998: Ländliche Gesellschaft und Agrarwirtschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Transformationsprozesse als Thema der Agrargeschichte. In: Troβbach, Werner – Zimmermann, Clemens: *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven.* Lucius & Lucius, Stuttgart, 137–163.

Zinner Tibor 2001: *A kádári megtorlás rendszere.* Hamvas Intézet, Budapest.

Zwahr, Hartmut 1994: Kontinuitätsbruch und mangelnde Lebensfähigkeit. Das Scheitern der DDR. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR.* Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, 554–557.

FÜGGELÉK*

1. Szlatki János feljegyzése a MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztály számára a Győr-Sopron megyei karhatalmisták „túlkapásairól". Budapest, 1957. március 26.

A Győr megyei karhatalmi szervek is becsülettel megállták helyüket. A legnehezebb időben jelentkeztek a proletárhatalom megvédésére. Ezért tisztelet és megbecsülés jár nekik. Az utóbbi időben azonban egyre szaporodnak a karhatalmisták törvénytelen túlkapásai. A mosonmagyaróvári járás aktíva értekezletén több elvtárs felszólalt és kifogásolta a karhatalmisták túlkapásait. Elmondták (Varga elvtárs), hogy a karhatalom a proletárokat, a parasztokat veri, sokszor oktalanul, indokolatlanul. Kékre, zöldre vert emberekkel találkozott az egyik faluban, amikor ott pártszervező munkát akart végezni. Amikor a karhatalmisták kimennek egy-egy faluba, először a tanácsházára mennek „s a föld alól is" kerítenek egy vörös zászlót, s azt kitűzetik a tanácsházára, „hogy tudják, hogy vagyunk, hogy honfoglalás történt." Dévényben[1] a községben lévő Krisztus-szobor kezébe is vörös zászlót tettek. Az egyik karhatalmista felszólalt az aktíván is (fenti idézetek tőle) és elmondta, hogy most ütni kell, „úgy dagadjon meg a feje, hogy kétszer akkora legyen, hogy új kalapot vegyen", stb. A járási elnök összefoglalójában, a megyei kiküldött felszólalásában ugyan kifogásolta a karhatalmisták ilyen fellépését, de a karhatalmista azzal „érvelt", hogy „mi forradalmárok vagyunk, s inkább bátrak legyünk, mint gyávák." A megyében más járásokban is gyakoriak a túlkapások. Ravazd községben feljelentések nyomán ment ki a karhatalom „rendet csinálni" ezelőtt 3 héttel. A múlt héten beszéltem két ravazdi lakossal, akik részesei voltak az eseményeknek, s látható jeleit még hordozzák a rendcsinálásnak. Külön-külön beszéltem velük, nem tudták, hogy ebben az ügyben érdeklődni fogok tőlük, tehát összebeszélni nem tudtak. Az egyik egy 61 éves, idős parasztember, aki eddig, mint

* A szövegközlés során nem követtem az iratok eredeti formahűségét, elsősorban a tartalmi mondanivaló tükrözését tartottam szem előtt. Ugyanakkor az eredetileg nagybetűvel írt kifejezéseket (például Párt) rendszerint nem változtattam meg, hiszen azok önmagukban is kifejezik a hierarchia irányát/megjelenítik a hierarchiához való igazodást. Az itt közölt dokumentumok többségét írógépen, pártbizottsági vagy tanácsi helyiségekben írták. Ezek alól kivételt képeznek a kézzel írott panaszos beadványok, a magánlevelek, amelyek jelentős részét betűhív formában közlöm. Az utóbbiaktól eltekintve, többnyire követtem a mai helyesírás szabályait. A személynevek kiírása a jelenkortörténet-írás ismert és vitatott kérdése. Általában a közhatalmi funkciót betöltők esetében a teljes nevet meghagytam, egyébként csak a monogramokat adtam meg. Az egyes esetektől függően mérlegeltem a nevek megadását, hangsúlyozva, hogy a forrásközléssel a jelenségek, a szabályszerűségek, a történések mikéntjének megértését tartom fontosnak. Ugyanakkor ilyen módon a további, személyes kutatás számára is megvannak a kapcsolódási pontok.

1 A településnév téves vagy az ekkor Csehszlovákiához tartozó Dévényről lehet szó.

ő mondja, háromszor kapott ki. Először 1919-ben Horthy dunántúli „rendcsinálása idején", majd 1944-ben a nyilasoktól, s most, 1957-ben a karhatalmistáktól. Amiatt hurcolták meg, mert állítólag ő is a tanácsház elé vonulók között volt októberben. (Tagadja, hogy ott lett volna.) A másik ember, aki a történteket elmondta, kb. 30–32 éves ember. Őt azzal vádolták, hogy októberben bedobta a tanácsház ablakát kővel. (Nem dobta be állítása szerint.) Elmondásuk szerint a karhatalmisták többek között őket is bevitték a tanácsházára, majd ponyvás teherautóra kerültek, de a karhatalmisták nem Győr felé vitték, hanem más falu irányába. Letérdeltették őket sorban, a karhatalmistákkal háttal a vezetőfülke mögé, s felszólították őket: „Az anyátok istenit, most énekeljetek." Követelték, hogy Mária-énekeket énekeljenek. Aki tudta az éneket és énekelt, azt azért verték, aki nem tudta és nem énekelt, azt azért. Majd népdalokkal ugyanezt csinálták végig. A karhatalmisták között akadtak, akik útközben megelégelték már a verést, és megpróbálták lebeszélni a többieket a további veréstől. Később a karhatalmisták verekedtek össze. Sajnos a fentiek nem ritkán előforduló jelenségek, az utóbbi időben szaporodnak a túlkapások, a törvénytelenségek a karhatalom részéről. Egyáltalán nem erősíti a tömegek közelebb hozását a párthoz, társadalmi rendszerünkhöz, hanem taszít és gyűlöletet ébreszt. A hatalom ökle valóban az ellenségre sújtson, de ne kelljen rettegnie a karhatalomtól a becsületes munkásoknak, parasztoknak. Hivatalos helyről is a leghatározottabb fellépés lenne szükséges az ilyen és hasonló túlkapásokkal szemben, s sürgősen szereljék le azokat, akik érdemtelenné váltak, és vonják felelősségre a proletárhatalomnak ártó karhatalmistákat.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 22.cs. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály ir. 1957. 1.ő.e. 43–44. ag/121/3.)

2. Kukucska János feljegyzése a Mezőkövesdi járásban a pártszékházban és a rendőrségen elkövetett brutalitásokról. Miskolc, 1957. augusztus 24.

A mezőkövesdi járásban a járási rendőri szervek a pártbizottság néhány dolgozójának tudtával, részben a pártbizottság székházában, másrészt a rendőrségen törvénytelenül bántalmazták V. F. miskolci Forrás-völgy 8. sz. alatti, továbbá Cs. M., Hernádnémeti, Kossuth L. u. 93. sz. alatti lakosokat, a villanyszerelő vállalat Mezőkövesden dolgozó munkásait. Az ügyet személyesen, Kovács szds. politikai nyomozó elvtárssal f. hó 23-án a helyszínen kivizsgáltam. Megállapítást nyert, hogy V. F. és Cs. M. 4 társával együtt az esti órákban az utcán sétált, amikor találkoztak Daragó elvtárssal, a Járási Tanács Mezőgazdasági Osztály vezetőjével, aki V. F-ben felismerni vélte az október 25-i mezőkövesdi szovjet emlékmű ledöntésének egyik résztvevőjét, továbbá ez az illető Daragó elvtársat lakásán is felkereste, ahol tőle szállást kért, s állítólag ott súlyos rendszerellenes kijelentéseket tett. Ezután Daragó elvtárs szólt a járási kapitányság megbízott vezetőjének, aki a közelben tartózkodott. Bohák elvtárs, a megbízott kapitány odament a csoporthoz, felszólította V-t, hogy jöjjön vele, felmutatta rendőri igazolványát neki, és bement vele a járási pártbizottság épületébe, amely a tett színhelyétől kb. 100 m-re volt. A járási pártbizottság épületében megkezdte V. kihallgatását, de

közben üzenetet küldött Jakab elvtársnak, a járási osztály beosztottjának, hogy jöjjön a pártbizottságra. A kihallgatást Bolyák elvtárs, Jakab elvtárs végezték, Bíró elvtársnak, a pártbizottság dolgozójának jelenlétében. Kihallgatás közben a pártbizottság épületében V-t tettlegesen bántalmazták. Később V-t átkísérték a rendőrkapitányságra. Az ő bemondása alapján bekísérték a kapitányságra, később Cs. M-t és 4 társát. Cs-t kihallgatás közben gumibottal megverték. A többi személyt tettlegesen nem bántalmazták. A kikérdezés után az illetőket szabadon engedték. A vizsgálat megállapította, az illetők kihallgatása teljesen szabálytalanul zajlott le. A kihallgatásról jegyzőkönyv nem volt még augusztus 23-án este sem. Csak két papírszeletkére néhány feljegyzés, amiről kiigazodni nem lehetett. Továbbá, az illetőkkel szemben gyanús ok merült fel, hogy az ellenforradalmi ténykedésben részt vettek, szabályos eljárás lett volna, hogy 72 órára őrizetbe veszik, közben a terhelő adatokat rendezik és jegyzőkönyvi vallomást vesznek fel róluk. E helyett az történt, hogy megverték őket és kiengedték, és az illetők most széltében-hosszában terjesztik, hogy a pártbizottság székházában tettlegesen bántalmazták őket. A fenti eljárásban a legmélyebben elítélendő rész, hogy ez az eset a pártbizottság épületében fordulhatott elő, de el kell ítélni rendőri szerveink eljárását a rendőrség épületében is.

Javasolom: 1. A Megyei Pártbizottság a mezőkövesdi járási párt végrehajtó bizottságot részesítse figyelmeztetésben. A Végrehajtó Bizottság ülésére Prieszol elvtárs, vagy Kukucska elvtárs menjen ki. 2. Bíró József és Tóth József elvtársakat, akik a kihallgatásnál személyesen is részt vettek, a Megyei Pártvégrehajtó Bizottság részesítse dorgálásban. Gulyás Sándor elvtársat, aki az épületben tartózkodott, s tudott az esetről – bár amikor az ütlegeléseket hallotta, akkor felszólította Bohák elvtársat, hogy ezt az épületben hagyják abba – részesítse a VB figyelmeztetésben. 3. Bohák elvtársat, a járási kapitányság megbízott vezetőjét a Megyei Pártbizottság eljárásáért megrovásban részesítse. Jakab rendőrnyomozót részesítsük dorgálásban, mivel a tettlegességben parancsnoka jelenlétében részt vett. 4. Még augusztus hónapban egy szűk körű járási aktíva összehívását javasolom a mezőkövesdi járásban, ahol ezt a kérdést napirendre tűznénk, megvitatnánk tanulságait. Az aktívaülés előadója vagy Prieszol József, vagy Kukucska elvtárs legyen. Az aktíván feltétlenül vegyen részt Sipos Károly őrnagy elvtárs is. Erre azért van szükség, mert az augusztus 18-án megtartott szűk körű járási aktíván, ahol Bonyus elvtárs tájékoztatta a résztvevőket a Megyei Pártbizottság álláspontjáról az atrocitásokkal kapcsolatban, ez az aktíva résztvevőinek többségi egyet nem értésével találkozott. A veréseket tekintik az ellenforradalommal szembeni harc egyik legjobb eszközének. Ilyen légkör a pártban egyenes buzdítás a fegyveres erőknél dolgozó elvtársainknak a törvénytelenségek elkövetésére. Tekintettel erre, nem javasolok szigorúbb felelősségre vonást, annál is inkább, mert a Megyei Pártbizottság is eléggé elmulasztotta ebben a kérdésben a nevelést. 5. Mezőkövesdi és más irányú tapasztalatomból ítélve úgy látom, hogy a rendőrségnél a politikai nevelőmunkát hallatlan mértékben elmulasztottuk. Ide mutat az is, hogy a Megyei Pártbizottság sem szorgalmazza a megyei kapitányságon, a járási és városi kapitányságokon a politikai nevelőosztály, nevelőtisztek beállítását. Javasolom: a Megyei Pártbizottság

a legközelebbi ülésén tűzze napirendre ezt a kérdést, addig a belügyminiszterrel egyetértésben ki kell választani a megyei kapitányság politikai nevelőosztályának vezetőjét, és egy hónapon belül a járási kapitányságokon is be kell állítani a politikai nevelőtiszteket. Ez a szerv a rendőrség politikai nevelésének, egyben az atrocitások megelőzésének a szerve lehet, továbbá ez a szerv kell, hogy tájékoztassa a pártbizottságot rendszeresen, hogy milyen visszaélések fordulnak elő, hogy megfelelően fel tudjunk lépni azokkal szemben.

(Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, XXXV. 1. MSZMP-ir. 1957. 1.f. 3.ő.e. 4. dosszié.)

3. Névtelen, betűhíven közölt levél a Magyar Rádió szerkesztőségének a Győr megyei brutalitásokról. 1959 eleje.

Nevegyék rossz néven ezt a pár sort amit önöknek most irok. De ojan tulzásba viszik a dolgot nálunk Györ m. hogy az ösztönzött arra hogy önöket is tudasam a dologrol. Ugyan is arol van szó hogy nálunk Györ megyében is megkezdödött a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

De oljan brutális modszerekel hogy ha önök ezt megtudják az égnek ál a hajuk. Bizonyára még emlékeznek arra mikor Kádár elvtárssal együtt önök is kizárólag az önkénteség elvén alapszik a szocialista átszervezés. A győri városi pártbizotság ugylátszik ezt nemismeri vagy nem akarja. Azért mert egyedül a parasztság álta meg a hejét az elenforradalom idején amig köztársasagba az nemment tüntetni és nemfogott fegyvert hanem szorgalmasan dolgozott. Kisé bosszanto dolog és ha önök is ezt az utat tartsák hejesnek akor jobb ha kerek perec kijelenti hogy már pedig egyéni továb nincsen. Csak azért nem szolgálok nével mert nem akarok a győriek puhitojába kerülni hogy meg irtam a valoságot. Mer a közmondás azt mondja szolj igazat betörik a fejed. Várom válaszukat a esti kronikába Kiscica jeligére.

Az elképzelhető leg brutálisabb modszerekhez fojamodtak azt az egyént aki nem akar beálni elmondják mindenféle elenségnek és ellenforadalmárnak ha ez mind kevés akkor fogják és elhurcolják és megpuhitja gumibottal és végül is kénytelen félholtan beálni.

Nehogy kételkedjenek aba amit most irtam meg győződhetnek szeméjesen is menjenek el. Töltéstaván ma is 8 ember nyomja az ágyat a gumibotok nyomá. Kérdezem önöktől hogy hejesen járt el a városi pártbizotság vagy akinek a hat s körébe tartozik mikor ijen modszerekhez fojamodot. Bizonyára önök is ismerik azt a közmondást amej kutyát botal vernek a nyúl után sose fogja meg a nyulat. Mi pedig nemvagyunk kutyák hogy velünk igy banjanak. Ha pedig ez tovább is igy megy a nép haragját zuditsák saját magukra és enek sujos következménye is lehetnek. Azt az egyett nem értem csak hogy mért is mondanak benünket elenségnek vagy elenforadalomárnak.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 14.ő.e. 1959. Fa/10/230. 147–148.)

4. Egy bejelentés pártbizottsági, írásos rögzítése a Győr-Sopron megyei kollektivizálás brutalitásáról. Budapest, 1959. február 4.

A rádió riporternője (Molnár Gyuláné) feljegyzése: a tanácstitkárral való két órás beszélgetés után ezt mondta, hogy miért nem nyilatkozik: „A rádióban nem lehet azt elmondani, hogy mi milyen módszerekkel agitáltunk. Amikor bementünk a paraszthoz, nem kukoricáztunk, megmondtuk: vagy aláírja a belépési nyilatkozatot, vagy nem, a földjét akkor is betagosítjuk."

Rábatamásiban az elvtársak ezt mondták neki: „Ebben a forradalmi helyzetben nem tanácsos riportot készíteni, illetve riportban elmondani, hogyan alakult meg a termelőszövetkezet, mert többet ártunk, mint használunk. Ez ugyanis felkavarná a kedélyeket."

(Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1960. 17.ő.e. Közérdekű bejelentések, termelőszövetkezeti kollektívákat érintő panaszos levelek.)

5. A Magyar Rádió és Televízió szerkesztői levele Keserű Jánosnak, az MSZMP KB alkalmazottjának a Győr-Sopron megyei Acsalagon történt brutalitásról. Budapest, 1959. február 13.

Ne haragudj, hogy ismét zaklatlak levelemmel, de egyik rádiós kollégám megnyugtatására szeretnénk ismerni a tényleges helyzetet a következő ügyben. Kollégánk felháborodottan mesélte ma, hogy egyik pesti ismerősének levelet írt Győr-Sopron megyéből, Acsalagról rokona, és igen megdöbbentő tsz-fejlesztési módszerről számolt be. A levélírók állítása szerint N. F. acsalagi egyéni gazdát, mert nem akart belépni a termelőszövetkezetbe, összetörték, a fejét a falba verték, és lenyalatták vele a falat. Kérésünkre, hogy mondja meg, ki írta mindezt, nem volt hajlandó megmondani kollégánk a levélíró nevét. Mi igyekeztünk megnyugtatni kollégánkat, elmondtuk, hogy milyen helyes, újszerű módszereket alkalmaznak Győr megyében a tsz-szervezésre, és mennyire figyelembe veszik az önkéntességet. Közöltük vele azt is, hogy mivel a fent leírt módszer még a legvadabb erőszakoskodások idején sem fordult elő – ez esetben nyilván rosszindulatú provokációról, rémületkeltésről van szó.

(Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, MSZMP-ir. 1.f. 13.fcs. 1959–1960. 17.ő.e. Közérdekű bejelentések, termelőszövetkezeti kollektívákat érintő panaszos levelek. Fa/168. Mg. 23/8/59.)

6. Az Épületkarbantartó Vállalat párttitkárának levele az V. kerületi pártbizottsághoz, a Veszprém megyei Gyarmat községben tapasztaltakról. Budapest, 1959. február 11.

Jelentem, hogy G. L. ü.b. elnök elvtárs 1959. febr. 7-től 10-ig Gyarmat községben (Veszprém m.) tartózkodott az anyósánál, és a következőkről győződött meg, ami az agrárpolitikánkkal szorosan összefügg a község szocialista átalakítása terén.

A termelőszövetkezetek kialakítása Pártunktól idegen módszerrel történik, terrorisztikus eszközökkel. A házasságkötéseket a Tanácsházán csak akkor eszközölik az illetékesek, ha a belépési nyilatkozatot aláírták a házasságot kötők. Elrettentő példaként közölte a belépést, melyet a következőképpen hajtanak végre az illetékesek. A beszervezendő személyeket behívják a Tanácsházára, vagy gépjárművel értük mennek a délelőtti órákban, ezután kezdődik a felvilágosító munka, amely elbeszélgetés után, midőn a beszervezendő személyek még nem írják alá a belépési nyilatkozatot, úgy kiküldik a pihenő, illetve várakozós szobába, majd fél ill. 1 óra múlva újra behívják, ekkor ismételten elbeszélgetnek, ha eredménytelen az elbeszélgetés, újra kiküldik a várakozó ill. pihenő szobába, ez így folyik egész nap este 6–7 óráig. Előfordul olyan eset is, hogy a beszervezendő személy a többszöri elbeszélgetés ellenére sem akar belépni a szövetkezetbe, úgy gumibottal összeverik az illetőt. Így fordult elő pl. R. J-el is többek között. (lakása: a paplakkal szemben van.)

Gyarmat községben igen nyomott és elkeseredett hangulat uralkodik az emberekben, mivel a falu többsége azzal a kéréssel fordult a Megyei Tanács illetékeseihez, hogy a kollektív szocialista községgé való átalakítást őszre hajtsák végre, mivel a falu dolgozóinak, kik a földből élnek, nagy százaléka az őszi vetési kötelezettségének eleget tett, így a bevetett vetésterületeket még ez évben ők takarítsák be. Ezt annál is inkább kérték, mivel a tagosítások mostani eredménye, az elkeseredettség mellett gazdasági szempontból sem előnyős, sőt hátrányos volna, mivel a vetésterületek gabonafélességekben egymástól különböznek (fél hold rozs, egy hold üres kapás növénynek, fél hold árpa, fél hold üres, egy hold búza, majd ismét üres telek.) Az elkeseredés mutatkozik meg azokban a jelenségekben is, amit G. elvtárs tapasztalt, hogy pl. van, aki hetek óta nem gondozza a szarvasmarháit, vagy a téli időszakban a földekre történő trágyakihordásokat teljes egészében mellőzik, korábbi évek hasonló időszakában ez a fő munka volt. Több egyéntől tudomást szerzett arról is, hogy a Tanács vezetősége részére oly értelmű célprémium van kitűzve, ha a község szövetkezeti községgé lesz szervezve, úgy 20–25.000 Ft-ot fognak kapni. Igen fájó és elkeseredett jelenséget teremtett a földméréssel kapcsolatban kiadott 200–800 Ft-ig megállapított összegek befizetése. A földeket fel sem mérték, az összegeket befizettették, most pedig a földeket a fentiekben elmondottak szerint erőszakosan, diktatórikusan kollektivizálják. Kérem az Elvtársakat, hogy a megfelelő intézkedéseket tegyék meg.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 14.ő.e. 1959. Fa/10/244. 152.)

7. H. Z. hódmezővásárhelyi katona, párttag, munkásőr levele Marosán Györgynek, az erőszakos tsz-szervezésről. Hódmezővásárhely, 1959. február 9.

Már többször találkoztunk, sőt már beszélgettünk is, de még nem volt soha alkalmam, hogy bővebben beszámoljak. Most azonban olyan események történnek, amiről, úgy érzem, írnom kell. Először is arról, hogy ki vagyok. Nevem: H. Z. első éves katona vagyok a hódmezővásárhelyi gépkocsizó lövészezrednél. Budapestről kerültem ide. Otthon a Keleti fűtőházban voltam technikus. A Keleti tömb Párt Végrehajtó Bizottságának voltam tagja. Mint ifjúsági felelős fejtettem ki a tevékenységemet. Előtte a Diákszövetség országos elnökségénél dolgoztam, mint kultúros. Utána pedig a középiskolai osztályon 1957 áprilisában tagja lettem az MSZMP-nek, majd a munkásőrségnek. Édesapám az elsők között volt a Karhatalom megalakulásánál. Ezeket csak azért mondtam el, hogy lássa, hogy igen-igen szívügyünknek tekintjük az országunk ügyét. Épp ezért szeretnénk most foglalkozni egy pár kérdéssel, ami nem közömbös a további életünkkel szemben. Az egyik, ami a legfontosabb, ez a szocialista gazdaságok kérdése, illetve a falu szocialista fejlesztésének kérdése. Egységünknél legtöbb fiatal mind faluról jött parasztfiatal. Az ő számukra érkeznek napról napra levelek, amelyekben az otthoni helyzetről számolnak be. Ezekből a levelekből igen sok érdekes és figyelemre méltó eseményt tud meg az ember. Itt csak a Sopron környéki dolgokkal szeretnék foglalkozni. Igen sokat lehet hallani a TSzCs-ék megalakulásáról. A levelekből azonban, leszűrve a következtetést, azt kell mondanom, hogy a megalakulások erőszakkal történnek. Az általános kép az, a levelekből következtetve, hogy behívták a befolyásosabb gazdákat a tanácsházára du. 3-kor, és csak másnap hajnalban engedték ki őket. Ez idő alatt „agitálták" őket a nagyüzemi gazdaság előnyeiről. Mikor sikerült „rábeszélni" őket az egyesülésre, kiengedték őket. Véleményem szerint ez egyáltalán nem egyezik meg a pártunk politikájával. És az ilyen egyesülések soha nem lesznek életképesek. Azonkívül a parasztságunk hangulatára sincs buzdítólag az ilyen intézkedés. Mióta ezek a levelek megérkeztek, nem lehet nyugodtan beszélni ezekkel a fiatalokkal. Állandó szócsatákat vívnak velük. Kedves Marosán elvtárs, kérem, ebben az ügyben adjon megnyugtató választ, mert ezzel az intézkedéssel a fiatalok bizalma megbomlik a párt, a kormány felé. Állandóan azt hangoztatják, hogy bízhatnának ők őszintén, ha nem teljesítik ígéretüket. Igen sok érvet hoztam fel addig, és mondhatom, hogy nem is eredménytelenül, mert igen sok kérdésben változtatták már meg a nézetüket. Szóval, ha foglalkoznak Velük, igen szép eredményt lehet elérni, de ez az esemény most igen megzavarta őket. Ezért kérem Marosán elvtársat, hogy küldjön megnyugtató választ, mert ezzel igen sokat segít a munkámban. Mással most nem is foglalkozom, majd a legközelebbi levelemben foglalkozom a többi dologgal is, mert még van igen sok.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 14.ő.e. 1959.10/761. 155–156.)

8. Zajk Községi Tanács VB-elnökének, Gál Károlynak a levele egy szakmunkásképző iskola igazgatójának egyes tanulók feltételes hazaküldéséről. Zajk, 1959. február 16.

Zajk Községi Tanács VB azzal a kéréssel fordulunk az igazgató elvtárshoz, hogy V. L-t szíveskedjék mindaddig szabadságoltatni, míg szülei alá nem írják a termelőszövetkezeti belépési nyilatkozatot. Kedves igazgató elvtárs, azért fordulunk önhöz ezzel a kéréssel, mert Pápáról és Zalaegerszegről az ipari tanulókat az igazgatójuk hazaküldte, hogy csak akkor menjenek vissza, ha a szüleik aláírják a belépési nyilatkozatot,

és mindegyiknek a szülei itt a tanácshelységben, barátságos beszélgetés után beléptek a termelőszövetkezetbe. Az ipari tanulóknak kiállítottuk az igazolványt, amellyel másnap már örömmel mentek vissza a tanulóotthonba.

(Zala Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2. leltár. 1959. 44.ő.e. Dolgozói levelek. Melléklet.)

9. A Csepel Vas- és Fémművek fizikusának (Sz. S.) levele a pártvezetéshez tartozó főmérnöknek, a Pápán tapasztaltakról. Budapest, 1959. február 21.

II. 16–19-ig Veszprém megyében Pápán tartózkodtam Szüleimnél. Az otthon tartózkodásom alatt a termelőszövetkezetbe való belépésre több olyan módszerrel találkoztam, illetve hallottam, amely a termelőszövetkezetbe való belépés Lenini elvvel nem egyezik.

1. A szüleim házától nem messze egy ismerős bácsi megállított, és kérdezte tőlem, mi az Sanyi, téged is hazaküldtek – meglepődtem és mondtam, hogy Én magamtól jöttem egy-két nap szabadságra, engemet senki sem küldött. Ekkor elmesélte az ismerős bácsi, hogy édesapámat 14-én azzal fenyegették meg a Pápai Tanácsban, ha nem lép be a termelőszövetkezetbe, engem elbocsátanak az állásomból, ugyanakkor úgy megemelik az adóját, hogy belefeketedik, jövőre kabátja sem marad. 2. A Pápai tanácsnak az elhatározása az, hogy az egész alsó-város egy szövetkezetbe lépjen be, ami több ezer főt számlál. Édesapámnak és még többeknek az a véleménye, hogy Ők hajlandók belépni a termelőszövetkezetbe, de nem olyan nagyba, mint amilyenbe a Tanács akarja. Ők azt mondják, akárkikkel nem szövetkeznek, és aktatáskásoknak sem dolgoznak, mert ilyen nagy szövetkezet sok adminisztrátort elnyel. De a Tanács erről hallani sem akar. Nem tudom, mi az akadálya annak, hogy ne egy nagy, hanem több termelőszövetkezet jöjjön létre. 3. Tudomásom szerint az ellenforradalom után a parasztságnak a beszolgáltatást, a kötelező tűz- és jégkár elleni biztosítást eltörölték, akiknek addig adóssága volt ezzel kapcsolatban, azt is. Ugyanakkor édesapám kapott egy felszólítást, hogy 950 Ft-ot fizessen ki az 1952-ről elmaradt tűz- és jégkár elleni biztosítást.

Az alábbiak igazságáról meggyőződni nem tudtam, de többen állították, hogy megtörtént.

1. Egyik falu nem akart belépni a szövetkezetbe. Erre pár embert gépkocsiba ültettek és elvitték őket egy másik faluba, ahol egy kicsit iszogattak. A többiek megijedtek, hogy ezeket azért vitték el, mert nem léptek be, így erre fel a többiek aláírták a belépési nyilatkozatot. Utána meghozták akiket elvittek, azok látták, hogy rajtuk kívül mindenki belépett, így ők is. Ügyes fogás, de azt hiszem van utóhatása is. 2. Akiknek szüleik nem léptek be a termelőszövetkezetbe, azokat az üzemekből, iskolákból, kórházakból stb. hazaküldték, addig nem dolgozhattak, míg a szüleik be nem léptek, az oktatás addig szünetelt, amíg a tanító odahaza volt. 3. Egyik gazda marhája szeget evett és kényszerlevágásra vitte el. Visszautasították azzal, ha belép a termelőszövetkezetbe, átveszik a marháját, különben nem.

Kérem Sági főmérnök elvtársat, hogy levelemet juttassa el a Központi Vezetőséghez és hassanak oda, hogy ilyen dolgok ne történjenek meg a jövőben. Higgyék el, nem a helyi tanácsokat szidják, hanem a Kormányt, Kádár elvtársat stb., mert azt állítják, hogy Ők adják az utasításokat a Tanácsoknak, különben nem mernék csinálni. Vannak, akik messzebb mennek, azt állítják, hogy az utasítások Moszkvából jönnek. Ezeket a helyi reakció nagyon jól felhasználja a maga agitációjára, ami természetesen a szövetkezés ellen szól.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 14.ő.e. 1959. Fa/10/327. 168–169.)

10. „Jászárokszállás dolgozó népe nevében egy valódi kommunista" aláírással ellátott levél a Népszabadsághoz a terrorról. 1959. d. n.

Kedves Népszabadság! Folyó hó 22-én vasárnap a hírek rovatába szúrjatok be egy néhány sort az önkéntes tsz-alakításról. Igen szeretném, ha kijönnétek Jászárokszállás községbe, ahol a parasztokat félholtra verik, addig míg alá nem írja a belépési nyilatkozatot: erről meggyőződtem sajnos, bár ez inkább anarchia, mint kommunizmus. Ezt kérem és kérjük, orvosoljátok, mert ez, és ehhez hasonló esetek előbb-utóbb bosszút fognak kinevelni, amit senki nem óhajt. Mégis csak tarthatatlan állapot a huszadik században, hogy nem egy, de több ember a művelet után nem bírt saját erejéből hazamenni.

(Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 120.)

11. N. L. jászárokszállási tanyai lakos kézzel írt levele a Magyar Rádiónak a kínzásokról. Jászárokszállás, 1959. február.

Én N. L. közép paraszt gyermeke édesapámnak ingatlan vagyona 15 kh egy tanyávval. Én teljesen vagyontalan mezőgazdasági munkás vagyok 25 éve nőtlen. Ezzel a pársorral panaszként fordulok a Magyar rádióhoz halenének szivesek erről engem értesíteni vagyis tájékoztatni tulajdon képen népnevelőink mijen módszert használhatnak ebben a dologban. Én legaláb is ugy gondolom csak a nevelő munkát más modszert nem. Miután voltak nálunk már azelőtt több izben is elég sokan ugy nappal mint éjjel kocsin gépkocsin gyalog II. hó 16-án szintén megjelent a gépkocsi ház előtt. Kiszálltak hároman fogcsikorgatva kérdezték ithone a gazda, nincs Hívtambe a szobába őket, de nemfogadták el. Azt monták menjünk az istáloba elkezték gorombáskodni majd köteleztek irjak alá a belépési nyilatkozatnak. Montam alá irtmár édesapám 14-én szombaton a csereingatlanak. Azt montta Kerék Lászlo hozzak egy vödör hideg vízet. Kérdem minek, majd bele állsz és gondolkozol nem hoztam csak azt akarták irjak alá mindenhogy. Aztán megkezték az ütést, vágást és még kést huztak elő. Nyitva vilogtaták ez jó ideig így ment több mínt egyoránát, mire édesanyám kijött akkor aztán nemsokára elmentek de engem is akartak, hogy menjek velük az édesanyám nem

engedet. Végül azt monta Kerék Lászlo népnevelő ezt megnetudja senki amik történt mert akkor jaj lesz nekem. Megkérem a Magyarádiót sziveskedjenek levelemre minél előbb levélben válaszólni.

(Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. Dolgozók bejelentései, panaszai. 245–246.)

12. K. S., egy „szerkesztőségnek" küldött, a terrorról írt levelének pártbizottsági másolata. Jászárokszállás, 1959 tavasza.

Azon alázatos kérelemmel fordulok magukhoz, juttassák el levelemet illetékesekhez, ahonnan segítséget várnék magam és egyéni földművelő dolgozó testvéreinknek. Újság és rádió mindig azt híresztelte, nem szabad erőszakolni az embereket a tsz-be, helyes is volna az úgy. Én úgy tapasztaltam, ha a kutyát bottal hajtják a nyúl után, nem lehet vele megfogni. Hát minket már nem is bottal, fegyverrel hajtanak a tsz-be, valósággal a tanyavilágot, községet megőrjítik a tagosítás borzalmával. Éjjel-nappal mindig a nép nyakán ülnek a propagandakampányban, olyan nagy az erőszak, hogy sokan, különösen magam forma öreg paraszt, az őrület szélén állok, hetvenkét évemmel még így tudok hasznot hajtani az államnak, egyénileg dolgozok éjjel-nappal, amit tudok. A közösben már nem, mert oda már be sem vesznek. Az egyik szervező csoport tagja, érdeklődésemre, mivelünk öregekkel mi lesz, miből élünk, ha elveszik a kis földünket, hetykén azt felelte, miből élne, majd megy a szegényházba. Szomorú volna, 14 év óta verejtékes munkával szolgáltunk a demokráciáért, most hála fejében földünket elveszik és a szegényházzal biztatva. Inkább a halál jöjjön. Jólétet akarnak biztosítani, akkor mindnyájunk részére legyen egyforma, nem akarunk mi semminek ellensége lenni, az a kívánságunk, hagyják meg a kis földünket, hagyjanak dolgozni nyugodtan, a szegényházat hagyják az arra rászorulóknak, akiknek senki-semmijük nincs, se nem volt sosem. Mink úgyis éppen úgy szolgáljuk a demokráciát, mint a gyári munkás, vagy az, akik az országutat csinálják. Nagyon kérjük, szerkesztő úr szóljon mellettünk, ne engedjék, hogy ilyen erős ostrom alatt legyünk, még valamelyik ebbe bele lehet zavarodni, se éjjel, se nappal nincs, egy félóra, hogy nem ülnek a nyakunkon.

(Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2.fcs. 1959. 41.ő.e. Dolgozók bejelentései, panaszai. 118.)

13. Egy nő levelének másolata Ny. B-nek, egyetemista családtagjának, az ácsi erőszakról. Ács, 1959. február-március.

Nagyon vártuk már ma leveled, de úgy látszik, Te nem érzed magad túl érdekeltnek a dologban. Hogy azóta mi van itthon, arról fogalmad sincs. Hétfőn pl. apu 1/2 6-tól 1/2 10-ig fent volt a tanácsnál, s mi már nem tudtuk elmondani, hogy mi történhetett, s én is felmentem körülnézni. S engem valaki meglátott, s behívtak, és olyan kérdéseket tettek fel, amire egyáltalán nem számítottam. A tanácsház valamennyi szobáját igénybe véve egyenként „fogadják" a gazdákat, így volt ez velünk is. Mintegy 12 „barátságos" arc bámult és beszélt szakadatlanul felénk. Mondtak ők mindent, amit el lehet képzelni. Ezt csinálták V. Zs-vel is és a többiekkel szintén. Kedden is hívatták aput, de nem ment el, s ma autóval jöttek érte. Ugyanazt kezdték, amit hétfőn abbahagytak. Nem is kell talán mondanom, hogy az első tiltakozó szó után azt mondták, hogy téged azonnal küldenek haza. Ma pl. már apunak fel is olvasták az Egyetemnek címezett „kikérő levelet", tehát, ha valóban elküldik, akkor csütörtökön már a pártbizottság tudni fog mindenről. Ugyanis a pártbizottságnak címezték.

Ha eddig még nem beszéltél a párttitkárral, mondd meg, hogy itt nem arról van szó, hogy mi gátoljuk a mezőgazdaság szocialista átszervezését, és nem akarunk beállni. Mert ők ilyen formán írták a levélben. Mi nem vagyunk ennek ellene, csupán a fennálló adósságainkat szeretnénk rendezni, mert anyuka súlyos beteg volt, és egyéb kiadások miatt tartozásunk van. Ezeket ebben a gazdasági évben rendezzük, és ősszel beállunk. Ez egyáltalán nem az ellenállás jele, csupán az ő részükről lenne szükség egy kis megértésre. Ez viszont a jelek szerint nincs, mert folyton zaklatnak bennünket. A mikrofon azt mondja, hogy már 60 család aláírt, de mi ebből még egyet sem ismerünk. Az autó állandóan viszi az embereket, rendőr és kisbíró kíséretében történik mindez. Még éjjel 1-kor is elviszik „meggyőzni" az illetőket. Arra kérünk, azonnal írj, hogy mi is a valóság az Egyetemen, hogyan reagálnak ezekre az elküldött levelekre. Azt mondták, hogy téged hazahívnak, s mindaddig itthon leszel, amíg apu nem gondolja meg a dolgot. A legfőbb szervező Csoknyai, mindenki úgy haragszik rá, hogy rettenetes. Feltétlen írj! Csókolunk.

Ui.: tehát az érdeklődd meg, hogy ez egyáltalán törvényes-e (már az egyetemről való hazaküldés), és az egyetem nem védene-e meg az ilyen esetben?

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, 14.ő.e. 1959. Fa/10/326. 163.)

14. „Magyar szocialisták" aláírással ellátott, kézzel írt levél Tolna megyéből Kádár Jánosnak. 1959 áprilisa.

Ön amikor a Magyar Népköztársaság miniszter elnöke és a magyar szocialista munkás párt első titkára lett, azt mondotta. Többet nem lesz olyan teror Magyarországon, mint Rákosi Mátyás idejében. Lehet, hogy ön nem tudja pontosan, hogy mi is történik és mi történt somogy megyében a tsz szervezés alatt, mert ön csehszlovákiában járt abban az időben. Majd a történelem valamikor megirja, hogy kit és miért botoztak anyira meg. A magyar nép azt mondja, hogy már mesze tul vagyunk a Rákosi féle cselekedeteken. Mert fölűről a Rádio állandoan azt mondja csak tiszta önkéntes belépőket veszünk fel a té esz csébe.

De közben állandoan éjel napal hijják a tanácshoz a gazdákat, hogy nincs ki út muszáj alá írni a belépő nyilatkozatott. Most a járási vezetője azt mondja, lejárt a határ idő ha szépen nem megy majd akkor más eszkőzőkhőz fogunk nyulni, és minden eszközük megvan ahoz, hogy kényszerítsűk a belépési nyílatkozat aláírására. Most Tolnamegyében, a Dombovári Jarásban Szakcs és Dőbrőkőz kőzségekben

folyik a gazdák tőmeges idézésel valo fëlszolítása níncs még vasárnap sem píhenő akkor is ép ugy megy az idézés mint kőznap. Kérem Kádár elvtársot, hogy gyoződjön meg rola, hogy így van e? Mert mi Leníní szocíalísták nem akarjuk elhíní, hogy őn tudja, hogy mílye formában megy a Termelősző̈vetkezett szervezés kint az országban. Majd rővídesen elkészűl egy országos viszonylatu jelentés mely munkában van abban majd minden benne lesz. Leníní és szocíalista űdvőzlettel

a magyar szocíalísták.

(Tolna Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. XIV.cs. 64.ő.e. A Mezőgazdasági Osztály hatáskörében intézett közérdekű bejelentések és panaszügyek. 23.)

15. B. I. levele Fehér Lajosnak, az MSZMP KB-hoz, a Kiskörén tapasztaltakról. Budapest, 1959. július 20.

Ne haragudjék, hogy soraimmal zavarom, de úgy érzem, be kell számolnom néhány sorban otthoni észrevételeimről, bár nagyon sokat gondolkoztam rajta, nem zavarom-e feleslegesen?

Egyik Heves megyei falu, Kisköre a szülőfalum, ott élnek szüleim, és ha csak tehettem, még minden évben hazamentem aratni, mint most júliusban is. E pár napos tapasztalatomról szeretnék beszámolni. Örömmel értesítem arról, hogy a tavasz folyamán Kisköre is szocialista község lett, azaz minden gazdálkodó aláírta a belépési nyilatkozatot azzal, hogy ősszel már mindenki a termelőszövetkezetben kezdi az új gazdasági évet. A termelőszövetkezeti szervezési munka Szita János elvtárs (Heves Megyei PB) beszédével vette kezdetét. „Vegye mindenki tudomásul, hogy Kiskörén ezentúl egyéni parasztot nem ismerünk el. Ez már meghalt, el is van temetve. Számukra nincs többé föld a kiskörei határban." Ez persze nem nagy baj, ha egy megyei pártfunkcionárius ilyen határozottan beszél, bár nem éppen elismerő hangon idézték nekem szavait a faluban. Hibának talán azt nevezném, hogy a gyakorlatban is így tették fel a kérdést az egyéni, ill. az I. sz. termelőszövetkezeti csoportokban dolgozó parasztoknak: vagy belép a III. sz-ba, vagy nem lesz földje, mert a falu egész határát a csoport részére betagosítják. Még ez se lenne nagy baj, ha a faluban tényleg belépett volna mindenki, azonban a régi középparasztoknak egy része (még jó, hogy csak egy kis része), mint pl. Sz. P. és Cz. B. nem lépett be, azért említem ezt a két nevet, mert velük találkoztam, és ha futólag is, de beszéltem velük. Mindketten régi, jól gazdálkodó középparasztok. Ők formailag önként felajánlották földjüket a termelőszövetkezetnek. Azért mondom, hogy formailag, mert más lehetőség nem volt számukra. Cz. B. pl. Miskolcra fog menni az iparba dolgozni, hogy Sz. P. mit csinál, azt nem tudom.

Az, hogy falunkban minden föld termelőszövetkezeti föld lesz, az nagyon jó dolog, de hogy érdemes-e ezt úgy megcsinálni, hogy a régi középparasztok egy része nem lép be a termelőszövetkezetbe, azt nem tudom elbírálni, mivel tüzetesen nem ismerem az otthoni viszonyokat. Főleg akkor gondolkodtam el ezen, amikor az Országgyűlés legutóbbi ülésszakán hallgattam a Polgári Törvénykönyv vitáját,

melynek során cáfoltak olyan ellenséges híreszteléseket, hogy nálunk az egyéni gazdálkodókat megfosztják földjeiktől. Jelen esetben persze nem ilyen éles a kérdés, mert önként ajánlották fel, bár ha megnézzük, hogy miért, akkor azt lehetne mondani, hogy azért, mert belátták az egyéni gazdálkodás tarthatatlanságát, ezt azonban nem a termelőszövetkezeti gazdálkodás előnye láttatta be velük, hanem valami más.

Van egy másik probléma is. A reakció így agitál mostanában falun: (persze nagyon finoman, burkoltan és csendben) „Most még jó a TSZ-ben, még adnak benn valamit, de ha egyszer mindenkit becsalogattak, majd ha nem lesz már hova lenni a parasztnak, akkor rövidre fogják a gyeplőt, és úgy táncoltatják őket, ahogy akarják. Majd megbánja akkor, aki belépett, csak hogy akkor már késő lesz." Sajnos, ez az agitáció eléggé hat, főleg akkor, ha van is mire hivatkozniuk. Ez a hatás nemcsak a még be nem lépettekre hat, hanem a belépő nyilatkozatot aláírtakra is, növelve ezek bizonytalanságérzetét. Hallottam pl. a vonatban, hogy egy Heves megyei faluban (a nevét nem mondták meg) az aláírt belépési nyilatkozatokat a parasztok egyöntetűen, ajánlottan visszaküldték azzal, hogy erőszakkal íratták alá velük. Nem tudom igaz-e ez az eset, azonban ha igaz, úgy gondolom, hogy a fent említett agitációs érv hatására küldhették vissza. Ezt azért említem meg, mert ilyen irányú tendenciát (aláírtam ugyan a belépési nyilatkozatot, de nem tudom, hogy belépjek-e az ősszel) otthon is tapasztaltam. Észrevételem szerint elősegítette ezt a tendenciát néhány olyan intézkedés, amiről nem vagyok meggyőződve, hogy teljes mértékben helytálló. Előírták pl., hogy akik a tavasz folyamán aláírták a belépési nyilatkozatot, és az ősszel lépnek be a term. szövetkezetbe, a bevitt föld arányában miből, mennyit kell beadniuk. Így pl. minden hold föld után 1 q szénát, 50 kg zabot vagy árpát, x kg vetőmagot, stb. (nem emlékszem pontosan a felsorolásra). Ezen kívül, aki már korábban leszerződött jószágra (szerződéses hizlalás) és azt, ha a belépési nyilatkozat kitöltése után adja be, a kapott pénzösszeg 20%-át be kell fizetnie a TSZ-alapba. Korábban ilyesmi nem volt. Az igaz, hogy ez erősíti a termelőszövetkezetet, ami jó dolog, de ennek hatására nagyon sokan, így édesapám is (aki a felszabadulás után kapott 6 hold földet, és ezzel fog az ősz folyamán az I. sz. Alkotmány csoportból a Rákóczi TSZ-be belépni) számolgatják, hogy mibe fog nekik kerülni a III. sz-ba való belépés: 6 q széna, 3 q zab, vagy árpa, stb. és kb. 1.000 Ft-ba, attól függően, hogy a szerződött tinóját mennyire tudja meghizlalni. Ezen kívül el kell adni a tehenét is, aminek 20%-át szintén a TSZ-be kell befizetnie, mert ha belép, a közös jószágállomány miatt nem fog annyi takarmányt kapni, hogy tartani tudja. Ilyen körülmények között nem nagy csoda, ha talajra találnak az „égi hangok". Persze egy kissé kárörvendően: „Ugye megmondtuk, ha egyszer belép mindenki, akkor gatyára vetkőztetik az egész falut..." „Az jár jól, aki most sem lépett be... Most is kitűnik, hogy a Kormány célja az, hogy mindenkit levetkőztessen." stb. Nem tudom, van-e része ennek abban, hogy a középparasztok egy része nem lépett be a termelőszövetkezetbe.

Még egy egész jelentéktelennek látszó problémáról akarok írni. Van a Tisza partján kb. 8 km-re a falutól egy ún. „mentetlen rét", ahová szőlőt, gyümölcsöst

telepítettek. Ez homokos, árterületi rész, termése igen bizonytalan, és megművelésük nagyon sok munkába kerül. Termeléséből piacra nem nagyon jut, csupán házi szükségletre elég, viszont (gondolom a romantikája miatt: Tisza-part, erdőség, stb.) nagyon szeretik és ragaszkodnak hozzá az egyéni parasztok, így édesapám is, mivel neki is van ott kb. 400 négyszögöl gyümölcsöse. A tagosítás során kérték, hogy ezt a részt ne tagosítsák be, hanem hagyják meg háztáji földterületnek. A tagosítást végző mérnök szintén ellenezte a fenti terület betagosítását azzal, hogy árterületi rész, nem teljesen egybefüggő és nagyüzemi termelésre nem igen lenne gazdaságos. Molnár János elvtárs azonban ragaszkodott a betagosításhoz, és ezt meg is tették. Az a vélemény alakult ki, hogy mindezt azért csinálták így, hogy ezzel is „kitoljanak" a néppel. (A kifejezést már finomítottam.)

A fentiekhez nem tudok mit hozzászólni, mert nem tudom, hogy mi akadálya lehet annak, hogy a „mentetlent" meghagyják háztáji földnek, hiszen háztáji földet úgy is kell adni, méghozzá ettől a homokos sovány földtől jobbat és a falutól közelebb fekvőt. Azt sem tudom elbírálni, helyes-e teljesen az, ahogyan Kiskörén csinálják, szerintem azonban az a lényeg, hogy minden gazdálkodó termelőszövetkezeti tag legyen, és e téren nem szabad engedményt tenni, azonban a módját illetően lehet, és ha célszerű, kell is. Ezért kérem annak megvizsgálását, nem lenne-e célszerűbb a termelőszövetkezetbe be nem lépettek földjét meghagyni, az újonnan belépők „belépési díját" csökkenteni, esetleg eltörölni, és a kért árterületi gyümölcsöst háztáji földterületként tulajdonosaiknak meghagyni. Ez szerintem nem megvalósíthatatlan, ugyanakkor növelné a Párt és a Kormány iránti bizalmat, erősebbé tenné a még kételkedők jövőbe vetett hitét, kihúzva a reakció suttogó propagandája alól a bizonyító érveket. Végül, amennyiben a leírtak alapján Fehér elvtárs érdemesnek tartja kivizsgáltatni az ügyet, kérem azt úgy lefolytatni, hogy ennek során szüleim ne legyenek zaklatásnak kitéve. Részemről nagyon szeretném, ha a mezőgazdaság szocialista átszervezése minél előbb és könnyebben végbemenne. Ez a célja levelemnek is, és ha úgy találja, hogy valamelyik sora vagy gondolata nem ezt a célt szolgálja, kérem, tekintsen el tőle.

Az iratra ráírva: A panaszt megbeszéltem Tamás e-sal a Megyei Bizottság osztályvezetőjével. Megállapodtunk, hogy megvizsgáljuk az ügyet. Bár megemlítette, hogy a problémák nagy részét ismerik, és azok tömkelege abból fakadt, hogy egyes tagok a háttérbe akarják szorítani a termelőszövetkezet érdekeit.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 1959. 14.ő.e. Fa 40/1147. 190–192.)

16. Ignáth Imre megyei pártbizottsági feljegyzése a Cegléd környékén tapasztalt terrorról. Budapest, 1959. október 30.

F. hó 23-án Cegléden – többek között a járási tanácsnál is – jártam. Bencsik elvtárssal beszélgetve, felmerültek a tsz-szervezés során Jászkarajenőn előfordult túlkapások. E közben Bencsik elvtárs elmondotta, hogy Cegléd városában is majd még ezután derülnek ki a túlkapások. Mint tényről beszélt arról, hogy Cegléd város tanyavilágában Hajdú nevezetű munkásőr a tsz-be belépni nem akaró parasztokat a dűlőn sorba állította, és rájuk pisztolyt fogva követelte, hogy lépjenek be a tsz-be. Elmondása szerint ezzel az üggyel BM-vonalon foglalkoznak, sőt, minden valószínűség szerint Biszku elvtárs is tud az ügyről. Ekkor a helyszínen bővebben én nem foglalkoztam az üggyel. Jámbor elvtárstól másnap érdeklődtem, hogy tud-e erről az esetről? Nemleges válaszára elmondtam, amit Bencsik elvtárstól hallottam. Majd Jámbor elvtárs közlése alapján e héten próbáltam felderíteni, hogy mi igaz a Bencsik elvtárs által elmondottakból. Bencsik elvtársat újra felkerestem, ekkor már azt közölte, hogy ezt az esetet ő Kóczián elvtárstól hallotta, és úgy tudja, hogy a sértett parasztok valamelyike mondta el az esetet Kóczián elvtársnak. Kóczián elvtárs azt közölte velem, hogy ő ezt valamelyik munkatársától hallotta és türelmet kért, hogy megállapíthassa, hogy kitől hallotta. A mai nap folyamán a ceglédi pb-n dolgozó Bencsik elvtársnő hívott fel, és közölte velem, hogy a fenti esetet Kóczián elvtársnak ő mondotta el. Tudomására úgy jutott, hogy mintegy 4 héttel ezelőtt a jb-n a BM-ből egy rendőr szds. kereste a Kóczián elvtársat, de miután nem tudott vele beszélni, tőle érdeklődte meg, hogy tudnak-e arról, hogy a népnevelők micsoda túlkapásokat csináltak a tsz-szervezés során? Majd az elvtársnő érdeklődésére elmondta, hogy az újszilvási határrészen – ahol az ő szülei is élnek – egy Hajdú nevű munkásőr a parasztokat sorba állította, és pisztollyal fenyegetve őket, követelte, hogy tsz-be lépjenek. Mikor a parasztok megjegyezték, hogy ez nem a Kádár politikája, akkor Hajdú kijelentette, hogy Kádárnak a politikája sem érdekli. Bencsik elvtársnő elmondotta, hogy ő a rendőr szds-sal közölte, hogy mivel az eset Cegléd város határában történt, a jb ez ügyben nem illetékes, hanem menjen a Babinszki elvtárshoz, és neki mondja el ezeket a dolgokat. Bencsik elvtársnő a rendőr szds. nevére nem emlékszik. Ez ügyben semmi konkrét dolgot nem sikerült megállapítani. Kóczián elvtárs a beszélgetés során elmondta, hogy ő még egy másik esetről is hallott. Felkereste őt Tóth r. hdgy. elvtárs a ceglédi járási kapitányság párttitkára, aki elmondotta, hogy az ő apósát, Nagy Lajos, a városi tanács egészségügyi dolgozója megütötte. Azt tanácsolta neki Kóczián elvtárs, hogy forduljon Babinszki elvtárshoz. Kóczián elvtárs érdeklődésemre közölte, hogy Babinszki elvtársnak egyik ügyet sem jelezte. A ceglédi városi pb-n Babinszki és Mészáros elvtársaktól érdeklődtem, hogy tudnak-e túlkapásokról. Szerintük ilyenről nem hallottak. Mikor a Tóth elvtárs apósának az ügyét említettem, akkor Babinszki elvtárs megjegyezte, hogy erről hallottak. Érdeklődésemre azt közölte, hogy ez ügyben nem folytattak vizsgálatot. Mikor felvetettem neki, hogy vizsgáljuk meg ezt az ügyet, Babinszki elvtárs úgy reagált, „ha minden áron ügyet akarnak belőle csinálni, ám akkor vizsgáljuk, de akkor a megszilárdítást visszavetjük." Végül mégis

Mészáros elvtárssal kimentünk Tóth elvtárs apósáékhoz, L. J-hez. Az anyósát találtuk otthon, aki elmondotta, hogy a tanyával együtt 8 kh-t használtak felében, és szept. 30-ig ők nem léptek a tsz-be (a tulajdonos lépett be). Ekkor esti 8 óra tájban Nagy Lajos, a városi tanács egészségügyi osztályának a dolgozója harmad- vagy negyedmagával megjelent a tanyán, és egyenesen az istállóba mentek és a lovakat kezdték eloldozni, hogy viszik a közösbe. A férje ez ellen tiltakozott és hivatkozott rá, hogy ő a tsz-be be sem lépett, tehát milyen jogon viszik el a lovakat. Nagy Lajos erre hangoskodva kijelentette, hogy a tsz területén idegennek lova nem maradhat. L-né elmondta, hogy a férje megfogta a ló kantárszárát, hogy megakadályozza a ló elvitelét, mire Nagy háromszor mellbe vágta. Majd a lovakat elvitték. Másnap a férje belépett a „Május 1." tsz-be. Később az egyik lovat visszaadták. Az eset náluk nagy felháborodást keltett, és az egyik pesti rokonuknál is, akik akkor náluk tartózkodtak, és azok is szemtanúi voltak az esetnek. A városban a két tett elkövetőivel nem sikerült beszélnem (Nagy Lajos és Hajdú elvtárs). A L-névél való beszélgetés után Babinszki elvtárssal sem tudtam találkozni. Mészáros elvtárssal – akivel együtt voltunk L-éknél – megállapodtunk, hogy Nagy Lajos elvtárs és társai ellen megindítják a fegyelmi eljárást.

Tollal rátírva: Rendeződött: Babinszki e-ék megvizsgálták – mivel verés nem történt, jegyzőkönyvileg figyelmeztették az illető e-t. *Olvashatatlan aláírás.*

(Pest Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 73.ő.e. Részjelentések a tsz-mozgalomról, 38–40.)

17. H. I. betűhíven közölt levele a budapesti „Országos Pártbizotság Titkársága" részére, az egyik agitátor erőszakos viselkedéséről. Magyarszecsőd, 1959. november 25.

Megértettük a Párt és a Kormány határozatát, hogy Magyarszecsöd községnek szocialista községnek kell lenni mivel az sokkal előnyössebb és magassabb életszinvonalon kevéssebb munkával lehet élni. És az volt az elhatározásom, hogy termelőszövetkezetbe lépek, de ezt Kovács Gyula Pártbizotság tagja erözsakos uton mégpedig a következö képpen a pajtában erözsak alkalmazásával iratta alá a saját lányomra pedig pisztojt rántott azzal a kijelentéssel a melléhez szögezve lelövöm igy irtam alá a nyilatkozatot ezek után nem vagyok termelöszövetkezeti tag csak akkor, ha én önként a magam belátása szerint cselekszem, ahogy a Pártunk és Kormányunk mondja mindig megtartottam a szavát és most is becsületesen akarom teljesiteni és segiteni a szövetkezeti mozgalom fejlödését. Tisztelettel kérem az illetékes személyeket, hogy ügyemben a legsürgösebben intézkedni sziveskedjenek.

(Vas Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2. leltár. 1959. 32.ő.e. A termelőszövetkezetek szervezése során elkövetett durvaságok bejelentése és kivizsgálása. 180–181. 35/1/10–228/1959.)

18. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a „tsz-fejlesztéssel" kapcsolatos állambiztonsági intézkedésekről. Budapest, 1959. november 27.

Jelentem, hogy a megyei 7-es alosztályok vezetői utasítást kaptak, hogy a termelőszövetkezeti fejlesztés állambiztonsági vonatkozású operatív biztosítása érdekében készítsenek operatív tervet. A terveket a megyei Pártbizottságoktól nyert tájékoztatás alapján kellett elkészíteni a felfejlesztés előtt álló községek – esetleg járások – viszonylatában. A tervek lényege, hogy a felfejlesztés előtt álló községeket, illetve azokat, ahol most kezdik meg a közös munkát, súlyponti objektumként kell kezelni. A tervek elkészítésénél az alosztályok vezetői csak irányelveket kaptak, így módjukban állt a helyi adottságokat és lehetőségeket figyelembe venni, és az intézkedéseket ennek megfelelően megtenni. Az osztályra beérkezett tervek – összességükben, a helyi viszonyokat figyelembe véve – tartalmazzák azokat a preventív operatív intézkedéseket, melyeket a felfejlesztés során érintett községekben a megyei 7-es alosztályok végre fognak hajtani. Ezek a következőkben foglalhatók össze. 1. Az objektum feltérképezése. Felmérték minden község fertőzöttségét, az ellenséges elemek elhelyezkedését. Megállapították az operatív nyilvántartásban szereplők számát, megoszlását (volt csendőr, földbirtokos, ht. tiszt, stb.), s az esetek nagy részében személyenként is jellemezték őket. Név szerint megállapították, hogy jelenleg ki fejt ki tsz-ellenes izgatást. Az eddigi jelzések alapján értékelték, hogy ellenséges elemek részéről milyen méretű aktivizálódás várható, s kinek részéről. Röviden jellemezték a községben előforduló ellenséges cselekményeket (pl. tsz-ellenes izgatásért intézkedtek-e valakivel szemben). Megállapították, hogy milyen mérvű a kulákság, s egyéb ellenséges elemek befolyása a dolgozó parasztságra. 2. Hálózati operatív munka terén tervbe vett intézkedések. Községenként megállapították, hogy melyik rendőri szervnek hány hálózata van, s hogy milyen azok lehetősége, illetve konkrétan megjelölték, mely ellenséges beállítottságú elemekre fogják foglalkoztatni azokat. A községben lakó, illetve dolgozó hálózattal sűrítik a találkozókat. Rendkívüli esetben lehetőséget biztosítanak soron kívüli találkozókra. Ahol nem rendelkeznek hálózattal, s szükségesnek látszik, beszervezést fognak végrehajtani. Felülvizsgálják a volt hálózati személyeket, s akik alkalmasak, azokkal újból felveszik a kapcsolatot. A társszervek ügynöksége (bűnügyi, határőrségi, stb.) konkrét sajátos feladata mellett aktív ellenséges személyekre kap eligazítást, hogy azok tsz-ellenes tevékenységét felderítse, valamint a szervezéssel kapcsolatos hangulatot figyelje, hogy az illetékes pártszerveket időben tájékoztatni lehessen. Az érintett községekben fokozottabb mértékben veszik igénybe úgy a saját, mint a társszervek utazó ügynökségét a fenti feladatokkal megbízva. A megyei 7-es alosztályok operatív tisztjei között megosztották azokat a községeket, melyek operatív biztosításáért a szervezés folyamán felelősek. Állandó bizottságot hoztak létre (társosztályokkal közösen), melynek feladata a mezőgazdaság vonalán történt súlyosabb, rendkívüli esetek, bűncselekmények kivizsgálása. A 13-as alosztályok fokozottabb ellenőrzést foganatosítanak elsősorban az erősen fertőzött községek felé. 3. Hivatali, valamint társadalmi kapcsolat. Rendszeres, élő kapcsolatot építenek ki a megyei pártbizottság, valamint a tanács mezőgazdasági

osztály vezetőjével, az érdekelt községi vb-elnökökkel, MSZMP-titkárokkal, munkásőrséggel, valamint a körzeti megbízott elvtársakkal, stb. Ellenséges cselekmény elkövetése esetén a cselekményt elkövető személy, vagy személyekkel szembeni intézkedést minden esetben megbeszélik az illetékes pártszervek vezetőivel. Az általunk ez ideig ismert tervek közül különösen jó a Vas megyei. Hasonló értékű a Hajdú-Bihar, a Bács-Kiskun és a Csongrád megyei 7-es alosztály terve is. E tervekben az adott operatív helyzetet figyelembe véve objektumonként szabták meg a feladatokat, megindokolták az egyes intézkedések szükségességét, azokat pontos határidőkhöz kötötték. Igen gyenge a Komárom megyei alosztály által készített terv. Nem megfelelő a Zala megyei alosztály által készített terv sem, mely a társalosztályok, társszervek hivatali kapcsolatok bevonása érdekében nem tartalmaz intézkedéseket. A hiányzó operatív terveket az alosztályok november végéig elkészítik és felterjesztik.

(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 1.6. BM II/7. Mezőgazdasági Osztály, 12. d. III/18. 1–3.)

19. Kovács György őrmester jelentése a BM Nagykanizsai Vasútbiztosító Tisztiőrséről a szüleinél tett, zalaigricei látogatás tapasztalatairól. Nagykanizsa, 1959. november 26.

Jelentem, hogy 1959. november hó 24-én szabadnapomon szüleimhez utaztam Zalaigricére. Otthol tartózkodási időm alatt szüleim és nagynéném elmondották, hogy a községben megalakult a Termelő Szövetkezeti Csoport és a falu szocialista község lett. Elmondották még, hogy a községben rossz a hangulat, és olyan híreket is terjesztenek, hogy egy idős személyt az agitálók megvertek, mivel nem akart belépni a csoportba, és több helyen erőszakot alkalmaztak oly módon, hogy éjjel 23 órakor mentek agitálni úgy, hogy az ajtót és ablakot addig ütötték és zörögtek, míg be nem engedték őket, és ezután addig nem hagyták ott a családot, míg alá nem írta a belépési nyilatkozatot. Egy személy, név szerint Mihalek Pál pedig úgy agitált, hogy ha nem írják alá a belépési nyilatkozatot, akkor a meseautóval elviszik őket. V. I-nét pedig az ágyból húzták ki az agitálók a belépési nyilatkozat aláírásáért. Ezek és az ehhez hasonló esetek hátráltatták a további munkát a környező községekben való agitálással kapcsolatban, mivel ezeket a híreket elmondják a szomszéd községekbelieknek és a falu lakosainak, és ez rossz fényt vet a Termelő Szövetkezet alakítására, valamint az önkéntesség szigorú betartására. A megvert személy neve V. J. falubeli lakos, aki a községből el is ment ismeretlen helyre. Véleményem szerint helyes lenne az, ha a Járási Pártbizottság az ügyet megvizsgálná és az ilyen helytelen munkát végző elvtársakat kioktatnák, hogy a jövőben ilyen eset ne fordulhasson elő a további munka folyamán.

(Zala Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2. leltár. 1960. 44.ő.e. X. Egyéb ir. 9. Mg.O.140/59.)

20. P. I. levele az MSZMP KB-nak, a tsz-szervezés terrorjáról. Fülöpszállás, 1960. január 11.

Alulírott, Fölöpszállás (Bács-Kiskun megye) 3. puszta 20. sz. alatti lakos a következőket kívánom előadni. Az említett pusztán együtt élek Ny. J-né 61 éves asszonnyal. Jómagam 65 esztendős vagyok. Tulajdonomban 1.237 négyszögöl szőlő van. Az asszony tulajdonában 10 kh föld van, amelyből 2 kh gyenge minőségű szőlő, 2 kh 850 négyszögöl szántó, a többi pedig rét és legelő. Adóhátralékunk nincs. Tegnap 1960. jan. 10-én, vasárnap délután a fülöpszállási Ruházati Bolt vezetőjének irányítása alatt álló agitációs csoport keresett fel bennünket. Hosszas beszélgetés után eltávoztak. Később egy másik agitációs brigád is érkezett. A beszélgetés során elmondottuk, hogy mindketten idősek, betegesek vagyunk, nem bírjuk már úgy a munkát, mint a fiatalok. Az asszony olyan súlyosan reumás, hogy még egy lépcsőre sem tud fellépni, nekem pedig az elmúlt évben egy balesetből kifolyólag baloldalamon több bordám összetörött, hibás a balkezem is. Ezért aztán nem is írtuk alá a belépési nyilatkozatot a termelőszövetkezetbe, de azt mondottuk, ha tagosítás lesz, azt elfogadjuk, és nem kifogásoljuk azt, ha a földet elveszik és legalább egy kis szőlőt meghagynak háztájinak. Az agitátorok, miután feljegyezték maguknak azt, hogy mi öregségünk és betegségünk miatt nem lépünk be a Tsz-be, eltávoztak.

Kb. este 9 órakor egy személyautóval újabb, 5 főnyi csoport jött a házunkhoz. A csoport vezetője rendőri igazolványt mutatott fel. Az igazolványt az éppen nálunk tartózkodó szomszédunk, P. I. nézte meg, aki azt, hogy rendőr volt az illető, akkor közölte velem, mikor már a csoport eltávozott. Ez az 5 főnyi csoport nagyon hangoskodóan és durván viselkedett. Amint bejöttek, azzal kezdték, hogy felszólítottak: lépjünk be a Tsz-be. Akkor, mi nekik is elmondtuk azokat az okokat, amiért nem írtuk alá a belépési nyilatkozatot. Erre a csoport egyik tagja, aki bőrkabátot viselt (nevét nem tudom, de mind őt, mind a csoport többi tagját felismerném) azt mondta, ha nem írjuk alá a belépési nyilatkozatot, akkor nem maradhatunk a házunkban és a Pirtói-hegyekre visznek bennünket, ami kb. 45 km távolságra van tőlünk. Felszólított minket, hogy csomagoljunk össze négynapi élelmet és azonnal induljunk, majd meggondolták magukat és azt mondták, hogy a négynapi élelemmel ma hétfőn reggel 10 órakor jelentkezzünk a Tanácsházán. Ugyanezt az utasítást adták P. I. szomszédomnak is. Ezt követően megtudakolták az utat. M. J-t (Telekpuszta) arra utasították, hogy ma, hétfőn reggel 9-órakor jelentkezzen ő is a Tanácsházán, ugyancsak élelemmel.

A tsz-szervezés már kb. 2 hete folyik Fülöpszállás környékén. A szervezés során már sokakat szólítottak fel hozzánk hasonlóan arra, hogy több napi élelemmel jelentkezzenek a Tanácsházán. A Tanácsházán nap mint nap sorban állnak az így behívott emberek. Sokat közülük elvisznek Kiskőrösre (kb. 25 km-re) és ott tartják őket egy napig azzal, hogy „gondolkozzanak". Persze az emberek Kiskőrösről saját költségükön jöhetnek haza. Van olyan, akit már kilencszer vittek be Kiskőrösre. Közelebbi ismerőseim közül már többször vitték Kiskőrösre M. P-t (Fülöpszállás,

Vasút utca), aki idős ember. Elvitték már egyszer vagy kétszer K. S-t (Fülöpszállás, Petőfi utca), aki ugyancsak idős ember, és két fia most szolgálja a harmadik évét a határőrségnél. Ugyancsak elvitték V. J-t (Fülöpszállás, Petőfi utca), aki szintén idős ember, és még másokat is.

Ma, hétfőn hajnalban bementem Fülöpszállásra, de nem jelentkeztem a Tanácsházán, hanem a reggeli vonattal feljöttem Pestre, s felkerestem sógoromat, aki a Beruházási Bank pártszervezetének tagja, hogy tanácsot kérjek tőle, kihez forduljak panaszommal. Kérem az elvtársakat, hogy tegyenek intézkedéseket és akadályozzák meg, hogy továbbra is ilyen erőszakos módszerrel szervezzék a termelőszövetkezetet, mert ez a módszer – jól tudom – ellenkezik a párt politikájával.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 1960. 21.ő.e. 292–293. Gépelt levél. A pártvizsgálat után a levélíró, párttag rokonának a következő tartalmú táviratot küldte: „Ugyanaz a helyzet, ami volt, még súlyosabb." Uo. 296. 1960. január 13.)

21. „bács kis kun megye lakosága" megjelöléssel aláírt, betűhíven közölt levél a tsz-szervezés terrorjáról. 1960. eleje.

Alulírotak mély fájdalommal jelentjük a népszabadság szerkesztőségének mint sok előfizetője, hogy a termelő szövetkezeti csoportba belépni nem kötelező és még is oly csufos dolgot tettek hogy a népnek sok részét is össze vertek és rugdalták, így sokan félelmükbe minden szó nélkül aláírta a nyilatkozatot, it vannak a kiket tudjuk, hogy ütötek de csak kis része szabadszáláson. T. I., B. J., B. L., P. F., K. L. Ez meg is halt. P. nevezetü A. H. M. fülöpszállás és több kis parasztot és össze vertek és rugdaltak így nem lehet a népel bánni ez valóságos foradalmat okoz a pesti munkáság is tudja már és bámulatba ejtette azokat is, és halotuk hogy Szabadszálláson a katonaság is fel van háborodva ezen a kinzáson, mert ők is mint parasztfiuk gondolnak a szüleikre tehát aki 1 szóval is azt mondta, hogy nem irom alá akor már dur ütötték ilyen alapon nem lehet a népet vezetni, mert ez foradalmat vált, mert ez valóságos álati dolog, ot voltam Szabadszálláson és akor temették K. L-t 74 éves azt is úgy verték agyon a beteg ágyába, a nemi testrészét elkapták és úgy húzták ki az ágyból, kérem tartsanak egy tikos szavazást és akor megtudják, hogy ki van atermelő csoport melet, most csak a szomoru hirek járják, hogy Soltvadkert, Izsák, Fülöpszállás, Szabadszállás, Kunszentmiklós, kissolt, hogy csupa erőszakhoz folyamodtak, mikor szabadszáláson jártunk hallottuk, hogy a tanács elnök elkezd köpködni és káromkodni mikor a népeket hívják és mondja, hogy én nem tudom ezt a piszkos szegény parasztot a csoportba bevini tehát ütni és rugni kel majd akor belép, most hogy a vizsgálat kint volt egyenlőre halgatnak, végül megfogják látni a vezető elvtársak, hogy a csoportba vit földeken nem terem semi más mint gaz, lesz alkalmuk a nyáron meggyőzni az uraknak csak fáradjanak ki az ország területére akor legaláb saját szemükel látják a termést, azt is tudjuk már, hogy Szabadszáláson az Arany János csoportnak Egy millió 500.000 ezer fort adósága van a Petőfi csoportnak meg egy millió 700.000 fort, most kérdezük 8 éves termelő

szövetkezet igy gazdálkodik, a nyáron Izsákról mentünk Szabadszállásra, az utba nagy állami gazdaság van és drága kenyér gabona ott rodhat a földön látuk saját szemünkel végül kérjük a szerkesztőséget, hogy a lap termelőszövetkezeti tanácsadó rovatba, a népet megnyugtatni szíveskedjék hogy mitévő legyen mert nincs a népnek kedve egyátalán dolgozni.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 1960. 21.ő.e. 290. A szerkesztőség által legépelt levél.)

22. T. M-né rábahídvégi tanácshoz írt és ott kivonatolt levele nevelőapja öngyilkosságának körülményeiről. Budapest, 1960. január 15.

Azon kéréssel fordulok Önökhöz, hogy levelem tartalmára, melyet itt közölni fogok, levélben vagy rádión keresztül válaszolni szíveskedjenek. A következő okok indítottak a levél megírására. Szülőfalumban, Rábahídvégen is agitációs csoport végzett eredményes munkát, a nagyüzemi mezőgazdasági agitációval. Most termelőszövetkezeti község lett. Az én nevelőapám is, bár nem egy szóra, de aláírta a belépési nyilatkozatot. 1960. I. 5. nap hívták a tanácsházára földbevallás végett. Rá egy negyedórára, amint hazajött a tanácsházáról, öngyilkosságot követett el. Felakasztotta magát. Ez betudható gyenge jellemének és akaraterejének. Egy betű írást nem hagyott hátra, hogy miért tette. Most itt a falumban megkezdődött a találgatás, hogy ezért vagy azért tette. És én erre a sok mendemondára akarok Önöktől választ kapni. Bár nagyon sok ok van erre, mert rendezetlen körülmény terheli nevelőapánk hanyagságát. Első a földadó, mely 16.000 Ft-ra szaporodott, mert sem a tsz-be nem volt hajlandó beállni, munkakönyvet nem kapott, mert 9 kh földje volt. Megművelni a földet nem tudta, mert nem volt mivel megművelje. Második az örökség rendezetlensége. Ugyanis 1959-ben testvérbátyja gyermekei követeléssel léptek fel az örökségrészükért, mely apai örökségünk volt. [...] A következőkben örökségi problémákat vet fel a levélíró, amelyekről levélben tájékoztattuk őt.

(Vas Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 2. leltár. 1960. 68.ő.e. Tsz-ek szervezésével kapcsolatos levelezés. M/Mg/10–25/1960. 853.)

23. N. M. levele a kínzásról a Szabad Föld szerkesztőségének. Zalagyömörő, 1960. február 21.

Én N. M. Zalagyőmőrői lakos vagyok nagyon sokat olvasom a Szabad földet és így bátorkodtam írni és felsorolni a panaszomat, nálunk 1959. Márczius 10 én megkezdődőt a falu Szoczialista átszervezése, és Márczius 15 én befelyezték és 60 család kintmarad egyénileg dolgozot. 1959. december 15 én ujbol meg kezték a szervezést, amelyet a szervezőtagok a legdurváb szervezést vitek végben, amely 8 hetig tartot. én egy magányos lányvagyok és deczember 21 én az egyik szervező a helyi v.b. elnőkel a lakásomra jőtek amely négy és fél oráig a hideg lakásomon kínoztak hogy írjak alá a belépési nyilatkozatnak. én aszt montam az elvtársaknak én még őnként

nemhatároztam ell magamat hogy belépjek a téeszbe és akor ellmentem hazurol mert asztigérték ha megfognak elevenyen repitenek szét ha nem írom alá a belépési nyilatkozatot és 1960 I ho 8 án három szervező ellfogot és asztmontam énemirok alá. Erre adtak 5 percz gondolkodást ésmikor az lejárt 3an megfogtak kihuztak a lakásbol. én meg akoris asztmontam énem írok és ellhuztak a tanács egyik helyiségében

Amit úgy lehet nevezni kínzohely mert akit odavitek aszt vagy agyonverték vagyaláírt mivel engemis Virág elvtárs a leg durvában fogadot és fenyegetet ígykéntelen voltam aláírni és mostudomást szereztem aról, hogy másfalukban is vanak egyéni dolgozok és őket nemszervezték denálunk ahelyi tagok kérték, hogy őksem dolgoznak adig míg a kintlevőket benem hajtják ésnekem nincs megélhetésem az erdőre jártam egészévben dolgozni és amit kerestem aszt kifizetem a főldem után adora megszépen meg élltem de most már bárhova teszek jelentést. Mindenüt ellutasítanak mertkérem a főldemet visza hogy még továb gazdálkodhasak és most a helyi tsz elnők levélben értesítet hogysehova nemehetek dolgozni csak a tszben és akik bent vanak azok pedig mind elmenek máshova. kérem a vezetőket hogy írják meghova menjek főldem visza szerzéséért mert én a Tsz-ben nemtudok keresni mertnagy a részrehajlás és aki dolgozik anak nemfizetnek mais sokcsalád van aki semit nem kapot a Tsztől Maradok tiszteletel.

(Veszprém Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 1.f. 34/1.ő.e. 1960. Tsz-problémákkal kapcsolatos munkáslevelek. 959.)

24. „Egy abai lány" aláírással ellátott levél a Magyar Rádió és Televízióhoz a környezetében tapasztalt kínzásokról. 1960. január 16.

Bocsánatot kérek, ha netalán zavarnám Önöket, de most már nincs szívem elviselni az itteni helyzetet. Tudniillik ide Abára mindennap egy embert hoztak, mert nem akart aláírni a tsz-be a belépési nyilatkozatnak. Úrhidáról hozták ide, és most már nem is engedik haza, mert tartanak tőle, hogy elmegy orvoshoz. Idáig tűrtük, de a mai nap folyamán annyira agyonverték, öten ütötték lapáttal és tűvel szurkálták össze. Úrhidán sokat megvertek és ugyanilyen barbárságokat követtek el. Ha egyszer kötelező a tsz, akkor általánosan kiáltsák ki, hogy mindenki álljon be, de ne csak azt az egyet üssék. Az a szegény ember teljesen idegen számomra, csak hírből ismerem. Az ember rokkant és mégis ütik. Nagyon kérem Önöket, legyenek szívesek az ügyet kivizsgálni mind a két községben, tessék kivizsgálni.

(Fejér Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 19.f. 1960. 35.ő.e. 10/A. Levelezés, 3441/Jné.)

25. A sándorfalvi rendőrőrsről Jakab József rendőr főtörzsőrmester jelentése Szeged Járási Rendőr-főkapitányságnak, a tanácsházán történt kínzásról. Sándorfalva, 1960. január 18.

Jelentem, hogy Sándorfalva községben folyó Termelőszövetkezeti agitáció során 1960. január 17-én Szaporhegy területéről behívták a tanácsházához T. J. Szaporhegy (úri Varga-tanya) lakost, és a tanácsházán az egyik szobában Kiss nevezetű szegedi lakos, meg nem engedett módon foglalkozott T-vel, többek között az asztal alá bujtatta kb. 25 esetben, majd amikor az asztal alól kiengedte, akkor vigyázzba állította, és T-nek azt kellett mondani, hogy éljen a termelőszövetkezet. Behívatták a tanácsházához Z. J-né, Sándorfalva, Eperjes dűlői lakost is, aki nem írta alá a belépési nyilatkozatot, ezt az idős asszonyt is egy magánszorgalomból alakított bizottság foglalkoztatta, majd többek között a fülét és a haját kezdték rángatni. Fenti törvénytelen eljárásnak Tóth Péter elvtárs vetett véget, azonban nevezettek adatait nem írta fel, és nem kérdezte meg őket, hogy az eset hogyan kezdődött. Fenti két esetet nem ellenőriztük le, jelentésemet csak Tóth elvtárstól hallottak alapján teszem meg.

(Csongrád Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 3.f. 22.ő.e. Levelezés. 490.)

26. A Borsod Megyei Rendőr-főkapitányság által felvett panaszfelvételi jegyzőkönyv H. J., 60 éves földműves, tsz-tag, zalkodi tanácsházán történt kínzásáról. Zalkod, 1960. március 4.

1960. január 13-án délután 4 óra tájban a lakásomra eljött értem 4 idegen személy, akik közül az egyiket ismertem, azt tudom, hogy kenézlői, ezek felhívtak engem a községi tanácsházára. A tanácsháza első nagy szobájában várakoztattak, ahol K. J. és özv. P. J-né voltak még rajtam kívül. Itt nem soká voltam, azok az emberek közül, akik engem bekísértek a tanácsházára, azok közül az egyik bevitt a titkári szobán át az elnöki szobába. Ott csak én voltam, és az, aki engem bevitt, egy középmagas, sovány, 25–30 év körüli fiatalember, olyan sápadt, szőkés forma volt. A lábán csizmát hordott. Ez a fiatalember mondotta, hogy én írjak alá, én mondottam, hogy alá fogok írni, de nem leszek első, sem utolsó. Erre a fiatalember fél lábra állított, így kellett állni az ágy szélénél. Így állított engem fél lábon, amikor majd nem bírtam állni, akkor 4–5 perc múlva a lábam letettem, ekkor rám káromkodott és leültetett engem az ágy szélére, ő is leült mellém az ágy szélére, ekkor engem többször kézzel arcul ütött. Utána én felálltam és a falhoz lapultam, akkor bejöttek négyen, azok közül csak kettőt ismertem: egyik a Bereczkei tanácselnök, akit őrnagy elvtársnak szólítottak, a másik G. F. volt. Ezek előttem sorban megálltak, és az egyik rám kiabált, „te vén disznó, még most sem írtál alá". Ekkor az egyik ismeretlen ember a belső zsebéből kivett egy pisztolyt és felém emelte, de mivel én nem ijedtem meg, és azt mondtam, „lőjj ide", és a mellemre mutattam, ekkor a pisztolyt visszatette. Utána ezek megint kimentek, ekkor egy pár percre egyedül maradtam, majd bejött J. F. járási tanácsi dolgozó, aki felszólított, hogy én is írjam alá, neki is azt mondtam, hogy majd később, erre ez is több pofont adott nekem, utána ő is kiment. Aztán később megint bejött hozzám egy férfi, egy barna, középtermetű, aki felszólított, hogy írjam alá, mivel nem írtam alá, letérdepeltetett egy kis asztal mellé, de ekkor már az öcsémet is behozták, és ő is mellém térdelt, ekkor hátulról a fejünket összeverték az öcsémmel, és az asztalon lévő belépési nyilatkozatra mutattak, hogy írjam alá, én megtagadtam, és erre valamelyik hátulról ütötte a lábamat, hátamat. Ekkor az öcsém kérte az egyik fiatalembert, hogy kisérjék haza,

és odahaza meg fogja beszélni a feleségével, hogy belépjenek-e, mert a föld a feleségéé volt. Ekkor rövid idő után az öcsémet kivezették a szobából, azzal, hogy hazaengedik. Még utána bejött egy másik ember, de azt sem ismerem, de azok közül volt. Ez megint kérdezte, hogy aláírom-e, ez is megpofozott, emlékezetem szerint adott hat pofont, ekkor éreztem, hogy az egyik fogamból letört, ezt a számból kiemeltem és ledobtam a földre, erre az a fiatalember felvette a földről a fogamat és kilépett az ajtón. Hallottam, mint mondotta, nézzétek, már a fogát is kihúzta az anyja mindenit, de még most sem írta alá. Ezután ez az ember megint visszajött, majd kértem, hogy engem is engedjenek haza, mint az öcsémet, majd a feleségemmel megbeszélem. Erre ez az ember egy másik emberrel hazakísértetett. Ez az ember, aki hazakísért, egy Páczinba való ember volt. Én odahaza megkérdeztem a feleségemet, akinek biztatására a nyilatkozatot aláírtam, ezt a belépési nyilatkozatot aztán a páczini ember behozta a tanácsházára. Tudok arról, hogy a Párt kivizsgálta már ezt az ügyet, és megbüntették őket, illetve le is váltották őket, én a továbbiakban nem kívánom az ő megbüntetésüket és azt, hogy a bíróság tárgyalja ezt az ügyet, én rábízom, hogy a Párt szabja ki ezekre a büntetést. A panaszjegyzőkönyv vallomásomat helyesen tartalmazza, melyet elolvasás után aláírok.

(Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, XXV. 71. Megyei Főügyészség, B.04/1960.)

27. A Borsod Megyei Rendőr-főkapitányság által felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv Özv. P. J-né, 48 éves tsz-tag vallomásáról. Zalkod, 1960. március 4.

Kérdés: Közlöm Önnel, hogy tanúként hallgatom ki. Figyelmeztetem az igazmondásra, mert a hamis tanúzást a törvény bünteti.

Felelet: A figyelmeztetést tudomásul vettem.

Kérdés: Mondja el, hogy 1960. jan. 13-án, mikor, miért, milyen körülmények között került Ön a községi tanácsra, ott kik voltak név szerint ismerősei?

Felelet: 1960. jan. 13-án délután kb. 17 h tájban lehetett, amikor megjelent a lakásomon egy általam ismeretlen személy, aki felkísért a tanácsházára. Ott a titkári szobában egy, akkor még általam név szerint ismeretlen, nagy, derék, széles arcú, szőke fiatalember, akiről később megtudtam, hogy Vaklesnek hívnak, kérdezte tőlem, hogy aláírom-e a tsz-be való belépési nyilatkozatot. Én azt mondtam, hogy ha mások aláírják, én is aláírom, utolsó nem leszek. Erre Vakles kiküldött az előszobába, ahol az egyik sarokba állítottak. Az előszoba másik sarkában állt K. J. zalkodi lakos. Nem tudom, hogy mennyi időt állhattunk az előszobában, de jött Kossuth vb-elnök, aki látta, hogy már nagyon fázom, így behívott a titkári szobába, ahol meleg volt és leültetett a fal mellett levő lócára. Velem együtt bejött ebbe a helyiségbe K. is, aki mellém ült le. A szobában rajtunk kívül sok idegen személy tartózkodott, akiket név szerint nem ismerek, azonban ott láttam K. M-nét, M. Gy-t és H. J. zalkodi lakost, akit ugyan már H. J. után hozott oda valaki.

Kérdés: Mondja el részletesen, hogy mi történt a tanácstitkár irodájában H. J. megjelenése után?

Felelet: Néhány percig ültünk a lócán, míg H. a szoba közepén állt. Ekkor jött ki a tanácselnök szobájából Vakles H-val, melynek során H. kijelentette felénk, hogy „emberek, beléptem". Ennek megtörténte után Vakles szembefordult H-val és kérdezte tőle, hogy H. mikor született, erre H. azzal válaszolt, hogy ő nem tudja, hiszen nem volt a keresztelőjén. Vakles erre dühös lett, megfogta H. mellén a kabátot és megrázta. Utána, ezt még emlékezetem szerint két esetben megismételte, amikor is az utóbbinál H. leesett a földre. Ezután Vakles H-t kirúgta a helyiségből, hogy azután vele mi történt, arról nem tudok, mert nem láttam. Ezután Vakles nekiesett K. J-nek, akit nem bántott, hanem szólt az ott lévő ismeretlen embereknek, hogy „fogjátok és vigyétek". Végül következtem én, tőlem azt kérdezte, ki vagyok. Én mondtam a nevem. Utána kérdezte, hogy melyik rendszer volt jobb, melyre azt válaszoltam, hogy ez (demokrácia). Utána azt kiabálta nekem, hogy fasiszta vagyok. Majd a bal vállamat kézzel megütötte, és ahogy löktek ki az ajtón, ő-e vagy más, utánam rúgtak, és a rúgás a jobb lábam vádli részét érte. Én ezután félelmemben hazaszaladtam. Hogy mi történt, arról már több tudomásom nincs.

Kérdés: A fentieken kívül mit tud még az ügyre vonatkozóan elmondani?

Felelet: Az üggyel kapcsolatban egyebet elmondani nem tudok, a jegyzőkönyv vallomásomat tartalmazza, melyet elolvasás után aláírok.

(Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, XXV. 71. Megyei Főügyészség, B.04/1960.)

28. Dr. Borbély Sándor, Borsod megyei főügyész határozata a zalkodi tanácsházán történtekkel kapcsolatos nyomozás megszüntetéséről. Miskolc, 1960. április 23.

Hivatali hatalommal való visszaélés bűntette miatt ismeretlen tettesek ellen indított bűnügyben a Borsod megyei főügyészség által 1960. február 27. napján elrendelt nyomozást a Bp. 133.§. /1/ bek. b./ pont alapján bizonyítottság hiányában a mai napon megszüntetem.

Indoklás: Ismeretlen tettesek ellen azért indított a megyei főügyészség hivatalból eljárást a Legfőbb Ügyészség közlése alapján, mert H. J. zalkodi lakos az MSZMP Központi Mezőgazdasági Osztályához panaszt jelentett be, mely szerint őt, valamint H. J. testvérbátyját, továbbá Cs. J. és B. J-né zalkodi lakosokat 1960. január 13-án Zalkod községben, a termelőszövetkezeti fejlődés érdekében folyó munkák során egyes sátoraljaújhelyi tanácsi dolgozók tettlegesen bántalmazták, amiért a termelőszövetkezetbe nem akartak belépni. A nyomozás alapján megállapítottam, hogy Zalkod községben ez év elején hosszabb ideig tartózkodtak népnevelők a téeszszervezés elősegítése érdekében végzendő felvilágosítások céljából. Ennek során, lényegében az egész község termelőszövetkezeti község lett. A földdel rendelkezők a téeszbe léptek. Az MSZMP Borsod megyei Bizottsága tudomást szerzett arról, hogy a felvilágosító munkák végén, 1960. január 13-án egyes tanácsi dolgozók a Párt politikájával ellentétes magatartást tanúsítottak. Az ezzel kapcsolatos kivizsgálások eredményeképpen több személlyel szemben súlyos pártbüntetéseket

szabott ki, sőt, munkájuk alól leváltás is történt. A fegyelmi határozat meghozatala után annak tartalmát falugyűlésen ismertették, és azt megnyugvással tudomásul vették azok is, akik ennek sértettjei voltak. Ezek után a község hangulata megfelelő lett, megkezdődött, és megfelelően folyik jelenleg is jó hangulatban a közös munka. A Megyei Pártbizottság által kivizsgált fegyelmi eljárás után lefolytatott nyomozás során olyan bizonyítékot nem sikerült egy személy ellen sem beszerezni, amely alapján – a már kiszabott fegyelmi büntetésen túlmenően – bírósági eljárást lehetne vagy kellene lefolytatni. Megállapítható, hogy Zalkod községben, mielőtt még teljesen befejeződött volna a felvilágosító munka, egyes népnevelők italoztak, továbbá a dolgozó parasztság előtt egymást „őrnagy elvtársnak" szólították, amivel tévedésben tartottak egyeseket, személyüket illetően. Ezen kívül előfordult, helytelenül, hogy a községi tanácsházán több népnevelő előtt folytattak elbeszélgetést, és az is, hogy este 9 órakor kerestek fel családokat. Így a fegyelmi eljárás helyes volt, és annak súlyossága megalapozott. Ezen túlmenően bántalmazásokról és egyéb kényszer-tevékenységekről beszélnek a meghallgatott panaszosok, de ezek megtörténtét perrendszerűen bizonyítani nem lehet. Erre vonatkozó előadásaik ellentmondóak, azt az események után a fegyelmi eljárás során maguk is másképpen adták elő, sőt erről nem is beszéltek. A mindkét részről jelenlévő személyek maguk is érdekeltek egyik vagy másik oldalán. Tárgyi bizonyíték, orvosi látlelet nincsen, azt felvétetni nem is próbálkoztak, és erre irányuló állításaik is ellentmondóak és valószínűtlenek. Mivel a további nyomozástól sem várható elegendő bizonyíték valakinek a bűnösségét illetően, ezért még terheltté nyilvánítások előtt a nyomozást meg kellett szüntetni. További bizonyíték annál is inkább nem várható, mert a sértettek maguk sem kívánják a bírósági eljárást, hiszen a Pártbizottság által kiszabott, és általuk is ismert súlyos fegyelmi büntetéssel meg vannak elégedve.

(Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, XXV. 71. Megyei Főügyészség, B.04/1960.)

29. A Szabad Föld főszerkesztőjének az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályára küldött jelentése a hozzájuk 1960. január 1-től február 4-ig érkezett levelekről (részlet). Budapest, 1960. február 10.

Ez idő alatt a szerkesztőségbe összesen 5 ezer 316 levél érkezett. Ebből 389 levelet állandó levelezőink írták, s különböző hivatali szervektől pedig 390 levelet kaptunk. A tsz-problémákkal, főleg szervezéssel foglalkozó levelek száma most is a legmagasabb. Sokan sérelmezik, hogy 10–20 kilométerre akarják kiadni a csereterületet, és ezt kötelesek elfogadni. Mások azt panaszolják, hogy egyáltalán nem akarnak csereingatlant adni a tagosított területért, de nem fizet a tsz felszántott, vagy bevetett terület után sem kártalanítást. Öregek általában azért panaszkodnak, mert a tsz-től kapott haszonbérből, vagy földjáradékból nem tudnak megélni, vagy azért, mert a tsz munkára „kényszeríti" őket. Sokan sérelmezik, hogy mivel másik szövetkezetbe léptek – mert az lakóhelyükhöz közelebb volt – az elhagyott tsz úgy számolja el őket, mint kizárt

tagokat, visszatartva a járandóságot azzal az indokkal, hogy mérleghiány, stb. van a tsz-ben. Sok helyen nem ismerik a tsz-nek, a tsz-tagokkal kapcsolatos rendeleteit, kedvezményeit. Például, balesetet szenvedett tsz-tagnak nem intézik el a járandóságát, vagy nem tudnak egy 95 éves embernek tanácsot adni a szülői nyugdíjjal kapcsolatban. Többen sérelmesnek tartják azt a rendelkezést, amely kimondja, hogy minden nyilvántartott tsz-tagnak fizetni kell az SZTK-t és a nyugdíjalapot, kivéve a tsz-nyugdíjasokat. Ipari nyugdíjasoktól egymás után kapjuk a sérelmes leveleket. Főleg olyan idős emberektől, akik már keveset tudnak dolgozni és sokszor a földjáradékból kerül levonásra ez az összeg, mert már nincs annyi munkaegységük, hogy abból teljék. Újabb nyugdíjra meg már nem tarthatnak igényt, s ezért sérelmezik, hogy mint nyugdíjasok az SZTK szolgáltatásaira már úgyis jogosultak, mégis fizetni kell az SZTK-t is, meg a nyugdíjalapot is. Általában tapasztalható a levelekből, hogy az emberek sokszor csak azért írnak, hogy ellenőrizzék a helyi, vagy a járási tanácstól kapott felvilágosítások helyességét. Nem hiszik, hogy valóban így vagy úgy szól egy rendelkezés, melyről előzőleg már helyben információt szereztek. Bár a legtöbb esetben közvetlenül e felsőbb szervekhez fordulnak sérelmeikkel.

Tsz-szervezés: S. E. Magyargencs, Veszprém m.: A Rákóczi tsz zárszámadó közgyűlését tartotta, ahova betértek a rendőrjárőrök is. A tagok szívesen fogadták őket, de később a rendőrjárőrök leitták magukat és gumibottal ütöttek tagokat. Egyik embert véresre verték, míg másikat kékre-zöldre, s többeket megpofoztak. A jelenlévők nem bántották a rendőröket. D. I-né, Domoszló: Férjemet a népnevelők éjszaka fegyverrel kényszerítették a belépési nyilatkozat aláírására. Én megijedtem, és kiszöktem a házból. Id. E. F. és társai, Sándorfalva (Csongrád m.): Arról ír, hogy az embereket ne kényszerítsék be a tsz-ekbe. Kéri, vizsgáltassák meg felsőbb hatóságokkal az embertelen módszereket, és ahol erőszakkal kényszerítették az embereket az aláírásra, ezeket érvénytelenítsék. Náluk, Sándorfalván is már több embert összetört idegzettel, elmezavaros állapotba juttattak, és néhányat öngyilkosságba kergettek. Fia, ifj. E. F. sándorfalvi lakos január 13-án, az előző napokban elszenvedett erőszakos bánásmód miatt olyan ideges, önkívületi állapotba jutott, hogy 13-án, amikor észrevette, hogy érte jöttek, elhagyta a házat, és kimenekült a határba, félve a további ostromlástól és bánásmódtól. Ekkor az agitátorok a helybeli rendőrparancsnok feleségével együtt üldözőbe vették fiát, és utána többszörösen lövöldözve, addig hajszolták a 20–30 cm-es hóban, amíg elfogták, a 3–4 km-re levő G. J. Szeged felsővárosi tanyáján, a házbelieket kiküldték, és félholtra verve, a házigazda kocsiján Sándorfalvára szállították, ahol ismét megverték, és megtiltották, hogy a mentők Szegedre beszállíthassák. M. S. (Kerkafalva): Húsz esztendeje dolgozik az erdészetnél. Most, hogy náluk is megalakult a tsz, földjét át akarja adni a tsz-nek, de ő továbbra is az erdészetnél szeretne dolgozni. A helyi szervek ezt nem akarják elfogadni. Sz. L-né Mezőhék, Szolnok m.: Férje nem akart a tsz-be lépni, de a népnevelők olyan gyakran mentek, hogy már „megbolondították az embert". S olyan kikötéssel lépett be a férje, hogy a kovácsműhelybe megy dolgozni. Az elnök vállalta, azt mondta, éppen ilyen emberre van szüksége. Az ígéretet nem tartották be,

szántóföldi munkára osztották. „Háztájit nem kaptunk, haszonbért vagy földjáradékot sem – a földünket meg egyénieknek adták oda." H. L-né, Prügy: Községünkben ősszel alakult egy termelőszövetkezet és most az egész községet agitálják. A községnek 70%-a aláírna, de csak úgy, hogy ősszel kezdődne az év, mert most a föld körül sok bonyodalom volna. Nagyon soknak van szerződéses jószága, amit nem tudna meghizlalni. R. L., Alsómégy: 40–50 agitáló és szervező elvtárs két hétig „gyúrta" a falu népét éjjel-nappal, hol szép szóval, hol káromkodva. Kitelepítéssel, internálással fenyegettek bennünket. Így hát a falunk ilyen önkéntesen, csaknem 100%-ig aláírta a belépési nyilatkozatot. Az alakuló közgyűlésen megválasztottuk a tsz-elnököt, de sajnos az idegzete miatt pár napon belül lemondott. Az elnökséget ráerőltettük egy másik emberre, de az is le akar mondani. A mi falunk néhány ember kivételével nem akart, és nem akar a közös gazdálkodás útjára lépni. O. J-né, Mezőkeresztes: Nyugdíjas vasutas vagyok, 2 és fél hold földem van. Járnak az agitálók, hogy álljak be a tsz-be vele. Én már szédülök, nem bírok a határba menni, a szemem is fáj. A földet odaadom, mert sok utána az adó, de csak úgy veszik be, ha én is megyek vele. Kérem, aki már a 68 évet elérte, át kell-e a földet venni, ha nem megy vele dolgozni? P. É., Nyírbogát: Édesapámat ütéssel bekényszerítették a tsz-be. Úgy összeverték, hogy az ágyban fekszik, se éjjele, se nappala nincs. S. J., Madaras községből felirattal jött a boríték, aláírás nélkül: „A községünkben működő tsz-szervező bizottság leírhatatlan embertelenségre vetemedett. Meggyőző érvek helyett állati sorsra alacsonyítják az embereket. Ezt ígérik a jövőre vonatkozólag is, hogy ők lesznek a vezetők, mi pedig csak sz-ok leszünk. Nagy visszatántorodás történt bennünk, holott új csoportot szerveztünk, amely a helybeli tsz-ektől eltérően, a kormányprogram szerint gazdálkodik. De a szervező bizottság megcáfolta a kormányprogramot, hogy mi úgyis sz-ok leszünk és apánkkal, anyánkkal, istennel műveltetnek bennünket. ... A szervezők arra hivatkoznak, hogy ez a megbízásuk, az állam emberei. Tűrnünk kell, hogy ütnek, köpködnek, mezítelenre vetkőztetnek, több fegyvert fognak ránk, felakasztással fenyegetnek bennünket. Őszülő emberek hangosan zokognak a megalázásukért. Gyermekek sírnak az édesapjuk után, aki nem otthon tölti az éjszakáját, s kéken, zölden látják viszont. Ezek az ember külsejű valakik, nem tudják, hogy mi az ember, és a népi demokrácia, ez erősen tükrözi a bürokráciát. Ezek talán volt nagybirtokosok, vagy fiaik, talán testvéreik a horogkereszt rajzolóknak. Az ilyen erőszakkal létesített szövetkezet nem lesz életerős, és nem tud majd dolgozni." Tabdi községből: „E hónap 17-től 21-ig tartott a bujdosás, az ütlegelés, fenyegetés. Nyugtot nem hagytak a népnek, úgy öregeknek, mint fiataloknak, mind gyermeknek. Agitálók zaklatnak bennünket, írjunk alá, hogy szövetkezet legyen. Ezt nekünk nem a szél fújta, nem davaj föld. Itt a két kezükkel kaparták össze. Mi is el tudtuk volna pocsékolni. Összespóroltuk, hogy öregségünkre legyen. A kormányunk ideküldte az ő oroszlánjait, az ávósokat, hogy üssenek bennünket, ha nem írunk alá. Mi jó adófizetői vagyunk az államnak, akkor miért üttet bennünket. Az önző és az ittas ember üti a lovát, mi azt gondoljuk, hogy dolgozók vagyunk. Ha egyoldalú hatalom követeli tőlünk, tudassa velünk, és akkor megértjük, és meghajolunk. ... Mi többet termeltünk, mint a csoport. Azok háromszor-négyszer permeteznek, és mi nyolc, kilenc, sőt tízszer is porozunk." Nagykálló, Butykatelep (Vadas-tanyai iskola) címről névtelen levélben a következőket írják: „Most ugyan nem örömmel, de sírva írjuk a levelet, még pedig azért, mert erőszakkal ment a tsz-megalakítás. A nagykállói községi tanács dolgozói és munkásőrei, legalább negyvenen kijöttek Vadasra pénteken, és arra erőszakolták az embereket, hogy írják alá a belépési nyilatkozatot. Aki kérésüknek nem tett eleget, illetve nem írta alá a nyilatkozatot, kocsiba lökték és a munkásőrök a vadasi iskola egyik termébe vitték, és ott rugdosták, agyba-főbe verték. Több embernek orrán, száján jött a vér. Többek között mi is benne voltunk, K. J., V. J., M. I. Majd ránk parancsoltak, hogy ne mondjuk senkinek. Ez a tsz-megalakítás szerintünk nem helyes, mert akit erőszakkal vittek oda és írattak alá, azt úgy kell majd a munkára is vinni, és nem lesz megértés, virágzó tsz. Kérjük, adjanak felvilágosítást, hogy az erőszakos véres tsz-alakítás miniszteri rendelet, vagy pedig csak a nagykállói községi tanács vezetői, Donka Péter, Blanár István és társai szabták-e a törvényt. Mert Vadas fel van lázadva, és senki nem akar betört fejjel, véres orral a tsz-ben dolgozni, hanem önkéntesen. A nyíregyházi határban is jártak agitálni, és szépen beszéltek, nem pedig ütötték az embereket, mint itt."

Tollal Keserű János ráírta: „Nagy L. elt. A legkirívóbb eseteket a MB-nak az illető megyébe küldd meg, hogy nézzenek utána, s intézkedjenek."

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, 21.ő.e. 1960. 139–141.)

30. Sándor Józsefnek, az MSZMP KB PTO alkalmazottjának bizalmas jelentése a KB tagjainak a Csongrád megyei Ruzsán történt tsz-ellenesség elfojtásáról. Budapest, 1960. március 5.

A Csongrád megyei Pártbizottság jelentette, hogy tegnap, március 4-én, délelőtt 10 óra tájban a szegedi járás Ruzsa községében mintegy 200 parasztember és asszony a tanácsháza elé vonult, és követelte a tsz-ből való kilépését. Mindegyiknek kezében egy kézzel írott írás volt, úgynevezett „kilépési nyilatkozat", amelyben nyomban követelték kilépésüket a tsz-ből, mert állítólag erőszakkal szervezték be őket, és nem akarnak a tsz-nek tagjai lenni és dolgozni. A helyszínre kiszállt a járási pártbizottság titkára is, aki igyekezett az embereket lecsillapítani és szétoszlásra bírni. Ez nem járt eredménnyel. Az emberek benyomultak a tanácsházára és a „kilépési nyilatkozatukat" ott letették. Ezután kivonultak az épületből, de a továbbiakban is együtt maradtak. Ezt követően szállt ki a rendőrség, amelyik felszólította őket, hogy oszoljanak szét. Az erélyes felszólítás eredményes volt. A megyei és járási pártbizottságok a szükséges politikai és egyéb intézkedéseket megtették. A rendőrség a vizsgálatot megindította. Eddig két főt vettek őrizetbe.

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 11.cs. MSZMP KB Információs jelentések, 1960. 614.ő.e. 1.)

31. K. J. betűhíven közölt kérelme a tsz pártszervezetéhez gépjárművezetői igazolványa visszaszerzése érdekében. Ruzsa, 1960. május 29.

Alulírott K. J. Ruzsa 280 sz alatti lakos azal a kéréssel fordulok, a Ruzsai Napsugár Termelő Szövetkezett pártszervezetéhez, hogy 1960 év V. 10 én a gépjármű vezetői igazolványom visszavonása elenében, mert a Rendőrhatóság bevonta. Indoklás 1960 január 12 én aláírtuk a belépési nyilatkozatot és atol kezdve a Napsugár T. Sz. ben dolgoztunk, és 1960 február utoljában rosz a hang a kilépésel kapcsolatban. Ezekben én is bele kavarodtam mert a szüleimel lakok és a szüleim szavára halgatam és elmentem G-hez a szüleimnek megiratni a kilépési nyilatkozatott. Én is beadtam de az enyémet én irtam meg és azt visza is utasitoták és én tudomást vetem, azotta is a T. Sz.ben dolgozom és ott is fogok dolgozni, ezért hogy megtévedtem és ezt megbántam és kérem a Napsugár T. Sz. pártszervezetétt, hogy legyenek segitségemre a vezetői igazolványom forgalomba hejezése érdekében. Igérem, hogy a pártszervezet nek mindenkor segitségére leszek.

A iratra ráírva: Csamangó e. személyesen szóbelileg közölte, hogy a jogosítvány elvonása ellen 30 frt-os bélyeggel ellátott fellebbezést adhat be a B.M [...] 1960. VII. 29.

(Csongrád Megyei Levéltár, MSZMP-ir. 3.f. 1960. 22.ő.e. Levelezés. 61/960/K. 106.)

32. B. M. mezőgyáni tanítónő „tsz és népi demokrácia elleni izgatásának" bűnügyi peréhez csatolt magánlevele NSZK-ban élő rokonához. 1960. március 27.

Édes Flórián Bácsi! Olyan régen nem írtam, s mégis oly rövidnek tűnik az idő. Hála Istennek, most már egészségesek vagyunk, ti. az elmúlt héten csaknem mindenki feküdt a járványos betegség miatt. Én nem éreztem meg, csupán a fogfájás teszi kedvetlenné már harmadik napomat. Bizonyára nagyon jó volt a pihenés, s új erőt adott a további munkához. Már két hónapja tanítok Mezőgyánon [lefestve]. Megszoktam, s jó, hogy minden héten hazajöhetek. Nagyon szeretek tanítani, s eddig minden örömöm megtaláltam a gyerekekben. Júniusban kell letenni a képesítő vizsgát. Nagyon kellemetlen, hogy tanítás mellett még tanulni is kell. Félek a vizsgától, mert kevés az idő, s nincs, aki elő tudjon készíteni rá. Borzalmas igazgató van. Hazug, kétszínű, sikkasztó, aki csak pártvonalon fut, s aki (különösen az alsó tagozati tanításhoz) nagyon keveset, sőt, van amihez egyáltalán nem ért. Hamarosan minősítést kell, hogy adjon, egy évi munkámat értékelni kell. Nagyon kíváncsi vagyok, mit ír majd! Biztos vagyok benne, hogy kifogásolja, nem vagyok KISZ-tag, társadalmi munkát nem végzek, a nevelői testületbe nem illeszkedek bele... stb. Talán szokatlan, hogy én nem hízelgek, s semmilyen problémához őhozzá nem megyek. Már többször volt közöttünk nézeteltérés, semmire nem becsülöm. Remélem azonban, le fogják váltani, s minden jó lesz. Nagyon várom ez év leteltét, hogy végre kezembe vehessem az oklevelet, ami végleges most már. Jelenleg csúnya, szomorú idő van, mint a hangulatom. Anyuék szentmisére mentek, egyedül vagyok itthon. „Nekünk üldözni kell a vallást!" Sokszor elkeseredek a hasonló dolgok miatt. Néha megvigasztalódok. Úgy érzem, nem tettem még olyat, ami „nekik" nagyon a hasznukat növelné. Olyan szellem van kis osztályomban, amely szinte félelmetes, pedig nem én neveltem őket arra, hogy gyűlöljék a szovjetet, vagy a tsz-t; minden megvan a gyerekekben, otthonról hozzák, talán én csak táplálom ezt igaz hazafiasággal, igaz érzésekkel. Rendkívül veszélyes dolog. Nem tudom, meg tetszik-e érteni? A héten már erősen tanultam. Fáradt és kedvetlen vagyok esténként, pedig olyankor érek rá. Nagyon várom már az igazi Tavaszt, mely végleg örömet, megnyugvást hozna rám. Remélem, a nyáron is el tetszenek jönni. De jó is lesz már akkorára! Innen jut eszembe, hogy a gyógyszerésznő és férje már rég megkért egy dologra. Bpesten látott a nő egy gyönyörű táskát, nyugat-német volt. Rövid idő után ugyanolyan táskát látott Ilonkánál, aki kerékpáron vitt benne valamit. Nagyon sajnálták, hogy egy ilyen csodaszép táska, ily módon menjen tönkre. Megkértek, ha lehetséges, csomagon vagy személyesen hozathatnánk ilyen táskát, nagyon megköszönnék és megfizetnék. Bosszantott, mert tudom, csomagot küldeni kizárt dolog, de ha talán majd el tetszenek jönni a nyáron...? Bocsánatot kérek, amiért ilyen zavarosan írok. Gondolataim eléggé összekuszáltak, igen fáradt vagyok. Búcsúzóul az egész család nevében kívánok erőt, egészséget kedves Mindannyiuknak. Szerető csókját küldi: M.

(Békés Megyei Levéltár, Megyei Bíróság, 549/1960. B.10.054/1960).

33. N. J-né, Bölcske melletti Andráspusztáról (Tolna m.) írt levele az MSZMP KB Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályára, a vele szemben elkövetett önkényeskedésről. Andráspuszta, 1962 januárja.

Panasszal és kérelemmel fordulok Önök felé! 1962. január 12-én éjszaka, T. L. bölcskei Petőfi téeszelnök vezetésével rám támadt egy csoport, és kényszerítettek a tsz-be. Én nem voltam hajlandó, és durván gorombáskodtak velem, a szobából kirángattak, ütöttek, rugdostak, és egy autóba bevonszoltak és elhurcoltak. De én a sok kínzás ellenére sem írtam alá a tsz-nek. Ez a hajsza augusztusig el is maradt, én a földemet, mint jó gazda módjával megműveltem, az 1962. évi adómat pontosan kifizettem, a gabonámat megtermeltem, learattam, behordtam, és most augusztus 16-án T. L. a cséplőgéptől jogtalanul elvitte a gabonámat az utolsó szemig, és még úgy hallatja, hogy kifoszt, mindenemet elvisz. T. L. koholt vádak alapján bíróság útján akart behajtani a tsz-be, és augusztus 10-én tárgyalás is volt, ő azokat az egyéneket állította ellenem tanúnak, akik a télen éjszaka rám törtek. Én az ügyet megfellebbeztem, és kértem a bíróságot, hogy fékezze meg T. L. tevékenységét. Ez helyett pedig az történt, hogy T. L. augusztus 16-án újból rám tört, és jogtalanul elvitte tőlem a gabonámat az utolsó szemig, amit én megtermeltem, learattam, behordtam az 1962. évi adó pontos kifizetése mellett. Ő arra hivatkozott, hogy a járási tanács engedte meg neki a fosztogatást. Én a járáson is érdeklődtem, és ott azt a választ kaptam, hogy ők nem engedélyezték ezt neki, sőt, ígéretet kaptam, hogy segíteni fognak, de úgy látszik, hogy segítség helyett hagyják

T. L. fosztogató tevékenységét. Most még a kukoricámat akarja lesilózni, ez népgazdasági szempontból is nagy kár lenne, mert az én kukoricám 3-szor lett kapálva, és ritkára van hagyva, és teljesen gyomtalan. A tsz kukoricáját inkább lesilózhatná, mert az gazos. Tisztelt Kartársak! Segítségért fordulok Önökhöz, hogy fékezzék meg T. L. önkényességét és akadályozzák meg fosztogató tevékenységét. A járáshoz hiába fordulok, mert ott van T. barátja, ezért kénytelen vagyok Önökhöz segítségért fordulni. Ez az ember az őrületbe kerget, elvette a kenyeremet, és teljesen kifosztogat egy védtelen hadiözvegyet. Maradok tisztelettel abban a reményben, hogy Önök segítségemre lesznek, és megakadályozzák a fosztogatását. Sürgős segítséget kérek.

A levélre ráírva: „Lerakható. Az MB mg-i osztály vez-vel megvizsgáltuk, intézkedtünk, személyesen beszéltünk a levélíróval is. Nádas."

(Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. MSZMP KB Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, 1962. 19.ő.e. 156–157.)

FORCED COLLECTIVISATION OF AGRICULTURE IN HUNGARY, 1948–1961

Despite the Hungarian Communist Party's repressive anti-peasant policies and the suppression of the 1956 Revolution, more than three quarters of the Hungarian peasantry refused to join the collective system until the forced collectivisation campaign between the end of 1958 and 1961. Although this fact is important in itself – as it involved more than 1.2 million peasants – this essay looks more closely at the social and structural factors that shaped the experience of collectivisation in Hungary. Specifically, it addresses the following questions: How traumatic was the social experience of collectivisation? What structural changes did it generate with respect to proprietorship, agricultural management and peasant lifestyles? How did collectivisation (re)shape society as a whole? What forms of individual and collective behaviour developed during the collectivisation campaign?

In approaching these questions, some methodological issues must be addressed to establish the criteria for the evaluation of written historical sources, as there are several forms of historical observation, each with a specific viewpoint and methodology. According to French historian Marc Bloch, "the variety of historical evidence is nearly infinite. Everything that man says or writes, everything that he makes, everything he touches can and ought to teach us about him."[1] This study gives priority to the experiences and memories of contemporaries, which are important sources of historical observation because dictatorships attempted to suppress those memories by imposing forcible forgetfulness. (My study is based on written historical documents, which were generally classified at the time. I used documents in the archival collections of the national party, ministries, and court system, as well as the county-level archives of these organizations.)

In Soviet regimes, the massive expropriation of private properties took place by acts of terror. This procedure was justified by the argument that these properties were a fundamental obstacle to industrialization and the seizure of political power. The agents of dictatorship considered such an approach a precondition of controlled property acquisition and its partial distribution. Party leaders also regarded it as an instrument for minimizing peasant independence, both material and psychological. In manner and in timing, the collectivisation campaign impacted on all aspects of economic, social and cultural life. At the same time, it is important to consider forced collectivisation as one element of communist socialization. The term "socialization" refers to an interactive social structure, in which people were necessarily involved by way of state control, propaganda, political mobilization and

1 Bloch, Marc, *The Historian's Craft.* New York: Vintage 1964. 66.

personal interests. This particular social situation was given the official designation of an "issue of social importance."

Both in methodology and subject matter, this study is primarily a political social history of collectivisation from the bottom up. In the context of the Soviet system, the first sustained period of collectivisation in Hungary lasted from 1948 to 1953. Stalin's death in 1953 ushered in a brief period of liberalization, but party leaders initiated a new collectivisation campaign just prior to the 1956 Revolution. Following an intermediate period from 1957 to 1958, Party leaders undertook the final phase, which lasted from 1958 to 1961. The first section of this chapter reviews the main characteristics of Communist Party's agrarian policies, management, and officially designated collectives. The second part of the study presents the agrarian situation following the Revolution of 1956, the concluding campaign of collectivisation and the issues relating to the social effects of the terror, as well as reactions to it and its consequences.

I. The Propagated Image of the Future and the Role of Agrarian Policy

After the Second World War important changes occurred in Hungarian population and social structure. The total population of the country increased from 9 million at the end of the war to 9.96 million by 1960. By the 1980s, rural population decreased dramatically. This was partly the result of the post-war German and Slovak migration, in which Germans ere relocated while Slovaks were part of a Hungarian-Slovak population exchange. In addition, anti-peasant agrarian policies in the 1960s drew an estimated 90,000 to 100,000 people annually from villages to cities in search of industrial work. In this decade alone, the population of rural communities fell from 5.7 million to 5.3 million. Despite this trend, more than half of the Hungarian population still lived in rural communities. In 1949, nearly 52 percent of total employment was in the agrarian sector. This figure dropped to 38 percent in 1960, to 27 percent in 1970, to 20 percent in 1980, and finally to 8.5 percent in 1995. Moreover, one million wage earners, 20–25 percent of gainfully employed workers, left the agricultural sector between 1950 and 1970. Among the most detrimental change was the steep decline of able-bodied workers due to an aging population. In 1949, the proportion of those over 60 was 10.7 percent, and in 1995 this was 19.4 percent. From 1959 onward as a result of industrial decentralization – which dispersed industrial production in numerous Hungarian urban areas – there was some measure of equalization, but the number of those commuting was 636,000 in 1960, increasing to 977,000 by 1970. One of the most visible elements of intervention in rural life was the policy directed against the outlying farm system.

After the Second World War, as a result of the radically changed property structure, agrarian policy became the centrepiece of the government's broader campaign to transform village value systems. From a historical perspective, the issue

of landed property at that time can be interpreted as a paradox. While a significant segment of the peasantry wished to receive land at the time of the 1945 land reform, several years later property ownership and the resultant inequities became the root of many problems. The manner in which the Communist Party implemented the land distribution program also gave rise to new conflicts. According to the March 1945 land reform regulation, small or "dwarf" plots became the dominant form of farm land: smallholders accounted for 80 percent of the agrarian population, large peasant holdings amounted to 3 percent, and 17 percent were without property. As a result of the land distribution, a significant segment of the peasantry developed a strong sense of land ownership. This, in turn, played an important role in the resistance to the forced collectivisation that had begun in 1948, as peasants regarded the campaign as a betrayal of the Party's earlier promise of independent land ownership.

The new structure also substantially transformed traditional village customs. Thus, the Party's agrarian policies were met with strong resistance. The overall objective starting in 1948 was to promote the "building of socialism" in the country through collective agriculture with the expressed aim to raise living standards. The proposed method was to change the prevailing property structure through state ownership. Those who stayed in villages were to participate in the management and production on large-scale farms. Taxation and compulsory requisition systems were introduced to fund the campaign and, ultimately, to discipline the peasantry. Although given their wartime experiences these aggressive new systems were by no means a novelty for peasants, the party's agrarian policies were indeed traumatic, involving violence, terror and attacks on the church and religion. The Sovietization and occupation of villages began with the violent takeover of church schools by state authorities. Radical agrarian policies followed. Although this factor is generally overlooked in Hungarian historical research, it is of great importance in understanding the destruction of contemporary village networks and social structures.

II. The First Collective Farming Units

After the Second World War, existing cooperatives based on voluntary accession were reorganized. About 100 cooperatives had been terminated in the period before collectivisation began in 1948. They did not receive state support. Subsequently, collective farms were organized on farms where a minimum of 171 hectares of pasture or 34.2 hectares of vineyard or orchard have been transferred to private owners under the 1945 land reform law. Local Communist Party members exerted decisive influence over these "village cooperatives", which had a significant social and economic impact, with 2,199,673 members in 7,753 cooperatives. Internal official Communist Party documents from February 1948 onward contain references to

the Party's intention to transform small peasant properties, but no public notice about the collective farming campaign appeared before July 1948. After this, Party statements included the familiar anti-kulak Stalinist doctrines regarding the need to restrict the activities of "village exploiters". The first groups were organized in accordance with the government's August 1948 decree to confiscate leased properties exceeding 14.3 hectares. The first to join collectives were those who had received no land in the 1945 land reform, landless peasants, and returning prisoners of war. Properties were frequently taken over arbitrarily or by state-supported force. As in the Soviet Union and Bulgaria, three types of organisations were established: Type I, in which land was cultivated communally but resources were distributed according to the size of land contributed; Type II, in which land was cultivated communally and resources were distributed according to the average crop yield irrespective of the size of land contributed; and Type III, in which resources were distributed according to the quantity of labour expended.

Collective management applied to all properties owned or leased by members, except for the 0.86 hectare household plots. Initially, collectives required a minimum of ten members and a land area of 17.1 hectares. At the end of 1949, 98.5 percent of members were poor farmers. Poor farmers were landless peasants. At the end of 1950, 59 percent of the land area and 65 percent of personal property were subsidised by the state, in the form of grants, investment or credit. On 31 December 1950, 2,185 collectives were registered, of which the vast majority were of the Type III.

The Communist Party achieved these results primarily by disintegrating individual properties by means of economic, administrative and violent measures in order to force the peasantry to join collectives. Between 1949 and 1953 the Party undertook a particularly devastating campaign to integrate isolated homesteads, special villages and estates into collectives, a program that involved 2,280 communities and 2.3 millions hectares of land. (At the same time dummy collective farms were created in Western and Eastern Hungary with equipment twice the amount required, in order to give the impression of being much more developed than they generally were!) In half of these communities the membership drive occurred twice, and in others even more frequently. Despite relentless state pressure, many peasants were unwilling to cede their land to collectives. As a consequence, the state faced several difficulties, including challenges over property rights, out migration from farming communities, labour shortages, and a significant decrease in productivity in comparison to private farming. Through so-called "offers of land", 857.142 hectares of land were transferred to state ownership, the greater part of which the collectives were unable to cultivate. A shortage of technical expertise also exacerbated the agricultural crisis. Effective management and intensive labour was limited to household plots, which provided an estimated 70 percent of peasant income in the 1950s; and more than half of the peasant income in the 1960s.

It is worth considering the quantitative results of the first wave of collectivisation between 1948 and July 1953, after which Imre Nagy's government came into power, ushering in an era of relaxation when the number of collectives decreased. Collective units had reached their greatest numbers before 1959. In mid-1953, there were 5,224 registered collectives with 376,000 members, which accounted for 1.6 million hectares, or 26 percent, of total agricultural land. Private land accounted for 54 percent of the total land area, and the remaining balance was otherwise classified.

According to a Party report in 1949, there were several dimensions of social segregation in collectives: new landowners, traditional small and medium peasant owners, former prisoners of war, Hungarian settlers expelled from Slovakia, Communist Party loyalists and relatives. In some instances women or older people were excluded from collectives. According to Party reports, members were recruited almost exclusively from poor, propertyless social groups who had joined the Communist Party. Regarding the composition of collective members, one report stated: "The role of the party was predominant both in taking the initiative and in asserting its leadership role." In this respect the composition of the Type III collectives in Western Hungary was typical, since they belonged to this group almost without exception. The high proportion of new property owners in this region was striking. Membership up to the beginning of 1949 consisted primarily of family heads, and very few women or youths joined. Contrary to state propaganda, only 26 percent of collectives included women, only an insignificant number of which were members.

Regarding the social composition of the collective farms, the proportion of poor farmers was highest in Eastern Hungary, while in Northern Hungary, where the concentration of industrial areas was higher, new property owners comprised the majority of collective farmers. In Hungary, the officially calculated average size of land of collective farms was less than 228 hectares. At the time of the formation of collective farms in 1949, just 4.1 percent of plough land belonged to collectives; by 1956, this figure had increased to 12.4 percent. However, many of these farms were unable to successfully cultivate lands, and by the spring of 1952, more than half of the officially designated collectives faced a critical shortage of workers. (For each member in 1953 the average size of land was 4.4 ha, in 1954 4.7 ha. Statistically the membership consisted mostly of "workers of limited work capacity and advanced age", 20% was between the ages of 50 and 60, about 15% was over 60. The collective directors attempted to get rid of the old workers.) Many members had been recruited to industrial plants or state farms, in addition, members of the large collective farms in eastern Hungary were also reported to refuse work.

Such changes in Hungary's demographic and social structure after the Second World War played an important role in the collectivisation campaign. In 1952, a ministry official commented on the demographic changes:

> "Labour force out-migration is partially due to the lack of perseverance of the membership. The membership largely consists of destitute wage earners or poor peasants, who had been seasonally employed agricultural wage labour prior to joining the collective farms. Last

year, they were unable to earn sufficient income to subsist until the early summer when they were to receive the first significant new income. We receive daily requests for advance payments especially from eastern Hungary. There are also requests from western Hungary to a more limited extent, as well as from cooperatives with declining income. The majority of cooperatives have not made advance cash payments since last September."

By 1955, an estimated 20 percent of collective farm members were between the ages of 50 and 60, and 15 percent were above 60 – yet, most collective farms failed to adequately support the elderly. In many cases, the reason was not the inability to establish the Social Fund, a public fund to support older citizens which collective farms were required to finance, but was due to:

"the cooperative leaders' tendency to get rid of members unable to work by expulsion and other methods. This rigid policy increases the economic insecurity of the membership and represents a further threat since a significant part of the village population consists of workers above 50 whose children have departed, left properties to their elderly parents and got employed in industrial or management positions."

Collective farms, as a rule, failed to function by their operating procedures. According to a report, the leadership:

"frequently violated the most fundamental rights of the members, expelled them, usually without the approval of their council and without justification. There were thousands of legitimate grievances concerning the unjustified distribution of income and the illegal retention of earned dividends. The abuse of membership rights in numerous collective farms undermined the confidence of the members, weakened their economic livelihood and discouraged new members from joining. The uncertainty of livelihood and the use of violence as a management practice gave rise to the prevalence of individual production methods. The expansion of household plots to more than one acre in size, the increase in the number of farm animals or the practice of partial cultivation could be mentioned here. Especially in the vicinity of the state capital, cooperatives and state assistance was increasingly used as a cover in industrial and commercial activity to engage in prohibited activities and concealing financial mismanagement."

The minister of agriculture, Ferenc Erdei, a renowned sociologist of rural society in the pre-war period, submitted a report to the Communist Party leadership on 26 January 1955 concerning the status of agricultural collectives. The poor condition of agriculture was obvious and Erdei did not attempt to hide this fact, which was unusual at the time. According to the report, only a third of the collectives (about 1,000) showed positive results. Financial reports revealed that out of the 3,255 collectives, 23 percent were debt free, and remaining were in operating in debt. (The average value of farm property for 0.57 ha (1 hold) was HUF 309, while in the case of

"active" collectives it was HUF 1,036. This reveals the significant differences between the several collective units.) According to Erdei's ministerial report, Party and state authorities were said to tolerate wasteful management of common property. The term "waste" was indeed a self-regulatory mechanism in the socialist system. In fact, waste occurred on a major scale, as indicated by the data on state-owned land areas and the growing fallow areas, for example.

According to official reports by the agricultural ministry, production by collectives was low due to extensive soil utilization. Moreover, the collectives suffered from shortage of manpower and the progressive expansion of grain cultivation areas, which covered 38.3 percent of the plough-land in 1955.

Table 1. Plant Cultivation for Principal Acreage and Crop Yields 1955

Crops	*% of Ploughland Plan*	*% of Ploughland Actual*	*Total Boxcar Plan*	*Total Boxcar Actual*	*Average Production[2] (q) Plan*	*Average Production (q) Collective*	*Average Production (q) Individual*
Bread grain	39,1	38,3	42.079	30.511	8,3	6,1	6,5
Fodder	15,1	10,9	17.011	13.238	8,6	7,1	8,0
Corn	10,6	10,9	18.699	16.872	13,5	11,9	13,0
Potatoes	2,0	1,9	15.229	12.528	57,8	48,0	56,0
Rice	1,5	1,4	3.057	1.803	15,3	9,6	–
Sugar beets	2,2	2,3	37.202	31.890	127,9	107,0	110,0
Sunflower	2,6	2,3	2.333	1.974	6,9	6,0	6,8
Rough fodder	10,7	9,1	45.015	31.263	27,5	26,4	29,2

MOL (Hungarian National Archives), XIX-K-1-ah. 19.d. 26 January 1955. no. 9. p. 6.

Table 1 data are revealing when agrarian production processes are viewed as a symbiotic system. These adjusted figures demonstrate that unrealistic production plans could not be realized even with state assistance. One of the major consequences of extensive farming was the qualitative deterioration of farm animals due to fodder shortage and the resulting decline of production income. (Although the number of farm animals per 57 ha (100 hold) increased, the number of cows (3.7) was low in comparison with that of 11.5 in the private sector.)

The data in Table 2 (distortions notwithstanding) indicate the changing levels of state intervention. It is evident that the Imre Nagy government, realizing in the second half of 1953 that forced collectivisation and violence were no longer

2 Calculated for 0.57 ha (1 hold).

acceptable, introduced a new soft-line approach, which resulted in the decline in the number of collective farms and membership. In retrospect, 1952 seems to be the most repressive year of collectivisation: 70 percent of subsequently dissolved collectives had been formed in that year. 80 percent of those who left at this time had been small and medium-size landholders. After the dismissal of Imre Nagy in March 1955, a new wave of violent collectivisation started, which coincided with the largest decline in collective farms.

Table 2. Number, Area and Membership of Collectives 1953–1957

Date	Collectives				
	Size in 1,000 ha	*Ploughland Size 1000 ha*	*Ploughland % of national area*	*Number*	*Membership*
30 June 1953	1.333	1.105	20,3	3.768	300.370
31 Dec. 1953	929	738	13,6	3.307	193.328
31 Dec.1954	882	680	12,6	3.239	174.583
31 Dec.1955	1.130	866	16,2	3.759	253.355
30 Sept.1956	1.272	979	18,3	3.907	292.837
31 Dec. 1956	516	387	7,2	1.617	96.126
31 March 1957	667	496	9,3	2.536	119.739

Honvári 1997: 551.

III. Silent Battlefield and Segregation after 1956

The fact that the majority of the pre-1956 collectives disintegrated under the impact of the 1956 Revolution demonstrates the significance of peasant resistance. The majority of collectives did not disintegrate in the course of the Revolution, but subsequently, during the post-revolutionary period in November and December. The process of withdrawals and dissolutions reached its peak on 15 January 1957 when, according to official records, only 37 percent of the 3,954 collectives still functioned. These figures show the main trend. In the case of other types of agricultural units, which provided greater individual activity, the rate of disintegration was smaller.

The formation of cooperative ventures in 1957 to 1958 were "voluntary," comprising just 5 to 10 percent of the agrarian sector, with the great majority of farming enterprises operating independently. These statistical figures indicate the broad-scale failure of the Socialist project.

Post-1956 collective membership reflected the stratified economic positions and management skills of the agrarian population. This gave way to a new pattern of segregation within village society, which fuelled various internal conflicts. The group designated by the party as "agrarian proletarians" were the first to join the

collectives.[3] Agrarian proletarian membership increased from 37.6 percent to 57.4 percent in the year period between March 1957 and March 1958. By contrast, the proportion of peasants with medium-sized lands fell from 26.6 percent to 15.3 percent, and the number of smallholders from 35.8 percent to 27.3 percent over that same time period. The two years after the 1956 Revolution seems to be the only period in post-war Hungarian social history when the young age groups chose to remain and engage in agricultural activities instead of leaving. Likewise, in the two years following the Revolution there was a reversal of the out-migration trend among rural youth – a trend detectable in the composition of membership in collectives. At the same time, older persons were excluded from collective farms. In addition, party members formed an absolute minority of village society. The available data suggests that just 14.8 percent of the 122,296 members of collectives held party membership cards in 1957. Party officials regarded agrarian proletarians and those of similar status as primary candidates for party support. Those with low economic resources and social standing considered party membership as an attractive option.

In the spring of 1957, labour shortage became critical in collective farms, with 425, or 16.5 percent, of 2,570 units reporting constant shortages. The collective farms also faced scarcity of organic fertilizers due to a major reduction in animal stocks. The number of cattle decreased by 63 percent and of pigs by 66 percent. There was also a shortage in administrative labour: approximately 300 units, or 11.5 percent, had no bookkeepers, and in 382 units there was no basic administrative staff. As a result of peasant demands and disorganization by Party officials, the actual size of household plots exceeded the officially authorized allotment. In 397, or 15.4 percent, of the collective farms, the system of work units was not observed. In 227 of these units, partial cultivation was the standard practice, with 40 to 60 percent of members working on a partial basis. Accordingly, expenditures for common funds (seeds and fodder) took precedence over their wage payments.

In addition, collective management failed to ensure equitable remuneration among different work groups, which triggered dissatisfaction and conflicts between workers. Those engaged in animal breeding received lower monthly wages. The size of the cooperative land area was decisive, since members assigned the cultivation of work-intensive plants (corn, beets, pasture) to specific workers or external wage earners. As a result, members who performed partial work did not contribute their share to cooperative activities. Nor did the income-distribution system function according to the rules and directives of collective farming. Typically, the least stable cooperatives with elderly members and ineffective leadership paid wages by the hour. Another remuneration method was based on a combination of wages by the hour, performance and partial cultivation. An additional source of dissatisfaction was the failure to compensate owners for properties incorporated into collective

3 "Agrarian proletarians" can be defined as landless peasants.

farms. Such compensation was based on the size and quality of the properties. In fact, the majority of collective farms "did not assume the obligation to pay compensation." These collective farms were usually based on state properties in reserve.

Managers and members of cooperatives which had not disintegrated or were restored after 1956 attempted to assert their personal interests in a variety of ways. For example, new members were required to provide a financial or in-kind contribution. In the east Hungarian county of Hajdú, for instance, new members were obliged to make a specific payment or to contribute farm animals or equipment equal in value. These collective farms were usually run by middle peasants. They seemed to prefer "collective enterprises" that primarily utilized state resources instead of private farming. The formation of such collective farms was determined by local-regional conditions and personal-social relationships. However, even in western Hungary similar efforts were taken in order to receive money or in-kind contributions from would-be members, as for example in the village of Újrónafő in Győr county.

The modified operating procedures after 1956 generally did not address social or retirement issues, which had become a major problem in previous years. At the same time, the elderly were generally not accepted as members.

It is necessary to address occurrences of physical violence in the 1940s and 1950s, and especially after 1956. Collective physical violence and reprisals and their impact following the 1956 Revolution have not yet been comprehensively evaluated by scholars, but personal notes indicate that this was not a new experience, especially during the persecution of the kulaks. Meanwhile, confidential Party reports from the spring of 1957 refer to "illegal excesses" by Győr county security forces. According to a Party report:

> "[S]ecurity forces in the district of Mosonmagyaróvár carried out beatings of the poor and peasants without justification. While carrying out organisational work in a village, the reporter encountered people who had marks of beatings. When security forces entered a village they displayed a red flag on the village council building as their first action in order to give public notice of their presence. In Dévény they placed a red flag in the hands of a Christ statue."

Unpublished letters received by Party daily *Népszabadság* also attest to the countrywide practice of physical violence. Out of 6,041 letters mailed between February 15 and March 31 1957, 94 concerned violence by security forces, the police and the Workers' Guard. According to those letters, the Workers' Guard was responsible for numerous indiscriminate beatings, including a clash involving 27 teachers in the Mór district. This is in keeping with the tactics of the Kádár dictatorship, which used physical violence to intimidate social groups, reduce opposition and secure power.

IV. The Final Collectivisation Campaigns, 1958–1961

In May 1958, leaders of the collectivisation campaign ordered Workers' Guard units to be stationed in each district across the country to carry the Party's final collectivisation campaigns. By the second half of that year, reprisals against supporters of the 1956 Revolution had mostly come to an end with the execution of the former Prime Minister Imre Nagy – who had been welcomed by peasants – and his associates. Party leadership issued new political instructions to its apparatus and the police organizations, of which the collectivisation campaign was an important element. The county and district prosecutors and courts unusually rendered heavy sentences for each minor verbal comment that criticised the collective campaign. The great number of agents circulating in agrarian society regularly reported on such events.

As part of the final campaign, leaders evaluated the regional factors contributing to the success or failure of prior collectivisation efforts. They considered counties in eastern Hungary – Békés, Szabolcs, Szolnok – and the western Hungarian counties of Fejér as areas of "above average development potential". They gave priority to plough land as they found the collective farms in these areas comparatively productive and well functioning. The large number of poor peasants in these areas was taken into consideration as was "[t]he significant revolutionary traditions of the peasantry", along with the acknowledgment that "the events of 1956 led to fewer disturbances in these regions than elsewhere." The campaign's decision-makers and executive staff consisted of 50 to 100 local party members and special activists in each county, along with an additional 20 to 50 members at the county level. The total area to be collectivized was set at 4.9 million hectares – or 80 percent of the countries agricultural land. The three-year program included two alternative plans: one which projected a collectivisation rate of 70 percent, another at 60 to 65 percent. But it was clear that both alternatives lacked sufficient funding.

An important initial strategy was the control of churches, which harboured opposition to party policies in the villages. According to a September 1958 Party report, the political police and Party authorities had regained control over key church positions. Soon thereafter local council elections took place, which were regarded as an important test of support for the Party and collectivisation. It is interesting to note that some participants in the council elections associated the event with collectivisation. "In several places the enemy spreads the view that those who sign the election registers will be required to join the collective."

Top party leadership designated Győr county, close to the Austrian border, as the first area to be fully collectivized, a decision influenced by regional economic, social and political factors. The Győr campaign launched in late 1958 was a conceived as a model for the post-1956 collectivisation drive. Party leadership believed the "most effective solution" was "the incorporation of the entire community into the collective," as opposed to the former practice of establishing small collectives. They referred to experiences in the neighbouring county of Veszprém, where, according

to their opinion, the results had confirmed that total collectivisation was possible. Although the public was mostly aware of the brutalities the Party resorted to during the campaign, leaders attempted to conceal their actions. This is demonstrated in a letter by a female radio reporter, according to whom leaders were unwilling to provide information: "Since this property owner refused to join, he was beaten, his head was smashed against the wall and was forced to lick the wall".

By the spring of 1959 as much as 55.1 percent of all plough land was collectivized. The first actions took place in western Hungary, in Győr, Veszprém, Komárom, and Fejér and in Szolnok in Central Hungary – regions to which the Party had given preference from the beginning. The campaign continued in predominantly agrarian regions in the second phase in the autumn of 1960 and in 1961. By 1962, some 75 percent of agrarian workers had become collective members.

Table 3 reflects the crisis and structural change in the development of individual property ownership. It is noteworthy that in 1957–1958, prior to the final phase of collectivisation, the number of individually owned properties increased substantially.

Table 3. Number of Individually-Owned Properties 1949–1962

	0–0,57 ha	*0,57–2,86 ha*	*2,86–5,71 ha*	*5,71–11,4 ha*	*11,4–14,3 ha*	*14,3 ha –*	*Total*
1949	219.200	664.700	458.000	240.300	30.600	47.200	1.600.000
1950	211.600	638.800	452.400	234.000	33.700	34.000	1.604.500
1951	207.000	601.100	436.500	224.500	23.400	25.000	1.517.500
1952	193.900	567.400	399.600	207.700	17.700	14.000	1.400.300
1953	230.600	553.500	317.400	143.800	14.200	10.500	1.270.000
1954	234.600	663.500	373.200	169.100	15.500	9.100	1.465.000
1955	247.600	702.000	380.700	159.800	12.800	7.100	1.510.000
1956	268.400	655.500	352.300	150.900	11.400	6.500	1.445.000
1957	276.600	738.800	417.200	173.700	11.400	4.900	1.622.000
1958	267.739	756.185	423.923	172.361	10.800	3.840	1.634.848
1959	290.000	780.000	350.000	119.000	5.500	2.100	1.446.600
1960	300.000	367.859	95.081	69.469	11.681	1.302	845.392
1961	0	135.000	15.000	8.500	1.500	0	160.000
1962	0	123.580	13.670	6.800	950	0	145.000

Mezőgazdasági adattár. (Agricultural data) I–II. Budapest, 1972; Valuch 2001: 1999. (In 1961 and 1962 agricultural units larger than 14.3 ha were tabulated jointly. After 1961 the land categories were changed.)

V. Social Reactions and Consequences to Post-1956 Collectivisation

Along with the capacity to purchase more goods, one of the most prevalent consequences prior to the completion of collectivisation was the increase in private savings by the public. According to a report ftom April 1958, party leadership was already aware of this problem. But in December 1958, personal savings that amounted to HUF 2.3 billion had increased to 3.1 billion by mid-April 1959. Party leadership considered the increase "substantially greater" than expected. The deposits were larger in Budapest than in the countryside.

Under pressure, the Party made radical changes in the spring of 1959, and these decisions affected all social groups. According to Party reports, in many communities it was widely believed that a new push to organize collectives would be launched in the autumn, as in other socialist countries – a view based on Khrushchev's statements. (At the same time it was generally known in villages that in Yugoslavia and Poland "no collectives existed".) In regions closer to the capital, there was a widespread tendency among members to leave collectives or to refuse inventory assignments. According to official statements, 121,000 members of collectives established in the spring of 1959, covering 35 percent of new plough-land, representing more than one-third of new members, would start work only in the autumn.

Following the most brutal phase of collectivisation in the winter of 1959–1960, the Party dispatched several hundred observers to the countryside to report on the "mood of the village." According to a commonly reported story: "Following the reorganization in winter people did not initiate communal activities, and therefore the majority of working peasants became uncertain and started to drink". Some observers reported "this is a good system, but the basic flaw is that people are forced to join. Collectives do not have a good impact on peasants because as individual owners they were efficient workers but in the collectives they have lost their dedication." There were repeated accounts of various problems: the failure to meet wage and other payments, broken promises, widespread desire to move to urban areas, conflicts between poor and wealthy members, as well as ethnic and nationality conflicts. Peasants refused to accept discrimination compared to other social groups such as urban workers who received family support. Visits to general practitioners increased – also a recurring topic in these reports – and physicians were often forced to treat five to six people simultaneously because of the high number of patients. Some doctors were unable to cope with the increase in patients and left their districts. Women complained about shortages in nurseries and daycare, which were running over their capacity due to mothers being forced to seek employment. At this time the social security system did not provide full coverage to agricultural workers. Full and equal coverage to agricultural workers was provided only after collectivisation was completed.

VI. Complaints of "prisoner status" and resistance with adjustment

The harsh reality of social conditions during the final phase of the collectivisation campaign is confirmed by internal Party documents. Several cases came to the attention of officials after peasants had submitted complaints to state authorities or radio stations and newspapers, or filed group petitions, signed by thousands. Common patterns of the Communist system and its representatives are highlighted by an example from Fót, in Pest county, where a group of five to ten Party representatives stayed in the village for three months in 1960. They intimidated and physically assaulted more than 50 village residents who refused to join the collective. These actions included beatings, starvation, interrogations and questioning before the village council. Party agitators often victimized peasants, even though in some cases they originated from the same social class, including worker guards, industrial workers, city employees, and teachers. In the judicial proceedings related to these atrocities, prosecutors dismissed the charges on party instructions. High officials protected the agitators who had committed these atrocities.

Victims who appealed to *Népszabadság* and state authorities in either oral or written complaints often adopted the viewpoint of "prisoner status". The majority of these letters were written by members of the older generation, who made up the dominant segment of rural society. One such villager from Püspökmolnári in Vas county in western Hungary reported: "One day about fifty agitators arrived at the village and by means of beating and physical violence they forced people to join the collective farm. Some inhabitants were arrested and taken away." Another anonymous author of a letter from Nyírbogát in Szabolcs county in eastern Hungary claimed that several people who had played an active role in support of the Revolution of 1956 (now) acted as executors of the collectivisation campaign as a form of compensation and accommodation.

Several private farmers from Tiszakécske in the Danube-Tisza region in east-central Hungary signed their letters stating: "Peasants are cited to appear at the collective recruiting office at night and are persuaded by truncheons to join". The testimony of some older farmers in Albertirsa reports how collectivisation had created a split between generations which subsequently transformed traditional peasant life: "They (elderly farmers) are in despair since they cannot work, their land is confiscated and therefore their living has become uncertain. In the past their children took care of them in return for their land, but now no one is willing to do so for their annuity."

By this time, most of those capable of working had left the villages or were commuting between rural communities and the urban workplace. As a result, women and old people became the dominant members of collective farms. Letters from these members describe poverty, hunger, lack of firewood and the desire to leave the collectives.

In the month of February 1960, *Népszabadság* received 3,008 letters, 2,021 of which, or 67 percent, had come from the countryside. Of these, 648, or 22 percent, reported village problems related to the violence that occurred while the cooperatives were being established. One letter, which refers to Sztálinváros, the "Hungarian City of Stalin", the country's new steel centre, starkly contradicts the widely promoted party myth of "worker-peasant" relationships:

> "I wish to let you know about the events that were taking place for five weeks in the southern part of Fejér county, in Cece, Alap, Sárszentmiklós, and Sárbogárd. First the miners appeared, but they did not succeed, then the workers of Sztálinváros, who seemed to have lost all human qualities. They failed as well. Therefore other methods were applied: tax assessments and personal humiliation of the elderly. Those who resisted were obliged to appear before the council chambers. They were forced to sign by verbal and physical violence. Many people left their homes in the morning, but when they returned they were taken by force. It was then reported that the cooperatives were fully organized."

To what extent did peasants resist collectivisation? Official reports attest to mass demonstrations by peasants – and in several cases led by women. Throughout the collectivisation campaign, independent farmers protested in numerous ways, from flight to verbal and physical threats. Occasionally, there were organized actions. On one occasion, a hand grenade was thrown on the council building. On another occasion, on 4 March 1960, a group of 200 people forced their way into the council building in Ruzsa, in the county of Csongrád in southern Hungary, and presented the council president a declaration of their intention to withdrawal from the collective. The police and the military dispersed the crowd. Official documents cite frequent cases of individuals and their family members becoming physically ill as a result of the persecutions. There were suicides, which authorities attempted to conceal. Police reports provide accounts of two suicide cases related to the conduct of party agitators in November 1960 in Orosháza in southern Hungary – one ending in suicide by hanging, the other prevented.

The following methods of terror and violence were used by party agitators during collectivisation: First, there was *administrative coercion*, which included court orders, dismissing individuals, relatives or family members from their jobs, military conscription, and threatening to exclude or excluding children from playschool and school. Second, there was *verbal, psychological pressure, intimidation,* which included threats by the council president in public announcements over loudspeakers; misrepresenting agitators as "Soviet officers", "policemen", or "prosecutors" enforcing orders to sign membership; forcing minors to sign membership agreements; searching dwellings; destructing personal property such as furnishings, vehicles and equipment; cutting the tails off horses; confiscating food and beverages. Third, there was *physical violence*, which included arrests on the street or at night by police, Workers' Guard, armed civilians and other so-called

"people educators"; torture by forcing to stand on one foot, stepping on feet, kicking, pulling hair and ears, banging heads on tables and at walls, pulling noses and genitals, use of brass knuckles and truncheon, making people run in overcoats, sweating by the stove, beatings of the candidate and his family, humiliation and stripping of women, armed threats to wives while beating their husbands, beating of feet by rubber hose, forcing victims to take glowing embers from the stove with their bare hands .

Following the physical-psychological torture in the council building or the cultural centre, the second phase of the process was a friendly, polite conversation with a familiar person, usually a local administrator, who assisted in signing the declaration of membership. Although atrocities were widespread in all counties, often just the reports of such acts were enough to force people join collectives.

VII. The Interpretation of Forced Collectivisation

The following section reviews forced collectivisation from the perspective of contemporary experiences. It also outlines Communist ideology concerning the role of collectivisation in the Soviet system based on this perspective.

One of the most important contemporary experiences was the violent intervention of the Communist power structure disrupting the peasantry's age-old and generally well-functioning coping strategies and traditions, which were built around preservation and preparedness. But, with a third of collective members over 60, collectivisation did not entirely destroy rural traditions and their experiences are also worth examining. Most of the older villagers felt that their fate was once again decided by others. The process of identifying supporters or opponents of "the Socialist reorganization of agriculture" was one of the functions of propaganda. Those involved in this confrontation were more concerned with their own survival than the battle against enemies. This is indicated by statistical data: as a result of kulak persecutions, more than 70,000 people were expelled from their traditional social environment. Repressive agrarian policies resulted in the convictions of more than 400,000 peasants on charges of "endangering public provisions" from 1949 to 1955.

Forced collectivisation was a source of additional social deprivation: it destroyed traditional relationships, led to a decline in social cohesion and created new sources of conflicts as well as political control over church organizations. The complex impact of collectivisation has been documented by contemporary sociological research. In a study of an Eastern Hungarian village, for example, scholars have traced the emergence of a "collective-neurosis". Among the adult population, alcoholism, for instance, increased from 30 to 42 percent from 1960 to 1970. Subsequent research after 1990 confirmed the enduring negative consequences of collectivisation, including the lack of social relationships, weak social solidarity and

civil society, lack of confidence, *anomie* – all of which were cited as typical village forms of alienation as a result of collectivisation.

Another contemporary experience was the dramatic effect of collectivisation on rural life both at the macro and micro levels. At the macro level, one million wage-earners, one fourth to one fifth of the labour force, left agriculture between 1950 and 1970. This change supports the view among scholars that the social contexts of collectivisation should be examined in new studies as a comprehensive social-urban issue, a research agenda which has not yet been addressed. The social impacts of collectivisation include the basic change in the approach to work which also involves the radical transformation of personal and family interests. For many, the traditional value of land and its cultivation was lost. Wages of workers in collectives declined by the end of the 1960's.

The use of violence and coercion was the third essential contemporary experience. Agitation for collectivisation and atrocities undermined the possibility of normal adult life. Agrarian proletarians or poor peasants were indifferent as to where they worked. Thus, the majority accepted membership in collectives, partly motivated by promised social benefits.

Those who joined the collectives under duress did not have the choice to turn to the first of the three possible defence mechanisms and more or less ignore agitation. The second option, confrontation, was also a choice to a very limited extent. The majority experienced the third alternative, leaving the village or signing the membership agreement under duress. The basic modus operandi in this period was that whatever had been restored in the course of the 1956 Revolution would be taken away at any cost, even if the result was chaos and irrationality, which became day-to-day reality for contemporaries. At the same time, repression produced some advantages. Besides the obvious benefits of the possibility to reclaim 'household' plots for private use, it is estimated that as much as 30 percent of the managers of collectives were of kulak origin in the post-collectivisation period.

Finally, the fourth contemporary experience can be defined as the acceptance of a cultural compromise with the Soviet system. Hungarian society was transformed into one which was based on three behavioural categories: forbidden, tolerated and supported. The official principle was "anything not specifically prohibited is permitted", and people were forced to live within these limits. This can be designated as "the rationalization of subjection".

The official Communist ideology described the party's agricultural policies as a programme of modernization. Its most important goals were rapid and comprehensive industrialisation and the dissolution of traditional structures, which is the reason why the idea proved to be attractive to many people. Contemporary experiences, as outlined above, substantiate these programme goals. However, this program was based on the idea of "proletarian dictatorship" not democracy, which served as an ideological justification for the party's campaign of mass terror and

the liquidation of kulaks. In theory, terror was embodied within the totality of the Communist program. The Communist Party centralised all areas of life activities and attempted to control every aspect of society – a program which could be realized only through instilling fear and terror in society.

At the same time, individuals were not simply passive objects of political power in the Soviet system, but they actively shaped, multiplied and reinforced it. One of the basic differences between modern and traditional authoritarian systems is that the dictatorships of the twentieth century demanded enthusiasm and participation from their subjects. The Soviets envisioned the state as a gardener, whose task was to tame and improve the wild human society, to build a "new Socialist man", who reflected Soviet ideology in dress, manners and customs. Although this fundamental framework does not explain all aspects of Communist Hungary, it is important to view the development of the country's socio-political culture in the Communist era from this perspective. Furthermore, as our review of contemporary experiences indicate, these experiences provide historical testimony for the propagation and attempted realisation of this program.

VIII. Conclusion

The first phase of collectivisation, which began in 1948, faced a major challenge during the Revolution of 1956. During the two weeks of the Revolution, the majority of collective farms were dissolved. This is an important indication of the repudiation of forced collectivisation by the Hungarian peasantry and their support for independent agrarian production. The prevalence of this viewpoint played an important role in the subsequent resistance to forced collectivisation following the suppression of the Revolution. In the second phase of collectivisation, from 1958 to 1961, the use of terror and intimidation as practised in other Soviet regimes resulted in the elimination of a great majority of privately owned farms. The significance of the Revolution was twofold: full collectivisation was not initiated until two-years after 1956, and it was also a key factor in the Party's decision to introduce of a model of agrarian management that diverged from the traditional Soviet system. Although in 1948 collectivisation campaigns were initiated in Bulgaria, Romania and Czechoslovakia, no open peasant revolts like those in Hungary occurred in Bulgaria and Romania. The 1956 Revolution was exceptional, because it was as much an urban revolution as it was a rural one.

The history of forced collectivisation in Hungary indicates that, as in all socialist states, not only were the organisations of power (party organizations, secret police, state police workers' guards, and in part, party councils) used to mobilize peasants, but other social and occupational groups (industrial workers, members of collectives, teachers, officials, professionals) were deployed as well. As a fundamental feature of modern dictatorship, Party leadership propagated and executed its policies by mobilizing the participation of all social groups. The scope of such mobilization

and participation became more obvious once the first stage of collectivisation was completed. In many cases, peasants forced into membership were dispatched as agitators the following week. This policy was designed to "conceal" and share responsibility. As a consequence, the memory of and responsibility for past events was dispersed across society.

Violence by party agitators was typically the last resort, used when all other methods failed. Optimal productivity from farmers could not be expected under these conditions. In fact, forced campaigns meant that skills, experience and motivation were frequently lacking. Although the party-state had confiscated the means of production, it was unable to control the production process. This is due to the fact that having been forced to cede their property to the state, and with it, their traditional agricultural system and traditions, the most important element – human resources – were less dedicated to productivity. In the sphere of agriculture, this loss was compensated by the "household plot", the importance of which both the administrators of collectivisation and Party leaders were well aware of.

Following the official completion of collectivisation in the 1960s, Communist party and state leadership in all countries faced the same problems: low productivity of collective farms, economic losses and debt. The basic contradiction of the Socialist system was also evident in property relations, as members were owners only in principle. This situation had a major impact on interest – for example, it meant that the state received its share of annual income on a priority basis, with the balance distributed to members.

Hungarian agrarian policies in the end brought about an increase in prices for agricultural producers. Moreover, a basic directive of Kádár's1960s-era New Economic Mechanism – a policy, which Kádár explained as "anything not specifically prohibited is permitted" – meant that collective farmers could pursue additional economic activities. They were allowed to raise more farm animals on their personal property. They could commit themselves to work on a part-time basis, and they could receive payment-in-kind. Social security policies were extended to members, which contributed to the acceptance of the system significantly. Under a party-controlled interest group system, a lobby was formed which could veto price and financial decisions. In 1967, a law was passed requiring collective members to receive priority compensation. Hungarian decision-makers did not support the practice of other Socialist countries, including East Germany, of creating excessively large production units in the 1970s. As a consequence, Hungarian agriculture continued to prosper. In the 1960s, and even more so in the 1970s, the infrastructure underwent significant improvements, especially in rural areas. Modernization increased productivity and consumerism. This was the other side of Kádár's policies, which ushered in an era of so-called "self-exploitation". It meant that, in effect, the personal property of collective members made intensive family economy possible. The composition of 'small producers' also underwent

a basic change in Hungary: the majority was no longer of peasant, but of industrial worker origin.

The Socialist experience includes several elements, which are clearly reflected in our earlier review of the contemporary experiences of forced collectivisation. These are, for example, the use of violence and its impact on human life, resistance and adjustment as responses to overwhelming pressures on the individual. In addition, if we consider Socialism in the context of a systems approach, we observe the process of waste as an integral element of this economic and social system. Dissatisfaction with the shortages of basic staples was not only a matter of concern for the top leadership, but also for the common man subject to political and economic controls. The concept of "moral economy" has been used to characterize those dissatisfied with the shortage of material goods, who consider protest and disobedience as legitimate actions. The observation of everyday life in Socialist society substantiates the prevalence of moral economy. A possible explanation is that the population was deprived of their property and their traditional social environment. A likely response was often disobedience to dictatorship. Research on collectivisation reveals numerous reports of theft by both Communist leaders and peasants, as well as various actions that violated "Socialist legality". The latter did occur in previous social systems, but their frequency and form was considerably transformed. Another difference is that the previous categories of "poor" and "rich" have been replaced by "my" and "common" as opposites.

In our evaluation of forced collectivisation, we have given due attention to those elements of this system which attempted to make concessions to the needs of the members, such as permitting household plots, non-agricultural economic activities and participation in agricultural marketing as well as providing infrastructural assistance. It is none the less important to emphasize that forced collectivisation resulted in the destruction of social cohesion and the traditional social and economic institutions of peasantry, and the dispersion of a substantial proportion of peasant populations to urban and industrial areas. In addition, violence, persecution and subjection to governmental controls imposed an overwhelming pressure especially on independent, land-owning peasant populations. Therefore, despite the potential economic benefits of the system, our conclusion suggests that one of the essential features of forced collectivisation was the destruction of traditional peasant society.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

FÜGGELÉK DOKUMENTUMAINAK JEGYZÉKE

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

HELYNÉVMUTATÓ

C

Cs

D

E

F

L

M

N

Ny

O

Ö

U

V

W

Y

Z

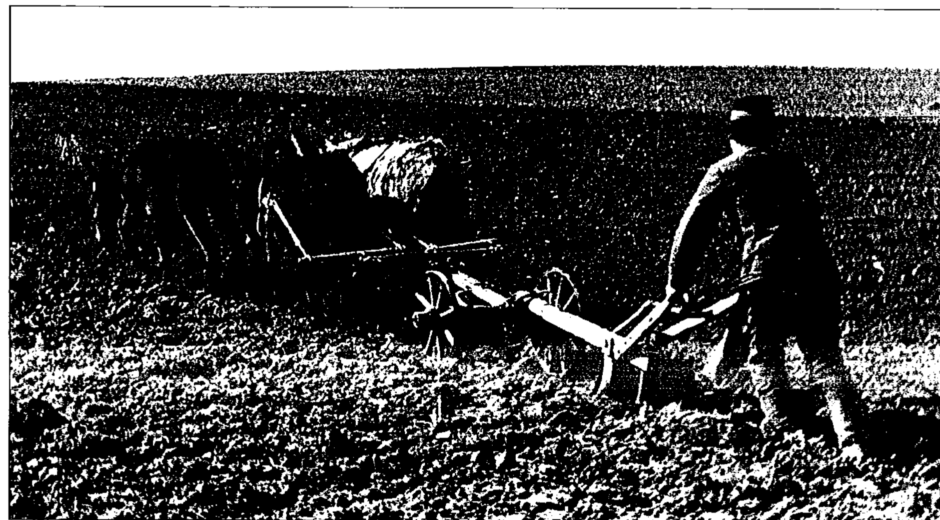
Zs

KÉPMELLÉKLET

1. kép. A később kuláknak nyilvánított ozmánbüki Paksa Sándor és családja az 1940-es évek elején (Göcseji Múzeum – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága)

2. kép. Szántás szamárral Bujákon 1945-ben (Nógrádi Történeti Múzeum, 701N)

3. kép. Egyházi iskolák államosítása. A „falumegszállás" egyik jelképévé lett koncepciós Pócspetri-per rögtönítélő bírósági tárgyalásához (1948. június 10-én) kapcsolódó sajtókampány
(Marik Sándor 1994.)

4. kép. Sztálinista politikai mozgósítás. „Népgyűlés" Túrkevén a 70. gép érkezésekor az 1950-es évek elején
(Finta Múzeum Túrkeve, 0.006)

5. kép. Begyűjtési „ünnepség" az 1950-es évek elején (Nógrádi Történeti Múzeum, 2.868)

6. kép. Az izsáki „kulákper" politikai rendőrségi fotójának hátlapján olvasható „vallomás": „Beismerem, hogy a túloldalon mutatott helyen rejtegettem azokat az angol bulletinokat, melyeket Ádám József adott át részemre. Borbély Péter, 1951."
(ÁBSZTL, V-85.216/1.)

7. kép. Az izsáki „kulákper" politikai rendőrségi fotójának hátlapján olvasható „vallomás": „Beismerem, hogy a túloldalon látható fegyvereket lakásomon az illegális fegyveres szervezkedés részére rejtegettem. A bulletinokat, melyek az Angol Követségről származnak, ugyancsak lakásomon rejtegettem. Borbély Péter, 1951." (ÁBSZTL, V-85.216/1.)

8. kép. Az izsáki „kulákper" politikai rendőrségi fotójának hátlapján olvasható „vallomás": „Beismerem, hogy a túloldalon látható pisztolyt lakásomon rejtegettem és azt az illegális szervezkedés részére felajánlottam. K. Szabó Ambrus, 1951." (ÁBSZTL, V-85.216/1.)

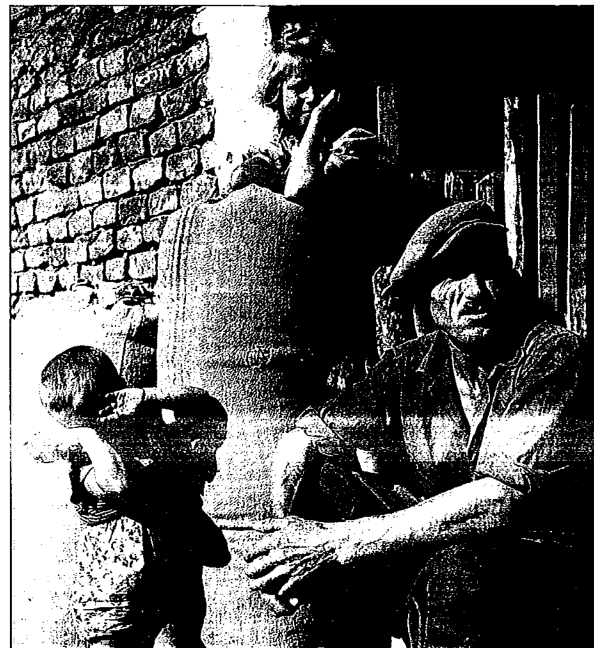
9. kép. A Csehszlovákiából 1947-ben áttelepített, mágócsi „kulák földművest" néhány év múlva Kistarcsára internálták. Idézet az 1951. évi ÁVH-dokumentumból: „Lekicsinyli a tsz-t" (ÁBSZTL, V-107.441.)

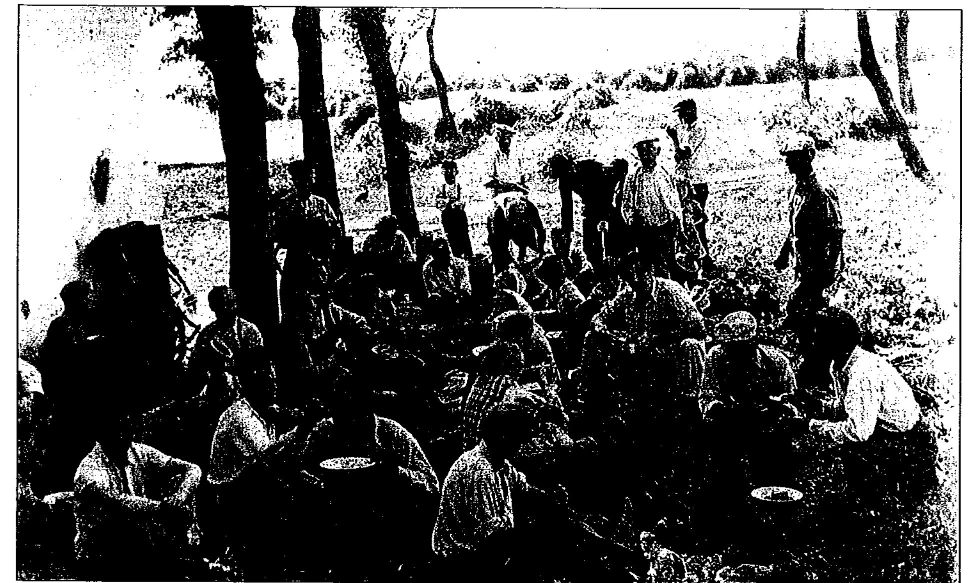
10. kép. Az 1951. évi izsáki „kulákper" egyik vádlottja 1958-ig álnéven bujkált az országban (ÁBSZTL, V-145.335)

11. kép. Magángazdák terménykiállítása sztálinista dekorációval. Izsák, 1950.
(Egy izsáki magángyűjteményből)

12. kép. Begyűjtés 1953-ban (Nógrádi Történeti Múzeum, 1.079)

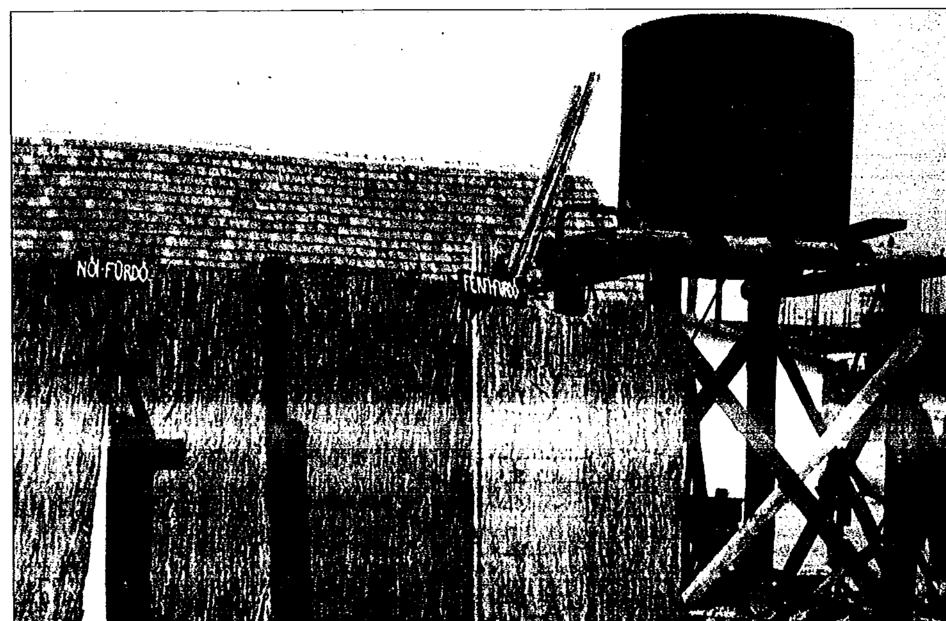
13. kép. Ebéd a túrkevei Vörös Csillag tsz-ben, 1954 (Finta Múzeum Túrkeve, 0.652)

14. kép. Sztálinvárosi építkezés. A munkások többsége az agrártársadalomból került ide.
(Germuska Pál gyűjtése, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Intercisa Múzeum, 50)

15. kép. Munkásszállítás Nagybátonyban az 1950-es években (Nógrádi Történeti Múzeum, 1.511)

16. kép. Sztálinvárosi „női és férfi fürdő" (Germuska Pál gyűjtése, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Intercisa Múzeum, 30)

17. kép. „Csendes falusi forradalom". Tornyiszentmiklósi tüntetők 1956. október 26-án (Kulcsár József felvétele, Göcseji Múzeum – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága)

18. kép. Szovjet látogatók Túrkevén, 1957 (Finta Múzeum Túrkeve, 1.120)

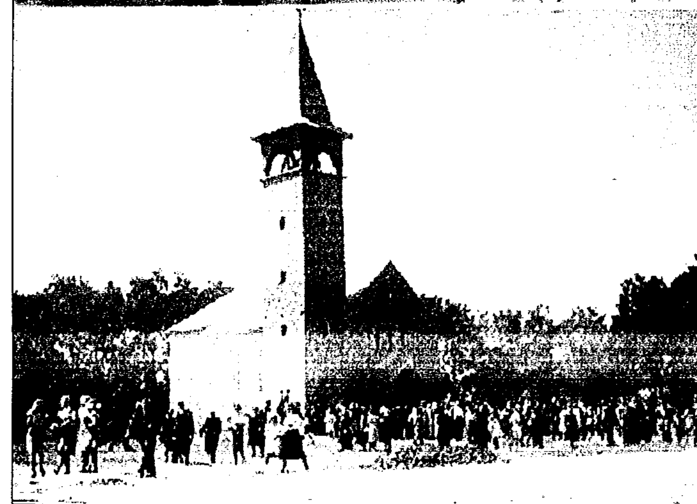
19. kép. Munkásőrök kazincbarcikai vonulása zászlóavatás után, 1957
(Germuska Pál gyűjtése, Kazincbarcikai Városi Könyvtár, Városi Fényképgyűjtemény, II. köt. 12. 82.)

20. kép. A kollektivizálás irányítóinak megbeszélése az „átszervezés" menetéről, 1959
(Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Xántus János Múzeum, F.20.001.5)

21. kép. A nagyalásonyi római katolikus templom építése
1957. március–szeptember (Kögl Lénárd felvétele, egy balatonalmádi magángyűjteményből)

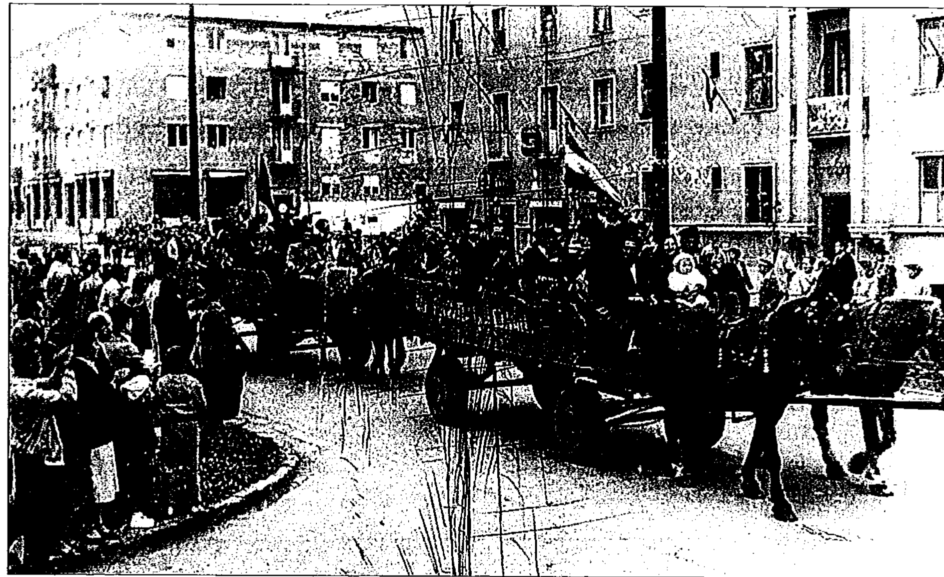

22. kép. Agitátorok és egy gazda, 1959 (Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Xántus János Múzeum, F.20.001.58)

23. kép. „Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t."
– idézet a Népszabadság szerkesztőségéhez írt levélből, 1959–1960
(Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Xántus János Múzeum, F.20.001.11)

24. kép. Az új földindulás, a „tanácsi földosztás" ismét átszabta a határt, a tulajdonosi köteléket, a fasorok, vízelvezető rendszerek korábbi struktúráját, 1959 (Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Xántus János Múzeum, F.20.001.7)

25. kép. A nyírcsaholyi kollektivizálás elleni tüntetés egyik jelenete, 1960 (Farkas Gyöngyi gyűjtése, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, XXV. 21/b.)

26. kép. A kollektivizálás utáni „tsz-parasztok" vonultatása 1961. május elsején Kazincbarcikán (Germuska Pál gyűjtése, Kazincbarcikai Városi Könyvtár, Városi Fényképgyűjtemény, II. köt. 13. 92.)

27. kép. Szemle a turai tsz területén az 1950–1960-as években (Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Aszódi Fotógyűjtemény, 9.054)

28. kép. „Asszonybrigád" a nógrádi tsz-ben az 1960-as években (Nógrádi Történeti Múzeum, 2.118)

29. kép. Paradicsomszedő gyerekek a végardói tsz-ben, kb. 1962 (F. Tóth Balázs gyűjtése, www.vegardo.hu)

30. kép. Fiatal lányok aratáskor, Tamási, 1965 (Bakó Jenő felvétele, Terror Háza Múzeum)

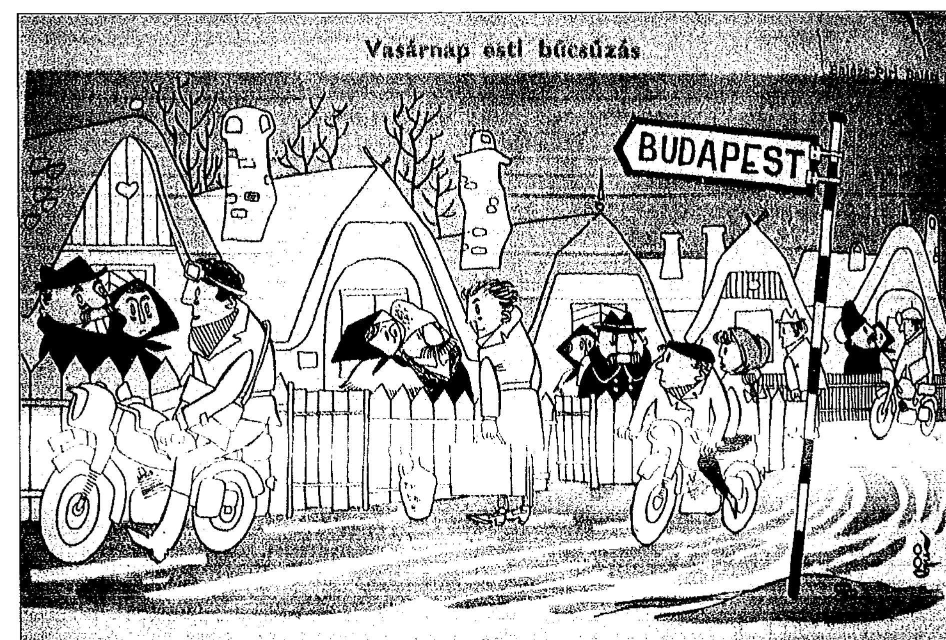

31. kép. Munkaegység-kifizetés, Tengelic, 1967
(Bakó Jenő felvétele, Terror Háza Múzeum)

32–33. kép. Lúdas Matyi c. újság karikatúrái 1959–1960

(– A papa nem kel még fel?
–Ráér! Ő a téeszbe megy dolgozni.)

(Vasárnap esti búcsúzás)

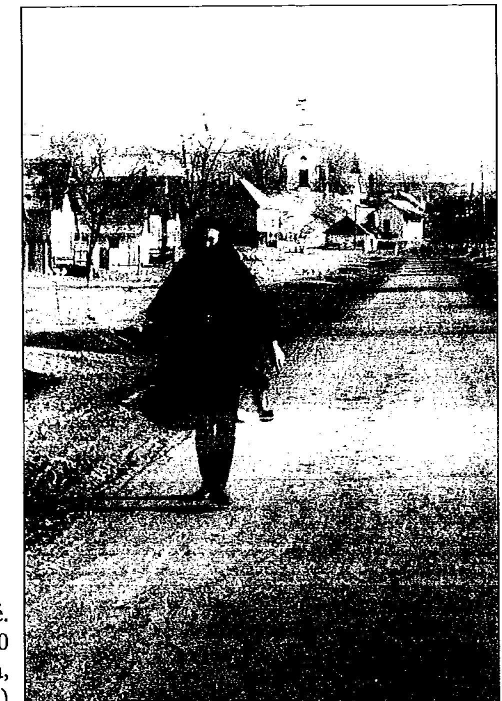
34. kép. Tsz-ek és állami gazdaságok traktorosainak Tolna megyei szántóversenye Őcsényben. Traktorra szállás előtti eligazítás, 1966
(Bakó Jenő felvétele, Terror Háza Múzeum)

35. kép. Ikladi öreg emberek
az 1960–1970-es évek fordulóján
(Gödöllői Városi Múzeum, 5.333-7-5)

36. kép. Vácegres az 1960–1970-es évek fordulóján
(Gödöllői Városi Múzeum, XXVI/6/6(13)

37. kép. Templomból hazafelé.
Acsa fő utcája, 1970
(Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága,
Aszódi Fotógyűjtemény, 4.030)

38. kép. Egy öregember Aszódon, kb. 1970 (Gödöllői Városi Múzeum, 0.312)

Ö. Kovács József monográfiája széles körű alapkutatásra épülő, a külföldi jelenkorkutatás elméleti-módszertani kérdéseit is tárgyaló, megkerülhetetlen munka. A szerző a kollektivizálás folyamatát a paraszti életvilágok szemszögéből mutatja be. A mikroperspektívát eőtérbe helyező társadalomtörténeti elemzés a kollektivizálásra olyan hadjáratként tekint, amelynek célja az volt, hogy felszámolja a kommunista diktatúra útjában álló utolsó, önálló gazdasági alappal, értékrenddel, ezáltal autonómiával rendelkező társadalmi nagycsoportot, a parasztságot. Ez a programadó ideológusok munkáiból és a végrehajtás módozataival egyértelműen igazolható megközelítés segít az események és következmények súlyának, tétjének megértésében. A szerző forrásként elsősorban az MDP–MSZMP-iratokat használta, a fővárosban őrzött állagok mellett feltárta valamennyi megyei levéltár vonatkozó dokumentumait. A hivatalos normákat ütközteti a pártfondokban fennmaradt, megannyi jogsértésről, megaláztatásról, sőt terrorról tanúskodó beszámolóval. E forrásbázis kiaknázásával egyszerre képes megjeleníteni a diktatúra logikáját és a paraszti életvilágok reakcióit.

Horváth Gergely Krisztián

ISBN 978-963-89221-1-3

Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965

KORALL